

J. KAZLAUSKAS

LIEŲUVIŲ
KALBOS
ISTORINĖ
GRAMATIKA

J. KAZLAUSKAS

LIEŲVIŲ
KALBOS
ISTORINĖ
GRAMATIKA

(KIRČIAVIMAS,
DAIKTAVARDIS,
VEIKSMAŽODIS)

LEIDYKLA „MINTIS“
VILNIUS — 1968

4 L
Ka 687

P R A T A R M Ė

Šio darbo uždavinys – išryškinti baltų kalbotyroje kai kuriuos naujus galimumus, atsiradusius pastaraisiais metais, pakitus pažiūrai į indoeuropiečių kalbų istoriją ir jos tyrinėjimo metodus. Pasitraukiant į praeitį tam tyrinėjimo etapui, kai priešistorinio indoeuropiečių kalbų periodo modelis buvo sutapatinamas su s. indų ir graikų kalbų modeliu, darosi gana aišku, kad nė viena indoeuropiečių kalba, išlikusi istoriniame periode, negali betarpiškai atspindėti bendraindoeuropiečių kalbos faktų. Vadinasi, vidinė atskirų indoeuropiečių kalbų priešistorinės būsenos rekonstrukcija dabar įgyja nepaprastai svarbią reikšmę.

Čia nekeliamas uždavinys – rekonstruoti priešistorinę lietuvių kalbos ar baltų kalbų periodą kaip sistemą. Šiuo metu, kai dar nėra vidinės rekonstrukcijos metodais kaip reikia patyrinėta lietuvių ir kitų baltų kalbų atskirų reiškinių istorija, kol nėra aiški atskirų pakitimų santykinė chronologija, toks siekimas būtų neįvykdomas. Todėl kirčiavimo istorija, daiktavardžio fleksijos, veiksmažodžio galūnių, laikų ir nuosakų istorija čia tiriama, neturint tikslo rekonstruoti prokalbę kaip sistemą. Minėtieji reiškiniai čia nagrinėjami iki to praeities etapo, kurį galima pasiekti vidine rekonstrukcija, tam tikru būdu koreguojama kitų indoeuropiečių kalbų faktų. Tyrinėdamas priešistoriją, autorius kiek galėdamas stengėsi būti laisvas nuo istorinio periodo indoeuropiečių kalbų struktūros, jų sakinio konstrukcijos sugestijos, kuri ypač kausto

kalbos praeities tyrinėtojus, neretai kalbų priešistoriją matuojančius istorinio periodo gramatinėmis kategorijomis ir formomis.

Remiantis senųjų lietuvių kalbos paminklų ir tarmių medžiaga, šiame darbe ieškoma v' d' nių atskirų reiškinų kitimo priežasčių ir senesnė būseną rekonstruojama, visų pirma, reiškinų priežastinio ryšio pagrindu. Kaip tik jaunagramatikių neskyrimas reikiamo dėmesio vidinėms kalbos reiškinų kitimo priežastims kai kuriais atvejais vėliau sudarė prielaidas nepagrįstai neigti jų atrastus raidos dėsningumus.

Pabrėžiant didelį jaunagramatikių indėlį į baltų kalbų istorijos tyrinėjimą, vis dėlto negalima nepastebėti, kad lyginimą su kitomis indoeuropiečių kalbomis jie labiau vertino, negu vidinę analizę. Dėl to bendraindoeuropiečių epochai neretai būdavo priskiriamos formos, susidariusios baltų kalbų dirvoje, ar atskirų kalbų tyrinėjimas pakeičiamas palyginimu su kitomis indoeuropiečių kalbomis, ir praktiškai buvo sumažinama archaiškų baltų kalbų reikšmė.

Knyga yra autoriaus darbų serijos, pradėtos 1958 m. baigta disertacija „Lietuvių kalbos daiktavardžių linksniaavimo sistemos paprastėjimas“, rezultatas.

Nemaža laiko autoriui atėmė medžiagos rinkimas iš senųjų lietuvių kalbos paminklų ir tarmių. Tarmių medžiaga daugiausia buvo renkama iš visų spausdintų ir nespausdintų dialektologinių darbų – tarmių aprašų, diplominių ir kursinių Vilniaus univeriteto studentų darbų, kurių ypač nemaža parašyta tarybiniais metais. Buvo peržiūrėti visi autoriui žinomi tarmių tekstai, šeši didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ tomai, atskirais atvejais naudotasi ir jo kartoteka, saugojama Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institute, K. Miülenbacho ir J. Endzelyno latvių kalbos žodynu. Ypač įdomios medžiagos autorius rado, skaitydamas tarminius tekstus. Atskiriems klausimėliams buvo bandoma medžiagos pasirinkti ir anketų keliu.

Autorius nuoširdžiai dėkoja visiems, padėjusiems tobulinti šį darbą.

Vilnius, 1966 m. rugsėjo 10 d.

I KIRČIAVIMO ISTORIJA

DĖL LIETUVIŲ KALBOS KIRČIO IR PRIEG Aidės POBŪDŽIO

Lietuvių literatūrinės kalbos, kurios pamatą sudaro pietų vakarų aukštaičių tarmė, kirčiuotieji ilgieji skiemenys turi dvi priegaides: akūtinę, arba tvirtapradę, ir cirkumflectinę, arba tvirtagalę. Šios dvi priegaidės sudaro fonologinę opoziciją, kurios kiekvienas narys turi relevantinę funkciją (plg. *áušti* ir *aūšti* ir kt.). Trumpieji skiemenys, kirčiuoti ar nekirčiuoti, ir nekirčiuoti ilgieji skiemenys fonologinių priegaidžių neturi. Nors jie ir gali pasižymėti tam tikra balso moduliacija, bet ta moduliacija neturi skiriamosios, arba relevantinės, funkcijos. Taigi prosodinės sistemos atžvilgiu lietuvių kalba yra tokia kalba, kurioje ne tik balsių inherentinės savybės, bet ir prosodiniai momentai turi diferencinių požymių vaidmenį. Jai būdingos tokios prosodinės opozicijos: opozicija pagal kirčio vietą, kirčio kokybę (priegaidės) ir kiekybę (kirčiuoti ir nekirčiuoti skiemenys gali būti ilgi ir trumpi). Ir akūtinė, ir cirkumflectinė priegaidė gali būti bet kuriame kirčiuotame ilgajame skiemenyje. Bet priegaidės būdingos ne visoms lietuvių kalbos tarmėms, o tik vakarų aukštaičių tarmės daliai, pačioms rytinėms šnektoms (Adutiškis, Tverečius ir kt.) ir žemaičių tarmei.

Nemažoje centrinės, šiaurės rytų ir rytų Lietuvos dalyje kirtis tam tikru būdu yra susijęs su kiekybe: čia kirčiuoti gali būti tik ilgi ir pusilgiai balsiai ar sonantai, o trumpieji niekada negali būti kirčiuoti. Todėl šiose tarmėse egzistuoja tik viena prosodinė opozicija: opozicija pagal kirčio vietą. Jokių priegaidžių čia nėra. Tiesa, kirčiuotuose dvigarsiuose yra likę buvusių priegaidžių fonetiniai pėdsakai, bet dabar šie dvigarsiai skiriasi vienas nuo kito ne priegaidėmis, o pirmojo ar antrojo komponento kiekybe. Skiemenų kiekybės opozicija čia irgi yra suirusi ir nebėra ilgujų-trumpųjų skiemenų opozicijos, būdingos pietvakarių aukštaičių tarmei.

Žemaičių tarmėje opozicijos pagal kirčio vietą, kokybę (arba priegaidžių opozicija) ir kiekybę yra išlikusios, bet čia opozicijos pagal kirčio vietą sfera yra smarkiai susiaurėjusi, kadangi greta žodžių, turinčių fonologinį žodžio kirtį, egzistuoja žodžiai ir be jo.

Fonetinė priegaidžių realizacija lietuvių kalbos tarmėse labai įvairuoja. Dialektologiniuose žemaičių tarmių aprašuose paprastai minimos penkios priegaidės: laužtinė, pirminė tęstinė, antrinė tęstinė, vidurinė, trumpinė, o kai kuriuose – net šešios: pridedama dar tvirtapradė (arba stumtinė). Iš tikrųjų visos šios priegaidės viena nuo kitos fonetiškai skiriasi, bet fonologinę reikšmę dažniausiai turi tik dvi: akūtinė (laužtinė) ir cirkumflectinė (tęstinė, kylančioji). Trumpieji skiemenys priegaidžių neturi, o visos kitos priegaidės aiškiai priklauso nuo fonetinės pozicijos ir yra išpėjamos. Iliustracijos dėliai išlinksniuosisim keletą žemaitiškų žodžių (Kalnalis):

Vienaskaita

vard.	<i>vârna</i> „varna“	<i>blakstiênc</i> „blaksténas“	<i>dârbînîns</i> „darbininkas“
kilm.	<i>vârnas</i>	<i>blakstîena</i>	<i>darbinînka</i>
naud.	<i>vârnâ</i>	<i>blakstîênôu</i>	<i>darbinînkôu</i>
gal.	<i>vârna</i>	<i>blakstîena</i>	<i>darbinînka</i>
įnag.	<i>vârno</i>	<i>blakstîeno</i>	<i>dârbînînkò</i>
viet.	–	<i>blakstîene</i>	–

Daugiskaita

vard.	<i>vârnas</i>	<i>blakstîená</i>	<i>darbinînkâ</i>
kilm.	<i>vârnu</i>	<i>blakstîenu</i>	<i>darbinînku</i>
naud.	<i>vârnûoms</i>	<i>blakstîênâms</i>	<i>darbinînkâms</i>
gal.	<i>vârnas</i>	<i>blakstîenus</i>	<i>dârbînînkûs</i>
įnag.	<i>vârnûoms</i>	<i>blakstîênâs</i>	<i>darbinînkâs</i>
viet.	–	<i>blakstîênûs</i>	<i>dârbînînkûs</i>

Panagrinėjus daugelio priegaidžių fonetinę poziciją, darosi aišku, kad jos sudaro papildomą distribuciją. Visų pirma, tvirtapradė (‘) turi papildomą distribuciją su laužtine (∧) – ji egzistuoja vietoj laužtinės tais atvejais, kai negali egzistuoti laužtinė, t.y. prieš ilgą skiemenį. Vadinasi, šios priegaidės yra tik vienos akūtinės priegaidės variantai. Antrinė tęstinė (ˆ) irgi sudaro papildomą distribuciją su pirmine tęstine (~): juk ji būva ten, kur niekada negali būti pirminė tęstinė, t.y.

žodžių, neturinčių fonologinio žodžio kirčio, antrajame ilgajame nuo galo skiemenyje tuo atveju, kai paskutinis žodžio skienuo yra trumpas. Vidurinė priegaidė (*s*) irgi yra įspėjama: ji gali būti visuose kituose posistemio, neturinčio fonologinio žodžio kirčio, skiemenyse, išskyrus paskutinį ilgąjį, kur būva vadinamoji pirminė tęstinė, ir antrąjį ilgąjį nuo galo skiemenį, kur būva antrinė tęstinė.

Žemaičių priegaidės savo antropofoninėmis savybėmis smarkiai skiriasi nuo kitų lietuvių kalbos tarmių priegaidžių. Nepaisant to, kad tam tikra šių priegaidžių variacija randama ir pačiose žemaičių tarmėse, antropofoninę šių priegaidžių struktūrą galima apibūdinti taip. Tariant akūtinę (laužtinę) priegaidę, tonas staiga pakyla, o paskui staigiai krinta žemyn; daugelyje žemaičių tarmių, ją tariant, šiek tiek pridaroma balso skylė, ir dėl to susidaro dviejų garsų, einančių vienas po kito, ar perėjimo iš normalaus balso į šnibždesį išpūdis. Tariant cirkumflectinę (tęstinę) priegaidę, tonas iš pradžių pakyla, po to laikosi vienodam aukšty, o į galą būva truputį aukštesnis, negu pradžioje; balso amplitudė iš pradžių padidėja, po to laikosi beveik vienoda, šiek tiek sumažėdama į galą¹. Kaip jau buvo pažymėta, fonetinė šių priegaidžių realizacija gali įvairuoti. Svarbiausia yra tai, kad aukštesnis (dažnai laužtinis) balso tonas visada aiškiai skiriasi nuo lygaus, truputį kylančio, žemesnio cirkumflectinės priegaidės tono. Šiaurės vakarų aukštaičių tarmėse (Šakyna) staigiai krintas aukštesnis tonas (akūtinė priegaidė) priešpastomas kylančiam-krintančiam žemesniam tonui (cirkumflectinei priegaidei)². Dvibalsiuose abi šios priegaidės koncentruotos pirmajame komponente, plg. *gāuti* ir *šāukti*; dėl to pirmieji dvibalsių ir su akūtinė, ir su cirkumflectine priegaide komponentai yra pailgėję. Toks dvibalsių su akūtinė ir cirkumflectine priegaide pirmųjų komponentų pailgėjimas būdingas visai šiaurės vakarų, šiaurės ir vidurio žemaičių teritorijai. Abiejų priegaidžių koncentraciją pirmajame dvibalsio komponente, matyt, reikia aiškinti priegaidžių pobūdžiu ir stipriu diniminiu žodžio kirčiu. Juk antruosius dvibalsių komponentus lietuvių kalboje dažniausiai sudaro uždaresni balsiai ar sonantai, kurie yra mažiau garsesni, negu atviresni balsiai, sudarą pirmuosius dvibalsių komponentus. Eidami į pietus ir į pietų rytus, randame palaipsniū cirkumflectinės intonacijos koncentracijos perėjimą į antrąjį dvibalsio kompo-

¹ Žr. A. Laigonaitė, Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo, Kalbotyra, I, Vilnius, 1958.

² Plg. A. Jonaitytė, Šakynos tarmės kirtis ir priegaidė, LKK, II, p. 121 ir t.

nentą ir priegaidžių melodingumo mažėjimą. Kai kuriose labiau pietinėse ir pietrytinėse žemaičių šnektose cirkumflectinė priegaidė koncentruojama abiejuose komponentuose, ir abu komponentai šiek tiek pailgėja, plg. *šãũ.ktę* (Pagramantis ir kt.). Panašiai cirkumflectinė priegaidė dvibalsiuose realizuojama ir kai kuriose teritoriškai artimose žemaičių tarmėms pietvakarių aukštaičių tarmėse (zanavykai). Dar toliau į pietus – aukštaičiuose ir į rytus – pietryčių žemaičiuose (Kuršėnai, Šaukėnai ir kt.) cirkumflectinė priegaidė koncentruojama jau antrajame dvibalsio komponente, kuris yra pailginamas, plg. *šãũ.kti*. Cirkumflectinė priegaidė čia jau darosi dinaminė. Kartu ir akūtinė priegaidė palaiptams netenka toninio pobūdžio. Ir tose tarmėse, kur cirkumflectinė intonacija koncentruojama antrajame dvibalsių komponente, akūtinė priegaidė irgi yra dinaminė, besiskirianti nuo cirkumflectinės tuo, kad intensyvumas čia sukoncentruotas pirmojoje skiemens sudaromojo garso dalyje. Akūtinė priegaidė ir žemaičių, ir aukštaičių tarmėse yra trumpesnė už cirkumflectinę. Žemaičių abi priegaidės, atrodo, yra ilgesnės už atitinkamas aukštaičių priegaides.

Vadinasi, pereidami lietuvių kalbos teritoriją iš pietų rytų ir pietų į šiaurės vakarus, susiduriame su palaipsniui priegaidžių melodingumo augimu, kol pagaliau šiaurės vakaruose – žemaičių areale priegaidžių antropofoninė struktūra nuo kitų tarmių smarkiai skiriasi keliais momentais: 1) toniniu pobūdžiu, 2) abiejų priegaidžių koncentracija pirmojoje skiemens sudaromojo garso dalyje, 3) ištęstumu.

Būtina dar nors trumpai paliesti kirčiuotų skiemenų ilgėjimą aukštaičių tarmėje. Dvigarsiai su akūtinė priegaide pirmąjį komponentą ilgina visose dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse¹. Išimtį iš dalies čia sudaro viena vakarų aukštaičių tarmė (zanavykai), kur dvibalsių *i*, *u + l*, *m*, *n*, *r* ir *ui* pirmieji komponentai labai menkai tepailgėja, plg. *tiltas*, *kūmštis* ir t.t., bet dvibalsių *e*, *a + l*, *m*, *n*, *r* pirmasis komponentas ir čia ilgėja iki ilgojo, plg. *kálnas*, *kėlti*.

Toks šių dvigarsių pirmųjų komponentų pailgėjimas pietų vakarų, pietų ir rytų Lietuvoje, matyt, buvo susijęs su perėjimu į dinamines priegaides, kurių intensyvumas pasireiškia kiekybės forma. Dvigarsis su cirkumflectine priegaide turi pailgėjusį antrąjį komponentą.

¹ Plg. *kálnas*, *kėlti*, *pũlti* (= *pũlti*), *kũlti* (= *kĩlti*). Dvibalsiuose *i*, *u + l*, *m*, *n*, *r* ir *ui* pirmasis komponentas ilginamas ne visur vienodai. Be to, rytinėse tarmėse akūtinė dvibalsių pirmieji komponentai *a*, *e*, *i*, *u* ilgėja iki pusilgių, nes iki pusilgių čia ilgėja ir kirčiuoti trumpieji balsiai.

Pietvakarių ir pietų tarmėse jis ilgėja mažiau, o rytų tarmėse – daugiau. Šis kirčiuotų dvibalsių pirmojo ar antrojo komponento pailgėjimas rodo, jog priegaidė pietvakarių aukštaičių tarmėje yra dinaminė, kaip dinaminis čia yra ir pats žodžio kirtis.

Atidžiai nagrinėjant kirčio sistemą pietvakarių ir pietų tarmėse, galima pastebėti, kad ji susideda tartum iš dviejų posistemų: iš vienos pusės, egzistuoja žodžiai, turį ilgusius balsius ir dinamines priegaides; iš kitos pusės, egzistuoja žodžiai, turį kirčiuotus dvigarsius, kurie su atitinkamais nekirčiuotais dvigarsiais santykiauja kaip ilgesnis skiemuo su trumpesniu, plg. *kálnas* ir *kalnai.*, *vaĩ.kas* ir *vaikaĩ.* Tuo būdu kirčio sistema čia nėra vienalytė, ir nors sinchroniniu požiūriu, be abejo, gali būti kalbama tik apie dinaminį žodžio kirtį ir kirčiuotų ilgųjų skiemenų priegaides, tai vis dėlto negalima nematyti, kad balsių ilgumas ar pailgėjimas ypač kirčiuotuose dvigarsiuose neretai siejasi su kirčiu, o trumpumas – su nekirčiuota padėtimi. Trumpai sakant, negalima nepastebėti čia kiekybinio kirčio elementų. Turint galvoje nedidelį priegaidžių funkcinį krūvį, tokia padėtis tolesnei kirčio raidai gali turėti lemiamą vaidmenį.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad sunkiau paaiškinti yra dvibalsių su akūtime ir su cirkumflectine priegaide pirmojo komponento pailgėjimą žemaičių tarmėje, kadangi čia priegaidės melodinio pobūdžio. Bet žodžio kirtis, tam tikrais atvejais ir skiemens kirtis čia irgi yra dinaminiai. Čia mes susiduriame su dinaminio žodžio kirčio ir politoninio skiemens kirčio koegzistencija. Dinaminis žodžio kirtis buvo čia tiek stiprus, kad pirmasis dvibalsių komponentas ilgėjo ir akūtinuose, ir cirkumflectiniuose skiemenyse. Aukštesniuose akūtinuose skiemenyse tas pailgėjimas yra mažesnis, negu žemesniuose cirkumflectiniuose, kadangi aukštesnis tonas yra suvokiamas ir kaip stipresnis. Pailgintas pirmasis komponentas dvigarsių, turinčių ir akūtinę, ir cirkumflectinę priegaidę, gali būti todėl, kad priegaidės čia visų pirma skiriasi tono aukštumu, o ne dinamine jėga pirmajame ar antrajame dvigarsių komponente. Ir tik tarmėse, gretimose aukštaičių tarmėms, turinčioms nemelodines priegaides, cirkumflectiniame skiemenyje pailgėjo abu dvibalsio komponentai (*va.ĩ.kas*) ar tik ant-rasis (*vaĩ.kas*). Taigi einant iš šiaurės vakarų į pietus ir pietų rytus, priegaidžių melodiškumas ir žodžio kirčio stiprumas palaiapsniui mažėja. Didelėje rytinėje lietuvių kalbos ploto dalyje dinaminis žodžio kirtis pasireiškė kiekybės forma. Stipriausią dinaminį kirtį dabar turi šiaurės ir šiaurės vakarų žemaičiai.

KIRČIO ATITRAUKIMAS IR JO PRIEŽASTYS ŠIAURĖS RYTŲ LIETUVOS TARMĖSE

Kaip žinoma, nemažoje šiaurės rytų Lietuvos teritorijos dalyje kirtis iš paskutinio žodžio skiemens tam tikrais atvejais yra atitraukiamas. Aprašymo patogumo ir aiškumo dėlei, pasiduodant lietuvių literatūrinės kalbos kirčio įtakai ir lyginant su juo, šią sritį galima suskirstyti į dvi zonas, kurias sąlygiškai pavadinsime pirmąja (1) ir antrąja (2). Pirmajai zonai skiriame visą tą minėtos teritorijos dalį, kur pasireiškia didesnio ar mažesnio laipsnio kirčio atitraukimo tik iš paskutinio trumpojo skiemens į priešpaskutinį bet kokios kiekybės skiemenį tendencija. Tai pietinė ir rytinė dalis. Antrajai zonai skiriame tą dalį, kur pasireiškia kirčio atitraukimo ne tik iš trumpojo, bet ir iš buvusio ilgojo paskutinio skiemens į priešpaskutinį bet kurios kiekybės skiemenį tendencija. Tai šiaurinė dalis, susisiekianti su latvių kalbos teritorija¹.

Lietuvių literatūrinės kalbos kirčio požiūriu pirmoji zona sudaro gana margą kirčiavimo vaizdą. Kirtis iš trumpojo galinio skiemens į priešpaskutinį bet kurios kiekybės skiemenį (ilgą ar trumpą) visada atitrauktas tik nedideliame šiauriniame šios zonos kampe, plg. *saūs* < *saušà*, *vièn* < *vienà*, *vis* < *visì*, *šàk* < *šakà* (Biržai, Vabalninkas ir kt.). Vidurinėje pirmosios zonos dalyje kirtis visada atitraukiamas iš trumpo paskutinio skiemens tik į priešpaskutinį ilgą skiemenį, bet ne į trumpą, plg. *jaūna* < *jaunà*, *šàlti* < *šalti*, *bašus* < *baisùs*, bet *gèrà*, *šakà* (Uoginiai, Debeikiai, Palėvenė, Troškūnai ir kt.). Pačiuose nagrinėjamos zonos pietuose ir rytuose ne visada jau galima nustatyti griežtesnes kirčio atitraukimo taisykles. Tiesa, Palomenės, Pabaisko, Bagaslaviškio, Gelvonų apylinkėse kirtis atitraukiamas iš trumpojo galo skiemens į priešpaskutinį, turintį ilgus balsius ar dvibalsius *ie*, *uo*, bet ne dvibalsius *ai*, *au*, *ei*, *ui* ar *a*, *e*, *i*, *u + l*, *m*, *n*, *r*, plg. *mėša* < *mèsà*, *plīta* < *plytà*, *juòda* < *juodà*, *kièmu* < *kiemù*, bet *saušà*, *laukùs*, *tvarvà*². Bet Žaslių apylinkėse sakoma ir

¹ Pastaruoju metu kirčio atitraukimo lietuvių kalbos tarmėse izoglosų žemėlapyje yra išspausdinęs V. Grinaveckis, žr. „Краткие сообщения Института славяноведения“, XLI, Москва, 1964, p. 16.

² Šios tarmės turi kiekybinį kirtį — kirčiuoti skiemenys čia ilgi, o nekirčiuoti — trumpi, plg. K. Morkūnas, Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika, LKK, III, Vilnius, 1960, p. 13. Lyginant žodžių *saušà* ir *šakà* kirčiavimą, aiškiai matyti, kad dvigarsiai (šiuo atveju *au*) čia traktuojami lygiai taip, kaip balsiai (šiuo atveju trumpasis *a*). Kirčiavimas *stòra* (< *storà*) ir *saušà* (< *saušà*) labai gražiai atspindi tai, kad kiekybinis kirtis pirmiausia įsigalėjo žodžiuose su kirčiuotais dvigarsiais ir tik vėliau žodžiuose su kirčiuotais balsiais, žr. p. 14.

plīta < *plītā*, *stōra* < *storā*, ir *juodā*, *kiemū*. Šiaurės rytų dalyje (Dusetos, Svėdasai, Kamajai, Rimšė, Zarasai, Linkmenys, Utena) žodžiuose, turinčiuose trumpą galinį ir ilgą priešpaskutinį skiemenį, girdėti tartum du kirčiai, plg. *laūkūs* (= *laukūs*), *vaikūs* (= *vaikūs*) ir kt.¹ Nemažoje rytinėje šios zonos dalyje kirtis tartum išlikęs paskutiniajame trumpajame skiemenyje, bet skiemo su ilgu balsiu ar dvibalsiais *ie*, *uo*, einas prieš trumpą galinį skiemenį, išlieka ilgas, nors nekirčiuoti ilgieji balsiai čia paprastai yra sutrumpėję, virtę vadinamaisiais pusilgiais, plg. *viēna*, *kiēmu* ir kt., nors *ve.nōs* (= *vienōs*), *ke.mū* (= *kiemū*).

Lietuvių literatūrinės kalbos požiūriu antroji zona taip pat nėra vienalytė. Tais atvejais, kai kirtis literatūrinėje kalboje yra žodžio gale, čia jis atitrauktas į priešpaskutinį bet kokios kiekybės skiemenį, plg. *skiedrōs* (= *skiedrōs*), *plātōs* (= *plataūs*) (Pašvitinys, Šeduva, Linkuva, Vaškai ir kt.). Bet ir čia yra įvairavimo. Vietomis kirtis į ilgąjį priešpaskutinį skiemenį atitrauktas visada, bet jeigu priešpaskutinis skiemo trumpas, o paskutinis ilgas, kirtis neatitrauktas, plg. *gaidis* (= *gaidys*), bet *sakō* (= *sakaū*) ir t.t. Tas įvairavimas yra visai suprantamas. Iš vienos pusės, jis, einant iš pietų rytų ir rytų į šiaurę, atspindi vis didėjantį palaiptį kirčio atitraukimo tendencijos išigalėjimą, iš kitos pusės, jis neišvengiamas dėl tarmių tarpusavio įtakos viena kitai.

Taip apytikriai atrodo fonetinė kirčio atitraukimo realizacija lietuvių kalbos šiaurės rytų plote. Tačiau tyrinėjant kirtį, reikia būti nepaprastai atsargiam ta prasme, kad savo gimtosios kalbos arba tarmės kirčio esmės neprimestum tiriamajai kalbai arba tarmei. Kaip žinoma, kirčio reiškimo antropofoninės priemonės būva įvairios: melodija, intensyvumas, kiekybė ir kt. Vadinasi, reikšmę skiriamąjį ir kulminatyvinių vaidmenį gali atlikti melodinė žodžio viršūnė, žodžio intensyvumo viršūnė, ilgumas. Paprastai visos šios trys antropofoninės kirčio reiškimo priemonės susipynę viena su kita, iš klau-

¹ Rytų aukštaičių tarmių pavyzdžiuose balsiu ir dvibalsių *ie*, *uo* kirtis žymimas ženklų *s*, ilgumas — brūkšneliu virš baltio (plg. *vī.sas*), o pusilgumas — taškeliu baltio dešinėje, apačioje (*vī.sas*). Kitų dvigarsių pirmojo komponento kirtis (ir ilgumas ar pusilgumas) žymimas akūtu, antrojo komponento kirtis (ir ilgumas ar pusilgumas) cirkumfleksu, plg. *kálnas* ir *vaikas*. Toks žymėjimas yra labai netobulas, net klaidinantis, kadangi suponuoja priegaidžių buvimą tose rytinių aukštaičių tarmėse, kur jų nėra. Teisingiau būtų kirčio vietą visais atvejais žymėti vienu ženklų, pvz., *s*, ir rašyti, pvz., *vī.sas*, *vī.sas*, *kā.lnas*, *vaī.kas*. Bet autorius, nenorėdamas iš karto per daug atitrūkti nuo tradicijos ir likti nesuprastas, palieka tradicinį kirčio žymėjimą.

sos ar net ir dabartinės eksperimentinės fonetikos priemonėmis vargu įmanoma nustatyti, kas sudaro kirčio esmę. Imkime kad ir rusų kalbą. Kirčiuotas skiemuo čia išskiriamas ir kiekybe, ir intensyvumu, ir tam tikra melodija, ir nelengva pasakyti, kuris šių elementų sudaro neatimamą kirčio savybę. Bet kai rusas, nemokąs lietuvių kalbos, nepastebi aiškaus intensyvaus lietuvių kalbos trumpojo skiemens kirčio tuo atveju, jeigu prieš jį ar po jo eina nekirčiuotas ilgas skiemuo, pavyzdžiui, žodyje *gyvà*, ir atkakliai tvirtina, kad kirčiuotas yra ilgas skiemuo, tai matyti, kad rusų kalbos kirčiui nemažą reikšmę turi kiekybė. Vadinasi, rusas, nustatydamas lietuvių kalbos žodžio *gyvà* kirtį, perkėlė savo kalbos kirčio esmę lietuvių kalbai. Šios rūšies klaidos gana dažnos. Kai lietuvių kalbos tarmių tyrinėtojas tvirtina, kad tose tarmėse, kur nekirčiuoti ilgieji balsiai yra sutrumpėję iki pusilgių, plg. *su.naūs* (= *sūnaūs*), *ve.nòs* (= *vienòs*), žodžiuose *sūnūs*, *vienà* kirčiuotas skiemuo yra trumpas intensyvus žodžio galo skiemuo, tai, galimas daiktas, jis klysta lygiai taip pat, kaip klydo ir rusas, t.y. lietuvių literatūrinės kalbos ar savo gimtosios tarmės kirčio esmę perkėlė tiriamai tarmei. Juk gali būti taip, kad pirmasis skiemuo *vie-*žodyje *vienà* ar *sū-* žodyje *sūnūs* tarmėse, turinčiose nekirčiuotus pusilgius balsius vietoje ilgųjų, ilgas yra todėl, kad jis jau turi kirtį, kuris čia yra daugiau susijęs su kiekybe, negu su intensyvumu. Iš tikrųjų, ar yra kitų duomenų, rodančių, jog kirtis šiose tarmėse iš esmės yra susijęs su kiekybe?

Norėdami atsakyti į šį klausimą, turime sustoti prie fonologinės šių tarmių vokalizmo sistemos, ypač domėdamiesi kiekybiniais jos santykiais. Tipiška pirmosios zonos Svėdasų tarmė turi tokią balsių sistemą:

1) kirčiuoti balsiai		2) nekirčiuoti balsiai	
a) ilgieji	b) pusilgiai	a) pusilgiai	b) trumpieji
<i>i ū</i>	<i>i. u.</i>	<i>i. u.</i>	<i>i u</i>
<i>ie uo</i>			
<i>ē ā</i>	<i>e. ā.</i>	<i>e. ā.</i>	<i>e a</i>

Ši sistema fonetikų paprastai aprašoma taip: kirčiuoti yra ilgi ir pusilgiai balsiai, išriedėję iš trumpųjų, o nekirčiuoti – pusilgiai ir trumpi; tačiau žodžio gale yra ir kirčiuoti trumpieji balsiai (*šakà*), ir kirčiuoti pusilgiai, išriedėję iš ilgų (dgs. kilm. *vaikú.*). Fonetikai čia kalba apie tris balsių kiekybės laipsnius: trumpuosius, pusilgius ir ilguosius. Pavyzdžiui, trimis ilgumais operavo A. Baranauskas

(kurz, mittelzeitig, lang), A. Leskynas (kurz, zweimorig lang, dreimorig lang), R. Gotjo (ultrabrève, brève, longue). Bet fonologiškai nagrinėjant šių tarmių balsių sistemą, operuoti trimis kiekybės laipsniais neprisieina.

Vienodose struktūrinėse sąlygose čia sudaro opoziciją tik ilgieji ir pusilgiai balsiai, kadangi tik jie gali būti fonologiškai kirčiuotuose skiemenyse. Pusilgiai balsiai gali būti kirčiuoti, plg. *šĩ.tas* (= *šitas*), nekirčiuoti, plg. *vi.rė.li.s* (= *vyrėlis*), o ilgieji tegalimi tik kirčiuoti, plg. *vĩras*. Trečiasis fonetinis kiekybės laipsnis būna tik nekirčiuotoje padėtyje. Žodžio gale užtinkami trumpieji fonetiškai kirčiuoti balsiai fonologiškai yra nekirčiuoti, kadangi jų kirčio egzistencija priklauso nuo fonetinės pozicijos – kirčiuotas tik tuo atveju, jeigu priešpaskutinis skiemuo yra trumpas, plg. *mažà*. Griežtai fonologiškai žiūrint, dviskiemeniai žodžiai su abiem trumpais skiemenimis neturi fonologinio kirčio. Matyt, dėl šios priežasties kai kuriose tarmėse gali egzistuoti dubletinės, pavyzdžiui, vienaskaitos įnagininko formos *šàk* || *šakṽ*, *làzd* || *lazdṽ*, tartum rodančios, jog gali išnykti kirčiuotas galo balsis. Matyt, dėl šios priežasties redukcija kai kuriose centrinėse lietuvių kalbos tarmėse liečia ir tartum kirčiuotus trumpuosius balsius, plg. *šakṽ* < *šakà*, *lazdṽ* < *lazdà*. Iš tikrųjų visi šie trumpieji balsiai fonologiškai yra nekirčiuoti, ir jų redukcija visai suprantama. Tuo būdu nagrinėjamoje tarmėse vienodose struktūrinėse sąlygose opoziciją sudaro tik ilgieji ir pusilgiai balsiai: kirčiuoti čia būva ilgieji, kurių kombinatoriniai variantai nekirčiuotoje padėtyje yra pusilgiai, ir pusilgiai balsiai, kurių kombinatoriniai variantai nekirčiuotoje padėtyje yra trumpi. Šie fonologiniai santykiai rodo, kad kirtis šiose tarmėse turi aiškų kiekybinį pobūdį, nors nėra visiškai kiekybinis, kadangi tam tikrą vaidmenį čia dar vaidina ir grynas intensyvumas, plg. kirtį žodyje *vi.rũ.ka*. (= *vyrũko*), kur visi skiemenys yra pusilgiai. Reikėtų dabar tik pailginti kirčiuotus pusilgius iki ilgųjų, ir kirtis galutinai pereitų į kiekybines vėžes. Tuo būdu čia susiduriame su pereinamuoju etapu nuo dinaminio žodžio kirčio į kiekybinį. Kirtis iš esmės čia yra kiekybinis, bet tam tikrą vaidmenį dar vaidina ir intensyvus kirtis, kurį gali turėti tik žodžiai, neturį ilgųjų (įtemptų) balsių ir turį bent du pusilgius balsius. Tuo būdu šis kirtis yra senesnės sistemos elementas, jos liekana naujojoje kiekybinio kirčio sistemoje. Kitaip sakant, čia susiduria dvi kirčio rūšys: kiekybinis ir dinaminis (įsigalintis ir nykstantis) kirčiai. Tokia padėtis ir rodo pereinamąjį raidos etapą.

Kaip formuojasi kiekybinis kirtis? Iš tikrųjų, kiekybinio kirčio užuomazgų turime visose lietuvių kalbos tarmėse. Vakarinėse ir pietinėse aukštaičių tarmėse kirčiuoti trumpieji *e*, *a* tam tikrais atvejais yra virtę ilgaisiais *ē*, *ā* ir kaitaliojasi su nekirčiuotais trumpaisiais, plg., pavyzdžiui, *nāmas* ir *namù*, *vēda* ir *vedù*, *kélmas* ir *kelmaĩ*, *kálnas* ir *kalnaĩ*. Visoje aukštaičių tarmėje kirčiuotų dvigarsių pirmasis ar antrasis komponentas, priklausomai nuo to, kuris jų yra kirčiuotas, yra ilgesnis, negu atitinkamas nekirčiuoto dvigarsio komponentas, plg., pvz., *kélmas* ir *kelmaĩ* ar *vaĩ.kas* ir *vaikaĩ*, nors pats ilgumo laipsnis skirtingose tarmėse yra skirtingas – vienur tas komponentas yra ilgas, kitur pusilgis. Kirčiuoti pirmieji komponentai *i*, *u* dvibalsiuose (su vadinamąja tvirtaprade priegaide) aukštaičių vakarinėse tarmėse pailgėja iki ilgųjų, išskyrus tik zanavykų tarmę, kur jie nėra pailginti iki ilgųjų. Tuo būdu ir šiose tarmėse pasireiškia kiekybinio kirčio užuomazgos, ypač žodžiuose, turinčiuose kirčiuotus dvigarsius. Kadangi kiekybė yra ir intensyvumo pasireiškimo forma, tai kirčiuoti trumpieji balsiai dinaminio kirčio sąlygomis galėjo pailgėti. Kaip matyti, toks pailgėjimas į kirčiavimo sistemą įneša tam tikrą kiekybės elementą, kuris, laikui bėgant, gali virsti ir kirčio esme. Perėinant į kiekybinį kirtį, t.y. ilgėjant kirčiuotiems balsiams ir trumpėjant nekirčiuotiems, grynas intensyvumas, kaip nereikalingas elementas, mažėja, skiemenų priegaidės niveliuojasi. Visų pirma nereikalingos tos priegaidės tampa dvibalsiuose, kadangi čia jas pakeičia kiekybinis kirtis (pirmojo arba antrojo sando pailgėjimas). Vadinasi, visų pirma kirčiuoti skiemenys, turį dvibalsius, pradeda skirtis vienas nuo kito ne priegaide, o kirčiuoto komponento ilgumu ar pusilgumu (kirčiuotas gali būti pirmas arba antras komponentas). Dar vėliau ši priegaidžių niveliacija persimeta ir į skiemenis, sudarytus įtemptųjų („ilgųjų“) balsių. Subkodas tampa pagrindiniu kodu. Kalbėti apie tai, kad rytinių aukštaičių tarmėse priegaidės yra išlikę kirčiuotuose dvigarsiuose ir niveliavęsi ilguose balsiuose ir dvibalsiuose *ie*, *uo*, yra didžiai neteisinga. Apie jokias rytinių aukštaičių priegaides dabar negali būti nė kalbos, nes kirčiuoti dvigarsiai vienas nuo kito čia skiriasi ne priegaidėmis, o kirčiuoto komponento kiekybe.

Kai kuriose pietinėse pirmosios zonos tarmėse fonologinį kirtį turi tik ilgieji, o nekirčiuoti yra tik trumpieji balsiai (nekirčiuotų pusilgių balsių čia nėra). Čia kiekybinis kirtis yra visai išsigalėjęs.

Kaip vyko kirčio atitraukimas pirmojoje zonoje? Kaip buvo sakytas anksčiau, trumpieji kirčiuoti žodžio vidurio balsiai šiose tarmėse,

išskyrus vienskiemenius žodžius (fonologiškai nekirčiuotus), pailgėjo iki pusilgių, bet neilgėjo kirčiuoti trumpieji žodžio galo balsiai. Nekirčiuoti ilgieji balsiai čia sutrumpėjo iki pusilgių. Taip atsitiko, matyt, dėl to, kad žodžių, turinčių kirčiuotus dvigarsius, kirčio subkodus buvo išplėstas visam kodui. Juk, remiantis vakarinėmis aukštaičių tarmėmis, galima spėti, kad kiekybinio kirčio užuomazgos anksčiausia išryškėjo žodžiuose, turinčiuose kirčiuotus dvigarsius (plg. dar 10p. 2 išn.).

Greičiausiai visų pirma ilgėjo kirčiuoti trumpieji balsiai ir vėliau trumpėjo nekirčiuoti ilgieji. Ir dabar yra tarmių, kur trumpieji kirčiuoti žodžio vidurio balsiai pailgėję, o nekirčiuoti ilgieji išlikę ilgi, plg. *vi.sas* (= *visas*) ir *brāl̃l̃lis* (= *brolielis*) Adučiškis ir kt. Jau šiame etape fonologiškai kirčiuotas tuo atveju, kai žodžio gale egzistuoja fonetiškai kirčiuotas trumpas balsis, yra prieš einą ilgą skiemuo, kadangi trumpieji balsiai visoje fonologinėje sistemoje yra susiję su nekirčiuota padėtimi. Štai kodėl šis priešpaskutinis skiemuo anksčiau nurodytose tarmėse yra ilgas ir, trumpėjant nekirčiuotiems ilgiesiems į pusilgius, jis ir išliko ilgas (plg. *sūnūs* ir *vienà*). Kirčiuotas čia buvo ir yra jau priešpaskutinis ilgas skiemuo, o ne galinis trumpas, nors pastarasis kurį laiką ir išlaiko tam tikrą dinaminę jėgą. Laikyti kirčiuotu šį žodžio galo trumpą skiemėnį reiškia kirčiu suprasti tai, kas suprantama literatūrinėje kalboje, kur kirčiuoti gali būti ir trumpi balsiai. Dinaminė viršūnė trumpajame galiniame skiemenyje, kaip nereikalinga šiose tarmėse, yra pasmerkta išnykti. Vienose ji jau išnyko, o kitur nyksta.

Netekus kirčio trumpiesiems žodžio galo balsiams, fonologiškai kirčiuotas turėjo tapti prieš einą ilgą skiemuo, nepaisant jo eilės, skaičiuojant nuo žodžio galo. Tai rodo tokie atvejai, kaip *līguma* < *ligumā*, *aūkštuma* < *aukštumā*, kur naujai kirčiuotas tapo trečias skiemuo nuo galo, kadangi arčiau žodžio galo ilgo skiemens nebuvo. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad taip atsitiko ne visada. Daugeliu atvejų kirtis į trečiąją ilgąją nuo žodžio galo skiemėnį tartum nepersikėlė, plg., pvz., vns. *inag. te.velū* (= *tėveliū*) ir kt. Į trečiąją nuo galo ilgąją skiemėnį kirtis persikėlė tik tada, kai tam buvo palankios morfologinės sąlygos ir, būtent, kai du paskutiniai skiemėnys buvo trumpi ir kirtis, kaitant žodį, buvo kilnojamas iš paskutinio į trečiąją nuo galo skiemėnį, plg.:

	Vienaskaita		Daugiskaita
Vard.	<i>līguma</i> < <i>līgumà</i>	vard.	<i>līgumo.s</i>
kilm.	<i>li.gumó.s</i>	kilm.	<i>li.gumú.</i>
naud.	<i>līgumai</i>	naud.	<i>li.gumóm̄s</i>
gal.	<i>līgumu.</i>	gal.	<i>līgumas</i>
įnag.	<i>lī.gumu</i> < <i>līgumù</i>	įnag.	<i>li.gumóm̄m</i>
viet.	<i>li.gumó̄j</i>	viet.	<i>li.gumós</i>

Bet:

	Vienaskaita		Daugiskaita
vard.	<i>te.vė.li.s</i>	vard.	<i>te.vė.lai</i>
kilm.	<i>te.vė.la.</i>	kilm.	<i>te.vė.lú.</i>
naud.	<i>te.vė.lú</i>	naud.	<i>te.vė.lam</i>
gal.	<i>te.vė.li.</i>	gal.	<i>te.velūs</i>
įnag.	<i>te.velù</i>	įnag.	<i>te.vė.lais</i>
viet.	— —	viet.	— — —

Kaip matyti, žodžio *tėvėlis* vienaskaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko formose (*te.velù*, *te.velūs*) kirtis į ilgąjį trečią nuo galo skiemenį nepersikėlė, nors šių formų ankstesnė skiemenų struktūra buvo lygiai tokia pati, kaip ir žodžio *lygumà* vienaskaitos vardininko ir vienaskaitos galininko formų skiemenų struktūra (*līguma* < *lygumà*). Šių dviejų žodžių kirčiavimo skirtumą tesudaro tai, kad žodžio *tėvėlis* pirmasis skiemuo visada yra tik nekirčiuotas, o žodžio *lygumà* – pirmasis skiemuo dažnai turi kirtį. Tuo būdu nepalankiomis kirčiui keltis į ilgąjį skiemenį morfologinėmis sąlygomis reikia laikyti tas, kai trečiasis ilgas nuo galo skiemuo formų sistemoje visada yra nekirčiuotas. Dėl šių morfologinių aplinkybių, matyt, visoje žodžio paradigmoje buvo apibendrintas pusilgis balsis, kuris jau negalėjo būti suvoktas kirčiuotu. Tokiu atveju daugelyje formų yra kirčiuotas antrasis nuo galo skiemuo, ir todėl tais atvejais, kai kirtį turėjo trumpas paskutinis skiemuo, potencialiai galimas kirčiuotas žodžio skiemuo yra kaip tik tas antrasis skiemuo. Kaip rodo antrosios zonos tarmės, ši potenciali galimybė virto tikrove, netekus paskutiniojo trumpojo skiemens, plg. *medėn̄* < *mediniù*. Suprantama, kad tokiomis struktūrinėmis sąlygomis, kai trumpieji balsiai susiję su nekirčiuota padėtimi, jie neturi fonologinio kirčio net ir tuo atveju, kai išliko dinaminė žodžio viršūnė trumpajame balsyje (tarmėse, kur greta *jaūna* (= *jau-nà*), *šalti* (= *šalti*) vartojama *gerà*, *šakà*). Tai, kad dinaminė žo-

džio viršūnė žodžiuose *gerà, šakà, mediniù, tèveliù* išliko ilgiau, negu formose *jaunà (>jaūna)*, galima paaiškinti tuo, kad šie žodžiai dėl anksčiau išdėstytų priežasčių neturėjo fonologiškai kirčiuoto skiemens ir todėl ilgiau išsaugojo dinaminę viršūnę, kaip atliekančią, matyt, kulminatyvinę, bet ne skiriamąją funkciją. Kulminatyvinė dinaminė viršūnė nekliudo šiems trumpiems žodžio galo balsiams kisti lygiai taip, kaip ir nekirčiuotiems trumpiems balsiams: redukuotis, plg. *stòrv kasṽ* (Ramygala), ar net ir visai išnykti, plg. *šàk || šakṽ*. Tai dar kartą rodo, jog trumpieji galo balsiai su dinamine viršūne neturi fonologinio kirčio. Fonologiškai jie yra nekirčiuoti.

Taigi kirčio atitraukimo dėsnį pirmojoje zonoje galima formuluoti taip: vystantis kiekybiniam kirčio pobūdžiui ir dėl to ilgėjant kirčiuotiems trumpiems balsiams, bet pasiekiant trumpiems kirčiuotiems žodžio galo balsiams, pastarieji neteko fonologinio kirčio; tokiu atveju fonologiškai kirčiuotas tapo artimiausias ilgasis skiemuo, išskyrus tą atvejį, kai šis skiemuo žodžio formų paradigmoje niekada neturėjo kirčio.

Pereiname prie antrosios zonos. Kokios priežastys sukėlė čia šį dialektologinėje literatūroje vadinamąjį visuotinį kirčio atitraukimą? Antroji zona nuo pirmosios skiriasi visišku dviejų fonetinių tendencijų išsiviravimu: 1) kirčiuoti senieji trumpieji *a, e, i, u* čia pailgėję iki ilgųjų (bent kai kur), o nekirčiuoti ilgieji sutrumpėję iki trumpųjų, 2) labai didele galūnių redukcija: senieji trumpieji žodžio galo balsiai ir buvę akūtiniai čia yra išnykę arba labai smarkiai redukavęsi; ilgieji žodžio galo balsiai (neakūtiniai) čia virtę trumpais ar ir visai išnykę; paprastai uždari balsiai (*i < ī*) yra išnykę, o labiau atviri *e, o* ir atvirieji *e, a* yra išlikę; žodžio galo dvibalsiai čia yra virtę vienbalsiais ir sutrumpėję (*au > o, ai > e, ei > e*). Didžiausias šių fonetinių tendencijų išigalėjimo laipsnis, matyt, kažkaip yra susijęs su didžiausiu trečiosios tendencijos išigalėjimo laipsniu – toliausiai į priekį pažengusiu kirčio atitraukimu.

Šiuo metu čia kiekybinis kirtis yra smarkiai išigalėjęs. Kirtis dažniausiai yra susijęs tik su ilgaisiais balsiais. Visi nekirčiuoti balsiai yra trumpi. Ir tik tuo atveju, kai žodis neturi ilgųjų ar pusilgių balsių, jis turi kulminatyvinę funkciją atliekančią dinaminę viršūnę, plg., pvz., *mandàgs* „mandagus“, *akmènu* „akmenų“ ir kt. Pastarasis kirtis gali būti įvairiuose žodžio skiemenyse, pvz., antrajame nuo galo skiemenyje (*akmènu*) arba paskutiniajame skiemenyje tada, jeigu: a) žodis kitose paradigmos formose turi antrą nuo galo kirčiuotą

skiemeni, plg. *mandąs* „mandagus“ ir *mandągo* „mandagu“ ir b) žodis yra priešdėlinis, išvestas iš vienskiemenio, plg. *parnėš* ir *nėš*.

Kiekybinio kirčio įsigalėjimo procesas čia, tur būt, vyko kiek kitaip, negu pirmojoje zonoje, nors ir panašiai. Tai rodytų tas faktas, kad kirčiuoti ilgieji balsiai ar dvibalsiai *ie*, *uo* išlieka nepakitę visoje žodžio paradigmoje, plg.:

Vienaskaita			Daugiskaita		
Vard.	<i>skiėdor</i>	(= skiedrà)	vard.	<i>skiėdros</i>	(= skiėdros)
kilm.	<i>skiėdros</i>	(= skiedrōs)	kilm.	<i>skiėdru</i>	(= skiedrū)
naud.	<i>skiėdre</i>	(= skiėdrai)	naud.	<i>skiėdrom</i>	(= skiedróms)
gal.	<i>skiėdro</i>	(= skiėdrą)	gal.	<i>skiėdors</i>	(= skiedrās)
įnag.	<i>skiėdor</i>	(= skiedrà)	įnag.	<i>skiėdrom</i>	(= skiedromis)
viet.	<i>skiėdro</i>	(= skiedrojė)	viet.	<i>skiėdroš</i>	(= skiedrosė)

Vienaskaita			Daugiskaita		
vard.	<i>gīvōš</i>	(= gyvulys)	vard.	<i>gīvōlė</i>	(= gyvuliai)
kilm.	<i>gīvōle</i>	(= gývulio)	kilm.	<i>gīvōlu</i>	(= gyvuliū)
naud.	<i>gīvōl</i>	(= gývuliui)	naud.	<i>gīvōlėm</i>	(= gyvuliáms)
gal.	<i>gīvōl</i>	(= gývulį)	gal.	<i>gīvōlš</i>	(= gývulius)
įnag.	<i>gīvōl</i>	(= gývuliu)	įnag.	<i>gīvōlės</i>	(= gyvuliais)
viet.	<i>gīvōl</i> <i>gėvōlī</i>	(= gyvulyjė)viet.	<i>gīvōlōs</i>	(= gyvuliuōs)	

Kaip matyti, kirtis iš trumpų žodžio galo balsių, atitinkančių senuosius trumpuosius ir išriedėjusių iš senųjų ilgųjų balsių, čia galėjo būti atitrauktas vienu metu, kadangi kirčiuotas skiemuo, atitinkąs senąjį nekirčiuotą prieškirtinį, čia visada yra ilgas. Ar galėjo taip būti?

Turint galvoje, kad kirtis šioje zonoje iš esmės yra kiekybinis, galima manyti, kad senieji ilgieji žodžio galo balsiai virto trumpaisiais čia dar prieš vidinių nekirčiuotų skiemenų sutrumpėjimą, nes kirtį galėjo atitraukti tiksliai ilgas skiemuo. Ilgosios galūnės čia nebūtinai turėjo sutrumpėti iki trumpųjų. Jau ilgųjų balsių virtimas pusilgiais (kokybe artimesniais trumpiesiems) reiškė jų perėjimą į priešingų balsių, sudarančių opoziciją ilgiesiems balsiams, kategoriją. Kad tokie pusilgiai balsiai galėjo būti priešpastatyti ilgiesiems, gražiai rodo kaimyninės tarmės, turinčios kaip tik kirčiuotas pusilges galūnes vietoj kitų tarmių ilgųjų ir pusilgių balsių opoziciją ilgiesiems. Kirčiuotų pusilgių balsių žodžio gale atsiradimą vargu ar galima lai-

kyti paprastu stichišku kirčiuotų ilgųjų galo balsių trumpėjimo rezultatu. Jis, matyt, yra susijęs su žodžio galo posistemiū. Juk žodžio gale, kur trumpieji balsiai buvo redukuojami, vadinasi, kur jie buvo trumpesni, negu žodžio vidurio atitinkami trumpi balsiai, ir ilgieji balsiai negalėjo būti tokie ilgi, kokie žodžio viduryje. Tam tikras trumpumo-ilgumo santykis čia irgi turėjo būti išlaikytas. Matyt, žodžio vidurio nekirčiuoti ilgieji balsiai dar nebuvo sutrumpėję iki pusilgių, o žodžio galo nekirčiuoti ilgieji balsiai ir dvibalsiai sutrumpėjo (plg. *lōvo.s* ir *lōvxi*). Atitinkamo ilgumo turėjo būti ir kirčiuoti ilgieji balsiai žodžio gale, kadangi visoje fonologinėje sistemoje nebuvo pusilgio nekirčiuoto balsio santykiavimo su atitinkamu kirčiuotu ilguoju. Šiuo atžvilgiu žodžio galo posistemis negalėjo prieštarauti kalbos fonologinei sistemai, ir todėl kartu su nekirčiuotųjų ilgųjų balsių trumpėjimu žodžio gale iki pusilgių vietoj kirčiuotų ilgųjų žodžio galo balsių turėjo rasti irgi pusilgiai balsiai. Bet ilgųjų balsių virtimas pusilgiais visos sistemos požiūriu reiškė jų perėjimą į kitą balsių kategoriją, priešpastatytą ilgiesiems balsiams. Panaši padėtis yra labiau į rytus esančiose tarmėse, kur irgi egzistuoja kirčiuoti pusilgiai žodžio galo balsiai; skirtumą sudaro tik tai, kad šiose tarmėse ir nekirčiuoti ilgieji vidiiniai balsiai yra virtę pusilgiais.

Tuo būdu antroje zonoje dėl intensyvesnio galūnių trumpėjimo žodžio galas galėjo netekti ilgųjų skiemenų. Dėl kirčiuotų pusilgių balsių žodžio viduryje pailgėjimo iki ilgųjų, ilgųjų ir pusilgių balsių opozicijos išnykimo ir, vadinasi, kirčio susijimo su ilgumu, tik su ilgaisiais balsiais pusilgiai skiemenys žodžio gale neteko kirčio lygiai taip, kaip jo neteko ir trumpieji skiemenys, ir galėjo sutrumpėti. Fonologiškai kirčiuotas tapo prieš einąs ilgas skiemuo, ir nekirčiuotų žodžio vidurio balsių trumpėjimas negalėjo liesti skiemenų, pasidariusių fonologiškai kirčiuotais, plg. dgs. vard. *dōbōle* (= *dobilai*) ir kt.

Dėl to, kad galiniai trumpieji ir pusilgiai skiemenys neteko sugebėjimo turėti fonologinį kirtį, kirtis persikėlė ir į pradinį trumpąjį dviskiemenių žodžių skiemenį ar į antrąjį nuo galo daugiaskiemenių žodžių skiemenį tuo atveju, jeigu visi to žodžio skiemenys buvo trumpi, plg. *lōgu* (= *ligū*) ir *akmēnu* (= *akmenū*); bet plg. *āvēlš* (= *avilš*), dgs. vard. *āvēle* || *avēle* „aviliai“, dgs. naud. *āvēlem* || *avēlem*, *avēlām* „aviliams“ ir vns. gal. *āvēl* (= *āvilj*).

Kirčiuoti skiemenys, atsiradę žodžio gale vėliau, kirtį išlaikė iki šiol, plg. vns. viet. *šōlnī* (= *šulinyjė*), *borņō* (= *burnojė*), *pedō* (= *pėdojė*), *naktī* (= *naktyjė*); *baltām* (= *baltamė*), *kētām* (= *kitamė*),

dgs. viet. *namuòs* (= *namuose*), *balòs* (= *balosè*); vns. naud. *gàrám*, *ketám* (= *kitám*), *rodám* (= *rudám*), *baltám*. Bet daugelis žodžių ir šias formas turi kirčiuotas šakny; kirtis jose atitrauktas dėl sisteminų priešasčių, dėl to, kad absoliuti paradigmos formų dauguma turi pradžios kirtį, plg. vns. viet. *saũsrø* || *saurò*, *šakø* || *šakò*, *báltø* || *baltò*; vns. ir dgs. naud. *báltam* || *baltám*, *viènam* || *vienám*, *rúdam* || *rodám*, *bálte* || *baltái*, *gãre* || *gàrái*; *laũkem* || *laukám*, *gálvom* || *galvòm*, *stàlem* || *stalám*, *kãtem* || *katím*.

Jeigu netgi ateityje paaiškėtų, kad nemažame antrosios zonos plote pusilgių ir ilgujų balsių opozicija yra išlikusi, tai kirčio atitraukimo interpretacija iš esmės turėtų likti ta pati, nes kirčiuoti skiemenys dėl didelės redukcijos žodžio gale turėjo virsti elementais, negalinčiais turėti kirtį.

Taigi kirčio atitraukimas šiaurės rytų Lietuvos tarmėse yra kiekybinio kirčio formavimosi rezultatas.

KIRČIO ATITRAUKIMAS IR JO PRIEŽASTYS ŽEMAIČIŲ TARMĖJE IR LATVIŲ KALBOJE

Lyginant su lietuvių literatūrine kalba, beveik visame žemaičių tarmės plote kirtis iš galinio trumpo ir cirkumflekcinio skiemens atitrauktas į pradinį, plg. *dâržè* (= *daržè*) *bàsà* (= *basà*), *aũgønø* (= *auginù*), *vúožis* (= *ožys*), *spĩndõlis* (= *spindulys*) ir kt. Būdinga recepyvinio žemaičių kirčio ypatybė yra ta, kad jis susijęs beveik su kiekvienu skiemeniu. Vadinas, kirčiuotas yra beveik kiekvienas žodžio skiemo, nepaisant jo kiekybės, o žodžio pirmojo skiemens kirtis paprastai yra dinaminė žodžio viršūnė. Kitaip sakant, šiuo atveju susiduriame su skiemens kirčiu, pajungtu dinaminiam žodžio kirčiui – pirmojo skiemens kirčiui, atliekančiam kulminatyvinę funkciją. Kartu su kulminatyvine, viso žodžio į vieną branduolį organizavimo funkcija, šis kirtis gali atlikti ir delimitatyvinę funkciją, t.y. signalizuoti žodžio pradžią. Gana būdinga šio kirčio ypatybė yra jo galėjimas pereiti į prieš einantį prielinksni, plg. *vãrø an darbũ* „varė ant darbų“, *lèp tìevøu i àkès* „lipa tėvui į akis“, *pãukšté bè sparnũ* „paukščiai be sparnų“ ir t.t. Ne visame žemaičių tarmės plote šis perėjimas yra vienodai nuoseklus, bet jis užtinkamas beveik visur. Iš kitos pusės, žemaičių tarmėje vartojami žodžiai su neatimamu kirčiu, atitinkančiu literatūrinės kalbos kirtį, plg. *vãrna* „varną“, *tìevèli* „tėvelį“ ir kt. Tuo būdu žemaičių tarmėje kartu su žodžiais, turinčiais ne-

atimamą žodžio kirtį, vartojami pilnareikšmiai žodžiai, neturį tokio kirčio, t.y. žodžiai, neturį fonologinio žodžio kirčio. Tiriant žemaičių fonologinę sistemą, būtina griežtai skirti fonologinį žodžio kirtį nuo nefonologinio žodžio kirčio. Jeigu žodžiuose, turinčiuose fonologinį žodžio kirtį, relevantinį vaidmenį atlieka politoninis žodžio kirtis, tai žodžiuose, neturinčiuose fonologinio žodžio kirčio, jis relevantinio vaidmens neatlieka. Dėl to žodžio kirčio funkcinis krūvis žemaičių tarmėje yra labai mažas, mažesnis už kitų tarmių irgi mažą funkcinį krūvį.

Fonologinį žodžio kirtį, imant diachroniškai, visada turi: 1) žodžiai su kirčiuotu akūtinės priegaidės skiemeniu, plg. *vârna* „varną“, *reïbâusis* „riebiausias“, *sakâu* „sakau“ ir t.t., 2) žodžiai su kirčiuotu vidiniu cirkumflektniu ar trumpu vidiniu skiemeniu (tik ne galiniu), plg. *rônka* „ranką“, *vëinrônkis* „vienarankis“, *bagûlis* „begulys“, *varnelê* „varnelėi“. Likusieji žodžiai neturi fonologinio žodžio kirčio; diachroniniu požiūriu tai žodžiai, turėję galinį kirčiuotą trumpą ar cirkumflektnį skiemenį, plg. *išjungâmà* „išjungiamo“, *spindôlis* „spindulys“ ir kt. Bet sinchroniniu požiūriu įspėti, kada žodis turės fonologinį žodžio kirtį, o kada jo neturės, negalima. Negalima nustatyti kokių nors šių dviejų kirčio tipų papildomos distribucijos taisyklių. Juk ir žodžiai, turį fonologinį žodžio kirtį ir jo neturį, gali turėti gale trumpus skiemenis, plg. vns. gal. *stâla* „stalą“ (žodžio kirtis) ir vns. įnag. *stâlò* „stalu“ (skiemens kirtis). Žodžiai, besibaigią ilguoju skiemeniu, taip pat gali turėti ir žodžio, ir skiemens kirtį, plg. *sakâu* „sakau“, *sakâ* „sakai“ (žodžio kirtis) ir *spindôlis* „spindulys“ (skiemens kirtis). Trumpą kirčiuotą skiemenį pradžioj ar vidury žodžio gali turėti ir žodžiai, turį fonologinį žodžio kirtį, ir žodžiai, turį skiemens kirtį, plg., pvz., *begûlis* „begulys“ (žodžio kirtis) ir *spindôlis* „spindulys“ (skiemens kirtis). Tuo būdu žodžio kirčio ir skiemens kirčio tipai žemaičių tarmėje nesudaro papildomos distribucijos, o yra savarankiški, priešpastatyti vienas kitam ir turi relevantinę reikšmę, plg. kad ir vns. gal. *âkë* „akį“ ir vns. įnag. *âkê* „akia“. Šios dvi vieno žodžio formos skiriasi viena nuo kitos kirčio tipu. Vadinasi, būdinga žemaičių tarmės kirčiavimo sistemos ypatybė yra dviejų kirčiavimo tipų (žodžio ir skiemens kirčio) koegzistencija.

Be to, žemaičių tarmėje žodžio skiemenys dar gali būti priešpastatomi pagal kirčio kiekybę, vietą ir kokybę. Fonologinio žodžio kirčio posistemyje kirčiuotas gali būti bet kuris žodžio skienuo ir, vadinasi, opozicija pagal kirčio vietą yra išlaikyta. Trumpieji skiemenys

sudaro opoziciją ilgiesiems. Žodžio kirčio posistemiui taip pat būdinga kirčio kokybės opozicija: akūtinė priegaidė čia gali būti priešpastatoma cirkumflectinei bet kuriame kirčiuotame ilgame skiemenyje, išskyrus paskutinį žodžio skiemenį, kur ši opozicija neutralizuojama – archiprosodemos funkcijas atlieka akūtinė priegaidė, plg. *sakâu*. Kitokia padėtis yra skiemens kirčio posistemyje. Opozicijos pagal kirčio vietą čia nėra, kadangi beveik kiekvienas žodžio skienuo ar mažiausiai bent du jo skiemenys yra fonetiškai kirčiuoti. Nėra čia opozicijos ir pagal kirčio kokybę, nors iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad pastaroji čia egzistuoja, plg., pvz., *vîrôu* „vyru“ ir *lâukôu* „laukui“. Tačiau čia turim fonologinį žodžio kirtį, tiktai realizuojamą panašiai į fonetinį skiemens kirtį. Pokirtinė akūtinė priegaidė, nors ir gana stipri, neturi relevantinės reikšmės, kadangi ją visada turi pokirtiniai ilgieji skiemenys fonologinio žodžio kirčio posistemyje, plg. dar ir *varnêlê* „varnelei“, *vežëmôu* „vežimui“ ir kt. Skiemens kirčio posistemyje paskutinis ilgas skienuo visada turi cirkumflectinę priegaidę, o prieš paskutinį skiemenį einančių vidinių ilgųjų skiemenų priegaidė priklauso nuo paskutinio skiemens kiekybės. Jeigu žodis baigiasi trumpuoju balsiu, prieš jį stovintis ilgas skienuo paprastai turi vadinamą antrinę tvirtagalę priegaidę, o visi kiti ilgieji skiemenys – vadinamąją vidurinę, plg. dgs. gal. *lâukûs* „laukûs“ (č žymi antrinę tvirtagalę priegaidę), *spîndôlis* „spindulys“ (s žymi vidurinę priegaidę).

Vadinasi, jeigu žodis, turįs skiemens kirtį, baigiasi trumpuoju ar cirkumflectiniu ilguoju balsiu, tai jo vidinės priegaidės yra įspėjamos ir šiuo atveju turim kirčio kokybės neutralizaciją. Taigi skiemens kirčio posistemyje išlaikoma tik ilgųjų-trumpųjų skiemenų opozicija. Neturi čia relevantinės reikšmės nei vidinių skiemenų priegaidės, kadangi jos įspėjamos, nei paskutinio skiemens priegaidė, kuri būva tik cirkumflectinė.

Žemaičių tarmės kirtis turi aiškų dinaminį pobūdį. Stiprų dinaminį kirtį rodo kirčiuotų dvigarsių, turinčių ne tik akūtinę, bet ir cirkumflectinę priegaidę, pirmųjų komponentų pailgėjimas, plg. *kêl̥tê* „kelti“, *bêrtê* „berti“ ir t.t. Stipraus dinaminio kirčio sąlygotas ir trumpojo žodžio galo atviro balsio *a* išnykimas, plg. *âun* < *auna*, *vîrs* < *vîras* ir kt. Matyt, stiprus dinaminis kirtis ir sudarė prielaidas atsirasti skiemeniniam kirčiui. Juk jis žodžio gale sukėlė šiuos pakitimus: trumpojo nekirčiuoto *a* nykimą, plg. *tîevs* < *têvas*, *nêš* < *nêša*, nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpėjimą: *â* > *a*, plg. *rônkas* „rankos“ < **rankâs*,

$\bar{e} > \epsilon$, plg. *žẽmę* „žemė“ < *žemē*, $\bar{i} > i$, plg. *āvis* „avys“ < *avis*, $\bar{a} > a$, plg. *męška* „miška“ < **miškan*; $\bar{u} > u$, plg. *sūnus* < **sūnūs* ir t.t. Dėl nekirčiuotų žodžio galo ilgųjų balsių sutrumpėjimo žodžio gale susidarė savotiška padėtis – kirtis čia buvo susietas su kiekvbiniais santykiais: kirčiuotas skiemuo, kurį sudaro ilgas balsis, buvo ilgas, o atitinkamas nekirčiuotas – trumpas. Toks žodžio galo subkodus buvo paverstas žodžio galo pagrindiniu kodu. Ilgieji skiemenys, kurie dėl fonetinės prigimties (skiemenį sudaro dvibalsis) negalėjo sutrumpėti, gavo fonetinį kirtį – aiškia laužtinę priegaidę, plg. *várná* „varnai“, *lúovúo* „lovoje“ ir kt.

Iš pradžių ši laužtinė priegaidė visos fonologinės sistemos požiūriu galėjo tik signalizuoti nekirčiuotą paskutinį ilgą žodžio skiemenį. Šį jos vaidmenį rodytų šie faktai: 1) tose šiaurės žemaičių tarmėse, kur nekirčiuoti balsiai sutrumpėję, pokirtinėje padėtyje niekada nesutrumpėjo paskutinis ilgas skiemuo, plg. *bāidomūs* < **baidomos* „baidomės“; 2) stipriausias iš buvusių pokirtinių kirčių žemaičių tarmėje yra paskutiniojo ilgojo skiemens kirtis (kelių ilgųjų pokirtinių skiemenų buvimo atveju). Ir tik vėliau nemažoj žemaičių daly laužtinę priegaidę gavo visi pokirtiniai ilgieji skiemenys.

Kartu su fonetinio skiemens kirčio įsigalėjimu žodžiuose, turinčiuose pokirtinius ilgus skiemenis, vyko ir kiti esminiai pakitimai. Stiprus dinaminis žodžio kirtis sukėlė nekirčiuotų trumpųjų žodžio galo balsių redukciją, jų silpnėjimą, o dėl to trumpųjų balsių kirtis žodžio gale negalėjo būti toks stiprus, koks jis buvo viduryje: juk žodžio gale turėjo išlikti tam tikras kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų santykis. Silpnesnis trumpųjų žodžio galo balsių kirtis sąlygojo tai, kad šie balsiai negalėjo atlikti dinaminės viršūnės, organizuojančios žodžio skiemenis į vieną vienumą, funkcijos ir neteko žodžio kirčio funkcijos, likdami kirčiuoti tik žodžio galo posistemyje. Žodis be kulminatyvinio kirčio būti negalėjo, ir jo funkcijas pradėjo eiti pirmasis skiemuo. Tokiu keliu dviskiemeniuose žodžiuose susiformavo du kirčiai: pirmojo skiemens kirtis, atliekantis kulminatyvinę viso žodžio funkciją, ir paskutiniojo trumpojo skiemens kirtis, iki tol atliekantis kirčiuoto skiemens vaidmenį žodžio galo posistemyje (plg. vns. gal. *vę.sa* ir vns. įnag. *vęsà* ir kt.). Daugiaskiemeniuose žodžiuose dėl to, kad išliko tam tikras paskutinio skiemens stiprumas, greta pirmojo skiemens kulminatyvinio kirčio šalutinį kirtį galėjo gauti ir kiti vidiniai skiemenys, plg. *pābāigā* „pabaiga“, *kālākòtòs* „kalakutūs“ ir kt. Žodžio kirčio su viršūne žodžio gale negalėjo išlaikyti

ir ilgieji cirkumflektiniai skiemenys. Dėl stipraus intensyvaus žodžio kirčio sutrumpėjus nekirčiuotiems ilgiesiems žodžio galo balsiams, žodžio galo posistemyje ilgasis kirčiuotas cirkumflektinis balsis su atitinkamu nekirčiuotu balsiu perėjo į kiekybinius santykius: čia kū-rėsi kiekybinis kirtis: ilgas skiemo – kirčiuotas, trumpas – nekirčiuotas. Tuo būdu intensyvus kirtis žodžio gale išriedėjo į kiekybinį. Bet kiekybė žodžio vidaus fonologinės sistemos požiūriu neatliko kulminatyvinio vaidmens, ir dėl to skiemeniu, atliekančiu kulminatyvinę funkciją, tapo pirmasis žodžio skiemo. Ir tik šiaurės vidurio žemaičių tarmėse žodžio galo posistemyje kiekybinis kirtis buvo bepradedęs išgalėti ir visoje fonologinėje sistemoje; čia sutrumpėjo prieškirtiniai ilgieji balsiai ir dvibalsiai *ie, uo*, plg. *sūnāus* (= sūnaūs), *lītāus* (= lītaūs)¹, bet vėliau ir čia kiekybinis kirtis neteko reikšmės, galimas daiktas, dėl gretimų tarmių įtakos. Ilgieji akūtiniai skiemenys išlaikė kirtį ir žodžio gale. Taip atsitiko todėl, kad atitinkami akūtiniais nekirčiuoti skiemenys žodžio gale nesutrumpėjo, kadangi juos sudarė dvigarsiai², plg. *lēidāu* (ir *sakāu*).

Dėl anksčiau išdėstytų priežasčių tais atvejais, kai žodis baigėsi kirčiuotu trumpuoju ar ilguoju cirkumflektiniu skiemeniu, kirtį, atliekantį kulminatyvinį, iš dalies ir delimitatyvinį vaidmenį, įgijo pirmasis skiemo, plg. *rōnkàs* (= rankàs), *šàkà* (= šakà), *āugēnò* (= auginù), *kàlakòtòs* (= kalakutùs), *gālvūos* (= galvòs) ir kt. Kaip matyti, kirtį, t. y. stipresnį intensyvumą, čia gavo ne tik pirmasis, bet ir kiti žodžio skiemenys. Taip atsitiko dėl to, kad žodžio galo posistemyje tam tikrą stiprumą išlaikė senieji kirčiuoti skiemenys.

Ir tik tada, kai paskutiniai du skiemenys buvo trumpi ir žodis formų paradigmoje turėjo trečiąją ilgą kirčiuotą skiemenį, trumpojo galo skiemens kirtis galėjo visai išnykti, plg. *līgoma, dūovena* < *līgumà, dovenà*. Šitaip galėjo susiformuoti skiemens kirčio posistemis, žodžio kirčio nebuvimu priešpastatytas žodžio kirčio posistemiui. Kulminatyvinę, organizuojančią žodį į vieną visumą funkciją atlieka pirmasis žodžio skiemo, tačiau kadangi ir kiti skiemenys yra tariami su

¹ Smulkiau žr. D. Rokaitė, Prieškirtinių ilgųjų balsių ir dvibalsių *ie, uo* trumpinimas žemaičių downininkų tarmėje, LKK, V, 1962, p. 171.

² Būsimojo laiko 3 a. formos gale akūtiniai galėjo būti ir nekirčiuoti ilgieji balsiai, bet ši forma turi nulinę galūnę ir dėl to jos galo balsių likimas gali skirtis nuo žodžio galo balsių likimo.

tam tikru stiprumu, tai organizavimo funkciją gali atlikti tam tikrais atvejais dar ir papildoma priemonė— balsių asimiliacija¹.

Taigi būdinga žemaičių kirčio ypatybė yra dviejų autonomiškų posistemių — fonologinio žodžio kirčio ir skiemens kirčio koegzistencija. Suprantamas daiktas, kad skiemens kirčio egzistavimas silpnina fonologinio žodžio kirčio pozicijas. Iš kitos pusės, skiemens kirtis irgi negali ilgai laikytis, jis, laikui bėgant, turi likviduotis. Vargu ar gali būti abejonių, kad, laikui bėgant, turi išgalėti žodžio kirtis, kadangi kirtis atlieka organizuojančią žodį į vieną visumą funkciją. Tačiau į šį raidos etapą galimi du keliai: 1) dabartinio fonologinio žodžio kirčio posistemio išnykimas ir žodžio pirmojo skiemens kirčio išgalėjimas, 2) dabartinio skiemens kirčio posistemio likvidavimas ir fonologinio žodžio kirčio išgalėjimas. Atrodo, žemaičių tarmėse užtikname abiejų raidos kelių žymių.

Tolesnis kirčio raidos etapas kai kuriose žemaičių tarmėse yra susijęs su pirmojo skiemens kirčio stiprėjimu. Jis labai aiškiai pasireiškia šiaurės vakarų žemaičių (vadinamojo pajūrio) tarmėse. Naujas nefonologinis žodžių kirtis darosi vis stipresnis, ir pirmasis kirčiuotų šiuo kirčiu dvigarsių komponentas pailgėja, plg. *má.išās* (= maišais), *vá.rlie* (= varlė) ir t.t. (Kretinga, Mosėdis ir kt.). Pagaliau kai kuriose šių tarmių nefonologinis pirmojo skiemens kirtis įgijo dvi skirtingas priegaides pagal iš seno kirčiuoto šaknies skiemens priegaidės modelį; plg. *jáunū* (= jaunū) su stumtine priegaide pagal *jâuna* (vns. gal. jáuną) modelį ir *dó.ubīe* (= duobė) su kylančia-krintančia priegaide pagal *dõubę* (vns. gal. dūobę) modelį. Kitaip sakant, nefonologiškai kirčiuotas skiemuo akūtinės šaknies žodžiuose įgijo priegaidę, artimą akūatinei, ir skirtingą nuo priegaidės, esančios cirkumfлектinės šaknies žodžiuose. Tuo būdu nefonologinis žodžio kirtis yra linkęs riedėti į fonologinį.

Kai kuriose kitose tarmėse, ypač šiaurės vidurio, kartu su akūatine senųjų pokirtinių skiemenų priegaide pokirtiniuose skiemenyse pasirodo ir cirkumfлектinė priegaidė ar antrinis kirtis, plg., pvz., *rūkštīne* „rūgštyne“. Šios priegaidės ar šalutinio kirčio pokirtiniuose skiemenyse atsiradimas gali rodyti, jog čia pasireiškia skiemens kirčio išgalėjimo ir dabartinio fonologinio žodžio kirčio posistemio nykimo tendencija.

¹ Apie balsių asimiliaciją žr. A. Girdenis, Balsių asimiliacijos reiškiniai Tirkščių tarmėje, „Kalbotyra“, IV, Vilnius, 1962.

Reikia pabandyti išsiaiškinti, kokių kelių senuose pokirtiniuose skiemenyse atsiranda cirkumflektinė priegaidė ar šalutinis kirtis. Visų pirma, čia, kaip ir kitose žemaičių tarmėse, senuose pokirtiniuose skiemenyse yra akūtinė (laužtinė) priegaidė, plg. *vīrōu* „vyri“, *pavālgīsi* „pavalgysi“ ir t. t. Cirkumflektinė priegaidė ar šalutinis kirtis būna tam tikrais atvejais ir būtent: 1) priesagoje *-ēlis*, *-ēlē*, plg. *māšēnēlē* „mašinėlė“; *-imas*, plg. *augēnēma* „auginimo“; *-inis*, *-ē*, plg. *šēšūolēkēņē* „šešiolikinė“; *-avo*, plg. *kŗūokāva* „kriokavo“; *-ijo*, plg. *mēslēje* „mislijo“; *-ino*, plg. *lākēna* „lakino“; *-ynē*, plg. *rūkštīņē* „rūkštyinė“; 2) kai kuriuose triskiemeniuose žodžiuose, plg. *āpkākļē* „apkaklė“; *āpōšē* „apušė“, *gēmēņē* „giminė“, *nāgēņē* „naginė“, *šōlēņē* „šulinė“, *ēkētē* „eketė“ ir kt.; 3) *ia-* ir *ē-*kamieniuose daiktavardžiuose su priešdėliu *pa-*, plg. *pāsūostē* „pasostė“, *pātīltis* „patiltis“, *pāmūotē* „pāmotė“, *pālūpis* „palūpis“, *pāžārdis* „pažardys“, *pāgrūōvis* „pagriovys“, *pālāukis* „paliaukys“, *pātālkis* „patalkys“, *pāvēržis* „paviržys“, *pātīvis* „patėvis“; 4) cirkumflektinės šaknies veiksmazodžiuose, turinčiuose kirčiuotą priešdėlį *par-*, plg. *pārlīekē* „perlėkė“ (bet *pārbīekē* „perbėgti“); 5) kai kuriuose žodžiuose, turinčiuose daugiau kaip tris skiemenis, plg. *pōsēsēre* „pusseserė“, *āprēdāla* „apređalą“, *ūžgaidālu* „užgaidalų“ ir pan.; 6) kai kuriose įvardžiuotinių būdvardžių formose, plg. *gērāsis* „gerasis“, *gērūōjē* „gerojo“, *gērōjē* „gerąjį“, *gērōjē* „gerąją“, *gērūosēs* „gerosios“ ir kt. Panagrinėsime atskirai kiekvieną atvejį. Pirmoji priesaginių žodžių grupė gali turėti kirtį priesagoje arba šaknyje. Kadangi šiose šnektose kirčiuoti *e*, *a* virtę ilgais, o *ę*, *o* (< *i*, *u*) ilgais arba pusilgiais, tai kirčiuotoje padėtyje susiformavo priesagos su ilgaisiais *a*, *e*, ilgaisiais ar pusilgiais *ę*, *o*, plg., pvz., *važāva* „važiavo“. Iš kirčiuotos padėties šios priesagos su tais pačiais ilgaisiais ar pusilgiais balsiais buvo apibendrintos ir nekirčiuotoje padėtyje.

Daugelis antrosios ir trečiosios grupės žodžių anksčiau turėjo galo kirtį. Galinį šių žodžių kirtį rodo ir jo reliktai nagrinėjamosiose šnektose, plg. vns. kilm. *āpkāklīes* (= apkaklės) ir pagrindinį variantą *āpkāklēs* (= āpkaklės); *giminīe* (= giminė(je)), *šūlinīe* (= šulinė(je)), *ēkētīe* (= eketė(je)) ir kt., o taip pat šių žodžių kirtis kitose tarmėse, plg. *giminē*, *eketē*, *patiltys*, *pagriovys*, *paliaukys* ir kt. Matyt, pokirtinio skiemens sustiprėjimas čia iš dalies susijęs ir su žodžiu, iš seno turinčiu šaknies kirtį, kirčio įtaka. Pvz., vns. vard. **āpkāklīe* pagal žodžių *rūkštīņē* „rūgštyinė“ kirčio tipo modelį pakeitė galinį *-ie* į *-ę*, ir dėl to, kad galinis ilgas skiemuo buvo pakeistas trumpu, pailgėjo ir sustiprėjo prieš esąs skiemuo (**āpkāklīe* ≧ *āpkāklē*). Dėl panašios priežasties cirkumflek-

tinė priegaidė ar šalutinis kirtis galėjo atsirasti ir pokirtiniuose žodžių su priešdėliu *pa-* skiemenyse. Pvz., žodyje **pàtalkīs* ilgasis skiemuo galėjo būti pakeistas į trumpą, ir dėl to pailgėti ir sustiprėti prieš einą skiemuo. Vėliau prosodinis tipas ` ~ ◡ galėjo būti apibendrintas visuose ar beveik visuose daiktavardžiuose su priešdėliu *pa-*. Atsiradus galimybei egzistuoti pokirtiniuose skiemenyse cirkumflektinei priegaidei ar šalutiniam kirčiui, veiksmazodžiai su atskiriamuoju priešdėliu *pâr-* „per“ pradėjo išlaikyti cirkumflektinę savo šaknies priegaidę, plg. *liēkte* (=lėkti) ir *pârlīekte* (=pârlėkti). Penktosios grupės žodžių šalutinis kirtis susijęs su antrinio kirčio daugiaskiemenių žodžių antrajame nuo galo skiemenyje atsiradimu, plg. labiau pietinių žemaičių *pākopētē* (=pakupetė). Tik šiaurinėse tarmėse šis antrasis kirtis yra žymiai stipresnis, ir dėl to čia *a* ir *e* pailgėja, turėdami antrinį kirtį, ir lieka trumpi su pirminiu kirčiu, plg. *pākupētē*. Įvardžiuotinių būdvardžių paradigmoje anksčiau galėjo būti kirčiuojama būdvardžio komponento galūnė, plg. vns. kilm. *gerōsios* ir vns. gal. **gerāji*, ir tik vėliau dėl paprastų būdvardžių kirčiavimo įtakos kirtis čia atsirado ir šaknyje, plg. *gērūosēs* (=gerōsios) (Kretinga) ar *gērōji* „gerājį“. Dar vėliau priešpaskutiniojo skiemens šalutinis kirtis galėjo būti apibendrintas ir kituose paradigmos linksniuose, plg., pvz., dgs. naud. *mažžīsēms* „mažiesiems“, *māžūosiēms* „mažosioms“.

Visa tai rodo skiemens kirčio plitimą šiaurės vidurio tarmėse. Be to, tais atvejais, kai žodžio forma yra silpnai susijusi su paradigma, kitomis paradigmminėmis formomis, iš tikrųjų yra neparadigminė, ji gali netekti žodžio kirčio ir pereiti į skiemens kirtį, plg. šauksmininko formą *vākālē* „vaikėliai“, *gāidieli* „gaidėli“, *mērgēļes* „mergelės“ ir kt. Tendenciją į skiemens kirtį šiose tarmėse, galimas daiktas, čia pri-laiko kaimyninių labiau pietinių žemaičių tarmių kirtis, kur du kirčio tipai – žodžio ir skiemens – dar tvirtai laikosi.

Kaip matyti, kirčio atitraukimo iš žodžio galo pobūdis aukštaičių ir žemaičių tarmėse skiriasi. Tą skirtumą lėmė tai, kad žemaičių tarmėje vyravo stiprus dinaminis kirtis, o aukštaičių tarmėje dinaminis kirtis turėjo tendenciją pereiti į kiekybinį. Dėl šios priežasties rytinių aukštaičių tarmėse fonologiškai kirčiuotu buvo suvokiamas artimiausias ilgas nuo žodžio galo skiemuo, o žemaičių tarmėje, nykstant žodžio galo kirčiui, nefonologinis kirčiuotas skiemuo, organizuojantis žodį į vieną visumą, tapo pirmasis žodžio skiemuo. Dėl šios priežasties rytinių aukštaičių tarmėse priegaidžių opozicija iširo, žemaičių tarmėse priegaidės išliko.

Kaip zinoma, beveik visada pirmojo skiemens žodžio kirtį turi ir latvių kalba¹. Dabartinėje latvių kalboje egzistuoja monotoninis žodžio kirtis ir politoninis skiemens kirtis. Diachroniniu atžvilgiu į tokią padėtį galima žiūrėti kaip į pereinamąjį etapą iš politoninio skiemens kirčio į politoninį žodžio kirtį. Nesunku suvokti, jog į panašų kirtį galėtų išriedėti anksčiau aprašytų šiaurės vidurio žemaičių tarmių kirtis, jeigu išgalėtų žodžio pirmojo skiemens kirtis. Vadinas, kirčio raida latvių kalboje buvo panaši į kirčio raidą žemaičių tarmėje, tačiau pasižymėjo ir tam tikrais skirtumais. Žemaičių tarmėje išsiskyrė senųjų kirčiuotų ir nekirčiuotų žodžio galo ilgųjų balsių raida: kirčiuoti čia liko ilgi, o nekirčiuoti sutrumpėjo. Latvių kalboje ir kirčiuotų, ir nekirčiuotų ilgųjų galo balsių likimas buvo tas pats — jie sutrumpėjo. Be to, sutrumpėjo latvių kalbos ir žodžio galo dvibalsiai *ei, ai, au*, virsdami trumpaisiais balsiais *i, u*. Tuo būdu kirčio atitraukimu į pirmąjį žodžio skiemenį latvių kalba daugiau primena žemaičių tarmę, o senųjų kirčiuotų galūnių (dvigarsių) trumpėjimu — rytų aukštaičių tarmę. Lyginant rytinių aukštaičių ir žemaičių kirčio raidą, be anksčiau nurodytų skirtumų, krinta į akis dar tai, kad žemaičių kirčio pakitimai, atrodo, buvo staigesni, negu rytinių aukštaičių. Tas staigumas iš dalies galėjo būti lemtas substrato, turinčio stiprų dinaminį kirtį. Tačiau daugiausia jis galėjo priklausyti nuo superstrato ir adstrato, t. y. nuo nuolatinės tarmių, kur kirčiuotas galo skienuo maža kuo skyrėsi nuo kirčiuoto vidurio skiemens, įtakos, kuri visą laiką trukdė natūralią kirčio raidą. Galimas daiktas, kad dėl šios priežasties kirčiuotų ilgųjų galo balsių intensyvumas, sprendžiant iš jų pirmųjų komponentų pailgėjimo, buvo toks pats, kaip ir žodžio viduryje. Iš kitos pusės, ir trumpųjų žodžio galo balsių intensyvumą nuolat galėjo gauti superstratinės ir adstratinės tarmės. Dėl šių priežasčių čia ir galėjo išriedėti ypač stiprus dinaminis kirtis. Tuo tarpu latvių kalbos dinaminis kirtis galėjo rasti ne taip staigiai, o gana lėtai, savo formavimosi natūralumu primindamas kiekybinio kirčio formavimąsi rytinių aukštaičių tarmėje. Dėl to žodžio galo pakitimai čia vienodai galėjo liesti ir kirčiuotus, ir nekirčiuotus balsius, ir kirčiuotus, ir nekirčiuotus dvibalsius. Silpnėjant nekirčiuotiems žodžio galo balsiams, trumpėjant nekirčiuotiems ilgiesiems balsiams ir dvibalsiams, čia atitinkamai

¹ Apie latvių kalbos kirčio pobūdį žr. Вяч. В. Иванов, О прерывистой интонации в латышском языке, „Rakstu krājums veltījums akadēmīķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam...“, Rīgā, 1959.

kito ir kirčiuoti žodžio galo balsiai ir dvibalsiai, kol pagaliau jie neteko galimybės turėti kirtį, ir kirčiuotas darėsi pirmasis žodžio skiemuo.

Taigi kirčio atitraukimo iš galūnės priežastimi ir lietuvių, ir latvių kalbų tarmėse reikia laikyti besivystantį dinaminį žodžio kirtį, kurio išsivystymo laipsnis ir kryptis ne visur buvo vienoda. Lėčiausiai šis kirtis vystėsi pietų vakarų aukštaičių ir pačių rytinių pakraščių tarmėse (su tam tikru polinkiu į kiekybinį kirtį), greičiausiai – į labai stiprų dinaminį kirtį žemaičių ir kaimyninėse aukštaičių tarmėse, o rytinių aukštaičių tarmėse jis išriedėjo iš esmės į kiekybinį kirtį.

Nevienodas kirčio kitimo laipsnis lietuvių kalbos areale, jo dėjimas, einant iš pietų ir rytų į šiaurę ir šiaurės vakarus, matyt, yra susijęs su nevienodu substrato pasireiškimo intensyvumu. Kuo labiau į šiaurės vakarus ir šiaurę, tuo substratinės kalbos įtaka didesnė. Matyt, čia, kaip ir latviai latvių kalbos teritorijoje, lietuviai asimiliavo gausesnį substratine kalba kalbėjusiųjų skaičių.

APIE PRIEŠISTORINĮ LIETUVIŲ KALBOS KIRTĮ

Kaip matyti, galūnių trumpėjimo ir kirčio atitraukimo priežastimi reikia laikyti besivystantį dinaminį ar kiekybinį žodžio kirtį. Prieš dinaminį žodžio kirtį lietuvių ir latvių kalbose turėjo egzistuoti toks kirtis, kuris nekėlė galūnių trumpėjimo ar redukcijos. Kadangi ir dinaminis, ir kiekybinis kirtis, kaip gražiai rodo lietuvių kalbos tarmės, sukelia galūnių trumpėjimą ir redukciją, o lietuvių kalba yra gerai išlaikiusi senuosius ilgumus žodžių gale, tai reikia manyti, kad ilgieji ir neredukuoti balsiai žodžio gale gali egzistuoti tik melodinio žodžio kirčio sąlygomis. Matyt, prieš akūtnių galūnių trumpėjimą, kurį reikia laikyti dinaminio žodžio kirčio visoje lietuvių kalbos teritorijoje pasirodymo pradžios simptomu, lietuvių kalboje fonologinį ir kulminatyvinį vaidmenį atliko melodinė žodžio viršūnė.

Melodinio kirčio sąlygomis, matyt, negalėjo egzistuoti dvigarsių su pailgintu pirmuoju arba antruoju komponentu. Bet priegaidės turėjo egzistuoti. Kirčiuoti ilgieji balsiai ir dvibalsiai vienas nuo kito skyrėsi dar ir priegaidėmis, kurios vėliau lietuvių kalboje išriedėjo į tvirtapradę (akūtinę) ir tvirtagalę (cirkumfлектinę). Yra pagrindo manyti, kad ir akūtinė, ir cirkumfлектinė priegaidė anksčiau buvo realizuojamos kitaip, negu dabar. Kiek kitokią ankstesnę tų priegaidžių realizaciją, visų pirma, rodytų žemaičių ir šiaurės vakarų aukštaičių tarmės,

kur akūtinė priegaidė nuo cirkumflekcinės skiriasi ir aukščio diapazonu: akūtinė (laužtinė) visada yra aukštesnė už cirkumflekcinę. Vadinasi, žodžio, turinčio kirčiuotą akūtinį skiemenį, melodinė viršūnė yra aukštesnė, negu žodžio, turinčio cirkumflekcinį kirčiuotą skiemenį. Galima spėti, kad panašus akūtinių ir cirkumflekcinų skiemenų skirtumas egzistavo ir prieš dinaminio kirčio atsiradimą. Kad taip galėjo būti, visų pirma rodo Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnis, kurio veikimas suvokiamas daug aiškiau tuo atveju, jeigu akūtinis skiemuo buvo tariamas aukščiau už cirkumflekcinį. Antra vertus, senasis akūtas lietuvių kalboje realizuojamas kaip tvirtapradė priegaidė, tuo tarpu latvių, kaip matyt, prūsų ir slavų kalbose jo realizacija buvo kitokia. Vadinasi, priegaidžių fonetinės realizacijos skirtumas rodo, jog anksčiau jos buvo realizuojamos kitaip, negu vėliau atskirose kalbose. Akūtinė priegaidė cirkumflekcinėi galėjo būti priešpastatoma kaip aukšta – neaukštai. Tik vėliau melodiniam žodžio kirčiui pereinant į dinaminį, kirčiuotas aukštesnis skiemuo lietuvių kalboje virto tvirtapradžiu, o žemesnis cirkumflekcinis – tvirtagaliu. Latvių kalboje – atvirškščiai: cirkumflekcinis skiemuo virto krintančiu, o akūtinis – tęstiniu ar tam tikrais atvejais laužtiniu.

Galima eiti ir toliau į praeitį. Kaip manoma, akūtinė priegaidė kilme gali būti susijusi su ilgaisiais dvigarsiais ir *-erə-, -elə-, -enə-, -emə-* tipo junginiais, o cirkumflekcinė priegaidė su trumpaisiais dvigarsiais. Plg. dėl akūtinės priegaidės liet. *ilgas* ir s. ind. *dirghāḥ* „ilgas“, liet. *pilnas* ir s. ind. *pūrṇāḥ* „pilnas“, liet. *témsta* ir s. ind. *tamirām* „tamsa“ ir kt; dėl cirkumflekcinės priegaidės: liet. *añtras* ir got. *anþar*; liet. *žam̃bas*, gr. *γόμφος* „vinis“, serb. *zūb* „dantis“; liet. *gaĩdas*, r. *гóрод*; liet. *laũkas*, gr. *λευκός* „baltas“ ir kt. Visai galimas daiktas, kad akūtinės priegaidės, t. y. tono paaukštėjimo atsiradimas yra susijęs su laringalo išnykimu. Kaip žinoma, A. Vajanas yra pareiškęs nuomonę, kad slavų ir baltų akūtas yra atsiradęs tik tuose ilguose skiemenyse, kur išnyko laringalas, plg. het. *arḥ-*, liet. *arti*, ček. *rádlo*; het. *tarḥ-*, liet. *tirti*, r. *mepém̃b* ir kt.¹ Galima būtų spėti, kad nykdamas laringalas visada paaukštino skiemenį, tam tikrose pozicijose sukeldamas balsio ar pirmojo dvigarsio komponento pailgėjimą ir opoziciją aukštas-neaukštas skiemuo. Atsiradus šiai opozicijai, pirmojo dvigarsio komponento ilgumas darėsi nereikalingas, nes dvigarsiai buvo priešpastatomi pagal aukštumą-neaukštumą, ir sutrumpėjo.

¹ Žr. A. Vaillant, Le problème des intonations balto-slaves, BSL, XXX, 1936.

Fortunatovo – de-Sosiūro dēsnis konstatuoja kirčio priklausomumą nuo skiemens priegaidžių. „Tam tikru metu prieš dialektinį susiskaldymą... kirtis kėlėsi paprastai vienu skiemeniu į priekį, jeigu jis buvo cirkumflektniame skiemenyje, o sekantis skiemuo turėjo akūtinę priegaidę“¹. Nepriklausomai nuo F. de-Sosiūro tas pats dėsningumas buvo atrastas F. Fortunatovo: „Akūtinis ilgumas dar lietuvių-slavų kalboje perkėlė į save prieš einančio skiemens kirtį, jeigu pastarasis pats neturėjo akūtinio ilgumo“². F. Sosiūras šį dėsningumą atrado tik lietuvių kalboje, o F. Fortunatovas kalba apie jo veikimą baltų-slavų epochos metu. Lietuvių kalboje iš pradžių šis dėsningumas atrodė toks akivaizdus, kad juo niekas neabejojo. Tačiau slavų kalbose jis sukėlė polemiką, kadangi čia buvo susidurta su kai kuriais faktais, sunkiai paaiškinamais šiuo dėsniu³. Po to, kai buvo pradėta įrodinėti A. Mejė⁴ idėja apie kilnojamųjų paradigmų identiškimą baltų ir slavų kalbose, Fortunatovo – de-Sosiūro dēsnis slavų kalbose pasirodė sunkiai įrodomas ir pradėtas neigti ir J. Kurilovičiaus⁵, ir Chr. Stango,⁶ o V. A. Dibo, neperseniai specialiai tyrinėjęs slavų veiksmoždzio kirčiavimo sistemą, šį dėsni formulavo kitaip⁷. J. Kurilovičius naujai formulavo šį dėsni ir lietuvių kalbai, sujungdamas jį su A. Leskyno dėsniu. Kirčio perkėlimą pagal Fortunatovo – de-Sosiūro dėsni jis aiškina kaip kirčio perkėlimą iš trumpo ir cirkumflektnio skiemens į galūnę dėl jos sutrumpėjimo⁸.

Fortunatovo – de-Sosiūro dēsnis lietuvių kalboje baritoninėje cirkumflektnės šaknies paradigmoje yra veikęs šiais atvejais: dviskiemenių

¹ F. de Saussure, *Accentuation lituanienne*, IFA, VI, 1896, p. 157.

² Ф. Фортунатов, *Разбор сочинения Т. К. Ульянова, „Сборник отделения русского языка и словесности“*, LXIV, 1897, p. 62.

³ Žr. уаč N. van Wijk, *Zum baltischen und slavischen Akzentverschiebungsgesetz*, IF, XL, 1922, p. 1–39; jo paties: *Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme*, Amsterdam, 1923, p. 28–38.

⁴ Žr. A. Meillet, *Sur l'accentuation des noms en indoeuropéen*, MSL, XIX, 1914, p. 64–84.

⁵ Žr. J. Kuryłowicz, *Le problème des intonations balto-slaves*, RS, X, 1931, p. 75–80.

⁶ Chr. Stang, *Slavonic accentuation*, Oslo, 1957, p. 15–20.

⁷ Žr. В. А. Дыбо, *rec.: Chr. Stang, Slavonic accentuation, „Структурно-типологические исследования“*, Москва, 1962, p. 225; *О реконструкции ударения в праславянском глаголе*, ВСЯ, VI, 1962, p. 3.

⁸ Žr. J. Kuryłowicz, *L'accentuation des langues indoeuropéennes*, Wrocław-Kraków, 1958, p. 105 (ir nurodytus ankstyvesnius jo paties straipsnius).

ā-kamieno vardažodžių vienaskaitos vardininke (*rankà*), vienaskaitos įnagininke (*rankà*), o-kamieno vardažodžių vienaskaitos įnagininke (*pirštù*), vienaskaitos vietininke (*pirštė*); visų kamienų vardažodžių daugiskaitos galininke (*pirštùs, rankàs* ir t. t.) ir dviskaitos vardininke-galininke (*pirštù*); dviskiemenių veiksmožodžių vienaskaitos 1 ir 2 a. (*šaukiù, ėjaũ*); priešdėliniuose veiksmožodžiuose (*atbėga*), priešaginiuose vediniuose (*laikyti* ir *laiko*). Paprastai šio dėsniu veikimas lietuvių kalboje yra siejamas su prieškirtinių ir pokirtinių skiemenų priegaidžių egzistencija. Nepripažindamas nekirčiuotų skiemenų priegaidžių, J. Kurilovičius šį dėsni formulavo kitaip. Atrodo, J. Kurilovičius yra visai teisus, kad priegaidės, turinčios pabrėžtą pirmąją ar antrąją morą, negalėjo egzistuoti nekirčiuotuose skiemenyse, kadangi jų egzistencija iš tikrųjų reikštų nekirčiuotų skiemenų su kirčiuota pirmąja ar antrąja mora egzistenciją¹.

Tačiau Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnis galėjo veikti ir kitomis aplinkybėmis. Visų pirma, jis turėtų būti susijęs su stiprokiu kirčiuotų akūtinųjų skiemenų tono aukštumu. Kirčiuotų akūtinųjų skiemenų tono aukštumas galėjo būti susijęs su aukštesniu atitinkamų nekirčiuotų skiemenų tonu. Kad toks nekirčiuotų skiemenų derinimasis su kirčiuotais yra galimas, gražiai rodo kai kurių žemaičių nekirčiuotų skiemenų tam tikrais atvejais derinimasis prie kirčiuotų. Pavyzdžiui, šiaurės vidurio žemaičiuos (Tirkšliai ir kt.) vienaskaitos įnagininke (*vārna*) iš seno nekirčiuota galūnė yra stipresnė, redukuota silpniau, negu kitos nekirčiuotos galūnės (plg. vns. gal. *vārna*), todėl, kad dalies žodžių tas pats linksnis iš seno turėjo kirčiuotą galūnę (plg. *rõnkà* „rankà“). Vadinasi, esant aukštesniems kirčiuotiems akūtiniais skiemenimis, galėjo būti aukštesni ir atitinkami nekirčiuoti skiemenys.

Toks nekirčiuotų tam tikrų skiemenų aukštumas, būdamas, matyt, senesnės sistemos liekana, jos atspindys, naujoje sistemoje buvo aiškiai nereikalingas, ir, laikui bėgant, nyko. Anksčiausiai jis likvidavosi nuo kirčiuoto skiemens labiau nutolusiuose skiemenyse, bet betarpiškai prieš kirčiuotą ar po kirčiuoto skiemens einančiame skiemenyje jis išliko. Kartu su tuo kito ir kirčiuoti skiemenys: mažėjo akūtinųjų skiemenų aukštumas ir ryškėjo jų raida į tvirtapradę, o cirĳumflektyvių – į tvirtagalę priegaidę. Tais atvejais, kai po senojo neaukšto (cirĳumflektyvio skiemens) ėjo pokirtinis paaukštintas skiemuo, priegaidė

¹ Žr. J. Kuryłowicz, L'accentuation des langues indoeuropéennes, Wrocław-Kraków, 1958, p. 168 ir t.t., p. 205–212; О некоторых фикциях сравнительного языкознания, ВЯ, 1962, № 1.

pradėjo vystytis ne iš seno kirčiuotame, o pokirtiniame skiemenyje, ir kirčiuotas tapo buvęs pokirtinis skiemuo.

Ar veikė Fortunatovo – de-Sosiūro dėsniis kitose baltų kalbose – latvių ir prūsų, pasakyti nelengva. Latvių kalboje, kur dabar kirtį su kai kuriomis išimtinis turi pirmasis žodžio skiemuo, bet kokie šio dėsniio veikimo pėdsakai gali būti niveliuoti. Išlikusi prūsų kalbos medžiaga neduoda pagrindo teigti arba neigti Fortunatovo – de-Sosiūro dėsniį prūsų kalboje¹.

KIRČIO ATITRAUKIMAS IŠ TRUMPOS GALŪNĖS Į AKŪTINĘ ŠAKNĮ

Fortunatovo – de-Sosiūro dėsniio veikimo metu kilnojamosios paradigmos su akūtine šaknimi vienaskaitos įnagininkas, daugiskaitos galininkas, dviskaitos vardininkas-galininkas, veiksmazodžių viena-skaitos 1 ir 2 asmenys turėjo turėti kirtį galūnėje, kadangi nekirčiuotas skiemuo galėjo paaukštėti tik turėdamas atitinkamą aukštą kirčiuotą skiemenį toje pačioje gramatinėje formoje. Taigi kirtis į akūtinę šaknį čia buvo atitrauktas jau po Fortunatovo – de-Sosiūro dėsniio veikimo. Toks kirčio atitraukimas tegalėjo būti fonetinis ir, matyt, vyko jau sutrumpėjus akūtinėms galūnėms, t. y. kirtis buvo atitrauktas iš trumpos galūnės. Tai galėjo būti pirmasis kirčio atitraukimo etapas, būdingas visam lietuvių kalbos plotui. Dėl tam tikrų priežasčių kirtis iš trumpos galūnės į akūtinę šaknį nebuvo atitrauktas tik *ā-*, *i-*, *u-* kamienų vienaskaitos vardininkuose (plg. *galvā*, *širdis*, *sūnūs*) ir iš dalies -kamieno vienaskaitos vietininke (plg. *langė*), nors žemaičiuose ir kaimyninėse žemaičiams aukštaičių tarmėse ir *ō-* kamieno vienaskaitos vietininkas turi šaknies kirtį, plg. *lānge*, *kālne*, *dārbe* ir kt. (MAD, II(IX), 162; RR, III, 30). Šias išimtis nesunku paaiškinti. *ō-* kamieno vienaskaitos vietininko galinis kirtis aukštaičių tarmėse buvo palai-komas visų kitų kamienų kilnojamosios paradigmos vietininko galinio kirčio, plg. *galvōj*, *versmēj*, *širdj* ir t. t. *ā-* kamieno vienaskaitos vardininko galinį kirtį palaikė jam visai analogiškai kaitomo *ē-* kamieno kilnojamosios paradigmos vienaskaitos vardininkas, turįs ilgą galūnę, plg. *giesmē* ir *giesmę*, *versmē* ir *versmę*. Šių kamienų, kaip moteriškosios giminės kamienų, vardininko galinis kirtis, matyt, palaikė ir žymia dalim moteriškosios giminės *i-* kamienų daiktavardžių vienaskaitos vardininko galinį kirtį (plg. *širdis*), o dėl didelio *i-* ir *u-* ka-

¹ Žr. N. van Wijk, Das Gesetz de Saussures im Altpreußischen, TŽ, II, 1924; G. Bonfante, L'accento prussiano, StB, II, 1932.

mienių linksniavimo paralelizmo išliko galinis ir negausaus *u*-kamieno vienaskaitos vardininko kirtis. Tuo tarpu (*i*)*š*-kamieno vienaskaitos vardininke kirtis iš trumpos galūnės buvo atitrauktas į akūtinę šaknį lygiai taip, kaip ir (*i*)*š*-, (*i*)*ā*-, *ē*-kamienių vienaskaitos įnagininkuose, visų kamienių daugiskaitos ir dviskaitos galininkuose, veiksmažodžio vienaskaitos 1 ir 2 asmenyse. Tačiau (*i*)*š*-kamieno ir kilnojamosios paradigmos su cirkumflectine šaknimi vienaskaitos vardininkas dabar taip pat turi negalinį kirtį. Toks šio linksnio kirtis atsirado pagal akūtinės šaknies kilnojamosios paradigmos vienaskaitos vardininko kirtį dėl proporcijos *lángq: lánqas = vaĩqk: *vaikàs* \supset *vaikas*¹. Kad (*i*)*o*-kamieno vienaskaitos vardininkas turėjo galinį kirtį, gražiai rodo *io*-kamieno vienaskaitos vardininko su galūne *-ys* kirtis, plg. *dagỹs* < **dagijas*.

Triskiemeniuose *i* ir *u*-kamienių įnagininkuose su galūne *-mi* (plg. *širdimi*, *sūnumi*) kirčio atitraukimo į akūtinę šaknį būti negalėjo, kadangi nekirčiuotas skiemuo, atitinkąs kirčiuotą akūtinį, nuo kirčiuoto skiemens čia buvo skiriamas dar vieno nekirčiuoto skiemens. Matyt, tolesniame prieškirtniniame skiemenyje, kaip ir pokirtiniame, tono aukštumas buvo silpnesnis ir nyko greičiau. Šių kamienių linksnių galo kirtis atspindi tą padėtį, kai visų kamienių vienaskaitos įnagininkas turėjo galinį kirtį.

Reikia manyti, kad ir daugiaskiemenių (nedviskiemenių) žodžių kilnojamosios paradigmos vienaskaitos vardininkas, įnagininkas ir daugiskaitos galininkas taip pat turėjo oksitoninį kirtį. Daugiaskiemenių žodžių kirčiavimas remiasi dviskiemenių žodžių kirčiavimu, ir todėl pagal akūtinės šaknies dviskiemenių žodžių modelį kirtis iš pasutinio skiemens šiuose linksniuose buvo atkeltas į pradinį skiemėnį. Daugiaskiemenių žodžių pastovaus kirčio paradigma su kirčiuotu pradiniu trečiuoju ar dar tolesniu nuo galo skiemėniu nebuvo paliesta Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnio, kadangi dėl anksčiau nurodytos priežasties tas dėsnis veikė tik dviskiemeniuose žodžiuose. Nieko stebėtino, kad ir daugiaskiemenių žodžių kilnojamoji paradigma, prisitaisydama prie dviskiemenių žodžių paradigmos, neparodė skirtumo tarp

¹ Apie ankstesnius kirčio atitraukimo *o*-kamieno vienaskaitos vardininke aiškinimus, žr. E. Nieminen, *Der urindogermanische Ausgang -āi des Nominativ-Akkusativ Pluralis des Neutrums im Baltischen*, Helsinki, 1922–1923, p. 148 ir t. Pats E. Nieminenas įrodinėjo, kad kirtis iš trumpojo galo *a* buvo atitrauktas į šaknį, žr. ten pat, p. 151 ir t. Chr. Stangas mano, kad kirtis iš pradžių buvo atitrauktas iš trumpojo galo *a* į ilgą šaknį, o vėliau analogiškai ir į trumpą, žr. Chr. Stang, *Slavonic accentuation*, Oslo, 1957, p. 157 ir t.

akūtinio ir cirkumflekcinio pradinio skiemens (plg., pvz., *ąžuolu* ir *kātinu*), to skirtumo, kuris dėl fonetinių priežasčių yra atsiradęs dviškiemeniuose žodžiuose¹.

KIRČIO ATITRAUKIMAS IŠ GALŪNĖS Į ŠAKNĮ DĖL KITŲ PRIEŽASČIŲ

Kai kuriuose kilnojamosios paradigmos linksniuose kirčio retrakcija galėjo įvykti ne dėl fonetinių, o dėl kitų priežasčių. Pajūrio žemaičių šnektose vienaskaitos naudininkas iki šiol turi išlaikęs aiškių oksitoninio kirčio pėdsakų. Čia, kaip ir kitose žemaičių šnektose, kirtis iš tvirtagalės galūnės yra atitrauktas į šaknį, paliekant galūnėje šalutinį tvirtagalės priegaidės kirtį. Prielinksninėse konstrukcijose kilnojamosios paradigmos naudininkai čia dažnai yra išlaikę tvirtagalę galūnės priegaidę, plg. *bà gálvā* (= be galvai „be galvos“), *ėš àkėi* (= iš akių „iš akies“), *ò stàlōu* (= už stalu „už stalo“) ir t. t. Šalutinė tvirtagalė galo priegaidė čia galima tik tuo atveju, jeigu, prieš atitraukiant kirtį iš tvirtagalės galūnės į žodžio (ar vieningo fonetinio komplekso) pradžią, naudininkas prielinksninėse konstrukcijose turėjo oksitoninį kirtį.

Žemaičių tarmėje, matyt, tik kirčiuoto žodžio galo *ē* (<ei) refluksas yra *ē* (doinininkuose), *ei* (dounininkuose) ar *i* (dūnininkuose). Nekirčiuotas *ē* (<ei) žodžio gale, tur būt, sutrumpėjo į *i* ar *ę* (<i)². Tai rodytų, visų pirma, paprastoji veiksmožodžio bendratis, turinti galūnę *i* ar *ę* (plg. *bīęgti* ar *bīęgtę*), lyginant ją su sangražine forma, turinčia *-ei-* ar *-i-* (plg. *prāustēis* ar *prāustis*) ir rodančia, jog ir paprastoji bendratis forma turėjo baigtis *-ē* (<ei). Be to, baritoninė *i*-kamieno vienaskaitos kilmininko forma, kuri dabar daugelyje žemaičių tarmių sutapusi su *ē*-kamienne forma (plg. *pāltēs* ir *žēmēs* ar *pāltis* ir *žēmis*), kai kuriuose žemaičių tarmės pagrindu rašytuose raštuose dar skiriama rašyba. Mažvydai skiriamuose raštuose *ē*-kamieno baritoninis vienaskaitos kilmininkas rašomas su *-es*, o *i*-kamieno – dažnokai su *-is* ar *-es*, pavyzdžiui, *czestis* 113₁₃, 493₈, *kožonis* 497₁ greta *kožones* 501₁₇; *macis* 101₂, nūg *macis* 268₅ (šalia *maces* 218₇, 306₁₉, *ma-*

¹ Chr. Stangas mano, kad prūsų kalba turėjusi tris kirčiavimo tipus, panašius, kokius jis rekonstruoja ir slavų kalboms, žr. Chr. Stang, Slavonic accentuation, p. 60. Bet dabar aiškėja, kad ir slavų kalboms tegalima rekonstruoti pradines dvi kirčiavimo paradigmas.

² Plg. K. Būga, Rinktiniai raštai, I, Vilnius, 1958, p. 561.

czes 32₃), *naktis* 342₆, 441₁₀ *greta naktes* 77₁₉, *nactes* 78 (*nakties* 477₁₀), *smertis* 55₈, 90₁₀, 98₆, 130₃, 226₇, 227₁₀, 230₂, 232₃, 257₇, 269₁₉, 273₃, 554₁, nūg *smertis* 247₃, 262₉, 282₇, 290₁₆, 286₁₇ *greta smertes* 25₁₋₂, 48₇, 53₁₇, 71₂₀, 278₅, 368₁₂, 374₉ (ir *smerties* 91₁₇, 140₆, 264₂, *smerties* 314₄, 385₅, 392₄, *βmertes* 416₄), *ugnis* 91₂, 55₅, 282₇, 296₁₇, 414₁₉, 566₆ (*greta ugnies* 287₇), *swietastis* 380₈ ir kt. Visi čia paminėti *i*-kamieno žodžiai, turį vns. kilm. *-is*, yra pastovaus kirčiavimo¹. Raide *i* čia, tur būt, pažymėtas toks pats garsas, koks buvo tariamas ir vienaskaitos įnagininke *schirdi*, būtent, *ę*. Matyt, jog nekirčiuotas galo *ē* (< *ei*) čia buvo sutrumpėjęs. Tik šitaip galima paaiškinti vns. kilm. *mieneses* (Kretinga, Darbėnai ir kt.). Šitaip paaiškintini ir vienaskaitos kilmininkai, vartojami:

1) 1787 m. „Žiwate“: dėl *gadnastys* 235, *gaylastys* 220, *mienesys* 24, 310, *spravedliwastys* 310, *ugnyis* 90, 179, 310, *zlastys* 136, 146² (*greta szyrdyis, szalyis, naktyis* ir kt.) rašomi skirtingai negu *ē*-kamieno kilmininkai, pvz., nu *ziemes* 26, *ysz sawles* 23, *diel smarwes* 36, *ysz iawnistes* 26 ir kt.;

2) M. Valančiaus raštuose: *lignis* ŽW I 25, 31, ŽŠ 38 (šalia *pirties, szalies* ir kt.), *ligones* ŽW 150, plg. *ē*-kamieno *senowes* ŽW 22, *bajmes* ŽW 42 ir kt.;

3) S. Daukanto „Darbuose“: *mienesys* 99, 145, 101, *mienesis* 81, 92, 188 ir kt.

Greičiausiai toks pats likimas žodžio gale turėjo ištikti ir nekirčiuotą *ō* (: aukšt. *uo*). Kadangi vienaskaitos naudininkuose dabar žemaičiuose turime kirčiuotų *ē* ir *ō* refleksus, tai reikėtų manyti, kad, kintant *ē* ir *ō*, žemaičiuose kilnojamosios paradigmos naudininkas dar turėjo būti kirčiuojamas gale, vėliau kirčiuota galūnė buvo apibendrinta, ir tik tada kirtis atitrauktas į pradinį skiemenį. Žinoma, tokia vėlyva kirčio retrakcija žemaičių tarmės vienaskaitos naudininke nereikia, kad visame lietuvių kalbos plote naudininkas taip vėlai įgijo baritoninį kirtį, bet ji akivaizdžiai rodo, kad kirtis čia buvo atitrauktas dėl analogijos su kitų linksnių baritoninėmis formomis.

¹ *ugnis* seniau buvo kirčiuojama *ūgnis*, plg. *ūgnis* DP 8₂₇, *ūgnies* DP 11₂₅, 23, ir kt., *ūgnis, -ies* (Gervėčiai, Linkmenys, Tverėčius ir kt.). Galėjo seniau pastovaus kirčiavimo būti ir *naktis*, plg. vns. viet. *naktiie* DP 558₁₄, plg. dar M. Daukšos *būitis, vōtis, miŗtis, šāknis* ir kt., šiandien jau dažniausiai kirčiuojamus gale, žr. P. Skardžius, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935, p. 116.

² Sprendžiant iš vns. gal. *garby, rikszty* ir t.t., vns. įnag. *akymis, nosymis, durymis* ir kt., autorius tokiu *y* žymėjo *ę*.

LIETUVIŲ KALBOS VARDAŽODŽIO KIRČIAVIMO PARADIGMŲ
SANTYKIS SU KITŲ INDOEUROPIEČIŲ KALBŲ KIRČIAVIMO
PARADIGMOMIS

Dabar lietuvių kalbos vardažodžio akcentologinė sistema susideda iš keturių kirčiavimo paradigmų: pirmosios (1), antrosios (2), trečiosios (3) ir ketvirtosios (4). Iš jų tik pirmoji turi pastovų kirtį visuose linksniuose, o likusios trys yra kilnojamos. Antroji kirčiavimo paradigma yra išriedėjusi iš pastovaus kirčio paradigmos dėl Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnio. Abstrahavęsi nuo šio dėsnio veikimo, matome, kad visos keturios lietuvių kalbos kirčio paradigmos turėjo išriedėti iš dviejų: 1) pastovaus koloninio kirčio negaliniame skiemenyje paradigmos, kur kirčiuoto skiemens priegaidė galėjo būti akūtinė, plg., pvz., *vyras* (1 kirčiuotė), ir cirkumflectinė, plg., pvz., *pirštas* (2 kirčiuotė), ir 2) kilnojamojo kirčio paradigmos, kur šaknies ar kamieno priegaidė taip pat galėjo būti ir akūtinė, plg., pvz., *kėlmas* (3 kirčiuotė), ir cirkumflectinė, plg., pvz., *vaikas* (4 kirčiuotė). Abiem paradigmoms galėjo priklausyti ir žodžiai su kirčiuotu trumpuoju skiemeniu. Atmetę tuos atvejus, kur kirtis žodžio gale atsidūręs dėl Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnio, matome, jog kilnojamosios paradigmos kirčio kreivėi būdinga tai, kad daugumas jos linksnių kirtį turi gale, išskyrus šiuos linksnius: 1) visų kamienų daiktavardžių vienaskaitos, dviskaitos ir daugiskaitos galininką, 2) visų kamienų daiktavardžių vienaskaitos naudininką, 3) *(i)o-*, *(i)ā* ir *ē*-kamienų vienaskaitos įnagininką, plg. *kėlmu*, *gálva*, *giesme* (*i-*, *u-* ir priebalsinis kamienas vienaskaitos įnagininke turi galūnę *-mi* ir galūnės kirtį, plg. *širdimi*, *sūnumi*, *piemenimi*), 4) *(i)ā-*, *ē-*, *i-*, *u-* ir priebalsinio kamieno daugiskaitos vardininką, plg. *gálvos*, *giesmės*, *širdys*, *piemenys* (tik *(i)o*-kamieno daugiskaitos vardininkas turi galūnės kirtį, plg. *kelmaī*), 5) *(i)o*-kamieno vienaskaitos kilmininką, plg. *kėlmo*, 6) *(i)o*-kamieno vienaskaitos vardininką, plg. *kėlmas*. Kaip matyti, iš visų kamienų labiausiai išsiskiria *(i)o*-kamieno kilnojamoji paradigma, turinti daugiausia baritoninių formų. Kirčio alternacija kilnojamojoje paradigmoje vyko ne tik tarp žodžio šaknies (ar kamieno) ir paskutinio skiemens, bet kai kuriuose linksniuose kirtį galėjo turėti ir priešpaskutinis skienuo, plg., pvz., dgs. naud. *galvóms* < *galvómus*.

S. indų ir s. graikų kalbose egzistavo trys kirčiavimo paradigmos: pastovaus kirčio baritoninė (kirčiuota šaknis), pastovaus kirčio oksitoninė (kirčiuotas galas) ir kilnojamoji. Pavyzdžiui, šių kalbų *o*-kamieno daiktavardžiai turi dvi kirčiavimo paradigmas – baritoninę ir oksit-

toninę. Baritoninį kirtį turėjo tokie daiktavardžiai, kaip s. ind. *svápr-nah* ir gr. ὕπνος „sapnas“; s. ind. *vṛkah* ir gr. λύκος „vilkas“, s. ind. *dámáh* ir gr. δόμος „namas“ ir kt., o oksitoninį – s. ind. *dhūmáh* „dūmas“ ir gr. θυμός „aistringas noras“, s. ind. *drūmáh* „medis“ ir gr. δρῦμός „miškas“ ir kt. Visos baritoninės paradigmos linksnių formos turėjo šaknies, o visos oksitoninės paradigmos linksnių formos – galo kirtį. Kilnojamosios kirčio paradigmos pavyzdžiu gali eiti vienskiemenių kamienų daiktavardžių kirčiavimas, plg. s. ind. ir gr. **pēd-* || **pōd-* „koja“ ir liet. *šuo* tipo daiktavardžių kirčiavimą:

	Vienaskaita			Daugiskaita		
	Vedų	Graikų	Lietuvių	Vedų	Graikų	Lietuvių
vard.	<i>pát</i>	πούς	<i>šuõ</i>	<i>pádaḥ</i>	πόδες	<i>šūnes</i>
kilm.	<i>padáh</i>	ποδός	<i>šunès</i>	<i>padám</i>	ποδῶν	<i>šunū</i>
gal.	<i>pádam</i>	πόδα	<i>šūnī</i>	<i>padáh</i>	πόδας	<i>šunis</i>
viet.	<i>pađi</i>	ποδί	<i>šunyjè</i>	<i>patsú</i>	ποςζί	<i>šunysè</i>

Į akis krinta s. indų, graikų ir lietuvių kalbų didelis kilnojamosios paradigmos panašumas¹. Išsiskiria tik daugiskaitos galininko kirčiavimas: s. indų kalboje šis linksnis turi kirtį gale, o graikų kalboje – šaknyje. Kokį pradinį kirtį šis linksnis turėjo lietuvių kalboje, pasakyti nelengva, bet greičiausiai jis buvo oksitoninis (žr. 33 p). Tačiau lietuvių kalbos daiktavardžių kirčiavimas nuo s. indų ir graikų kalbų kirčiavimo skiriasi tuo, kad lietuvių kalboje neegzistuoja oksitoninės kirčiavimo paradigmos, ir čia priešpastatomos viena kitai tik pastovaus kirčio (baritoninė) ir kilnojamojo kirčio paradigmos.

Klasikinės akcentologijos atstovai ir balsinių kamienų kilnojamąją lietuvių kalbos kirčio paradigmą kildino iš oksitoninės, esą, išlikusios graikų ir arijų kalbose. Šios hipotezės kūrėjas buvo F.de-Sosiūras, spėjęs, kad oksitoninė paradigma kilnojamąja virto dėl jau egzistuojančios priebalsinio kamieno daiktavardžių kilnojamosios paradigmos įtakos. Nelygiaskiemeniuose priebalsinio kamieno daiktavardžiuose kirtis vadinamuose stipriuose linksniuose (su normaliu priesagos laipsniu) iš triskiemenio žodžio vidurinio skiemens (vns. gal. **duktèrin*, pgl. gr. θυγατέρα) buvęs perkeltas į prieš einantį (*dùkteri*), ir ši paradigma galėjusi tapti modeliu, pagal kurį oksitoninė galėjo pereiti į

¹ Žr. F. de-Saussure, *Accentuation lituanienne*, IFA, VI, 1896, p. 157–166; K. Būg a, *Rinktiniai raštai*, III, Vilnius, 1961, p. 42 ir t.; H. Pedersen, *Études lituanienes*, København, 1933, p. 25.

kilnojamąją¹. Pats F.de-Sosiūras suprato savo hipotezės silpnumą, nurodydamas, kad kirčio perkélimo iš vidurio skiemens į pradinį dėsni formuluoti trukdo kai kurios aplinkybės. Bandymų paaiškinti, kaip galėjo oksitoninė paradigma lietuvių kalboje virsti kilnojamąja, buvo ne vienas². Laikydami graikų ir arijų kalbų sistemas archaiškėmis ir su nedidelėmis pataisomis atitinkančiomis prokalbės sistema, o visų kitų kalbų reiškinius, kuriais jos skyrėsi nuo graikų ir arijų kalbų, tų kalbų naujadarais, klasikinės akcentologijos atstovai stengėsi paaiškinti, kokiais keliais galėjo oksitoninio kirčio paradigma, jų nuomone, išlikusi graikų ir arijų kalbose, virsti kilnojamąja lietuvių kalboje. Ir vis dėlto niekam iki šiol nepavyko įtikinamai atskleisti priežasčių, dėl kurių oksitoninė paradigma lietuvių kalboje būtų perėjusi į kilnojamąją³.

Labai svarbiu argumentu, kad kilnojamojo kirčio paradigma esanti išriedėjusi iš oksitoninės, turinčios koloninį galo kirtį, buvo laikomas postpozicinių lietuvių kalbos vietininkų kirčiavimas⁴. Senokai pastebėta, kad šie vietininkai, susidarę iš tam tikrų linksnių ir postpozicijų, pastovaus kirčiavimo paradigmoje turi baritoninį, o kilnojamojo kirčio paradigmoje— oksitoninį kirtį. Kalbos reiškinių archaiškumo kriterijumi laikant graikų ir senąją indų kalbas, nesunku buvo padaryti išvadą, kad šie vietininkai susiformavę tuo metu, kai kilnojamojo kirčio paradigma turėjusi visų formų oksitoninį kirtį.

Dabar, žinoma, nėra lengva susekti postpozicinių vietininkų formų kirtį. Tačiau abstrahuojantis nuo išorinių kriterijų ir remiantis tik vidinės rekonstrukcijos metodu, lyginant iliatyvą, inesyvo oksitoninį kirtį

¹ Žr. F. de-Saussure, min. str.

² Žr. T. Torbiörnsson, Die litauischen Akzentverschiebungen und der litauische Verbalakzent, Heidelberg, 1924 (savita teorija, bet silpnokai argumentuota); E. Nieminen, Der urindogermanische Ausgang -*āi* des Nominativ-Akkusativ Pluralis des Neutrus im Baltischen, 1922—1923, p. 130—138; H. Pedersen, Études lituanienes, København, 1933, p. 25.

³ Plg. В. М. Иллич-Свитыч, Именная акцентуация в балтийском и славянском, Москва, 1963, p. 12 ir t. Ne be reikalo N. van Veikas rašė: „Freilich ist es mir nicht möglich die Hypothese de Saussures durch eine bessere zu ersetzen. Sollte dieselbe nicht richtig sein, so müssen mir uns mit einem non liquet begnügen“, žr. N. van Wijk, Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme, p. 47. Plg. dar K. Būga, Rinktiniai raštai, III, p. 42 ir t.

⁴ Plg. K. Būga, Rinktiniai raštai, III, p. 43; N. van Wijk, Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme, Amsterdam, 1923, p. 45 ir t.; E. Nieminen, Der urindogermanische Ausgang -*āi*..., p. 136, ir t.; P. Skardžius, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935, p. 131.

su galininkų baritoniniu kirčiu, prisieina manyti, kad minėtų vietininkų oksitoninis kirtis susiformavęs naujai. Abstrahuotis nuo išorinių kriterijų yra pagrindo, kadangi ir s. indų ir s. graikų kirčiavimas gali būti įgijęs ir inovacinių bruožų, plg. kad ir kilnojamosios paradigmos daugiskaitos galininko baritoninį kirtį graikų kalboje ir oksitoninį s. indų kalboje.

Nagrinėjant postpozicinių vietininkų kirčiavimą, negalima atsieti vieno vietininko formos kirčio nuo kito, nes šie vietininkai dėl gana artimos reikšmės ir sintaksinių funkcijų veikė vienas kitą ir tarmėse patyrė nemaža inovacijų, kilusių dėl tarpusavio sąveikos. Todėl kai kuriais atvejais vietininkų kilnojamosios paradigmos kirtis galėjo susiformuoti ir naujai dėl artimų sintaksinėmis funkcijomis vietininkų kirčio ar apskritai dėl kilnojamosios paradigmos kirčiavimo kreivės įtakos.

Imkime, visų pirma, daugiskaitos vietininkus. Kilnojamosios paradigmos daugiskaitos inesyvo forma su galūne *-su* turėjo galo skiemens kirtį, plg. *šakosù, gerklėsù, brydėsù* (Palūšė, Daugėliškis, Linkmenys ir kt.). Galo kirtį, matyt, turėjo ir naujesnė postpozicinė forma, plg. *galvosè, šakosè* (aukštaičių vakariečių pietiečių šnektos). Bet yra tarmių, kur inesyvas turi ne galinio, o priešpaskutinio skiemens kirtį, plg. *galvose, šakose* ir kt. Daugiskaitos iliatyvas su *-na*, vartojamas rytinių aukštaičių tarmėse, dažniausiai turi priešpaskutinio skiemens kirtį, plg. *šakósna, brydésna, gerklésna* ir kt. Tačiau ir iliatyvas anksčiau galėjo turėti paskutinio skiemens kirtį, plg. vienskiemenių įvardžių iliatyvo kirtį Zietelos tarmėje (*tuosnà, tosnà*), nors daugiaskiemenių įvardžių iliatyvas ir čia turi priešpaskutinio skiemens kirtį (*katruósna*). Galimas daiktas, kad daugiskaitos inesyvo galinis kirtis *tuosà* šioje tarmėje palaikė ir iliatyvo *tuosnà* galinį kirtį. Ir kitose kai kuriose rytinėse tarmėse iliatyvas galėjo turėti galinį kirtį, plg. *raštuosnà, mergosnà*. Atsižvelgiant į tai, kad anksčiau ir veiksmažodžio priešdėliai, ir sangražos dalelytė *-si* kirtį atitraukdavo į save¹, galima manyti, kad ir daugiskaitos vietininkų senesnis kirtis yra galinis. Ir čia postpozicija galėjo kirtį atitraukti į save. Taigi kažkada ir pastovaus, ir kilnojamojo kirčio paradigmos vardažodžiai inesyve ir iliatyve galėjo kirčiuoti tik galinį skiemens. Galimas daiktas, kad tai, jog net ir pastovaus kirčio vardažodžių postpoziciniai vietininkai anksčiau turėjo postpozicijos kirtį, atspindi seno baritono *rankà* galinis inesyvo kirtis Buivydžių tarmėje, plg. vns.

¹ Negalima neatsižvelgti ir į tai, kad slavų kalbų kilnojamosios paradigmos daiktavardžiai, vartojami su enklitiku, turi enklitiko kirtį, plg. rus. *зимысь* „šia žiemą“ ir vns. gal. *зімь*.

ines. *runkoī*, dgs. ines. *runkās*¹. Ir tik vėliau, iliatyvo ir inesyvo formoms tampant paradigminėmis, pastovaus baritoninio kirčio paradigmoje jos įgijo šaknies kirtį, o kilnojamojo kirčio paradigmoje vienosė tarmėse išlaikė galinį kirtį, kitur įgijo koloninį priešpaskutinio skiemens kirtį. Taigi kilnojamojo kirčio paradigmos formos *laukuosė*, *laukuosnà* kai kuriose tarmėse išriedėjo į *laukúose*, *laukúosna*. Krinta į akis priešpaskutinio skiemens akūtinė (tvirtapradė) priegaidė, kuri kai kurių tarmių antrosios kirčiuotės žodžiuose, gal būt, neleido susiformuoti net šaknies kirčiui, plg. il. *rankósun* (2, Tverečius), *autúos* (2, Adučiškis), *medžiúosun*, *-an* (2, Dotenėnai), *rankósn* DP². Lietuvių kalboje prieškirtinis skienuo, tapęs kirčiuotu, įgyja cirkumflectinę priegaidę. Ir tai visiškai suprantama dinaminio žodžio kirčio sąlygomis. Anksčiau melodinio žodžio kirčio sąlygomis galėjo taip ir nebūti. Kadangi anksčiau kirčiuotas žodžio skienuo buvo aukščiausias žodžio skienuo, tai prieškirtinis skienuo virsti kirčiuotu galėjo tik aukštėdamas ir būdamas aukštesniu už paskutinį skiemenį, o už trumpąjį ar cirkumflectinį kirčiuotą skiemenį aukštesnis buvo tik akūtinis skienuo. Daugiskaitos naudininke, kuris anksčiau greičiausiai irgi turėjo galo kirtį, vėliau gavęs kirtį priešpaskutinis skienuo irgi įgijo akūtinę priegaidę. Kirtis kilnojamosios paradigmos vietininkų formose iš galūnės į priešpaskutinį skiemenį kėlėsi dėl to, kad, toms formoms vis labiau tampant paradigminėmis, vis daugiau reiškęsi kirčiavimo kreivės įtaka, vis labiau ryškėjo koloninio to paties skiemens kirčiavimo visose linksnių formose tendencija. Kaip pastovaus baritoninio kirčio paradigmoje vyravo koloninis pirmojo ar vieno iš vidinių skiemenų kirtis, taip ir kilnojamojo kirčio paradigmoje pradėjo įsigalėti koloninis vieno ir to paties skiemens kirtis. Ir aliatyve kirtis taip pat buvo atitrauktas į priešpaskutinį skiemenį, plg. *ragùmp* (Lazūnai), *mūsùmp*, *jūsùmp* (Dieveniškės). Galima dar pastebėti, kad ne visuose vietininkuose priešpaskutinio skiemens kirtis atsirado vienu metu. Pavyzdžiui, kai kuriose tarmėse daugiskaitos iliatyvas turi priešpaskutinio skiemens kirtį, plg. *šakósna*, *gerklėsna*, o inesyvas – paskutinio, plg. *šakosù*, *gerklėsù*. Galimas daiktas, kad tokiose tarmėse iliatyvo linksnio forma yra atsiradusi vėliau jau iradiacijos keliu.

Vienaskaitos vietininkai pastovaus baritoninio kirčiavimo paradigmoje turi šaknies kirtį, o kilnojamojo kirčio paradigmoje – galo kirtį, plg. kilnojamojo kirčio paradigmos inesyvą: *galvōj*, *šakōj* ar *galvojė*,

¹ R. Gauthiot, *Le parler de Buividze*, Paris, 1903, p. 35.

² Žr. P. Skardžius, *Daukšos akcentologija*, p. 135.

šakojė; iliatyvą *miškañ, laukañ, galvõn*, adesyvą *mergáip, momáip* (Zietela), *miškiēp*, aliatyvą *langóp, miškóp* (ar *miškõp*). Krinta į akis tai, kad vienaskaitos inesyvo ir iliatyvo kirčiuotas priešpaskutinis skiemuo, formai sutrumpėjus tapęs paskutiniu, paprastai turi cirkumflectinę, o vienaskaitos adesyvo ir aliatyvo tas pats skiemuo turi akūtinę priegaidę. Reikia manyti, kad vienaskaitos aliatyve ir adesyve kirtį priešpaskutinis skiemuo įgijo anksčiau ir dėl to jis turi akūtinę priegaidę. Tuo tarpu iliatyve ir inesyve priešpaskutinis skiemuo kirtį įgijo jau įsigalėjusio dinaminio žodžio sąlygomis. Tiesa, kai kuriose šiaurinėse aukštaičių tarmėse *õ*-kamieno vienaskaitos iliatyvas turi tvirtapradę galo priegaidę, plg. *miškán, laukán*. Matyt, kai kur lietuvių kalbos plote ir vienaskaitos iliatyve priešpaskutinis skiemuo kirtį galėjo įgyti anksčiau.

Taigi oksitoninis vietininkų formų kirtis, matyt, yra susiformavęs savarankiškai ir neturi kokio nors ryšio su kirčiu tų linksnių formų, kurių pagrindu jie buvo padaryti. Ir kilnojamosios paradigmos vienaskaitos galininkas, ir *o*-kamieno vienaskaitos kilmininkas, nepaisant iš jų išvestų iliatyvo ir aliatyvo formų galinio kirčio, galėjo turėti baritoninį kirtį. Baritoninį kirtį šios formos turėjo ir slavų kalbose¹, ir jų baritoniskumas, matyt, yra paveldėtas bent iš baltų-slavų epochos. Laikant kilnojamosios paradigmos vienaskaitos galininko senesniu kirčiu oksitoninį, jo pakitimo į baritoninį priežastys būtų nesuvokiamos. Dėl fonetinių priežasčių kirtis atsikelti į šaknį čia negalėjo, kadangi kituose linksniuose toje pačioje fonetinėje padėtyje jis išliko gale. Sunku būtų suvokti kirčio atsikėlimą iš galo į šaknį vienaskaitos galininke ir dėl tos priežasties, kad vienaskaitos galininkas, kaip labiausiai gramatinis ir dažnai vartojamas linksnis, kokiai nors įtakai paprastai pasiduoda sunkiai ar vėliau, negu kiti linksniai. Liekant oksitoniniam daugelio kitų linksnių formų kirčiui, vienaskaitos galininko oksitoninio kirčio virtimas baritoniniu būtų sunkiau suvokiamas. Tuo būdu vienaskaitos galininkas lietuvių kalboje baritoninį kirtį greičiausiai turi iš seno. Dėl tų pačių priežasčių sunku suvokti, kad kilnojamosios paradigmos daugiskaitos vardininko baritoninis kirtis būtų išriedėjęs iš oksitoninio. Matyt, ir šio linksnio baritoninis kirtis yra senas. Lietuvių kalba šiuo atžvilgiu gali būti archaiškesnė už s. indų ir graikų kalbas, kadangi pastarosiose dviejų kirčiavimo paradigmu priešpastatymas galėjo būti atvestas iki galo, t.y. kilnojamojoje paradigmoje visi linksniai galėjo gauti galo

¹ Plg. Chr. Stang, Slavonic accentuation, p. 73.

kirtį. Ir tik vienskiemenių priebalsinių kamienų žodžiai šiose kalbose galėjo išlaikyti senesnę kilnojamąją paradigmą¹.

Kaip žinoma, J. Endzelynas, remdamasis gana gausia medžiaga, įrodė, kad akūtinę šaknies priegaidę lietuvių kilnojamojoje paradigmoje latvių kalbos tarmėse su trijų priegaidžių sistema atitinka laužtinę (lauztā), o pastovaus kirčio paradigmoje – tęstinę (stieptā)². Plg. lietuvių akūtinę – latvių laužtinę: liet. *dáiktas* (3); lat. *daikts*, liet. *dárbas* (3), lat. *darbs*, *diegas* (3): lat. *diēgs*, *galvā* (3): *galva*, *kálnas* (3): *kaľns*, *kéľmas* (3) : *ceľms*, *kótas* (3) : *káts*, *kréslas* (3) : *krésls*, *lángas* (3) : *lúogs*; lietūs (3) : *liétus*, *lokýs* (3) : *lácis*, *mēšlas* (3) : *mésľs*, *naudā* (3) : *nauda* „pi-nigai“, *ožýs* (3) : *ázis*, *pēdas* (3) : *péds* „pēda“, *ráugas* (3) : *raúgs*, *rýtas* (3) : *ríts*, *sárgas* (3) : *sařgs*, *sietas* (3) : *siéts*, *skiedrā* (3) : *skiēdra*, *stógas* (3) : *stágs*, *súolas* (3) : *suóľs*, *šarmā* (3) : *sařma*, *širdis* (3) : *siřds*, *úodas* (3) : *uóds*, *vérgas* (3) : *veřgs*, *vēžýs* (3) : *vézis*, *žándas* (3) : *zuóds*, *žiedas* (3) : *ziēds*, *žirgas* (3) : *ziřgs*, *žiógas* (3) : *žágs*, *žvėris* (3) : *zvėrs*; 2) lietuvių akūtinę – latvių tęstinę (stieptā): *áuklē* (1) : *aūkle*, *bėris* (1) : *bėris*, *bróľis* (1) : *bráľis*, *búožė* (1) : *buōze*, *dáina* (1) : *daĩna*, *dūlkės* (1) : *duľķes*, *dūmai* (1) : *dūmi*, *dúona* (1) : *duōna*; *gėrvė* (1) : *dzeřve*, *jáuja* (1) : *jaūja*, *káľtas* (1) : *kaľts*, *káľvis* (1) : *kaľvis*, *kártis* (1) : *kařts*, *káulas* (1) : *kauls*, *kilpa* (1) : *ciľpa*, *klėtis* (1) : *klėťs*, *klónis* (1) : *klāns*, *klúonas* (1) : *kluōns*, *kója* (1) : *kāja*, *krúmas* (1) : *krūms*, *kúopa* (1) : *kuōpa*, *kūrmis* (1) : *kuřmis*, *kūrpė* (1) : *kuřpe*, *lieknas* „raistas“ (1) : *liēkns* „pelkė“, *liepa* (1) : *liēpa*, *lúpa* (1) : *lūpa*, *miltai* (1) : *mĩlti*, *móľis* (1) : *māľs*, *móša* (1) : *māsa*, *nýtis* (1) : *nĩts*, *nósis* (1) : *nāss*, *pėlkė* (1) : *pelke*, *pienas* (1) : *piēns*, *pūras* (1) : *pūrs*, *rýkštė* (1) : *rikste*, *sáulė* (1) : *saūle*, *sėkla* (1) : *sėkla*, *šónas* (1) : *sāns*, *šúdas* (1) : *sūds*, *tóšis* (1) : *tāss*, *tiltas* (1) : *tiľts*, *várna* (1) : *vařna*, *várpa* (1) : *vařpa*, *vėjas* (1) : *vėjš*, *vėtra* (1) : *vėtra*, *vilna* (1) : *viľna*, *výras* (1) : *vĩrs*, *žárdas* (1) : *zařds*, *žiáunos* (1) : *žaūnas*, *žirnis* (1) : *ziřnis*. Laužtinė latvių kalbos priegaidė yra atsiradusi dėl kirčio atitraukimo į akūtinę šaknį. Tačiau ji nerodo, kad, prieš likviduojantis kilnojamajai paradigmajai latvių kalboje, visi jos linksniai turėjo turėti galo kirtį. Vienaskaitos galininkas, *ǰ*-kamieno vienaskaitos kilmininkas ir visų kamienų,

¹ Galimas daiktas, kad dar ankstesnėje epochoje *o*- ir *ā*-kamienai turėjo baritoninę ir oksitoninę, o kiti kamienai su kamieno balsių kaita (*ei:i*, *eu-u*, (*t*)*er:(t)r* ir kt.) baritoninę ir kilnojamąją paradigmą, žr. В. А. Дыбо, В. М. Иллич-Свитыч, К истории славянской системы акцентуационных парадигм, „Славянское языкознание“, Москва, 1963, p. 82.

² Žr. J. Endzelin, Über den lettischen Silbenakzent, BB, XXV, 1899, p. 259.

išskyrus -o, daugiskaitos vardininkas greičiausiai turėjo baritonines formas. Visi kiti linksniai kilnojamojoje paradigmoje galėjo turėti oksitoninį kirtį. Ir vienaskaitos vardininkas kilnojamojoje paradigmoje galėjo turėti oksitoninį kirtį, plg. liet. *galvą, giesmė, širdis, sūnūs* ir t.t. Tiesa, *ō*-kamenio vienaskaitos vardininkas lietuvių kalboje dabar visada turi baritoninę formą, bet anksčiau ir jis kilnojamojoje paradigmoje galėjo turėti oksitoninį kirtį. Tai rodytų paralelaus *ō*-kameniu *iō*-kamenio vardininkas; plg., pvz., *dagỹs < *dagijās*. Tuo būdu daugumas kilnojamosios paradigmos linksnių, jų tarpe ir vienaskaitos vardininkas, turėjo galo kirtį. Gal būt, ir latvių kalboje nekirčiuotas žodžio skiemuo, atitinkąs kirčiuotą akūtinį, buvo tariamas aukštesniu tonu, negu kiti nekirčiuoti skiemens. Atitraukus kirtį į tokį skiemėnį, jame susiformavo laužtinė priegaidė, kuri buvo pradėta priešpastatyti senajai akūtinei priegaidei, vėliau virtusiai tęstine (stieptā), ir cirkumflectinei, išriedėjusiai į krintančią. Ši laužtinė priegaidė buvusioje kilnojamojoje paradigmoje buvo ištiesai apibendrinta ir išstūmė vienaskaitos galininko senesnę akūtinę priegaidę. Dėl to ir latvių kalbos *ō*-kamenų singularia tantum laužtinės priegaidės atsiradimas yra suprantamas.

Lietuvių kalboje yra įvardžių, turinčių ištiesai oksitoninę paradigmą, plg. *anàs, anà; kat(a)ràs, kat(a)rà; šitàs, šità; kokis, kokià; kuris, kuri*. Bet vargu ar galima šiuos įvardžius laikyti oksitoninės paradigmos, turėjusios visuose linksniuose galo kirtį, liekana. Visų pirma, tokie sudėtiniai įvardžiai, kaip dial. *šitàs, šità; niekàs, pagaliau kuris (< kur + jis)* iš seno galėjo turėti kirtį antrajame komponente, plg. naujai susiformavusius sudėtinius įvardžius *ne kàs, šis tàs*. Be to, vienskiemeniai įvardžiai, plg. *tàs – tã, šis – šĩ*, turėjo koloninį kirtį. Pagal minėtų sudėtinių ir vienskiemenių įvardžių kirčiavimo modelį galėjo susiformuoti ir kitų įvardžių visų linksnių galinis kirtis, t.y. *tàs – tã = šitàs – šitã = anàs – anã, katràs – katrã* ir t.t., *šis – šĩ = kuris – kurĩ = kokis – kokĩ* ir pan. Tai ypač nesunkiai galėjo įvykti tuo metu, kai beveik visi kilnojamosios paradigmos linksniai (ir vienaskaitos vardininkas, plg. *anàs*) turėjo galinį kirtį.

Prūsų kalboje taip pat nėra duomenų, rodančių, kad daiktavardžiai čia galėtų turėti visų linksnių oksitoninį kirtį. Argumentu, kad kai kurie prūsų kalbos žodžiai galėję turėti oksitoninį kirtį, paprastai laikoma *deinan* „diena“ (pavartota 8 kartus, nė vieno **dēinan*), *deiwan* „dievą“ (pavartota 30 kartų, nė vieno **dēiwan*) tipo formos, neturinčios šaknyje

kirčio ženkle, o lietuvių kalboje turinčios kilnojamojo kirčio atitikmenis¹. Bet kirčio ženkle nebuvimas šiose formose dar negali rodyti jų galo kirčio, nes nėra jose pažymėtas ir galinis kirtis (galėtų būti **deiwān*). Greičiausiai šiose formose kirtis iš viso nėra pažymėtas, kadangi jos prūsų kalboje galėjo turėti fonetinį skiemens kirtį, plg. fonetinį skiemens kirtį turinčius žemaičių žodžius su ilguoju galo skiemeniu. Galimas daiktas, kad prūsų kalboje, kur trumpėjo nekirčiuotos galūnės (bent kai kuriose jos tarmėse) galėjo būti prasidėjęs relevantinio žodžio kirčio nykimas, kirčio atitraukimas iš galūnės, ir tam tikrais atvejais egzistavo skiemens kirtis. Kad prūsai turėjo kilnojamojo kirčio paradigmą, rodo vns. gal. *mērgan*, dgs. naud. *mergūmans* (plg. liet. *meṛgq*: *mergoms*).

Taigi lietuvių kalbos kilnojamoji kirčio paradigma greičiausiai yra paveldėta. Tačiau kai kurie kilnojamosios paradigmos linksniai, dabar turintieji baritoninį kirtį, anksčiau galėjo turėti oksitoninį.

Kaip žinoma, J. Endzelynas, N. van Veikas, E. Nieminenas, K. Būga rėmė F. de-Sosiūro hipotezę, kad baltų kalbų kilnojamojo kirčio paradigma atspindi indoeuropiečių oksitoninę, o pastovaus kirčio baritoninė – indoeuropiečių baritoninę. Tačiau ši hipotezė nebuvo bandyta paremti indoeuropiečių kalbų atskirų bendrų žodžių kirčiavimo identišku. Daugumas ankstesnių tyrinėtojų netgi skeptiškai žiūrėjo į pačią idėją – palyginti indoeuropiečių atskirų bendrų žodžių kirčiavimą, sugretindami kelis gr. *ἀγρός* „laukas“ – s. indų *ájras* tipo pavyzdžius ir manydami, kad paskirų žodžių kirčiavimas atskirose indoeuropiečių kalbose yra pakitęs². Vėliau J. Kurilovičius bandė įrodyti, kad baltų (ir slavų) kalbose „bet koks senųjų oksitonų ir baritonų skirtumas yra išnykęs“³ ir kad Sosiūro hipotezė nėra tikra, pakeisdamas ją visai savita koncepcija. Tik pastaraisiais metais atskirų indoeuropiečių kalbų tos pačios darybos žodžių kirčiavimą baltų ir slavų kalbose palygino

¹ Žr. N. van Wijk, *Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme*, p. 46, Plg. E. Nieminen, *Der urindogermanische Ausgang...*, p. 133 (ir ten nurodytą literatūrą).

² Plg., pavyzdžiui, žodžius: „Верно то, что только путём сопоставления с родственными языками не можем доказать сохранения в балтийских языках старого различия между охытона и барытона (И. Эндзелин, К литовской акцентуации имен. пад. мн. ч. основ на -о-, ИОРЯС, XXI, 2, 1916, p. 299). Panašiai manė ir N. van Veikas, žr. N. van Wijk, *Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme*, Amsterdam, 1923, p. 51.

³ Žr. J. Kuryłowicz, *L'accentuation des langues indoeuropéennes*, Wrocław-Kraków, 1958, p. 174.

V. Iličius-Svitičius¹. Šio lyginimo rezultatai leido padaryti išvadą, kad ir baltų, ir slavų kalbose senieji indoeuropietiški dariniai yra išlaikę seną kirčiavimą. Plg. lietuvių kalbos cirkumflekcinės šaknies a) senus baritonius: *ašvā* „kumelė“ (2) ir s. ind. (vedų) *ásvā* „kumelė“, *miglā* (2) ir gr. (Hom.) *ὀμίχλη* „rūkas, migla“, liet. *žam̃bas* ir s. ind. (vedų) *jám̃bhaḥ* „dantis“, gr. *γόμεφος* „vinis“, liet. *rātas* (2) ir s. ind. *ráthaḥ* „vežimas, ratai“, liet. *sāpnas* (2,4) ir s. ind. (vedų) *svāpnah* ir kt.; b) senus oksitonius: liet. *žalà* (4) ir gr. *χολή* „tulžis, nuodai“, liet. *lentà* (4) ir germ. **lindō* „liepa“ (s. v. a. *linta*), liet. *rasà* (4) ir s. ind. (vedų) *rasá* „mitinė upė; drėgnumas“, liet. *dīēvas* (4) ir s. ind. *deváh* „dievas“, liet. *miēgas* (4) ir s. ind. *megháḥ* (vedų) „debesis“. Plg. dar akūtinės šaknies senus baritonius: liet. *vilna*, lat. *viľna* ir s. ind. (vedų) *úr̥nā* „vilna“, *véidas* (1), lat. *veids* ir s. ind. (vedų) *védah* „žinojimas“, gr. *εἶδος* „išvaizda, rūšis, būdas“ ir kt.

Ir tik dalis akūtinės šaknies vardažodžių baltų kalbose turi baritoninį kirtį, o kitose indoeuropiečių kalbose — oksitoninį, plg. liet. *dúona* (1), lat. *duōna* ir s. ind. (vedų) *dhānāḥ* „javai“; lat. *grīva* „upės žiotys“ ir s. ind. (vedų) *grīvā* „sprandas“, liet. *výras* (1), lat. *vīrs* ir s. ind. *viráh* „vyras, didvyris“, liet. *dūmai* (1), lat. *dūmi* ir s. ind. (vedų) *dhūmáh* „dūmas“, gr. *θυμός* „aistringas noras“; liet. *káulas*, lat. *kaũls* ir gr. *καυλός* „stiebas“; liet. *tiltas* (1), lat. *tĩlts* ir s. ind. *tĩrthám* „kelias į girdyklą, brasta“, liet. *pilnas*, lat. *pĩlns* ir s. ind. (vedų) *pũrnāḥ*; liet. *ilgas*, lat. *iľgs* ir s. ind. (vedų) *dĩrgháh* „ilgas“, liet. *vėjas*, lat. *vėjš* (plg. liet. viet. *vėjuje*) ir s. ind. *vāyúḥ* „vėjas“, lat. *diēveris* ir s. ind. *devá* „(jaunesnis) vyro brolis“, gr. *δαήρ* „dieveris“ ir kt. Negalima nepažymėti, kad ir slavų kalbose šiais atvejais turime baritoninį kirtį, plg. sl. **grīva* „karčiai“, **dýmъ* „dūmas“, **d̥bľgъ* „ilgas“, **p̥bľnъ*, **māti*, **dēverb* ir kt. Toks baltų kalbų akūtinės šaknies baritonų atitikimas s. indų, graikų ir germanų kalbų oksitonams buvo pastebėtas senokai. Vieni tyrinėtojai į tai nekreipė dėmesio, šios rūšies žodžių kirtį laikydami atskiromis išimtimis². Kiti tai laikė tam tikru dėsningumu ir bandė jį formuluoti. Laikydamasis tos nuomonės, kad s. indų, graikų ir germanų kalbos atspindi indoeuropietišką kirčio vietą, H. Hirtas iškėlė mintį, kad baltų

¹ Žr. В. М. Иллич-Свитыч, Именная акцентуация в балтийском и славянском, Москва, 1963.

² Žr. A. Meillet, Sur l'accentuation des noms en indoeuropéen, MSL, XIX, 1914, p. 67; T. Torbiörnsson, Die litauischen Akzentverschiebungen und der litauische Verbalakzent, Heidelberg, 1924, p. 52; N. van Wijk, Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme, Amsterdam, 1923, p. 66.

kalbose kirtis iš galinio skiemens į pradinį buvo atitrauktas tais atvejais, kai šaknyje buvo ilgas balsis, o gale jis išliko tada, kai oksitoniniai žodžiai šaknyje turėjo trumpo diftongo derinį su schwa primum (ə): šis derinys kirčio atitraukimo metu buvo dar dviskiemenis (-erət-) ir tik vėliau jis išriedėjo į vienskiemenį (-erət- > -ērt-)¹. Nors pats H. Hirtas vėliau šios koncepcijos atsisakė², bet ji buvo palaikyta Dž. Bonfantės, mėginusio įrodyti, kad akūtinės šaknies kilnojamosios paradigmos žodžiai baltų kalbose šaknyje turi trumpojo diftongo derinį su ə ar ilgą apofoninį balsį, o kirtis į šaknį buvo atitrauktas tada, kai ji turėjo ilgą neapofoninį balsį (kilusį iš trumpojo balsio ir laringalo)³. Pastaruoju metu plačiau ši dėsnį, iš esmės pritardamas H. Hirto ir Dž. Bonfantės koncepcijai, argumentavo V. Iličius-Svitičius⁴. Reikia paminėti, kad pastaruoju metu manoma, jog ir keltų-italikų kalbose, kaip ir baltų bei slavų kalbose, atitinkami akūtinės šaknies žodžiai turėjo baritoninį kirtį, priešingai s. indų, graikų ir germanų kalboms, turėjusioms oksitoninį kirtį⁵. Be to, kirčio atitraukimas į neapofoninį ilgumą baltų-slavų, keltų-italikų kalbose yra siejamas su kirčio atitraukimu seniausiose Rigvedos vietose į šaknį tuose anksčiau minėtuose s. indų kalbos oksitonuose, kai jieėjo sudurtinių žodžių antraisiais komponentais⁶, plg. *vīrah* ir *puruvīrah*.

Nauginėjant lietuvių kalbos akūtinės šaknies daiktavardžių kirtį, negalima paminėti to, kad čia dažnokai pasitaiko kilnojamosios paradigmos vartimo pastoviaja atvejų. Yra ne visai maža žodžių, latvių kalboje turinčių laužtinę priegaidę, o lietuvių kalboje ir jos tarmėse pastovų

¹ H. Hirt, *Der Indogermanische Akzent*, Ein Handbuch, Strassburg, 1895, p. 58; Kirčio atitraukimas į akūtinę šaknį kartais vadinamas Hirto-Mikolos dėsniu, žr. J. Mikola, *Urslavische Grammatik*, I, Heidelberg, 1913, p. 122.

² Žr. H. Hirt, *Indogermanische Grammatik*, V, *Der Akzent*, Heidelberg, 1929, p. 172.

³ Žr. G. Bonfante, *L'accento dei nomi lituani del tipo nom. sing. kelmas: plur. kelmai*, StB, VI, 1936–1937; *L'accento lettone gestoßen (Λ) e l' „acuto mobile“ lituano*, StB, IV, 1934.

⁴ Žr. В. М. Иллич-Свитыч, *Именная акцентуация в балтийском и славянском*, Москва, 1963, p. 80 ir t.

⁵ Žr. В. А. Дыбо, *Сокращение долгот в кельто-италийских языках и его значение для балто-славянской и индоевропейской акцентологии*, ВСЯ, V, Москва, 1961; В. М. Иллич-Свитыч, *К истолкованию акцентуационных соответствий в кельто-италийском и балто-славянском*, КСИС, XXXV, 1962.

⁶ Žr. Н. Sköld, *Zur Akzentzurückziehung auf Akutsilben*, ZfsI Ph, IV, 1927, p. 143; В. А. Дыбо, В. М. Иллич-Свитыч, *К истории славянской системы акцентуационных парадигм*, „Славянское языкознание“, Москва, 1963, p. 86.

baritoninį kirtį, plg. liet. *álnis*, *élnis* (1) ir lat. *álnis*, liet. *árklas* (1) ir lat. *ařks*, liet. *báilė* (1) ir lat. *baile* „baimė“, liet. *báimė* (1) ir lat. *baime*, liet. *briedis* (1) ir lat. *briėdis*, liet. *dáiktas* ir lat. *dařts*, liet. *ėdžia* (1) ir lat. *ėža*, liet. *gýsla* (1) ir lat. *dzisla*, liet. *glóba* (1) ir lat. *glāba*, liet. *inkstas*, – *ai* (1) ir lat. *iksts*, liet. *jūngas* (1) ir lat. *jūgs*, liet. *júosta* (1) ir lat. *juōsta*, liet. *kálnas* (1) ir lat. *kařns*, liet. *káušas* (1) ir lat. *kaūss*, liet. *kiáunė* (1) ir lat. *caūna*, liet. *krėslas* (1) ir lat. *krėsls*, liet. *krýtis* (1) „tinklinis samtis žuvims gaudyti“ ir lat. *krřts*, liet. *krósnis* (1) ir lat. *krāsns*; liet. *láužas* (1) ir lat. *lauzs*, liet. *lóva* (1) ir lat. *lāva* „suolas, guolis“, liet. *mūlkis* (1) ir lat. *mūřkis*, *málka* (1) ir *mařka*, liet. *mókslas* (1) ir lat. *māksla*, liet. *óda* (1) ir lat. *āda*, liet. *náuda* (1) ir lat. *naūda*, liet. *pėntis* (1) ir lat. *piėts*, *plúoštas* (1) ir lat. *pluošts*, liet. *púodas* (1) ir lat. *puōds*, liet. *púrai* (1) ir lat. *pūri*, liet. *rýtas* (1) ir lat. *rřts*, liet. *sópė* (1) ir lat. *sāpe*, liet. *síena* ir lat. *siēna*, liet. *siėksnis* ir lat. *siēksnis*, liet. *sietas* (1) ir lat. *siėts*, liet. *slėpsna* (1) ir lat. *slėpsna*, liet. *smilga* ir lat. *smilga*, liet. *spástas* (1) ir lat. *spuošts*, liet. *sprindis* (1) ir lat. *spridis*, liet. *sváinė* (1) ir lat. *svaīne* (*svaīne*), liet. *sviėstas* (1) ir lat. *sviėsts*, liet. *šėkas* (1) ir lat. *sėks*, *šluota* (1) ir lat. *sluođa*, liet. *šúolis* (1) ir lat. *suolis*, liet. *úoga* (1) ir lat. *uōga*, liet. *úosis* ir lat. *uōsis*, *váltis* ir lat. *valte*, liet. *vókas* ir lat. *vāks*, liet. *vīnkšna* (1) ir lat. *vřksna*, liet. *žárna* (1) ir lat. *zařna*, liet. *žirklės* ir lat. *ziřkles* ir kt. Kai kurie iš išvardintų žodžių lietuvių kalbos tarmėse, kartais ir literatūrinėje kalboje, gali turėti ir kilnojamąją paradigmą, plg. *árklas* (3), *briedys* (3), *ėdžia* (3), *inkstas* (3), *jūngas* (3), *káušas* (3), *láužas* (3), *pėntis* (3), *rýtas* (3), *siėksnys* (3), *smilga* (3), *sprindys* (3), *sviėstas* (3), *žarna* (3) ir kt. Be to, ir kai kurių kitų akūtinės šaknies žodžių, neturinčių atitikmenų latvių kalboje, kirtis lietuvių kalbos tarmėse gali turėti ir kilnojamąją, ir pastoviąją baritoninę paradigmą, plg. *stiebas*, –*aī* (3) ir *stiebas* (1), *rándas*, –*aī* (3) ir *rándas* (1), *tėvas*, –*aī* (3) ir *tėvas*, –*aī*, *žiogas*, –*aī* (3) ir *žiogas*, –*ai* (1), *gūrklīs* ir *gūrklis*, *lovys* ir *lóvis*, *sniurglīs* ir *sniurglis*, *raudà* (3) ir *ráuda* (1), *seilė* (3) ir *sėilė* (1), *šlovė* (3) ir *šlówė* (1) ir kt. Manoma, kad lietuvių kalboje pasitaiko ir pastovaus baritoninio kirčiavimo žodžių, perėjusių į kilnojamąją¹. Vis dėlto tokie atvejai nėra visai aiškūs. Tiesa, yra tokių žodžių, kurie lietuvių kalbos tarmėse turi kilnojamąją paradigmą, o latvių kalboje tęstinę (stieptą) priegaidę, plg. *bėržas* (3) ir lat. *bėrzs*, *irklas* (3) ir lat. *iřkls*, *lýnas* (3) ir lat. *lřns*, *šarvas* (3) ir lat. *sařms*, *tėvas* (3) ir lat. *tėvs*, *vėidas* ir lat. *veids*, *vėlnias* ir lat. *velns* ir kt. Kai kurie šių žodžių lietuvių kalboje turi ir pastovų baritoninį kirtį, plg. *bėržas* (1), *irklas* (1), *lýnas* (1), *tėvas* (1), *vėidas* (1) ir kt.

¹ P. Skardžius, *Daukšos akcentologija*, p. 2 ir t.

Ir, žinoma, nėra lengva pasakyti, kur čia išlaikyta didesnė senovė. Vis dėlto galima manyti, kad akūtinės šaknies kilnojamosios paradigmos virtimas baritonine nėra visai naujas dalykas. Galimas daiktas, kad ir latvių kalboje jis vyko dar prieš kirčio atitraukimą į pradinį skiemenį. Todėl tie kilnojamosios paradigmos žodžiai, kurie į pastoviąją perėjo anksčiau, dar prieš kirčio atitraukimą, latvių kalboje turėjo gauti tęstinę priegaidę.

Neseniai buvo iškelta hipotezė, kad tuos atvejus, kur lietuvių kalboje pasirodo baritoninė paradigma, o latvių kalboje laužtinė šaknies priegaidė, galima paaiškinti tuo, kad bevardės giminės daiktavardžiai, turį baritoninį vienaskaitos ir oksitoninį daugiskaitos kirtį, lietuvių kalboje apibendrina baritoninį vienaskaitos linksnių kirtį, o latvių kalboje – laužtinę priegaidę, atsiradusią buvusiam oksitoniniame dgs. vardininko-galininko linksnyje. Tačiau taip galima paaiškinti tik dalies, kai kurių *o*-kamieno daiktavardžių kirtį, bet ne *ā*- ir *ē*-kamieno daiktavardžių, kurie negalėjo turėti bevardės giminės, kirčiavimo. Be to, tokiais atvejais žodis lietuvių kalboje turi dvi kirčio paradigmas: kilnojamąją ir pastovią baritoninę, ir, matyt, kilnojamoji yra senesnė, kadangi kilnojamosios paradigmos perėjimas į pastovią baritoninę yra suvokiama lengviau, negu atvirkščias procesas.

VEIKSMAŽODŽIO KIRČIO RAIDA

Dėl priešdėlinių veiksmažodžių formų kirčio

Lietuvių kalboje yra nemaža daiktavardžių ar būdvardžių, padarytų iš veiksmažodžių ar kitų kalbos dalių su priesagomis, identiškomis vardininko galūnei (*-a, -as, -is, -ys, -ė, -ius* ir kt.), plg. *išdaga* „išdegusi vieta“ (:išdėgti), *įrašas* (:įrašyti) ir kt. Tokiu būdu sudarant naujus žodžius, pagalbine darybos priemone gali būti panaudota balsių kaita, metatonija ar kirčio vietos kaita. Daugumas šios rūšies vardažodžių yra padaryti iš veiksmažodžių, be to, daugiau iš priešdėlinių, negu iš nepriešdėlinių¹. Šis darybos tipas yra produktyvus ir latvių kalboje, plg. lat. *iēnaši* „īnašos“ (:ienest), *nuōpelns* „nuopelnas“ (:nūopelnīt) ir kt. Užtinkamas jis ir prūsų kalboje, plg. pr. *passalis* V57 „Frost, šaltis“

¹ Plačiau apie tokią žodžių darybą lietuvių literatūrinėje kalboje žr. V. Urbutis, Dabartinės lietuvių kalbos galūnių darybos daiktavardžiai, „Kalbotyra“, III, Vilnius, 1961. V. Urbučio duomenimis, lietuvių literatūrinėje kalboje daugiau kaip 4/5 tokio tipo vardažodžių padaryta iš veiksmažodžių ir jų daryba iš priešdėlinių veiksmažodžių yra 2 ar 3 kartus produktyvesnė, negu iš nepriešdėlinių.

ir liet. *pašalti*. Minėti dariniai turi nemažą reikšmę lietuvių kalbos priešdėlinių veiksmažodžių kirčio rekonstrukcijai. Dėl to būtina plačiau panagrinėti kai kuriuos jų darybos momentus ir kirčiavimą.

1. Vediniai iš veiksmažodžių, turinčių priešdėlį *iš-*. Šių vedinių priešdėlis beveik visada sutampa su atitinkamo veiksmažodžio priešdėliu *iš-* ir prielinksniu *iš*, plg. *išdaga* „išdegusi vieta“ (:išdėgti), *išdvasa* „dvėseliena“ (:išdvėsti), *išbrada* „sekluma“ (:išbristi), *iškalba* (:iškalbėti), *išlakos* „lengvi, prasti grūdai“ (:išlėkti) ir kt. Gana paplitę šio tipo vediniai latvių kalboje, plg. *izbārstas* „išbarstos“ (:izbārstīt „išbarstyti“), *izbiras* „išbiros“ (:izbirt „išbirti“), *izdega* „išdaga“ (:izdegt „išdegti“), *izeja* „išėjimas“ (:iziet „išeiti“), *izēdas* „išēdos“ (:izēst „išēsti“) ir kt. Plg. dar prūsų kalbos priesaginius vedinius: vns. gal. *ispresnā* „Vernunft, protą“ (:issprestun „suprasti“), vns. gal. *isranckisnan* „Erlösung, išganyimą, išgelbėjimą“ (:isrankīt „išganyti, išgelbėti“).

Lietuvių kalbos tarmėse pasitaiko vardažodžių, turinčių priešdėlį *ýš-*: *ýšgąstis* „išgąstis“ (:išsigąsti), *ýšjuoka* „išjuoka“ (:išjuōkti), *ýštaka* (:ištekėti) ir kt., plg. dar vieną kitą panašų vedinį, padarytą iš vardažodžio: *ýšsūnis* „netikras sūnus“ (:sūnūs), *ýšpiečiai* „išpiečiai“ (:piētūs), *ýšdukerė* „netikra duktė“ (:duktē), *ýšdukra* (:dukrā).

Dažniau šie vediniai turi pastovų priešdėlio kirtį. Bet ir literatūrinėje kalboje, ir ypač tarmėse, neretai gali turėti ir kilnojamą kirtį; kartais net vienas ir tas pats žodis vienoje ir toje pačioje tarmėje turi ir pastovų, ir kilnojamą kirtį, plg. *iškalba* ir *iškalbā*, *iškyla* ir *iškylā*, *išgena* „kelias, kur varomi gyvuliai į ganyklą“ ir *išgenā*, *išdaga* ir *išdagā*, *išbėgis* „bėgsena, sugebėjimas bėgti“ ir *išbėgỹs*, *išara* ir *išarā* ir pan.

2. Vediniai iš veiksmažodžių, turinčių priešdėlį *pér-*. Šių vedinių priešdėlis dažniausiai yra *pér-*, visai sutampas su veiksmažodžio priešdėliu *pér-* ir nuo atitinkamo prielinksnio besiskiria tik priegaide, plg. *pér-* ir *peř*. Pavyzdžiui: *pértvara* „pertvėrimas“ (:pértverti), *pérkolas* „užtvara žuvims gaudyti“ (:pėrkalti), *pėrsvara* (:pėrsverti), *pėrmaina* (:pėrmainyti), *pėrpykis* (:pėrpykti). Žemaičių tarmėje priešdėlį *pėr-* šiuose vediniuose atliepia priešdėlis *pār-*, identiškas čia vartojamam veiksmažodžio priešdėliui *pār-*. Latvių kalboje jie taip pat turi priešdėlį *pār-*, sutampantį su veiksmažodžio priešdėliu *pār-*, plg. *pārmaina* „permaina“ (:pārmainīt), *pārplūdi* „potvynis“ (:pārplūst), *pārsvars* „persvara“ (:pārsvērt) ir kt. Savo priegaide latvių kalbos priešdėlis *pār-* atitinka lietuvių kalbos priešdėlį *pār-*, *pér-*.

Lietuvių kalbos tarmėse pasitaiko šios rūšies vardažodžių, turinčių priešdėlį *peř-* (žemaičių tarmėje *pār-*), priegaide besiskiriantį nuo veiksmažodžio priešdėlio *pér-* (ar *pár-*), plg. *peřkasas* (: *pėrkasti*), *pařkasas* (: *párkasti*), *peřkarė* „marškinių apykaklė“ (: *pėrkarti*), *peřmatas*, *peřmetas* „prietaisas vėgėlėms gaudyti“ (: *pėrmesti*), *peřmėtis* „kreklus sustiprinęs skersinis“ (: *pėrmesti*), *peřmušas* „vieta, kur upė keičia vagą“ (: *pėrmušti*), *pařpinas* „medinio krepšio lankeliai“ (: *párpinti*), *peřkandas* „užkanda“ (: *pėrkasti*), *peřkolas* „prietaisas žuvims gaudyti“ (: *pėrkalti*), *peřkiša* „tam tikras perkištas pagalys (: *pėrkišti*) ir kt. Reikia manyti, kad cirkumflectinė šių vedinių priešdėlio priegaidė yra senesnė. Semantinė specializacija ir susijęs su ja vedinių atitrūkimas nuo priešdėlinio veiksmažodžio apsaugojo juos nuo veiksmažodžio priešdėlio priegaidės įtakos.

Šie vediniai beveik visada turi pastovaus kirčiavimo paradigmą.

3. Vediniai iš veiksmažodžių, turinčių priešdėlį *añt-*. Jie, kaip ir atitinkamas prielinksnis *añt*, egzistuoja tik lietuvių kalboje. Jų priešdėlis nuo atitinkamo veiksmažodžio priešdėlio neretai skiriasi priegaide, plg. *ámpilas* „kaupas, kurkulas“ (: *antpilti*), *ántkrytis* (: *antkristi*), *ántauga* (: *antáugti*), *ámpuolis* (< *an(t)puolis*) „darbų susispyrimas“ (: *antpùlti*) ir kt., bet neretai veiksmažodžio priešdėlio priegaidė išlieka nepakitus, plg. *añpalas* < *an(t)palas* „sušalęs viršum ledo užėjęs vanduo“ (: *antpilti*), *añšalas* (: *antsálti*) ir kt. Tarmėse šių vedinių priešdėlio priegaidė dažnai svyruoja, plg. *ántkrytis* ir *añtkrytis*, *ántpilas* ir *añtpilas*, *ántšalas* ir *añšalas*, *ántvožas* ir *añtvožas* (plg. dar vedinius iš vardažodžių: *ántežis* ir *añtežis*, *ántgriovis* ir *añtgriovis*, *ántkapis* ir *añtkapis* ir kt.). Kaip matyti, čia ryškėja du darybos būdai: vienas su priešdėlio metatonija ir kitas be jos. Kadangi atitinkamas priešdėlis ir prielinksnis *añt* yra su cirkumflectine priegaide, vardažodinius vedinius su *ánt-* (akūtinė priegaidė) reikia laikyti senesniais, negu su *añt-* (cirkumflectinė priegaidė).

Retai pasitaiko vedinių priešdėlis *anta-*, plg. *antápalas* „ampalas“ (plg. vedinius iš vardažodžių *antávagė* „viršuvagė“ (: *vagà*), *Antákalnis* (: *kálnas*) ir prielinksni *antà*).

4. Vediniai iš veiksmažodžių, turinčių priešdėlį *su-*. Jų priešdėlis gana retai sutampa su veiksmažodžio priešdėliu *su-*, plg. *sùtemos* ar *sutemà* (: *sutėmti*), be to, pasitaiko priešdėlis *sū-*, plg. *sūtemos*, ar *súo-*, plg. *súokalbis* (: *sukalbėti*). Dažniausiai veiksmažodžio priešdėliui *su-* vardažodžiuose atliepia priešdėlis *sán-* (*sá-*, *sán-*, *sám-*), plg. *sáqlaida* „suleidimo vieta“ (: *sulėisti*), *sásūka* „kelio posūkis

(: *susùkti*), *sántara* „sutarimas“ (: *sutařti*), *sántūra* „susiturejimas“ (: *suturėti*) ir kt. Priešdėlis *są-* (*sán-*, *sám-*) visada turi akūtinę priegaidę. Latvių kalboje taip pat vartojami šio tipo vediniai su priešdėliu *suo-*, plg. *suõmazgas* „pamazgos“ (: *samazgāt*), *suõdara* ar *suõdara* „sandara“ (: *sadarīt*) ir kt.¹ Latvių kalbos priešdėlis *suo-*, kaip ir lietuvių kalbos *san-*, visada turi akūtinę priegaidę (laužtinę ar tęstinę). Aiškiai iš veiksmažodžių išvestų vardažodžių su priešdėliu *sen-* ar *san-*, atitinkančių prielinksni *san*, *sen*, prūsų kalboje dėl medžiagos skurdumo neužtikta.

Šios rūšies vediniai lietuvių kalboje dažniausiai turi pastovią kirčiavimo paradigmą, nors pasitaiko ir kilnojamo kirčio paradigmos atvejų, plg. *sqnarj̃s*, *sqrašas*, *-ai*, ir kt.

5. Vediniai iš veiksmažodžių, turinčių priešdėlį *nu-*. Šiuo metu visose lietuvių kalbos aukštaičių tarmėse jie turi priešdėlį *nuo-*, besiskiriantį nuo veiksmažodžio priešdėlio *nu-*, plg. *núoauga* „skaudulys, atauga“ (: *nuáugti*), *núolaida* (: *nuléisti*), *núoslūgis* „nusekimas“ (: *nuslūgti*), *núomygis* „pirmas miegas“ (: *numigt*) ir kt. Latvių kalboje šio tipo vedinių priešdėlis yra *nuõ-*, plg. *nuõbara*, *nuõbars* „nuobiros (javų)“ (: *nùobērt*), *nuõdaļa* „die Abteilung, das Abgeteilte“ (: *nùodalīt*), *nuõkasas* „tai, kas nukasta“ (: *nùokast*), *nuõpēlns* „nuopelnas“ (: *nùopēlnīt*), *nuõmidzis* „miegas“ (: *nùomigt*) ir kt. Prūsų kalboje šio tipo vediniai yra *nomaytis* V 684 „meitėlis“ (plg. liet. *misti* ar pr. (*is*)*maitint*), *nolingo* V 453 „czogel, Zügel“ (plg. lat. *līguot* „supti“). Ir lietuvių, ir latvių kalbose vardažodžių priešdėlis *nuo-* turi akūtinę priegaidę. Latvių kalboje randama šio priešdėlio cirkumflekcinė priegaidė, matyt, atsiradusi dėl veiksmažodžio priešdėlio įtakos, plg. *nùobiras* „dobilų ar šieno nuobiros“ (: *nùobirt*), *nùojauta* „nuojauta“ (: *nùojaut*) ir kt.

Lietuvių kalboje šie vediniai turi pastovią kirčiavimo paradigmą ir priešdėlio kirtį.

6. Vediniai iš veiksmažodžių, turinčių priešdėlį *prie-*. Jų priešdėlis paprastai būva *prie-*, plg. *priekaba* (: *prikabinti*), *priemaiša* (: *primaišyti*), *priesvylos* „sviltenos“ (: *prisvilti*) ir kt. Lat. *priēda* „priedas“ priegaide atitinka liet. *priedas* (: *pridėti*). Latvių kalboje lietuvių kalbos priešdėlio *prie-* funkciją paprastai atlieka *piē-*, atitinkąs veiksmažodžio priešdėlį *pie-*, kuris, matyt, išstūmė senesni priešdėlį *prie-*², plg. *piēbars* „priemaišos, pakaitalas“ (: *piebērt* „priberti, pripil-

¹ J. Endzelīns, Lat. val. gr., Rīgā, 1951, p. 685.

² J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 679.

ti“), *piēteka* „intakas“ (: *pietecēt* „ītekēti“) ir kt. Pasitaikantieji vediniai su priešdėliu *pie-*, turinčiu cirkumflekcinę intonaciją, plg. *pielipi* „prielipos“ (: *pielipt* „prilipti“), *piezīme* „pastaba“ (: *piezīmēt*), atsirado dėl veiksmažodžio priešdėlio *pie-* įtakos. Prūsų kalboje šio tipo darinys yra *preicalis* (~ liet. *priekalas*), plg. liet. *prikálti*.

Lietuvių kalboje šie vediniai dažniausiai turi pastovią kirčio paradigmą.

7. Vediniai iš veiksmažodžių, turinčių priešdėlį *pra-*. Jų priešdėlis labai dažnai sutampa su veiksmažodžio priešdėliu *pra-*, plg. *prādaras*, -à „atdaras“ (: *pradarýti*), *praeitis* (: *praeiti*), *prākasas* „griovys, perkasas“ (: *prakàsti*) ir kt. Bet vartojamas ir priešdėlis *pro-*, plg. *prómuša* „reta vieta audinyje“ (: *pramūšti*), *prótaka* „vandens pratėkėjimo vieta“ (: *pratekēti*), *próskyna* „praskinta, iškirta vieta miške“ (: *praskinti*), *prótėkis* „skylė, kur teka vanduo“ (: *pratekēti*) ir kt. Latvių kalboje, išskyrus vieną kitą, gal būt, reliktinio pobūdžio vedinį *pragars* „besotis“ tipo, šios rūšies vedinių nėra, kadangi nėra čia ir veiksmažodžių su priešdėliu *pra-*. Prūsų kalboje greta su veiksmažodžiais, turinčiais priešdėlį *pra-* (*pro-*), vartojami ir iš veiksmažodžių išvesti vardažodžiai su priešdėliu *pra-*, *prā-*, plg. *prābutskas* „amžinas“ (plg. liet. *prabūti*), *pracartis* „lovys, Trog“ (plg. liet. *prākartas* ir *prakiřsti*) vns. gal. *prakāisnan* „prakaitą“ (plg. liet. *prakaīsti*).

Pr. *prā-*, galimas daiktas, identiškas su liet. *pro-*. Kadangi lietuvių iš veiksmažodžių išvestų vardažodžių priešdėlis *pro-* forma yra artimesnis prielinksniui *pro*, galima manyti, kad vediniai su priešdėliu *pro-* sudaro senesnę sluoksnį, negu vediniai su *pra-*. Taigi čia turime du chronologiškai skirtingus vedinių sluoksnius. Įdomu pažymėti, kad senesniojo sluoksnio vediniai dažniausiai turi pastovią kirčio paradigmą, o vėlesnieji su priešdėliu *pra-* dažniau – kilnojamąją paradigmą, nors pastarieji gali turėti ir pastovų kirtį, plg. *prāšukas*, *prāmonē* ir kt. Dažnai jų kirtis priklauso nuo tarmės, plg. *prādaras*, -ai ir *prādaras*, -ai; *prākasas*, -ai ir *prākasas*, -ai ir kt.

8. Vediniai iš veiksmažodžių, turinčių priešdėlį *pa-*. Jų priešdėlis labai dažnai sutampa su veiksmažodžių priešdėliu *pa-*, plg. *pabaigā* (: *pabaigti*), *pābraukos*, *pābrukos* „nuobrukos“ (: *pabraūkti*), *pādaras* (: *padarýti*) ir kt. Bet vartojamas ir priešdėlis *po-*, besiskiriantis nuo veiksmažodžio priešdėlio *pa-*, plg. *póbēgis* „bėgimas“ (: *pabēgti*), *pódūkis* „padūkimas“ (: *padūkti*), *póelgis* (: *pasielgti*), *pógymis* „charakteris, būdas“ (: *pagimti*) ir kt. Latvių kalboje visi iš veiksmažodžių išvesti vardažodžiai turi priešdėlį *pa-*, plg. *paaugas* „prieauglis“ (: *paaūgt*

„paaugti“), *pabeiga* „pabaiga“ (: *pabèigt*), *pabiras* „pabiros“ (: *pabiřt*) ir kt., išskyrus gal *pàsaga*² „pasaka“ (plg. liet. *pāsaka*). Prūsų kalboje šios rūšies vediniai gali turėti priešdėlius *pa-* ir *po-*, kadangi čia ir atitinkami veiksmažodžiai turi *pa-* ir *po-*, plg. *pallaiaps* „įsakymas, paliepi-mas“ (plg. liet. *paliępti*), *pamatis* V 146 „pamatas“ (plg. liet. *pāmatas*, lat. *pamats* „pamatas“ ir liet. *pamėsti*), *passalis* „šaltis“ (plg. liet. *pa-šalti*) ir kt., vns. gal. *podingan* „Lust, Gefallen“ (: *podingai* „gefalle“), vns. gal. *pogalban* „pagalbą“ (plg. liet. *pagálba*: *pagėlbėti*) ir kt.¹

Kaip matyti, lietuvių kalbos vardažodžių, išvestų iš veiksmažodžių, priešdėlis yra *pa-* ir *po-*. Matyt, čia turime du chronologiniu atžvilgiu skirtingus vedinių sluoksnius. Kadangi priešdėlis *po-* forma yra arti-mesnis prielinksniui *po*, negu priešdėlis *pa-*, tai vedinius su priešdėliu *po-* reikia laikyti senesniais. Vediniai su priešdėliu *po-* turi pastovaus kirčio paradigmą, o su priešdėliu *pa-* dažniausiai priklauso kilnojamo kirčio paradigmai. Be to, vienas ir tas pats vedinys vienoje tarmėje gali būti pastovaus kirčio, o kitoje tarmėje – kilnojamo. Kartais net toje pačioje tarmėje vienas ir tas pats vedinys turi ir pastovų, ir kilnojamą kirtį.

9. Vediniai iš veiksmažodžių, turinčių priešdėlį *į-*, *in-*. Jų priešdėlis labai dažnai turi akūtinę priegaidę ir tuo atsiskiria nuo atitinkamo veiksmažodžio priešdėlio, plg. *įdūbis* „įdubimas“ (: *įdūbti*), *įdūzis* „įdužimas“ (: *įdūžti*), *įgaidas* „įgeidis“ (: *įgeisti*, būt. l. *įgeidė*), *indėlis* (: *indėti*), *įtumpas*, *įtimpa* „įtempimas“ (: *įtempti*, būt. l. *įtempė*) ir kt. Tačiau neretai, ypač tarmėse, šių vedinių priešdėlis turi ir cirkum-flektinę priegaidę, plg. *įdagas* (ir *įdagas*), *įdaras* (ir *įdaras*), *iñdėlis* (ir *indėlis*), *iñgeida* (ir *ingeida*), *iñšalas* (ir *iñšalas*), *įtumpas* (ir *įtumpas*), *įtvaras* (ir *įtvaras*), *įvada* (ir *įvada*), *iñtakas*, *iñdas*, *iñtaisas* ir kt. Cirkum-flektinė priešdėlio priegaidė gali būti nesunkiai paaiškinama veiksma-žodžio priešdėlio *į-*, *iñ-* ir prielinksnio *į*, *iñ* įtaka, kadangi ir kirčiuo-tas veiksmažodžio priešdėlis, ir prielinksnis turi cirkumflektinę prie-gaidę. Šią įtaką rodo ir tai, kad iš veiksmažodžių išvestų vardažodžių priešdėlio priegaidė priklauso nuo tarmės: vienas ir tas pats vedinys vienoje tarmėje turi akūtinę, kitoje – cirkumflektinę priegaidę. Kad akūtinė jų priegaidė yra senesnė, patvirtina latvių kalba, kur šio tipo vediniai plačiai paplitę, plg. *iēnaši* „inašos“ (: *ienest* „īnešti“), *iēmesls* „priekaištas“ (: *iemest*), *iēluoks*, *iēluoka* „drabužio užlenkimas“ (: *ie-luocīt*), *iēliks* „truputį kreivas, kumpas, susikuprinęs“ (: *ielikt*) ir kt.;

¹ J. Endzelynas pr. *po* laiko naujadarų, atsiradusių dėl *no* įtakos, žr. J. Endze-lin, *Altpreussische Grammatik*, Riga, 1944, p. 146.

plg. cirkumflekcinę atitinkamų veiksmažodžių priešdėlio priegaidę. Aiškių iš veiksmažodžių išvestų vardažodžių su priešdėliu *en-* prūsų kalbos paminkluose nėra užfiksuotų.

Lietuvių kalboje šie vediniai dažnai turi pastovią kirčio paradigmą, bet neretai tarmėse jie turi ir kilnojama kirtį, be to, jų kirtis priklauso ir nuo tarmės, plg., *indėlis, iñdėlis* (1) ir *indėlỹs* (3^b), *įduba* ir *įdubà* ir kt.

10. Vediniai iš veiksmažodžių, turinčių priešdėlį *ap-* (*ap i-*). Jų priešdėlis labai dažnai sutampa su veiksmažodžio priešdėliu *ap-*, plg. *āpavas* (: *apaũti*), *āplankà* „vizitas“ (: *aplankýti*), *āpmainà* „pamaina“ (: *apmainýti*), *āpmaudas* „piktumas“ (: *apmaũsti*), *apsaugà* (: *apsáugoti*) ir kt. Latvių kalboje taip pat randame *apavi, apāvi* „avalynė“ (: *apāut*), *apcere* „die Betrachtung, Reflexion, das Nachdenken“ (*apcerēt* „über etwas nachdenken, geistig betrachten“) ir kt. Randame šios rūšies vedinių ir prūsų kalboje, plg. vns. gal. *epkieckan* „nuodėmę, ydą“ = *epkeickan* (plg. liet. *kėikti*).

Rečiau lietuvių kalboje vartojami vediniai su tokiais priešdėliais: a) *api-*, plg. *apikula* „nerangus žmogus“ (: *apkũlti*), *apikulos* „blokšti rugiai“ (: *apkũlti*), *apimaina* „apmainymas“ (: *apmainýti*), *apitvaras* „aptvėrimas“ (: *aptvėrti*), *apivadas* „apvedimas“ (: *apvėsti*), *apigamas* „apgamas“ (: *apgimti*) ir kt., b) *apý-*, plg. *apýkula* „nerangus žmogus“ (: *apkũlti*), *apýlaida* „apsileidimas“ (: *aplėisti*), *apýlanka* „praleista vieta“ (: *apleñkti*), *apýlasa* „atranka“ (plg. lat. *lasīt* „rinkti“), *apýsiuva* „apsiuva“ (: *apsiũti*), *apýšala* „lijundra“ (: *apšálti*) ir kt., c) *apie-*, plg. *apieľinkė* „apylinkė“ (: *apleñkti*), prievėiksmį *apiedairiai* (: *apsidairýti*), o taip pat retus išvestus iš vardažodžių vedinius: *apiegardis* „apylinkė“ (: *gařdas*), *apietamsa* „apytamsa“ (: *tamsà*). Nei latvių, nei prūsų kalbose vedinių su priešdėliais *api-*, *apy-* ir *apie-* nėra.

Chronologiniu atžvilgiu nagrinėjami vediniai sudaro įvairaus senumo sluoksnius. Matyt, vediniai su priešdėliu *ap-* yra vėliausi; jie labai produktyvūs ir dabar, o vediniai su priešdėliais *api-*, *apý-*, *apie-* yra ankstesni, ir todėl neatsitiktinis dalykas, kad pastarieji dabar neretai savo reikšme yra smarkiai nutolę nuo atitinkamų priešdėlinių veiksmažodžių su priešdėliu *ap-*. Individuali jų reikšmė, atitrūkusi nuo atitinkamų priešdėlinių veiksmažodžių reikšmės, sudarė sąlygas išlikti senesniam priešdėlio pavidalui. Neatsitiktinė yra šių vedinių priešdėlio variacija, pasireiškianti lietuvių kalbos tarmėse, plg. *āpsėdai, apisėdai, apýsėdai; āptvaras, apitvaras* ir *apýtvaras; apivara* ir *apývara; āpjuoka, apijuoka* ir *apýjuoka; apikula* ir *apýkula* ir kt. (plg. dar iš vardažodžių išvestus vardažodžius *apýkietis* ir *apkietỹs, apýkurtis* ir *apkurtỹs, apýjuodis* ir

apjuodys, apýtamsis ir *aptamsys*). Tokia priešdėlio variacija atsirado todėl, kad tais atvejais, kai iš veiksmazodžio išvesto vardažodžio reikšmė yra artima priešdėlinio veiksmazodžio reikšmei, vediniai su priešdėliais *apie-*, *apý-* užleidžia vietą vediniams su priešdėliais *ap-* ir *api-*, identiškais atitinkamiems veiksmazodžio priešdėliams. Latvių kalboje šis procesas atvedė į tai, kad ankstesnių darybos tipų su priešdėliais *api-* ir *apy-* čia nebeliko. Galimas dalykas, kad tas pats atsitiko ir prūsų kalboje, bet dėl prūsų kalbos medžiagos skurdumo negalima daryti drąsesnių išvadų.

Turint galvoje minėtų vedinių santykį su priešdėliniais veiksmazodžiais ir lietuvių kalbos prielinksni *apiẽ*, chronologiniu požiūriu juos galima sugrupuoti į keturis sluoksnius: seniausias sluoksnius yra vediniai su priešdėliu *apie-* (jie yra reliktinio pobūdžio tikraja to žodžio prasme), vėlesnis – vediniai su priešdėliu *apy-*, dar vėlesnis – su *api-* ir pats vėliausias ir produktyviausias – vediniai su priešdėliu *ap-*.

Pirmasis, antrasis ir trečiasis šių vedinių sluoksnius paprastai turi pastovaus kirčio paradigmą, o vėliausias – ketvirtasis – gali turėti ir pastovaus, ir kilnojamo kirčio paradigmą, nors kilnojamoji paradigma jam yra būdingesnė. Pastarojo sluoksnio vedinių kirčio svyravimas priklauso nuo tarmės, nors kartais vienas ir tas pats vedinys vienoje ir toje pačioje tarmėje turi ir pastovią, ir kilnojamą paradigmą, plg. *ãp-auga* (1) ir *apaugà* (3^b), *ãplanka* (1) ir *aplankà* (3^b), *ãpavas* (1) ir *ãpavas, -aĩ* (3^b), *ãpmauda* (1) ir *apmaudà* (3^b) ir t.t.

11. Vediniai iš veiksmazodžių, turinčių priešdėlį *at-*, *ati(ata-)*. Produktiviausias šių vedinių tipas yra su priešdėliu *at-*, plg. *ãtkratai, atkrataĩ, ãtkrytis, atkritys* „atkritimas, ligos pasikartojimas“ (: *atkrĩsti*); *ãtlaida, ãtlaidis* „atlydis, atodrėkis“ (: *atlėĩsti*), *ãtlyga* „atlyginimas“ (: *atlygĩnti*), *ãtmaina* „permaina, pakaita“ (: *atmainĩti*), *ãtmata, atmatà* „kas atmetama, liekana“ (: *atmėĩsti*), *ãtmėĩtis, atmėĩtis* „šalčio palengvėjimas“ (: *at(sĩ)mėĩsti*) ir kt. Šios rūšies vediniai plačiai paplitę latvių kalboje, plg. *atãudi* „ataudai“ (: *atãust*), *atãudze, atãauga* „atauga“ (: *atãudzėĩt, atãugt*), *atbĩlde, atbĩlda* „atsakymas“ (: *atbĩldėĩt*), *atbĩras* „atbiros“ (: *atbĩĩĩt*), *atdevas, atduõša* „atdavimas“ (: *atĩduõĩt*), *atsėja* „atsėja, atsėjimas“ (: *atsėĩt*) ir kt. Medžiagos skurdumas neleidžia ką pasakyti apie šios rūšies vedinius prūsų kalboje. Lietuvių kalboje jie gali turėti tokius priešdėlius: a) *ati-*: *atĩdà* „atidumas“ (: *atĩdėĩti*), *atĩdanga* „atidengimas“ (: *atĩdėĩngĩti*), *atĩdũsis* „atsidusimas“ (: *atĩdũĩsti*), *atĩtvaras* „atitvėrimas“ (: *atĩtvertĩti*), *atĩtrũka* „atitrũkusi dalis“ (: *atĩtrũkĩti*), b) *atý-*: *atýda* „atida“ (: *atĩdėĩti*); c) *ata-*: *atãbrada*,

atābradas, atābrida „sekluma“ (: *atbristi*); *atābraizgos, atābrizgos* „kas atbrizgė“ (: *atbrizgti*), *atādrėkis* „atšilimas“ (: *atidrėkti*), *atādūsis* „atsidusimas“ (: *atsidusti*), *atākarpa* „atkarpa“ (: *atkiřpti*), *atākratas* „atkritimas“ (: *atkristi*), *atālauža* „atlauža“ (: *atlaužti*), *atālankos* „atlankymas“ (: *atlankyti*), d) *ató-*: *atóbrada* „kietas brastos dugnas“ (: *atbristi*), *atódaira* „atsidėjimas, apsižiūrėjimas, tvarkingumas“ (: *atodairytis?*), *atódrėgis, atódrėkis* (: *atidrėkti*), *atódūsis* „atsidusimas“ (: *atsidusti*), *atógydis* „gaidžio balsas“ (: *atgiedóti*), *atólaidis, atólydis* „atidrėkimas“ (: *atléisti*), *atómaina* „atmaina“ (: *atmainyti*), *atómėtis* „oro pasikeitimas“ (: *at(s)mėsti*), *atópūta* „vėjo pagairė“ (: *atpūsti*), *atóskaida* „atskala“ (: *atskáidyti*), *atósūkis* „atsisukimas“ (: *atsukti*), *atóšylis* „atšilimas“ (: *atšilti*) ir t.t. Vedinių priešdėlių *ati-* ir *aty-* vartojimo sfera visai sutampa su veiksmožodžio priešdėlio *ati-* sfera: ir vedinių priešdėliai *ati-*, *aty-*, ir veiksmožodžio priešdėlis *ati-* paprastai eina prieš šaknis, prasidedančias priebalsiais *t, d*. Kadangi veiksmožodžio priešdėlis *ati-* yra vėlesnis darinys, gavęs *-i-* dėl priešdėlio *api-* įtakos, tai ir iš veiksmožodžių išvestų vardažodžių priešdėliai *ati-*, *aty-* atsirado pagal vedinių su priešdėliais *api-*, *apy-* modelį. Vadinasi, senesnis šių vedinių tipas yra su priešdėliais *ata-* ir *ato-*. Priešdėlis *ata-* dar ir dabar rytų Lietuvos tarmėse turi atitinkamą veiksmožodžio priešdėlį, plg. *ataduóti, atanėšti* ir t.t. Šis veiksmožodžio priešdėlis dar dažnai vartojamas senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose. Latvių kalboje taip pat dar pasitaiko priešdėlis *ata-*, tik čia jis yra aiškiai reliktinio pobūdžio, plg. *atastums* „atstumas“ (liet. *atstumas*), *atadiene* „eine Kuh, die schon im zweite Jahre kalbt“, *atalika* (= liet. *ataliko*) ir kt.¹ Veiksmožodžio priešdėlio, visai identiško vardažodžių priešdėliui *ato-*, baltų kalbose nėra užfiksuoto. Matyt, išvesti iš veiksmožodžių vardažodžiai, turį priešdėlį *ato-*, yra seniausias nagrinėjamų vedinių sluoksnis. Nelengva pasakyti, archaizmai ar naujadarai lietuvių kalboje yra labai reti vediniai su priešdėliu *atuo-*, plg. *atúolika* „likutis, liekana“ (: *atlikti*), *atúodaugis*² „atžala, barzdos plaukai“ (: *atúugti*).

Lietuvių kalbos tarmėse vardažodžių priešdėlio forma dažnai įvairuoja. Vienas ir tas pats vedinys skirtingose tarmėse (kartais net vienoje tarmėje) gali turėti kitokią priešdėlio išvaizdą, plg. *atódrėkis, atādrėkis* ir *atidrėkis*; *atólaidis* ir *atlaidys*; *atómėtis, atāmėtis* ir *atmėtys*; *atóbradas, atābradas* ir *ābradas*; *atódūsis, atādūsis, atidūsis* ir *ātdūsis, atdusys* ir t.t. Tokia priešdėlio variacija rodo pastangas suartinti vardažodžių

¹ Žr. J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 645.

² *d* šiame žodyje, matyt, šalina hiatą.

priešdėlį su veiksmažodžio priešdėliu. Dėl šio proceso lietuvių kalboje vediniai su priešdėliu *at-* tapo vyraujantys, o su priešdėliu *ato-* dažniausiai išliko tais atvejais, kai dėl semantinės specializacijos jie atitrūko nuo atitinkamų priešdėlinių veiksmažodžių. Latvių kalboje dėl šio proceso galutinai įsigalėjo vediniai su priešdėliu *at-*, o vediniai su kitais priešdėliais (*ata-*, *ato-*, *ati-*) visai išnyko. Prūsų kalbos paminkluose nėra duomenų, leidžiančių daryti kokias išvadas apie nagrinėjamųjų vedinių priešdėlio raidą prūsų kalboje.

Seniausias šių vedinių sluoksnius su priešdėliu *ato-* lietuvių kalboje beveik visada turi pastovaus kirčiavimo paradigmą ir priešdėlio kirtį. Tokią pačią kirčiavimo paradigmą dažnai turi ir vediniai su priešdėliais *ata-* ir *ati-*, nors jų kirtis kartais būva ir kilnojamas. Vediniai su priešdėliu *at-* dažnai turi kilnojamą kirtį. Neretai vienas ir tas pats darinys skirtingose tarmėse (kartais ir toje pačioje tarmėje) turi ir pastovų, ir kilnojamą kirtį, pgl. *ātkratai* (1) ir *atkrataī* (3^b), *ātkritis* (1) ir *atkritīs* (3^b), *ātlaida* (1) ir *atlaidā* (3^b), *ātlaidis* (1) ir *atlaidīs* (3^b), *ātlyda* (1) ir *atlydā* (3^b), *ātlydis* (1) ir *atlydīs* (3^b), *ātmaina* (1) ir *atmainā* (3^b), *ātmata* (1) ir *atmatā* (3^b), *ātmētis* (1) ir *atmētīs* (3^b).

12. Vediniai iš veiksmažodžių, turinčių priešdėlius *už-* (*užu-*), *až-* (*ažu-*). Produktiviausias šių vedinių tipas yra su priešdėliu *už-*, pgl. *ūžlaja* „vandens užliejama pieva“ (: *užlieti*), *ūžgaida* „įgeidis“ (: *užsigeisti*), *ūžmarša* „užmiršimas“ (: *užmiršti*), *ūžtūra* „užsiturėjimas“ (: *užturėti*), *ūžtvanas* „patvinimas“ (: *užtvinti*) ir t.t. Paplitęs šis vardažodžių tipas ir latvių kalboje, pgl. *uzciena* „vaišės“ (: *uzcienāt* „vaišinti“), *uzēdas* „desertas“ (: *uzēst*), *uzgriba* „kapringas reikalavimas“ (: *uzgribēt* „reikalauti“), *uzkāpe* „laiptai“ (: *uzkāpt* „užkopti“), *uzkuōda* „užkanda“ (: *uzkuost* „užkąsti“), *uzmaņa* „atidumas“ (: *uzmanīt* „pastebėti“) ir kt. Prūsų kalbos paminkluose šio tipo vedinių neužtinkame¹.

Lietuvių kalboje šie vediniai dar gali turėti ir tokius priešdėlius: 1) *užu-*, *ažu-*, pgl. *užūkanda* „užkanda“ (: *užukąsti*), *užūlaja* „aplieta žemė“ (: *užulieti*), *užūmaršas* „užuomarša“ (: *užumišti*), *užūnaras* „kilpa“ (: *užunėrti*), *ažūpilas* „užpylimas“ (: *ažūpilti*), *ažūmainas* „užvadas“ (: *ažūmainyti*) ir kt.; 2) *ūž-*, *užū-*, pgl. *ūžkalas* (: *užkalti*), *ūžtvara* (: *užtvėrti*), *ūždaras* (: *uždaryti*), *ūžpalas* „užsiliejęs ant ledo vanduo“ (: *užpilti*), *ūžpuolis* „užpuolimas“ (: *užpūlti*); *ažūtėkis*, *ažūtekis* „užtakis, užtekis“ (: *ažutekėti*), *ažūdaras* „pertvėrimas, aptverta vieta“ (: *ažudaryti*) ir kt. (pgl. dar iš vardažodžių išvestus žodžius *užūmiškis* „vieta

¹ Prūsų kalboje prielinksnio *už* reikšmė vartojamas prielinksnis *unsey*, *unsei*.

už miško“, *užúdaržė* „vieta už daržo“ ir kt.); 3) *užúo-*, *ažúo-*; *užúo-bėga* „prieglauda“ (: *užbėgti*), *užúodaras* „užtrinalas“ (: *uždarýti*), *užúodanga* „uždengimas“ (: *uždeñgti*), *užúogana* „varsna“ (: *užgiñti*), *užúoglauda* „uždengimas“ (: *užglaūsti*), *užúojauta* (: *užjaūsti*), *užúokaras* „užkorimas, nereikalingas darbas“ (: *užkárti*), *užúolanka* „ėjimas aplink“ (: *užleñkti*), *užúomarša* (: *užmiřšti*), *užúomina* „užminimas“ (: *užmiñti*), *užúosūka* „kelio užsisukimas“ (: *užsùkti*), *užúotvara* „užtvėrimas“ (: *užtvėrti*); *ažúogana* „dirvos lysė“ (: *ažugiñti*), *ažúodanga* „uždanga“ (: *ažudeñgti*), *ažúomarša* „užuomarša“ (: *ažumiřšti*) ir kt.

Greta priešdėlio *užu-*, *ažu-* lietuvių kalbos tarmėse egzistuoja ir veiksmazodžio priešdėlis ir prielinksnis *užu*, *ažu*, todėl vardažodžiai su šiuo priešdėliu visai suprantami. Bet visai forma sutampančio veiksmazodžio priešdėlio ar prielinksnio neturi vardažodžių priešdėliai *ūž-*, *užū-*, *ažū-*; *užuo-*, *ažuo-*. Vediniai su priešdėliais *užuo-*, *ažuo-* sudaro seniausią sluoksnį. Latvių kalbos vakarinėse tarmėse vartojami vediniai su priešdėliais *ūz-* ar *ūz⁻¹*, visai atitinkančiais lietuvių kalbos priešdėlį *ūž-*. Latvių kalboje užtinkamas ir priešdėlis *āz-* greta prielinksnio *az* ir net prielinksnis *āz*. J. Endzelynas mano, kad lat. *āz-*, *āz* galėjo atsirasti pagal modelį *ūz*: *uz²*. Naujai atsiradęs latvių kalbos prielinksnis ir priešdėlis *aiz* „už“ greičiausiai susidarė, kontaminuojantis prielinksniams *az* ir *iz*, plg. liet. žem. *apleī* „apie, aplink“, susidariusį, kontaminuojantis prielinksniams *apeī* ir *apliñk*. Kad taip galėjo būti, rodytų ir kai kurios prielinksnio ir veiksmazodžio priešdėlio *aiz* reikšmės, atitinkančios lietuvių kalbos prielinksnio ir priešdėlio *iš* reikšmes, plg. nutolimo reikšmę – lat. *aizbrauca* = liet. *išvažiāvo*, lat. *aizlēkt* = liet. *išlēkti* ar priežastinę, atitinkančią tą pačią lietuvių kalbos prielinksnį *iš* ir *už* reikšmę, plg. *nicina aiz mazā augumiņa* = liet. *niekina už mažą ūgį*, plg. dar liet. *iš ligos nedarbo*. Dėl kai kurių reikšmių artimumo prielinksniai *az* ir *iz* galėjo kontaminuotis į vieną prielinksnį (ir priešdėlį) *aiz*.

Lietuvių kalbos tarmėse ir šios rūšies vedinių priešdėlio forma dažnai įvairuoja. Vienas ir tas pats vedinys skirtingose tarmėse (kartais net toje pačioje tarmėje) turi skirtingos išvaizdos priešdėlius, plg. *ūžtvara*, *ūžtvāra*, *užūtvara* ir *užúotvara*; *ūždanga*, *užūdanga* ir *užúodanga*; *ūžmarša*, *ūžmarša* ir *užúomarša* ir kt. Toks priešdėlio formos įvairavimas rodo pastangas suartinti iš veiksmazodžių išvestų žodžių priešdėlį su atitinkamų veiksmazodžių priešdėliu.

¹ Žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 688.

² Žr. ten pat, p. 636 ir nurodytą literatūrą.

Vediniai su priešdėliais *užuo-*, *ažuo-*, *užu-*, *ažu-* beveik visada turi pastovią kirčiavimo paradigmą su priešdėlio kirčiu. Tuo tarpu vediniai su priešdėliu *už-* gali turėti ir pastovią, ir kilnojamąją kirčiavimo paradigmą. Neretai vienas ir tas pats vardažodis, turįs priešdėlį *už-*, skirtingose tarmėse (kartais ir toje pačioje tarmėje) kirčiuojamas skirtingai (plg. *užtvara* ir *užtvarà*, *užtvanka* ir *užtvankà*, *užkanda* ir *užkandà*, *užlaja* ir *užlajà*) ir kt.

Panagrinėtieji iš veiksmažodžių išvesti vardažodžiai ypač atkreipia akis viena savo ypatybe. Jų priešdėlio priegaidė gali skirtis nuo atitinkamo veiksmažodžio priešdėlio ar prielinksnio priegaidės ar sutapti su ja, plg.:

vedinių priešdėlį, veiksmažodžio priešdėlį ir prielinksnį

<i>į-</i> , <i>in-</i> , <i>į-</i> , <i>iñ-</i>	<i>į-</i> , <i>iñ-</i>	<i>į</i> , <i>iñ</i>
<i>peř-</i> , <i>pér-</i>	<i>pér-</i>	<i>peř</i> < * <i>pér</i>
<i>pó-</i>	<i>pà-</i>	<i>põ</i>
<i>pró-</i>	<i>prà-</i>	<i>prõ</i>
<i>núo-</i>	<i>nù-</i>	<i>nuõ</i>
<i>príe-</i>	<i>prì-</i>	<i>prië</i>
<i>sá-</i> , <i>sán-</i> , <i>sám-</i>	—	—

Tuos atvejus, kai iš veiksmažodžio išvesto vardažodžio priešdėlio priegaidė yra tokia pati, kaip ir veiksmažodžio priešdėlio priegaidė, nesunku paaiškinti vélesne atitinkamo veiksmažodžio priešdėlio įtaka ar apskritai vélesne daryba. Iš tikrųjų, iš veiksmažodžių išvestų vardažodžių priešdėlis *sá-*, *sán-*, *sám-*, dabar neturįs formaliai vienodo veiksmažodžio priešdėlio, visada turi tik akūtinę priegaidę. Sprendžiant iš prūsų kalbos duomenų, atitinkamas prielinksnis turėjo cirkumflekcinę priegaidę, plg. *sēn-ku* „damit“. Lietuvių kalbos iš veiksmažodžių išvestų žodžių priešdėlis *peř-* turi cirkumflekcinę priegaidę (skirtingą nuo akūtinės veiksmažodžio priešdėlio *pér-* priegaidės) tik vediniuose, savo reikšme atitrūkusiuose nuo atitinkamų priešdėlinių veiksmažodžių. Pirmykštės prielinksnio *per* priegaidės rekonstrukcija sudaro tam tikrų sunkumų. Latvių kalboje šį prielinksnį ir priešdėlį atitinka *pař*, *pař-* (= liet. žem. *pár*), rodą akūtinės priegaidės senumą. Prūsų kalboje priešdėliniai veiksmažodžiai turi priešdėlį *pēr-*, rodantį cirkumflekcinės priegaidės senumą. Bet prūsų kalboje šis priešdėlis vartojamas ne tik lietuvių kalbos priešdėlio *pér-* reikšme, bet ir lietuvių kalbos priešdėlio *pař-* reikšme arba labai artima jai, plg. pr. *perdauns* = pardavęs, bendr. *perēit* „ateiti“, o priešdėlis *par*, palyginti su *per-*, čia pasitaiko retai, plg. *pareysej* 13 „ateik“ (*pareiņgiskai* 75 „zukünftiglich“). Galimas daik-

tas, kad prūsų kalbos tarmėse egzistavo reiškinys, panašus į tas lietuvių kalbos tarmes, kur priešdėlių *per-* ir *par-* reikšme vartojamas vienas priešdėlis *par-*, t.y. vienas priešdėlis apibendrintas abiejų priešdėlių reikšme (plg. ir šių tarmių prielinksni *par* vietoj kitų tarmių *per*, plg. *parduoda* „parduoda“ ir *parduoda* „perduoda“). Šios lietuvių kalbos tarmės užima nedidelį plotą, ištytusį iš pietų į šiaurę (Raguva, Ramyga-la, Panevėžys, Karsakiškis, Biržai). Veiksmažodžio priešdėlis *par-* (vietoje *per-*) čia gali būti kirčiuotas ir gali būti nekirčiuotas, skirtingai nuo priešdėlio *pér-*, kuris visose kitose lietuvių kalbos tarmėse būna tik kirčiuotas¹. Priešdėlinių veiksmažodžių su *par-*, turinčių priešdėlio kirtį ir neturinčių jo, pasiskirstymas minėtoje teritorijoje visai toks pats, kaip ir veiksmažodžių su kitais priešdėliais, plg. *pařneša* „pérneša“ ir *àtneša*, *parnešti* „pérnešti“ ir *atnešti*. Kirčiuotas priešdėlis *par-* čia turi cirkumflekcinę priegaidę. Matyt, dėl glaudaus prielinksnio *pař* „per“, reiškiančio tuos pačius santykius, kaip ir kitų tarmių prielinksnis *peř*, ir, gal būt, kilusio iš *per* (?), ir priešdėlio *pér-* ryšio, priešdėlis *pér-* šiame plote buvo pakeistas į *par*. Turėdamas cirkumflekcinę priegaidę, *par* visada kirčiuotas išlikti negalėjo, kadangi visada kirčiuotas galėjo būti tik akūtinis priešdėlis. Jeigu prūsų kalbos tarmėse priešdėlis *pér-* iš tikrųjų buvo apibendrintas vietoje dviejų priešdėlių *pér-* ir *pař-*, tai jo cirkumflekcinę priegaidę galima būtų paaiškinti priešdėlio *par-* įtaka (plg. liet. *pař-* su cirkumflekcinę priegaide). Šiuo atveju prūsų kalbos duomenys nekliudytų rekonstruoti prielinksni **pér* su akūtinę priegaidę, kuri lietuvių kalboje viensikiemeniame žodyje virto cirkumflekcinę (plg. liet. *peř*). Cirkumflekcinę priegaidę iš seno turėjo prielinksnis *priē*, plg. lat. *p(r)ie*, pr. *prēi*; *nuō*, plg. lat. *nūo*; *ī*, *iñ*, plg. lat. *ie-*.

Taigi galima konstatuoti, kad viensikiemenių veiksmažodžių priešdėlių ir prielinksnių priegaidės lietuvių kalboje sutapo, o seniausio iš veiksmažodžių išvestų vardažodžių sluoksnio priešdėlio priegaidė buvo skirtinga. Kitaip sakant, darant vardažodžius iš priešdėlinių veiksmažodžių, kaip pagalbinė darybos priemonė buvo naudojama metatoni-ja. Šis reiškinys būdingas ir latvių kalbai, plg. iš veiksmažodžių išvestų vardažodžių priešdėlius *piē-* (*priē-*), *iē-* ir veiksmažodžio priešdėlius *pie-*, *ie-*. Medžiagos trūkumas neleidžia daryti kokių nors išvadų dėl šio reiškinio prūsų kalboje.

Tai, kad veiksmažodžio priešdėliai *nu-*, *pa-*, *pra-*, *pri-* daugelyje lietuvių kalbos tarmių turi trumpus balsius, paaiškinama vėlesniu veiksmažodžio priešdėlių, atsidūrusių proklitinėje padėtyje, trumpėjimu.

¹ Išimtį sudaro kaimyninės šnektos, betarpiškai susisiekiančios su minėtu plotu.

Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose veiksmazodžio priešdėliai *nuo-* ir *pri-* dar turi ir ilgesnę formą *nuo-* ir *prie-*, sutampančią su prielinksniais *nuo* ir *prie*, plg. *nūgręszė* Mž 217₁₇, *nūleme* EE26₁, *tenūsidiūdie* MT 206₅, *nūmirti* EE 25₁₂₋₁₃ ir kt., *prieaugš* Mž 116₂, *priedūti* EE 55₁₉, *priekele* (= prikėlė) MT 242₇, *priepile* (= pripylė) Mž 315₂, EE ir kt.

Anksčiau buvo nustatyta, kad seniausią iš veiksmazodžių išvestų vardažodžių su dviskiemeniais priešdėliais sluoksnį sudaro vediniai su priešdėliais *ató-* (ar *atúo-*?), *užúo-*, *apie-* (*apý-*), *antā-*. Atitinkami jiems veiksmazodžiai dabar turi priešdėlius *at-* (*ati-*), *ata-*, *už-*, *užu-*, *ap-*, *api-*; *ánt-*, *añt-*, plg. prielinksnius – *at* (latvių kalboje), *už* ir *užù*, *apie* ir *apiē*; *apē* ir *apē*; *apei* ir *apei*; *añt* ir *antā*. Kadangi iš veiksmazodžių vardažodžiai su vienskiemeniais priešdėliais anksčiau buvo daromi ir su priešdėlio metatonija, iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad metatonija buvo būdinga ir vediniams su dviskiemeniais priešdėliais. Jeigu taip būtų buvę, tai dviskiemeniai prielinksniai anksčiau turėjo atrodyti taip: **atō*, **užūō* ir **ažuō*, **apei*. Bet kadangi iš veiksmazodžių išvesti vardažodžiai turi priešdėlį *ánt-*, tai prielinksnis anksčiau turėjo būti *añta*¹. Veiksmazodžio priešdėlio *ata-* kirtis M. Daukšos raštuose, plg. *àtanešė* DP 48₁₅, 431₅, 487₂₄, *àtateisės* DP 417₂₉, *àtadengs* DP 286₃ ir kt. (greta *atànešė* DP 431₅, *atàsiuntė* DP 22₂₀ ir kt.), verčia manyti, kad ir priešdėlis *ata-* anksčiau turėjo pirmojo, o ne antrojo skiemens kirtį. Išlikęs sveikas dvibalsis *ei* tarmių prielinksniuose *apei* ar *apei* irgi rodytų, jog anksčiau antrasis šio prielinksnio skiemuo buvo nekirčiuotas. Nelengva kalbėti apie ankstesnį prielinksnio **užuo* kirtį, bet sprendžiant iš to, kad jis išriedėjo į *už* ar *ūžu*, *užū*², vargu galima manyti, kad senesnis kirtis buvo **užūō*.

Atkreipia akis dar viena aplinkybė. Jeigu vienskiemeniai veiksmazodžių priešdėliai *nuo-* ir *prie-* išliko nesutrumpėję senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, kai kuriose tarmėse ir latvių kalboje, tai dviskiemeniai veiksmazodžių priešdėliai **užuo-* ar **ažuo-*, **atā-* (ar **atuo-*?) senesnės ilgosios formos relikto neišsaugojo nei lietuvių, nei latvių kalbose ir išliko tik kaip iš veiksmazodžių išvestų vardažodžių priešdėliai. Ši aplinkybė rodytų, kad veiksmazodžio dviskiemenio priešdėlio fonetinė padėtis turėjo skirtis nuo vienskiemenio priešdėlio fonetinės padėties. Kitaip sakant, antrasis dviskiemenio priešdėlio skiemuo turėjo būti nekirčiuotas, nes jeigu šis skiemuo iš seno būtų buvęs kirčiuotas, tai tose tarmėse ir senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, kur išliko

¹ Gal jis ir išliko kur tarmėse, bet LKŽ duoda tik *antā*.

² Kirtis *užū*, matyt, yra antrinis.

veiksmažodžių priešdėliai *nuo-* ir *prie-*, lauktume išlikusių ir dviskiemenių priešdėlių **atā-*, **užuo-* ar **ažuo-*. Bet taip nėra. Dėl to reikia manyti, kad dviskiemeniai prielinksniai ir priešdėliai anksčiau kirtį turėjo pirmajame, o ne antrajame skiemenyje. Iš pirmo žvilgsnio tam prieštarautų iš veiksmažodžių išvestų vardažodžių priešdėlių kirčiavimas (*ató-*, *atā-*, *apie-*, *apý-*). Bet anksčiau buvo parodyta, kad, darant vardažodžius iš veiksmažodžių, turinčių vienskiemenius priešdėlius, kaip pagalbinė darybos priemonė buvo naudojama metatonija. Metatonija buvo naudojama, darant vardažodžius ir iš veiksmažodžių, turinčių dviskiemenius priešdėlius, jeigu pirmasis to priešdėlio skienuo buvo ilgas, plg. vardažodį *ántkrytis* ir veiksmažodžio priešdėlį *añt-* < **añta-*. Kuriant vardažodžius iš kitų veiksmažodžių, turinčių dviskiemenius priešdėlius ir trumpą pirmąjį priešdėlio skiemenį, metatonija negalėjo būti panaudota; todėl čia pagalbine darybos priemone galėjo būti kirčio vietos kaita – sudarant vardažodžius, priešdėliai **užuo-*, **atā-*, **apei* galėjo pakisti į *užúo-*, *atá-*, **apei-*. Veiksmažodžio priešdėlio nekirčiuotas antrasis skienuo, laikui bėgant, trumpėjo, ir veiksmažodžių priešdėliai **užuo-*, **atā-*, **apē*¹ išriedėjo į **užu-*, **ata-*, **api-*. Santykis *atá-* (vardažodžio priešdėlis su kirčiuotu akūtinu ilguoju skiemeniu) ir **ata-* (veiksmažodžio priešdėlis su trumpu antruoju skiemeniu) galėjo sukelti tokį patį ir kitų vardažodžių priešdėlių su atitinkamais veiksmažodžių priešdėliais santykį. Dėl to galėjo rasti vardažodžių priešdėliai *atý-*, *apý-*, *užú-*, *ažú-*, plg. atitinkamus veiksmažodžių priešdėlius *ati-*, *api-*, *užù-*, *ažù*².

Jau buvo minėta, kad baltų kalbose iš veiksmažodžių išvestų vardažodžių priešdėliai forma neretai prisitaiko prie atitinkamų veiksmažodžių priešdėlių. Vardažodžių, semantine reikšme artimų atitinkamiems priešdėliniams veiksmažodžiams, priešdėlis dažnai įgyja veiksmažodžio priešdėlio formą ir kirtį. Vardažodžių priešdėlis *są-*, *sán-*, *sám-*, neturįs artimo forma veiksmažodžio priešdėlio, visur ir visada išlaikė ir išlaiko

¹ Šio priešdėlio dvibalsis *ei* virto į *ē*, matyt, dėl vardažodžio priešdėlio **apē* < **apei*, kur *ei* buvo kirčiuotas, įtakos.

² Pagal šį modelį galėjo rasti ir vardažodžių priešdėliai *ūž-*, *įš-*, *sū-*. Vienskiemenių priešdėlių ilgojo akūtinio balsio atsiradimą, be abejo, stimulavo ir vardažodžių priešdėlių *prie-*, *núo-* santykis su sutrumpėjusiais veiksmažodžių priešdėliais *pri-*, *nu-*. Dėl panašių priežasčių, matyt, atsirado ir latvių kalbos tarmių priešdėliai *ūz-*, *iz-*. Žemaičių dounininkų ir dūnininkų tarmėse nauji vardažodžių priešdėliai *prf-*, *nū-*, *ūž-* ir kt. visai išstūmė senesnius priešdėlius *prie-*, *núo-*, *ūž-* ir kt. Ir tik labai retai izoliuotuose žodžiuose čia pasitaiko senesnis priešdėlis *prie-*, plg. *priėdas* (Židikai), nors daugelyje tarmių ir šis žodis jau tariamas kaip *prl̥ds* (= *prl̥das*).

seną priegaidę. Iš kitos pusės, iš veiksmažodžių išvesti vardažodžiai savo priešdėliais gali veikti ir veiksmažodžių priešdėlius. Pavyzdžiui, žemaičių dounininkų tarmėse greta vardažodžių priešdėlių *prī-*, *nū-*, *ūž-*, *sū-* egzistuoja ir veiksmažodžių priešdėliai *prī-*, *nū-*, *sū-*, *ūž-* ir net prielinksniai *nū*, *prī*, *sū*, *ūž*. Ypač lengvai vardažodžių priešdėliai *ató-*, *užúo-*, *ažúo-* ir kt. galėjo savo kirčiu paveikti atitinkamus veiksmažodžių priešdėlius, ir todėl priešdėliai **àta-*, **ùžu-*, **àpi-* galėjo išriedėti į *atà-*, *užù-* ir *api*¹. Matyt, ši veiksmažodžio priešdėlio kirčio kitimo procesą ir atspindi minėtas priešdėlio *ata-* kirčio svyravimas M. Daukšos raštuose.

Kad šis procesas yra gana vėlyvas, rodo ir tai, jog daugelyje lietuvių kalbos tarmių veiksmažodžių priešdėliai **àta-*, **ùžu-*, **àpi-*, **ańta-* išriedėjo į *at-*, *už-*, *ap-*, *ant-*, ir tik tais atvejais, kai grėšė pavojus atsirasti prieštaraujantiems lietuvių kalbos fonologinėms normoms priebalsių junginiams, išliko senesnis priešdėlis *api-* (prieš priebalsius *p* ir *b*, plg. *apibėgti*, *apipilti*). Pagal jo modelį prieš šaknis, prasidedančias priebalsiais *t* ir *d*, atsirado priešdėlis *ati-* (plg. *atidavė* ir *atitráukė*). Ir tik tai rytų Lietuvos tarmėse kirtis į paskutinį veiksmažodžio priešdėlio skiemenį buvo nukeltas prieš visišką priešdėlio sutrumpėjimą, plg. šių tarmių priešdėlius *atà-*, *užù-*, *api-*. Kirčio perkėlimas į antrąjį priešdėlio skiemenį arba jo atsiradimas paskutiniame skiemenyje prieš veiksmažodžio šaknį, sutrumpėjus dviskiemeniam priešdėliui į vienskiemenį, reiškė apskritai kirčio perkėlimą į paskutinį skiemenį prieš veiksmažodžio šaknį. Dėl to kirtį gavo ir sangražos dalelytė, einanti prieš veiksmažodžio šaknį, plg. **pàsiémė* > *pasiémė*. Kad ši dalelytė anksčiau neturėjo kirčio, rodo priešdėlinių sangražinių veiksmažodžių su priešdėliu *per-* kirčiavimas, plg. *pėrsiémė*. Be to, rytų Lietuvos tarmėse sangražinė dalelytė *si*, einanti po priešdėlio, gali būti sutrumpėjusi (netekusi balsio *i*), plg. *pàsémė*, *nùsvežė* ir t.t. Balsio *i* sinkopė čia galėjo įvykti tik tuo atveju, jei *si* buvo nekirčiuota. Jeigu dalelytė *si* ėjo prieš šaknį, prasidedančią priebalsiais *s*, *š*, *z*, *ž* ir sutrumpėjimo atveju grėšė pavojus jai susilieti su šaknimi, ji ir šiose tarmėse netrumpėjo ir gavo kirtį, plg. *nusisukė*, *nusišvietė* ir kt. Taigi priežastys, dėl kurių lietuvių kalbos priešdėliniuose veiksmažodžiuose buvo pradėtas kirčiuoti paskutinis skiemu, stovįs prieš veiksmažodžio šaknį, gana aiškios.

¹ Kirtis į antrąjį priešdėlio skiemenį galėjo būti perkeltas dar ir todėl, kad, sutrumpėjus veiksmažodžio priešdėliui (**atā-* > **ata-* ir t.t.) kirčio vietos kaita, padarant vardažodžius, darėsi aiškiai nereikalinga, kadangi vardažodžio priešdėlis nuo atitinkamo veiksmažodžio priešdėlio skyrėsi ir antrojo skiemens ilgumu.

Veiksmažodžio priešdėlių raida rodo tam tikrą priešdėlių mikrosistemos uždaramą. Daugelyje tarmių priešdėliai *nuo-*, *prie-* ir *apie-* riedėjo nepriklausomai nuo prielinksnių *nuo*, *prie* ir *apie*. Veiksmažodžių priešdėliai *nuo-*, *prie-*, *apie-* trumpėdami išriedėjo į *nu-*, *pri-*, *ap(i)-*, nepaisant to, kad atitinkami prielinksniai išlaikę ilgesnes formas, plg. *nuō* ar *nō*; *priē* ar *prē*; *apiē*, *apeī* ir *apē*. Priešdėlis *pēr-* absoliučioje tarmių daugumoje išsaugojo akūtinę priegaidę. Iš kitos pusės, priešdėlių mikrosistema nėra apsaugota nuo prielinksnių mikrosistemos įtakos. Kai kuriais atvejais veiksmažodžio priešdėlių ir atitinkamų prielinksnių raida buvo tokia pati, plg. *už-* ir *už*, *užu-* ir *užu*. Veiksmažodžių priešdėlių ir atitinkamų prielinksnių funkcijų artimumas ir neretais atvejais formos vienodumas siejo ir sieja abi šias mikrosistemas. Pavyzdžiui, anksčiau nurodytame nedideliame plote veiksmažodžio priešdėlis *pēr-* buvo pakeistas į *pař-* dėl prielinksnio *pař* įtakos. Todėl tyrinėjant veiksmažodžių priešdėlių raidą, negalima ignoruoti atitinkamų prielinksnių įtakos. Šioje raidoje kryžiuojasi dvi priešingos tendencijos: tam tikro priešdėlių mikrosistemos uždaramo tendencija ir ryšio su atitinkamais prielinksniais tendencija. Priešdėlių mikrosistemos uždaramo tendenciją rodo ir tai, kad priešdėlis *ati-* prieš veiksmažodžio šaknį, prasidedančią priebalsiais *d* arba *t*, susiformavo dėl priešdėlio *api-* įtakos.

Veiksmažodžio priešdėlių trumpėjimas nebūtinai vyko prieš veiksmažodžio suaugimą surieveiksmiu, išriedėjusiu į priešdėlį. Priešdėlis galėjo sutrumpėti ir vėliau. Tai gražiai rodo priešdėlių *nuo-* ir *prie-* likimas. Juk negali būti abejonės, kad tuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, kur promiscue vartojami priešdėliai *nuo-*, *prie-* ir *nu-*, *pri-*, priešdėliai *nuo-* ir *prie-* trumpėjo jau suaugusrieveiksmiui su veiksmažodžiu į vieną žodį. Iš kitos pusės, gana vėlyvas priešdėlių *nuo-* ir *prie-* trumpėjimas tarmėse rodytų, jog tam tikrais atvejais proklitinėje padėtyje jie atsirado vėliau. Jeigu jie iš seno tam tikrais atvejais būtų buvę proklitinėje padėtyje, tai ilgesnį jų nesutrumpėjimą, palyginti su dviskiemenių priešdėlių sutrumpėjimu, būtų nelengva suvokti. Matyt, šie priešdėliai (rieveiksmiai) anksčiau visada buvo kirčiuojami ir tik vėliau kirčio tam tikrais atvejais neteko.

Atkreipia akis dar viena aplinkybė. Visi senesni iš veiksmažodžių išvesti vardažodžiai, turį priešdėlius *apie-*, *apý-*, *ažu-*, *užu-*, *peř-*, *prie-*, *núo-*, *pó-*, *pró-*, *í-*, visada kirčiuoja priešdėlį, nepaisant to, koks jų kirtis: kilnojamas ar pastovus. Be to, kilnojamas jų kirtis galėjo atsirasti vėliau. Tai rodytų vienų ir tų pačių vedinių kirčiavimo įvairumas skirtingose tarmėse ar net vienoje ir toje pačioje tarmėje. Daugumas vėlesnių

vedinių, turinčių jau sutrumpėjusius priešdėlius *at-*, *už-* ir t.t., taip pat kirčiuoja priešdėlį. Ir tik dalis pastarųjų gali turėti veiksmažodžio šaknies kirtį, plg. *apčiúopa*, *apgãmas*, *apskálba* ir *apskélba*, *apséda*, *apsóda*, *apsódai*, *prarėžas*, *pražvãlgai*, *prasũkas*, *prarėža*, *palúkos*, *paskálba*, *patìmpa*, *pagálba*, *pamáiva*, *pagieža*, *pavýdas*, *pabálda*, *pábáisa*, *padánga*, *padáuža*, *pagýros*, *prisũkas*, *išdãiga*, *išgélba*, *išdriekas*, *atadũras*, *atláida* ir kt. Visi šie vediniai, sudarą tik labai nedidelę iš veiksmažodžių išvestų vardažodžių dalį, yra aiškiai vélesni. Jų naujumą rodo ir priešdėlio forma – ji visada yra sutrumpėjusi.

Iš priešdėlinių veiksmažodžių išvestų vardažodžių kirčiavimo analizė rodo, jog baltų kalbos turėjo pergyventi tokį etapą, kai veiksmažodis, vartojamas su priešdėliais (prieveksmiais), buvo enklitinėje padėtyje. Tik tokiu atveju galėjo susiformuoti toks vardažodžių darybos modelis, kurio būdingiausias bruožas buvo priešdėlio kirtis, viensiemenio priešdėlio metatonija ir dviskiemenio priešdėlio kirčio vietos kaita.

Esamojo ir būtojo laiko asmenuojamų veiksmažodžių formų kirčiavimas

Asmenuojamos veiksmažodžio esamojo ir būtojo laiko formos lietuvių literatūrinėje kalboje ir tarmėse turi dvi paradigmas: 1) pastovaus kirčio paradigmą su kirčiu veiksmažodžio šaknyje, priesagoje ar priešdėlyje, 2) kilnojamojo kirčio paradigmą, kur kirtis šokinėja iš priešpaskutinio į paskutinį žodžio skiemenį, plg.:

1. Pastovaus kirčio paradigma

Vienaskaita

1. <i>áudžiu</i>	<i>ártinu</i>	<i>galvóju</i>	<i>pàkeliu</i>
2. <i>áudi</i>	<i>ártini</i>	<i>galvóji</i>	<i>pàkeli</i>
3. <i>áudžia</i>	<i>ártina</i>	<i>galvója</i>	<i>pàkelia</i>

Daugiskaita

1. <i>áudžiam(e)</i>	<i>ártinam(e)</i>	<i>galvójam(e)</i>	<i>pàkeliam(e)</i>
2. <i>áudžiat(e)</i>	<i>ártinat(e)</i>	<i>galvójat(e)</i>	<i>pàkeliat(e)</i>
3. <i>áudžia</i>	<i>ártina</i>	<i>galvója</i>	<i>pàkelia</i>

2. Kilnojamo kirčio paradigma

Vienaskaita

1. <i>veikiù</i>	<i>nešù</i>	<i>maitinù</i>	<i>nuveikiù</i>
2. <i>veiki</i>	<i>neši</i>	<i>maitini</i>	<i>nuveiki</i>
3. <i>veikia</i>	<i>nėša</i>	<i>maitina</i>	<i>nuveikia</i>

Daugiskaita

1. <i>veikiam(e)</i>	<i>nėšam(e)</i>	<i>maitinam(e)</i>	<i>nuveikiam(e)</i>
2. <i>veikiat(e)</i>	<i>nėšat(e)</i>	<i>maitinat(e)</i>	<i>nuveikiat(e)</i>
3. <i>veikia</i>	<i>nėša</i>	<i>maitina</i>	<i>nuveikia</i>

Kaip matyti, kilnojamo kirčio paradigmoje kirtį gali turėti tik paskutinis vienaskaitos pirmojo ir antrojo asmenų skiemuo. Šią paradigmą turi tik tie veiksmažodžiai, kurių 3 a. kirčiuoja priešpaskutinį skiemenį ir kirčiuotas skiemuo yra cirkumflektinis arba trumpas. Visi kiti veiksmažodžiai turi tik pastovaus kirčio paradigmą. Vadinasi, pastovų koloninį kirtį turi visi veiksmažodžiai, kurie kirčiuoja priešpaskutinį skiemenį ir jo priegaidė yra akūtinė, ir tie, kurie kirčiuoja trečią ar tolesnį nuo žodžio galo skiemenį, nepaisant jo priegaidės. Kadangi trumpos vns. 1 ir 2 a. galūnės yra kilusios iš akūtinių (plg. *nešù* ir *nešúo-s(i)*, *neši* ir *neše-s(i)*), tai diachroniškai dabartinės kilnojamosios paradigmos atsiradimas susijęs su Fortunatovo – de-Sosiūro dėsniumi.

Priešdėlinių veiksmažodžių kirčio kreivė ne visada sutampa su atitinkamų nepriešdėlinių veiksmažodžių kirčio kreive, plg. vieno ir to paties priešdėlinio ir nepriešdėlinio veiksmažodžio kirčiavimo paradigmas:

Pastovaus kirčio paradigma

Kilnojamojo kirčio paradigma

1. <i>pàkeliu</i>	<i>nùvelku</i>	1. <i>keliu</i>	<i>velkù</i>
2. <i>pàkeli</i>	<i>nùvelki</i>	2. <i>keli</i>	<i>velki</i>
3. <i>pàkelia</i>	<i>nùvelka</i>	3. <i>kėlia</i>	<i>velka</i>
1. <i>pàkeliam(e)</i>	<i>nùvelkam(e)</i>	1. <i>kėliam(e)</i>	<i>velkam(e)</i>
2. <i>pàkeliat(e)</i>	<i>nùvelkat(e)</i>	2. <i>kėliat(e)</i>	<i>velkat(e)</i>

Veiksmažodžiai su priešdėliu *pér-* (žem. *pár-*) visada turi pastovų koloninį priešdėlio kirtį. Veiksmažodžiai su kitais priešdėliais (*ap-*, *api-*; *at-*, *ati-*, *ata-*; *i-*; *iš-*; *nu-*; *pa-*; *pra-*; *pri-*; *su-*; *už-*, *užu*; *až-*, *ažu*; *ant-*, *an-*, *anč-*; *da-*; *ne-*, *nebe-*, *be-*; *te-*, *tebe-*) gali kirčiuoti ir priešdėlį, ir veiksmažodinį komponentą. Pastarųjų priešdėlinių veiksmažodžių

pasiskirstymas į dvi grupes (grupę su kirčiuotu priešdėliu ir grupę su kirčiuotu veiksmažodiniu komponentu ir, suprantama, nekirčiuotu priešdėliu) yra gana sudėtingas. Jis priklauso nuo veiksmažodžio darybinio tipo, šaknies priegaidės ir net tarmės. Ir vis dėlto priešdėlinių veiksmažodžių kirčio variacija turi tam tikrus dėsningumus. Daugumas priešdėlinių esamojo ir būtojo laiko veiksmažodžių visose lietuvių kalbos tarmėse niekada neturi priešdėlio kirčio. Tik veiksmažodžio šaknį kirčiuoja visų pirma priešdėliniai veiksmažodžiai, turį akūtinės priegaidės šaknį. Antra, visose lietuvių kalbos tarmėse priešdėlio kirčio niekada neturi visi priesaginiai (antriniai veiksmažodžiai ar priesaginės formos su priesagomis *-oja, -ėja, -uoja, áuja-, -ėna, -ina* ir t.t.), infiksiniai, *sta-, na-*kamieniai veiksmažodžiai, esamojo ir būtojo laiko *ā-*kamieniai ir būtojo laiko *ē-*kamieniai veiksmažodžiai, jeigu atitinkama esamojo laiko forma turi *ā-*kamieną. Visų kitų priešdėlinio veiksmažodžio formų, t.y. nepriesaginių *a-, ia-, i-*kamienių esamojo laiko ir likusių *ē-*kamienių būtojo laiko formų kirtis lietuvių kalbos tarmėse gana įvairuoja.

Pirmiausia sustosim prie priešdėlinių *i-*kamienių esamojo laiko formų kirčiavimo. Pietų Lietuvoje (dzūkų tarmėse) šie veiksmažodžiai paprastai turi priešdėlio kirtį, plg. *pràlaimi, pàguli, išturi, išgali* (Leipalingis, Kapčiamiestis, Daugai, Marcinkonys, Valkininkai ir kt.). Pietvakarių aukštaičiuos *i-*kamienių veiksmažodžių, turinčių ilgą šaknį, kirtis įvairuoja: vienoje ir toje pačioje šnektoje kirčiuojama *pàžiūri* ir *pažiūri*, *pàlydi* ir *palýdi*, *nùtyli* ir *nutýli*, *sùvilki* ir *suvilki*, *pràlaimi* ir *pralaĩmi*. Bet trumposios šaknies *i-*kamienės esamojo laiko formos čia paprastai kirčiuoja priešdėlį, plg. *pàturi, pàguli, išguli* ir t.t. Rytų Lietuvos tarmėse *i-*kamieniai veiksmažodžiai paprastai kirčiuoja veiksmažodinį komponentą, plg. *pralaĩmi, nutýli, paliñki* ir kt. Kai kuriais atvejais ir čia kirtis svyruoja, plg. *pàguli*||*pagùli* (Anykščiai), *pàturi*||*patùri* (Alunta). Negalima neatkreipti dėmesio į labai dažnai vartojamų veiksmažodžių *gàli, tùri, gùli* su neigiamąja dalelyte *ne* kirčiavimą, nes jie ne visada paklūsta bendrai priešdėlinių formų kirčiavimo tendencijai. Pietų Lietuvoje, kur trumpos šaknies priešdėliniai veiksmažodžiai paprastai kirčiuoja priešdėlį, veiksmažodžiai *gàli, tùri* su dalelyte *ne* kirtį visada turi veiksmažodžio šaknyje (*negàli, netùri*) ir tik veiksmažodis *gùli* paprastai paklūsta bendrai kirčiavimo tendencijai (*nèguli*). Panašiai šie veiksmažodžiai kirčiuojami pietų vakarų aukštaičiuos. Veiksmažodis *negàli*, matyt, visame lietuvių kalbos plote turi kirtį šaknyje. Visa tai vargu ar atsitiktinis dalykas. Matyt, prievieksmių kilmės priešdėliai ir dalelytė *ne* su veiksmažodžiu suaugo į vieną žodį ne vienu

metu. Dalelytė *ne* galėjo suaugti su veiksmažodžiu į vieną žodį vėliau, negu prievoksmis, ir dėl to likti nekirčiuota. Tais atvejais, kai ji yra kirčiuota, jos kirtis galėjo atsirasti pagal kitų priešdėlinių veiksmažodžių kirčiavimo modelį.

Tuo būdu, einant iš pietų ir vakarų į rytus, lietuvių kalbos areale priešdėlinių *i*-kamienių veiksmažodžių kirčiavimas kinta, kirčiui vis labiau išigalint veiksmažodiniame komponente. Jeigu pietuose ir vakaruose šie veiksmažodžiai dar dažnokai turi kirčiuojamą priešdėlį, tai rytuose dažniau kirčiuojamas veiksmažodinis komponentas. Keliantis kirčiui iš priešdėlio į veiksmažodžio komponentą, tam tikrą vaidmenį galėjo suvaidinti ir veiksmažodžių, turinčių neigiamąją dalelytę *ne* kirčiavimas, kadangi *i*-kamieniai veiksmažodžiai, dažniausiai reikšdami būseną, o ne veiksmą, rečiau vartojami su prievoksminės kilmės priešdėliais, ir todėl neigiamųjų veiksmažodžių kirčio modelio įtaka čia galėjo pasireikšti greičiau, negu kitur.

M. Daukšos raštuose priešdėlinių *i*-kamienių veiksmažodžių kirčiavimas taip pat įvairuoja, plg. *nėbaisies, nėbiauries, nėbodis, pągardi, nėgeris, prąlydi, pąlyti, pąlytis, nė lytis, nėmini, pąmini, nė regies, nė regi, nėregime, nėtiiki, nė tikime, nė tikitės, pąžvilgi, nőtžvilgis* ir *ne gailis, pasigaili, negāli, išigāli, užgūli, nugūlime, ne giŗdi* (DA 194). Kaip matyti, kirčio perėjimo procesą iš priešdėlio į veiksmažodinį komponentą fiksuoja ir M. Daukšos akcentuacija.

Įvairuoja lietuvių kalbos tarmėse ir priešdėlinių nepriesaginių *a*-ir *ia*-kamienių veiksmažodžių kirčiavimas. Šie veiksmažodžiai, turį etimologinę trumpą šaknį, visose lietuvių kalbos tarmėse kirčiuoja priešdėlį, plg. *nūneša, nūveža, pąjuda, priešneka, prižada, sūbraška, pąsupa, pąskuta, pririša, sūskuta, išknisa, nūspiria, nūveja, priveria* ir t.t. Tik M. Daukšos raštuose užtinkama trumposios šaknies veiksmažodžių, kirčiuojančių veiksmažodinį komponentą, plg. *ne dėra* 360₂₉, *ne indėra* 607₁₅, *pidėra* 459₁₉, 581₁₃, *ne pridėra* 520₂₂, *užgėma* 520₆, 585₃₁, *numėta* 585₂₈, *atnėša* DP 606₃₁, *ne įvāgias* 613₃₉. Kai kurių jų kirčio vieta gali būti pažymėta neteisingai (DA, 195), bet vienas kitas (*pidėra*¹, *užgėma*) galėjo iš tikrųjų kirčiuoti veiksmažodinį komponentą, o toks kirčiavimas galėjo atsirasti pagal veiksmažodžių su dalelyte *ne* kirčiavimo modelį, kadangi tokie veiksmažodžiai, kaip *dėra* ir *gėma*, su prievoksminės kilmės priešdėliais vartojami rečiau, negu kiti. Veiksmažodinio komponento kirtį turi ir ilgosios šaknies *a*-kamieniai veiksmažodžiai, anksčiau turėję

¹ Plg. dar es. l. dalyvį *pidėras* 446₇, *pidėrantį* 423₂₇, *ne dėrančių* DK 41₁₀ ir kt. greta *nė darančio, nė darančių, nė darančios* ir kt.

atematinį asmenavimą, plg. *paliėka*, *užmiėga* ir kt. M. Daukšos raštuose ir ilgos, ir trumpos šaknies priešdėliniai atematiniai veiksmažodžiai gali turėti nekirčiuotą priešdėlį, plg. *ataimi* DK 50₁₄, *prieitis* DP 203₂₄, *ieimė* DP 33₅₁, *prieimė* DP 36₃₄, 85₁₇, 115₁₅, *įeime* DP 575₄₈, *atliėktis* DP 134₈, *atliėkt* DP 575₄₇, *nusidėmė* DP 168₃₀, 325₃₇, *pradėmė* DP 111₄₂, 252₂₄, *nusidėst* DP 113₁₃, 177₃₉, 272₄₄, *nusidėstis* DP 217₂₉, *padėst* DP 103₁₆, 134₃₃, 232₂₂, *padėsti* DP 339₂₉, *pradėstis* 213₃₃, *pridėst* DP 120₁₈ ir kt.

Kai kuriose priešdėlinėse atematinėse formose ir čia kirtis pažymėtas priešdėlyje, plg. *pradest* DP 14₂₃, *uždest* DP 174₁₁. Matyt, pastarosios išsaugojo senesnį kirtį. Kiti nepriesaginiai *a-* ir *ia-*kamieniai veiksmažodžiai, turį ilgą cirkumflektingę šaknį, vienose tarmėse turi priešdėlio, o kitose – veiksmažodinio komponento kirtį. Pietinėse ir vakarinėse tarmėse (pietų dzūkai, vakarų aukštaičiai ir žemaičiai) priešdėliniai *ia-*kamieniai veiksmažodžiai turi priešdėlio kirtį, plg. *pabaigia*, *nūbaigia*, *uždraudžia*, *užpučia*, *išjuokia*, *sūlenkia*, *užmerkia*, *išpeikia* ir t.t. Išimti kai kuriose tarmėse sudaro keli veiksmažodžiai su dalelyte *ne*, turį kirtį veiksmažodiniame komponente, plg., *nerėikia*, *nekeñčia* ir kt. (iš esmės tai veiksmažodžiai, retai vartojami su kitais priešdėliais). Tačiau ir kai kuriose vakarų aukštaičių tarmėse (Jurbarkas ir kt.), ir rytų Lietuvoje priešdėliniai *ia-*kamieno veiksmažodžiai, turį ir cirkumflektingės priegaidės šaknį, turi veiksmažodinio komponento kirtį, plg. *pabaigia*, *suleñkia*, *užmerkia*, *uždraudžia* ir kt. Plačiau yra paplitęs priešdėlinių nepriesaginių *a-*kamienių veiksmažodžių priešdėlio kirčiavimas, plg. *nūperka*, *nūvelka*, *nūkerpa*, *nūrenka*, *iškerta*, *užkemša* ir kt. Bet rytų Lietuvoje ir šie veiksmažodžiai kirčiuoja veiksmažodinį komponentą, plg. *suseřga*, *nukeřpa*, *ažkemša*, *išvařva* ir kt. Tuo būdu rytų Lietuvos tarmėse nepriesaginiai *a-* ir *ia-*kamieniai ilgosios šaknies veiksmažodžiai turi veiksmažodžio komponento kirtį, ir tik trumposios šaknies veiksmažodžiai čia irgi kirčiuoja priešdėlį. M. Daukšos raštuose priešdėliniai *ia-*kamieniai veiksmažodžiai gali turėti ir priešdėlio, ir veiksmažodinio komponento kirtį, plg. *uždeñgia* DP 161₄₁, *uždraudžia* DP 294₃₉, 336₁₇, *ne geidžia* DP 202₄₁, 320₃₃, *pageřbia* DP 175₈, *apgrėžia* DP 213₄₅, 290₄₈, 344₃₃, *atgrėžia* 222₁₂, *atsiguldžia* DP 19₁₈, *nukeñčia* DP 258₁₄, *nopkeñčia*, *praleñkia*, *ne liččia*, *ne peikia*, *nerėikia*, *be reikia*, *atsiuñčia*, *nesiuñčia*, *parsiuñčia*, *nusmelkia* ir kt. ir *nōpkencia* DP 528₁₄, *prālankia* DP 248₁₂, *āpžiebia* DP 10₇.

Priešdėlio kirtį visame lietuvių kalbos areale turi būtojo laiko *ē-*kamieniai veiksmažodžiai tais atvejais, kai atitinkamas esamojo laiko veiksma-

žodis neturi *ā*-kamieno, plg. *pàšaukė* (ir *šaūkia*), *ūždengė* (ir *deñgia*), *sūlenkė* (ir *leñkia*), *nūnešė* (ir *nėša*), *išdegė* (ir *dėga*), bet *išprāšė* (ir *prāšo*), *pamātė* (ir *māto*) ir kt. Priešdėlinių *ē*-kamieno veiksmažodžių veiksmažodinio komponento kirtis tais atvejais, kai atitinkama esamojo laiko forma turi *ā*-kamina, visai sutinka su esamojo laiko formų kirčiu, plg. *paprāšė* ir *paprāšo*.

M. Daukšos raštuose pasitaiko priešdėlinių *ā*-kamieno būtojo laiko formų, turinčių priešdėlio kirtį, plg. *sūbrido* DP 122₃₅, *nōtejo* DP 511₁₃, *ūzgriejo* DP 287₄₆, *pāliko* DP 491₂, *àtpirko* DP 432₁₉, *prāšuko* DP 471₆, *pāžinos* DP 160₄₇ ir kt. (greta *išgiřdo*, *sugrižo*, *ne likos*, *atpiřko*, *nupiřko*, *ne rādo*, *prāšuko*, *nopviřko*, *paviřto* ir kt.). Priešdėlio kirtis pateiktais atvejais greičiausiai yra reliktinio pobūdžio. Reliktinis yra ir kai kurių priešdėlinių *ē*-kamienių sangražinių veiksmažodžių būtojo laiko kirtis šiaurės vakarų žemaičių tarmėse, plg. *pasistačiau*, *prisitaisiau* (Kretinga).

Anksčiau buvo minėti tie atvejai, kai priešdėliniai veiksmažodžiai dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse turi veiksmažodinio komponento kirtį. Tai visi priesaginiai, infiksiniai ir *sta*-kamieniai, *ā*-kamieniai ir tie *ē*-kamieniai veiksmažodžiai, kurie esamajame laike turi atitinkamą *ā*-kaminę formą. Visi šie veiksmažodžių tipai neseniai buvo, o kai kurie ir dabar yra gana produktyvūs. Daugumas jų išplitę palyginti neseniai. Šis bruožas iš esmės skiria juos nuo *a*-, *ia*- ir *i*-kamienių veiksmažodžių, kurie vėlesniais laikais didesniu produktyvumu nepasižymėjo. Reikia manyti, kad šių dviejų grupių priešdėlinių veiksmažodžių kirčiavimo skirtumas, ypač akivaizdus pietinėse ir vakarinėse tarmėse, kažkokiu būdu susijęs su jų darybinio produktyvumo skirtumu. Matyt, vėliau padaromi priešdėliniai veiksmažodžiai kirčiavo veiksmažodinį komponentą, o ne priešdėlį.

Kirčiavimui su bekirčiu priešdėliu pradžią priešdėliniuose veiksmažodžiuose galėjo duoti akūtinės šaknies veiksmažodžiai, kadangi, suaugant prieviksiui su veiksmažodžiu į vieną fonetinį kompleksą, daugybe atvejų jie negalėjo išsaugoti priešdėlio kirčio: priešdėliai, turį cirkumfektinį ar trumpą skiemenį, pagal Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnį kirtį turėjo atiduoti akūtinei veiksmažodžio šakniai. Kadangi priešdėlinių veiksmažodžių darybos procese nepriklausomas narys yra nepriešdėlinis, o priklausomas – priešdėlinis veiksmažodis, tai kirčio modelis, įsigalėjęs priešdėliniuose akūtinės šaknies veiksmažodžiuose, pradėjo plisti visame veiksmažodyje. Naujai daromi veiksmažodžiai ir jų formos buvo kirčiuojamos jau pagal naująjį kirčio modelį – kirtį

gaudavo veiksmožodiniame komponente. Ir kiti priešdėliniai veiksmožodžiai kirčio atžvilgiu pradėjo persiorientuoti į naująjį kirčio modelį. Žinoma, greičiau naująjį kirčio modelį įgydavo ilgosios cirkumflekcinės šaknies veiksmožodžiai, negu trumposios šaknies, nes ilgosios akūtinės šaknies veiksmožodžiai negalėjo turėti priešdėlio kirčio. Senesnę kirčio modelį su kirčiuotu priešdėliu išlaikė tik neproduktyvios veiksmožodžių klasės, bet ir čia jis nyksta, stumiamas naujojo modelio, kuris tarmėse įsigali nevienodais tempais. Rytinių aukštaičių tarmėse dabar jau, galima sakyti, įsigalėjo vieningas priešdėlinių veiksmožodžių kirčiavimo modelis su bekirčiu priešdėliu, nors dalis veiksmožodžių, turinčių trumpą šaknį, čia iki šiol išlaikė priešdėlio kirtį. Priešdėlis *pér-* (*pár-*) – vienintelis priešdėlis, turįs akūtinę priegaidę, visose veiksmožodžių klasėse ir formose ir visose lietuvių kalbos tarmėse turi kirtį, plg. *pérskaitau, pérvarau, péreinu, pérdarysiu, pérlaikyti* ir kt. Vadinasi, kirčio neteko tik priešdėliai, turį cirkumflekcinį ar trumpą skiemenį, ir tai dar kartą rodo, kad senesniu priešdėlinių veiksmožodžių kirčiavimu reikia laikyti priešdėlio kirtį ir kad šio kirčiavimo suirimo priežastis yra Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnis.

Taigi reikia manyti, kad prieš galutinį prievieksmių (priešdėlių) suaugimą su veiksmožodžiu į vieningą fonetinį kompleksą, kirtį turėjo priešdėlis, o veiksmožodis užėmė enklitinę padėtį. Toks priešdėlių kirčiavimas, matyt, buvo susijęs su tuo, kad jie keitė veiksmožodžio reikšmę, ir su ankstesne sakinio struktūra, sintaksine akcentuacija. Vėliau priešdėliams galutinai suaugant su veiksmožodžiu į vieningą fonetinį kompleksą, priešdėliai, turį cirkumflekcinį ar trumpą skiemenį ir stovį prieš veiksmožodį su akūtine šaknimi, neteko kirčio, o dar vėliau kirčio modelis su proklitiniu priešdėliu buvo apibendrinamas visam veiksmožodžiui. Įsigalint šiam naujajam kirčio modeliui, tam tikrais atvejais katalizatoriaus vaidmenį galėjo atlikti kirčiavimas veiksmožodžių, turinčių priešdėlius, kilusius ne iš prievieksmių, o iš dalelyčių. Yra pagrindo manyti, kad dalelytės (*ne-*, *be-*, *te-*, *tebe-*) su veiksmožodžiu į vieningą fonetinį kompleksą *suauugo* vėliau, negu prievieksmiai. Šiaurės vakarų aukštaičių ir daugelyje *žemaičių* tarmių, sangražinės morfemos *si* padėtis priešdėliniuose veiksmožodžiuose priklauso nuo priešdėlio tipo. Po priešdėlių, kilusių iš prievieksmių, sangražinė morfema *si* šiose tarmėse būna prieš veiksmožodžio šaknį, plg. *nu-si-neš(a)*, o po priešdėlių, kilusių iš dalelyčių (*be-*, *te-*, *tebe-*), ši morfema paprastai atsiduria veiksmožodžio gale (kaip ir nepriešdėliniuose veiksmožodžiuose), plg. *bè-šneka-s(i)*, *tè-neša-s(i)*, *tebe-spárdo-s(i)*, *nè-neša-s(i)* ir t.t.

Matyt, dalelytės į vieną žodį suaugo vėliau jau su susiformavusiomis sangražinėmis formomis. Kaip buvo matyti anksčiau, kai kurie veiksmažodžiai su priešdėliais-dalelytėmis tam tikrais atvejais ir savo kirčiu skiriasi nuo kitų priešdėlinių veiksmažodžių, plg. *negāli*, *negūli*, *netūrì* ir *pàguli*, *pàturi*, *išgali* (pastarieji turi priešdėlius, kilusius išrieveiksmių). Matyt, dalelytės su veiksmažodžiu į vieningą fonetinį kompleksą suaugo jau suirus ankstesnei vieningai priešdėlinių veiksmažodžių kirčiavimo sistemai su priešdėlio kirčiu ir susidarius dviem jų kirčiavimo modeliams.

Esamojo laiko veikiamųjų dalyvių kirčiavimo raida

Esamojo laiko veikiamosios rūšies dalyviai lietuvių kalbos tarmėse paprastai atlieka dvi funkcijas: 1) veiksmažodžio funkciją, kai dalyvis eina tariniu (*jis dirbąs*, *jis buvo bedirbąs*), 2) būdvardžio funkciją, kai dalyvis eina pažyminiu. Pirmąją funkciją visada atlieka vardininkas, o antrąją— dažniausiai netiesioginiai linksniai. Skirtingos sintaksinės vardininko ir netiesioginių linksnių funkcijos sąlygoja tam tikrą dalyvių linksniavimo paradigmos paburimą, kur vardininko forma nėra visai taip pat įaugusi į paradigmą, kaip ji yra įaugusi kitose kalbos dalyse. Ir, matyt, ne atsitiktinis dalykas tai, kad rytinėse lietuvių kalbos tarmėse šio dalyvio mot. g. vns. vard. net neturi galūnės, būdingos kitų kalbos dalių vienaskaitos vardininkui, plg. *dirbañt* „dirbanti“, *einañt* „einanti“ ir t.t., o daugiskaitos vardininke abiejų giminių funkcijas eina viena forma, plg. *jie*, *jos bėgą*, *nešą* ir t.t.

Atributyvinis esamojo laiko veikiamąjo dalyvio vartojimas, palyginti su jo vartojimo tarinio funkcija, yra labai ribotas. Kai kuriose labiau pietinėse Lietuvos tarmėse šis dalyvis visai išnyko, ir santyčiai, reiškiami juo kitose tarmėse, čia reiškiami kitomis kalbinėmis priemonėmis. Dalyviai, vartojami atributyvine funkcija, čia virtę būdvardžiais ir pasitaiko retai, plg. *vėrdantis* vanduo, *tėkantis* vanduo, *stóvintis* vanduo ir kt. Plačiausią vartojimo sferą abiejomis funkcijomis šis dalyvis turi žemaičių tarmėje, bet ir čia atributyvinis jo vartojimas yra ribotas ta prasme, kad ne visi dalyviai gali eiti pažyminiais. Su didesniu šio dalyvio vartojimu atributyvine funkcija žemaičių tarmėje susijęs ir didesnis gramatinis vardininko apiforminimas, plg. vyr. g. vns. vard. *dirbąs*, mot. g. vns. vard. *dirbanti*, vyr. g. dgs. vard. *dirbantys* ir mot. g. dgs. vard. *dirbančios*. Silpnesni paradigminiai esamojo laiko veikiamąjo dalyvio vardininko ryšiai su kitais linksniais padėjo jam

išsaugoti kai kuriais atvejais oksitoninį kirtį. Kad šio dalyvio vardininko kirtis priklauso nuo esamojo laiko veiksmožodžio kamieno formacijos, pastebėjo dar F.de-Sosiūras¹. Vėliau J. Endzelynas ir K. Būga, remdamiesi gausia medžiaga, nustatė tokį šio dalyvio vardininko kirčiavimo ryšį su esamojo laiko kamieno formacija: šaknies kirtį linke turėti dalyviai, padaryti iš esamojo laiko formų su infiksu, kamieniu *sta-* ir *ā-*, o dalyviai, padaryti iš kitų kamienų (*a-*, *ia-*, *i-*) gali turėti ir galo, ir šaknies kirtį². Tokį pat kirčio priklausymą nuo kamieno formacijos patvirtino ir M. Daukšos akcentologinė medžiaga³. Nepaisant didelio dalyvių kirčiavimo dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse įvairavimo, tam tikras jų kirčio priklausymas nuo esamojo laiko kamieno pasireiškia ir dabar. Dalyviai, padaryti iš esamojo laiko priesaginių ir *ā*-kamienų, daugelyje tarmių turi pastovų šaknies kirtį, ir kilnojamas jų kirtis pasitaiko rečiau, plg. *sakanti* || *sākanti* (žemaičių tarmės), *žinañt*, *skaitqs* || *skaitqs* (Linkmenys), *darq* (Svėdasai), *berqšqs* (Dusetos), *klausqs* (Šaukėnai) ir kt. Dalyviai, padaryti iš infiksinių ir *sta*-kamienų veiksmožodžių, gana dažnai turi šaknies kirtį, bet dažniausiai jų kirtis labai svyruoja, ir oksitoninis kirtis užtinkamas dažnokai, plg. vns. vard. *ryjqs*, *pingqs*, *nerandqs* WNT, 53-54, mot. g. vns. vard. *pykstañt*, *dygstañt* (Linkmenys), *smunkanti*, *nykstanti*, *dygstanti* (žemaičių tarmės). Neretai tarmėse vienas ir tas pats dalyvis kirčiuoja ir šaknį, ir galūnę, plg. *bėgqs* || *bėgqs*, *dirbqs* || *dirbqs*, *stóviqs* || *stoviqs*, *mókqs* || *mokqs*, *skùtqs* || *skutqs* ir t.t. (Linkmenys), *bėgqs* || *bėgqs*, *ėsqqs* || *esqs* (Šakyna), *bėgqs* || *bėgqs*, *bėganti* || *bėganti*, *uždírbrqs* || *uždírbrqs*, *uždír-banti* || *uždír-banti* (Jurbarkas), *eĩnqs* || *einqs*, *dārq* || *darq* (Svėdasai), *gùlqs* || *guliñs*, *nóriqs* || *noriñs*, *lójqs* || *lojiñs* (Luokė) ir kt. Kai kuriose tarmėse galo kirtį gali turėti net dalyviai, padaryti iš priesaginių veiksmožodžių, plg. *dalijqs*, *maintnqs* (Šiauliai), plg. dar M. Daukšos „Postilės“ *griešijenciáis*, dgs. kilm. *karaliaujančiūjų*, *žalaujančiū*, vns. kilm. *marinančiōs*, dgs. naud. *gyvenantiemus* (DA 210 ir t.t.).

Šio dalyvio netiesioginių linksnių kirčiavimas dabartinėse tarmėse taip pat įvairuoja. Labiausiai viena nuo kitos besiskiriančias pastovaus ir kilnojamo kirčio paradigmas turi žemaičių ir jiems kaimyninių aukštaičių tarmės, plg. dalyvio *dārqqs* pastovaus kirčio paradigmą, kur visi

¹ F. de-Saussure, Accentuation lituanienne, IFA, VI, 1896, p. 157.

² J. Endzelin, Zur Betonung der litauischen Präsensstämme, KZ, LI, 1923, p. 1–17; K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, I, Kaunas, 1924.

³ P. Skardžius, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935, p. 210.

linksniai turi šaknies kirtį, ir dalyvio *kriokąs, kriokanti* „verkiąs, ver-
kianti“ kilnojamojo kirčio paradigmą Mažeikių tarmėje:

Vienaskaita		Daugiskaita	
vard.	<i>kriokąs, kriokanti</i>	vard.	<i>krioką, kriokančios</i>
kilm.	<i>kriokančio, kriokančiōs</i>	kilm.	<i>kriokančiū</i>
naud.	<i>kriokančiam, kriokančiai</i>	naud.	<i>kriokantiems, kriokančioms</i>
gal.	<i>kriokantį, kriokančią</i>	gal.	<i>kriokančius, kriokančias</i>
įnag.	<i>kriokančiu, kriokančia</i>	gal.	<i>kriokančiais, kriokančioms</i>
viet.	—	viet.	—

Tuo tarpu rytų aukštaičių tarmėse dalyvių kilnojamojo kirčio para-
digma dažnai yra sumišusi su pastovaus kirčio paradigma. Daugelyje
tarmių kilnojamo kirčio paradigmos oksitoninės formos turi para-
leliai vartojamas baritonines, plg. dalyvio *noriąs, norianti* kirčiavimą
Aluntos tarmėje:

Vienaskaita

vard.	<i>noriąs nóriantys</i>	<i>norianti nórianti</i>
kilm.	<i>nóriančio</i>	<i>noriančiōs nóriančios</i>
naud.	<i>noriančiam nóriančiam</i>	<i>nóriančiai</i>
gal.	<i>nóriantį</i>	<i>nóriančią</i>
įnag.	<i>nóriančiu</i>	<i>nóriančia</i>
viet.	—	—

Daugiskaita

vard.	<i>norią nóriantys</i>	<i>nóriančios</i>
kilm.	<i>noriančiū nóriančių</i>	
naud.	<i>noriantiem nóriantiem</i>	<i>noriančiōm nóriančiom</i>
gal.	<i>nóriančius </i>	<i>nóriančias</i>
įnag.	<i>noriančiais nóriančiais</i>	<i>noriančiōm nóriančiom</i>
viet.	—	—

Toks kilnojamojo ir pastovaus kirčio paradigmų mišinys rodo kil-
nojamojo kirčio perėjimą į pastovų. Kai kuriose rytų aukštaičių tarmėse
(Linkmenys, Adutiškis, Kuktiškės, Dotėnai, Uoginiai ir kt.) dalyvių
kilnojamojo kirčio paradigma beveik visai išnyko, tik vyr. g. vardininko
linksniai ir čia išlaiko galo kirtį, plg. *noriąs, noriā*. Oksitoninis netiesio-
ginių linksnių kirtis čia pasitaiko rečiau. Tendencija į pastovaus kirčio
paradigmą pasireiškia ir žemaičių tarmėse (Kretinga ir kt.), kur kai

kurie kilnojamo kirčio paradigmos dalyvių linksniai, skirtingai nuo būdvardžių tų pačių linksnių, turi baritoninį kirtį, plg. vns. naud. *bėgančiam*, dgs. naud. *bėgantiems*, *áugančioms*, dgs. įnag. *áugančiom(i)s*. Tačiau žemaičių tarmėse kilnojamo kirčio paradigmos nykimas galėjo būti pristabdytas atsiradusio skiemens kirčio ir vardininko didesnio paradigminio ryšio su kitais linksniais (arba platesnio šių dalyvių atributyvinio vartojimo).

Kaip paaiškinti tokį šių dalyvių kirčiavimo įvairumą? Viena jo priežasčių yra silpnesnis paradigmatis vardininko linksnio ryšys su kitais linksniais. Bet šis bruožas būdingas ir būtojo laiko veikiamosios rūšies dalyviui, o pastarasis dabar turi tik pastovaus kirčio paradigmą. Toks šių dviejų dalyvių kirčiavimo skirtumas gali būti susijęs su tuo, kad būtojo laiko veikiamasis dalyvis dažniausiai vartojamas priešdėlinis, o tas pats esamojo laiko dalyvis – dažniau nepriešdėlinis. Be to, būtojo laiko dalyvis apskritai vartojamas dažniau, negu esamojo laiko, kadangi pirmasis vartojamas atributyvine-predikatyvine funkcija, o antrasis šios funkcijos neturi (ja vartojamas specifinis pusdalyvis su *-damas*). Dėl to, kad priešdėliniai esamojo laiko veikiamieji dalyviai vartojami gana retai, jų kirčio paradigmoje retai pasitaiko ir nebūdingas lietuvių kalbai kirčio kilnojimas iš trečio ar tolesnio vidurinio (nepradinio) skiemens į paskutinį žodžio skiemenį (plg. *padārantį: padarančiam*). Suaugus dalelytėms *ne-, te-, be-, tebe-* su veiksmąžodžiu į vieną žodį, toks nedėsningas kirčio kilnojimas galėjo pasitaikyti dažniau, plg. vns. gal. *nebėgantį* ir vns. naud. *nebėgančiam*. Anksčiau aprašytas šio dalyvio kirčio nepastovumas, matyt, atsirado dėl pastangų likviduoti nedėsningą kirčio kilnojamą ir su jomis susijusios tendencijos į vieningą pastovaus kirčio paradigmą. Įdomu pažymėti, kad kai kuriose žemaičių tarmėse dalyviai *esąs* || *ėsąs, einąs* || *einąs* su dalelytėmis *te-, be-, tebe-, ne-, nebe-* visada kirčiuoja šaknį, plg. *tebeinąs, tebėsanti* ir kt. Matyt, priešdėliniai dalyviai įgijo pastovų kirtį, kad būtų išvengta nedėsningo kirčio kilnojimo. Savo ruožtu priešdėlinių dalyvių kirčiavimas galėdavo daryti ir daro įtaką nepriešdėlinių dalyvių kirčiui, ir dėl to nepriešdėliniai dalyviai greta oksitoninio įgyja šaknies kirtį. Iš kitos pusės, dėl to, kad, sudarant priešdėlinius dalyvius, nepriklausomu nariu yra nepriešdėlinis dalyvis, o priklausomu priešdėlinis, nepriešdėlinių dalyvių kirčiavimas veikia priešdėlinių kirčiavimą, o tai savo ruožtu gaivina nedėsningą kirčio kilnojamą. Šių dviejų tendencijų susidūrimas, matyt, ir lemia esamojo laiko dalyvio kirčiavimo įvairumą tarmėse.

Esamojo laiko veikiamųjų dalyvių mikrosistemai būdingas tam tikras uždarumas. Dėl to priešdėliniai dalyviai gali būti daromi iš nepriešdėlinių, be veiksmožodžio esamojo laiko priešdėlinių formų tarpininkavimo, plg. *nešąs* ir *panešąs* (bet es. 1. 3 a. *pàneša*). Vis dėlto priešdėlinių dalyvių darybiniai ryšiai su esamojo laiko veiksmožodžių 3 a. yra gana glaudūs. Juk ne atsitiktinis dalykas tai, kad F.de-Sosiūras, J. Endzelynas ir K. Būga pastebėjo dalyvio kirčio priklausymą nuo priešdėlinio veiksmožodžio kirčio. K. Būga šį priklausymą formulavo taip: „Jeigu dviskiemenė tiesioginės nuosakos trečiojo asmens lytis, gavus priešdėlį *ap-, at-, ė-, iš-, nu-, pa-, par-, pra-, pri-, su-, už-, be-* arba neigiamąją dalelytę *ne-* turi kirtį ant priešdėlio arba dalelytės, tai esamojo laiko veikiamasis dalyvis kirčiuoja galinį skiemenį“¹. Linksniuojant dalyvį, turintį priešdėlio kirtį, nedėsningas kirčio kilnojimas rasti negalėjo (plg., pvz., *pàkeliantį – pakeliančiam* ir *láiškanešį – laiškanešys*), ir ši aplinkybė padėjo išlikti nepriešdėlinių dalyvių vardininko oksitoniniam kirčiui. Tuoj tarpu linksniuojant priešdėlinius dalyvius, turinčius ne priešdėlio, o šaknies kirtį, kirčio kilnojimas tarp trečio ar tolesnio nepradinio ir galinio skiemens buvo nedėsningas (plg., pvz., *paprāšantį* ir **paprāšančiam*), ir todėl šie dalyviai įgijo pastovaus kirčio paradigmą. Laikui bėgant, šių dalyvių kirčio pastovumas įsigalėjo galutinai, ir vardininkas pradėjo kirčiuoti šaknį. Dėl priešdėlinių dalyvių kirčio įtakos, matyt, ir nepriešdėliniai gali pereiti į pastovaus kirčiavimo paradigmą (pagal modelį *išeinąs* ir *einąs* \supset *einąs*). Matyt, priešdėlinių dalyvių kirčio įtaka nepriešdėliniams ir reikia aiškinti akūtinės šaknies dalyvių tendenciją į pastovaus kirčio paradigmą rytų aukštaičių tarmėse, plg. *áugąs, bėgąs, dirbąs* ir t.t., bet *kalbąs, kremtąs* ir kt. (DA, 216 t.t.; WNT, I, 53-54). Juk akūtinės šaknies dalyviai negalėjo kirčiuoti priešdėlio.

Kažkada ir esamojo laiko veikiamojo dalyvio vardininkas, vartojamas su priešdėliais (prieveksmiai), matyt, užimdavo enklitinę padėtį. Tokio kirčiavimo reliktai, galimas daiktas, išliko M. Daukšos „Postilėje“ ir tarmėse, plg. dgs. vard. *nėmintą* DP 276₁₇, vns. vard., *nódboiąsis* DP 391₂, vns. vard. *bėstebįs* DP 49₂, vns. vard. *n’ápkenčias* Kursch. Les. 89, *priimąs* Kursch. Les. 104, *apsiimąs* Kursch. Les. 106, *užmetąs* Kursch. Les. 40, *nùvedąs* Kursch. Les. 89, *b’asīriunt* (= *besiirianti*) LM 14, *b’asīkalbunt* (= *besikalbanti*) LM 19, 51, *b’asīr’ajunt* (= *besiriejanti*) LM 24.

¹ K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, I, Kaunas, 1924, p. XXXVIII.

Būtojo laiko veikiamųjų dalyvių kirčiavimo raida

Šiuo metu visose lietuvių kalbos tarmėse būtojo laiko veikiamasis dalyvis nepriklausomai nuo to, nepriešdėlinis jis, priešdėlinis ar sangražinis, turi pastovų koloninį šaknies ar priesagos kirtį, plg. *ėjes, nėšęs; mylėjęs; galvójęs; padāręs, dārėsis* ir t.t. Netgi tais atvejais, kai atitinkamas būtojo laiko veiksmazodis turi priešdėlio kirtį, iš jo padarytas būtojo laiko dalyvis turi šaknies kirtį, plg. *atjaūtęs* ir *átjautė, atnėšęs* ir *átnešė* ir kt.

Nuo esamojo laiko veikiamąjo dalyvio kirčiavimo šio dalyvio kirčiavimas skiriasi ir tuo, kad jo šaknies ar priesagos kirtis yra pastovus visuose linksniuose. Tai, matyt, rodo, kad būtojo laiko dalyvis sudaro gana uždara mikrosistemą. Šis dalyvis vartojamas visose lietuvių kalbos tarmėse ir jo vartojimo sfera yra plati, platesnė, negu esamojo laiko dalyvio vartojimo sfera, kadangi jis gali būti vartojamas ir atributyvine-predikatyvine funkcija, ir ypač dažnai sudėtiniuose laikuose. Priešdėlinis būtojo laiko dalyvis padaromas tiesiog iš nepriešdėlinio, be veiksmazodžio būtojo laiko formos tarpininkavimo, plg. *jaūtė* ir *jaūtęs* ir *átjautė*, bet *atjaūtęs* (: *jaūtęs*). Tačiau vieningas šių dalyvių kirčiavimas galutinai susiformavo ne taip seniai. Tai matyti iš šio dalyvio akcentuacijos M. Daukšos raštuose ir senesnio kirčiavimo pėdsakų žemaičių tarmėse.

M. Daukšos raštuose būtojo laiko veikiamųjų dalyvių kirčiavimas dar gana įvairuoja ir tuo primena anksčiau aprašytą esamojo laiko dalyvių kirtį. M. Daukšos „Postilėje“ vieni ir tie patys nepriešdėliniai dalyviai vardininke gali turėti ir šaknies, ir galo kirtį, plg. *búwęs* 334⁴⁵, 336²⁷, 419⁸, *dáwęs* 422³⁵, *ėmęs* 386¹⁹, *mókęs* 348¹⁹, *plėbęs* 570¹⁸, *stóięs* 42³⁹, 102¹⁴, *tápęs* 46²⁷, 567⁹, 617¹⁷, *tápęs* 170²⁵, 132³, *táręs* 316⁶ ir *ne buwęs* 583⁵¹, *kelęs* 189³⁰, *klausęs* 356¹¹, *laidés* 282⁷, *plėbė* 313²³, *sedės* 136¹³, *sedės* 347³⁵, *stóięs* 314³⁴, *tapės* 150⁴⁵, *ne mitės* 271³⁰, plg. dar dgs. kilm. *wedusių* 493¹⁹, dgs. naud. *mirusių* 544²⁸, *mirusių* 578¹⁹. Panašiu kirčiavimo svyravimu pasižymi ir priešdėliniai būtojo laiko dalyviai, plg. *nubóde* 327¹⁵, *padáwęs* 318¹⁷ || *perdáwė* 362⁴⁸, *nesudėgęs* 398²⁰, *pradėięs* 345²⁵, *nusidėiė* 428⁸, *nusidėiuseis* 428⁸, *i bėmęs* 322¹⁷, *sugrįžęs* 385²⁴ || *sugrįžęs* 385²⁵, *atlaidęs* 436²² || *palaidės* 459²⁸, *nubúdeš* 464¹⁹, *numėtęs* 540¹⁸, *pamėtęs* 344⁴⁴, 403⁶, 419¹⁷, *numiřęs* 195³, *numiřęs* 413²⁰ || *numiřęs* 191⁵², 228²⁸, *numiřė* 450³¹ || *numiřė* 179⁵, 371¹⁸, *numiřėiie* 547⁴⁸, 585⁵, *numiřėiė* 585⁴⁰, *numirusių* 50³⁴, 211⁴⁰, 401⁴⁰, *numirusių* 190⁷ || *numirusių* 584⁴⁷, *numirusiūiu* 543³⁵, 546⁶, 550¹², *numirusiėmus* 546⁹, 550³², *numirusiūs* 450⁵¹, *numirusiós* 546²², *pamúbė* 351³⁷, *atnébė* 347⁴⁹, *praptėbės*

412₁₃ || *nuplebė* 393₃₉, *įraušęs* 392₂₆, *pasiūtėiie* 141₁₅ || *pasiūtės* 529₅₃, *prastóies* 382₁₀, *prašókusiump* 550₃₃ || *prašókusiói* 309₃₈, *wédusiųių* 49₃₄ || *wedusių* 493₁₉; *praiispúlės* 169₂₁, *nupúlusiųių* 521₂₅, *nušalės* 250₂₀, *atwerėsis* 428₁₄, *tikusiųių* 553₅, *ne tikusiómis* 567₃₈, *ižkėtusiémus* 543₁₁, *atlikusiós* 568₂₀, *pasilikusiús* 549₅₀ ir kt. Kaip matyti, būtojo laiko veikiamieji dalyviai greta pastovaus kirčio turi ir kilnojamą. Sprendžiant iš to, kad dabartinėje lietuvių kalboje šie dalyviai turi tik pastovaus kirčio paradigmą, nesunku suvokti, jog jų akcentuacija M. Daukšos raštuose atspindi kilnojamosios kirčiavimo paradigmos perėjimą į pastoviąją (plg. vieno ir to paties dalyvio kirčio svyravimą tarp pastovaus ir kilnojamo kirčio paradigmų). Šių dalyvių daugiskaitos vardininkai galinio kirčio pėdsakai išlaikė ir žemaičių tarmėse, plg. *biegėn*, *šaukėn* ar *biege* || *biegėi*, *nėšę* || *nėšėi*, *prikėpę* || *prikėpėi*, *gėmėi* (Viekšniai, Klykoliai ir kt.). Dvibalsiai *-en* ar *-ei* čia galėjo atsirasti tik kirčiuotame žodžio gale (nekirčiuotame žodžio gale $\epsilon > \text{e}$).

Priešdėliniai dalyviai M. Daukšos raštuose iš esmės turi tokį patį kirtį, kaip ir nepriešdėliniai (plg. *pałaidės*, *perdawė* ir kt.). Matyt, jau XVI a. priešdėliniai dalyviai buvo daromi iš nepriešdėlinių, be veiksmažodžių būtojo laiko tarpininkavimo. Tačiau M. Daukšos „Postilėje“ dar užtinkamos senesnės priešdėlinių būtojo laiko dalyvių kirčiavimo sistemos liekanos su priešdėlio kirčiu, plg. vns. vard. *pádawęs* 284₂₂, dgs. gal. *pádawuses* 241₃₉, dgs. vard. *súgrįžę* 254₂₇, dgs. kilm. *númirusių* 3₃₂, 190₁₀, *númirusių* 585₂₉, vns. kilm. *páwirtusios* 100₁, vns. vard. *pážeidęs* 293₅, *prázwelgęs* 431₃₈ ir kt. Šis kirčiavimas rodytų buvusią enklitinę dalyvio, vartojimo su priešdėliais (prieveiksmais), padėtį.

Tuo būdu ir M. Daukšos raštų akcentologinė medžiaga, ir senesnės akcentuacijos pėdsakai žemaičių tarmėje rodo, jog būtojo laiko veikiamosios rūšies dalyviai turėjo kilnojamo kirčiavimo paradigmą, kuri vėliau visame lietuvių kalbos areale perėjo į pastoviąją. Vadinasi, anksčiau būtojo laiko veikiamieji dalyviai savo kirčiavimu priminė dabartinį esamojo laiko veikiamųjų dalyvių kirčiavimą, turintį tendenciją į vieningą pastovaus kirčiavimo paradigmą. Tačiau būtojo laiko dalyviuose ši tendencija buvo greičiau įgyvendinta, ir šiuo kirčiavimo bruožu šis dalyvis dabar skiriasi nuo esamojo laiko dalyvio kirčiavimo. Kad būtojo laiko dalyviuose ta tendencija išgalėjo greičiau, priklausė nuo to, kad šie dalyviai yra dažniau vartojami su priešdėliais, negu be priešdėlių, ir pasižymi žymiai platesne vartojimo sfera, negu esamojo laiko dalyviai. Priešdėliniuose dalyviuose kilnojamas kirtis ilgiau išlikti negalėjo, kadangi jo kreivė čia prieštaravo lietuvių kalbos kirčio kilnojimo dės-

niams (kirčio kilnojimas tarp trečio ar tolesnio vidurinio (nepradinio ir galinio skiemens lietuvių kalbai nėra būdingas).

Neveikiamųjų esamojo laiko dalyvių kirčiavimo raida

Nepriešdėliniai esamojo laiko neveikiamosios rūšies dalyviai yra padaromi iš veiksmažodžio esamojo laiko kamieno ir paprastai išlaiko esamojo laiko kirčio vietą, plg. *gyvėnamas, -a* (:gyvėna), *dāromas, -a* (:dāro), *āriamas, -à* (:āria), *mýlimas, -à* (:mýli). Esamojo laiko kirčio vietą išlaiko ir priešdėliniai dalyviai, plg. *sugyvėnamas, -a* (:sugyvėna), *padāromas, -a* (:padāro) ir kt. Jeigu veiksmažodžio esamasis laikas turi priešdėlio kirtį, tai iš jo padarytas dalyvis taip pat turi priešdėlio kirtį, plg. *atsukamas, -à* (:atsuka), *užjaūčiamas, -à* (:užjaūčia) ir kt.

Literatūrinėje kalboje ir tarmėse (vakarų, rytų aukštaičiai, žemaičiai) šie dalyviai pasiskirstę į dvi kirčiavimo paradigmas: pastoviąją ir kilnojamąją. Šis pasiskirstymas priklauso nuo dalyvio darybinio tipo. Nepriešdėliniai ir priešdėliniai dalyviai, padaryti iš priesaginių ir *ā-* esamojo laiko kamienų, turi pastovaus kirčio paradigmą, plg. (*su*)-*gyvėnamas, -a* (:gyvėna), (*pa*)-*prāšomas, -a* (:prāšo), o dalyviai, padaryti iš (*i*)-*a-* ir *i*-kamienų, turi kilnojamojo kirčio paradigmą, plg. *āriamas, -à*; *nėšamas, -à*; *sūriamas, -à*; *lšnešamas, -à* ir t.t. Išimtį sudaro dalyviai su akūtinu priešdėliu *pér-*, visada turį tik pastovaus kirčio paradigmą su priešdėlio kirčiu, plg. *pérnešamas, -a* ir kt.

Tačiau lietuvių kalbos tarmėse kilnojamojo kirčio paradigma neretai susipynusi su pastovaus kirčiavimo paradigma. Anksčiau nurodyti dalyviai, turį kilnojamą kirtį, tarmėse gali turėti ir pastovų, ir kilnojamą kirtį, plg. šių dalyvių kirčiavimą pietų vakarų aukštaičių tarmėse:

Vienaskaita

vard.	<i>sùkamas</i>	<i>sukamà, sùkama</i>
kilm.	<i>sùkamo</i>	<i>sukamòs, sùkamos</i>
naud.	<i>sukamám, sùkamam</i>	<i>sukamái, sùkamai</i>
gal.	<i>sùkamą</i>	
įnag.	<i>sùkamu</i>	<i>sukamà, sùkama</i>
viet.	<i>sùkamaĩ</i>	<i>sukamò, sùkamo</i>

Daugiskaita

vard.	<i>sukamì, sùkami</i>	<i>sùkamos</i>
kilm.		<i>sukamū, sùkamų</i>
naud.	<i>sukamiem(s), sùkamiem(s)</i>	<i>sukamóm(s), sùkamom(s)</i>
gal.	<i>sùkamus</i>	<i>sùkamas</i>
įnag.	<i>sukamaĩs, sùkamais</i>	<i>sukamòm, sùkamom</i>
viet.	<i>sukamuòs, sùkamuos</i>	<i>sukamòs, sùkamos.</i>

Kai kuriose tarmėse ypač didėliu polinkiu į pastovaus kirčio paradigmą pasižymi akūtinės šaknies dalyviai, plg. *kėikiama* || *keikiamà*, *kėikiami* || *keikiamì*, vns. kilm. *dirbamos* || *dirbamōs* (Pagramantis). Didėliu kirčiavimo nepastovumu neveikiamieji esamojo laiko dalyviai pasižymi ir M. Daukšos raštuose, plg. pastovaus kirčio paradigmą: *berėikiamiejì* DP 166₁₉, *ne reikiami* DP 519₃, *gėidžeami* DK 50₃, *ne izbìtoma* DP 161₃₂, *ne izbìtomoi* DP 169₁₉, vns. kilm. *nutàriamos* DP 473₂₅, *ne pabėgemi* DP 448₄₀, vns. kilm. *paiúge^amos* DP 1₁₆, *pakákami* DP 294₉, vns. įnag. *ne paláubomu* DP 112₄₄, vns. viet. *ne paláubomoie* DP 564₁₅, vns. vard. *ne panókstama* DP 406₂₁, *ne prinókstami* DP 389₄₇, vns. viet. *nepanókomoy'* DP 46₃₈, *pažístama* DP 226₃₁, *ne pažístamam'* DP 361₅, *pažístamieii* DP 179₁₇, dgs. kilm. *pažístamu* DP 65₃₈, dgs. kilm. *wėldamų* DP 4₉, *wėldamų* DP 484₄₃, dgs. viet. *ne ápimamose^a* DP 8₃₇, dgs. kilm. *rėgimų* DP 156₂₇, ir kilnojamojo kirčio paradigmą: *sudedamá* DP 429₁₇, vns. kilm. *nuteriamós* DP 66₂₁ (= *nutariamōs*), *nepalauiemōii* DP 373₄₆, *ne palauiamosp'* DP 619₄, vns. kilm. *pažinstamós* DP 588₅, *užmokamá* DP 380₂₈, *ne pakelamá* DP 310₂₅, *ne pakelemúii* DP 354₁₆, vns. viet. *regimamé* DP 249₂₄, *ne regimá* DP 249₄₂, dgs. kilm. *regimų* DP 293₁₀, *ištikimá* DP 80₄₉, *ištikimói* DP 1₃₀, *ištikimíemus* DP 238₄₃, 149₄₁, 490₃₄, *ištikimáiseis* DP 161₅₀, dgs. kilm. *nepaweimų* DP 262₁₅, vns. kilm. *mirštamós* DP 59₁₇, *ižkėnczemúii* DP 525₁₄, vns. kilm. *vėgawimósios* DP 111₃₈, *seiemá* DP 99₂₉, *skelbiamá* DP 445₅₀, dgs. įnag. *ispeiemáis* DP 260₄₇. Nustatyti kokį nors pastovaus kirčio ir kilnojamojo kirčio paradigmų pasiskirstymo principą M. Daukšos raštuose vargu galima. Vienas ir tas pats dalyvis čia gali turėti ir pastovų, ir kilnojamą kirtį (*nutàriamos* || *nutariamōs*, *pažístamos* || *pažístamōs*, *rėgimų* || *regimų* ir kt.).

Dalyvių, padarytų iš (*i*)a- ir *i*-kamienių veiksmažodžių, kirčiavimo nepastovumas ir dalyvių, padarytų iš priesaginių ir *ā*-kamienių, pastovus kirtis vargu gali būti atsitiktiniai dalykai. Anksčiau buvo parodyta, kad priešdėliniai esamojo laiko veiksmažodžiai su priesaginiu ar *ā*-kamenienu visose lietuvių kalbos tarmėse turi priesagos ar šaknies kirtį. Tuo tarpu likusiųjų esamojo laiko veiksmažodžių kirtis labai įvairuoja: kirčiuotas gali būti ir priešdėlis, ir veiksmažodžio šaknis. Dėl didelio šio dalyvio darybinio ryšio su veiksmažodžių esamojo laiko kamieniu priešdėliniai dalyviai išlaiko esamojo laiko veiksmažodžio kirčio vietą (plg. *parášo* ir *parášomas*, *àtsuka* ir *àtsukamas*). Kadangi kirčio kilnojimas tarp trečio ir tolesnio vidurinio (nepradinio) skiemens lietuvių kalbai nėra būdingas, tai priešdėliniai dalyviai, turį ne priešdėlio, o

vidurinio skiemens kirtį, turėjo įgyti pastovaus kirčio paradigmą. Priešdėlinių dalyvių pastovaus kirčio paradigma darė ir daro įtaką atitinkamų nepriešdėlinių dalyvių kirčiavimui: pagal pirmųjų pastovaus kirčio modelį antrųjų kirtis irgi išrieda į pastovų. Dalyvių, padarytų iš priegaginių ir *ā*-kamieno veiksmažodžių, pastovus kirtis stabilizavosi anksčiau, negu kitų dalyvių. Dalyvių, padarytų iš *a*- ir *i*-kamienių esamojo laiko formų, įsigalėti pastoviam kirčiui kliudė ta aplinkybė, kad priešdėliniai dalyviai, padaryti iš šių kamienų, gali turėti ir priešdėlio, ir šaknies kirtį, o tais atvejais, kai dalyvis turėjo priešdėlio kirtį, nebūdingo kirčio kilnojimo neatsirasdavo (plg. *nūsukamas,-à; nūjaučiamas,-à*). Palaipsnis kirčio kėlimasis iš priešdėlio į veiksmažodžio šaknį veiksmažodžiuose ir iš jų padarytuose dalyviuose vis keldavo nedėsningą kirčio kilnojimą tarp trečio ar tolesnio vidurinio ir galinio skiemens, o šis nedėsningas kilnojimas buvo šalinamas pastovaus kirčio paradigmos įvedimu. Štai kodėl kai kuriose tarmėse kilnojamojo kirčio virtimo pastoviuoju tendencija ypač ryškėja priešdėliniuose dalyviuose, turinčiuose akūtinę šaknį ir, suprantama, šaknies kirtį. Iš kitos pusės, priešdėliniai dalyviai darybiniu požiūriu glaudžiai siejasi su nepriešdėliniais, o ši aplinkybė savo ruožtu vis gaivina nedėsningą kirčio kilnojimą (plg., pvz., *pakeñčiamas, pakenčiamà*).

Taigi esamojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvio kirčiavimo raidą galima apibūdinti kaip riedėjimo į pastovaus kirčio paradigmą procesą. Bet ši raidos linija nuolat pažeidžiama vis atsirandančio nebūdingo kirčio kilnojimo, sukeliama glaudaus darybinio šio dalyvio ryšio su esamojo laiko veiksmažodžiu ir glaudaus priešdėlinių dalyvių ryšio su nepriešdėliniais. Visa tai ir sukelia tokį didelį šio dalyvio kirčiavimo nepastovumą.

Vadinamosios bevardės giminės neveikiamosios rūšies dalyvis visose lietuvių kalbos tarmėse išlaiko veiksmažodžio esamojo laiko kirčio vietą, plg. *āriama (:āria)*, *išariama (:išaria)* ir t.t.

Būtojo laiko neveikiamojo dalyvio kirčiavimo raida

Buvusią enklitinę veiksmažodžio ar dalyvio, vartojamo su prieviksminės kilmės priešdėliais, padėtį ypač gražiai rodo būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvio kirčiavimas. Šis dalyvis plačiai vartojamas visose lietuvių kalbos tarmėse. Padaromas jis dabar iš veiksmažodžių bendraties, plg. *dirbtas (:dirbti)*, *rašytas (:rašyti)*. Nepriešdėlinių būtojo laiko dalyvių kirčio vieta visada sutampa su bendraties kirčio vieta,

o jų kirčio kreivės tipas paprastai priklauso nuo bendraties kamieno skiemenų skaičiaus. Dalyviai, padaryti iš vienskiemenio bendraties kamieno, paprastai turi kilnojamą kirčiavimo paradigmą, o dalyviai, padaryti iš daugiaskiemenio bendraties kamieno (dviskiemenio ir t.t.), turi pastovaus kirčio paradigmą, plg. *láuktas, lauktà* (:láu-k-ti) ir *darýtas, darýta* (:darý-ti). Kiek kitaip kirčiuojami priešdėliniai dalyviai. Jų kirčio kreivės tipas daugelyje tarmių priklauso nuo bendraties kamieno skiemenų skaičiaus, plg. *padarýtas, padarýta* (:darý-ti) ir *nušáutas, nušáutà* (:šáu-ti), bet jų kirčio vieta ne visada sutampa su bendraties kirčio vieta. Jų kirčio vieta priklauso ne tik nuo bendraties kamieno skiemenų skaičiaus, bet ir nuo dalyvio šaknies priegaidės. Priešdėliniai dalyviai, padaryti iš daugiaskiemenio bendraties kamieno, savo kirčio vieta sutampa su bendratimi, lygiai taip, kaip ir dalyviai, padaryti iš vienskiemenio bendraties kamieno, turinčio akūtinę šaknies priegaidę, plg. *padarýtas, padarýta* (:darýti), vyr. ir mot. g. vns. gal. *nušáutą* (:šáu-ti). Priešdėliniai dalyviai, padaryti iš vienskiemenio bendraties kamieno, turinčio cirkumflekcinę šaknies priegaidę ar trumpą šaknies skiemenį, kirčio vieta skiriasi nuo bendraties ir visada turi priešdėlio kirtį, plg. *pàpirktas* ir bendr. *papírkti, išneštas* ir bendr. *išněsti*.

Pastarųjų priešdėlinių dalyvių kirčiavimas rodo tam tikrą priešdėlinių dalyvių darybos mikrosistemos uždarumą ir būtent tai, kad šie dalyviai daromi ne tiesiog iš bendraties, o iš atitinkamų nepriešdėlinių dalyvių. Darant juos iš bendraties, būtų išlaikoma ir bendraties kirčio vieta. Tuo būdu priešdėliniuose dalyviuose, susijusiuose su vienskiemeniu bendraties kamienu ir turinčiuose cirkumflekcinę ar trumpą šaknį, iki šiol išliko senasis priešdėlinių dalyvių kirčiavimo modelis su priešdėlio kirčiu. Tiesa, M. Daukšos raštuose jau ir šie dalyviai gali turėti šaknies kirtį, plg. *prideñgtas, uždraūstojo, įmėstas, pakàstas, atsiūštas, nusiūštas, įvėstas, apvilktą, apvōgtas, įžeistas* ir kt. (DA, 225).

Abstrahuojantis nuo dalyvių, padarytų iš daugiaskiemenio bendraties kamieno, priešdėlinių dalyvių, turinčių vienskiemenį bendraties kamieną, priešdėlio kirčio ir šaknies kirčio distribucija yra papildoma, priklausanti nuo priešdėlio ir šaknies priegaidžių. Priešdėlis *per-*, vienintelis priešdėlis su akūtine priegaide, visada turi kirtį (net ir dalyviuose, padarytuose iš daugiaskiemenio bendraties kamieno), plg. *pėrbėgtas, pėreitas, pėrskaitytas*. Tuo tarpu kitų priešdėlinių dalyvių, turinčių cirkumflekctinius ar trumpus skiemenis, kirčio pasiskirstymas tarp priešdėlio ir veiksmažodinės šaknies yra priklausomas nuo šaknies priegaidės: dalyviai su akūtine šaknies priegaide turi šaknies kirtį (plg.

išáustas, iškéltras ir t.t.), o dalyviai su cirkumflektine ar trumpąja šaknimi turi priešdėlio kirtį (plg. *nùeitas, išvestas* ir kt.). Tuo būdu būtojo laiko neveikiamosios rūšies priešdėlinių dalyvių, daromų iš vienskiemenio bendraties kamieno, kirčiavimas ypač aiškiai rodo buvusią enklitinę dalyvio, vartojamo su prieviksminės kilmės priešdėliais, padėtį.

Dalyviai, padaryti iš daugiaskiemenio bendraties kāmieno, dabar turi pastovaus kirčio paradigmą. Tačiau kažkada ir jie galėjo turėti kilnojama kirtį, plg. dial. *įklampintà, paguldýtà, minètà* ir M. Daukšos raštų *sugražintà, išliuosuotais, paskandintieji* ir kt. (DA, 226). Šių dalyvių kilnojamojo kirčio paradigmos likvidavimas, matyt, susijęs su kilnojamojo kirčio nykimu daugiaskiemeniuose žodžiuose, turinčiuose akūtinę priešpaskutinio skiemens priegaidę. Kai kuriose vakarų aukštaičių tarmėse (Jurbarkas, Vilkaviškis ir kt.) net dalyviai, padaryti iš vienskiemenio bendraties kamieno ir turį akūtinę šaknį, priklauso pastovaus kirčio paradigmai, plg. *pašáutas* ir mot. g. vns. vard. *pašáuta* (o ne *pašautà*); *šáutas* ir *šáuta* (o ne *šautà*), bet *kiršptas,-à, mėstas,-à*.

Pusdalyvio ir padalyvio kirčiavimas

Pusdalyvis su *-damas,-a* dabar padaromas iš bendraties kamieno. Paprastai jo vartojamas tik vardininko linksnis ir kaitomas jis tik gimine ir skaičiumi, plg. vyr. g. vns. vard. *bėgdamas*, mot. g. vns. vard. *bėgdamà*; vyr. g. dgs. vard. *bėgdami*, mot. g. dgs. vard. *bėgdamos*. Literatūrinėje kalboje ir daugelyje tarmių šis dalyvis turi dvi kirčiavimo paradigmas: pastoviąją, plg. *skaitýdamas, skaitýdama*, ir kilnojamąją, plg. *bėgdamas, bėgdamà*. Dvi kirčio paradigmas turi ir priešdėliniai pusdalyviai, kurių pasiskirstymas į šias paradigmas visai atitinka nepriešdėlinių pusdalyvių pasiskirstymą, išskyrus pusdalyvius su priešdėliu *pér* (*pár-*), visada turinčius priešdėlio kirtį, plg. *pėrbėgdamas, pėrbėgdama* ir t.t.

Kaip nepriešdėlinių, taip ir priešdėlinių pusdalyvių kirčiavimo paradigma priklauso nuo bendraties kamieno skiemenų skaičiaus. Pusdalyviai, padaryti iš vienskiemenio bendraties kamieno, paprastai turi kilnojamo kirčio paradigmą, o pusdalyviai, padaryti iš daugiaskiemenio bendraties kamieno, turi pastovų kirtį. Šiek tiek stebina kilnojamosios paradigmos priešdėlinių veiksmažodžių kirčio kreivė (*išbėgdamas, išbėgdamà*), prieštaraujanti lietuvių kalbos kirčio kreivės dėsningumams, kadangi kirčio kilnojimas tarp trečio ar tolesnio vidurinio skiemens (nuo žodžio galo) ir galinio skiemens lietuvių kalbai nėra būdingas. Ši

netaisyklinga kirčio kreivė atsiranda todėl, kad priešdėliniai pusdalyviai, matyt, padaromi iš nepriešdėlinių, plg. *bėgdamà* ir *išbėgdamà*. Pusedalyviai, padaryti iš daugiaskiemenio bendraties kamieno, tokios netaisyklingos kirčio kreivės niekada neturi, plg. *darýdamas* ir *darýdama* (o ne **darydamà*). Galima spėti, kad pusdalyviai, padaryti iš daugiaskiemenio bendraties kamieno, iš pat pradžių turėjo pastovaus kirčio paradigmą, kadangi kirčio kilnojimas čia negalėjo vykti dėl kirčio kreivės netaisyklingumo. Tuo tarpu pusdalyviai, padaryti iš vienskiemenio bendraties kamieno, turėjo kilnojamą kirtį. M. Daukšos raštuose pastarųjų pusdalyvių kirčiavimas įvairuoja (kirtis gali būti šaknyje ar galūnėje), plg. *búdami* DP 156₈, *búdami* DP 237₇, 428₁₀, 450₅₁, 557₃₃, 607₃₇ || *ne budamí* DP 27₄₈, 104₃₁, *budamí* DP 287₄, (= *búdami* || *búdami*), *nė gėizdami* DK 26₃₃, *nė gėizdami* DK 27₃₂ (= *negeisdami*), *gúldami* DK 7₉ (= *guldami*), *yéidami* DK 7₂₂ (= *jeidami*), *apiiúkdami* DP 169₃₇ (= *apijuokdami*), *pakàsdami* DP 578₂₈ (= *pakàsdami*), *láukdami* DP 187₃₈, DK 24₂₁ || *ne laukdamí* DP 284₂₀, 336₆ (= *láukdami* || *laukdami*), (*ne*)*paláu-dami* DP 26₂₁, 87₃₅, *atmíndami* DK 26₃₄, *pléšdami* DP 234₃₃, *apréikšdami* DK 27₂₁, *atstódami* DP 611₃₅, *šáukdami* DP 616₂₇, *trókšdami* DP 31₅, *wérkdami* DP 578₂₇, *muždamí* DP 174₉, *plakdamí* DP 174₉. Čia buvo pateiktas pusdalyvių daugiskaitos vardininko linksnis. Tuo tarpu šių pusdalyvių mot. g. vns. vardininkas M. Daukšos raštuose dažniausiai turi galūnės kirtį, plg. *búdamà* || *búdama*, *sudedamà*, *uždegdamà*, *duodamà*, *geisdamà*, *išeidamà*, *priimdamà*, *nepalaukdamà*, *ne pažindamà*, *išpažindamà*, *teikdamà*, *verkdamà*, *apžiebdamà*. Toks vyr. g. dgs. vardininko ir mot. g. vns. vardininko kirčiavimo skirtumas gali būti atsiradęs todėl, kad vienaskaitos ir daugiskaitos formos paradigminiu atžvilgiu yra susijusios glaudžiau, negu vyriškosios ir moteriškosios giminės formos.

Priešdėliniai pusdalyviai kažkada turėjo pastovaus kirčio paradigmą su priešdėlio kirčiu. Tai, visų pirma, rodo pusdalyvių su priešdėliu *pér-* kirčiavimas, plg. *pərbėgdamas*, *pərbėgdama*, *pərbėgdami*. Antra, M. Daukšos raštuose dar ir kiti priešdėliai gali turėti kirtį, palikdami veiksmažodinę pusdalyvio dalį enklitinėje padėtyje, plg. *ápręždamas* DP 388₄₅, *súgriždamas* DP 322₁₉, *ne išeidamas* DP 235₁₉, *núeidamas* DP 325₆, *átkirzdamas* DP 605₄₆, *átliepdamas* DP 93₁₀, *átlikdamas* DP 48₇, *átlikdamas* DP 210₁₄, *pálikdamas* DP 103₁₇, 152₃₀, *pálikdamas* DP 111₁, 192₁₉, *páligdamas* DP 488₂₄, *átmindamas* DP 54₈, *átmindamas* DP 360₅₂, *númirdamas* DP 4₃₁, *átnešdamas* DP 36₅₃, *átnešdamas* DP 180₂, *nė peikdamas* DP 345₁₄, *páskasdamas* (= *pàskasdamas*) DP 307₁₀, *pátekdamas* DP 28₂₇, *nétrukdamas* DP 197₄₁, *úžwerpdamas* DP 247₄₄,

pâžeizdamas DK 60₇, *úžžėgdamas* DP 216₂₅, 236₉. Su priešdėlio kirčiu šių pusdalyvių ir dabar pasitaiko žemaičių tarmėse, plg. *išeidamas*, *išeidamys*; *pasiremdamas*, *pañnešdamas*; *pañnešdamys*; *basivažiuodamas*, *susiriesdamas*, *įsikibdamas*, *bànešdamas*; *išeidama*, *įsikibdama* ir kt. (Kretinga). Retkarčiais toks kirtis pasitaiko ir aukštaičių tarmėse (Kursch. Gr, 343, APh, II, 71_g).

Esamojo laiko padalyvis su *-ant* padaromas iš esamojo laiko kamieno. Glaudus šio padalyvio ryšys su veiksmažodžių esamojo laiko formomis sąlygoja ir jo kirčio vietos sutapimą su veiksmažodžio kirčiu esamajame laike, plg. *vėžant* (:vėža), *nùvežant* (:nùveža) ir t.t. Buvusią enklitinę šio padalyvio, vartojamo su priešdėliais (prieveiksmiais), padėtį rodo visų pirma padalyvių su priešdėliu *pér-* kirčiavimas (*pér-ėinant*, *pérnešant*) ir, antra, reliktinis kitų priešdėlių kirtis, pasitaikęs tarmėse (atitinkama esamojo laiko forma turi ne priešdėlio kirtį); plg. *pàreinant* || *pareinant*, *išeinant* || *išeinant*, *nùeinant* || *nueinant* (Jurbarkas) ir kt.

Būtojo laiko padalyvis su *-us* kirčiuojamas kaip ir atitinkamas būtojo laiko dalyvis.

Bendraties kirčio raida

Šiuo metu visose lietuvių kalbos tarmėse bendratis turi vieningą kirčiavimo sistemą: šaknies kirtį vienskiemeniame kamiene, plg. *vėsti*, *veřkti*, *būti*, ir šaknies ar priesagos kirtį daugiaskiemeniame kamiene, plg. *pláukti*, *norėti*, *galvoti* ir kt. Priešdėlinės bendratys išlaiko nepriešdėlinių bendračių kirčio vietą, plg. *atvėsti* (:vėsti), *pažūti* (:būti), *pa-veřkti* (:veřkti), *panorėti* (:norėti), išskyrus bendratis su akūtinu priešdėliu *pér-*, visada turinčiu kirtį, plg. *pérplaukti* (:plaũkti), *pėrlyti* (:lýti). Tik šiaurės vakarų žemaičių tarmėse (Kretinga ir kt.) kai kurios priešdėlinės sangražinės bendratys, turinčios ir kitus priešdėlius (neakūtinus), turi kirtį sangražos dalelytėje, einančioje po priešdėlio ir prieš veiksmažodžio šaknį, plg. *pasimiegoti*, *nusitašyti*, *apsivežėti*, *įsinorėti*, *įsimylėti* ir kt. (plg. dar liepiamąją nuosaką *pasilipk*). Nesisteminis šių bendračių kirtis yra reliktinis, rodąs, jog kažkada egzistavo kita priešdėlinių bendračių kirčiavimo sistema. Matyt, kažkada bendratis, vartojama su priešdėliu (prieveiksmiu), buvo enklitinėje padėtyje.

Bendraties kirčio vietą dabar turi ir būsimąjo laiko formos – nepriešdėlinės ir priešdėlinės. Tariamąsios nuosakos 3 a. forma rytinių

aukštaičių tarmėse dar turi galo kirtį, plg. *eitū*, *būtū* ir kt. Tačiau daugelyje tarmių kirtis čia iš galūnės yra atitrauktas į šaknį, ir dėl to buvusieji akūtinės šaknies veiksmažodžiai turi tvirtagalę šaknies priegaidę, plg. *bėgtų* (ir *bėgti*), *aūstų* (ir *áusti*) *traūktų* (ir *tráukti*) ir kt., arba tvirtapradę šaknies priegaidę, atsiradusią vietoj tvirtagalės pagal bendrąties šaknies priegaidę, plg. *áustų*, *tráuktų* ir kt.

Panagrinėjus veiksmažodžio formų kirčiavimą, matyti, kad priešdėlinės veiksmažodžių formos anksčiau visada kirčiavo priešdėlį. Šį etapą geriausiai atspindi veiksmažodžio priešdėlinių formų su priešdėliu *pér-*, turinčiu akūtinę priegaidę, kirčiavimas. Be to, visos veiksmažodžio kategorijos ir formos dar turi išlaikę ir kitų priešdėlių kirčiavimo liekanų tokiu atveju, jeigu veiksmažodžio formos šaknis nėra akūtinė. Iš ankstesnės veiksmažodžio priešdėlių analizės buvo matyti, kad akūtinę priegaidę iš seno galėjo turėti tik priešdėlis *pér-*, o visi likusieji priešdėliai arba iš seno sudarė cirkumflekcinį ar trumpą skiemenį, plg. *pri-* < **prei-*, *pa-* < **pā-* ar **pa-*, *pra-* < **prā-* ar **pra-*, *iš-* < *iž-*, arba dėl dviskiemenio priešdėlio sutrumpėjimo išriedėjo į vieną trumpą skiemenį (plg. *ap-* < **apei-*, *at-* < **atā-* ar **atō-*, *až-* < **ažō-*, *už-* < **užō-*). Pastarieji priešdėliai gali turėti kirtį ir gali būti proklitinėje padėtyje. Bet tuo atveju, jeigu veiksmažodžio šaknis turi akūtinę priegaidę, priešdėlis niekada neturi kirčio, o visada būva proklitinėje padėtyje. Visa tai rodo, kad ankstesnės vieningos priešdėlinių veiksmažodžių kirčiavimo sistemos suirimo priežastis buvo Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnis. Dėl šio dėsnio priešdėlis, turįs cirkumflekcinį ar trumpą skiemenį ir netarpiškai stovįs prieš akūtinę veiksmažodžio šaknį, negalėjo būti kirčiuojamas, jis turėjo netekti kirčio. Perkėlus kirtį šiuo atveju į veiksmažodžio šaknį, susidarė du priešdėlinių veiksmažodžių kirčiavimo modeliai: 1) senesnis su priešdėlio kirčiu ir 2) naujasis su veiksmažodinio komponento kirčiu. Po to priešdėlinių veiksmažodžių kirtis vėl pradėjo riedėti į vieningą kirčiavimo sistemą, tik jau pagal naująjį modelį. Naujai sudaromi veiksmažodžiai ar formos buvo kirčiuojami jau pagal naująjį modelį. Senųjų veiksmažodžių ar formų kirtis irgi pradėjo persitvarkyti pagal šį modelį. Greičiau naująjį kirtį įgijo ilgosios cirkumflekcinės šaknies veiksmažodžiai, kadangi atitinkami akūtinės šaknies veiksmažodžiai jau turėjo jį, o trumposios šaknies veiksmažodžiai ilgiau išlaikė senesnę kirčiavimą. Be to, naujasis kirčio modelis skirtingose lietuvių kalbos tarmėse skynėsi sau kelią skirtingais tempais.

Baltų kalbų veiksmažodžių, vartojamų su prievieksminės kilmės priešdėliais, kirtis, rekonstruotas vidinės rekonstrukcijos keliu, atitinka

đriedėdėlinių veiksmazodžių kirtį senojoje indų ir graikų kalbose¹. Baltų kalbų skirtumas nuo senosios indų kalbos šiuo atveju yra tas, kad baltų kalbose veiksmazodis, vartojamas su prieveiksminės kilmės priešdėliais, buvo enklizėje visada, nepriklausomai nuo jo padėties sakinyje, o senojoje indų kalboje egzistavo tam tikra veiksmazodžio kirčio pagrindiniame ir šalutiniame sakinyje opozicija (plg. *đ gacchati* – pagrindiniame sakinyje ir *ā gacchati* – šalutiniame sakinyje). Taigi baltų kalbų veiksmazodžio priešdėlio proklizė gali būti atsiradusi vėliau. Vėliau greičiausiai atsiradusi ir slavų kalbų priešdėlio proklizė. F. de-Sosiūro iškelta hipotezė², kad priešdėliniai lietuvių kalbos veiksmazodžiai, turį priešdėlio kirtį, atspindį senąją oksitonezę, vargu ar atitinka tikrovę.

Galima spėti, kad tuo metu, kai prieveiksmis (priešdėlis) dar nebuvo suaugęs su veiksmazodžiu į vieną žodį, kirtį visada turėdavo prieveiksmis. Ir tik vėliau, prieveiksmiui suaugant su veiksmazodžiu į vieną žodį, kirčio pirmiausia neteko neakūtiniai priešdėliai, ėję betarpiškai prieš akūtinę veiksmazodžio šaknį, o vėliau priešdėlio proklizė išplito ir kitais atvejais.

Sangrąžinių veiksmazodžių kirčiavimas

Sangrąžos dalelytė, būdama prieš veiksmazodžio šaknį, gali būti kirčiuota ir nekirčiuota. Kirčiuota ji paprastai būva tais atvejais, kai būva kirčiuotas ir prieveiksminės kilmės priešdėlis, plg. *pasikelia* ir *pakelia*, *pasiima* ir *pàima* (bet *išsiliejo* ir *išliejo*). Sangrąžos dalelytė, prisišliejusi veiksmazodžiui iš galo, paprastai būna nekirčiuota.

Tačiau lietuvių kalbos rašto paminkluose ir dabartinėse tarmėse, kartais nesusisiekiančiose viena su kita, pasitaiko reliktinių sangrąžinių formų, turinčių galinį kirtį. Kai kurios jų jau žinomos mokslui, plg. *iūkės* DP 104₃₇, *iūkės* DP 518₂₉, *kelės* DP 576₄₈ (ir *kėlės* DP 79₂₂, *kėlės* DP 210₁₅, 334₄, 337₁₅), *likós* DP 52₁₈, *atlikós* DP 468₁₄, *sedós* DP 532₂ (ir *sėdos* DP 476₆), *stoiós* DP 2₅₂, 231₁₂, 403₄₇, 438₃₉ (ir *stóios* DP 3₂₈, 28₁₅, 40₃₃, 235₂, 318₃, 438₅₆, *stóios* DP 39₂₄, 195₁₂), *teikės* DP 40₃₀, 442₁₅,

¹ Pastaruoju metu apie tai žr. J. Kuryłowicz, Les formes verbales composées du Rigvéda, BPTJ, V, 1936, p. 39–46; L'accentuation des langues indoeuropéennes, Wrocław-Kraków, 1958, p. 93 ir t., p. 151 t.; Akcentuacija czasownika złożonego, „Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawinski“, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963.

² Žr. F. de-Saussure, Accentuation lituanienne, IF (Anzeiger), VI, 1896, p. 159 ir t.

teikės 487₃₅ (ir *tėikes* DP 5₅₁, 40₅₄, *tėikeš* DP 442₁₄), *tikós* DP 228₄₄, 512₄₂ (ir *tikoš* DP 58₃₈), *ižpažinós* DP 586₃₁, *weikės* 537₄₃; rytinių ir pietinių aukštaičių tarmių *gulėsi, sėdasi, sėdosi, stojosi, metėsi, radosi; radōs, rinkōs, sėdaūs, sėdōs, stojōs, skutēš, kēlēš, džiaugēš, ėmēš, kēlēmēš, stvērēš, vertēš*¹. Prie šių faktų dar galima pridėti bendratis *dėtis, duotis, gultis, imtis, klaustis, laistis (=leistis), mestis, rastis, rengtis, sėstis, stotis, vilktis*; es. 1. formas *jimasi, randasi, renkasi, stojasi*; būt. 1. formas *darėsi, dėjosi, gulėsi, laidosi (=leidosi), mėtėsi, radosi, rinkosi; davėsi, mėtėsi, radōsi* (greta šaknies kirčio *gūlēsi, jēmėsi, mėtėsi, rādosi* ir t.t.); būs. 1. formas *dėsis, duosis, laisis (=leisis), rasis, stosis, rengsis*; liep. nuos. formas *gulkis, rinkis, sėskis, stokis; gulkimēš, rinkimēš, sėskimēš; gulkitēš* (Zietela, A. Vidugirio duomenimis). Plg. dar ištisas kai kurių veiksmazodžių paradigmas Zietelos tarmėje:

sėdaūs, stojaūs, sėsiuōs, stosiuōs, rinksiuōs;
sėdaīs, stojaīs, sėsiēs, stosiēs, rinksiēs;
sėdosi, stojosi, sėsis, stosis, rinksis;
sėdomēš, stojomēš, sėsimēš, stosimēš, rinksimēš;
sėdotēš, stojotēš, sėsitēš, stositēš, rinksitēš.

Be to, šiaurės vakarų žemaičių tarmėse sangražinės permisyvo formos, padarytos iš es. 1. 3 a. formos ir dalelių *ta-* (=lit. k. *te-*), *lai, laigul, tagu* (= *tegu*), *tagul* (= *tegul*), plg. *tapašàs, tasukàs, tagulès* (= *te-guliàs*), *tasėdàs, taduodàs, tapamiektàs, tabaràs, tašeràs* (=lit. k. *tešeriàs*), *tatraukiàs, tamyliàs, lai pešàs, tagul nešàs, laigul sukàs* ir kt. (Kretinga, J. Aleksandravičiaus duomenimis²). Greta šių galinio kirčio formų vartojamos ir formos su šaknies kirčiu. Tokio tipo dubletines permisyvo formas čia turi visi veiksmazodžiai su vienskiemieniū kamieniu ir trumpuoju galo balsiu, vėliau išnykusiu, o veiksmazodžių, turėjusių ilgą galo balsį (*ā*-kamieniū), permisyvas turi tik šaknies kirtį. Anksčiau nurodytų formų galo kirčiui išlikti padėjo tai, kad, išnykus trumpiesiems žodžio galo balsiams ir atitraukus kirtį nesangražinės formose (plg. *tasūka > tasūk > tāsūk*), nesangražinės veiksmazodžio formos savo kirčio struktūra (*tāsūk*) palaikė senesnę tos pačios struktūros sangražinių veiksmazodžių kirtį (*tāsūkàs*). Sangražinės permisyvo formos šiose tarmėse yra sutrumpėję (t.y. *tàpėšàs < *tàpėšàs*;

¹ Žr. P. Skardžius, *Daukšos akcentologija*, Kaunas, 1935, p. 201; Chr. Stang, *Slavonic accentuation*, Oslo, 1957, p. 160.

² Žr. J. Aleksandravičius, *Kretingos tarmė* (rankraštis). Dėl kirčio retrakcijos šioje tarmėje yra fonetiškai kirčiuotas kiekvienas pateiktų formų skiemuo, plg. *tàpėšàs, tāsūkàs* ir kt.

morfema *-si* buvo pakeista į *-s* pagal daugumo sangražinių formų modelį).

Atkreipia akis dar sangražinio padalyvio ir pusdalyvio galūninio kirčiavimo liekanos lietuvių kalbos tarmėse. Rytų Lietuvos tarmėse sangražinis padalyvis su *-ant* turi galo kirtį, plg. *aunantỹs* (greta *aūnantys*), *rišantỹs*¹ (greta *rišantys*) ir t.t. Galo kirtis čia yra aiškiai reliktinio pobūdžio. Kai kurios nepriešdėlinės sangražinės pusdalyvių formos savo kirčiu skiriasi nuo atitinkamų nesangražinių formų, plg. *sùkdamas* ir *sùkdamasis*, *sukdamà* ir *sùkdamosi*; *sukdamì* ir *sùkdamies(i)*, *sùkdamos* ir *sùkdamosios*. Kaip matyti, kirčiu skiriasi mot. g. vns. vardininkas ir vyr. g. dgs. vardininkas, kurių sangražinės formos, priešingai nesangražinėms, turi negalinį kirtį. Rytų Lietuvos tarmėse sangražinės pusdalyvių formos gali turėti ir galinį kirtį, plg. vyr. g. vns. vard. *audamaseĩ* || *aūdamasei*, mot. g. vns. vard. *audamòs*, *keldamòs*, dgs. vard. *nešdamiès*, *pjudamiès*. Su galiniu kirčiu sangražinės pusdalyvių formos vartojamos ir M. Daukšos raštuose, plg. mot. g. vns. vard. *dziaugdamòs* DP 472₄₈, vyr. g. dgs. vard. *priejdamiès* DP 172₃₀, *priedamiès* DP 370₄₅, *vžgindamiès* DP 105₃₁, *keldamiès* DP 126₄₅, DK 17₉, *klauzdamiès* DP 168₃₄, *klauzdamiès* DP 254₃₀, *melzdamiès* DP 375₄₉, 414₁, *muždamiès* DP 181₃₉, *pažindamiès* DP 105₃₁, *sesdamiès* DP 126₄₅, *sesdamiès* DK 7₂₂, *spauzdamiès* DP 288₃₆. Su galiniu kirčiu čia pasitaiko sangražinių pusdalyvių, padarytų ir iš daugiaskiemienio bendraties kamieno, plg. *sergedamiès* DP 517₃₂ (ir *sergèdamies* DP 524₁₁), *žemindamiès* DP 483₂₄. Žemaičių ir kai kuriose kaimyninėse joms aukštaičių tarmėse sangražinė reikšmė vartojama neturinti skaičiaus ir giminės kategorijų forma *juokdamòs*² || *juòkdamos*, *pakąsdamòs* || *pakąsdamos* tipo. Zietelos tarmėje pasitaiko *juokdamasi*. Galima manyti, kad sangražinės pusdalyvių formos, turinčios galinį kirtį, yra tų laikų, kai sangražos dalelytė visada turėjo kirtį, liudininkai.

Ši spėjimą tvirtintų dar ir šie faktai. Rytų Lietuvos tarmėse pusdalyvių vyr. g. dgs. vardininkas greta galinio kirčio turi jau ir šakninį, plg. *nešdamiès* || *nèšdamies*; *prausdamiès* || *praūsdamies*. Šio linksnio šaknies kirtis atsiradęs dėl mot. g. dgs. vardininko kirčio įtakos, plg. *praūsdamosios*, kadangi atitinkama nesangražinė vyr. g. dgs. vardininko forma turi galūnės kirtį (plg. *prausdami*) ir ji galėjo tik palaikyti atitinkamos sangražinės formos galo kirtį. Mot. g. sangražinės dgs. vardi-

¹ Padalyvis *rišantỹs* < *rišantỹs(i)* < **rišantĩ.si* < **rišantisi*.

² Akūtinė formos *juokdamòs* priegaidė, matyt, atsiradusi dėl nesangražinės formos kirčio įtakos sangražinei – pagal nesangražinės formos vns. vard. **juokdamđ*.

ninko formos šaknis kirtis atsirado dėl pačios šio linksnio formos, dėl to, kad jis turi formą, visai identišką būdvardžių dgs. vardininko formai (plg. *praūsdamosios* ir *gėrosios* ar *gėros*), kuri niekada neturi galūnės kirčio. Tokios mot. g. dgs. vardininko formos atsiradimas susijęs su sangražinio pusdalyvio diferenciacija skaičiaus atžvilgiu. Juk iš pradžių turėjo sutapti sangražinių pusdalyvių mot. g. vns. vard. ir dgs. vard. formos, plg. vns. vard. **prausdamā-si* > **prausdamāsi* ir dgs. *prausdamās + si* > *prausdamāsi*. Matyt, dėl šios priežasties žemaičių tarmėje ši forma, iš pradžių nediferencijuota tik skaičiaus atžvilgiu, vėliau tapo nediferencijuota ir giminės atžvilgiu ir vienintele nekaitoma sangražinio padalyvio forma (*jis, ji, jie, jos duoną valgė nešdamós*). Apibendrinti šią formą padėjo dar ir ta aplinkybė, kad tam tikrais atvejais pusdalyvio vietoje galėjo būti vartojamas padalyvis, plg. *žvalgantis ėjo per kiemą, prausiantis švilpiojo, danginantis pamečiau raktą* ir kt.¹ Aukštaičių tarmėse sangražinė mot. g. dgs. vardininko forma buvo diferencijuota, atskirta nuo atitinkamos vns. vard. formos, perdirbant ją pagal kitų kalbos dalių mot. g. dgs. vardininką (*prausdamāsi* > *prausdamosios*). Tokia mot. g. dgs. vardininko forma savo šaknies kirčiu padarė įtaką ir vyr. g. dgs. vardininko formai, kuri pradėjo įgyti šaknies kirtį. Taigi ir sangražinių padalyvio bei pusdalyvio formų raida rodo, jog jos kažkada kirčiavo sangražos dalelytę.

Anksčiau panagrinėtos sangražinės asmenuojamųjų veiksmažodžių formos, turinčios galinį kirtį, išsiskiria iš veiksmažodžio kirčiavimo sistemos ir, matyt, yra senesnės sangražinių veiksmažodžių kirčiavimo sistemos, iš esmės skirtingos nuo dabartinės, reliktai. Ypač reikšmingos šiuo atžvilgiu yra permisyvo formos. Esamojo laiko 3 a. formų, vartojamų su dalelytėmis, reikšmės pakitimas galėjo ilgesniam laikui užkonservuoti senesnę kirčio vietą; tai, matyt, ir atsitiko. Kokia galėjo būti ta senesnė sangražinių formų kirčiavimo sistema, rodo jos reliktai. Matyt, kažkada sangražinės formos, turinčios sangražos dalelytę formos gale, kirčiavo tą dalelytę.

Patraukia akis dar viena detalė. Paliekant nuošaly galinio kirčio sangražines permisyvo formas, reikia pasakyti, kad išsimėčiusios

¹ Kai kuriose aukštaičių tarmėse (Šakyna), besiribojančiose su žemaičių tarmėmis, sangražinė pusdalyvio forma, neturinti nei skaičiaus, nei laiko, yra *juōkdamasys, juōkdamasis* ir *juōkdamasies*. Forma *juōkdamasis* savo kilme, be abejo, yra vyr. g. vns. vardininko sangražinė forma; *juōkdamasys* gali būti mot. g. vns. vard., apiformintas tokiu keliu: *juokdamosi* > **juokdamosi* (pagal modelį **grazi*) > **juokdamosys* (sangr. apiforminimas antrą kartą) > *juokdamasys* (nesangr. formos įtaka). Forma *juokdamasies* < *juokdamas + ies*, kur *-ies* paimta iš formos *prausdamies*.

nemažoje pietų ir rytų Lietuvos teritorijoje, sangražinės formos su galiniu kirčiu yra tik senosios kilnojamosios kirčio paradigmos atstovai. Latvių kalbos akūtinės šaknies veiksmažodžiai, atitinką lietuvių kalbos sangražinius veiksmažodžius, turinčius galinį kirtį, turi laužtinę priegaidę, plg. *stojasi* ir lat. *stāt*, liet. *kēlēsi* ir lat. *ceļt*, *sēdosi* ir lat. *sēst*, (*s*)*tvērēs* ir lat. *tveft*, *duotis* ir lat. *duōt*, *leistis* ir lat. *laīst*. Rasti pavyzdžių, kur šiuo atveju lietuvių akūtinę priegaidę atitiktų latvių kalbos tęstinė (*stieptā*), man nepavyko. Bet ši aplinkybė vargu gali kiek smarkiau atsiliepti išvadai, kad kažkada ne tik kilnojamo, bet ir pastovaus kirčiavimo paradigmos veiksmažodžiai, gavę gale sangražos dalelytę, kirtį perkeldavo į sangražos dalelytę. Ji rodo tik tai, kad geresnės sąlygos išlikti galiniam kirčiui susidarė kilnojamojo kirčio paradigmoje, kur anksčiau greta sangražinių formų su galiniu kirčiu egzistavo ir nesangražinės formos su tokiu pat kirčiu.

Ir dar viena aplinkybė rodo, jog pastovaus kirčio paradigmos veiksmažodžiai, gavę gale sangražos dalelytę, kirtį perkeldavo į sangražos dalelytę. Tai sangražinių formų su galo kirčiu kirčiavimo svyravimas tarp priešpaskutinio ir paskutinio skiemens Zietelos tarmėje, plg. *davėsi* ir *davēsi*, *mėtėsi* ir *mētēsi*, *radosi* ir *radōsi*. Jeigu priešpaskutinio skiemens kirtis nesunkiai paaiškinamas tuo, kad jis gali būti visuotinės tendencijos nekirčiuoti žodžio gale esančios sangražos dalelytės rezultatas, tai nurodyti dalelytės *-si* kirčiavimo priežastis vargu ar galima, remiantis tik dabartinėmis raidos tendencijomis, ir šį kirtį, matyt, reikia laikyti senesniu. Jis ir rodo kažkada buvusią įvardinės sangražinio veiksmažodžio dalies savybę – gauti kirtį ir palikti veiksmažodį proklitinėje padėtyje. Todėl galima manyti, kad įvardinė sangražinio veiksmažodžio dalis, būdama prisišliejusi žodžiui iš galo, kažkada perkeldavo kirtį į save, ir visos dabar gale kirčiuojamos sangražinės formos yra to laikotarpio reliktai. Toks sangražinių veiksmažodžių kirčiavimas atitinka anksčiau rekonstruotą priešdėlinių veiksmažodžių kirčiavimą.

Dėl ankstesnio veiksmažodžio kirčiavimo

Nors dabartinė lietuvių kalbos veiksmažodžių kilnojamojo kirčio paradigma diachroniškai yra susijusi su Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnio veikimu, tačiau senosios kilnojamojo kirčio paradigmos buvimas lietuvių kalboje niekam nėra kėlęs abejonių. J. Endzelynas pirmasis parodė, kad latvių tęstinės (*stieptā*) ir laužtinės priegaidės pasiskirstymas akūtinės šaknies veiksmažodžiuose ir vardažodžiuose atspindi senąjį veiks-

mažodžių ir vardažodžių pasiskirstymą į dvi kirčio paradigmas: buvę pastovaus kirčio paradigmos veiksmažodžiai latvių kalboje turi tęstinę (stieptą) priegaidę, o kilnojamojo kirčio – laužtinę priegaidę¹. Norėdamas pagrįsti kilnojamosios paradigmos buvimą, J. Endzelynas nurodė galinį kai kurių lietuvių kalbos dalyvių kirtį, būtojo laiko formų *sėdōs, stojōs* ir kt., tariamosios nuosakos galinį kirtį², šaknies ir priesaginių iš veiksmažodžių išvestų abstraktų su priesaga *-imas* kirčiavimą³. Kartu su J. Endzelynu tą patį darbą atliko ir K. Būga, sukūręs tiems laikams gana argumentuotą priešistorinę baltų kalbų akcentologinę sistemą⁴. Dviejų kirčiavimo paradigmų buvimas buvo patvirtintas ir sistemingu M. Daukšos akcentologinės medžiagos tyrinėjimu⁵.

Pastovaus kirčio paradigmą, remiantis latvių kalbos duomenimis, turėjo šie akūtinės šaknies veiksmažodžiai: *bārti* – lat. *bařt, birt* – lat. *biřt, burti* – lat. *buřt, durti* – lat. *duřt, girti* – lat. *dziřt, gniāuzti* – lat. *gņaūzt, grēmžti* – lat. *greņzt, ilgti* – lat. *ilgt, irti* – lat. *iřt, kalti* – lat. *kałt, karti* – lat. *kařt, kliūti* – lat. *kļūt, kōšti* – lat. *kāst, kulti* – lat. *kułt, kurti* – lat. *kuřt, liāuti(s)* – lat. *ļāūt, liesti* – lat. *liēst, lýtgi* – lat. *liřt, malti* – lat. *małt, minti* – lat. *mīt, móti* – lat. *māt, piāuti* – lat. *plaūt, plóti* – lat. *plāt, pūti* – lat. *pūt, rimti* – lat. *riņt, sēti* – lat. *sēt, glōbti* – lat. *glābt, snāusti* – lat. *snaūst, spiāuti* – lat. *splaūt, skilti* – lat. *šķilřt, skinti* – lat. *šķīt, skirti* – lat. *šķiřt, siūti* – lat. *šūt, svingti* – lat. *stiņgt, svilti* – lat. *sviłt, šauti* – lat. *šaūt, trinti* – lat. *trīt, vėmti* – lat. *veņt, výsti* – lat. *vīst*. Kilnojamajai kirčio paradigmai galėjo priklausyti šie akūtinės šaknies veiksmažodžiai: *āłkti* – lat. *ałkt, āusti* – lat. *aūst, bēgti* – lat. *bēgt, brēsti* – lat. *briēst, dēti* – lat. *dēt, duoti* – lat. *duōt, džiāuti* – lat. *žaūt, džiūti* – lat. *žūt, ēsti* – lat. *ēst, gēlti* – lat. *dzełt, gēti* – lat. *dzeřt, gýti* – lat. *dzīt, glēbti* – lat. *glēbt, glýsti* – lat. *glīst, glōbti* – lat. *glābt, góžti* – lat. *gāzt, grāužti* – lat. *graūzt, griāuti* – lat. *graūt, griežti* – lat. *griēzt, griūti* – lat. *grūt, gróbt* – lat. *grābt, grústi* – lat. *grúst, jūngti* – lat. *jūgt, kauti* – lat. *kaūt, kąsti* – lat. *kuōst, kliāuti* – lat. *kļaūt, klýsti* – lat. *klīst, klóti* – lat. *klāt, kópti* – lat. *kāpt, krópti* – lat. *krāpt, láužti* – lat. *laūzt, léisti* – lat. *laīst, lémti* – lat. *leņt,*

¹ Žr. J. Endzelin, Über den lettischen Silbenaccent, BB, XXV, 1899, p. 259–274.

² Žr. J. Endzelin, Zum litauischen Akzent Daukšas, KZ, XLIV, 1911, p. 49–57; Zur Betonung der litauischen Präsensstämme, KZ, LI, p. 1–17.

³ Žr. J. Endzelin, Zur Betonung der litauischen Verbalsubstantiva auf *-imas*, IF, XXXIII, 1913–1914, p. 119–120.

⁴ Žr. K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, I sąs., Kaunas, 1924.

⁵ Žr. P. Skardžius, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935.

lieti – lat. *liêt, lýti* – lat. *lít, lóti* – lat. *lât, lúžti* – lat. *lúzt, máuti* – lat. *maút, mēgti* – lat. *mēgt, mēžti* – lat. *mēzt, pinti* – lat. *pît, plēšti* – lat. *plēst, plýšti* – lat. *plíst, plústi* – lat. *plúst, ráuti* – lat. *raút, riékti* – lat. *riêkt, rieti* – lat. *riêt, rúgti* – lat. *rúgt, sēsti* – lat. *sêst, skélti* – lat. *škélt, skiésti* – lat. *škiêst, skýsti* – lat. *škíst, skóbt* – lat. *skâbt, slópti* – lat. *slâpt, sprógti* – lat. *sprâgt, stéigti* – lat. *steígt, stóti* – lat. *stât, sviesti* – lat. *sviêst, šálti* – lat. *sałt, šókti* – lat. *sâkt, tvérti* – lat. *tveřt, tinti* – lat. *tít, úosti* – lat. *uôst, vélti* – lat. *vełt, vēsti* – lat. *vêst, vilti* – lat. *viłt, virti* – lat. *viřt, výti* – lat. *vît, žélti* – lat. *zełt, žįsti* – lat. *zist*. Buvęs trumposios ir cirkumflekcinės šaknies veiksmažodžių pasiskirstymas į pastovaus ir kilnojamojo kirčio paradigmą latvių kalboje neatsispindi. Tačiau ir šių veiksmažodžių dviejų kirčiavimo paradigmų egzistencija nekelia abejonės. Ją atspindi iš veiksmažodžių išvestų abstraktų su priesaga *-imas* kirčiavimas M. Daukšos raštuose, plg. 1) šaknies kirtį: *baūdimas, būvimas, dāvimas, džiūvimas, ėmimas, gėdimas, geidimas, geřbimas, glaūdimas, griūvimas, gruņzdimas, jaūtimas, liētimas, liūdimas, plākimas, praūsimas, pūvimas, siūtimas, skeņdimas, slēpimas, smeřkimas, šelpimas, tēpimas, trūkimas, žeidimas, žūvimas*; 2) priesagos kirtį: *dengimas, gaišimas, gavimas, gimimas, grįžimas, kaukimas* ir kt. (Žr. P. Skardžius, DA 67 ir t.; J. Endzelin, IF XXXIII, 119; K. Būga, LKŽ, XLII). Kad iš veiksmažodžių išvestų daiktavardžių su priesaga *-imas* kirčiavimas tam tikru mastu atspindi egzistavusias dvi veiksmažodžio kirčio paradigmas, rodo kirčio buvimas priesagoje *-imas* vedinių kaip tik iš tų veiksmažodžių, kurie latvių kalboje turi laužtinę priegaidę, plg. *bēgimas* (ir lat. *bēgt*), *augimas* (ir lat. *aūgt*) ir kt.

Probleminis yra kilnojamojo kirčio veiksmažodžio paradigmos pobūdis. Kaip žinoma, senosios indų kalbos tematinų veiksmažodžių kirtis buvo pastovus pradiniam ar galiniam kamieno skiemenyje, plg. vns. 3 a. *bhárati* „neša“, dgs. 3 a. *bháranti*; vns. 3 a. *sjjáti* „išleidžia“, dgs. 3 a. *sjjánti* „išleidžia“. Ar baltų kalbos irgi turėjo panašų kirčiavimą, pasakyti nelengva. Prūsų kalboje, sprendžiant iš formų *weddē* „vedė“, *ismigē* „įmigo“, 3 a. formos galėjo turėti ir galo kirtį. Jeigu lietuvių ir latvių kalbose irgi egzistavo panaši oksitoninė paradigma, tai ji galėjo išnykti dėl to, kad atitinkami sangražiniai ir priešdėliniai veiksmažodžiai visada kirčiavo priešdėlį arba sangražos dalelytę. Etapą, kai egzistavo dvi veiksmažodžių kirčiavimo paradigmos, priešdėliniai veiksmažodžiai kirčiavo priešdėlį, o sangražiniai – sangražos dalelytę, schematiškai galima pavaizduoti taip:

Paprastieji veiksmažodžiai *ima*

**šaukià*

Sangražiniai veiksmažodžiai **imasi*

**šaukiasi*

Priešdėliniai veiksmažodžiai *pàima*

pàšaukia.

Vadinasi, ir baritoninės, ir oksitoninės paradigmos veiksmažodžių sangražinės ir priešdėlinės formos buvo kirčiuojamos vienaip. Esant tokioms aplinkybėms, galima tikėtis ir paprastųjų veiksmažodžių kirčiavimo suvienodėjimo, ypač tuo atveju, kai du skirtingi kirčiavimo tipai neturi kokios nors gramatinės-semantinės funkcijos¹.

Tačiau šiuo atveju būtų sunkiau paaiškinti latvių laužtinės priegaidės atsiradimą. Tokiu atveju prisieitų manyti, kad kažkada, prieš atitraukiant kirtį, latvių kalbos oksitoninėje paradigmoje prieškirtiniai skiemenys irgi turėjo priegaidę, kadangi vienuose jų, atitraukus kirtį, išriedėjo laužtinė, o kituose – krintančioji priegaidė. Jeigu manytume, kad veiksmažodžio 3 a. forma kirtį turėjo tik šaknyje, o kirčiu skyrėsi kitų asmenų formos, pavyzdžiui vns. 1 ir 2 a. baritoninės paradigmos žodžiuose turėjo šaknies kirtį, o kilnojamosios paradigmos žodžiuose – galo kirtį, tai laužtinės priegaidės atsiradimas akūtinės šaknies žodžiuose būtų aiškesnis: ji galėjo atsirasti, atitraukus kirtį iš galo į šaknį dėl vns. 3 a. akūtinės šaknies priegaidės įtakos, o vėliau buvo apibendrinta visose asmenų formose, net ir trečiame asmenyje. Tokiu atveju 3 a. forma savo kirčiavimu prilygtų vienaskaitos galininko formai. O prūsų kalbos veiksmažodyje tam tikrais atvejais trečiojo asmens formai galėjo būti apibendrintas kitų asmenų formų galo kirtis, jeigu *weddē*, *ismigē* tipo formose kirčio ženklas neatspindi skiemens kirčio.

Lietuvių kalboje akūtinės šaknies veiksmažodžiai dabar turi tik vieną – pastovaus kirčio paradigmą, į kurią įsiliejo ir buvusi kilnojamoji paradigma. Matyt, kilnojamojo kirčio paradigma susiliejo su pastovaus kirčio paradigma jau sutrumpėjus akūtinėms galūnėms ir kirčiui iš trumpos galūnės persikėlus į akūtinę šaknį, žr. p. 33.

¹ Oksitoninės paradigmos perėjimo į baritoninę priežastis bandė nusakyti T. Torbjornsonas, žr. T. Torbjörnsson, Die litauischen Akzentverschiebungen und der litauische Verbalakzent, Heidelberg, 1924, p. 42, 52 ir t. Įdomią hipotezę šiuo klausimu neseniai iškėlė Chr. Stangas, žr. Chr. Stang, Slavonic accentuation, Oslo, 1957. Tačiau jo mintis, kad slavų kalbos turėjo tris kirčiavimo paradigmas, nėra pasitvirtinusi. Aiškėja, kad slavų oksitoninė paradigma išriedėjusi iš pastovaus kirčio paradigmos dėl Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnio veikimo, žr. В. А. Дыбо, О реконструкции ударения в праславянском глаголе, ВСЯ, VI, 1962.

Kaip buvo parodyta anksčiau (žr. p. 8 ir t.), lietuvių kalbos tarmėse kirčiuoti dvigarsiai yra aiškiai pailginti (pirmasis arba antrasis jų komponentas). Iki šiol tik ir kalbama apie šių dvibalsių pailgėjimą. Bet logiškai galvojant, reikia manyti, kad ilgėjo ne tik dvibalsiai, bet ir paprasti kirčiuoti vienabalsiai. Žinoma, vienabalsių pailgėjimas negalėjo būti toks ryškus, kaip dvibalsio komponentų, ir, be to, jis yra užmaskuotas, nes kirčiuotojo balsio kiekybė sistemos sumetimais buvo apibendrinama ir nekirčiuotoje padėtyje. Taigi dabartiniai ilgieji balsiai kažkada galėjo būti trumpesni. Dvigarsių komponentų ilgėjimas, kaip buvo matyti anksčiau, yra susijęs su kirčio dinamiškumu. Su dinaminio kirčio pobūdžiu, matyt, yra susijęs ir vienabalsių ilgėjimas. Matyt, prieš kirčiuotų skiemenų ilgėjimą kirtis turėjo kitokią pobūdį – ir, būtent, jis buvo melodinis. Bet pirma reikia išsiaiškinti, ar yra kitų duomenų, rodančių, jog iš tikrųjų tam tikru metu galėjo ilgėti kirčiuoti dvibalsiai ir balsiai.

Visame lietuvių kalbos plote vietoje buvusių akūtinių galūnių tam tikrais atvejais dabar yra trumpas balsis. Pirmasis ši reiškinį pastebėjo A. Leskynas¹, laikydamas tai akūtinių ilgųjų balsių žodžio gale trumpėjimo rezultatu. Vėliau ši reiškinį tyrinėjo F. Fortunatovas, J. Endzelynas, F. Špechtas, N. van Veikas, J. Kurilovičius, J. Otremskis². Geriausiai akūtinių galūnių kitimo reiškinys yra formuluotas J. Endzelyno: „dviskiemenių ir daugiaskiemenių formų galo skiemenyse akūtiniai ilgieji balsiai ir dvibalsiai *ie, uo* yra sutrumpėję, o visuose vienskiemeniuose žodžiuose (kiek jie proklitinėje padėtyje nėra sutrumpėję) ir dviskiemenių ir daugiaskiemenių žodžių galo skiemenyse, turinčiuose *i-, u-* dvibalsius (*ai, ei, au*), akūtas dėsningai virto cirkumfleksu“. E. Nieminenas ši J. Endzelyno formuluotą dėsningumą pavadino faktu³, kuriuo niekas negalėtų abejoti. Ir iš tikrųjų jis, galima sakyti, yra visuotinai priimtas. Bet nė vienas iš jaunagramatikių nebandė paaiškinti, kodėl akūtinės galūnės lietuvių kalboje ištiko toks ne visai įprastas liki-

¹ A. Leskien, Die Quantitätsverhältnisse im Auslaut des Litauischen, AfslPh, V, 1881, p. 188–190.

² Ж. Ф. Фортунатов, Разбор сочинения Г. К. Ульянова, „Сборник отделения русского яз. и словест.“, LXIV, p. 154; J. Endzelin, Zur baltischen Deklination der „ablautenden“ (*i*)*īo*-Stämme, KZ, L, 1922; F. Specht, Litauische Mundarten, II, 1922, p. 201; N. van Wijk, Kürzung und Metatonie im litauischen Auslaut, ZfslPh, V, 1929; J. Kuryłowicz, L'accentuation des langues indo-européennes, p. 205; J. Otrębski, Grammatyka języka litewskiego, I, p. 233.

³ E. Nieminen, Der urindogermanische Ausgang, p. 100.

mas. Šio likimo priežasčių neaiškumas, žinoma, gali kelti abejonių ir dėl paties dėsningumo. Neseniai J. Kurilovičius, neigdamas lietuvių kalbos žodžio galo priegaidžių senumą, sujungdamas Fortunatovo – de-Sosiūro ir A. Leskyno dėsnius į vieną, visus akūtinio galūnių trumpėjimo atvejus aiškino kaip atviro galo balsių trumpėjimą. Tačiau šios hipotezės autoriui vietomis prisiėjo kai ką interpretuoti gana dirbtinai. Pavyzdžiui, daugiskaitos galininko uždaro galūnės *-qs* sutrumpėjimas į *-as* (**rankas* > *rankàs*) jo aiškinamas balsio nosinumu.

Ir vis dėlto akūtinės priegaidės, skirtingos nuo cirkumflectinės, lietuvių kalbos žodžio gale egzistuoja vargu ar galima abejoti. Galima drąsiai manyti, kad akūtiniai ilgieji balsiai žodžio gale egzistavo šių formų galūnėse: 1) *ā*-kamieno vienaskaitos vardininke (*galvā, baltā*, plg. *baltōji* < *baltā + jī*), 2) visų kamienų vienaskaitos įnagininke (*výru, báltu*, plg. *baltúoju; rankà, gerà*, plg. *gerájja; žemè, didè*, plg. dial. *didėje; akimi, sūnumi*, plg. *vāgimè* < **vagimī, sūnūmè* < *sūnumī* (Luokė), 3) visų kamienų dviskaitos vardininke-galininke, pvz., *vaikū*, plg. *gerúo-ju* ir kt., 4) visų kamienų postpoziciniame vienaskaitos ir daugiskaitos inesyve (*namè, rañkoje, žēmėje, akyjè, sūnujè, akmenyjè; namuosè, rañkose, žēmese, akysè, sūnuosè, akmenysè*; plg. *geramè* (< **geramén*) ir žem. dial. įv. būdv. *geraménje* „gerajame“; *vařtuose* (< **vartuosen*) ir s. liet. ades. *vartuosemp(i)* < **vartuosen + p(i)*); 5) visų kamienų daugiskaitos galininke (*výrus, gerūs*, plg. *gerúosius; rankàs, geràs*, plg. *gerás + ias; žemès, akis, sūnus, piemenis*), 6) daugiskaitos įnagininko galūnė *-mis* < **-mīs*, plg. *širdimès* < *širdimis* (Luokė), 7) veiksmazodžių vns. 1 ir 2 a. (*nešù*, plg. *nešúo-si; neši*, plg. *nešie-si*), 8) veiksmazodžių daugiskaitos ir dviskaitos 1 ir 2 a. (*něšam*, plg. *něšamè-s(i)* ar *něšamo-s(i); něšava*, plg. *něšavo-s(i); něšat*, plg. *něšatès(i)*, ar *něšatos(i); něšata*, plg. *něšatos(i)*), 9) būsimąjo laiko 3 a.: dial. *matīs* „matys“ (2 a. *matýsi*), *galvàs* (2 a. *galvósi*); *sédès* (2 a. *séděsi*). Ne visur, tiesa, dabar galima pirštu prikišamai įrodyti ankstesnės akūtinės galūnės buvimą. Kai kuriose formose, pvz., veiksmazodžių dgs. ir dvs. 1 ir 2 a. galūnėse, dgs. įnag. galūnėje *-mis* tegalima įrodyti ilgųjų balsių buvimą, bet akūtinė jų priegaidė dabar jau niekur nėra palikusi savo buvimo pėdsakų. Ją buvus galima spėti tik dėl to, kad čia dabar ilgųjų balsių vietoj turime trumpus balsius, bet, turint galvoje sistemines šių formų trumpėjimo priežastis, nėra čia negalimas ir cirkumflectinių balsių buvimas. Vienur kitur, pvz., vienaskaitos įnagininko galūnėje *-mi*, galima suabejoti ir dėl ilgojo balsio senumo, plg. s. sl. *synomb*, bet gali būti ir taip, kad slavų *-b* čia yra kilęs iš ilgojo *-ī*.

Visos tos gramatinės formos, kur buvusi akūtinė galūnė nekelia jokių abejonų, turi kirčiuotą ir nekirčiuotą galūnę. Ilgosios akūtinės galūnės sutrumpėjimas, o cirkumflectinės ilgosios išlikimas, žinoma, turėjo turėti specifines priežastis. Tos priežastys galėjo būti tokios. Prieš atsirandant dinaminiam žodžio kirčiui, vadinamieji ilgieji balsiai galėjo būti tariami trumpiau, negu dabar. Atsirandant dinaminiam kirčiui, kirčiuoti balsiai ilgėjo, kaip ilgėjo ir kirčiuoti dvibalsiai. Tačiau žodžio gale, kur dėl dinaminio kirčio intensyvumas krito, buvo mažesnis, akūtiniai balsiai galėjo nepajėgti pailgėti tiek, kad juose galėtų rasti akūtinė priegaidė, ir pereiti į trumpųjų balsių kategoriją. Prieš atsirandant dinaminiam kirčiui, akūtinis skiemuo nuo cirkumflectinio, matyt, skyrėsi ne pirmos ar antros moros iškėlimu, o tuo, kad jis turėjo aukštą toną, priešingai cirkumflectiniam, turėjusiam žemesnį toną. Tas akūtinio tono skiemens aukštumas ir dabar dar ryškėja žemaičių tar-mėse, kur tono aukščio diapazono skirtumas tarp akūto ir cir-kumflekso išlikęs iki šiol. Atsirandant dinaminiam kirčiui, skirtumas tarp akūtinio ir cirkumflectinio skiemens liko, tik jis buvo pradėtas reikšti kitomis priemonėmis. Lietuvių kalboje akūtiniam skiemenyje buvo pradėta išskirti pirmoji jo mora, ir tas pirmosios moros išskyrimas reikalavo didesnės energijos, negu cirkumflectinio skiemens antrosios moros pabrėžimas. Raida į dinaminį žodžio kirtį žodžio gale reiškė nekirčiuotų skiemenu intensyvumo sumažėjimą. Kaip žinoma, kirčiuo-tas ir nekirčiuotas skiemuo glaudžiai susiję – jie vienas nuo kito pri-klausomi. Mažėjant nekirčiuotų skiemenu intensyvumui, žodžio gale atitinkamai turėjo mažėti ir kirčiuotų skiemenu intensyvumas. Matyt, kirčiuotų galo skiemenu intensyvumas tiek sumažėjo, kad su juo nebe-galima buvo realizuoti akūtinės priegaidės, reikalaujančios didesnės energijos, negu cirkumflectinė priegaidė. Kadangi akūtiniai balsiai buvo trumpesni už cirkumflectinius, tai jie negalėjo virsti cirkumflecti-niais. Negalėdami virsti nei akūtiniais, nei cirkumflectiniais, jie turėjo netekti įtempimo, būdingo ilgiesiems balsiams ir virsti trumpaisiais balsiais.

Taigi vadinamasis akūtinių ilgųjų balsių trumpėjimas priklausė nuo kai kurių specifinių žodžio galo fonetinės raidos dėsnų. Tą specifinį bruožą čia sudarė tai, kad dinaminis žodžio kirtis sukėlė žodžio gale nekirčiuotų skiemenu susilpnėjimą. Kadangi kirčiuoti skiemens yra atitinkamai priklausomi nuo nekirčiuotų – kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenu santykis, matyt, yra tam tikras, o ne bet koks, tai žodžio gale kirčiuoti balsiai negalėjo būti tiek pat intensyvūs, kiek kirčiuoti

žodžio vidurio balsiai, nors žodžio galo pozicijos požiūriu jie buvo tokie patys kirčiuoti, kaip ir žodžio viduryje.

Vakarų aukštaičių tarmėje, sudarančioje lietuvių literatūrinės kalbos pamatą, kirčiuoti trumpieji *e*, *a* tam tikrais atvejais virto ilgaisiais *e*, *a*, plg. *gėras* ir *gerù*, *nāmas* ir *namù*¹. Tokie pat ilgieji *e*, *a* čia išriedėjo ir iš dvibalsių *en*, *an* tais atvejais, kai išnyko *n*. Dėl to ilgieji *e*, *a* atsirado ir nekirčiuotoje padėtyje, plg. *skēstù* (< **skenstù*), *žąsis* (< **žansis*). Tuo būdu šiose tarmėse susidarė dvi naujos balsių fonemos *ē* ir *ā*, ir ten, kur vieno ir to paties žodžio kamienas kirčiuotoje padėtyje turi ilguosius *ē*, *ā*, o nekirčiuotoje— trumpuosius *e*, *a*, turim reikalą jau su dviejų fonemų kaita, o ne su jų kombinaciniais variantais, kadangi ir kirčiuotoje padėtyje gali būti trumpieji *e*, *a*.

Kodėl kirčiuoti trumpieji balsiai *e*, *a* kai kuriais atvejais išliko trumpi iki šių dienų, iki šiol nėra visai aišku, nors tai turi net ir tam tikrą teorinę reikšmę. Kirčiuoti trumpieji *e*, *a* yra trumpi šiais atvejais: 1) žodžio gale, plg. *rankà*, *žemė*, *anàs*, *katràs*; 2) priesagoje *-ėsnis*, plg. *gerėsnis*, *gražėsnis*; 3) įvardžiutinių formų vienaskaitos vardininke, plg. *geràsis*, *baltàsis*; 4) veiksmazodžių priešdėliuose, plg. *àpmeta*, *àtveda*; 5) savybiniuose įvardžiuose *màno*, *tàvo*, *sàvo*; 6) dviskiemenėse bendratyse ir iš jų padarytose formose, plg. bendr. *nėšti*, *kàsti*; liep. nuosaką *nėšk*, *kàsk*, tar. nuosaką *nėštu*, *kàstu*; pusdalyvį *nėšdamas*, *kàsdamas*; būt. dažn. 1. *nėšdavau*, *kàsdavau* ir kt.; 7) veiksmazodžių formose, kilusiose iš garsazodžių, plg. *šlėpsi*, *trėpsi*, *stràksi* ir t.t.; 8) vienskiemeniuose žodžiuose, plg. *kàs*, *tàs* ir kt.

Kaip jau buvo minėta, kirčiuotų trumpųjų egzistencijos priežastys nėra aiškios. Kiekvienu atveju jos gali būti savitos.

Savybiniuose įvardžiuose kirčiuoti trumpieji *e*, *a* gali būti nepailgėję todėl, kad kilmininko galūnę *-o* šie įvardžiai galėjo gauti ne per seniausią, jau po kirčiuotų *e*, *a* pailgėjimo. Liaudies dainose ir tarmėse, ypač rytų aukštaičių, ir dabar neretai vietoj savybinio įvardžio pasitaiko vns. naud., plg. *Nėr man brolelių*, *nėr man seselių*; *man dalgelė vieno plieno*; *man dalgelei naujas kotas* ir kt. Be to, trečiojo asmens savybinio įvardžio forma visai sutampa su kilmininko forma, plg. *čia jo namas* ir *neliesk jo*. Su pirmojo ir antrojo asmens asmeninių įvardžių vienaskaitos kilmininko forma sutampa ir savybinių įvardžių *mūs(u)*, *jūs(u)* forma, plg. *čia mūs(jūs) namas* ir *neik prie mūs*. Greičiausiai prieš kirčiuotų *e*, *a* pailgėjimą savybiniai įvardžiai *màno*, *tàvo*, *sàvo* neegzistavo, o jų vietoje buvo vartojamos formos be jokios galūnės, t.y.

¹ Kirčiuotieji *e*, *a* virto ilgaisiais ir pietinių dzūkų bei kai kuriose kitose tarmėse.

formos, panašios į tas, kurios iki šiol rytų aukštaičių tarmėse vartojamos asmeninių įvardžių kilmininko ir galininko reikšme, plg. *taū, saū* „*tavės, savės, tavė, savė*“. Iš tikrųjų kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse vartojamos savybinių įvardžių formos *mā, tā, sā* (Šiauliai, Skaistgiris ir Kaniava, Valkininkai). Vargu ar jos yra kilusios iš **mā, *tā, *sā*, nes trumpojo *a* pailgėjimas vienaskiemeniame žodyje liktu nesuprantamas. Todėl galima spėti, kad jos atsirado iš *man, tau, sau* tokiu keliu. Visų pirma įvardyje *man* „*mano*“ galo *n* turėjo išnykti, ir dėl to **man > *maq > mā*, o pagal *mā* „*mano*“ modelį galėjo būti sudaryti ir *tā* bei *sā* vietoj *tau* ir *sau*. Tokiu atveju pietinių dzūkų tarmėse lauktume **mū* „*mano*“ (**mū < *man*), plg. *kū* (*< *kan*), bet išriedėti *man* į *mū* šiose tarmėse galėjo sukliudyti ta aplinkybė, kad šis įvardis glaudžiai siejosi su atitinkamu asmeniniu įvardžiu, turinčiu kamiene *a*, plg. *manė*. Taigi savybiniai įvardžiai *māno, tāvo, sāvo* gali būti atsiradę vėlai, o padaryti jie greičiausiai iš senesnių savybinio įvardžio formų **man, *tau, *sau*, pridodant vienaskaitos kilmininko galūnę *-o*. Tokiu atveju kirčiuoto trumpojo *a* vartojimas formose *māno, tāvo, sāvo* būtų gana aiškus.

Trumpasis kirčiuotas *e, a* dviskiemenėje veiksmažodžio bendratyje irgi yra sąlygotas tam tikrų priešasčių. Greta formų *nėšti, rąsti* vakarų aukštaičių tarmėje vartojamos ir trumpesnės vienskiemenės *nėšt, rąst*, kur *e, a* neturėjo pailgėti, kadangi vienskiemeniuose žodžiuose jie neilgėjo. Jeigu tuo metu vienskiemenės bendraties formos buvo vartojamos dažniau, negu ilgosios, tai dėl vienskiemenių formų įtakos galėjo neilgėti ir dviskiemenių bendračių *e, a*. Tačiau gali būti ir taip, kad bendraties formos kirčiuotų *e, a* ilgėjimo metu galėjo turėti kirtį gale¹.

Veiksmažodžių formose, kilusiose iš garsažodžių, kirčiuoti trumpieji *e, a* išliko todėl, kad šių veiksmažodžių formos nėra nutraukę ryšių nuo vienskiemenių garsažodžių, plg. *šlėpt* ir *šlėpsi, šlėptelėti; trėpt* ir *trėpsi, trėptelėti*. Dar ir dabar šie vienskiemeniai garsažodžiai tarinio funkcija dažnokai vartojami visų trijų asmenų reikšme, plg. *Aš šlept, šlept* ir *prislinkau; Jis šlept šlept nuėjo per pievą* ir kt.

Įvardžiuotinių formų vienaskaitos vardininke trumpasis *a* kirtį gavo irgi neseniai. Anksčiau ši forma, matyt, kirčiavo įvardinį komponentą, plg. D. Kleino pastabą, kad ji turinti paskutinio skiemens kirtį (Kl Gr 22). Tik vėliau, jau po kirčiuotųjų *e, a* virtimo ilgais, kirtis iš paskutinio skiemens čia buvo atitrauktas į priešpaskutinį.

¹ Žr. K. Būga, Rinkiniai raštai, III, p. 70.

Vienskiemeniuose žodžiuose trumpieji *e*, *a*, matyt, išliko todėl, kad šie žodžiai sakinyje dažniausiai būva nekirčiuoti, jie neturi fonologinio kirčio. Kiek sunkiau paaiškinti kirčiuoto *e* nevirtimą ilguoju aukštesniojo laipsnio priesagoje *-ėsnis*, veiksmazodžių priešdėliuose, galūnėse. Krinta į akis tai, kad beveik visais šiais atvejais trumpas kirčiuotas *e* ar *a* vienos ir tos pačios morfemos ribose kaitaliojasi su nekirčiuotais *e*, *a*. Tiesa, priesaga *-ėsnis* dabar visada turi kirtį, bet M. Daukšos „Postilėje“ šios priesagos būdvardžiai gali turėti ir šaknies kirtį, plg. *baĩsesnis*, *brąngesnis*, *dařgesnis* *drąsesnis* ir kt. (DA 166). Matyt, kirčiuotų *e*, *a* ilgėjimo metu ši priesaga galėjo būti ir kirčiuojama, ir nekirčiuojama. Tuo būdu kirčiuoti *e*, *a* išliko trumpi tik tada, kai jie egzistavo morfemose, kirčiuotose ir nekirčiuotose, t.y. vienuose žodžiuose, turinčiuose kirtį, o kituose – neturinčiuose, plg. 1) *rankà* ir *várna*, *katràs* ir *výr-as*; 2) *ger-ėsnis* ir *baĩs-esnis* (DP); 3) *àtveda* ir *atėjo*, *pàkelia* ir *pakėlė* ir kt.

Be to; trumpieji *e*, *a* žodžio gale buvo veikiami dar ir specifinių žodžio galo faktorių. Juk ir rytų aukštaičių tarmėse, kur visi kirčiuoti trumpieji balsiai virto pusilgiais net priesagoje *-ėsnis* (plg. *gerė.snis*) ir veiksmazodžių priešdėliuose (plg. *pà.kelia*), žodžio gale jie liko trumpi (plg. *šakà*, *slidù* ir t.t.). Žodžio galo specifiką čia sudarė tai, kad šioje pozicijoje nekirčiuoti balsiai dėl dinaminio kirčio, matyt, buvo tariami silpniau, negu žodžio viduryje. Atitinkamai silpniau buvo tariami ir kirčiuoti balsiai. Dėl to žodžio galo pozicijoje ir trumpas balsis galėjo būti kirčiuotas, o žodžio viduryje, kur nekirčiuoti balsiai buvo tariami stipriau, kirčiuotas trumpasis virto pusilgiu. Ir tik tais atvejais, kai kirčiuotas trumpas žodžio galo balsis neturėjo alomorfo su nekirčiuotu trumpu balsiu, jis galėjo ilgėti ir rytinių aukštaičių tarmėse. Toks pailgėjimas čia galėjo ištikti kai kurių veiksmazodžių liepiamosios nuosakos vienaskaitos 2 a. trumpąjį *-i*, plg. *turỹ*, *tỹlỹ* ir kt., kuris čia visada buvo kirčiuotas ir nebuvo laikomas galūne (plg. dgs. 2 a. *tyly-tè*). Neturėdamas atitinkamo nekirčiuoto alomorfo su trumpuoju *-i*, trumpasis *i* čia pailgėjo iki ilgojo (o ne iki pusilgio, kaip kitose pozicijose).

Dėl minėtos žodžio galo specifikos, matyt, akūtiniai dvibalsiai *au*, *ai*, *ei* lietuvių aukštaičių tarmėse virto cirkumflekciniais, plg. *sakaũ* < **sakáu*, *daraĩ* < **darái*, *nešeĩ* < **nešėi*. Kad šie galo dvibalsiai buvo akūtiniai, be žemaičių tarmės faktų (plg. *sakâu*, *darė* (= *darėi*), *nešė* (= *nešėi*), rodo ir šių formų kirčio kilnojimas pagal Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnį. Kaip jau buvo minėta, akūtinųjų dvibalsių pirmasis komponentas, ypač *e*, *a*, visame lietuvių kalbos plote ilgėjo, o cirkumf-

lektinių – aukštaičiuose liko trumpas. Nekirčiuoto alomorfo, esančio žodžio galę, dvibalsių *au, ai, ei* pirmieji komponentai pailgėti, žinoma, negalėjo, dėl to neilgėjo ir kirčiuoto alomorfo dvibalsių *au, ai, ei* pirmasis komponentas. Bet dvibalsis su trumpu pirmuoju komponentu negalėjo būti akūtinis, jis turėjo virsti cirkumflektiniu, turinčiu trumpą pirmąjį komponentą. Žemaičių tarmėje akūtiniai galo dvibalsiai išlaikė akūtinę priegaidę, kadangi čia ir gale ilgėjo pirmieji šių dvibalsių komponentai, plg. *sakâu, sakâ = sakái, nešê = nešéi*. Bet čia ir iš seniau nekirčiuotų alomorfų dvibalsiai, atsiradus skiemens kirčiui, turi pailgintus pirmuosius komponentus, plg. *skâldâu (=skâldâu)*, dėl to ilgėti kirčiuotų alomorfų dvibalsių pirmiesiems komponentams aplinkybės buvo palankios. Todėl žemaičių tarmėje kirčiuotų akūtinių žodžio galo dvibalsių (net ir cirkumflektinių) pirmasis komponentas ilgėjo, ir akūtinė šių dvibalsių priegaidė žodžio gale išliko.

Akūtinės galūnės atitinkamai vienodai pakito visame lietuvių kalbos plote ir todėl šis reiškinys yra bendralietuviškas. Tačiau jos trumpėjo jau tuo metu, kai buvo išryškėję kai kurie lietuvių kalbos tarmių diferenciniai požymiai. Nemažoje žemaičių tarmės dalyje, trumpėjant akūtiniam ilgiesiems balsiams, egzistavo siauras žodžio galo nosinis *ę*, plg. vns. viet. *męškę* ar *miški* „miške“, mažesnėje – šiaurės vakarinėje žemaičių dounininkų teritorijos dalyje – siauras žodžio galo nosinis *q*, kurio trumpėjimo rezultatas yra toks pats, koks ir akūtinio *ō*, plg. vns. įnag. *rōnkō* „ranka“ ir *vīrō* (=vyru). Rytinių aukštaičių puntininkų, o taip pat dzūkų plote turėjo egzistuoti siauri *ī, ū* (ar *ē, ā*) vietoj senųjų *-en, *-an, plg. vns. įnag. *žemī* „žeme“ ir *šakū* „šaka“. Bent šiaurės vakarinėje ir šiaurinėje dounininkų teritorijos dalyje tuo metu jau turėjo egzistuoti trumpieji *ę, ę < i, u*. Juk čia akūtinių *-ē (<ei)* ir *ō* refleksai yra trumpieji *ę* ir *ę*, plg. vns. įnag. *vilķę* „vilku“ ir dgs. vard. *gērę* „geri“, o akūtinių *ī, ū* refleksai yra siauri trumpi *i* ir *u*, plg. dgs. gal. *āvls* „avis“ ir *vīrus* „vyrus“.

Būsimojo laiko 3 a. forma tarmėse labai įvairuoja, ir dėl to ją reikia atskirai panagrinėti. Tiesa, šis įvairavimas būdingas tik akūtinės šaknies ar priesagos veiksmazodžiams, kadangi tik jie būsimojo laiko 3 a. gali turėti trumpą šaknies ar priesagos balsį vietoj bendraties ilgojo. Cirkumflektinės šaknies veiksmazodžiai būsimojo laiko 3 a. formoje paprastai turi bendraties priegaidę ir balsio ilgumą, plg. *dvēs (:dvēsti)*, *siūs (:siūsti)*, *vōks (:vōgti)*, *dūks (:dūkti)*, *pỹks (:pỹkti)* ir kt.¹

¹ Trumpųjų balsių vietoje cirkumflektinių ilgųjų atsiradimas kai kuriose šiaurės rytų aukštaičių tarmėse yra labai vėlyvas reiškinys.

Pačiose rytinėse lietuvių kalbos tarmėse (Adučiškis, Tverečius, Palūšė, Linkmenys ir kt.) veiksmažodžių, kurių bėdratis turi (ar turėjo) akūtinę šaknies priegaidę, vienskiemenė būsimojo laiko 3 a. forma ir veiksmažodžių, turinčių (ar turėjusių) akūtinės priesagas *-yti*, *-oti*, *-ėti*, būsimojo laiko 3 a. forma vietoj bendraties ilgųjų turi trumpus balsius, plg.:

1. *dēs* (: *dėti*), *suspēs* (: *suspėti*), *bēgs* (: *bėgti*), *às* < *ēs* (: *ėsti*) ir kt.;
2. *jàs* (: *jóti*), *làs* (: *lóti*), *šàks* (: *šókti*) ir kt.;
3. *gīs* (: *gýti*), *līs* (: *lýti*), *plīš* (: *plýšti*), *ris* (: *rýti*), *vīs* (: *výti*) ir kt.;
4. *siūs* (: *siúti*), *trūks* (: *trúkti*), *džiūs* (: *džiúti*), *lūš* (: *lúžti*), *būs* (: *búti*) ir kt.;
5. *barškēs* (: *barškėti*), *marmēs* (: *marmėti*), *turēs* (: *turėti*), *šokinēs* (: *šokinėti*) ir kt.;
6. *dabàs* (: *dabóti*), *kapàs* (: *kapóti*), *raudàs* (: *raudóti*), *nešiàs* (: *nešióti*) ir kt.;
7. *klausīs* (: *klausýti*), *sakīs* (: *sakýti*), *varīs* (: *varýti*), *prašīs* (: *prašýti*) ir kt.

Vienskiemenės formos su trumpaisiais balsiais *e*, *a* (1 ir 2 grupė) jau ir šiose tarmėse nyksta. Vietoj jų arba greta jų labai dažnai vartojamos formos, turinčios jau ilgąjį vokalizmą, plg. *dēs*, *suspēs*, *bēgs*, *ēs*, *jōs*, *lōs* ir kt. Tuo tarpu kitų grupių (3, 4, 5, 6, 7) trumpasis vokalizmas šiose tarmėse dar gerai laikosi. Tai galima paaiškinti tuo, kad vienskiemenė būsimojo laiko 3 a. forma, turinti trumpuosius balsius *e* ir *a*, išriedėjus dideliame kokybiniam žemutinio pakilimo trumpųjų ir ilgųjų balsių *e*, *a* skirtumui, smarkiai atsiskyrė nuo bendraties formos ir nuo kitų asmenų formų (plg. *dēs* ir *dėti*, *dėsiu*; *jàs* ir *jóti*, *jósiu*) ir todėl pradėjo nykti. Tuo tarpu vienskiemenės būsimojo laiko 3 a. formos, turinčios trumpuosius balsius *i* ir *u*, nuo atitinkamų ilgųjų *ī*, *ū* kokybiškai ne taip smarkiai besiskiriančius, išliko gerai. Gerai šiose tarmėse išliko būsimojo laiko 3 a. forma su trumpuoju vokalizmu ir priesaginiuose veiksmažodžiuose, netgi turinčiuose trumpuosius *e*, *a* (*turēs*, *dabàs*), gal būt, todėl, kad priesagos morfema tam tikru būdu yra priklausoma nuo šaknies morfemos, ir jos nukrypimas nuo normos bendravimo procese pastebimas ne taip greitai, kaip nukrypimas šaknies morfemos. Bet veiksmažodžiai su priesaga *-uoti* ir šiose tarmėse būsimojo laiko 3 a. turi ne trumpąjį *u*, kurio reikėtų laukti, o dvibalsį *uo*, plg. *važiuòs*, *dainuòs* ir kt. Matyt, didelis kokybinis ilgojo *ō* (> *uo*) ir trumpojo *u* skirtumas iš karto krito į akis, ir vietoj trumpojo *u* būsimojo laiko

3 a. buvo apibendrintas dvibalsis *uo*, egzistuojąs bendraties ir kitų būsimąjo laiko asmenų priesagoje (**važiūs* ≧ *važiuōs*: *važiuoti*, *važiuo-siu*).

Tuo būdu pačiose rytinėse aukštaičių tarmėse akūtinės šaknies veiksmažodžiai, būsimąjo laiko 3 a. turį vienskiemenę formą, ir veiksmažodžiai su akūtinėmis priesagomis vietoj laukiamų ilgųjų balsių gana konsekventiškai turi trumpuosius. Šis reiškinys yra būdingas beveik visam aukštaičių plotui, išskyrus tarmes, esančias prie žemaičių, nors kitose aukštaičių tarmėse jis nėra toks konsekventiškas, koks pačiose rytinėse. Pietų, vakarų ir vidurio aukštaičių šnektose veiksmažodžių, turinčių (ar turėjusių) šaknies akūtinis ilguosius *ī*, *ū*, vienskiemenė būsimąjo laiko 3 a. forma turi trumpuosius *i*, *u*, plg. *lis* (: *lŷti*), *digs* (: *dŷgti*), *lūš* (: *lūšti*), *rūgs* (: *rūgti*), ir t.t.¹ Visais kitais atvejais pietvakarinėje Lietuvos dalyje būsimąjo laiko 3 a. forma išlaiko bendraties vokalizmo kiekybę, plg. *bēgs* (: *bēgti*), *šōks* (: *šōkti*) ir kt., taip pat plg. *skaitŷs* (: *skaitŷti*), *miegōs* (: *miegōti*), *kalbēs* (: *kalbēti*) ir kt. Pietinių dzūkų ir vakarinėje rytų aukštaičių tarmių dalyje (Siesikai, Skapiškis, Antalieptė ir kt.) padėtis šiek tiek kitokia, kadangi trumpąjį balsį būsimąjo laiko 3 a. dar turi ir veiksmažodžiai su priesaga *-ŷti*, plg. *daris* (: *darŷti*), *sakis* (: *sakŷti*), *varis* (: *varŷti*) ir t.t. Taigi pereidami lietuvių kalbos teritoriją iš rytų į pietų vakarus ir vakarus, susiduriame su vis stiprėjančia tendencija veiksmažodžių, turinčių (ar turėjusių) akūtinę šaknį ar sufiksą, būsimąjo laiko 3 a. įvesti ilgąjį vokalizmą. Tokia šios tendencijos stiprėjimo kryptis gali būti susijusi su tuo, kad kuo toliau nuo pačių rytinių tarmių į pietus, pietų vakarus ir vakarus, tuo didėja kokybinis trumpųjų balsių *e*, *a* ir ilgųjų *ē*, *o* skirtumas. Matyt, neatsitiktinis dalykas yra tai, kad aukštutinio pakilimo balsiai, kurių ilgųjų ir trumpųjų kokybinis skirtumas nėra toks didelis, būsimąjo laiko 3 a. turi tendenciją išlikti trumpi.

Atsižvelgiant į visa tai, kas buvo pasakyta, ir į tai, kad aukštaičių teritorijoje kažkada žemutinio pakilimo ilgieji balsiai kokybiškai beveik nesiskyrė nuo trumpųjų, galima manyti, kad senesnė padėtis yra išlikusi pačiose rytinėse aukštaičių tarmėse, kur būsimąjo laiko 3 a. forma anksčiau nurodytais atvejais turi tik trumpą vokalizmą. Matyt, nekonsekventišką trumpojo vokalizmo būsimąjo laiko 3 a. egzistavimą kitose aukštaičių tarmėse reikia laikyti atspindžiu padėties, užfiksuotos

¹ Tik kai kurie žodžiai sudaro išimtį ir turi ilguosius *ī*, *ū*, plg. *vŷs* (: *vŷsti*), *siūs* (: *siūti*) ir kt., matyt, norint išvengti nepatogių homonimų, plg. *vis* (*visti*), *siūs* (: *siūsiti*), žr. J. Senkus, MAD, II(V), 1958, p. 132.

pačiose rytinėse tarmėse, t.y. senesnės sistemos atspindžiu. Matyt, ilgasiūs būsimosios laikų 3 a. vokalizmas vietoj trumpojo atsirado dėl vėlesnės vienodos kiekybės ir kokybės balsių unifikacijos visose būsimosios laikų asmenų formose.

Ilgosios balsio priegaidė būsimosios laikų 3 a. formoje, priešingai akūtinėi šio balsio kitų asmenų priegaidėi, pietų vakarų aukštaičių tarmėse visada yra cirkumflectinė, plg. 3 a. *matỹs* (ir 1 a. *matýsiu*, 2 a. *matýsi*), 3 a. *běgs* (ir 1 a. *běgsiu*, 2 a. *běgsi*). Sinchroniniu požiūriu čia turime metatoniją: akūtinė priegaidė būsimosios laikų 3 a. virsta cirkumflectine. Cirkumflectinė priegaidė čia negali būti atsitiktinis dalykas.

Ir veiksmazodžiai, turį šaknyje ar priesagoje akūtinius dvibalsius *ai*, *au*, *ei*, *ui*; *a*, *e*, *i*, *u* + *l*, *m*, *n*, *r* būsimosios laikų 3 a. visose aukštaičių tarmėse, išskyrus šnektas, esančias prie žemaičių, turi cirkumflectinę priegaidę, plg. *aũgs* (ir *áugsiu*), *káls* (ir *kálsiu*), *riešutaũs* (ir *riešutáusiu*), *gyveĩs* (ir *gyvénsiu*), *augiĩs* (ir *auginsiu*) ir t.t. Akūtinų dvibalsių virtimas cirkumflectiniais čia, be abejo, yra susijęs su akūtinų dvibalsių pirmųjų komponentų pailgėjimu. Juk tuo atveju, kai viena ir ta pati kategorija turėjo formas su kirčiuotu ir nekirčiuotu galiniu dvibalsiu, kirčiuoto akūtinio dvibalsio pirmasis komponentas negalėjo pailgėti ir turėjo virsti cirkumflectiniu. Neilgėjo akūtinų dvibalsių pirmasis komponentas ir vienskiemenėse būsimosios laikų formose, matyt, dėl to, kad šios formos, būdamos vienskiemenės, sakinyje paprastai turi silpną kirtį, o neretai gali jo ir visai neturėti. Ir čia akūtinis dvibalsis virto cirkumflectiniu, kadangi trumpas trumpojo dvibalsio komponentas tebuvo galimas tik cirkumflectiniame skiemenyje, nes akūtinų dvibalsių pirmasis komponentas visur buvo pailgėjęs. Dėl šių priežasčių būsimosios laikų 3 a. forma įgijo dar vieną būdingą požymį: be nulinės galūnės, ji, akūtinės šaknies veiksmazodžių vienskiemenė ir akūtinės priesagos veiksmazodžių daugiaskiemenė, išsiskyrė iš kitų būsimosios laikų formų dar ir priegaidės kaita (metatonija). Šis būsimosios laikų 3 a. formos darybos modelis išplito ir tais atvejais, kai ilgas skiemuo, atstovaujamas ilgojo balsio, dėl asmenavimo sistemos išlyginimo vietoj trumpojo pasirodė vėliau, plg. *šõks* ≤ *šàks*, *běgs* ≤ *běks* ir kt.

Žemaičių tarmėse šiuo metu būsimosios laikų 3 a. šaknies ar priesagos vokalizmu ar priegaidė niekuo niekada neišsiskiria nuo kitų būsimosios laikų asmenų formų, plg.:

- vns. 1 a. *áugšõ* (= *áugsiu*), *sakĩšõ* (= *sakýsiu*)
2 a. *áugsi* (= *áugsi*), *sakĩsi* (= *sakýsi*)
3 a. *áugs* (= *áugs*), *sakĩs* (= *sakýs*)

Akūtinė priegaidė būsimąjo laiko 3 a. formoje žemaičių tarmėje yra susijusi su kai kuriomis šios tarmės kirčiavimo sistemos ypatybėmis. Anksčiau buvo parodyta, kad žemaičių tarmėje opoziciją sudaro du kirčiavimo tipai – politoninis žodžio kirtis ir monotoninis skiemens kirtis. Tik vienomis priegaidėmis žemaičių tarmėje gali skirtis vienskiemeniai žodžiai, plg. *plāuks* „plāukas“ ir *plāuks* „plaūks“. Nekirčiuoti skiemenys čia įgijo fonetinį skiemens kirtį, ir jų pirmasis komponentas žodžio gale pailgėjo. Dėl to susidarė sąlygos pailgėti ir kirčiuoto galinio skiemens pirmajam komponentui, o tuo pačiu, vadinasi, ir sąlygos akūtinei priegaidei žodžio gale. Suprantamas daiktas, kad dėl šios priežasties žemaičių tarmėje jeigu anksčiau ir buvo sutrumpėję akūtiniai ilgieji balsiai būsimąjo laiko 3 a., tai vėliau akūtinis vokalizmas galėjo būti apibendrintas 3 a. pagal kitų asmenų vokalizmą. Taigi žemaičių tarmės būsimąjo laiko 3 a. forma su ilguoju akūtiniu vokalizmu gali neatspindėti senesnės padėties, kadangi ji pati gali būti vėliau susiformavusios specifinės žemaičių tarmės kirčiavimo struktūros rezultatas. Vienodą priegaidę su visų kitų būsimąjo laiko asmenų priegaide 3 a. turi ir pažemaitės aukštaičių tarmėse. Čia ji atsiradusi dėl žemaičių tarmės įtakos, kadangi šios tarmės ilgą laiką turėjo kontaktą su žemaičiais.

Vadinasi, įtempti akūtiniai balsiai virto neįtemptais ir būsimąjo laiko 3 a. Ilgėjant akūtiniais balsiams, vienskiemenėse 3 a. formose, sakinyje nekirčiuotose arba silpnai kirčiuotose, akūtiniai balsiai galėjo ir neilgėti, netekti įtempimo ir virsti trumpais. Daugiaskiemenėse 3 a. formose akūtiniai balsiai virto trumpais dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių jie virto trumpais ir kitose daugiaskiemenėse formose.

Įvardžių linksnių formos lietuvių kalbos tarmėse kartais turi akūtinę priegaidę. Pačiose rytinėse tarmėse vartojamos tokios įvardžių formos, plg. vns. vard. *tā* „ta“ (Tverėčius), *tā* (Adutiškis), vns. įnag. *tuo* „tuo, ta“, *juo* „juo, ja“ (Adutiškis, Tverėčius ir kt.), dgs. gal. *tās*, *jās* (Tverėčius), *tās*, *jās* (Adutiškis), dgs. vard. *tie*, *jie* ir kt. Panaši padėtis yra Zietelos tarmėje (LKK, III, 119 ir t.t.) ir buvo kai kuriose tose rytų aukštaičių tarmėse, kur dabar ilgujų balsių ir dvibalsių *ie*, *uo* priegaidės jau nebeskiriamos (Kalbotyra, III, 21 t.t.). Panašų reiškinį užtinkame ir priešingame Lietuvos kampe – pietvakarių aukštaičių tarmėse, plg. vns. įnag. *tuo*, *juo*; *tą*, *ją*; dgs. vard. *tie*, *jie*, dgs. gal. *tuos*, *juos*; *tās*, *jās* (žr. MAD, II (XIII), 211 ir t., LKK, I, 153). Kadangi įvardis sudaro tam tikrą žodžių klasę, semantinėmis ir formaliomis ypatybėmis besiskiriančią nuo kitų kalbos dalių, tai suprantama, kodėl minėtose tarmėse ir nevienskiemeniai neasmeniniai įvardžiai atitinkamuose linksniuose

gali turėti akūtines galūnes, plg. vns. įnag. *katruó, anúo, kuriúo*, dgs. gal. *katruós, anúos, kuriúos* ir kt.

Akūtinė priegaidė minėtų įvardžių formų gale, matyt, išriedėjo dėl to, kad jie gana dažnai turi emfatinį kirtį, plg. su *júo* buvai? su *kúo* jie atėjo? ir t.t. Emfatinis kirtis sudarė sąlygas atitinkamai pailgėti akūtiniam garsams ir virsti jiems tvirtapradžiais. Bet sakinyje neretai šie įvardžiai gali būti silpnai kirčiuoti ir visai nekirčiuoti. Matyt, dėl to, laikui bėgant, jų akūtinė priegaidė daugelyje tarmių virto cirkumflektime. Cirkumflekcinė priegaidė pradėjo išstumti akūtinę pirmiausia, žinoma, silpnai kirčiuotoje ar nekirčiuotoje padėtyje, o vėliau ir emfatinėje, plg. vns. įnag. *tuð, juð; tã, jã*, dgs. gal. *tuðs, juðs*, dgs. vard. *tiẽ, jiẽ* ir kt. Šiuo atžvilgiu įdomios yra tos pietvakarių aukštaičių tarmės, kur minėtos įvardžių formos gali turėti ir akūtinę, ir cirkumflekcinę priegaides, plg. *tíe* ir *tiẽ*, *túo* ir *tuð*, *túos* ir *tuðs* ir t.t. Matyt, čia cirkumflekcinė priegaidė išstumia akūtinę.

Daugumas neasmeninių įvardžių atlieka tokias pat sintaksines funkcijas, kokias atlieka ir būdvardžiai. Dėl to įvardžių linksnių galūnės, išreiškiančios sintaksinius žodžių ryšius, gali būti priderintos prie atitinkamų būdvardžių linksnių galūnių ir specifinės įvardžių linksnių formos, susiformavusios anksčiau aprašytu keliu, užleisti vietą atitinkamoms būdvardinėms formoms. Beveik visose lietuvių kalbos tarmėse vartojamos jau tokios kai kurių įvardžių linksnių formos, kaip vns. vard. *tà* (o ne *tó* ar *tõ*), vns. įnag. *tà* (o ne *tá* ar *tã*), plg. būdvardžių atitinkamų linksnių formas *baltà* ir *bálta*. Dar kai kuriose tarmėse būdvardžių linksnių galūnės įgijo net kai kurie vyr. g. įvardžiai, plg. dgs. vard. *tì* (greta *tíe* ir *tiẽ*) Zietela, vns. įnag. *tù, jù* (greta *túo*) Zietela, dgs. gal. *tùs* (Zietela, žemaičių tarmės). Bet daugelyje lietuvių kalbos tarmių kai kurios specifinės įvardžių linksnių formos laikosi gana tvirtai, nors greta jų užtinkamos jau ir būdvardinės formos, plg. vns. įnag. *kokiuõ* ar *kokiúo* ir *kokiù*; *tokuõ* ar *tokiúo* ir *tokiù*, dgs. gal. *kokiuðs, kokiúos* ir *kokiùs*; *tokuðs, tokiúos* ir *tokiùs* ir t.t. Dažniau būdvardinės galūnės užtinkamos daugiaskiemeniuose įvardžiuose, negu vienskiemeniuose. Taip atsitiko todėl, kad daugiaskiemeniai įvardžiai savo sintaksinėmis funkcijomis dažniausiai yra artimesni būdvardžiams, negu vienskiemeniai. Juk vienskiemeniai įvardžiai *jis, ji* (anaforiniai), *kas* (klausiamasis ir santykinis) niekada neturi pažyminio funkcijos ir šiuo atžvilgiu jie neturi nieko bendro su būdvardžiais (anaforine reikšme gali būti vartojami ir įvardžiai *tas, anas*). Tuo tarpu daugumas daugiaskiemenių įvardžių eina pažyminiais. Tai, kad specifinės linkšnių formas geriau išlaiko

vyriškoji įvardžių giminė, negu moteriškoji, galima paaiškinti tuo, kad vyriškosios giminės formos visoje kalbos sistemoje labiau įvairuoja, negu moteriškosios, plg., pvz., vyr. g. vns. įnag. *tuō sūnuōm, tuō vilkū* ir mot. g. *ta marčią* arba dgs. vard. *tie vilkaī, tie sūnūs, tie dañtys* ir *tos rañkos, tos ākys*.

Tuo būdu akūtinių galūnių sutrumpėjimą ar virtimą cirkumflectinėmis galima paaiškinti dinaminio žodžio kirčio, kuris tolesnėje lietuvių kalbos raidoje (tarmėse) vis labiau įsigali ar virsta kiekybiniu, atsiradimu. Galima spėti, kad tol, kol egzistavo melodinis kirtis, t.y. kirčiuotu skiemeniui buvo laikomas aukščiausias žodžio skiemuo, žodžio galo skiemens buvo tiek pat intensyvūs, kiek ir žodžio vidurio, ir dėl to gale galėjo egzistuoti ir įtempti akūtiniai balsiai. Skirtumas tarp akūtinių ir cirkumflectinių skiemenų tuo metu irgi turėjo egzistuoti. Kas tą skirtumą sudarė, dabar pasakyti nelengva. Sprendžiant iš to, kad akūtinė priegaidė žemaičių tarmėje iki šiol yra aukštesnė už cirkumflectinę priegaidę, reikia manyti, kad tuo metu šių priegaidžių diferencinis požymis buvo ne pirmosios ar antrosios moros pabrėžimas, o tono aukščio diapazono skirtumas – akūtinis skiemuo visada buvo aukštesnis už cirkumflectinį.

INDOEUROPIEČIŲ *ō* LIKIMAS

Indoeuropiečių *ō* likimas baltų kalbose iki šiol nėra aiškus. Žymiausi XX a. baltistai į *ō* raidą baltų kalbose žiūri nevienodai, nors daugumas jų mano, kad jis čia virto dvibalsiu *uo*, žodžius su *ā* vietoj *ō* aiškindam kaip įvairaus pobūdžio naujadarus. Taip elgėsi K. Būga, J. Endzelynas, E. Frenkelis, J. Otrėmskis¹. Tikėtai Ch. Stangas mano, jog ide. *ō* baltų kalbose virto ne tik į dvibalsį *uo*, bet ir į balsį *ā*, nors ir nenurodo, kokiomis sąlygomis *ō* galėjo virsti *ā*². Dar anksčiau apie ide. *ō* virtimą į *uo* baltų kalbose tik kai kuriais atvejais kalbėjo A. Mejė³. H. Hirtas taip pat manė, kad ide. *ō* baltų kalbose tik kai kuriais atvejais virto *uo*,

¹ Žr. K. Būga, Rinkiniai raštai, II, p. 331–376; J. Endzelin, *Le nākti: nōkti*: got. *nēh-* und der Wechsel von *ē* und *ā*, KZ LXII, p. 23 ir t.; J. Endzelins, *Lat. val. gr.*, p. 58 ir t.; E. Fraenkel, *Die baltischen Sprachen*, Heidelberg, 1950, p. 78; Я. Отрѣмбскій, *Славяно-балтийское единство*, ВЯ, N 6, 1954, p. 31 (ne taip aiškiai J. Otrėbski, *Grammatyka języka litewskiego*, I, Warszawa, 1958, p. 180 ir t.).

² Žr. Chr. Stang, *Das slavische und baltische Verbum*, Oslo, 1942, p. 196 (2 išn.).

³ Žr. A. Meillet, *Wstęp do językoznawstwa indoeuropejskiego*, Warszawa, 1958, p. 96.

nors jo spėjimas, kad į *ā* rytų baltų kalbose virto tas *ō*, kuris kaitaliojosi su *ē*, nepasirodė teisingas¹. Todėl būtina plačiau sustoti prie šio balsio raidos.

Baltų kalbų raidoje didelį vaidmenį suvaidino balsių apofonija. Kadangi ji atliko gramatinę, formų ar žodžių darybos funkciją, tai neretai supainiojo fonetinės sistemos istoriją. Norint turėti tikrąjį fonetinių procesų, įvykusių priešistoriniais laikais, vaizdą, būtina teisingai atsiriboti nuo tų naujadarų, kurie atsirado dėl balsių apofonijos.

Baltų kalbose didelį vaidmenį yra suvaidinusi vadinamoji analoginė balsių kaita. Kartais žodis iš vienos balsių kaitos eilės pereina į kitą. Pavyzdžiui, greta *drikti* : *driėkti* : *draikyti*; *kisti* : *keisti* : *kaityti* ir *bristi* : *brėda*, *giñti* : *genù* atsiranda *bráidžioti* (vietoj *bradžióti*, *gánioti* ar *gainióti* (vietoj *ganióti*) ir pan². Kartais išvestinis žodis, anksčiau išvestas su balsių kaita, dėl glaudaus ryšio su pagrindiniu žodžiu įgyja pagrindinio žodžio vokalizmą, plg. *dengà*, *deñgalas* (vietoj *dangà*, *dañgalas*) ir *deñgti*; *pagélba* (vietoj *pagálba*) ir *pagélbėti*; *pašélpa* (vietoj *pašálpa*) ir *pašélpiti*; *neřštas* (vietoj *nařštas*) ir *neřšti*; *sekióti* (vietoj *sakióti*) ir *sėkti*; *vedžióti* (vietoj *vadžióti*) ir *vėsti*; *vežióti* (vietoj *važióti*) ir *vėžti* ir kt. Dažnai nelengva susekti senesnius fonetinius procesus, kadangi balsių kaita gali būti išlyginta. Vienais atvejais gali būti įsigalėjęs vienos, kitais – kitos formos vokalizmas. Iliustracija gali eiti kai kurių veiksmažodžių bendratis. Būva taip, kad vieno ir to paties veiksmažodžio bendratis vienose tarmėse turi vieną, o kitose – kitą vokalizmą, plg. *gaubėti* ir *gobėti*, *gorėti* ir *garėti* „degti“, *pavėizdėti* ir *pávyzdėti* „pažiūrėti“, *plausėti* ir *plūšėti* „rūpintis, dirbti“, *niedėti* ir lat. *nīdēt* „neapkęsti“, *knietėti* ir *knitėti*, *rietėti*, lat. *riētēt* „riedėti“ ir lat. *ritēt*; lat. *vietēt* ir *vītēt* „vaitinti“, lat. *viedēt* ir *vidēt* „matyti“ ir kt.³

Žodžių darybos procesas yra taip pat labai sudėtingas. Nagrinėjant žodžių darybinius ryšius, baltų kalbose neretai pervertinami seniausi darybos tipai, mažai ar visai neatsižvelgiant į naujesnius, ir dėl to darybiniai žodžių ryšiai iškreipiami. Pavyzdžiui, gerai žinoma, kad vadinamieji antriniai veiksmažodžiai su priesagomis *-oti*, *-ėti* ir kt. padaryti iš tam tikrų daiktavardžių klasių. Bet neretai pamirštama, kad darybos

¹ Žr. H. Hirt, *Indogermanische Grammatik*, II, Heidelberg, 1921, p. 33. Kritiką žr. K. Būga, *Rinktiniai raštai*, II, p. 242.

² Plg. P. Skardžius, *Analoginė balsių kaita*, APh, V, 1935, p. 80 ir t.

³ Dėl to žr. F. Specht, *Zur Geschichte der Verbalklasse aut -ē*, KZ LXII, 1934; N. van Wijk, *Le problème des prétérito-présents slaves et baltiques*, StB, III, 1933, p. 144.

proceso kryptis gali būti ir atvirkščia, t.y. tai, kad pagal nusistovėjusius minėtų veiksmažodžių ir daiktavardžių santykius ir iš veiksmažodžių gali būti padaryti nauji daiktavardžiai. Ir pastaroji naujų daiktavardžių daryba lietuvių kalboje yra labai produktyvi, vienas produktyviausių darybos būdų¹. Pavyzdžiui, taip yra sudaryti daiktavardžiai: 1) iš nepriesaginių veiksmažodžių: *bėgà*, *bėgas*, *bėgis*, *bėgė* (: *bėgti*), *dubė* „duobė“ (: *dubti*), *grėbis* „šieno grėbimas“ (: *grėbti*), *gėlà* (: *gėlti*), *graužà* (: *graužti*), *grōbis* (: *grōbti*), *iros* „griuvėsiai“ (: *irti*), *lėkis* (: *lėkti*), *slėgis* (: *slėgti*), *šōkis* (: *šōkti*) ir kt.; 2) iš priesaginių veiksmažodžių: a) veiksmažodžių su priesaga -yti: *išbarstos* „išbarstyti grūdai“ (: *išbarstýti*), *išmaina* (: *išmainýti*), *sklaidà* (: *sklaidýti*), *slaugà* (: *slaugýti*), *valgà* (: *válgyti*) ir kt.; b) veiksmažodžių su priesaga -ėti: *bruzdà* (: *bruzdėti*), *pėras* (: *perėti*), *pėnas* (: *penėti*), *sopà* (: *sopėti*), *skaudà* (: *skaudėti*), *varvas* „lašas“ (: *varvėti*), *žiūrà* „žiūrėjimas“ (: *žiūrėti*) ir kt.; c) veiksmažodžių su priesaga -oti: *rymà* (: *rymóti*), *tausà* (: *tausóti*); d) veiksmažodžių su priesaga -inti: *užkabas* (: *užkabinti*) ir kt.

Žinoma, ne visada galima tiksliai pasakyti, kokį darybos būdą turim tuo ar kitu konkrečiu atveju, bet išleisti iš akių šį produktyvų darybos būdą, reiškia iškreipti tikruosius žodžių darybinius ryšius. Pavyzdžiui, būtų neteisinga manyti, jog žodžiai *slogà* ar *slōgas* „sloga, sunkumas, nelaimė“ padaryti iš *slėgti*, kadangi iš tikrųjų jie yra padaryti iš *slōgti* „spausti, mygti“ ar *sloginti* „t.p.“. Vargu ar galima manyti, kad *globà* yra padarytas iš *glėbti*, kadangi, matyt, jis padarytas iš *globóti*. Galimas daiktas, kad *sostas* padarytas ne iš *sėsti* ar *sėdėti*, o iš *sodinti*. Lygiai taip pat ir *plōtas* gali būti padarytas ne iš *plėsti*, o iš kokio kito žodžio, plg. lat. *plāt* „išplėsti, paskleisti“, liet. *plóti*. Taigi ne visur ten, kur žodžių darybiniai ryšiai iš pirmo žvilgsnio atrodo gana aiškūs, iš tikrųjų jie tokie yra. Ir *slogà*, ir *globà*, ir *sostas*, ir *plōtas*, matyt, nėra padaryti su balsių kaita $\bar{e} : \bar{a}$, kaip pagalbine darybos priemone, iš *slėgti*, *glėbti*, *sėsti* ir *plėsti*. Vadinas, ne visur, kur galima iš pirmo žvilgsnio spėti buvus balsių kaitą $\bar{e} : \bar{a}$, ta kaita iš tikrųjų yra vykusi.

Manoma, kad baltų kalbose vietoje senosios kaitos $\bar{e} : \bar{o}$ ($> uo$) daug plačiau paplitusi $\bar{e} : \bar{a}$ kaita yra atsiradusi dėl trumpojo balsio *o* virtimo į *a* ir sukurta analogiškai pagal trumpųjų balsių $e : a$ kaitą: $e : a = \bar{e} : \bar{a}$ ².

¹ Žr. V. Urbutis, Dabartinės lietuvių kalbos galūnių darybos daiktavardžiai, „Kalbotyra“, III, 1961, p. 27–60.

² Žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 92; J. Kuryłowicz, L'apophonie en n-européen, Wrocław, 1956, p. 210.

Mums rodos, kad tiesioginė šios balsių kaitos atsiradimo priežastis yra ne analogija pagal trumpųjų balsių kaitą, o kita. Nepaisant to, kad dėl trumpųjų balsių *e:a* kaitos negali būti jokios abejonės, vis dėlto analoginės *ē:ā* kaitos susiformavimas atrodo gana schematiškai. Juk tik raidos pradžioje galima įsivaizduoti *e:ō* ir *ē:ō* balsių kaitos savitarpio priklausomumą, o vėliau trumpųjų ir ilgųjų balsių kaita turėjo būti savarankiškos, nepriklausomos. Todėl greta trumpųjų balsių *e:a* kaitos galėjo likti ilgųjų balsių *ē:ō* kaita, o analogija dėl šių dviejų balsių kaitų eilių savarankiškumo vargu ar galėjo čia pasireikšti. Matyt, buvo dar kažkoks faktorius, kuris sudarė prielaidą balsių *ē:ā* kaitos išplitimui.

Senoji balsių *ē:ō* (*é:uo*) kaita, kaip reliktinė, yra išlikusi kai kuriuose lietuvių ir latvių kalbos vediniuose, plg. *bėgti*, lat. *bégt* ir lat. *buōksts* „valkata“; *brėžti*: *brúožas*; *lėmiaū*: *luomas*; lat. *nēmu* „ėmiau“: *nuōma*, liet. *núoma*; *plėšti*, lat. *plēst*: *plúoštas*, lat. *pluosīt* „plėšyti“; *rėplioti*: *ruoptis*; *rėžti*: *rúožas*; *slėgti*, lat. *slégt*: *slúogas*, lat. *sluōdzīt* „slėgti“; *sėsti*, lat. *sēsties*: *súodys*, *Súostas* (miestelio pavadinimas), lat. *suōdrēji* „juodos varpos“; *šešūolis*: *šešėlis*; *ėdu*: *úodas*; *žuolis* „ein dickes Stück Holz, Baum“: *žėlė*. Krinta į akis tai, kad *uo* < *ō* visais čia išvardintais atvejais yra kirčiuotas (bent atskirose žodžio formose). Peržiūrėjus kitus lietuvių kalbos žodžius su dvibalsiu *uo*, irgi matyti, kad dvibalsis *uo* būna kirčiuotas, plg. *bluōzgas*, *bluōzguna* (: *blaūzgas*, *blūzguna*) „pleiskana“; *búožė* (: *baūžas*), lat. *buōze*,-is; *dúona*, lat. *duōna*; *buōlas* „beragis“, *buolis*,-ė „beragis jautis, karvė“, lat. *buōle* „beragis galvijai“; *duōlas* „beragis“, *duōlis*,-ė „beragis jautis, karvė“, lat. *duoļš* „beragis“; *dúožis* (: *daūžti*); *duobà* (: *daubà*); *duobė*, lat. *duōbjš* „gilus“, *grúodas* (*išgrúodėti*, *išgrúodinti*) (: *grúdas*); *guoba* „vinkšna, skirpstas“, lat. *guōba*; *guōtas*, *guōtena* „banda, gauja“; *júosta*, *júostas* (*júosti*, *juōsti*), lat. *juōsta*; *juōkas* (*juōkastis*, *juōktis*, *juōkdyti* ir kt.), lat. *juōks*; *júodas* (*júodė*, *juodė*, *júodis* ir kt.), lat. *juōds*; *kuōlas* (sl. *kolō*); *klúonas*, *kluōnas*, lat. *kluōns*,-is; *kúoka*, lat. *kúoks*; *kúokšta*(s), *kuōkštė*; *kúolinga* „toks paukštis“; *kúopa* (: *káupas*), lat. *kuōpa* „krūva, kuopa“; *kúosa*, lat. *kuōsa*; *lúožas* „sugulė javai“ (: *lažà*); *luomas*, lat. *luōms*,-a „sluoksnis, luomas“; *lúošas*; *paliúokomis* „pasišokinėjant“ (: *lėkti*); *liúonas* „laisvas“; *liuōbti*, lat. *luōbt*; *luoba* „medžio žievė“, lat. *luobs*; *luodyti* „(Bastshuhe) mit Leder besohlen“ (r. *ladumb*); *luōtas*; *núogas*, lat. *nuōgs*; *nuožmūs*; *nuosis* „pašaro neštuvai“; *plúotas* „klajūnas, valkata“; *púoselėti*; *púodas*, lat. *puōds*; *púokštė*; *púola*; *puōšti*, lat. *púost*; *puotà*; *ruobti* „rantyti“, lat. *ruobs* „rantis, įkarpa“; *ruōšti*, lat. *ruoss*

„veiklus, judrus“; *skruostas, skruoslas*, lat. *skruõste; skruõblas* „toks medis“; *sluogas, sluõgas; sliuogti, sliuõgti* (plg. *sliaũgti*), *skúosti* (plg. *skaudrùs*) „bègti, skubèti“, *spuogas, spuõgas* (plg. *spáugas*); *sruõbti, sriuõbti; sriuõga, srúoga* (plg. *srauga*); *stuobras* „stulpas, kamienas“; *uolektis*, lat. *uolekts; úodas*.

Tuo tarpu *ē* su *ā* lietuvių (ir latvių) kalbose dažnai kaitaliojasi tais atvejais, kai *ā* yra nekirčiuotas visoje žodžio kaitybės formų sistemoje. Kadangi *é* kaitaliojasi su kirčiuotu *uo < ō*, o nekirčiuotoje morfemoje vietoj šito *uo* pasirodo *ā*, tai galima manyti, kad nekirčiuotoje morfemoje *ō* ir *ā* opozicija lietuvių ir latvių kalbose tam tikrame raidos etape buvo neutralizuota. Kad taip galėjo būti, rodo šie pavyzdžiai, kur nekirčiuotoje morfemoje galėjo būti ide. *ō*, plg.:

liet. *atúodogiai* „vasariniai kviečiai“ < **atōdōgiai* (: degti);

bodētis „gristi, vengti, ilgėtis“ < **bōdētis*, plg. lat. *buõžuõs, buõzties* „pykti“, liet. *bèsti, bédà*. Iš *bodētis* gali būti išvestas *bóstis, bodùs* ir kt.;

liet. *boginti* „bègti, daryti, kad bėgtų“ (arklių boginimas) < **bōginti*“, plg. lat. denominatyvą *buodzināt*, plg. *buogule* „ein Mädchen, das von andern zu flüchten pflęgt“, *buogulēt, buogulāt* resp. *buoguļut* „bandyti pasislėpti“, plg. dar *buõksts* „der Herumstreicher, jemand der trödelt“ ir kt.¹ *Boginti* vargu gali būti padarytas iš neegzistuojančio lietuvių kalboje **bogas*, kadangi priesagos kirtis rodo, jog jis greičiau galėjo būti išvestas iš veiksmažodžio (iš *bėgti*)². Jeigu *boginti* iš tikrųjų išvestas iš *bėgti*, tai šaknyje galėjo turėti *ō*, kadangi senesnieji kauzatyviniai dariniai paprastai turi *o* laipsnį (plg. *daigina: dýgti, jaukina: jũngti* ir kt.)³. Lietuvių kalboje vartojamas *bōginti* „sunkiai ką nešti“ turi atitrauktą iš priesagos kirtį dėl reikšmės pakitimo ir išėjimo iš kauzatyvinių darinių sistemos. M. Daukšos „Postilėje“ pasitaikantis *bókšta vimas* „bėgimas, Flucht“ yra vedinys iš veiksmažodžio *bokštáuti* < **bōkštáuti* (plg. lat. *buõksts* su laužtine priegaide), ir, jeigu kirtis M. Daukšos pažymėtas teisingai, taip pat turime atitrauktą kirtį, gal būt, dėl veiksmažodžio **bokštáuti* išnykimo;

liet. *dobėti* „daryti duobes“ < **dōbēti* (plg. *duobà, dúoba, duobě*). Iš *dobėti* galėjo būti padaryta *dóbti* „mušti“, lat. *dābt* „t.p.“;

¹ Žr. J. Endzelin, Le. *buokstīt* und Verwandtes, APh, V, p. 10.

² Dėl kirčio žr. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, Oslo, 1942, p. 176.

³ Vargu galėjo *boginti* vokalizmas susiformuoti dėl antonimo (?) *sodinti* įtakos, kaip mano E. Frenkelis, žr. E. Fraenkel, Die baltischen Sprachen, Heidelberg, 1950, p. 51.

liet. *gobētis* „būti godžiam“, *gobstýti, gobstúoti* „norėti, trókšti“ ir kt. < **gōb-* (plg. *guōbti* „griebti). Iš veiksmažodžių, turinčių šaknį *gāb-*, gali būti išvestas *gōbas* „godumas“;

liet. *gobėti* „nešioti skarelę“ < **gōb-* (plg. *gaubėti* „t.p.“). Iš veiksmažodžio, turinčio šaknį *gāb-*, gali būti išvesti *gōbti, gobà* ir kt.;

liet. *godóti* „galvoti, manyti, gerbti, rūpintis“, *pagodėti* „vaišinti“, *atsigodėti* „atsigauti“, lat. *gādāt* „galvoti, rūpintis“, *gādība* „rūpestis“ < **gōd-*, plg. *guōdas*, lat. *gùods* (s. sl. *godō*) ir vėlesnius darinius *guodóti, gúosti, guōdžioti*; lat. *gùodēt, -āt, -īt*; *guodināt, gùodība*. Iš *godóti*, matyt, padarytas *godà* „garbė“;

liet. *gožėti* „smelkti, stelbti“ < **gōž-* (plg. *gúožtis, gūžtis, gaūžtis*). Iš veiksmažodžio, turinčio nekirčiuotą *gāž-*, galėjo būti padarytas ir *góžti*;

liet. *gorėti* „degti“, *gorúoti* < **gōr-*, plg. lat. *aiz-guore* „vieta už krosnies“;

liet. *atsi-jokėti* „atsigauti, atsipeikėti“ < **jōk-*, plg. *(nu)juōkti, (nu)jēkti* „t. p.“;

liet. *korėti, korėtas, korúoti*, lat. *kārīte(s)* „korys“ < **kōr-*, plg. gr. *κηρός* „Wachs“, *κηρών* „Wachskuchen der Biene, Honigwabe“. Iš veiksmažodžio, turinčio nekirčiuotą šaknį *kār-*, gali būti išvestas *korỹs*, lat. *kāre(s), kāris* „korys“;

krokóti, lat. *krākāt*, liet. *kriokúoti* „sunkiai kvėpuoti, baubti“ (plg. r. ukr. *krakati*, lenk. *krakać* „kranksėti“, lot. *crōcāre, crōcīre* „krank-sėti (apie varnas)“, gr. *κρωξέειν* „kranksėti“) < **krōk-*, plg. dar liet. *kruogà* „Halsbräune, Krupp“. Iš veiksmažodžio, turinčio nekirčiuotą šaknį *kr(i)āk-*, gali būti išvestas liet. *kr(i)ōkti*, lat. *kràkt, kràkt*;

ložėti „наклоняться, класть, укладывать“ < **lōž-*, plg. lat. *lēzns* „lygus, nestatus“, sl. *lěžati* „gulėti“, liet. *lúožas* „sugulę javai“. Iš veiksmažodžio su šaknimi *lāž-*, matyt, yra padarytas *ložė* „sugulimas (javų dėl sunkumo)“;

norėti < **nōrėti* (plg. gr. *νωρεῖ. ἐνεργεῖ* Hes.). Iš *norėti* gali būti padarytas *nóras, nōris* vietoj **nuoras*¹;

ropiėnė, ropiėnis, ropynė, ropýnas ir kt. < **rōp-* (plg. rus. *rěpa*). Iš žodžių, turinčių nekirčiuotą šaknį *rāp-*, galėjo būti išvesta ir *rópė* vietoj **ruopė*;

¹ Su atitinkamu graikų kalbos žodžiu pirmą kartą palygino F. Špechtas, žr. F. Specht, Zur Geschichte der Verbalklasse auf -ē, K Z, LXII, 1934, p. 38. E. Frenkelis šio žodžio šaknies *ā* laiko atsiradusiu dėl žodžio *nařsas* įtakos, žr. Lit. et. Wb., p. 508.

rojóti „netvarkingai, ne laiku giedoti (gaidžiui)“ plg. r. *раять* „tönen, erschallen“, s. ind. *rāyati* „bellt“ < **rōj-*, plg. **rēi-* (lat. *reju*, *rēju*);

ropóti, lat. *rāpāt* „šliaužti“ (plg. *rèplióti*, lot. *rēpere* „šliaužti, schleuchen“) < **rōp-*. Iš žodžių, turinčių nekirčiuotą šaknį *rāp-*, matyt, buvo išvesta liet. *užsirópti*, lat. *rāpt(ies)* „šliaužti“ ir kt.;

sodinti, pr. *sadinna* „stellt“, *ensadints* „eingesetzt“ < **sōd-*, plg. *sěsti*, s. sl. *saditi*, s. ind. *sādayati*. Žemaičių tarmėje pasitaikantis *svadinti*, be abejo, atsiradęs iš *suodinti*, bet jis galėjo atsirasti jau po čia įvykusio *ā* virtimo į *uo* (*uo* visada nekirčiuotoje morfemoje galėjo išvirsti į *va*). Dėl veiksmazodžio *sodinti* įtakos ar dėl kitų priežasčių atsiradus šiame žodžio lizde *ē* : *ā* kaitai, susiformavo žodžiai *sodà*, *sōdas*, *sóstas*, *sōstas*, *sóstė*, *sōdžius*, *sodžià* ir kt. Kokį vokalizmą (*a* ar *ā*) turi pr. *sosto* „Bank“ V 218, negalima tikrai pasakyti;

skrodėti, *skrodinti* ir t. t. < **skrōd-*, plg. liet. *skruostas*, *skruoslas*, lat. *skruoste*. Iš žodžių, turinčių nekirčiuotą šaknį *skrād-*, buvo išvestas *skrósti*, *skrōdis* ir kt.;

sloginti < **slōginti* – kausatyvinio darinio greta *slėgti*, plg. dar *slúogas*, *sluōgas*. Iš žodžių, turinčių nekirčiuotą šaknį *slāg-*, buvo išvesti *slōgti*, *slogà*, *slōgas*, lat. *slāga*, *slāgs*;

sokimas, *soktinė* < **sōk-*, plg. *suōkti* greta *sōkti*, išvesto iš žodžių, turinčių nekirčiuotą šaknį *sāk-*;

sproginti, lat. *sprādzināt* „sproginti“ < **sprōg-*, plg. liet. *sprúoga* „plaukų garbana“, lat. *spruōga* „t. p.“, *spruogt* „sprogti, garbinuotis“. Iš žodžių, turinčių nekirčiuotą šaknį *sprāg-*, išvesti liet. *sprógti*, *sprogà*, lat. *sprāgt* „sprogti“;

testobúoja DP 512₃₀ (tur szirdį gerai nustobúota) < **stōb-*, plg. *stúobas*;

šokinti, *šokinėti*, *pasišokėti* < **šōk-*, plg. *šúokis* „šuoelis“, *šúokoti*, *pašúokomis*, *pasišukėti*. Iš žodžių, turinčių nekirčiuotą šaknį *šāk-*, išvesti *šókti*, *šōkis* ir kt.;

volióti < **vōl-*, plg. *vélti*. Iš žodžių, turinčių nekirčiuotą šaknį *vāl-*, išvesti *pavōlai*, *vōlai*, *pavōliai* ir kt.

Gali būti, kad ne visuose pateiktuose žodžiuose šaknies *ā* greta *ō* (> *uo*) ar *e*, *ē* atsirado dėl to, kad nekirčiuotoje morfemoje buvo neutralizuota balsių *ō* : *ā* opozicija, bet daugumoje atvejų ta neutralizacija turėjo įvykti. Pati opozicijos *ō* : *ā* neutralizacija nekirčiuotoje morfemoje, atrodo, nekelia abejonių. Suklysti vienu kitu konkrečiu atveju čia nesunku, kadangi seniau vykę fonetiniai procesai dėl įvairių morfo-

loginių įtakų, balsių kaitos ir kitų reiškinių, neretai yra sunkiai susiekiami. Balsių $\bar{o} : \bar{a}$ neutralizacija nekirčiuotoje morfemoje atsiliepė ir balsių kaitai, kadangi po to \bar{e} galėjo kaitaliotis ne tik su \bar{o} , bet ir su \bar{a} . Kadangi naujoji kaita atitiko trumpųjų balsių $e : a$ kaitą, tai ji smarkiai išplito. Nauji žodžiai buvo sudaromi jau tik su balsių $\bar{e} : \bar{a}$ kaita, ir dabar nelengva pasakyti, kur balsis \bar{a} yra atsiradęs dėl $\bar{o} : \bar{a}$ neutralizacijos ir kur jis atsiradęs dėl balsių kaitos, kadangi tos pačios šaknies ir artimų reikšmių žodžiai vokalizmu gali vienas kitam daryti įtaką. Šiuo atveju įdomūs yra veiksmažodžių *duoti*, lat. *duôt*, pr. *dāt* ir jų vediniai. Kai kurie veiksmažodžio *duoti* vediniai turi ir \bar{o} ($>uo$), ir \bar{a} ($>o$) vokalizmą, plg. *duoslùs* – *doslùs* (*duoslÿbė* – *doslÿbė* ir kt.); *dúosnas* – *dōsnas*; *duosnùs* – *dosnùs*; *duotilas* – *dotilas* ir pan. Greičiausiai, *duoslùs*, *duosnùs* ir pan. turi o ($>uo$) vokalizmą dėl veiksmažodžio *duoti* įtakos, o *dosnùs*, *doslùs* su vokalizmu \bar{a} yra senesni, plg. lat. *dāsns*. Bet sunku pasakyti, koku keliu šios šaknies žodžiuose atsirado vokalizmas \bar{a} . Vienodai patikimi gali būti net keli jo atsiradimo variantai. Galimas daiktas, kad kai kurie žodžiai su vokalizmu \bar{a} atsiradę dėl balsių \bar{o} ($>uo$) : \bar{a} kaitos. Galėjo kai kurie jų vokalizmą \bar{a} įgyti visų pirma nekirčiuotoje morfemoje, pavyzdžiui, gal būt, lat. *dāvāt* (plg. r. *давать*). Iš čia vokalizmas \bar{a} galėjo išplisti ir kitur. Pr. *dāt*, matyt, turi \bar{a} vietoj \bar{o} dėl kitų tos šaknies vedinių su \bar{a} įtakos. Liet. *dovanà*, lat. *dāvana*, *dāvana* gali būti ir padaryti iš aukščiau minėto veiksmažodžio¹. Bet kai kurie žodžiai čia gali būti sudaryti ir su balsių $a : \bar{a}$ kaita, plg. lat. *dakstīt* „duoti“ su trumpuoju šaknies a . Kas atsitiko kiekvienu konkrečiu atveju, dabar pasakyti net negalima. Tokia padėtis, analizuojant konkrečius atvejus, susidaro labai dažnai. Nelengva pasakyti, iš kur turi ilgąjį \bar{a} , pvz., liet. *mólis*, lat. *māls* (plg. *muōlas*, *mēlas*, *mēlti*); *vókas*, lat. *vāks*² (plg. sl. *věko*) ir daugelis kitų žodžių.

Būtina dar sustoti prie ide. \bar{o} likimo priesagose. Lietuvių kalboje yra žodžių, turinčių dvi priesagas: *-uol-* arba *-ol-*, plg. *bránduolas* ir *brándolas*, *kánduolas* ir *kándolas*; *buñbuolas*, *buñbuoras* ir *buñbolas*; *obuolÿs*, *óbuolÿ* ir *obolÿs*, *óbolÿ* ir kt. Toks priesagų *-uol-* ir *-ol-* kaitaliojimas viename ir tame pačiame vedinyje rodo, jog jos gali būti vienos kilmės ir kilę greičiausiai iš priesagos **-ōl-*, kuri po balsių

¹ Plg. G. Bonfante, L'accento lettone gestossen (^) e l' „acuto mobile“ lituano, StB, IV, p. 125.

² Šio žodžio etimologija nėra aiški. Greičiausiai jis yra susijęs su veiksmažodžiais *věkčioti* „verkiant darinėti burną“, *atvěkčioti* „вякая прийти“. Sl. *věko* susijęs su *pověčiti* „užtrenkti, uždaryti“, žr. А. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, I, Москва, 1910–1914, p. 107.

ō ir *ā* neutralizacijos nekirčiuotoje morfemoje išriedėjo į *-āl-*. Vėliau, žinoma, priesaga *-uol-* negalėjo ribotis tik kirčiuota padėtimi, iš jos ji išplito į nekirčiuotą, lygiai taip, kaip ir priesaga *-āl-* nesiribojo tik nekirčiuota padėtimi, o galėjo išplisti ir į kirčiuotą. Tie patys žodžiai vienoje tarmėse galėjo gauti priesagą **-ōl-*, o kitose *-āl-*. Kirčiavimas *bumbuolas* rodo, jog žodžių *buñbuolas* (ar *bumbuoras*) kirtis yra atitrauktas į šaknį. Visai galimas daiktas, kad ir *obuolỹs* anksčiau turėjo priesagos kirtį, bet vėliau, gal ir dėl *obelis*, *obelį* kirčio įtakos, gavo pradinio skiemens kirtį¹. Tose tarmėse, kur kirtis į pradinį skiemenį buvo atitrauktas anksčiau, nekirčiuotas *ō* išriedėjo į *ā*, plg. *obolỹs*, *ōbolį*². Žodis *ąžuolas* kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse irgi tariamas kaip *ąžolas*, o tai rodo, jog ir čia nekirčiuotoje padėtyje priesaga **-ōlas* virto *-ālas*. Ten, kur šis žodis turi priesagą *-uolas*, ši priesaga anksčiau arba buvo kirčiuota, ir kirtis tik vėliau buvo atitrauktas į šaknį (plg. *akúotas* ir *ākuotas*), arba ji čia išlikusi dėl žodžių, turėjusių kirčiuotą priesagą *-uolas*. Dėl anksčiau išdėstytų priežasčių, matyt, atsirado ir priesagų *-uonia*, *-onia* kaitaliojimas vietovardžiuose, plg. upių pavadinimus *Viemonià*, *Viemonią* ir *Viemuonià*, *Viemuonią* ir kt. Žodyje *aūmonė* „sąmonė“ (prieveiksmyje *aūmonėmis* „be sąmonės“) priesaga *-onė* irgi atsirado nekirčiuotoje padėtyje iš **-ōnė*, plg. *aumuō* „protas, intelektas“³.

Manyti, kad nekirčiuotoje morfemoje balsis *ō* sutapo su *ā*, nekliudo ir vediniai su priesaga *-uonas*. Kai kuriuose žodžiuose ir čia užtinkame priesagų *-uonas* : *-onas* kaitaliojimąsi, plg., pvz., *lāiguonas* „žmonos brolis“ ir *Lāigonas* „tokia pavardė“. Matyt, žodyje *Lāigonas* priesaga *-onas* yra dėsningai nekirčiuotoje padėtyje atsiradusi iš **-ōnas*, o žodyje *lāiguonas* *ō* (> *uo*) gali būti nevirtęs į *ā* dėl ryšio su kitais žodžiais, turėjusiais kirčiuotą priesagą *-uonas*. Dėl tokio ryšio galėjo išlikti *ō* ir žodžiuose *širšuonas*, *Kėlmuonas* ir kt. Žodžiai su priesaga *-uonas* gali turėti ir priesagą *-ūnas*, plg. *atskaluōnas* ir *atskalūnas*, *palaiduonas* ir *palaidūnas*, *pavyduonas* ir *pavydūnas* ir kt. Atrodo, kad daugumas žodžių su priesaga *-uonas* gali būti padaryti vėliau vienaskaitos vardininkų (*paklaiduo*, *nuomaruo*, *geluo*, *aplaiduo* ir kt.) pagrindu pagal vedinių su priesaga *-ūnas* modelį, plg. lygiai taip sudarytą *mėnuolis* „mėnulis“ – vard. *mėnuo* pagrindu pagal *mėnūlis* modelį.

¹ Žodžiai *obuolỹs* ir *obelis* tarmėse daro įtaką vienas kitam, plg. liet. dial. *obelỹs*, *obelį* „obuolys“, lat. *ābuols* „obelis“.

² Čia, žinoma, nekalbama apie rytinių aukštaičių tarmes, kur dabar *uo* ir *ā* nekirčiuotoje padėtyje neutralizuojami.

³ Kitaip mano E. Frenkelis, žr. E. Fraenkel, Lit. et. Wb., p. 26.

Žodžiai su priesaga *-uonis* irgi turėjo priesagos kirtį, plg. *atskaluōnis*, *atlikuōnis*, *atagajuōnis*, todėl *-uo-* (<*-ō-*) išlikimas čia suprantamas. Onomastiniai vediniai, turį priesagą *-uona*, taip pat turi priesagos kirtį, plg. *Agluonà*, *-úoną*, *Aluonà*, *-úoną*, *Apsuonà*, *-úoną*, *Vėliuonà*, *-úoną* ir kt. Likusios priesagos su dvibalsiu *-uo* (<*-ō-*) taip pat turi priesagos kirtį, plg. *-úojas*, *-úoja* (*Zaduojas*, *Griaužuója*, *Karkluója* ir kt.), *-uōkė* (*ruduōkė*, *žaliuōkė* ir kt.), *-uōlė* (*smirduōlė*, *skauduōlė* ir kt.), *-úomenė* (*didúomenė*, *visúomenė* ir kt.), *-úotas* (*kuodúotas*, *amarúotas* ir kt.), *-uōtis* (*akuōtis*, *naguōtis*, *šukuōtis* ir kt.). Jeigu greta šių darinių, turinčių kirčiuotas priesagas, egzistuoja dariniai, turį tas pačias nekirčiuotas, tai dvigarsio *uo* buvimas pastarųjų priesagose visai suprantamas: jis, matyt, nevirto į *ā* dėl kirčiuotos morfemos su *ō* įtakos.

Žodžio gale balsis *ō* buvo šiose morfologinėse formose: 1) *o*-kamieno vienaskaitos naudininke, 2) visų kamienų daugiskaitos kilmininke, 3) *o*-kamieno daugiskaitos galininke, 4) *o*-kamieno vienaskaitos kilmininke, 5) *o*-kamieno vienaskaitos įnagininke, 6) veiksmažodžių vns. 1 a., 7) priebalsinio kamieno vienaskaitos vardininke.

o-kamieno vienaskaitos naudininkas kilnojamojoje kirčio paradigmoje anksčiau turėjo kirčiuotą galūnę (žr. p. 36). Kadangi kirtis iš galūnės šiame linksnyje buvo atitrauktas dėl morfologinių priežasčių, tai jo atitraukimas atskirose tarmėse galėjo vykti ne vienu laiku. Matyt, kad tose pietinių dzūkų tarmėse, kur vartojamas vns. naud. *vilko* (<*vilkā*<**vilkō*) kirtis šioje formoje buvo atitrauktas anksčiau, dar prieš nekirčiuotos morfemos *ō* virtimą į *ā*. Kitose tarmėse vartojamas vns. naud. *vilkui* su galūne *-ui*<*-ōi* dėl ilgųjų dvigarsių trumpėjimo.

Visų pripažinta, kad daugiskaitos kilmininko galūnėje balsis *ō* buvo pirmasis ilgojo dvigarsio komponentas, o dvigarsio *-ōn* virtimas *-un*>*-ų* yra visai suprantamas. Tik latvių kalboje dgs. kilmininko galūnė *-u* gali būti kilusi iš *-ō*<*-ōn* (plg. lat. įvardžių dgs. kilm. *tūo* ir *šūo* ir įvardžiutinių būdvardžių dgs. kilm. *mazuo*), jeigu čia *n* žodžio gale išnyko dar prieš ilgųjų dvigarsių sutrumpėjimą¹. Gana sudėtingas yra prūsų kalbos daugiskaitos kilmininko fleksijos kilmės klausimas. Čia daugiskaitos kilmininkas turi galūnes *-an*, *-un* (*-on*). J. Endzelyno manymu, *-an* gali būti kilęs iš ide. *-ōm*, o *-on*, jeigu ji ne klaida, gali būti kilusi iš *-ōn*: *ō* galėjo sutrumpėti po to, kai ide. *ō* virto *a*, bet jei *o* buvo ilgas, tai galima įsivaizduoti, kad greta *steison* „tų“ galėjo egzistuoti vienskiemenė forma **tōn* (=liet. *tu*, lat. *tuo* ir gr. τῶν), iš kurios,

¹ Žr. J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 401.

sutrupėjus nekirčiuotiems dviskiemenių ir daugiaskiemenių žodžių galo balsiams, *-ō* buvo perkelta ir į jas¹.

Vaizdumo dėlei čia pateikiame visas daugiskaitos kilmininko formas, fiksuotas prūsų kalbos rašto paminkluose: 1) *o*-kamieno daiktavardžių: *grikan* (6x), *grijkan* (4x), *grikan* (1x), *griquan* (2x)², *grecon* (1x), *grekun* (1x), *Tlokunpelk*, 2) *ā*-kamieno daiktavardžių: *menschon* „Fleisches“, *billisnā* (?), 3) būdvardžių: *swintan*, *swyntan*, 4) įvardžių: *iouson* (2x), *ioūsan* (1x); *nouson*, *noūson*, *nōson*, *noūsan* (1x), *noūsen* (1x), *nuson* (5x), *nusun* (1x), *nusan* (1x), *nusen* (1x), *naussen*; *steison* (12x), *stēisan* (1x), *steisan* (1x), *tennēison*, *tenneison*. Klausimo sprendimą apsunkina grafika. Galūnių *-an* ir *-un* egzistencija abejonių, rodos, nekelia. Bet galūnė *-on* gali būti dvejopai interpretuota: *-on* gali atspindėti ir *-an* (ar *-ān*), kadangi galūnėse pasitaiko grafema *o*, parašyta vietoj *a*, bet gali atspindėti ir *-un*, nes *u* neretai žymimas *o*³, plg. bendratį *būton*, *boūton*, *bouton* „būti“ (ir *nē* karto **būtun*) ir kt.

Sprendžiant iš kirčio ženklų, beveik visos anksčiau pateiktos prūsų kalbos daugiskaitos kilmininko formos turėjo šaknies kirtį. Nepažymėtas yra tik formų *swyntan* ir *menschon* kirtis. M. Daukšos „Postilėje“ *šventas* gali turėti pastovų baritoninį kirtį (plg. dgs. kilm. *βwéntu* 108₁₇), todėl galima spėti, kad ir prūsų kalbos daugiskaitos kilmininko forma *swyntan* turėjo baritoninį kirtį. Forma *menschon* galėjo turėti galo kirtį, plg. vns. vard. *mensā* ir liet. dgs. kilm. *mėsų*. Galo kirtį turėjo ir *Tlokun-*, plg. liet. *lokių*. Kadangi grafema *o* gali būti pažymėtas ir platus *u*, tai galima tvirtinti, kad formos su kirčiuota galūne turi *-un*, o su nekirčiuota – greta *-un* turi ir *-an*. Taigi prūsų kalbai galima suponuoti tokią padėtį, kai daugiskaitos kilmininko formos kirčiuota galūnė buvo *-un*, o nekirčiuota *-an* ir vyko kirčiuotos galūnės apibendrinimas. Tokia padėtis galėjo susidaryti tik dėl to, kad kirčiuotas *-ōn* prūsų kalboje virto *-un*, o nekirčiuotas *-ān* > *-an*.

o-kamieno daugiskaitos galininkas ir vienaskaitos įnagininkas, veiksmažodžių vienaskaitos I a., priebalsinio kamieno vienaskaitos vardininkas greta nekirčiuotos galūnės turėjo ir kirčiuotą, todėl *ō* čia lietuvių ir latvių kalbose galėjo išlikti nepakitęs. Ir tiktai atskirose tarmėse kartais pasitaiko *ā* refleksas nekirčiuotoje galūnėje. Pavyzdžiui, lietu-

¹ Žr. J. Endzelīns, *Senprūšu valoda*, p. 59 ir 79.

² Dėl *qu* parašymo vietoj *k* II katekizme, žr. J. Endzelīns, *Prūšu tekstu grafika*, FBR, XV, p. 88.

³ Žr. J. Endzelīns, *Par o (a vietā) prūšu valodas galotnēs*, FBR, XI, 1931, p. 194 ir t.

vių kalbos centrinėse tarmėse ir kai kuriose šiaurės vakarų žemaičių tarmėse žodis *mėnuo*; turįs šaknies kirtį, turi galūnės *-a < ā*, plg. *mėna* „mėnuo“. Šiaurės vakarų žemaičių tarmėse greta *mėna* egzistuoja jau ir *mėnuo* su apibendrinta galūne iš kirčiuotos padėties.

Prielinksnis *nuo* daugelyje lietuvių kalbos tarmių irgi tariamas kaip *no*. Matyt, ten, kur šis prielinksnis nekirčiuotos morfemos *ō* kitimo į *ā* metu užėmė visai proklitinę padėtį, jo *ō* virto *ā*.

Taigi *ō* lietuvių ir latvių kalboje nekirčiuotoje morfemoje yra virtęs į *ā*. Nuosekliausiai toks pakitimas yra įvykęs niekada kirčio neturinčioje morfemoje, plg., pvz., liet. *sodinti* (ir *sėsti*), vns. kilm. liet. *vilko*, lat. *vilka* ir kt. Ten, kur ta pati morfema buvo kirčiuota ir nekirčiuota, *ō* virtimas į *ā* priklausė nuo kirčiuotos ir nekirčiuotos morfemos ryšio. Žodžių galūnėse, kur formų rodiklių funkciją atliekančios morfemos labai glaudžiai siejasi viena su kita, nekirčiuota morfema buvo apspręsta kirčiuotos ir joje išliko *ō*. Šaknies ir priesagų morfemose *ō* likimas, matyt, turėjo priklausyti nuo žodžių ar priesagų, turinčių kirčiuotą morfemą, ir žodžių ir priesagų, turinčių nekirčiuotą morfemą, ryšio. Ten, kur tas ryšys buvo silpnesnis, balsis *ō* virto balsiu *ā*. Ir tikrai rytinių aukštaičių tarmėje, kur dėl vyraujančio kiekybinio kirčio nekirčiuoti skiemenys yra žymiai trumpesni už kirčiuotus, kiekvienas nekirčiuotas *ō* yra virtęs *ā*.

Balsio *ō* virtimas į *ā* nekirčiuotoje morfemoje yra, matyt, bepradedančio vystytis dinaminio kirčio padarinys. Dinaminio žodžio kirčio sąlygomis kirčiuoti balsiai visada yra tariami intensyviau ir su didesniu įtempimu, negu nekirčiuoti. Balsis *ō* yra labiau įtemptas, negu *ā*, dėl to nekirčiuotoje padėtyje, sumažėjus jo įtempimui, šis balsis gali virsti *ā*. Su dinaminio kirčiu yra susijęs ir balsių pailgėjimas, ir dėl to, matyt, įvykęs balsių *ō* ir *ē* (< *ei*) virtimas į *uo* ir *ie* ar *ou*, *ei*.

Balsis *ō* galėjo būti ir dvigarsiuose, t. y. galėjo egzistuoti ilgieji dvigarsiai *ōi*, *ōu*, *ōl*, *ōm*, *ōn*, *ōr*. Tų ilgujų dvigarsių pirmasis komponentas tam tikrame raidos etape sutrumpėjo, išskyrus dvigarsį *ōu*, kuris, matyt, dar prieš ilgujų dvigarsių pirmojo komponento sutrumpėjimą virto *ō*. Kad taip galėjo atsitikti, rodo *uo* (< *ō*) ir *au* kaita, pvz.: *bluōzgas* : *blaūzgas*, *duobē* : *daubà*, *dúožis* : *daūžti* ir kt., plg. dar žem. vns. viet. *sūnuo(je)* < **sūnō(u)-en*. Toks dvigarsio *ōu*, turinčio gana uždara pirmąjį komponentą, pakitimas nesunkiai įsivaizduojamas: po uždaro balsio *ō* antrasis komponentas *u* galėjo būti pradėtas realizuoti kaip garsas, artimas priebalsiui *v* arba net ir *v*, o priebalsio *v* egzistencija prieš kitą priebalsį buvo neįmonama. Kituose dvigarsiuose

pirmasis komponentas *ō*, matyt, yra virtęs *u*. Kad dvigarsis *ōi* yra virtęs *ui*, rodo tie giminiški žodžiai, kur kaitaliojasi šaknies *ui* ir *ai*. Kad *ōi* galėjo išriedėti į *ui*, seniai yra pastebėta dar K. Būgos ir J. Endzelyno¹. Dvibalsis *ui*, kilęs iš *ōi*, galimas daiktas, yra šiais atvejais: liet. *gruinỹs*, *gruinis* „плешивый“ (plg. liet. *grýnas*), liet. *klùikis* „kvailokas“ (plg. *klaikiti* „išeiti iš proto“), lat. *kluiņi* „kreivos kojos“ (plg. lat. *kleinis* „kreivakojis“), lat. *kruilis* (plg. lat. *kreilis* „kairys“), liet. *klùika* „kuinas“ (plg. pr. *paustocaican* „laukinis arklys“), liet. *kuitėti* „dvėsti, merdėti“ (plg. **kvaistù*), liet. *lùiba* „лентюх, болван“ (plg. liet. *lãibas*, *liebas*), liet. *lùina* „tinginys, vėpla (air. *lian* „tykus, romus“ < **leino-*), liet. *lùitas* „kitas, glaistas“ (plg. *laistýti* „tepti moliu“), liet. *mùistyti* (plg. *máistyti*), *muità* „maita“ (plg. *maita*), liet. *rùinis* „пестряк“ (liet. *raĩnas*), liet. *rùišis* (plg. liet. *raĩšas*), lat. *smuidrs* „schlank“ (plg. lat. *smĩdrs* „t.p.“), liet. *šlùina* „телепень“, lat. *sluins* „valkata“ (plg. liet. *šlaĩtas* „nędzny człowiek, charlak“) ir kt. Dvibalsis *ai* žodžiuose, pateiktuose skliausteliuose, matyt, yra kilęs iš *ōi*.

Kaip žinoma, baltų kalbose, kaip ir slavų, indoeuropiečių *ŋ*, *ŋ*, *ļ*, *ʀ* turi dvejoją refleksaciją. Vienais atvejais jie išriedėję į *im*, *in*, *il*, *ir*, kitais – į *um*, *un*, *ul*, *ur*. Čia neliesim klausimo, kuriais atvejais randam pirmąją, o kuriais antrąją refleksaciją. Tačiau reikia pabrėžti, kad dvibalsiai *um*, *un*, *ul*, *ur* ne visada yra ide. *ŋ*, *ŋ*, *ļ*, *ʀ* tęsiniai. Gana dažnai jie atsirado iš dvigarsių *ōm*, *ōn*, *ōl*, *ōr*. Žinoma, dabar nelengva pasakyti, kada konkrečiu atveju turim indoeuropiečių sonantą, o kada *ōm*, *ōn*, *ōl*, *ōr* refleksą. Tokio skyrimo pagrindu galėtų eiti: 1) tas faktas, kad neretai viena ir ta pati šaknis vienoje ir toje pačioje fonetinėje pozicijoje turi *um*, *un*, *ul*, *ur* ir *im*, *in*, *il*, *ir*; 2) iš dalies tai, kad baltų žodžiai su *um*, *un*, *ul*, *ur* neturi atitinkamo nykstamojo balsių kaitos laipsnio kitose indoeuropiečių kalbose. Pirmuoju atveju, matyt, ir turime ilgųjų dvigarsių refleksą, antruoju atveju – irgi galima jo tikėtis. Štai konkretūs faktai:

1) *um* < *ōm*: *gruĩzdas*, *-is*² „Gründling, Grundel“ (plg. *grĩmsti* „untersinken, versinken, lat. *grĩmt* „sinken, untergehen“) : *gramzdėti*, kauz. *gramzdýti*, *graĩzdas*, *-ė* „Gründling, Grundel“;

krumslỹs „Fingerknochel“, lat. *kruĩslis* „Knöchel, Knorpel“, *skrumslis* „Knorpel“, pr. *krumslus* „Knobel“ (plg. *kriĩmsti*, lat. *kriĩmt*

¹ Žr. K. Būga, Rinkiniai raštai, I, p. 292 ir t., p. 459; J. Endzelin, Miscellen, IF, XXXIII, 1913–1914, p. 121 ir t.; Chr. Stang, Une remarque sur la diphtongue *ui* en baltique, StB, III, 1933, p. 167 ir t.

² Priegaidė gali būti pakitusi dėl tos pačios šaknies žodžių, turinčių cirkumflektingę priegaidę, įtakos.

„nagen, klaubern“, lat. *skrimslis* „Knorpel“ : liet. *kramtyti*, *kramslė* „Knorpel“, lat. *kramsīt* „mit den Zähnen zerteilen, bröckeln“;

kūmpa „Verdickung, Anschwellung“, lat. *kumpa* „Buckel“, pr. *kumpint* „verrücken, hindern“, *etkūmps* „wieder (um)“ : *kaīmpas*, *kampyti* „daryti kampus“, *kampūoti* „eiti susilenkus“;

lūmšas „mit tief eingesunkenen Rücken (von Pferden, Kühen)“, *luīmšis*, -ė „Pferd, Kuh mit tief eingesunkenen Rücken“, lat. *lumsts*, *lumsti* „Weberheftlein, Nietenhölzer“ (plg. *limti* „einknicken, brechen“, lat. *limt*, *īimt* „ausgleiten, knicken“, *lūoma* „Augenhöhle“) : *laminti*, *lamėnti* „zerknüllen, zerknittern“;

puīmpti, *puīmpuras* (plg. lat. *pimpis*, *pimpelis* „männliches Glied“, pr. *papimpis* „Polster“), lat. *puīmpurs* : *paīmpti*, lat. *pāmppt*, *paīmpalas*; lat. *paīmpa* „Anschwellung“, liet. *pampsōti*;

rūmbas, *rumbā*, *ruīmbas*, lat. *ruīmba* „Nabe, Radbüchse“ (plg. *riīmbas* „botago mušamoji virvelė“, lat. *rimba* „runde Scheibe“) : *rambūs*; *rūmtas* „rimtas“, plg. *rimtas* : *ramūs*, *ramėti*;

lat. *tumsa* „tamsa“, plg. lat. *timsa* „tamsa“ : liet. *tamsā*;

2) *un* < *ōn* : *lūnkas* „Linden-, Weiden-bast“, lat. *lūks*, pr. *lunkan*, liet. *liīnkti* : *leīnkti*, *lankyti*, *laīnkas*, lat. *luoks* „Biegung, Krümmung“, pr. *lanctis* „Creugel“;

rūngintis „sich zusammenziehen, sich krümmen“ (plg. *ringa* „träge Person“) : *reīngti*, *rangyti*;

rūntinti „verhausen, prügeln, (herum)–zupfen, raufen“ (plg. *riīntis*, -ys „Kimme, Kerbe“) : *rēsti*, *rantyti*;

sluīnkis, -is (plg. *sliīnkti*, lat. *slikt* „sich neigen, sich senken“) : *slenkū*, *slankā*;

stūngis „Messerstumpf, altes abgenutztes Messer“ (plg. *stīngti*, lat. *stiīngt* „stīngti“) : *stėngti*;

ūnginas „didelis tinginys“ (plg. *ingas* „faul, träge, arbeitsscheu“, lat. *īgnis* „verdrießlich, mürrisch“) : *angūs* „träge, faul, schläft“, *ėngti*;

3) *ul* < *ōl* : *dūlbis* „ungeschichter, nicht flinker Mensch“, lat. *dulbur(i)s* „zerstreuter Mensch, Tolpatsch, Dummkopf, Stotterer“ (plg. *dīlbis* „Unterarm“, *dīlba*) : *dalbstytis*, *deīlbtī*;

pr. *gulsenin* „Schmerz“ (plg. *gīlti* „heftig zu schmerzen anfangen“) : *gėlti*;

(*su*)*mūldyti* „толочь, разбивать“ (plg. *miltai*) : *mālti*;

pūlti (plg. *pūola*) : pr. *aūpallai* „findet“;

smūlkus „мелкий“ (plg. lat. *smilkts* „smēlis“) : lat. *smālks* „fein, subtil“;

lat. *skulbēt* „läuten“ (plg. liet. *skilbti* : *skélbti*;
tùlpinti „помещать“ (plg. *tilpti* „поместиться“): *telpù*;
tuļžti „размягчаться“, *patuļžēs* „подмоченный, влажный“ (plg.
ištīlžtù, *ištīlžti* „промокать“): *ītelžti* „намочить, заливать“;

4) *ur < òr* : *bùrtai*, lat. *burta* „burtai“, liet. *burtvis*, -*ē* „Zauberer,
-in“, lat. *burvis*, -*e* „Zauberer, -in“ : rus. *bortō* „Waldbienenstock“;
dūrti, lat. *duřt* „durti“ (plg. *dīřti*, *dīrti* „zerreißen, prügeln“): *derù*;
gūrguolē : *gērguolē*;

mūrksō, *murksóti*, lat. *mūrgs* „Phantasiegebilde“ (plg. *mirksóti*):
mérkti, *markýti*;

lat. *snurgulas* „Nüstern“ (plg. lat. *snirguot* „weinend schluchzen“:
snárglos, *snérglēs* „Nüstern“;

spūrgas, lat. *spurdze* „Pflanzenauge, Hopfenkopf“ (plg. *spirginti*
„platzen lassen“), lat. *spirgt* „frisch werden, erstarken, genesen“):
sparginti;

šūlnas „Galoppierer“ : *šūoliais* „im Galopp“;

tursúoti, *tuřsinti* „se incaute movendo, vestem attolere ita, ut puden-
da appareant“ (plg. *tviřslinti* „chodzić wystawiwszy tył“): *tvársýtis*
(= *tursúoti*).

II. DAIKTAVARDŽIO LINKSNIAVIMO ISTORIJA

GIMINĖS KATEGORIJA

Lietuvių ir latvių kalbos turi dvi daiktavardžių gimines: vyriškąją ir moteriškąją. Bevardė giminė čia yra išnykusi. Kad ji lietuvių ir latvių kalbose egzistavo, rodo būdvardžių bevardės giminės liekanos, plg. *gēra*, *šálta*, *sunkù* ir kt. Be to, prūsų kalba dar turėjo bevardės giminės daiktavardžių, plg. pr. *assarán* „ežeras“, *median* „miškas“, *wargien* „vąris“, *alu* „alus“, *meddo (medu)* „medus“ ir kt. Kai kurie bevardės giminės žodžiai iš baltų kalbų yra paskolinti į finų kalbas. Paskolinti iš baltų į pabaltijo finų kalbas bevardės giminės žodžiai savo forma skiriasi nuo paskolintų vyriškosios giminės žodžių. Baltų bevardės giminės žodžių galūnė finų kalbose yra atspindėta galūne *-a*, o vyriškosios giminės – finų galūne *-as*, plg.: a) baltų bevardės giminės žodžius: suom. *silta* „tiltas“ – liet. *tiltas* (s. ind. *tīrthám* „brasta“), suom. *heinä* „šienas“ – liet. *šiėnas* (sl. *sěno*), suom. *lunka* „žievės atšokimas nuo medžio“ – liet. *lūnkas* „karna, plaušas“ (pr. *Lunkan* V 644); suom. *vaha* „vaškas“ – liet. *vāškas* (germ. bev. g. **wahsa*); suom. *kela* „ritė, lanktis“ – pr. *Kelan* V 295 „ratas“; suom. *kaula* „kaklas“ – liet. *kāklas* (s. ind. *cakrám* „ratas“); b) baltų vyriškosios giminės žodžius: suom. (Kalevala) *tarvas* „pasakų gyvulys“ (pr. *Tauris* V 648), suom. *taivas* „dangus“ – liet. *diėvas* (pr. *Deywis* V 1), suom. *rastas* „strazdas“ – liet. *strāzdas* (gr. *στρυδός* „žvirblis“), suom. *hammas* „dantis“ – liet. *žam̃bas* (gr. *γόμφος*). Šie sugretinimai rodo, kad rytų baltų *o*-kamieniai bevardės giminės daiktavardžiai finų kalbose įgydavo galūnę *-a*, o vyriškosios giminės žodžiai – galūnę *-as*. Reiktų manyti, kad finų *-a* atliepia rytų baltų dialektų *o*-kamieno bevardės giminės formą, neturėjusią galinio priebalsio *n*, kuris randamas kitose

indoeuropiečių kalbose. Galinis *-n* finų kalbose būtų išlikęs, plg. suom. *paimen* „piemuo“ ir baltų originalą *piemen-*.

Šiuo savo *-a*, kuris visai sutampa su bevardės giminės būdvardžių galūne *-a*, baltų kalbos galėtų būti išlaikę gana seną *o*-kamieno bevardės giminės vienaskaitos vardininko-galininko išvaizdą. Turint galvoje *u*-kamieno bevardės giminės vienaskaitos vardininko-galininko formą (*medu*, s. ind. *madhu*), galima manyti, kad ir *o*-kamieno bevardės giminės to paties linksnio forma kažkada buvo grynas kamienas. Nosis sonantas *-m* ar *-n* čia gali būti pridėtas pagal kitų giminių vienaskaitos galininką, iš seno turėjusį *n*, o iš čia apibendrintas ir bevardės giminės vienaskaitos vardininke. Kad bevardės giminės būdvardžių galūnė *-a* būtų kilusi iš ide **-od¹* ir perkelta į daiktavardžius, yra nerodoma. Slavų kalbų bevardės giminės vienaskaitos vardininko – galininko galūnė *-o* irgi gali būti sena bevardės giminės daiktavardžio forma, o ne kilusi iš **-od*, kadangi slavų kalbose žodžio galo atviro skiemens *o* gali būti ir nevirtęs *ɔ*, skirtingai nuo uždaro skiemens *o*, plg. slavų *vlɔkɔ* (liet. *vilkas*). Galimas dalykas, kad slavų kalbose uždarų ir atvirų skiemenų kai kurių galo balsių refleksai buvo skirtingi, plg. s. sl. vns. vard. *rąka* (liet. *rankà*) ir vns. kilm. *rąky* (liet. *raĩkos*) ir kt.

Bevardės giminės, turėjusios specifinę tik vardininko ir galininko linksnių formą (visų kitų linksnių formos sutapo su atitinkamomis vyriškosios giminės formomis), lietuvių ir latvių kalbose jau nėra. Priežastys, dėl kurių ši giminė lietuvių ir latvių kalbose yra išnykusi, iki šiol nėra visai aiškios ir atskirų tyrinėtojų nurodomos nevienodos. Nedėstant ankstesnių tyrinėtojų, laikusių daugiskaitos vardininko galūnė *-ai* bevardės giminės galūne, nuomonės², galima trumpai priminti vėlesnių tyrinėtojų mintis. E. Nieminenas, laikydamas bevardės giminės vienaskaitos vardininko-galininko galūnė *-a* įvardine, kilusia iš **-od* ir išplitusia į daiktavardžius, mano, jog, sutrumpėjęs akūtinėms galūnėms, (*i*)*o*-kamieno daiktavardžių bevardės giminės daugiskaitos vardininko forma su akūtiniumi *-đ* (plg. kitų indoeuropiečių kalbų atitinkamą formą su *-ā*) turėjusi sutapti su vienaskaitos vardininko-galininko forma, todėl skaičių skirtumas buvęs atstatytas, bevardei giminei virstant vyriškąja (ir moteriškąja). J. Kurilovičiaus nuomone, dėl analoginių priežasčių bevardė giminė pirmiausia išnyko tik būdvardžiuose, o daik-

¹ Žr. E. Nieminen, *Der urindogermanische Ausgang...*, p. 2 ir t. (1 išn.).

² Apie ją žr. E. Nieminen, *Der urindogermanische Ausgang...*, p. 2 ir t.

tavardžiai neteko jos vėliau dėl to, kad jos neturėjo pažyminiai¹. J. Endzelynas iškėlė mintį, kad bevardė giminė pirmiausia pradėjo nykti mažybiniuose vyriškosios lyties būtybių pavadinimuose, o iš čia nykimo procesas persimetė ir į kitus žodžius². Tačiau J. Endzelyno keliama mintis nurodo ne bevardės giminės nykimo priežastis, o jos nykimo eigą. J. Kurilovičiaus hipotezei vargu ar pritaria bevardės giminės liekanos kaip tik būdvardžiuose. Atrodo, kad geriausiai tokio visuotino lietuvių ir latvių kalbų bevardės giminės nykimo priežastis pavyko susekti E. Nieminenui. Iš tikrųjų (*i*)*o*-kamieno bevardės giminės daiktavardžių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininko-galininko formų sutapimas ir skaičiaus diferenciacijos būtinumas galėjo sukelti bevardės giminės likvidavimąsi iš pradžių *o*-, o vėliau ir kitų kamienų daiktavardžiuose. Galimas daiktas, kad dažnas vienu ir tų pačių lietuvių kalbos daiktavardžių vienose tarmėse priklausymas *o*-, o kitose — *ā*-kamieniui (plg. *bangà*, lat. *buoga* „tanki minia, būrys“ ir *baņgas*, lat. *buogs*; *lašà* ir *lāžas*, *lizdà* ir *lizdas* ir kt³.) tam tikru mastu atspindi ir tai, kad *o*-kamieniai bevardės giminės daiktavardžiai, sutapus jų vienaskaitos ir daugiskaitos vardininko-galininko formoms, atskirais atvejais įgijo *ā*-kamieno vienaskaitos formą ir perėjo į jį, plg. ypač liet. dial. *lizdà* (ir *lizdas*) ir ide. **nizdom* (s. v. a. bev. g. *nest*, slav. **gnězdo*, s. ind. *nīḍám*).

Trijų giminių sistema, anksčiau egzistavusi ir rytinėse baltų kalbose, greičiausiai yra išriedėjusi iš dviejų giminių sistemos: gyvosios ir negyvosios giminės, o pastarosios tęsinys ir yra bevardė giminė. Kada dvi giminės persiformavo į tris — bendraindoeuropiečių epochoje ar jau atskirų indoeuropiečių kalbų dirvoje, nėra aišku. Vienoje archaiškiausių ir struktūra, ir rašto paminklais indoeuropiečių kalboje, būtent, hetitų, tėra tik dvi giminės — gyvoji ir negyvoji, bet daugelyje indoeuropiečių kalbų grupių (indų-iranėnų, graikų, italikų ir kt.) egzistuoja trys giminės. Dviejų giminių raidos į tris esmę sudarė tai, kad gyvoji giminė išriedėjo į vyriškąją ir moteriškąją, t. y. vietoj gyvosios giminės susiformavo vyriškosios ir moteriškosios giminės opozicija.

¹ Žr. J. Kuryłowicz, L'accentuation des langues indo-européennes, Wrocław-Kraków, 1958, p. 217.

² Žr. J. Endzelin, Przyczynki do historii języków bałtyckich, „Symbolae grammaticae in honorem J. Rozwadowski“, II, Cracoviae, 1928, p. 11 ir t.; J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 395.

³ Smulčiau žr. P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, p. 43 ir t.

SKAIČIAUS KATEGORIJA

Skaičiaus kategoriją lietuvių, kaip ir latvių, kalboje dabar sudaro vienaskaitos ir daugiskaitos opozicija. Žemaičių tarmėje vartojama dar ir dviskaita (žr. p. 128). Kaip matyti iš dviskaitos liekanų ir pėdsakų, anksčiau ji buvo vartojama visame lietuvių kalbos plote. Skaičiaus kategorija yra ilgos istorinės raidos rezultatas. Lyginant priešistorines vienaskaitos ir daugiskaitos formas, krinta į akis savotiškas daugiskaitos ir vienaskaitos linksnių formų santykis. Iš vienos pusės, daugelis daugiskaitos linksnių formų visai skiriasi nuo atitinkamų vienaskaitos linksnių, iš kitos pusės – kai kurių daugiskaitos linksnių formos glaudžiai susiję su atitinkamų vienaskaitos linksnių formomis. Daugiskaitos galininko forma nuo vienaskaitos galininko skyrėsi tik elementu *-s*, plg. dgs. gal. **rankāms* (> **rankāns* > **rankās*), vns. gal. **rankām* (> **rankan rañka*). Matyt, daugiskaitos galininko forma buvo padaryta aglutinacijos būdu, prie vienaskaitos formos pridėdant elementą *-s*. O jau tai rodo vėlesnį daugiskaitos susiformavimą. Kad daugiskaita indoeuropiečių kalbose išriedėjusi vėliau, rodo ir anatolinės kalbos, kuriose daugiskaita dar nėra galutinai susiformavusi. Pavyzdžiui, hetitų kalboje nėra specifinių daugiskaitos įnagininko ir abliatyvo formų, abiejų skaičių kilmininko formos gali sutapti. Kaip tik daugiskaitos paradigmoje labiausiai pasireiškia atskirų anatolinių kalbų skirtumai, o tai irgi rodo vėlyvą kai kurių daugiskaitos formų atsiradimą.

Žinoma, daugiskaitos formavimosi procesas yra prasidėjęs labai seniai. Tai rodo jau tai, kad, pavyzdžiui, daugiskaitos galininko darybos principas visose indoeuropiečių kalbose yra vienas ir tas pats.

Krinta į akis dar ir tai, kad daugiskaitos linksnių formos pasižymėjo ir iš dalies pasižymi didesne vienybe, negu atitinkamos vienaskaitos linksnių formos. Pavyzdžiui, atskirų kamienų vienaskaitos naudininko ar įnagininko formos gana įvairuoja, o daugiskaitos naudininkas visuose kamienuose turėjo galūnę *-mus*, daugiskaitos įnagininkas – galūnę *-mis*, išskyrus tik (*i*)o-kamieno daugiskaitos įnagininką su *-ais*. O daugiskaitos kilmininkas ir dabar turi vienodą visų kamienų formą su *-ų* < **un* < **ōn*. Dabartiniu metu po kamieno ir galūnės ribos pakitimo daugiskaitos formos irgi gana įvairuoja, jas dažnai vienija tik vienodos paskutinės galūnės fonemos, plg., pvz., dgs. naud. *vaik-āms*, *ak-ims* ir t. t.

Ne visose indoeuropiečių kalbose dviskaita, kaip kategorija, yra paplitusi. Kaip kategorija, ji būdinga s. indų, s. graikų, s. slavų kalboms. Kitos indoeuropiečių kalbos dviskaitos arba visai neturi, arba vartoja ją labai ribotai. Lietuvių kalba priklauso toms indoeuropiečių kalboms, kurios turėjo gerai išvystytą dviskaitos kategoriją, nors dabar ji jau yra benykstanti ar beveik ir visai išnykusi. Latvių kalboje taip pat yra žymių, kad dviskaita anksčiau galėjo būti plačiau vartojama – jos liekanų yra tautosakoje, senuosiuose raštuose, tarmėse¹, be to, dabartinės latvių kalbos daugiskaitos naudininko ir įnagininko formos, bėsiabaigiančios priebalsiu *-m*, savo kilme gali būti dviskaitinės. Ar egzistavo dviskaita prūsų kalboje, pasakyti nelengva, kadangi labai aiškių dviskaitos formų jos raštuose nėra užfiksuotų².

Lietuvių kalbos dviskaitos paradigma nuo kitų skaičių paradigmų skiriasi tuo, kad: 1) jos galininko ir vardininko linksnių formos visada yra vienodos, 2) ji neturėjo specifinių kilmininko ir vietininko (ar vietininkų) formos. Tiesa, dviskaitos vietininko formos liekana yra laikomasrieveiksmis *pusiáu* ar *pusiaũ*³, lat. *pušu* „pusiau“, s. slavų *meždu*, r. между „tarp“. Su jomis lyginamas ir s. ind. dvs. kilm.-viet. *dváyoḥ* (liet. *dviejau* ir *dviejaus*). Nors lietuviųrieveiksmio *pusiáu* ar *pusiaũ* kilmė ir nėra visai aiški, ir, galimas daktas, šisrieveiksmis yra etimologiškai susijęs su senosios indų kalbos dviskaitos kilmininko-vietininko forma, tačiau tai nerodo, kad lietuvių ar latvių kalboje egzistavo specifinė dviskaitos kilmininko-vietininko forma. Baltų kalbos šiuo atveju gali būti išlaikęrieveiksmį, kuris senojoje indų kalboje yra virtęs linksniu. Taigi šiuo atveju greičiau jau baltų kalbos yra archaiškesnės už senąją indų kalbą, susikūrusią dar vieną dviskaitos linksnio formą. Baltų kalbose šis linksnis neišsirutuliojo.

Lietuvių žemaičių tarmėse (Kretinga, Klaipėda, Priekulė, Plungė ir kt.), kur dviskaita, kaip kategorija, vartojama iki šių dienų, kai ku-

¹ Žr. J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 450 ir t.

² Apie spėjamas prūsų dviskaitos formas žr. J. Endzelin, Altpreussische Grammatik, p. 88, 94, 97.

³ Tokia nuomonė, galima sakyti, yra visuotinė. Žr. A. Мейе, Общеславянский язык, Москва, 1951, p. 317; J. Endzelins, Lat. val. gr., 452, 453 ir t.; J. Otrębski, Grammatyka języka litewskiego, III, p. 85. Vienose tarmėse šisrieveiksmis turi tvirtapradę, kitose – tvirtagalę galo priegaidę. Tvirtapradė priegaidė, matyt, išlikusi dėl *pusiau* sąsajos su tokiais sudurtiniais žodžiais, kaip *pusiáunaktis*, *pusiáukelis*, *pusiáudienis* ir kt.

rių dviskaitos linksnių formos yra šiek tiek kitokios, negu kitose tarmėse, ir, be to, čia dargi vartojama naujai sudaryta specifinė dviskaitos kilmininko forma, plg. dviskaitos paradigma:

	Vyriškoji giminė	Moteriškoji giminė
Vard.-gal.	<i>du laukù</i>	<i>dvi dieni</i>
kilm.	<i>dvijų laukų dušns laukušns</i>	<i>dvijų dienų dvišns dienišns</i>
naud.	<i>dùm laukùm</i>	<i>dvim dieniim</i>
įnag.	<i>dušn laukušn</i>	<i>dvišn dienišn</i>

Ši paradigma nuo senesnės paradigmos skiriasi tendencija turėti visose formose vienodą elementą *lauku-* tipo vyriškajai giminei ir *dieni-* tipo moteriškajai giminei, plg. naud. *laukù-m*, įnag. *lauku-šn* ar naud. *dieni-m*, įnag. *dieni-šn*. Aiškiai matyti, kad senosios dviskaitos formos performuotos dviskaitos vardininko-galininko formos pagrindu, t.y. dvs. naud. *dviem laukám*, dvs. įnag. *dvišm laukašn* pagal dvs. vard.-gal. formą *dù laukù* yra performuoti į *dùm laukùm*, *dušn laukušn*, lygiai taip, kaip ir dvs. naud. *dviem dienóm*, įnag. *dvišm dienšm* pagal. dvs. vard.-gal. *dieni* performuota į *dvim dieniim*, *dvišn dienišn*¹. Dviskaitos kilmininko forma *dušns laukušns* ar *dvišns dienišns* yra sudaryta, prie naujai atsiradusios dviskaitos įnagininko formos pridėdant galinį *-s* pagal vienaskaitos kilmininko su galiniu *-s* modelį². Šių žemaičių tarmių dviskaitos kategorijoje galutinai yra įsigalėjusi žodžių kaitybos diferenciacija pagal gimines – vyriškoji giminė čia turi vienokią paradigmą, o moteriškoji – kitokią. Matyt, tam tikrą vaidmenį dviskaitos raidoje yra suvaidinusi ir formų diferenciacijos pagal gimines tendencija, pasireiškianti visame lietuvių kalbos plote, o toliausiai į priekį paėjusi žemaičių tarmėse.

Daugelyje lietuvių kalbos tarmių (beveik visose aukštaičių tarmėse) dviskaitos, kaip kategorijos, jau nėra, ir specifinės dviskaitos naudininko, įnagininko ar kitų linksnių formos yra išnykę. Bet visame lietuvių kalbos plote dar pasitaiko dviskaitos vardininko-galininko forma, nors jos vartojimo laipsnis tarmėse toli gražu nėra vienodas. Visų pirma, dviskaitos galininko forma yra žymiai gajesnė už vardininko formą. Yra nemaža tokių aukštaičių tarmių, kur dviskaitos vardininko forma nebe-

¹ Plg. K. Явнис, Грамматика литовского языка, Петроград, 1916, p. 19; P. Arumaa, Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina, p. 74; V. Mažiulis, Apie lietuvių kalbos skaitvardžius, „Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai“, p. 52.

² Plg. P. Arumaa, Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina, p. 74.

vartojama, bet galininko forma dar gana dažnai pasitaiko, nors ir promiscue su daugiskaitos galininko forma. Dviskaitos vardininkas čia pasitaiko tik patarlėmis ar priežodžiais virtusiuose pasakymuose, plg. *Du ratu pagiry stovi; Saldu kaip du medu; abu galu tokiu; su durnu du turgu* arba *dvi bobi – viena koja; dvi bobi – vienas dantys; gyvena kaip dvi kati maiše*. Daug geriau aukštaičių tarmėse yra išlikęs vyriškosios giminės dviskaitos galininkas, o moteriškosios giminės dažniausiai yra visai išnykęs ar pasitaiko tik patarlėmis ar priežodžiais virtusiuose pasakymuose, plg., pvz., *glaudus veršis dvi karvi žinda* (Marcinkonys). Moteriškosios giminės dviskaitos galininko forma nyko greičiau todėl, kad daugelyje daiktavardžio kamienų forma ji buvo smarkiai nutolusi nuo daugiskaitos galininko formos (plg. *dvi ranki* ir *rankàs*). Tuo tarpu vyriškosios giminės dviskaitos galininkas savo forma buvo gana artimas daugiskaitos galininkui, plg. *du vȳru* ir gal. *vȳrus*. Kai kuriose žemaičių ir aukštaičių tarmėse moteriškosios giminės dviskaitos galininke pagal vyriškosios giminės dviskaitos ir daugiskaitos galininkų santykio modelį susikūrė nauja moteriškosios giminės dviskaitos galininko forma, t.y. *vȳrus* : *vȳru* = *rankàs* : *x*, o *x* = *rankà*, plg. *dvi dienà* (Pagramantis), *dvi parà* (Laukuva) ir kt., *dvi vārna* (Šėta), *dvi lóva* (Truskava), *dvi parà* (Karsakiškis) ir kt.¹ Šiuo keliu atsiradusi dviskaitos galininko forma visai sutapo su *ā*-kamieno vienaskaitos vardininku, nors kilme ji nėra vienaskaitos vardininko forma. Benykstant dviskaitai, kartais susidaro viena kita ir neįprasta forma, plg. gal. *dvi dienis* Klykoliai, Tirkšliai (< *dieni* + *s* dėl dgs. gal. *dienas*), *dvi kárvis* Tryškiai (< *karvi* + *s* dėl dgs. gal. *kárves*); *du dančius* (< *dančiu* + *s*), ten, kur dgs. gal. yra *dantis* ir kt. Kai kuriose šiaurinėse lietuvių tarmėse (Vaškai, Linkuva, Papilys, Biržai ir kt.) senoji dviskaitos galininko forma vartojama su skaitvardžiu *trys* ar net *keturi* (labai retai), plg. *tris metu*, *tris vaiku* ir kt. Panašių dviskaitos formų vartojimo atvejų yra latvių ir slavų kalbose, plg. lat. *tris gadi* „tris metus“, *četri dziesmi* „keturias giesmes“ ir kt., rusų kalbos formas, vartojamas su skaitvardžiais *du*, *trys*, *keturi* (*mpu zoda*). Netekusi dviskaitos reikšmės, buvusi dviskaitos vardininko-galininko forma, vartojama su skaitvardžiu *du*, analogiškai pradėta vartoti ir su kitais skaitvardžiais. Pastaruoju metu lietuvių kalbos tarmėse dviskaitos galininko liekanos vartojamos paprastai tik su skaitvardžiais *du* ar *dvi*, kai kuriose tarmėse einančiais net po dviskaitos formos, plg. *Jakubu*

¹ Kai kuriose rytinių aukštaičių ir viduriečių tarmėse, pasižyminčiose didele galūnių redukcija, dviskaitos galininkas turi kietą galo priebalsį, matyt, dėl to, kad čia yra išnykęs užpakalinės eilės balsis, plg. *dvė vòšt* (= *dvi vištà*) Šeduva, *dvė dièn* (= *dvi dienà*) Linkuva.

du BrP I 350₃, *žvejudu* (Ragainė), *sunyčiuodu* (Lauksargiai), *Mergi dvi* (Vilkyškiai), *mergidvi*, *dukridvi* (Ragainė), *žvakidvi* (Tilžė) ir kt.¹ Nuolatinis prepozicinis, o ypač postpozicinis skaitvardžio vartojimas su dviskaitinėmis formomis rodo, jog pagrindinį reikšmės krūvį čia turi skaitvardis, o ne dviskaitinė forma.

Vardininkas-galininkas. (*i*)o-kamieno vardažodžiai turi galūnę *-u* < -ō, plg. *du kartú* DP 150₁₆, *du rhitmu* MŽ 188₂₋₃, *vaikù*, *bróliu* ir įvardžiuotinį būdvardį *du mažúoju vaikù*, plg. lat. dial. *divi mûžu* „du gyvenimu“², s. sl. *vľska* „vilku“, gr. λύκω³.

(*i*)ā- ir ē-kamieno vardažodžiai turi vienodą formą, pvz., *dwi Maldi* BrP I 430₁, *dwi koghi* EE 188₁₂, *dwi ĩpati tikribi* DP 88₁, *dvi dieni*, *dvi pusi*, *du dēdi*, plg. lat. dial. abi *kāji* ir liet. *dvi kreivie-ji* (*puši*), plg. s. sl. *ženě* „moteri“, s. ind. *dśve*, tik s. sl. ir s. ind. -ē čia kilęs iš *-ai*, o lietuvių-latvių *-i* < *-ei*.

i-kamieno dviskaitos vardininko-galininko forma dabar priklauso nuo žodžio giminės: vyriškosios giminės vardažodžiai turi *io*-kamieno galūnę, plg. *du dančiù*, *du vagiù*, o moteriškosios giminės – galūnę *-i*, plg. *dwi aki* EE 188₁₆, *dwi žuwi* DP 125₂₆, *abi dali*, *dvi anti*, *abi aki*, *dvi nakti*, kaip matyti, dabar visai sutampančią su visų kitų moteriškosios giminės vardažodžių dviskaitos vardininko-galininko galūne. Senuosiuose raštuose ir retkarčiais tarmėse dar užtinkame ir vyriškosios giminės žodžių, turinčių galūnę *-i*, plg. *du šuni* (Pagramantis⁴), *du krikščioni* Kl. Comp 29, *du viešpati* Kl. Comp 29⁵. Galūnę *-i*, matyt, yra kilusi iš *-ī*, plg. lat. dial. *ausi*, s. sl. *gosti*, s. ind. *patī*.

Priebalsinio kamieno dviskaitos vardininko-galininko forma jau ir senuosiuose raštuose visai sutampa su atitinkama *i*-kamieno daiktavardžių forma, plg., be anksčiau pateiktų pavyzdžių, dar *dwi Dukteri*⁶

¹ Pavyzdžiai paimti iš „Iš gyvenimo lietuviškų vėlių bei velnių. Surinko Dr. J. Basanavičius“, Chichago, 1903.

² Latvių tarmėse pasitaiko ir kitokia dvs. vard.-gal. forma: *āivi darbi*, kurią J. Endzelynas, laikydamas bevardės giminės galūne, sieja su sl. *ižě*, s. ind. *yugē* (Lat. val. gr., p. 451).

³ Dviskaitos vardininko-galininko kilmės yra ir prievieksmiai *dūkart* ar *dukařt*, *dūsyk* ir kt.

⁴ Žr. P. Jonikas, Pagramančio tarmė, p. 48.

⁵ Plg. D. Kleino pastabą „Compendiumo“ p. 29: „Also werden auch die Maskulina auf ein *-is* dekliniert ausgenommen den N.Ac. und V. Dualem, welche den Masculinis I Decl. gleich sind, wiewol die Samaiten auch selbige wie foeminina formieren“.

⁶ J. Bretkūno „Biblijos“ vertime šios formos pasitaiko ne kartą, dėl to ir jų metrika neduodama.

BrB, *abidwi Dukteri* BrB, *dwi mōteri* DP 69₂₉₋₃₀, *dwi moteri* BrB, MT 229^b₁₁, *Dwi to yra priežasti didzeusi* DP 216₁₉, *dwi yra priežasti* DP 410₁₈, *dwi to priežasti* DP 124₃, *dwi to yra didžiausi priežasti* DP 54₃₆, *dwi priežasti* DP (kelis kartus), DK 110₁₈, *dwi deschimti* BrB, *dwidešimti* DP 91₂₇, *dwi žuwi* PS 11 78₉, 105₁₄, DP 126₃₁, 125₄, 123₂₈, 125₁₉, BrPI 314₅, 305₁₆ ir *du piemeniu* BrB, *du Menesiu* BrB.

Tačiau lietuvių kalbos senuosiuose raštuose ir tarmėse užtinkame dviskaitos vard.-gal. su *-e* pėdsakų. M. Daukšos „Postilėje“ randame dvs. vard. *Du zmūne* 313₁₉, *du žmūnė* 314₁₆; dėl galūnės *-e* plg. gr. dvs. vard. μητέρε, χόνε, φέροντε, s. ind. *mātara-pitarau* „tėvai“, s. airių *rig* < **rege*¹(?) „karaliu“. Tiesa, daugiau tokių archaiškų daiktavardžio formų liekanų nerasta nei senuosiuose lietuvių paminkluose, nei tarmėse. Tačiau archaiinę dviskaitos vardininko-galininko formą kai kuriose tarmėse ilgiau išsaugojo veikiamieji būtojo ir esamojo laiko dalyviai. Pirmą kartą lietuvių kalbos istorijoje užfiksuotą tokią dalyvių dviskaitos formą randame B. Vilento „Evangelijose ir Epistolose“, pvz., Paskiaus *ateiusse* du falschiwu ludinyku 204₁₄₋₁₅. Vėliau ją pateikia kai kurios lietuvių kalbos gramatikos. D. Kleinas pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje šios formos nemini, bet „Compendiume“ ją pateikia, plg. *Giwenuse*, *Kalbejuse*, *ateiusse* (p. 40), teigdamas, jog ji dar vartojama daugelio lietuvių². Tokią dviskaitos formą vartoja P. Ruigis, žr. jo gramatikos *Mylejusu(se)* (p. 89), *Ieβkoiusu (se) būwowa* (p. 99). XIX a. pabaigoje ši dalyvių dviskaitos vardininko-galininko forma dar buvo vartojama Rytprūsių lietuvių tarmėse. Apie tai rašo A. Šleicheris: „Vyr. g. dviskaitos vardininke-galininke apie Pilkalnį (um Pilkallen) ir Ragainę (Ragnit) dažnai aptikau galūnę *-e* vietoje *-iu*, pvz., *auguse*, *iszgēruse*, *negálcncze*“³. Ją randame A. Šleicherio užrašytuose tekstuose iš Kuršių, pvz., *Sziūdu į tą męstą iėjuse* Lesebuch 138₂₈, *Kai buwa brangvyna*

¹ Žr. Г. Льюис и Х. Педерсен, Краткая сравнительная грамматика кельтских языков, Москва, 1954, p. 218.

² D. Kleinas „Compendiumo“ p. 40 rašo: „Wenn N. Ac. V. Dual ist in acht zu nehmen, daß selbige sich regulariter auf ein *u* enden, wie die Nomina und Pronomina, doch aber werden sie von vielen Littauen ausgesprochen durch ein *e* als: *Giwenuse*, *Kalbejusé*, *ateiuse* für *Giwénusu*, *Kalbėjusu*, *atėjusu*, welches auch bei den Verbis an zumercken ist“.

³ Žr. A. Šleicher, Litauische Grammatik..., Prag, 1856, p. 211 „Im nom. acc. dual. masc. fand ich um Pilkallen und Ragnit häufig die Endung *-e* statt *-iu*, also *auguse* für *augusiu*, z. B. *iszgēruse* für *iszgerusiu* (*iszgérti*, auß-trinken), *negálcncze* (galėti, können); *iėjuse* (įeiti, hineingehen) u.s.f.“.

iszgēruse t.p. 215₁₀, todėl kalvis ēgerei sāke, kad *negalincze* nepadkavotais arkleis jōti t.p. 215₁₅¹.

(*i*)-kamieno dvs. vard.-gal. turi galūnē -*u* (kaip ir *o*-kamieno), plg. *Du βmogu*² EE 123₅, BrPII 355₁₀, *du sūnu, du turgu, du alu* ir kt. Jeigu šī galūnē nēra perimta iš (*i*)-*o*-kamieno, tai ji gali būti kilusi iš -*ū*, plg. s. sl. *syny*, s. ind. *sūnū*.

Naudininkas-īnagininkas. Seniausioji šīų linksnių forma turējo galūnē -*ma*, gal būt, kilusią iš -*mā*, jeigu s. sl. -*ma* yra kilusi iš -*mā* (žr. p. 172), plg. naud. *mōšoma* (Dieveniškēs), *žmonīma* „žmonēms“ (Nočia), īnag. *akīma šviesiōma* „akimis šviesiomis“, *akīma* „akimis“, *dūrīma* „durimis“, *naktīma* || *naktīmā* „naktimis“ (Nočia)³. Galūnē -*ma* buvo priaugusi tiesiog prie kamieno.

Kilnojamojo kirčiavimo paradigmoje naudininkas nuo īnagininko, matyt, kurī laikā turējo būti skiriamas kirčiu, plg. īnag. *naktīmā* (Nočia) ir kitų tarmių naud. *laukām*, o īnag. *laukaīm*. Tvirtagalē īnagininko galo priegaidē rodo, jog kirtis īnagininke turējo būti atitrauktas ī priešpaskutinį skiemenį gana vėlai.

LINKSNIO KATEGORIJA

Galima išskirti du indoeuropiečių kalbų vardažodžių paradigmų modelius: 1) vadinamo centrinio indoeuropiečių kalbų arealo modelį, pasižymintį inovacijomis, 2) vadinamo periferinio indoeuropiečių kalbų arealo modelį, pasižymintį didesniu konservatyvumu⁴. Centrinis indoeuropiečių kalbų arealas atitinka rytų, o periferinis – vakarų arealą⁵. Vardažodžių paradigmomis vakarų arealo kalbų grupė (graičių, italikų, keltų, germanų) smarkiai skiriasi nuo rytų arealo indoeuropiečių kalbų (indų-iranėnų, armėnų, baltų, slavų). Vardažodžio paradigmos linksnių skaičius rytų arealo kalbose yra didesnis, negu va-

¹ Plg. dar C. Jurkschat, *Litauische Märchen und Erzählungen*, Heidelberg, 1898, p. 14, 24, 73.

² Plg. dar ir *du βmoniu* BrP I 192₁₁, *Schitūāu Szmoniu* BrP II 356₁₄.

³ Žr. medžiagą, pateiktą p. 169 ir t. ir D. Gargasaitės straipsnyje „Lietuvių kalbos daiktavardžio dviskaita“, „Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida“, Vilnius, 1964, p. 139 ir t.

⁴ Žr. H. Pedersen, *Le groupement des dialectes indo-européens*, København, 1925; V. Pisani, *Geolinguistica e Indoeuropeo*, „Reale Accademia Nazionale dei Lincei“, Serie VI, vol. IX, fasc. II, Roma, 1940.

⁵ Žr. W. Porzig, *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*, Heidelberg, 1954.

karų. Vakarų kalbose paradigmą paprastai sudaro keturi linksniai (vardininkas, kilmininkas, naudininkas, galininkas), o rytų areale prie jų prisideda dar įnagininkas, vietininkas, iš dalies abliatyvas.

Ilgą laiką lyginamojoje kalbotyroje viešpatavo nuomonė, kad rytų arealo kalbų paradigma su gausniu linksnių skaičiumi išsaugojo indoeuropiečių prokalbės paradigmą, o vakarų arealo kalbos yra netekę tam tikrų linksnių. Indoeuropiečių prokalbei buvo priskiriami septyni, o linksnių sistemai skiriant ir šauksmininką, – aštuoni linksniai. Kalbos linksnių sistemos archaiškumas buvo matuojamas jų gausumu: juo daugiau linksnių, tuo pati sistema buvo laikoma archaiškesnė, ir juo mažiau – tuo labiau naujoviška, daugiau nutolusia nuo indoeuropiečių prokalbės linksnių sistemos, palaipsniui netekusi kai kurių linksnių¹. Iš baltų-slavų ir indų-iranėnų kalbų, kurios, esą, gana gerai išlaikiusios indoeuropiečių prokalbės linksnių sistemą, vis dėlto tik senoji indų kalba esanti geriausiai ją išsaugojusi. „Linksnių vartojimą geriausiai tirti pagal senąją indų kalbą, kadangi joje geriausiai išliko visi linksniai“². Buvo netgi bandyta rytų indoeuropiečių areale neva išlikusią gausnę linksnių sistemą aiškinti neindoeuropiečių kalbų (finų-ugrų ir Kaukazo), turinčių turtingas linksnių sistemas, įtaka³.

Tačiau jau XIX a. gale ir ypač nuo XX a. trisdešimtųjų metų pradeda ryškėti ir kitas požiūris į indoeuropiečių prokalbės linksnių sistemą ir apskritai į jos morfologiją. Kuo toliau, tuo labiau aiškėja, kad vakarų arealo kalbos rekonstrukcijai turi ne mažesnę reikšmę, negu rytų arealo kalbos. Ankstesniems indoeuropiečių prokalbės etapams pastaruoju metu rekonstruojama labai neskaitlinga linksnių sistema (nuo dviejų iki keturių). Tokiu būdu kalbos, turinčios mažiau linksnių, linksnių sistema ir apskritai struktūriniu atžvilgiu pasirodė artimesnės indoeuropiečių prokalbės modeliui, negu senoji indų ar lietuvių kalbos, turinčios didesnę linksnių skaičių⁴. „Tradicinis indoeuropiečių

¹ Plg. H. Jacobson, *Kasusflexion und Gliederung der indogermanischen Sprachen*, „Festschrift für J. Wackernagel“, Göttingen, 1923, p. 204–216.

² Žr. H. Hirt, *Handbuch der griechischen Laut- und Formenlehre*, Heidelberg, 1912, p. 311. Plg. taip pat A. Thumb, R. Hauschild, *Handbuch des Sanskrits*, II, Heidelberg, 1959, p. 9.

³ Žr. E. Schwyzer, *Erhaltender Einfluss nicht-idg. Sprachen auf die idg. Declination*, IF, XXXVIII, 1920, p. 165–166 ir H. Vogt, *Le système des cas en ossète*, „Acta Linguistica“, København, 1944, p. 17–41.

⁴ Žr. W. Lehmann, *On Earlier Stages of the Indo-European Nominal Inflection*, „Language“, XXXIV, 1958, p. 179–202 (ir nurodyta ankstesnę literatūrą); A. B. Десницкая, *Именные классификации и проблема индоевропейского склонения*, „Известия АН СССР, отд. лит. и языка“, 1941, III, p. 49–55; К во-

gramatikos požiūris, teigias bendraindoeuropiečių prokalbei aštuonis linksnius, nepagrįstas¹. Yra pagrindo manyti, kad anatolinių kalbų grupėje kai kurie linksniai dar nebuvo iki galo diferencijuoti. Hetitų kalboje galutinai nediferencijuoti galėjo būti net vardininko ir kilmininko linksniai². Keturių linksnių sistema veikiausiai buvo ir bendroje germanų kalboje³.

Dėmesį patraukia morfema $-\phi$ graikų Homero kalboje. Ji yra identiška su kitų indoeuropiečių kalbų vienaskaitos ar daugiskaitos įnagininko formantu $-*bhi-$, plg. s. ind. dgs. įnag. su $-bhis$ (*bhūbhiḥ* „žemėmis“), arm. vns. įnag. *harsamb* „nuotaka“, dgs. įnag. *harsambk'*. S. indų ar armėnų kalbose morfema $-*bhi-$ yra paradigminio linksnio formos elementas, o graikų Homero kalboje jai etimologiškai identiška morfema $-\phi$ išreiškia įvairių linksnių (įnagininko, naudininko, abliatyvo ir kilmininko) santykius⁴ ir vartojama ir vienaskaitos, ir daugiskaitos reikšme. Be to, morfemą $-\phi$ čia galėjo turėti bet kurio kamieno žodžiai, pvz., priebalsinio kamieno: $\theta\rho\epsilon\zeta\phi$ („kalnas“), \bar{a} -kamieno: $\beta\lambda\eta\phi$ („gyvenimas“), o -kamieno: $\theta\epsilon\delta\phi$ („dievas“) ir kt. Seniausia kategorija, kur vartojama morfema $-\phi$, kaip parodė P. Šantrenas, yra pseudoprieveiksminis tipas $\lambda\phi$ „valdingai“ ir kt. Kaip matyti, linksnių formomis atskirose kalbose gali būti virtęrieveiksminio tipo vediniai. Šiuo atžvilgiu yra įdomus ir s. indųrieveiksminių vedinių su $-tas$ „iš čia“ vartojimas. S. indų kalboje jie palaipsniui įtraukiami į paradigmą ir pradeda konkuruoti su abliatyvo linksniu (plg. *mukhatas* „iš burnos“), o vidurinėse indų kalbose — tas įeina jau į linksniavimo sistemą, plg. pali *devato* „iš dievo“⁵. Ta pačia proga negalima neprisi-

просу о соотношении именных и глагольных основ в индоевропейских языках, „Ученые записки ЛГУ“, серия филол. наук, XIV, Ленинград, 1949, p. 105–139; М. М. Гухман, К вопросу о развитии анализа в индоевропейских языках, „Ученые записки I Московского государственного педагогического ин-та иностранных языков“, II, Вопросы грамматики, Москва, 1940, p. 15–30; В. В. Иванов, В. Н. Топоров, К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков, Москва, 1958 (Доклады на IV Международном съезде славистов); В. В. Шворошкин, К истории индоевропейского генетива, ВЯ, 1957, № 6, p. 89–90.

¹ В. Н. Топоров, Локатив в славянских языках, Москва, 1961, p. 349; В. В. Иванов, В. Н. Топоров, Санскрит, Москва, 1960, p. 92.

² В. В. Иванов, Хеттский язык, Москва, 1963, p. 133.

³ Žr. Сравнительная грамматика германских языков, III, Москва, 1963, p. 297.

⁴ Žr. P. Chantraine, Grammaire homérique, I, Phonétique et Morphologie, Paris, 1958, p. 234 ir t.

⁵ Žr. M. Mayrhofer, Handbuch des Pāli, I, Heidelberg, 1951, p. 82 ir t.

minti ir lietuvių kalbos adesyvo ir aliatyvo su postpozicija *-pi* < **pē* < **pei*, iliatyvo su *-na* ir inesyvo su *-en*, plg. dar italikų kalbas, kur vietininko linksnis galėjo būti sudarytas iš postpozicijos *-en* ir kamieno¹.

Kaip matyti, ir rytinėms, ir vakarinėms indoeuropiečių kalboms būdinga tendencija įtraukti į linksniavimo paradigmąrieveiksminius ar pseudoprieveiksminius vedinius. Vienose kalbose ši tendencija buvo labai stipri, kitur – silpnesnė. Ypač ji stipri buvo rytų arealo kalbose, kuriose susikūrė daugialinksnė paradigma, o vakarų arealo kalbose ji buvo silpnesnė, ir todėl čia išliko tam tikra prasme senesnis linksniavimo modelis.

Dabartiniu metu gana aišku, kad daugelis atskirų indoeuropiečių kalbų linksnių bendraindoeuropiečių epochoje dar nebuvo paradigminiai, t. y. dar neįėjo į tam tikrą žodžių kaitybinių formų sistemą ir, jeigu ir egzistavo kalboje, tai buvo laisvi sintaksiniai vardažodžio junginiai su kai kuriomis parodomosiomis dalelytėmis ar postpozicijomis arbarieveiksminio tipo vediniai. Kai kurie linksnių formantai gal turėjo ne kaitybinę, bet darybinę funkciją².

Indoeuropiečių kalbų raidai buvo būdinga kryptis į tokią linksniavimo sistemą, kurią randame jose gana vėlyvame istoriniame etape. Sprendžiant iš sudurtinių žodžių ir kai kurių vietininko formų, ankstyviausias indoeuropiečių raidos etapas buvo neflektyvinis³. Tarp šių dviejų etapų turėjo egzistuoti ir toks hipotetinis etapas, kai linksnių sistemą iš esmės sudarė dviejų linksnių – ergatyvinio (aktyviojo) ir neergatyvinio (absoliutaus) linksnio opozicija arba, kitaip sakant, indoeuropiečių kalboms buvo būdinga ergatyvinė sakinio konstrukcija, ir dabar egzistuojanti daugelyje neindoeuropiečių (ypač Kaukazo – Iberų ir kt.) kalbų⁴ ir iš esmės besiskirianti nuo nominatyvinės konstrukcijos. Ergatyviniu linksniu paprastai vadinamas toks subjekto linksnis, kuris vartojamas su tranzityviniu veiksmažodžiu, o neergatyviniu – toks linksnis, kuris gali eiti ir su tranzityviniais, paprastai išreikšda-

¹ Žr. G. Bottiglioni, *Manuale dei dialetti itali*, Bologna, 1954, p. 108.

² L. Grejus baltų-slavų vienaskaitos įnagininko galūnę *-mi* lygina su indoeuropiečių formantu *-mi*, esančiu žodyje **quŕ-mi*- „kirmis“, žr. L. H. Gray, *On Indo-European Noun-Declension*, „Language“, VIII, 1932, Nr. 3, p. 191.

³ Pastaruoju metu В я ч. В. И в а н о в, *Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы*, Москва, 1965, p. 202 ir t.

⁴ Apie ergatyvinę sakinio konstrukciją žr. Эргативная конструкция предложения, Москва, 1950; И. И. М е щ а н и н о в, *Основные грамматические формы эргативного строя предложения*, ВЯ, 1964, № 5, p. 3–15.

mas objektą, ir su intranzityviniais veiksmažodžiais, išreikšdamas subjektą. Ergatyvinės indoeuropiečių sakinio konstrukcijos hipotezė, iškelta anksčiau, yra patvirtinama kai kurių hetitų kalbos faktų¹. Tai gi istorinė indoeuropiečių kalbų linksnių sistema yra ilgo kalbos raidos proceso rezultatas.

Ne visos žinomos baltų kalbos turi vienodas linksnių sistemas. Šiuo atžvilgiu išsiskiria prūsų kalba, turinti tik keturių linksnių sistemą (vardininko, kilmininko, naudininko ir galininko linksnius). Nėra prūsų kalboje įnagininko², kuris, matyt, iš viso nebuvo prūsų kalboje susiformavęs. Neturi prūsų kalba specifinės vietininko linksnio formos, ir vietininkas čia reiškiamas prielinksniu *en (an)* ir naudininko ar galininko linksniu, plg. *en wissai nautei (en + vns. naud.)* 23₁₉ „in allen Nöten“ ir *en wissans... nautins (en + dgs. gal.)* „in allen... Nöten“ 25₁₇. Galima spėti, kad prūsų kalboje *en* su *naud.* ir *en* su *gal.* anksčiau galėjo būti diferencijuojami reikšmėmis: *en + naud.* reiškę buvimo vietą, o *en + gal.* – kryptį. Vėliau krypties ir buvimo vietos reikšmės galėjo būti nustotos skirti, plg. inesyvo ir iliatyvo skirtumo išnykimą lietuvių kalbos tarmėse ir inesyvo vartojimą iliatyvo reikšme (pietiniai dzūkai), ar atvirkščiai – konstrukcijos *į + galininkas* vartojimą inesyvo reikšme (Pašvitinys, Nida). Kaip ten bebūtų – vietininko linksnio formos prūsų kalboje, matyt, neegzistavo. Prūsų kalbosrieveiksmis *bītai* (2 ×) „vakare“ negali būti laikomas vietininko liekana, kadangi jis, matyt, yrarieveiksmis, lygintinas su gr. *οἶκος* „namie“ ir kt., prūsų kalboje netapęs paradigminiu linksniu, lygiai taip, kaip ir liet. *namie*, *oriė* ir kt. yrarieveiksmiai, o ne kokios išnykusios linksnio formos liekanos. Tai gi prūsų kalba yra išlaikiusi senesni vardadžodžių linksniavimo paradigmos modelį, negu lietuvių ir latvių kalbos. Lietuvių ir latvių kalbose naujai išsikristalizavę yra įnagininko ir vietininko linksniai.

¹ Žr. В. В. Иванов, Хеттский язык, Москва, 1963, p. 132; Общенидоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы, p. 51 ir t.; А. Н. Савченко, Эргативная конструкция предложения в праиндоевропейском языке, „Эргативная конструкция предложения в языках различных типов“ (тезисы докладов), Ленинград, 1964; Žr. С. С. Uhlenbeck, Agens und Patiens im Kasussystem der indogermanischen Sprachen, IF, XII, 1901, p. 170.

² Plg. J. Endzelin, Altpreussische Grammatik, p. 82 ir t.

Paprastai lietuvių kalboje yra skiriami tokie daiktavardžių kamieniai: balsiniai ((*i*)*o*-, (*i*)*ā*-, *ē*-, *i*-, *u*-) ir priebalsiniai (-*n*-, -*r*-, -*s*-, -*l* ir kt.)¹. Toks skirstymas dabartiniu metu tam tikrą pagrindą turi tik priebalsiniuose kamienuose, kurių kamiengalį ir dabar dažnai sudaro priebalsinis kamienas (plg. *akmen-imi* ir t.t.). Skirstymas į balsinius kamienus turi tik istorinį pagrindą, kadangi dabar visi vadinamieji balsiniai kamieniai yra jau virtę priebalsiniais, plg. *lauk-as*, *rank-a*, *av-is* ir pan. Kaip matyti, senosios kamieno ir galūnės ribos yra pakitę, galūnės apimtis yra išsiplėtusi senojo kamieno sąskaita. Išnykę ir semantiniai pagrindai, pagal kuriuos daiktavardžiai kažkada grupavosi į atskirus kamienus, o patys kamiengaliai galėjo eiti priesagų funkcijas. Vadinamieji determinantai, arba kamiengaliai, buvę kažkada produktyvios darybinės priesagos, labai seniai dėl įvairių fonetinių ir morfologinių procesų pasidarė neišskiriami. Jie taip susiliejo su galūnėmis, kad dabar dažnai visai neįmanoma atpažinti senosios linksnio galūnės ar senojo kamiengalio balsio. Čia yra išlaikomas tradicinis daiktavardžių skirstymas į kamienus, nors dabar tiksliau būtų tuos kamienus vadinti linksniuotėmis arba linksniavimo tipais, kadangi jie vienas nuo kito skiriasi ne kamieniu, o linksnių galūnėmis. Terminas „kamienas“ suponuoja buvusią priešistorinę padėtį.

Vis dėlto nepaisant to, kad tie istoriniai kamieniai dabar neturi kokios apibrėžtos reikšmės, atskiri linksniavimo tipai yra išlikę. Tačiau dabar jų padėtis kalbos sistemoje toli gražu yra nevienoda. Palyginus lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimą su kitų indoeuropiečių kalbų linksniavimu, matyti, kad kai kurie linksniavimo tipai, neproduktyvūs jau bendraindoeuropiečių epochoje, dar neproduktyvesni yra tapę lietuvių ir latvių kalbose, o atskirose jų tarmėse ir visai išnykę. Greta daiktavardžių grupavimosi į atskirus linksniavimo tipus vis intensyviau lietuvių kalboje pasireiškia jų grupavimasis pagal gimines, pasireiškęs dar bendraindoeuropiečių epochoje, kur jau egzistavo tam tikras linksniavimo tipo ir giminės ryšys. Pavyzdžiui, *ā*-kamieno linksniavimo tipą sudarė absoliutus moteriškosios giminės, o *o*-linksniavimą – vyriškosios ir bevardės giminės daiktavardžių daugumas. Vis dėlto kai kuriose kitose indoeuropiečių kalbose, turinčiose senus rašto paminklus, daiktavardžių grupavimosi pagal gimines tendencija

¹ Šiame darbe vartojama indoeuropietiška kamienuų nomenklatūra, t. y. *o*-kamienas lietuvių kalboje, o ne *-a*, *ā*-kamienas, o ne *o*- ir pan.

dar toli gražu nėra tiek paėjusi į priekį, kiek baltų, o ypač slavų kalbose, plg. gr. moteriškosios giminės *o*-kamieno daiktavardžius: *παρθένος* „mergaitė“, *ῥῆσος* „sala“ ir kt. arba lot. *humus* „žemė“, *ulmus* „guoba“ ir kt. Lietuvių kalboje visai yra išnykę *u*-kamieno moteriškosios giminės daiktavardžiai, ir dabar ši linksniavimo tipą sudaro tik vyriškosios giminės žodžiai. Moteriškosios giminės kamieniu lietuvių kalboje darosi *i*-kamienas, kurio vyriškosios giminės daiktavardžiai arba keitė giminę, įgydami moteriškąją giminę, arba perėjo į *io*-linksniavimą, o kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse ir moteriškosios giminės *i*-kamieno daiktavardžiai pereina į *ē*-kamieną. Tuo būdu *i*-kamienas čia visai nyksta. Žemaičių tarmėje turi tendenciją jungtis į vieną linksniavimo tipą *iā*- ir *ē*-kamienai. Taigi linksniavimo tipų skaičius lietuvių kalboje mažėja, ir tas mažėjimas yra nevienodai intensyvus atskirose tarmėse. Jo intensyvumo laipsnį apsprendžia homoniminių atskirų kamienų linksnių formų buvimas ar nebuvimas. Kadangi *i*- (ir priebalsinio) ir *io*-kamienų vienaskaitos galininkų formos yra homoniminės, tai negausūs *i*-kamieno vyriškosios giminės daiktavardžiai dažniausiai pereina į *io*-kamieną. Kadangi *(i)o*- ir *(i)u*-kamienų daugiskaitos galininkų formos dėl fonetinių priežasčių sutapo, tai negausūs *(i)u*-kamienas pereina į *(i)o*-kamieną. Žemaičių tarmėje dėl specifinės fonetikos raidos sutapo kai kurios *iā*-, *ē*- ir *i*-kamienų linksnių formos, o tai sudarė prielaidas šių kamienų unifikacijai.

Kaip matyti, tendencija vienus ir tuos pačius santykius reikšti vienomis ir tomis pačiomis struktūrinėmis priemonėmis, vienomis ir tomis pačiomis morfemomis pasireiškia ir atskirų linksniavimo tipų unifikacija, vykstančia tada, kai atsiranda tos unifikacijos prielaidos – skirtingų kamienų vienodos vieno ar kelių linksnių formos. Silpnėjęs linksniavimo tipas tada nyksta, užleisdamas vietą stipresniam. Lietuvių kalboje nyksta priebalsinis ir *u*-linksniavimai, silpnėja *i*-linksniavimas. Vis labiau įsigali *(i)o*-, *(i)ā*-, *ē*-kamienai. Be to, lietuvių kalboje aiškiai pasireiškia formų diferenciacijos pagal gimines tendencija.

VIENASKAITOS NAUDININKO FORMŲ RAIDA

Vienaskaitos naudininko formos lietuvių kalbos tarmėse gana įvairuoja. Jų įvairumą ir apytikrį paplitimą galima pavaizduoti tokia lentele:

Kamienas Tarmė	(i)o-	(i)ā-	ē-	i-	u-	priešainis
	Dalis vakarų, pietų ir centrinių aukštaičių	-u	-ai	-ei	-i vyr. g. -iu mot. g. -iai	-u
Rytų aukštaičiai, dalis vakarų ir centrinių aukštaičių	-ui	-ai	-ei	-iui -iai	-ui	-iui -iai
Žemaičiai, Gervėčiai ir kt.	* \bar{o} (= aukšt. uo)	-ai	-ei	* \bar{e} < * <i>ei</i> (= aukšt. ie)	* \bar{o} (= aukšt. uo)	* \bar{e} < * <i>ei</i> (= aukšt. ie)

(i)ā- ir ē-kamienių vienaskaitos naudininko formos galūnių -ai, -ei kilmė gana aiški. Tai galūnės, identiškos kitų indoeuropiečių kalbų galūnėms (plg. gr. χώρα (-α < -āi) ir kt.).

-i ir priebalsinio kamieno vns. naud. forma su -i dabar nėra plačiai vartojama, bet dar pasitaiko pietinių dzūkų, aukštaičių viduriečių, Zietelos, Lazūnų, Dieveniškių tarmėse, plg. *aūsi, dūkeri, dėbesi, dieveri, āki, ākmeni, nākti, piemeni, piṛti, daṅti, širdi, šūni, vāgi, žūvi* ir kt.¹ Galūnė *i*- pasitaiko dar ir kitų kamienių daiktavardžiuose, kai jie vartojami prielinksninėse konstrukcijose, plg. *iki dugnėli* TŽ I 247 (Seinai), *ik šlāki* TŽ I 175 (Valkininkai), *ik rudenėli* TŽ II 330 (Merkinė), *prieg mōli* (Leipalingis), *in vākari* (Palomenė), *ig gāli* ArT 33₁₈, *po bōči* ArT 46₂₈, *pie kelāli* ArT 32₁₇, *po grynam laūki* ArT 51₁, *prieg rāzumi* ArT 50₉, *priek šūlni* ArT 52₁, *po šliūbi* ArT 46₁₆, *ik vākari* ArT 24₁₈, *ik vāsari, po vesėli* ArT 25₂₀, *lig viēki* ArT 52₉, *ik znōki* ArT 26₃₁. Naudininkai su -i plačiai vartojami beveik visuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, plg.: 1) M. Daukšos raštų: *aki, atskalūni, dešimti, duktėri, gęnti, išminti, krikščioni, ligōni, liemeni, marūni, piemeni, smerti, mirti, piūti, spāwiedi, βāli, ūgni, tūkstanti, Wiešpati* ir *o*-kamieno vns. naud. prielinksninėse konstrukcijose *ik' gāli, prieg dvāri, po kākli, ik'mēti, ik'nōri, ik'vakari*²; 2) K. Širvydo raštų: *prieg akmeni, dukteri, krikščioni, ligoni, moteri, piumeni, smerti, soti, širdi, βuni, nakti, βali, vgni, Wiešpati* ir *o*-kamieno vns. naud. prielinksninėse konstrukcijose *iki gali, prie Sakramenty, prieg stali*; 3) B. Vilento raštų: *Wieschpaty*; 4) M. Petkevičiaus katekizmo: *smerti, wiešpati* ir *o*-kamieno vns. naud. prielinksninėse konstrukcijose *iki gali, ik gali, prie Poni, prieg sawam wiernam sioni, po wissam swieti, iki žiwati*; 5) 1573 m. Volfenbutelio Postilės: *ischminti, kazani, krikszani, smerti, weschpati, maczi*; 6) J. Bretkūno raštų: *deschimti, dwideschimti, nakti, žuvi, Wieschpati* ir *o*-kamieno naud. prielinksninėse konstrukcijose *ikki anam čiesi*; 7) 1605 m. anoniminio katekizmo: *Wiešpaty*; 8) D. Kleino raštų, *βirdy*; 9) 1653 m. „Knygos nobažnystės“: *βali, βirdi, smerti, Wiešpati* ir *o*-kamieno vns. naud. prielinksninėse konstrukcijose *ik gali*; 10) 1653 m. „Sumos“: *dukteri, išminti, piuti, smerti, Wiešpaty* ir *o*-ka-

¹ Žr. dar K. Būgos pateikiamus pavyzdžius *toši, usni* ir kt. (K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, p. XXVII). Plg. dar F. Kurschat, Grammatik der litthauschen Sprache, Halle, 1876, p. 194; K. Явнис, Грамматика литовского языка, Петроград, 1908–16, p. 106.

² Tikslėnę pateikiamų pavyzdžių metriką (puslapį ir eilutę) žr. И. Казлаускас, Сокращение употребления имен существительных с основой на -i в литовском языке, ВСЯ, p. 71–107.

mieno naud. prielinksninėje konstrukcijoje *iki gali*; 11) 1752 m. Jaknavičiaus „Evangelijose“: *piuti, Wießpati*. Pateiktieji senųjų paminklų duomenys rodo, jog XVI–XVII a. ir priebalsinio kamieno vns. naud. su *-i* lietuvių kalbos tarmėse vartojamas buvo plačiau negu dabar (kaip matyti, čia jis pasitaiko ir aukštaičių vakariečių, ir rytų aukštaičių raštuose).

Greta šių naudininko formų daugelyje senųjų raštų randame ir naudininkus su *-iy, -ii, -ij*, plg.: 1) M. Mažvydo raštų: *akmeniy, schirdiy, Wießpatiy*; 2) B. Vilento raštų: *dukteriy, deschimtiy, ischimtiy, ischmintiy, schirdiy, Wieschpatiy*; 3) 1573 m. Volfenbiutelio Postilės: *menasij, išmintij* (žr. F. Specht, K Z, LXIII, 82); 4) M. Petkevičiaus katekizmo *pažintij*; 5) S. Chilinskio „Biblijos“: *dešimtiy, dukteriy, gielažiy, išmintiy, kulšiy, moteriy, smertiy, rubiežiy, pamoteriy, šaliy, seseriy, vinopjuti* (greta *o*-kamieno naud. prielinksninėse konstrukcijose *iki gali*); 6) M. Daukšos raštų: *gelažii, išmintii, krikščionii, wissai laudii, Wießpatii*; 7) 1653 m. „Knygos nobažnystės“: *krutij, smertij, Wießpatiy, wießpatii, ne cziestij, macij, širdij* ir *o*-kamieno naud. prielinksninėse konstrukcijose *ik galiy*; 8) 1653 m. „Sumos“: (*iki, po, prie*) *smertiy*, ir *o*-kamieno *iki galiy*; 9) 1653 m. „Maldų krikščioniškų“: *smertii, ugnij* ir *o*-kamieno prielinksninėse konstrukcijose *iki galiy*; 10) D. Kleino raštų: *širdij*; 11) 1701 m. Bytnerio „Naujojo Testamento“: *Dukterij, išmintij, kozonij, moterij, wilnij*.

Dabar nelengva pasakyti, ar senųjų raštų naudininkai su *-ij* yra tik rašybos padaras, ar jie buvo vartojami ir tarmėse. Nuosekliai naudininkus su *-i* rašo tik K. Širvydas ir J. Bretkūnas „Postilėje“, o su *-ij* tik M. Mažvydas ir 1701 m. „Naujasis Testamentas“. B. Vilento raštuose irgi beveik visi naudininkai rašomi su *-ij*, išskyrus vieną su *-y*. Galima būtų naudininkus su *-ij* laikyti ir rašybos dalyku, kadangi balsis *i* senuosiuose paminkluose kartais pažymimas ir *-ij*, plg. M. Mažvydo *wissij* (= *visi*) 26₁₅, 324₁₄, 387₈, *Pilnij* (= *pilni*) 83₅, *kurij* (= *kuri*) 179₁₀, *stijprei* (= *stipriai*) 435₅, *aukschtos gijmines* 81₁, *tu busij* 417₁₅ ir kt. Bet tai, kad kai kuriuose senuosiuose paminkluose visi *i-* ir priebalsinio kamieno naudininko pavyzdžiai turi tik *-ij*, verčia labai abejoti, kad jie yra tik rašybos dalykas. Rašyba sunku paaiškinti ir M. Daukšos naudininkas su *-ii*, nes rašymas *baysiii* (= *baisyji*) DP 16₃₅, *gražiii* DP 400₁₁ (= *gražyji*), *kuriii* DP (labai dažnai) rodytų naudininko formas esant su *-ij*: *liaudij, išmintij* ir kt. Rašyba neįmanoma paaiškinti ir 1737 m. „Universitas linguarum Litvaniae“ pateikiamų naudininkų *ausij* (p. 10), *sēserij* (p. 9), nes autorius *-ij* (p. 9) kartu su *au, ay, ai,*

ei, uo laiko tikraisiais dvibalsiais (Propriae diphtongi). D. Kleinas pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje pabrėžia, kad „Vardų su *is* naudininkas, kitaip, negu anksčiau minėtose linksniuotėse, galūnėje turi balsį y ilgą, pvz.: iš *ausis* naud. *ausy*, iš *awis*, *ovis* — *awy*“¹. D. Kleino naudininkai, rašomi su *-y* ir su *-ij*, rodo, jog čia gali būti kalbama apie formas su *-ij*, nes *-ij* skambėjimas žodžio gale sudaro ilgojo *i* išpūdį. Taigi bent kai kurie senieji lietuvių kalbos paminklai rodo, jog XVI–XVII a. lietuvių kalbos tarmėse galėjo egzistuoti ir naudininkas su galūne *-ij*.

Senuosiuose paminkluose užtinkama *i-* ir priebalsinio kamieno vienaskaitos naudininko galūnė *-ie*, plg. 1600 m. „Margaritos Theologicos“: *dalie, akmenie, Deschintie, ischmintie, moterie, smertie, ugnie, o-kamienį* naud. su prielinksniu *iki galie*. 1605 m. anoniminiame katekizme randame tik vieną *i-*kamienę *o-*kamieno vns. naud. formą su *-ie*: prieg *krikštie* 13₁₈. Daukšos „Postilėje“ turime vienintelę — *Wießpatie* 18₈. Kituose peržiūrėtuose senuosiuose paminkluose vienaskaitos naudininkų su *-ie* visiškai nerasta. Naudininkas su *-ie* (dounininkų — *-ėi*, dūnininkų — *-ī*) geriausiai dabar išlikęs žemaičių tarmėje — dūnininkai jį vartoja rečiau, o dounininkuose jis dar labai dažnas. Bet ši forma buvo vartojama ir aukštaičių tarmėse. Gervėčių apylinkėse ji ir dabar dar vartojama (*avie, dukterie, naktie, piemenie, seserie, viešpatie* ArT 54). Be to, lietuvių kalbos tarmėse dar plačiai vartojamos bendratys su *-ie*, kurios gali būti naudininkinės kilmės. Be žemaičių, kurie sangražos bendratį turi tik su *-ies* (dūnininkai — *prauštīs*, dounininkai — *prauštėis*) greta nesangražinių su *-i* (*praušti*), bendratis su *-ie* (*piautie, bėgtie* ir t. t.) dar žinoma ir aukštaičių vakariečių, dzūkų, rytinių aukštaičių tarmėms. Greta to lietuvių kalbos areale pasitaiko priebalsinio kamieno vns. naud. forma su nuline galūne, plg. senųjų paminklų *Więszpat* Christuy PS I 21₃, *Wießpat* PS I 35₁₄, 38₁₃, 39₁₂, 77₁₅, 268₂₁, *išmint* MP 58₅ (plg. dar greičiausiai sutrumpėjusias formas prieg *smert* Kn N 171₂, *ik' gal'* DP (dažnai), *ik gal* Kn N (4x), Su 51₁₉, *ik' gal'* KIG 264₃, *ik tammēt'* AK 36₁₄, *ik šammēt* AK 89₃₀) ir dabartinių tarmių *ākmen, dūkter, piemen, sėser, šūn, diever* (Kapsukas, Kazlų Rūda ir kt., žr. K. Būga, Liet. k. žodynas, I, p. XXVII; J. Jablonskis, RR, I, 104 p.).

¹ „Dativus Nominum in *is* habet in fine *y* longum, secus ac caeterae Declinationes praecedentes, ut: ab *ausis* est Dat. *ausy*, ab *a wis* ovis, *awy*“ („Pirmoji lietuvių kalbos gramatika“, Vilnius, 1957, p. 144).

Vadinasi, XVI–XVII a. lietuvių kalbos tarmėse priebalsinio kamieno daiktavardžių vienaskaitos naudininkas turėjo formas su galūnėmis *-i*, *-ij*, *-ie* ir nuline galūne. Visų pirma pabandytume išsiaiškinti, kaip susiformavo galūnė *-ij*. V. Poržezinskis šią lietuvių kalbos galūnę laiko identiška su latvių kalbos galūne *-ij*¹ ir, nors ir abejodamas, kildina ją iš lietuvių–latvių **-iei*², galėjusia atsirasti dėl kitų kamienų naudininko formos (**-uoi*, **-āi*, **-ēi*) įtakos. Bet latvių kalboje senasis *-ij* (< **-iei*) turėtų būti išriedėjęs į *-ī* > *-i*³. Be to, V. Poržezinskis be reikalo daugelį lietuvių kalbos paminklų naudininkų laikė formomis su *-ij*⁴. F. Špechtas formą su galūne *-ij* kildina iš hipotetinės *i*-kamieno naudininko formos: ide. **ognejei* per **ugnijie* > **ugniji* virto *ugnij*⁵. Jeigu jau ir galima būtų manyti, kad egzistavo forma **ugnijie*, tai ji vargu ar galėjo išriedėti į **ugniji*, kadangi vienaskaitos naudininko galūnė lietuvių nebuvo akūtinė, ir galo *-ie* sutrumpėti į *-i* negalėjo. Greičiausiai lietuvių kalbos naudininkas su *-ij* yra naujadaras, atsiradęs pridėjus *-j* prie naudininko formos su galūne *-i* pagal kitų kamienų naudininko modelį (plg. *vaikui*, *rankai*, *žemei*)⁶. Taigi *-j* naudininko formoje galėjo būti pridėtas savarankiškai lietuvių ir latvių kalbų tarmėse. Kad naudininkas su *-ij* lietuvių kalboje yra naujadaras, rodo viename ir tame pačiame senajame paminkle vartojamos formos su *-i* ir su *-ij*. Palyginti retas formos su *-ij* vartojimas greta dažnos su *-i* M. Daukšos raštuose gali rodyti, kad M. Daukšos dialekte XVI a. buvo tik pradėta dėlioti *-j* prie formos su *-i*. Tokiu pačiu keliu galėtų būti išriedėjusi ir forma *aūsi*, *āvij*, *dūkterij*, *sėserij* tipo (Palomenė, Bagaslaviškis, Pabaiskas, Gelvonai), jeigu ji čia nėra atsiradusi iš *iā*-kamienės formos (plg. dgs. vard. *brolij* < *broliai*).

Naudininko formos su *-ie* ir su *-i* taip pat aiškinamos gana įvairiai. Buvo pareikšta nuomonė, kad *-ie* (< *-ei*) yra kilusi iš ide. **-ejei* (plg.

¹ Žr. В. К. Поржезинский, Возвратная форма глаголов в литовском и латышском языках, Москва, 1903, p. 5.

² V. Porzeziński, Der Dativ Sg. der *i*-Stämme im Litauischen, IF, XXXI, 1912–1913, p. 426.

³ Plg. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 429.

⁴ V. Poržezinskis net *prapultie* skaito kaip *prapultij*. Žr. V. Porzeziński, Der Dativ Sg..., p. 424–425.

⁵ F. Specht, Lituanica, KZ, LXIII, p. 84.

⁶ Plg. J. Endzelīns, *i*-kamienų vienaskaitos naudininkas baltų kalbose, „Švietimo darbas“, Nr. 3–6, Kaunas, 1922, p. 269; J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 429; G. Gerullis, Herkunft der Dat. Sing der *i*- Stämme im Baltischen, AfsIPh, XXXVIII, 1923, p. 80; N. van Wijk, Zu einigen Dativ- und Lokativformen der litauischen *i*- und *u*- Deklination ZfsIPh, XII, 1935, p. 46.

s. indų *agnaye*) haplologijos ar kontrakcijos keliu, plg. **ugneįei* > **ugnei* ar **ugnēi*¹, o galūnė *-i* esanti vietininko galūnė, kilusi iš *-ėi* > *-ie* (*i*).

J. Endzelynas manė, kad ide. *-*eįei* dėl kitų *i*-kamieno linksnių formų su *-i* įtakos virto **-įiei* > **-įjie* < **-jie* > *-ie*². Tokia šios galūnės raida galima, tik jai nepitaria s. sl. *kosti*, išriedėjusi ne iš **kostjji*. Dar vėliau J. Endzelynas pritarė tiems kalbininkams, kurie ide. *-*eįei* laikė perdirbta į *-ei* pagal priebalsinio kamieno modelį. F. Špechtas mano, kad galūnė *-ie* patekusi į *i*-kamieną iš *ē*-kamieno, bet vargu galima įrodyti, kad *ē*- ir *i*-kamienas baltų kalbose senovėje galėjo veikti vienas kitą. Galūnė *i*- jis kildina iš akūtinės *-ie* < *-ėi* ar *-đi*³. Taigi ilgą laiką lietuvių kalbos galūnė *-ie* buvo stengiamasi kildinti iš tariamos ide. *-*eįei*, rekonstruojamos s. indų kalbos pagrindu.

Bet jeigu toks pirmosios galūnės kildinimas labai abejotinas, kadangi dėl skiemenų pasidalijimo **oue-įei* vargu galėjo įvykti haplologija, tai antrosios galūnės *-i* kildinimas visai nepatikimas todėl, kad formų *šūni*, *dañti* kirtis nerodo buvusios akūtinės galūnės priegaidės. N. van Veikas, matydamas šios hipotezės silpnumą, naudininką *širdi* mėgina aiškinti kaip naujadarą, susidariusį dėl vietininko *širdipi* poveikio analogiškai pagal *ā*- ir *ē*-kamienu daiktavardžių vienaskaitos naudininką ir adesyvą, plg. *mergaipi*: *mergai*, *dešineipi*: *dešinei*, taigi ir *širdipi* – *širdi*⁴. Nėra reikalo s. indų kalbos vns. naud. formą *agnaye* laikyti pradine, iš kurios turėjo išriedėti ir baltų kalbų naudininkas su *-ie* < *-ei*. Negalima neatkreipti akių į tai, kad s. indų *i*-kamieno vns. naud. *agnaye*, kaip ir sudarąs jam paralelę *u*-kamieno vns. naud. *sūnave* „sūnui“, gali būti sudarytas iš kamieno su normaliuoju balsių kaitos laipsniu *agnei-* (*sūnau-*) ir naud. galūnės *-ei*, o lietuvių kalboje *i*-kamieno naudininko linksnio funkcijas galėjo eiti grynas kamienas, be galūnės *-ei*. Grynas kamienas su *-ei* naudininko funkcijas atliko ir prūsų kalboje, plg. pr. *nautei* „vargui“, o taip pat slavų (s. sl. *kosti*

¹ Žr. G. Gerullis, Herkunft der Dat. Sing der *i*-Stämme in Baltischen, AfsIPh, XXXVIII, p. 75. A. Mejė manė, kad galūnė *-ei* yra haplologijos, įvykusios dar bendrosios indoeuropiečių epochos metu, rezultatas, žr. A. Meillet, Le datif singulier des thèmes en *-i*- en slave et en italique, MSL, XVIII, 1913, p. 378; A. Meйe, Общеславянский язык, Москва, 1951, p. 335.

² Žr. J. Endzelynas, min. str., „Švietimo darbas“, Nr. 3–6, p. 271. Kai kas mano, kad lietuvių-latvių *-ie* prieš save turėjo *j*, žr. G. Mahlow, Die langen Vokale AEO in den europäischen Sprachen..., Berlin, 1888, p. 99; J. Schmidt, KZ XXVIII, 1885, p. 288; O. Wiedemann, Handbuch der litauischen Sprache, p. 57.

³ Žr. F. Specht, Lituanica, KZ, LXIII, 77, p. 80.

⁴ N. van Wijk, Zu einigen Dativ- und Lokativformen der litauischen *i*- und *u*- Deklination, ZfslPh, XII, 1935, p. 244.

„kaului“) ir lotynų kalbose (lot. *hosti* < **hostei*). Taigi *i*-kamiene naudininko formą su galūne *-ie*, matyt, reikia laikyti *i*-kamieno forma ir manyti, kad *i*-kamieno naudininko apiforminimas indoeuropiečių kalbose nebuvo visai vienodas.

Jeigu *i*-kamieno naudininko funkcijas ėjo grynas kamienas, tai, matyt, ir priebalsinio kamieno naudininkas galėjo būti grynas kamienas. Taigi anksčiau pateiktos priebalsinio kamieno naudininko formos su nuline galūne gali būti žilos senovės reliktai. Atkreipia akis reliktnis tikraja to žodžio prasme šių formų pobūdis ir tai, kad jos užtinkamos teritoriškai nesusisiekiančiose tarmėse: pietų vakarų aukštaičių šnektose ir K. Širvydo raštuose, parašytuose rytinių aukštaičių tarmės pagrindu. Greičiausiai ši forma ir yra vadinamojo casus indefinitus – linksnių formos neturinčio kamieno, kuris bendrosios indoeuropiečių epochos metu galėjo eiti įvairias sintaksines funkcijas, jų tarpe ir vietininko, liekana, plg. s. ind. *vasar* „pavasari“, *ahar* „dieną“, gr. *νύκτωρ* „naktį“, *ἡμέρα* „dieną“ ir kt.¹ Tokias pačias funkcijas galėjo eiti ir forma su *-i*, kuri hetitų kalboje atlieka naudininko-vietininko funkciją, o gotų ir graikų kalbose – naudininko funkciją, plg. het. *uēteni*, got. *guman* < **gumani*, gr. *ποιμένι*. Matyt, šią formą reikia laikyti irgi vadinamojo casus indefinitus liekana. Jis kai kuriose indoeuropiečių kalbose, jų tarpe ir lietuvių, matyt, išriedėjo į priebalsinio kamieno naudininką.

Senųjų lietuvių kalbos paminklų ir dabartinių lietuvių kalbos tarmių medžiaga rodo, kad priebalsinio ir *i*-kamieno daiktavardžiai turi vienodą vienaskaitos naudininko formą su galūne *-ie* arba *-i* (plg. dar pr. *stānintei* ir *nautei*, s. sl. *kameni* ir *kosti*, lot. *patri* ir *turri*). Vienose lietuvių kalbos tarmėse abiem kamienams yra apibendrinta galūnė *-ie*, kitose *-i*. Gali būti, kad abi naudininko formos buvo vartojamos ir prūsų kalboje, plg. pr. *nautei*, *mattei*, *stānintei* ir *klausīweniki*, *prēisiki*. Formos *klausīweniki* (*priki stessemu klausīweniki* „gegen dem Beichtiger“ 47, ir *prēisiki* „dem Feinde“ 73), tiesa, yra abejotinos², bet, turint galvoje tai, kad *io*-kamieno daiktavardžiai lietuvių kalboje gali būti įgiję *i*-kamieno galūnes, plg. vns. viet. *molyje* ir kt., jas galima laikyti *i*-kamienėmis formomis, patekusiomis į *io*-kamieną.

¹ Žr. Э. Бенвенист, Индоевропейское именное словообразование, Москва, 1955, p. 118 ir t.

² E. Benvenistas šias formas taiso į galininko formas, žr. E. Benveniste, Questions de morphologie baltique, StB, IV, 1934–1935, p. 75. Jam pritarė ir J. Endzelynas, žr. J. Endzelins, Senprūšu valoda, Rīgā, 1943, p. 65.

Taigi galima manyti, kad galūnė *-ie*, anksčiau buvusi tik *i*-kamieno daiktavardžių naudininko galūnė, lietuvių kalbos tarmių dalyje buvo apibendrinta ir priebalsiniam kamienui. Kitose lietuvių kalbos tarmėse priebalsinio kamieno naudininko forma su galūne *-i* buvo apibendrinta ir *i*-kamienui.

Naudininko forma su *-iai* senuosiuose lietuvių paminkluose užtin-kama palyginti retai. Jos nėra užtikta B. Vilento, M. Daukšos raštuose, M. Petkevičiaus katekizme, 1605 m. anoniminiame katekizme, 1653 m. „Sumoje“ ir D. Kleino „Maldų knygelėse“. Kai kuriuose XVI–XVII a. raštuose ji vartojama labai retai. Pavyzdžiui, 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“: *smertei* XLVIII₂, D. Kleino giesmyne: *sizardzei* 217, *macei* 353, 1701 m. „Naujajame Testamente“: *iβminczei* D VI 10, *moterei* D V 2. Dažniau ši forma (*-iai > -ei*) vartojama M. Mažvydo raštuose: *ischmintie* 50₁₈, *mačei* 342₈, *moterei* 167₁₃, *po schei smertei* 429₁₇. Ir ypač dažnai ji vartojama J. Bretkūno raštuose, plg. *dalei* (vns. vard. *dalis*), *dukterei*, *debesei*, *kasanei* (vns. kilm. *kasanies*), *moterei*, *naktei*, *pillei*, *sesserei*, *smertei*, *schirdei*, *szuwe*i, *ugnei*, *szwierei*.

Sprendžiant iš senųjų lietuvių kalbos paminklų, XVI–XVII a. lietuvių kalbos tarmėse mot. g. *i*-kamieno daiktavardžių naudininko senosios fleksijos padėtis buvo nevienoda. Vienose tarmėse ji buvo gerai išlikusi, o kitose, sudariusiose, pavyzdžiui, J. Bretkūno ir M. Mažvydo raštų kalbos pamatą, jau buvo įsigalėjusi fleksija *-iai*. Forma su *-iai* į *i*-kamieno naudininką, be abejo, atėjo iš *iā*-kamieno (plg. *aviai* ir *valdžiai*). Bene pagrindinė jos atsiradimo priežastis čia yra diferenciacija pagal gimines. Juk vienaskaitos naudininke visi daiktavardžiai, išskyrus priebalsinio ir *i*-kamieno, turėjo aiškiai giminėmis diferencijuotą fleksiją – vyriškosios giminės daiktavardžiai turėjo galūnę *-ui* (ar *-u*), o moteriškosios – *-ai* ar *-ei*. Ir tik vyriškosios ir moteriškosios giminės priebalsinio ir *i*-kamieno daiktavardžiai turėjo vienodą fleksiją (*-i* ar *-ie*). Kadangi vyriškosios giminės naudininkui su *-ui(-u)* paprastai korespondavo moteriškosios giminės naudininkas su *-ai*, tai, įvedant vyriškosios giminės daiktavardžiams galūnę *-ui (-u)*, moteriškosios giminės daiktavardžiams buvo įvedama *-ai*.

Reikia pažymėti, kad *io*-kamenė forma su *-iui* vyriškosios giminės *i*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos naudininke senuosiuose paminkluose vartojama dažniau, negu forma su *-iai*. M. Mažvydas, B. Vilentas, M. Daukša jos nėra pavartoję. K. Širvydo „Punktuose sakimu“ teuztinkama tik vieną kartą *wundeniu* II 70 (iš 35 *i*-kamieno naudininko formų). Bet M. Petkevičiaus katekizme ji jau vartojama dažniau, plg.

akmeniuy, ligoniuy, prieg ligoniū. J. Bretkūno „Postilėje“ vartojamos beveik tik *io*-kamieno formos, plg. *genczui, krikščezion(i)ui, krikščezioniu, piemeniui, smerczui, wagiui, Wieschpacziui* (išskyrus *Wieschpati* 4k). J. Bretkūno „Biblijoje“ *io*-kamienė forma *Wieschpacziui* dažnai taisoma į *Vieschpati*. Užtinkama vyriškosios giminės *i*-kamienių daiktavardžių *io*-kamienė forma ir 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“, plg. *smerczui*, bei 1605 m. anoniminiame katekizme, plg. *krikščizoniuy*. Tik *io*-kamienės vyriškosios giminės *i*-kamieno formos vartojamos: 1) 1653 m. Kėdainių leidiniuose, plg. *prieg akmeniū Su, dwarioniuy Su, ligoniuy MKr, menesiuy KnN, wādeniui Su, wiešpačiuy Su*, 2) D. Kleino „Maldų knygelėse“ ir giesmyne, plg. *smerčiui, Wiešpačiui*, 3) 1701 m. „Naujame Testamente“, plg. *akmeniui, akmeniū, smerčiui, viešpačiui, viešpačiū*.

Šie duomenys rodo, kad XVI–XVII a. tarmėse moteriškosios giminės *i*-kamieno naudininkas geriau išsaugojo senąją fleksiją, negu vyriškosios giminės naudininkas. Įdomu, kad ir pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje rašoma, jog moteriškosios giminės *i*-kamieno daiktavardžiai turi galūnę *-y* (*motery, sesery*), o vyriškosios – *-ui* (*piemeniui, menesui*).

Įvairiai aiškinama ir *u*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos naudininko forma *sūnui*. Vieni ją kildina iš ide *-*e̅u̅ai* ar *-*e̅uei¹*, plg. s. indų *sūnave*, s. sl. *synovi*, kiti iš **sūnvai, *sūnuvai, *sūnuvei²*. Tačiau visų šių archetipų fonetinė raida į *sūnui* vargu ar galima. Iš **sūnvai, -ei* galėjo išriedėti tik **sūnvie* su neakūtinium *-ie*, **sūnuvei* galėjo duoti tik **sūnovie*, o raida *-*u̅vie > -*u̅ie > -ui* kažin ar galėjo būti. Manant, kad taip galėjo įvykti, lieka neaiškūs žemaičių naud. *sūnuo* (plg. dounininkų *sūnūu*, dūnininkų – *sūnū*), Gervėčių *sūnuo*, kurių *-uo* jokiū būdu negali būti atsiradęs minėtu keliu. N. van Veiko nuomone³, vienaskaitos naudininkas *sūnui* gali būti atsiradęs, pridėdant galūnę *-i* pagal kitų kamienų modelį: **galvā > galvā: gálvai; žēmē: žēmei, *šird(s): širdi*, vadinasi, ir *sūnus: sūnui*. Tokiu atveju ir vėl lieka neaiškūs minėtieji *sūnuo* tipo naudininkai. Žemaičių *sūnuo*, Gervėčių *sūnuo* tipo naudininkas visiškai sutampa su *o*-kamieno naud. *vyruo* (dounininkų *vīrūu*, dūnininkų *vīrū*) ir, matyt, atsiradęs *u*-kamiene iš *o*-kamieno vietoj senosios

¹ Žr. J. Schmidt, Die Pluralbildungen der indogermanischen Neutra, Weimar, 1889, p. 67.

² Žr. A. Leskien, Die Bildung der Nomina im Litauischen, Leipzig, 1891, p. 91; F. Specht, Zur litauischen Nominalflexion, IF, XLII, p. 293.

³ N. van Wijk, min. str., ZfslPh, XII, p. 248.

u-kamenės naudininko formos, kurios pėdsakų baltų kalbose neturime. Iš *o*-kamieno bus paimti ir aukštaičių naudininkai su *-ui*¹, *-u*. Vienaskaitos naudininkas, kaip gana retai vartojamas linksnis, greitai pasiduoda kitų kamienų įtakai, plg. *i*-kamieno senosios vienaskaitos naudininko formos greitesnį nykimą, *u*-kamenės būdvardžių daugiskaitos naudininko formos greitesnį nykimą, negu įnagininko, daiktavardžių linksniavimo įtaką būdvardžių naudininkui *báltui*, *gėrui* (Svédasai).

o-kamieno vienaskaitos naudininko forma baltų kalbose įvairuoja. Latvių kalboje vartojama įvardinės kilmės forma su galūne *-am* (*vilkam* „vilkui“), ir ankstesnė *o*-kamenė šio linksnio forma nežinoma². Lietuvių kalbos tarmėse šio linksnio forma turi kelis variantus: *-ui* (*vilkui*), *-u* (*vilku*), *-uo* (*vilkuo*), *-o* (*vilko*). Vakarų ir vidurio aukštaičių, rytinėje rytų aukštaičių ir dzūkų šnektose vartojama forma su *-ui*. Pietinių dzūkų, vidurio aukštaičių ir vakarinėse rytų aukštaičių šnektose vartojama forma su *-u*³. Be to, kai kuriose vakarų aukštaičių tarmėse šios abi formos vartojamos promiscue. Forma su *-u* greta formos su *-ui* vartojama ir daugelyje senųjų lietuvių kalbos paminklų (M. Petkevičiaus, K. Širvydo, J. Bretkūno raštuose, Volfenbütelio „Postilėje“, 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“, 1653 m. Kėdainių leidiniuose⁴). Dėl to vienaskaitos naudininko forma su *-u* greičiausiai yra naujadaras. Ji gali būti atsiradusi vietoj formos su *-ui* dėl formos su *-uo* irradiacijos tose tarmėse, kur buvo vartojamas vns. naud. su *-ui*. Paralelus dviejų naudininko formų *vilkuo* ir *vilkui* vartojimas galėjo sukelti trečią formą *vilku*, kuri vėliau išsigalėjo. Formai *vilku* atsirasti palankias aplinkybes sudarė tai, kad tais atvejais, kai sakinyje po naudininko su *-ui* tuoj pat eina žodis, prasidedas balsiu *i* ar priebalsiu *j*, vietoj dvibalsio *-ui* gali būti ištariamas balsis *u*, plg. *tėvu išėjus, jie liko vieni*.

Dvibalsis *-ui* naudininke, matyt, yra kilęs iš *-*ōi*, plg. gr. λύκω „vilkui“. Tačiau vargu ar šis *o*-kamieno formantas yra seniausias. Negalima neatsižvelgti į tai, kad *o*-kamenė vns. naud. forma su *-uo* yra var-

¹ Plg. K. Brugmann, Grundriss..., II, 2, 1892, p. 605.

² Žr. J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 397.

³ Plg. Z. Zinkevičius, *a(o)*-kamienų daiktavardžių vienaskaitos naudininkas, „VUU Istorijos-filologijos fakulteto Mokslo darbai“, I, Vilnius, 1954, p. 184 ir t.

⁴ Plg. E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung des kalvinistischen Katechismus des Malcher Pietkewicz von 1958, Göttingen, 1947, p. 8 (ir nurodytą literatūrą).

tojama lietuvių kalbos tarmėse, neturinčiose bendrų ribų, ir į tai, kad žodžio galū -uo kildinimas iš -ōi sudaro tam tikrų sunkumų. Juk kildinant -uo iš -ōi, reikia manyti, kad antrasis žodžio galo ilgojo diftongo komponentas (i), dar prieš trumpėjant ilgiesiems diftongams, vienose lietuvių kalbos tarmėse išnyko, o kitose – išliko, ir išnyko tik ilgojo -ōi antrasis komponentas, o ilgojo -āi antrasis komponentas visur išliko. Tuo tarpu vienaskaitos naudininko formą su -ōi nesunku paaiškinti kaip atsiradusią iš formos su -ō, pridėdant -i pagal kitų kamienų, pvz., ā-kamieno vns. naud. *rañkāi* modelį. Vienose baltų tarmėse toks -i galėjo būti pridėtas, kitose – ne. Žemaičių ir kai kuriose aukštaičių tarmėse jis nebuvo pridėtas (plg. vns. naud. *vilk-uo* < -ō), o kai kuriose aukštaičių tarmėse jis buvo pridėtas ir -ō + i > -ōi > -ui (plg. *vilku*). Prūsų kalboje, kur vns. naud. turi galūnę -u (*malniku*) ir kur nekirčiuotos trumposios galūnės galėjo būti sutrumpėję, ši galūnė greičiausiai yra kilusi iš -ō¹. Taigi ir prūsų kalboje o- kamieno naudininkas greičiausiai neturėjo pridėto -i, plg. dar ir s. v. a. *gebu* < *gebō. Galimas daiktas, kad ir kitose indoeuropiečių kalbose, pvz., graikų k., kur turim vns. naud. -ōi refleksą, tas -ōi irgi atsiradęs tokiu keliu, kaip baltų kalbose. Cirkumflektinė naudininko galūnės -ō ar -ōi priegaidė galėjo susiformuoti pagal kitų kamienų (ā-, ē-, i-) naudininko galūnės cirkumflektinę priegaidę. Kai kuriose pietinių dzūkų tarmėse vartojama vienaskaitos naudininko forma su galūne -o (*výro, piřšto*) yra, matyt, kilusi iš formos su galūne -*ō. Ilgasis -ō nekirčiuotoje morfejoje čia išriedėjo į -ā (> o), o ne į -uo, plg. dar šių tarmių prielinksni *no* < *nō (> kitų tarmių *nuo*).

Kai kuriose aukštaičių tarmėse vartojama vienaskaitos naudininko forma *vaikum, pařšum, brōlium, sūnum* ir t. t., matyt, atsiradusi dėl -m pridėjimo pagal įvardinę vienaskaitos naudininko galūnę (plg. *řitām senām žmōgum*)².

¹ Apie tariamas prūsų formas su -ai (*wirdai, istai* ir kt.) žr. E. Benveniste, *Questions de morphologie baltique*, StB, IV, 1934–1935, p. 73 ir t. Formas *stesma* (1 k.), *stasma* (2 k.) J. Endzelynas laiko korektūros klaidomis, žr. J. Endzelins, *Prūšu tekstu grafika*, FBR, XV, 1935, p. 102; jo paties: *Senprūšu valoda*, Rīgā, 1943, p. 77; J. Endzelynas mano, kad *schisman* sakinyje *en schisman ackewijstin kriptiāniskan astin* galima skaityti kaip *schismau* < *šismū < *šismō, bet galima šią formą interpretuoti ir taip, kaip ją aiškina N. van Veikas, žr. N. van Wijk, *Die pronominalen Adessivformen des Altlitauischen*, Aph, IV, 1933, p. 53.

² Plg. K. Morkūnas, *Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika*, LKK, III, 1960, p. 9.

Lietuvių kalbos tarmėse ir senuosiuose paminkluose užtinkami keturi vietininkai: inesyvas, adesyvas, aliatyvas, iliatyvas. Dabar dažniausiai vartojamos tik trumposios šių linksnių formos, anksčiau buvusios vienu skiemeniu ilgesnės ir vėliau sutrumpėjusios dėl sisteminių priežasčių.

Inesyvas. Inesyvo darybos istorija nėra lengvai suvokiama. Visų kamienų inesyve nesunku įžiūrėti postpoziciją, suaugusią su tam tikra forma. Ta postpozicija greičiausiai yra buvusi **en*, plg. ines. *miškė* ir ryt. aukš. *miški* < **miškī* < **miškė* < **miškén*. Formą, prie kurios priaugo postpozicija *en*, beveik kiekvienas kamienas turi savitą. *ā-* ir *ē-* kamienų daiktavardžiuose ryškėja forma **rankāi*, **žemēi* tipo, plg. *rankoje* < **rankāi* + *en*, *žemėje* < **žemēi* + *en*. *ā-* ir *ē-* kamieno inesyvo formos visose lietuvių ir latvių kalbų tarmėse yra vienodos, todėl pirmojo jų komponento ankstesnė išvaizda didesnių abejonių nekelia. Sunkumų sudaro *i-* ir *u-* kamienų inesyvo formų pirmasis komponentas (priebalsinis ir *io-* kamienas turi tokią pačią inesyvo formą, kaip ir *i-* kamienas). Lietuvių ir latvių tarmėse šių kamienų pirmasis komponentas įvairuoja. Visų pirma žemaičių tarmėje vartojamos tokio tipo formos: *i-* kamienė *širdie* (= *širdē*) ir *u-* kamienė *vėdōu* (= *viduō*). Kad šios formos čia yra išriedėjusios iš ilgesniųjų, abejoti netenka, nes ir žemaičių inesyvas yra buvęs vienu skiemeniu ilgesnis. Pvz., žem. ines. *ēglie* „eglē(je)“ negali būti išriedėjęs iš nepostpozicinio **eglēi*, nes pastaroji būtų negalėjusi išriedėti į *ēglie*¹.

Žemaitiška *i-* kamieno inesyvo forma su *-ie* užtinkama ir žemaičių ar aukštaičių vakariečių – žemaičių kaimynų raštuose, plg.: 1) Mažvydo ir jam skiriamų raštų: *Dieno ir naktie tawa meile* rodik 424₁₅, *Saugok mus schito naktie* 482₆, *Saugok mus schita naktie* 78₆, *tiesass esti schirdie* 24₂₀, *musų schirdie* butų 156₁₁, *Tawa schirdie giwens* 156₁₆, *mana schirdie ilseti* 186₁₉, *Kalb sawa schirdie piktasis* 401₃, *košnas kriksczionis sawa schirdie* kaip didi ir brangu lobi tur ischdeti 445_{14–15}, *kalb tiesa schirdie sawa* 536₁₃, *peklas ugnie dekti* 133₁₁, 235₁₁²; 2) B. Vientlo raštų: *schito naktie* E 31₄, *yus schirdie mana turiu* EE 131₂, *bi lotu schirdie sawa* EE 143₁₁, *est . . . schirdie tawa* EE 144_{9–10}, *Wieschpa-*

¹ Smulkiau apie tai žr. J. Kazlauskas, „Kalbotyra“, I, Vilnius, 1958, p. 60.

² Šios vietininko formos čia koresponduoja atitinkamoms *ē*-linksniavimo formoms, plg. *ipatinie* Mž 373₈, *linksmibie* Mž 424₁₃, *wienibie* 317₁₅, *βiemie* 278₁₃. Mažvydui jau buvo pažįstamas žemaitiškasis *ē* virtimas į *ie*, žr. Chr. Stang, *Die Sprache des litauischen Katechismus*, Oslo, 1929, p. 50.

tie Jesuse EE 52₂₃, *Wieschpatie* EE 172₁₃ (plg. dar įvardžių vns. ines.: *manie* EE 159₂₁, *sawie* EE 111₂, 169₂₄, 170₂₆); 3) J. Bretkūno raštų: *antie* Jes 40, *menesie* Deut 16, Reg II 25₂, Chron 29, Sap 2, *smertie* BrP II 406₂₇, 416₁₆, tureia *ugnie* dekti BrP II 196₄, *ugnie* Hes 24, *schallie* Hes 40 (plg. įvardžio vns. ines. *sawie* BrP II 298, Luk 7); 4) 1600 m. „Margaritos Theologicos“: anoie *ugnie* 264₉, *Deschimtie* 214_a, *Wieschpatie* 262_a₁₉.

Iš senojo ilgesniojo vietininko *ugnieje* tipo (žr. žemiau) ši forma negali būti atsiradusi, nes *Vilento*, *Bretkūno* raštuose ir 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“ dažniausiai vartojamos tik ilgosios *i*-kamieno daiktavardžių inesyvo su *-ėje* ir *-ije* formos. Dėl tos pačios priežasties, o taip pat ir dėl to, kad trumpųjų lyčių gale dėsningai rašoma *-ie* (*ugnie* ir t. t.), o ilgosios lytys su *-ėje* dėsningai rašomos su *e* prieš *je* (*nakteie* ir pan.), ši forma negali būti sutrumpėjusi ir iš *ugnėje* tipo formos. Ją reikia laikyti tik žemaičių tarmės elementu, juoba kad minėtų autorių raštuose užtinkame nemaža žemaičių tarmės elementų. Šią žemaitiškąją *i*-linksnivimo inesyvo formą turėtų atitikti aukštaitiškasis vietininkas su *-ėje*. Toks vietininkas irgi vartojamas XVI a. raštuose. Visų pirma, jį plačiai vartoja M. Mažvydas, plg. schitoie *nakteie* 598₁₃, *schitage nakteie* 26₃, schitoie *nakteia* 141₄, *peteie* 169₁₇, 489₄, *smerteie* 137₅, 513₁₁, ambinioie *smerteihe* 99₂, *smerteije* 530₁₀, *schirdeie* 139₂₀, 489₅, *schirdeghe* 525₉, *schirdeye* 530₄, *wieschpateie* 114₆₋₇ (plg. dar asmeninių įvardžių vns. viet. *maneije* 478₁₆, *taweije* 591₁₂, *taweie* 514₁₄, 519₁₆, o taip pat *ē*-kamieno vns. viet. *Deiwisteie* 73₁₋₂, *ipatineie* 25₁₇, *garbeije* 548₆, *meileije* 393₄ ir kt.). Palyginti dažnokai ši forma vartojama B. *Vilento* raštuose, plg. *debeseie* EE 12₄, *debeseje* EE 40₁₄, *maceje* EE 80₂₅, 81₁, *Meneseie* EE 11₂₂₋₂₃, *nakteie* E 66₁₀₋₁₁, *smerteie* EE 93₁₁, *scheschūleie* EE 162₂₅, *schirdeie* EE 18₇, 32₂₀. *Wieschpateie* EE 14₁₆₋₁₇, *Wieschpateje* EE 55₅, 128₂₂ (plg. dar įvardžių vns. viet. *maneie* EE 44₂₂, 110₁₅, *saweie* EE 55₂₀, 106₂₃, *saweje* E 19₁, EE 55₁₈, E 63₁₄, 64₈, *saweja* E 26₁₉, *seweje* E 46₉ ir dar *Dieweie* EE 166₂₀). J. *Bretkūno* raštuose ji užtinkama retai: *Peteie* BrP II 259₁₀, *nakteie* BrP I 394₁₉, *dimsteie* Ex 38, *Gūleie* Lev 17, Deut 2₁₄, 29₁₁ (greta su *gūle* Ex 19), *scheschōleie* BrP II 233₁₈. Dažniau čia ją turi įvardžiai, plg. *saweije* BrP II 377₈, *saweje* BrP I 289₁₄, 300₇, Jes Sir 31, 39, Mark 3₂₄, 26 Luc 16, 18, *saweie* BrP I 289₁₇, 300_{9,11,13}, II 319₆, 505, *saweja* Luc 11 (taisyta iš *-ija*), *maneie* Joh 10, *taweie* BrP I 131₉, II 331₆, Jes 52, Hes 6, 21, 27_{9,10,27,34,28}, Mich 1, Naum 3, Zeph 3, Sach 14, Tob 13 (2k.), Luc 19 (plg. dar *dieweie* BrP II 139₁₉, 187₂₂, 258₁₇, 287, Sam I 23, Joel 2, Habak 3,

Sach 12, Tob 13, Luk 1, I Cor 2, Eph 3 (taisyta iš *diewuie*), I Thess 2, I Joh 4 (taisyta iš *diewuie*), 16, *Tieweia* Joh 14 greta *diewije* Luc 12, *Tiewija* Jan XIV ir kt. F. Špechto duomenimis (K Z, LXIII, p. 73), vietininkas su *-ėje* vartojamas ir 1573 m. Volfenbiutelio Postilėje (greta viet. su *-ija*, *-ij*, *-i*). Vieną kartą pavartota *schirdeije* 140^b, ir 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“ (greta dažnos *schirdije* 43^b, 58^a, 63^b, 66^b, 67^a, 172^a).

Kaip matyti, XVI a. *i*-kamieno daiktavardžių inesyvą su *-ėje* vartojo, be žemaičių, dar ir aukštaičių tarmių dalis, matyt, pažemaitės aukštaičių šnekτος, kur šis vietininkas ir dabar dar išlaikęs pėdsakų. Pavyzdžiui, Jurbarko apylinkėse vartojamos suprieveiksmėjusios vienskaitos vietininko lytys *savėje* „vieni“, *nesavėje* „kaip nesavas“.

Kadangi ši žemaitiška *i*-kamieno inesyvo forma visai sutampa su atitinkama *ē*-kamieno forma (plg. *širdie* = *širdė* ir *žėmie* = *žėmė*), tai kai kas ir manė, jog ji yra perimta iš *ē*-kamieno¹. Tačiau taip manyti klaido keletas aplinkybių. Visų pirma, seniau *i*- ir *ē*-linksniavimai neturėjo homoniminių linksnių formų, galėjusių sudaryti pamatą skverbtiis *ē*-kamienei inesyvo formai į *i*-kamieną. Mažvydo ir jam priskiriamuose raštuose *i*-linksniavimas dar sveikas, išskyrus vienintelę *ē*-kamienę dgs. ines. formą *debesesu* 291³. Antra, minėtąją inesyvo formą žemaičių tarmėje turi ir *io*-kamieno daiktavardžiai, plg. *kėlie* = *kelė* „kelyje“, *viejie* = *vėjė* „vėjyje“ ir kt. Šis *io*-kamieno daiktavardžių vietininkas plačiausiai vartojamas XVIII–XIXa. žemaičių raštuose³. Tokia *io*-kamieno daiktavardžių inesyvo forma užtinkama jau ir seniausiuose lietuvių kalbos rašto paminkluose, kurių autoriai buvo žemaičiai ar aukštaičiai vakariečiai – žemaičių kaimynai, plg.: 1) M. Mažvydo ir jam skiriamų raštų: *hukie* 386⁵, 591⁸, *Karschtie* 319¹⁴, *liesuwie* 536^{14–15}, *kelie* 245⁸, 423^{3,5}, *kielie* 422¹⁶, 424¹ (greta *kele* 386³), 2) B. Vilento raštų: *Israhelie* EE 36¹⁸, *Ischganitoghie* EE 166²⁰, *pasleptame kalbesie* EE 49⁹, *Panedelie* EE 86¹; 3) J. Bretkūno raštų: *karrie* Sam II 3, Reg I 22, 1 Chron 13 (greta paprastai vartojamo *karrije*, *karre* Judic 7), *kraughie* Gen 9 (taisyta iš *-uie*), *pakalnie* Gen 14³ (greta *pakalnije* Gen 14^{8,10}, 26, Ex 14, Num 33, Deut 3,4), *pawakarie* BrP II 35, 4) 1600 m., „Margaritos Theologicos“: lietuvischkame *ließu-*

¹ Žr., pvz., O. Wiedemann, Handbuch der litauischen Sprache, Straßburg, 1897, p. 57.

² Skolinys *mačis* čia linksniuojamas kaip *i*- ir kaip *ē*-kamenis, plg. vns. gal. *maczi* 335¹⁶ ir *mace* 458¹³, *maczie* 445³, *macze* 516².

³ Smulkiau žr. J. Kazlauskas, „Kalbotyra“, I, p. 62.

wie III^b, IV^a, *priepūlie* 198^a. Sprendžiant iš Mažvydo raštų lyčių *kelæje* 457₁₄, 504₃₋₄, *keleije* 467₅, 475₁₅, *kraugeie* 27₂, *kraueie* 143₃, *miesteleije* 205₄, *ðadeje* 31₁₀, *ðodeije* 477₁₂, Vilento — *kraueije* E 64₁, 31₁₄ ir J. Bretkūno — *kraueie* BrP I 359 I₁, II 287₁₆, BrB Gen 49, Lev 17, Ps 58 (-a), galūnę *-ėje* *io*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos vietininke turėjo ir pažemaitės aukštaičiai.

Beveik visi *ē*-kamieno daiktavardžiai (su labai mažomis išimtimis) yra moteriškosios, o *io*-kamieno daiktavardžiai visi yra vyriškosios giminės. Turint galvoje tai, kad lietuvių kalboje irgi vyko linksniavimo diferenciacija pagal giminę, nelengva būtų suvokti, kaip būtų galėjęs moteriškosios giminės kamienas daryti linksniavimo įtaką vyriškosios giminės kamienui. Todėl vargu galima šią formą laikyti gauta iš *ē*-kamieno. Ji, matyt, yra sena *i*-kamieno forma¹, atitinkanti got. *anstai*, gr. Hom. *πόληι*, s. ind. *agnā* ir kilusi iš *-ēi*+postpozicija.

Lietuvių literatūrinėje kalboje ir tarmėse yra paplitusi *i*-kamieno inesyvo forma su galūne *-y(je)*. Ar galima šią galūnę kildinti irgi iš **-ēi*? Juk postpozicijai *en* prilipus prie *-ēi* ir aukštaičių tarmėse turėtų rasti *-ėje*. Iš hepostpozicinės formos su *-ēi* tegalėjo rasti tik forma su *-ie*, nes lietuviai, kaip ir latviai, *-ei* žodžio gale išvertė į *-ę* > *-ie*. Nepostpozicinė forma, sudariusi *i*-kamieno vns. inesyvo pamatą, matyt, turėjo akūtinę galūnę². Šios formos reliktai lietuvių kalboje gali būtirieveksmiai *tolì*, *artì*, *ankstì*. Ir reikšme, ir forma šierieveksmiai, be abejo, susiję su *i*-kamieniais daiktavardžiais *tōlis*, *aŕtis*, *aňkstis*. Nors dabar šie daiktavardžiai lietuvių kalboje pažįstami tik kaip *io*-kamieniai, bet anksčiau jie galėjo būti *i*-kamieniai (plg. *grožis*, *-ies* DP 596, *drūtis*, *-ies* KW 94 ir dabartinės lietuvių kalbos *grožis*, *-io*; *drūtis*, *-čio*).rieveksmiai *tolì*, *artì*, *ankstì* gali būti susiję su *i*-kamieniais daiktavardžiais *tōlis*, *aŕtis*, *aňkstis* lygiai taip, kaiprieveksmiai *tolìž*, *artiž*, *ankstiž* sietini yra su *o*-kamieno būdvardžiais *tōlas*, *aŕtas*, *aňkstas*³. Lytys su akūtinio galo *-ie* negalėjo išlikti nei lietuvių, nei latvių kalboje.

¹ Plg. J. Schmidt, Der locativus singularis und die griechische *i*-declination, KZ, XXVII, p. 288; В. Поржезинский, Возвратная форма глаголов, p. 7; G. Mahlow, Die langen Vocale AEO in den europäischen Sprachen, 2-e Auflage, Berlin, 1888, p. 125; J. Endzelin, Zur baltischen Deklination der „ablautenden“ (*i*)*io*-Stämme, KZ, L, p. 81; J. Endzelins, Lat. val. gr., Rīgā, 1951, p. 412, 432.

² Plg. Chr. Stang, Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas, p. 115; И. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, Харьков, 1911, p. 167, 178; E. Nieminen, Der urindogermanische Ausgang *-đi* des Nominativ-Akkusativ Pluralis des Neutrum im Baltischen, Helsinki, 1922, p. 105.

³ Žr. И. Казлаускас, ВСЯ, V, 1961, p. 86.

Tačiau latvių kalbos tarmėse užtinkamos *i*-kamieno vienaskaitos vietininko lytys su galūne *-ie*: *sirdie*, *ūdenie*, *akmenie*¹. Matyt, pastarosios formos atsiradusios iš postpozicinių **sirdieje*, **ūdenieje*, **akmenieje*. Lietuvių kalboje tokiomis formomis galima būtų laikyti senųjų paminklų vietininkus su *-ieje*, plg. M. Mažvydo raštų: *schirdieghe* 525₂, *širdieie* 524₆; B. Vilento raštų: *Wieschpatieie* EE 122₄, *wieschpatieje* EE 176₉ ir įvardžių vietininkus *sawieie* EE 118₁₁, 135₂₄, *tawieje* EE 109₅; 1600 m. „Margaritos Theologicos“: *krauiieie* 81^a₁₁, įvardžių vietininkus *manieie* 56^b₁₃, 143^b₁₅, 169^a₈, 195^a₂₀, *sawieie* 4^a₁, 17^b₂₁, 24^a₁₃, 159^a₂₀, 218^b₉, APM 5^b₁₇, *sawiei* 35^a (ir *Diewieie* 2^b₂₃, 8^b₁₈, 34^a₇, 43^b₁₈, 47^a₄, 9–10, 48^b₈, 49^b₂₁, 71^b₇, 74^b₁₇, 80^a₁₅, 81^b₁₈, 137^a_{11–12}, 139^a₅, 186^b₁₀), Jaknavičiaus 1752 m. „Evangelijų“: *širdieie* 12, *širdiey* gieroy 38, *akie* 89. Dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse tokios formos neužtinkamos. F. Kuršaitis gramatikoje (§ 663) pateikia kaip vartojamą Kauno apylinkėse *širdiejė*, bet ši forma abejotina.

Kaip matyti iš anksčiau pateiktų latvių ir lietuvių kalbų lyčių, postpozicija *en* baltų tarmių dalyje turėjo suaugti su prieviksminė forma su *-*ēi*, jau dvibalsiui *ei* išvirtus į *ie*, bet dar prieš akūtinųjų galūnių sutrumpėjimą, taigi **ugnēi* > **ugnie* + *en* > *ugnieje*. Matyt, baltų tarmių dalyje nepostpozicinė prieviksminė forma buvo vartojama ilgiau. Reikia manyti, kad ta nepostpozicinė forma kai kuriose tarmėse buvo vartojama dar ir po akūtinųjų galūnių sutrumpėjimo. Tokia forma **ugnie* tipo, akūtinėms galūnėms trumpėjant, galėjo sutrumpėti į **ugni* (plg. *anksti*) ir tik vėliau gauti postpoziciją ar skiemenį *-je*. Sutrumpėjusios vns. inesyvo formos *akij*, *ausij*, *nósj*, *makštij*, *vandenij*, *mėnesij*, *širdij* (su trumpuoju *-ij*!) ir šiandien vartojamos kai kuriose aukštaičių vakariečių ir viduriečių tarmėse (Garliava, Birštonas, Prienai, Jieznas, Žasliai, Palomenė). **Ugni* tipo forma aiškėja ir iš *i*-kamieno vienaskaitos adesyvo, plg. *úgnip* DP 158_{6,41}, *ligónip* DP 369₁₄, taip pat *i*-kamienės *io*-kamieno formos: 1) *bernelip* DP 32₁₇, *Helip* DP 65₁₄, *didžturip* DP 273₄₁, *kiemelip* DP 494₃₄, *Ezechielij* DP 208₂₅, 505₃₄, *ižganitoiip* DP 471₁₃, *pasaulip* DP 105₅₂, *wéidamainip* DP 315₅, 316₂₈, *šulnip* DP 356₄; 2) *Danielip* MP 59^a₆, 245^a₁, 444^b₂₁, *Elip* MP 64^b₁₈, *kunigaikštīp* MP 335^a₂₁, *Kailaminip* MP III 32^a_{14,31}, *senip* MP 91^b₇.

Inesyvo formos lietuvių kalbos tarmėse trumpėjo ne vienu metu. Anksčiausiai jos, matyt, sutrumpėjo žemaičių tarmėje. XVII–XVIII–

¹ Žr. J. Kauliņ, Ueber die (lettische) mundart von Sausen und Feheln (Livland), BB, XII, 1887, p. 228; K. Kauliņ, Der (lettische) dialekt von Selsau (Livland), BB, XVI, 336 p.; J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 413.

– XIX a. žemaičių raštuose pasitaikančias ilgesniašias lytis su *-je* ar *-j* reikia laikyti pačių rašytojų nukaltomis aukštaičių pavyzdžiu, o ne vartojamomis gyvojoje kalboje. Aukštaičiai vakariečiai ir viduriečiai XVI a., matyt, dažniau vartojo dar ilgąsias vienaskaitos vietininko formas. Tai rodo ilgosios vietininkų formos: 1) B. Vilento raštuose: *atkatije*, *akije* (arba *akyje*) *czestije*, *ischmintije*, *kalbesije*, *menesije*, *paštintije*, *petije*, *prapultije*, *rupestije*, *sapnije* (arba *sapnye*), *swietastije*, *smertije*, *schirdije*, *troschkulija*, *wandenije*, *Wieschpatije* (arba *Wieschpatyje*), *βodije* (arba *βodyje*)¹; 2) J. Bretkūno raštuose: *amβije*, *akije*, *dalije*, *debesije*, *dimstije*, *czestije*, *czistatije*, *ischmintije*, *iamije*, *kalinije*, *kalbesije*, *karschtije*, *karrije*, *menesije*, *macije*, *naktije*, *paczamije*, *lobije*, *mirksnije*, *kosanije*, *pillije*, *priglobstije*, *rupestije*, *pintinije*, *sapnije*, *smertije*, *swietastije*, *spawiedije*, *pawakarije*, *schalije*, *schirdije* (arba *schirdija*), *schulinije*, *hukije*, *ukije*, *ugnije*, *wandenije*, *Wieschpatije*, *βodije*, *weidije*, *semenije* ir kt.; 3) M. Daukšos raštuose: *akmeniie*, *barniie*, *debesiie*, *iβmintiie*, *ižgastiie*, *kloniia*, *liemeniie*, *menesiie*, *naktiie*, *pasauliie*, *pažintiie*, *pilnatiie*, *pirtiie*, *petiie*, *βaliie*, *βirdiie*, *stomeniie*, *ugniie*, *wandeniia*, *wandeniie*, *wieβpatiie*, *žodię*, *widuriie* ir kt.; 4) 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“: *amβije*, *czestije*, *dalije*, *deschintije*, *geleβije*, *ischmintije*, *kalbesije*, *kailije*, *Israelije*, *matcije*, *macije*, *mirksnije*, *paštintije*, *metallije* 26^a (APM), *pasaulije*, *priglobstije*, *pastatije* 56^a, *smertije*, *spawiednije*, *schirdije*, *ugniie*, *Wieschpatije*, *žodije*, *tarpije*, *uschpaklye*.

M. Petkevičiaus 1598 m. katekizme jau dažniau vartojamos ir sutrumpėjusios formos greta ilgųjų: *sirdi*, *žodi*, *sirdij*, *žodij* šalia *rukβtiie*, *βaliie* ir kt. D. Kleino darbuose dar dažnos ilgosios formos. Jo „Maldų knygelėse“ iš 39 *i*-kamienių vietininkų sutrumpėjusių pavartoti tik 3: *Paniedelij*’ 12, 89, 118. Žymiai dažniau sutrumpėję vietininkai vartojami „Naujose giesmių knygoje“, tačiau dėsningai D. Kleinas pažymi jų sutrumpėjimą apostrofa: *karβtij*’ 136, *naktij*’ 20, 168, 206, *βirdij*’ 17, 90, 216, 262, 304, 388, 392, *ugnij*’ 510, *ukij*’ 351, *wandeniij*’ 377, *žodij*’ 177, 404 ir kt. 1653 m. Kėdainių leidiniuose lygia greta vartojamos ir ilgosios, ir sutrumpintos formos, plg. *βirdija* KnN 10, 29, *Szirdžiia* KnN 100 ir *βirdii* KnN 74₂, *βirdiy* KnN 28₆; *βirdija* MKr 24, 38, *smertija* 16 ir *pažintij* MKr 22, *nuopuolij* MKr 28, *smerti* MKr 31 ir kt.

Kas kita rytų aukštaičių rašytojų raštuose. 1605 m. anoniminiame katekizme vartojamos tik trumposios *i*-kamieno vietininko formos: *ugni* 41₁₈, *czesty* 101₂₁. Tik sutrumpėjusias formas vartoja K. Širvydas: *umžyj*, *umžij*, *akmeniy*, *atmintiy*, *buytiy*, *gomuriy*, *grašiy*, *grudeliy*,

¹ Gal būt, korektūros klaida: *toye βaly* EE 17₉.

išmintiy, maciy, naktiy, pašintiy, prapultiy, smertiy, smertiey, širdiy, sirdiy, ugniy, wundeniy, Wießpatiy, wiltiy.

Dabar beveik visi rytų aukštaičiai vartoja *i*-kamieno vns. adesyvą *aky* tipo, plg. *akỹ, ašỹ, naktỹ, pusnỹ, šaknỹ* ir t. t. Tuo tarpu *ē-* ir *ā-*kamienų daiktavardžių vns. inesyvas čia turi *-j*, plg. *žėmėj* (o ne *žėmė*), *baltōj* (o ne *baltō*). Dėl to lytys *akỹ, ašỹ* ir kt. kildintinos iš *akij, ašij* ir kt. Fonetiškai tai visiškai galima: neprisidengtas *j* žodžio gale dėl labai artimų ypatybių su balsiu *i* lengvai galėjo susilieti su prieš stovinčiu *i* į ilgąjį *ī*. Žodžio galo *-ij* asimiliavosi į *-y* ir latvių kalbos tarmėse¹, o taip pat ir lietuvių tarmėse, plg. *rūdy* < *rūdij(a)* Šakyna. Panašiu keliu galėjo susiformuoti ir aukštaičių vakariečių vienaskaitos vietininkas su *-y* ar su *-yje*. J. Endzelyno hipoteze², kad lietuvių *-yje* sudaryta analogiškai daugiskaitos vietininkui su *-yse*, verčia abejoti aukštaičių vakariečių tarmių faktai, nes ten šalia daugiskaitos vietininkų *akise, ausise* vartojami vienaskaitos vietininkai *akỹ, ausỹ*. Inesyvo formos trumpėja dėl sisteminių priežasčių, todėl kuri laiką greta gali būti vartojamos ir sutrumpėjusios, ir pilnosios formos. Nesunku suvokti, kad inesyvui *akije* sutrumpėjus į *akij* > *akỹ*, greta vartojama ilgoji forma *akijė* dėl *akỹ* įtakos galėjo būti perdaryta į *akijė*. Pazanavykio kapsų tarmėje greta *akỹ, ausỹ* vartojamos lytys *akỹj, ausỹj* yra kilusios ne iš *akyje* ir *ausyje*, o iš *akỹ, ausỹ*, pridodant *-j* pagal kitų kamienų vietininkų modelį, plg. *žėmėj, raňkoj*, plg. dar pagal kitų kamienų naudininko modelį padarytą lietuvių ir latvių naud. *avij*.

Taigi lietuvių kalbos vietininkai su *-y, -yje* greičiausiai yra kilę iš vietininkų su *-ij, -ije*. Galimas daiktas, kad senųjų lietuvių kalbos paminklų lytys su *-ije, -ij* XVI–XVII a. dar buvo tariamos su trumpuoju *i*, t. y. *-ije, -ij*. Galūnė *-ij* asimiliuotis į *-y* pirmiausia galėjo galūninio kirčiavimo formose. Taip yra atsitikę kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse, pvz., Gelvonų, Pabaisko, Bagaslaviškio apylinkėse kirčiuojami šaknyje vietininkai turi formą su *-ij*, plg. *káilij, mólij, kártij*, o kirčiuojami galūnėje – jau su *-y*, plg. *pirtỹ, širdỹ, akỹ, ausỹ* ir kt.

u-kamieno vienaskaitos inesyvo raida sudaro paralelę to paties *i*-kamieno linksnio raidai. Dabar beveik visose lietuvių kalbos tarmėse, išskyrus žemaičius, *u*-kamieno vienaskaitos inesyvas turi *turguj, viršuj* tipo formą. Ji yra išriedėjusi iš ilgesnės *turguje, viršuje*. Tokia forma ištiesai vartojama M. Daukšos „Postilėje“, plg. *daguiė, daguie, dąnguie, dąnguie, dąguia, pakâiuie, túrguie, túrguie, widuie* ir kt., 1600 m.

¹ Žr. J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 426.

² Žr. J. Endzelin, min. str., KZ, L, p. 31; J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 432.

„Margaritoje Theologicoje“, plg. *sunuie* ir kt. (viso apie 90 tokių viet. formų). Tačiau jau ir XVII–XVIII a. paminkluose greta ilgųjų vartojamos ir sutrumpėjusios formos. 1595 m. M. Daukšos katekizme iš 22 vns. viet. dar tik vienas turi sutrumpėjusią formą: *daqui* 61₂₉. J. Bretkūno raštuose, nors ilgosios formos dar dažnesnės, neretai pasitaiko ir sutrumpėjusių, plg. *danguie* BrP I 10, 21, 312, 345 ir *dangui* BrP I 10, 61, 411 ir kt. Dažniau sutrumpėjusias formas čia turi suprieveiksmėję vietininkai *widui*, *wirschui*. D. Kleino „Maldų knygelėse“ dažnesnės ilgosios formos, o „Naujose giesmių knygose“ dažniau vartojamos jau suprieveiksmėjusios (daugeliu atveju, matyt, dėl ritmo). M. Mažvydo raštuose dažnesnės sutrumpėjusios formos, plg. *dangui* (apie 17 k.), *dangugi* (2 k.), *danguie* (1 k.) ir pan. 1598 m. M. Petkevičiaus katekizme ir K. Širvydo „Punktuose sakimu“ vartojamos tik sutrumpėjusios formos. Sutrumpėjusios formos dažnesnės ir 1653 m. Kėdainių leidiniuose. Vadinasi, *u*-kamieno inesyvo forma trumpėti pradėjo gana anksti, dar prieš lietuvių raštijos pradžią.

Inesyvo *viršuje* kilmė aiškinama įvairiai. F. Špechtas šią formą laiko naujadaru, sudarytu analogiškai hipotetinėms *ū*-kamienėms formoms: kadangi *-ūmi* : *-umi*, *-ūmus* : *-umus*, *-ūmis* : *-ūmis*, *-ūse* : *-use*, tai greta *-ūje* galėjusi atsirasti ir *-uje*¹. Tačiau lietuvių kalboje nėra aiškių *ū*-kamienių šių linksnių formų liekanų, o forma su *-ūje*, jeigu ji ir egzistavo lietuvių kalboje², tai greičiausiai yra naujadaras, sudarytas pagal *i*-kamieno vietininko su *-yje* modelį, plg. taip pat sudarytą latvių tarmių *u*-kamieno vns. viet. formą su *-ū*³. N. van Veiko nuomone, inesyvas su galūne *-uje* greičiausiai atsiradęs prie naudininko su *-ui* pagal proporciją **mergāi* : **mergāien* = *sūnui* : *x*⁴. Tokiu atveju visų pirma kyla klausimas, kodėl prie vns. naud. *namui* nesusidarė vietininkas **namuje*?

Forma su trumpuoju *-u*, esančiu prieš skiemenį *-je*, ryškėja ir *u*-kamieno vienaskaitos adesyve, kuris dar gana dažnai vartojamas seniuose paminkluose. Ypač gausu adesyvo formų M. Daukšos raštuose, plg. *Jésup* DP 483₁₆, DK 81₂, *altôriup* DP 296₁₀, 443₃₅, 539₅₁, 547₃₄, 551₁₃, *Esaiôbiup*, *Isaiôbiup* DP 14₁₃, 109_{19;29}, 253₄₁, 257₄₁, 259₃₁, 260₄₂.

¹ F. Specht, Zur litauischen Nominalflexion, IF, XLII, p. 295. Anksčiau, žr. Lit. Mundarten, II, p. 97, F. Špechtas galūnę *-uje* laikė visiškai neaiškia: „völlig unklarbar bleibt nur die Kürze in dem Loc. Sg. der *u*-Stämme“.

² Ją pateikia F. Kuršaitis savo gramatikoje; matyt, iš F. Kuršaičio ją perteikia ir J. Jablonskis, žr. Rygiškių Jonas, Lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1922, p. 24.

³ Žr. J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 444.

⁴ Žr. N. van Wijk, min. str., ZfslPh, XII, p. 250.

261₄₅, 620₄₆, *Christup* DP 327₂₈, 348₉, 540₁₀, 615₁₂, DK 101₁₇, 81₂, *Jeriôþiup* DP 60_{4,11}, 208₂₅, 508₁₈, *Ambrazieup* DP 369₃₃, *Kaiphôþiup* DP 167₂₁, 169₄₈, *karâlup* DP 237₄, *Lukoþiup* DP 6₃, 12₃₂, 18₄₀, 25₂₃, 81₈, 101₄₄, 141_{29,32}, 193₂₁, 211₂₄, 274₇, 287₃₅, 293₁₄, 373₃₂, 391₃, 426₂₉, 437₃₉, 461₃, 470₅₀, 476₃, 488₁₄, 491₄₁, 495₁₃, 552₂, 556₃₀, 562₁₆, 571₃, 618₈, *Mórkup* DP 75₃₇, 100₂₇, 142₄₆, 347₂₇, *Neemiôþiup* DP 340₂₈; *sunup* DP 355₃₀, 442₁₈, *sunup sawap* DK 58₂, 59₁₀, *Tobiôþiup* DP 108₂₆, 196₂, 214₅₂, *tánciup* DP 440₁₅, *žmôgup* DP 255₃₅, 287₄, 315₂₉, 322₂₈, 327₂₇, 344₅₁, 371₄₂, 477₁₈. Užtinkami tokie adesyvai ir kituose senusiuose paminkluose, plg.: 1) M. Mažvydo raštų: *Mathieupi* 23₄, 24₉, *Markupi* 24₁₄, 2) B. Vilento raštų: *Motthieupi* E 24₈, *Marcupi* E 25₁, 3) M. Petkevičiaus katekizmo: *sunup* tawo milampe 198, *sunup* 30, 4) 1600 m. „Margaritos Theologicos“: *Lukoschup* 156^b, *Morkup* 123^a₄, 5) 1605 m. anoniminio katekizmo: *mielup' sunup* 59₁₁, 6) 1653 m. „Sumos“: *sunup* 129₃₀, *sunup sawampi* 137₂₋₃, *tam'p žmogup'* 257, 7) 1653 m. „Maldų krikščioniškų“: *sunup'* sawo milamp' 62, *sunup* sawo numiletamp 33 ir kt. Gervėčių apylinkėse iki šiol vartojamas vienaskaitos adesyvas *žmoguk* tipo prieš postpoziciją *-k* turi *u* trumpą¹, todėl ir senųjų paminklų adesyvo galūnė *-up* turėjo būti tariama trumpai². Tuo būdu ir inesyvo (*žmoguje*), ir adesyvo (*žmogup*) formų pirmasis komponentas, likęs atmetus postpoziciją, formaliai yra tas pats. Matyt, ir adesyvo, ir inesyvo pagrindan yra padėta ta pati prieveiksminė **sūnu* tipo forma.

Žemaičių tarmėje *u*-kamieno vienaskaitos inesyvas turi kitokią formą, plg. dounininkų *tõrgõu*, dūnininkų *tõrgû*. Žinant, kad žemaičių dounininkų dvibalsis *ou* ir dūnininkų balsis *û* atliepia aukštaičių dvibalsį *uo*, transponuota į aukštaičių tarmę ši forma turėtų atrodyti taip: *turguo* (kilusi iš **turguoje*). Vadinasi, postpozicija *en* čia yra prilipusi prie **turguo* tipo formos. Pastarąją galima lyginti su s. indų vietininko forma *sūnāu*³, kadangi dvibalsis **-ōu* lietuvių kalboje galėjo virsti *ō* (aukštaičių *uo*). Galimas daiktas, kad ir s. slavų *u*-kamieno vns. viet. *medou* *-ou* turi kilusį iš **-ōu*. Vietininko formą su *-uo* pažįsta ir latvių

¹ Žr. A. Laigonaitė, Pašalio vietininkai dabartinėje lietuvių kalboje, „Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai“ (straipsnių rinkinys), Vilnius, 1957, p. 26.

² F. Špechtas, žr. Litauische Mundarten, II, p. 96 ir IF, XLII, p. 295, laiko galima elementą *-up* laikyti ilgu. N. van Veikas jį laiko trumpu, žr. ZfslPh, XII, p. 249.

³ Plg. dar s. indų žodžius, padarytus iš *u*-kamieno vietininko *Mānāvī* „Manu žmona (ta, kuri prie Manu)“, žr. П. С. Кузнецов, Очерки по морфологии праславянского языка, Москва, 1961, p. 32.

augzemniekų tarmė¹. Vadinasi, žemaičių *u*-kamieno vietininko formos pirmasis komponentas yra senesnis, negu aukštaičių. Tos formos, prie kurios priaugo postpozicija, senoji išvaizda yra **sūnō*-. Su šia forma ir galėjo būti vartojama postpozicija **en*. Suaugus su ja postpozicijai *en*, atsirado inesyvo forma **sūnōjen* > **sūnōje*, kuri trumpėdama išriedėjo į lat. augšz. *sūnuo* ir į liet. žem. **sūnō*. Liet. žem. **sūnō* ir aukšt. **sūnu*-, sudarą pirmąjį vienaskaitos inesyvo komponentą, greičiausiai yra chronologiniai vienos ir tos pačios formos variantai. Žemaičių areale postpozicija *en* galėjo suaugti su forma **sūnō* prieš galūninio -*ō* sutrumpėjimą, o aukštaičių areale – jau po galūninio *ō* sutrumpėjimo į *u*. Kadangi anksčiausia lietuvių kalboje yra sutrumpėję akūtiniai ilgieji žodžio galo balsiai, tai reikėtų manyti, kad forma **sūnō* turėjo akūtinę galo priegaidę. Prisieitų manyti, kad žemaičių areale postpozicija (*en*) su šia forma suaugo dar prieš akūtinių galūnių trumpėjimą, aukštaičių – jau sutrumpėjus akūtinėms galūnėms. Tačiau taip manyti neleistų *ā*-kamieno vns. inesyvas, kur postpozicija *en* suaugus su atitinkama forma dar prieš ilgųjų diftongų sutrumpėjimą. Matyt, ne visi daiktavardžių kamienai anksčiau turėjo postpozicines inesyvo formas. Slavų kalbose greičiausiai postpozicinę formą turėjo tik priebalsinio kamieno vns. inesyvas², plg. s. slavų *kamene* „akmenyje“, o kitų kamienų vietininkai galėjo būti nepostpoziciniai. Ir lietuvių kalboje *u*-kamieno, kaip ir *i*-kamieno, vienaskaitos inesyvas bent kai kuriose tarmėse galėjo būti ir nepostpozicinis, o įgyti postpozicinio linksnio išvaizdą jis galėjo jau vėliau pagal kitų gausnesnių kamienų postpozicinio vietininko modelį. Panašiu keliu galėjo atsirasti ir *u*-kamieno vienaskaitos adesyvas *sūnup*.

Taigi *ā*-, *ē*-, *i*-, *u*-kamienų formos, su kuriomis suaugus postpozicijai *en*, susikūrė vienaskaitos inesyvas, galėjo atrodyti taip: *ā*-kamieno – **rankāi*; *ē*-kamieno – **žemēi*, *i*-kamieno – **ugnēi* ir *u*-kamieno – **sūnōu*. Nėra žinoma priebalsinio kamieno ir nelengvai rekonstruojama atitinkama *o*-kamieno forma. *o*-kamieno vns. inesyvo formoje *miške* irgi ryškėja ta pati postpozicija *en* (plg. ryt. aukšt. *miški* < **miškī* < **miškē* < **miškén*), matyt, turėjusi akūtinę priegaidę. Čia ji gali būti suaugusi su *namie* tipo forma tuo metu, kai balsis *ē* (< *ei*) dar nebuvo pakitęs, plg. **miškē* + *en* > **miškén* > **miškē* > *miškė*³. Tų formų, prie

¹ Žr. J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 444; M. Rudzītē, Latviešu dialektoloģija, p. 336.

² Žr. П. С. Кузнецов, Очерки по морфологии праславянского языка, p. 27.

³ Taip yra manęs K. Būga, Žr. Ch. Stang, Slavonic accentuation, p. 76 (ir 56 išn.).

kurių galėjo priaugti postpozicija *en*, be *namie*, yra išlikusių ir daugiau, plg. dar tarmiųrieveikšmius *oriē, toliē, artiē, vakariē*¹.

Ta pati forma, prie kurios priaugo tam tikra postpozicija, ryškėja ir adesyve, plg. vienaskaitos adesyvą, plačiai vartojamą kai kuriuose senuosiuose paminkluose (M. Daukšos raštuose, J. Morkūno „Postilėje“, K. Širvydo „Punktuose sakymų“ ir kt.), pvz., *o*-kamieno: *pranašiep, tewiep, diwiep, sostiep, dwarep, Petriep, lizdiēp* ir kt.; (*i*)*ā*-ir *ē*-kamienų: *skomiaip, manaip, paczeip, dešineip, kalineip* ir kt. (apie kitų kamienų ades. žr. aukščiau), plg. dar *vaikiēp* (Lazūnai), *kunigiēp* (Bebrėnai) *výriek, pařšiek* (Gervėčiai), *mergáip, mamáip, bóbaip* (Zietela) ir kt.²

Spėjama, kad formos *namiē* (plg. gr. οἶκει „namie“), **rankāi* (plg. s. sl. *rōcě*, lot. *Romae* „Romoje“, gr. Ὀλυμπίαι „Olimpijoje“), **ugnēi, *sūnōu* yra senos vienaskaitos vietininko formos, prie kurių vėliau priaugę postpozicijos *en* ar *pi(e)*. Tačiau greičiausiai tos formos niekada nėra buvusios linksnių formos, o anksčiau buvusios tam tikromisrieveikšminėmis formomis, vėliau pradėtomis vartoti su postpozicijomis. Ir tik kai kurių kamienų nepostpozicinės formos galėjo tarmėse atlikti ir linksnio funkcijas.

Lietuvių kalbos tarmėse yra ir gana vėlyvų daugiskaitos inesyvo darinių (*dūlkēsui, dūlkēsai*), atsiradusių pagal vienaskaitos inesyvo *žemėj* tipo modelį, plg. *dulkėsu* ar *dulkėsa + i* pagal *žemėj*. Pagal vienaskaitos inesyvo modelį gali būti atsiradę ir tarminiai inesyvai *miškuosi, miškuosbi*, sudaryti pagal vns. inesyvą *miški* ar *galbi*³. Panašaus pobūdžio naujadarus palikus nuošaly, galima sakyti, kad lietuvių kalbos areale yra vartojamos trys daugiskaitos inesyvo formos: *rañkosu, rañkose* ir *rañkosa*. Visos šios trys formos gali pasitaikyti vienoje ir toje pačioje tarmėje (Lazūnai) ar viename ir tame pačiame senajame lietuvių kalbos paminkle (B. Vilento, J. Bretkūno, S. Vaišnoro, M. Daukšos, D. Kleino raštai).

Reikia manyti, kad forma *rañkosa* atsirado iš *rañkose* dėl to, kad anksčiau kai kuriose tarmėse daug plačiau buvo vartojamos gretiminės

¹ Plg. dar žem. *tókie šiltie* „tokioj šilumoj“, *tókie kárštie* „tokiam karšty“, *tókie šáltie* „tokiam šalty“ ir kt.

² Žr. A. Laigonaitė, Pašalio vietininkai dabartinėje lietuvių kalboje, „Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai“, p. 21 ir t. (čia pateikiama ir vėlesnių adesyvo perdirbinių).

³ Smulkiau apie tai žr. K. Morkūnas, Iš rytų aukštaičių daugiskaitos inesyvo formų istorijos, „Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida“, Vilnius, 1964 (su nurodyta literatūra).

formos – *rañkosu* ir *rañkose*. Dėl tokio gretiminio šių formų vartojimo pagal *rañkosu* modelį formoje *rañkose* galėjo sukietėti galūnės *s*, ir *rañkose* virto *rañkosa*. Analogiškai galėjo būti perdirbtas ir adesyvas, plg. *žmonesamp* MT 52^a₁₄, *iūsamp* MT 127^a₁₀, *žmonesamp* MP (kelis kartus), *iuosamp* MP (kelis kartus), *wartuosamp* MP (kelis kartus) ir kt. Taigi *rankosa* tipo forma yra naujadaras. Senesnėmis reikia laikyti tik *rañkosu* ir *rañkose* tipo formas. Manoma, kad inesyvas *rañkose* yra sudėtas iš daugiskaitos galininko formos ir postpozicijos¹. Ta postpozicija buvo, matyt, *en*, kuri ryškėja adesyve, plg. *žmonesęmp* DP 67₉ (< **žmonesen* + *p(i)*), *tūsęmp* DP 67₁₆ ir kt., be to, dar ir žem. įvard. būdvardžių vns. ines. *baltamén-je*. Kadangi *rankose* turėjo išriedėti iš **rankāsen*, tai rytų aukštaičių dialekte, kur *en* yra virtęs *in*, lauktume formos *rankosi*². Bet ir rytų aukštaičių tarmėse vartojama forma, besibaigianti elementu *-se* (Molėtai, Širvintos, Musninkai, Dūkštas, Valkininkai), o ne – *-si*. Forma su *-se* dažniausiai vartojama ir K. Širvydo, rašiusio rytų aukštaičių dialekto pagrindu, raštuose³. Matyt, rytų aukštaičių forma su elementu *-se* yra atsiradusi iš *-*sę* < *-*sen* dėl ankstyvo galinio *n* išnykimo. Kadangi didelėj rytų aukštaičių dialekto dalyje dabar vartojamos jau tik dėl sisteminių priežasčių sutrumpėjusios daugiskaitos inesyvo formos (*miškuos*, *laukuos*), tai galima manyti, kad ši forma trumpėti čia pradėjo gana anksti. Jos trumpėjimas galėjo prasidėti dar prieš dvibalsio *en* vartimą į *in*, ir dėl to **rankāsen* galėjo išriedėti į *rañkose*. Gana ankstyvą daugiskaitos inesyvo trumpėjimo pradžią rodo ir pietinių dzūkų tarmės, kuriose nosinis balsis *ę* paprastai yra virtęs *i*, bet daugiskaitos inesyve nosinio balsio reflekso čia nėra, plg. čia vartojamas šio linksnio formas su *-sa* ar su *-se*. Matyt, nosinis balsis *ę* nosinumo daugiskaitos inesyve neteko dar prieš *ę* ir *ą* vartimą *ī* ir *ū*.

Daugiskaitos inesyvo forma su *-su* turi atitikmenų kitose indoeuropiečių kalbose, plg. s. sl. *vlōčēchъ*, s. ind. *vr̥keṣu*. Šiuo metu ji vartojama nedideliame pačiame rytiniame Lietuvos kampe (Gervėčiai, Lazūnai, Adučiškis, Tverečius, Linkmenys, Švenčionys). Anksčiau ji turėjo

¹ Ši hipotezė, tapusi visuotine, eina nuo J. Šmidto laikų, plg. J. Schmidt, Der locativus singularis und die griechische *i*- Declination, K Z, XXVII, p. 385.

² Tokia forma vartojama tose rytų aukštaičių ir viduriečių tarmėse, kur galo *-e* yra virtęs *-i*.

³ K. Morkūno apskaičiavimu, visos 229 „Punktų sakymų“ I dalies daugiskaitos inesyvo formos turi galinį *-e* ir niekada *-i*. Tik „Punktų sakymų“ II dalyje iš 143 dgs. inesyvo formų 4 (!) yra su *-i*.

būti vartojama plačiau. Tai rodo tos tarmės, kur greta viena kitos vartojamos formos *miškuosa* ir *miškuose*, o taip pat ir *akise*, *viduse*, kontaminuotos iš *akisu* ir *akyse*, *vidusu* ir *vidūse*. Tačiau inesyvo forma su elementu *-su* ir šiose tarmėse priklausė vėlesniam sluoksniui ir greičiausiai buvo superstratinė, kadangi greta *akisu* čia vartojama ir *akysu*, atsiradusi kontaminacijos keliu iš *akisu* ir *akyse*. Tačiau pačiuose rytiniuose lietuvių kalbos arealo pakraščiuose superstratinio baltų dialekto antplūdis buvo labai stiprus ir todėl čia įsigalėjo formos su elementu *-su*, o toliau į vakarus ir į šiaurę – jis buvo silpnesnis, todėl ir forma su elementu *-su* čia išnyko, palikdama tik buvimo pėdsakus. O sprendžiant iš Mažvydo raštų, inesyvas su *-su* galėjo būti pasiekęs dabartines žemaičių gyvenamąsias vietas (žr. p. 226).

Daugiskaitos inesyvo su *-se* pagrindą, t. y. pirmąjį komponentą, sudaro ta pati forma, kuri eina daugiskaitos galininko funkcijas. Tai rodo ir žemaičių tarmė, kur *n* prieš *o*-kamieno daugiskaitos galininko paskutiniame skiemenyje galėjo išnykti vėliau, negu aukštaičių tarmėje, dvigarsiui *-ōn-* jau virtus *-un-*, plg. *miškūsė* (ar *miškunsė*) < *miškunse* < **miškōnsen*. Tuo tarpu *ā*-kamieno daugiskaitos inesyvas neturi jokių *n* buvimo pėdsakų ir žemaičių tarmėje¹, plg. *rañkose*, nors *ā*-kamieno daugiskaitos galininkas kažkada turėjo turėti taip pat galūninį elementą *-ns*, plg. aukštaičių vakariečių įv. būdv. dgs. gal. *gerąsias* (o ne *gerósias*), kai kurių rytų aukštaičių *gerúsias* „gerąsias“, be to, pr. *rānkans*, *gennans*. Priebalsio *n* pozicija *o*-kamieno daugiskaitos inesyvo formoje (**miškōnsen*) ir toje pat *ā*-kamieno formoje (**rankānsen*), galima sakyti, niekuo nesiskyrė ir todėl ilgesnis to *n* išlikimas *o*-kamieno daugiskaitos inesyve stebina ir verčia ieškoti to skirtumo priešai. Vis dėlto *o*-kamieno daugiskaitos inesyvo formoje *n* ėjo po stipriai labializuoto vidurinio pakilimo balsio, o toje pat *ā*-kamieno formoje tas *n* ėjo po atviro balsio *ā*, o *n* po labializuoto vidurinio pakilimo balsio galėjo išlikti ilgiau, negu po atviro balsio. Taip galėjo atsitikti tik žemaičių tarmėje, kur ne tik *o*-kamieno daugiskaitos inesyve, bet ir *o*-kamieno daugiskaitos galininke *n* išnyko palyginti neseniai, plg. dgs. gal. galūnę *-us* su siauruoju *u* (o ne plačiuoju *o*) < *ū* šiaurinėse žemaičių tarmėse.

Aukštaičių tarmėse priebalsis *n* ir *o*-kamieno, ir *ā*-kamieno daugiskaitos galininke yra išnykęs dar prieš ilgojo diftongo *-ōn-* sutrumpė-

¹ Kai kuriose pietinėse žemaičių tarmėse (Šaukėnai, Kelmė, Viduklė ir kt.) yra vartojama *a*-kamieno dgs. viet. forma *rankūse*, tartum kilusi iš **rankanse*, bet ji čia greičiausiai yra naujadaras pagal dgs. naud. ir įnag. linksnius, šiose tarmėse turinčius *-ums*, plg. *rañkums* „rankoms ir rankomis“.

jimą, plg. *o*-kamieno dgs. inesyvą *miškuose* < **miškō(n)s+en* ir, matyt, *ā*-kamieno dgs. inesyvą *rankose* < **rankā(n)s+en*. Vadinas, aukštaičių tarmėse tam tikros formos ir postpozicijos *en* difuzija galėjo įvykti tik išnykus *n* prieš *s*, nes priešingu atveju daugiskaitos inesyve būtų išlikę *n* buvimo pėdsakai, plg. aukšt. vakar. *gerásias* ar ryt. aukšt. *gerúsias*¹. Taigi inesyvas, kaip linksnis, galėjo susiformuoti daugiskaitos galininke jau išnykus sonantui *n* prieš *s*. Gana ankstyvas sonanto *n* nykimas prieš *s* daugiskaitos galininko formos gale paaiškinamas ypatinga jo padėtimi – niekur kitur viename skiemenyje junginys *ns* neegzistavo, tik šioje formoje. Turint galvoje tokią sonanto *n* padėtį, ankstyvas jo išnykimas darosi suprantamas.

Taigi prieš susiformuojant daugiskaitos inesyvui bent didelėje lietuvių kalbos teritorijos dalyje, daugiskaitos vietininkas, matyt, buvo reiškiamas daugiskaitos galininko forma ir postpozicija *en*.

Daugiskaitos inesyvas su *-su*, turįs atitikmenų senojoje slavų ir senojoje indų kalbose, susiformavo kitaip. Kai kuriuose kamieniuose jo pagrindą sudaro grynas kamienas+elementas *-su*, plg. *ā*-kamieno ines. *rankosu* < **rankā+s+u*, *i*-kamieno ines. *akisu* < **aki+s+u* ir kt. Tik *o*-kamieno daugiskaitos inesyvas turi formą *miškuosu*. Bet galimas daiktas, kad kai kurierieveksmiai yra išlaikę senesnę *o*-kamieno formą, plg. dial. *netoliesu*, *penkiesu*, *keturiesu* ir kt. Ypač krinta į akis santykis *netolie* ir *netoliesu*, primenąs kitų indoeuropiečių kalbų santykį *-*oi* (vns. viet.) ir *-*oisu* (dgs. viet.) ir leidžiąs manyti, kad daugiskaitos vietininko elementas *s* gali būti daugiskaitos rodiklis, o *u* – vietininko dalelytė². Tačiau *o*-kamieno linksniavimo paradigmoje daugiskaitos inesyvas turi formą *miškuosu*, kurios *-uo-*, matyt, yra naujai atsiradęs dėl iliatyvo *miškuosna* ir postpozicinio inesyvo *miškuose* įtakos.

Dėl to, kad lietuvių kalbos tarmėse plačiai vartojamas postpozicinis inesyvas (su *-se*), vargu ar galima manyti, kad daugiskaitos inesyvas su elementu *-su*, kaip linksnis, yra susiformavęs netgi bendrosios baltų epochos metu. Kadangi tokią pačią šio linksnio formą turi slavų ir s. indų kalbos, reikia manyti, kad šio linksnio pamatą visose šiose kalbose, jų tarpe ir baltų, sudarėrieveksminio tipo vediniai su *-su*, kurie ne visose baltų tarmėse išriedėjo į atskirą linksnį. Kai kuriose baltų tarmėse jie, matyt, išnyko, ir inesyvas buvo sudarytas iš daugiskaitos galininko ir postpozicijos.

¹ Rytų aukštaičiuos vartojama įvardžiutinių būdvardžių dgs. gal. forma *gerósias* greičiausiai yra atsiradusi dėl paprastų būdvardžių formos **gerás* įtakos.

² Plg. В. Н. Топоров, Локатив в славянских языках, р. 278.

Iliatyvas. Daugiskaitos iliatyvas lietuvių kalbos tarmėse turi taip pat ne vieną formą. Čia vartojamos tokios iliatyvo formos: *laukuosna*, *laukuosan*, *laukuosnan*, *laukuosun*, *laukuosen*, *laukuosin*, *laukuosn*, *laukuosa*, *laukuos*. Pastarosios dvi formos vartojamos tose tarmėse, kur daugiskaitos iliatyvas ir inesyvas forma nėra skiriami, pgl. *laukuos* „laukuose ir laukuosna“ (kai kurios rytų aukštaičių tarmės), *laukuosa* „laukuose ir laukuosna“ (pietinių dzūkų tarmės). Iliatyvo formos *laukuosan*, *laukuosun*, *laukuosen*, *laukuosin* yra naujai padarytos – prie daugiskaitos inesyvo formų *laukuosa*, *laukuosu*, *laukuose*, *laukuosi*¹ galo čia pridėtas *-n* pagal vienaskaitos iliatyvo *laukañ* modelį. Forma *laukuosnan* tokiu pačiu būdu yra padaryta iš iliatyvo formos *laukuosna*², o *laukuosn* yra sutrumpėjusi iš *laukuosna*. Tuo būdu seniausia daugiskaitos iliatyvo forma yra *laukuosna*, *rankosna*, *akysna*, padaryta iš dgs. gal. **laukō(n)s*, **rankā(n)s*, **akins* ir postpozicijos *na* (< *nā*), pgl. pr. *na* „ant“ ir sl. *nā*³.

Lygiai taip, kaip daugiskaitos iliatyvas, matyt, yra sudarytas ir vienaskaitos iliatyvas, t. y. prie vienaskaitos galininko formos yra priaugusi postpozicija *-nā*, pgl. *miškan* < **miškan + nā*, **rankon* < **rankān + nā*, *akiñ* < **akin + nā*, *vidun* < **vidun + nā*, *rudenin* < **rudenin + nā*. Pilnosios vienaskaitos iliatyvo formos, be senųjų lietuvių kalbos paminklų, dar pasitaiko ir tarmėse (ypač tautosakoje), pgl. *naujona* (Kibyšiai, TD, IV, 58), *sunkiona vaineten* (Čebatoriai, TD, IV, 19), *žaliona girelèn* (Kibyšiai, TD, IV, 130), *maišanà* (Gervėčiai), *gilūna* (Kabeliai) ir kt.

Ne visose lietuvių kalbos tarmėse iliatyvas dabar vienodai plačiai vartojamas. Plačiai jis yra vartojamas rytų aukštaičių tarmėse. Pietinių dzūkų tarmėse, kur dabar iliatyvas ir inesyvas yra susilieję į vieną linksnį ir kur senesnė iliatyvo forma gali atlikti abiejų linksnių funkcijas, anksčiau iliatyvas irgi turėjo būti plačiai vartojamas. Einant

¹ Ši forma yra atsiradusi iš *laukuose* dėl to, kad tose pietvakarių rytų aukštaičių tarmėse, kur ji vartojama, *-e* yra virtes į *-i*, pgl. vns. šauksm. *vaiki* < *vaike*. Šiose tarmėse (Gelvonai, Pagiriai ir kt.) ir yra sudarytas dgs. il. *laukuosin*.

² E. Frenkelis įžiūri kitokią postpoziciją (ne *na*), žr. E. Fraenkel, Lit. et. Wb., s. v. *-na* (ir nurodytą literatūrą).

³ Raštuose pasitaikančios formos *dunguosnu* (1605 m. katekizmas) ir *rankosne* gali būti perdirbtas senasis daugiskaitos iliatyvas pagal inesyvo su *-u* ar *-e* modelį, žr. P. Arumaa, Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina, p. 79 ir t. Bet forma *dunguosnu* gali būti iš tų rytinių aukštaičių tarmių, kur galo *-a* yra redukavęsis į *-u*.

toliau į šiaurės vakarus ir vakarus, iliatyvo vartojimas vis mažėja, kol galų gale aukštaičių vakariečių ir žemaičių tarmėse jis visiškai nebevartojamas. Pavyzdžiui, žemaičių tarmėje tevirtojami tik iliatyvinės kilmėsrieveiksmiai *šaliñ, laukañ* ir kt. Šierieveiksmiai vargu gali rodyti, kad kažkada žemaičių tarmėje iliatyvas galėjo turėti tokią pačią vartojimo sferą, kokią jis turi dabar rytų aukštaičių tarmėse. Greičiausiai žemaičių tarmėje iliatyvas, kaip linksnis, niekada nebuvo vartojamas, irrieveiksmiai *šaliñ, laukañ* ir kt. niekada nėra čia buvę linksniais.

Aliatyvas. Kaip vienaskaitos, taip ir daugiskaitos aliatyvas buvo padaromas iš kilmininko ir postpozicijos *pi(e)*, plg. priev. *rudenióp, velnióp, pavasarióp, vakaróp, galóp* ir kt., plg. senųjų raštų vns. aliatyvą *namopi, puotospi, malonesp, priežastiesp, sūnausp, motersp* ir kt., dgs. aliatyvą: *tewump, wartump, moterump, sunump* ir kt.

Adesyvas. Dėl vienaskaitos adesyvo darybos ir kilmės žr. p. 160. Daugiskaitos adesyvas buvo padaromas iš daugiskaitos inesyvo ir postpozicijos *pi(e)*, plg. senųjų raštų *žmonesemp < *žmonesen + pi(e)*, *wartūsėmp, wieszpatisemp* ir kt. Senuosiuose paminkluose randamas ir *žmonėsump(i)* ar *žmonėsamp(i)* tipų adesyvas. Dgs. adesyvas *žmonėsamp* gali būti atsiradęs, adesyvą *žmonėsemp* priderinant prie inesyvo *žmonėsa (< žmonėse)*. Dgs. adesyvas *žmonėsump(i)*, gal būt, yra perdarytas iš **žmonėsup* dėl gretiminės formos *žmonėsemp*, o gal net ir aliatyvo formos *žmoniump(i)* įtakos¹. Kaip anksčiau buvo matyti, yra pagrindo manyti, kad inesyvo forma *žmonėsu* yra plitusi iš rytų į vakarus.

Postpozicijos *-p, -pi*, įaugusios į adesyvo ir aliatyvo linksnių formas, kilmė taip pat nėra aiški. Reiktų manyti, kad ji yra susijusi su prielinksniu *pie* „prie“, vartojamu kai kuriose žemaičių (Klaipėdos apylinkės) tarmėse². Kitose tarmėse toks prielinksnis galėjo išnykti.

¹ Aliatyvo įtaką čia ižiūri P. Arumaa, žr. *Untersuchungen...*, p. 160.

² Kai kurių rytų Lietuvos tarmių (Rimšė, Gervėčiai) prielinksnis *pie(pė)* negali ką nors bendra turėti su šia postpozicija, kadangi jis gali būti atsiradęs iš *apiē (apė)*. Tai rodytų jo reikšmė ir vartojimas su galininko linksniu, plg. *Pakauši pie akmenį ir prisdaužė* (Gervėčiai) ir kt. J. Bretkūno raštų aliatyvas *namopri*, matyt, yra senas aliatyvas *namopi*, dėl prielinksnio *prie* įtakos pakeistas į *namopri*. Vargu čia *-pi* gali būti kilusi iš *-pri*, plg. J. Endzelīns, *Lat. val. gr.*, p. 680.

DAUGISKAITOS NAUDININKO IR ĮNAGININKO RAIDA

Daugiskaitos naudininkas – vienas iš tų linksnių, kurie visuose daiktavardžių kamienuose turi vienodą priešistorinę formą. Lietuvių kalbos plote vartojamos kelios šio linksnio formos: 1) kamienas + *mus* – senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, plg. *vaika-mus*, *ranko-mus* ir kt.; 2) kamienas + *ms* – žemaičių ir kaimyninėse žemaičiams tarmėse (ypač Rytprūsių lietuvių ir zanavykų) ir senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose (greta galūnės *-mus*), plg. *vaikáms*, *rankóms* ir kt.; 3) kamienas + *mi* – kai kuriose pietinių dzūkų, Zietelos ir Lazūnų tarmėse, plg. *akimi*; 4) kamienas + *m* – likusiose lietuvių kalbos tarmėse. Šių daugiskaitos naudininko formų pasiskirstymą lietuvių kalbos plote galima pavaizduoti tokia lentele:

Tarmės	Daugiskaitos naudininko forma
Rytų aukštaičiai, kai kurie vakarų aukštaičiai, vidurio aukštaičiai, kai kurie dzūkai	Kamienas + <i>m</i>
Kai kurie pietiniai dzūkai, Zietela, Lazūnai	Kamienas + <i>mi</i>
Žemaičiai, kai kurie vakarų aukštaičiai, senieji paminklai	Kamienas + <i>ms</i>
Senieji paminklai ¹	Kamienas + <i>mus</i>

Visų pirma reikia sustoti prie formų su istorinėmis galūnėmis *-mus* ir *-ms* santykio. Visai pagrįstai manoma, kad forma su *-ms* yra atsiradusi iš formos su *-mus*. Tokį raidos kelią rodo ir senieji paminklai, kuriuose neretai greta vartojamos abi formos (*-mus* ir *-ms*), o tai rodo, kad XVI–XVII a. lietuvių kalbos tarmėse vyko daugiskaitos naudininko formos trumpėjimas. Ši forma trumpėjo, be abejo, ne dėl fonetinių priežasčių, kadangi trumpasis žodžio galo *u* ten, kur *-mus* > *-ms*; yra išlikęs. Tos priežastys čia buvo sisteminės. Matyt, daugiskaitos naudininkui vis labiau įaugant į linksniavimo paradigmą, kito kamieno ir galūnės riba. Jeigu anksčiau galūnė buvo elementas *-mus*, tai vėliau pagal kitų linksnių modelį prie galūnės buvo prijungtas ir elementas, anksčiau buvęs kamiengaliu, t. y. *vaika-mus* > *vaik-amus*; *ranko-*

¹ Forma su *-mus* XIX a. gale galėjo būti vartojama Lėno apylinkėse, žr. K. Būga, Rinktiniai raštai, II, p. 24.

-mus > rank-omus; aki-mus > ak-imus ir t. t. Dėl šios priežasties daugiskaitos naudininkas, kaip ir kai kurie kiti linksniai, įgijo dviskiemenę galūnę, tuo tarpu kai visos kitos galūnės buvo tiktai vienskiemenės. Dviskiemenė galūnė turėjo virsti vienskiemenė, o tai buvo galima, išnykstant paskutiniojo skiemens balsiui *u*. Tarmėse, kur skiriamos priegaidės, daugiskaitos naudininko forma kilnojamojo kirčio paradigmoje turi akūtinę priegaidę, plg. *vaikáms, galvóms, akims* ir pan. Akūtinė priegaidė rodo, jog dabartinis kirtis yra senokas, kadangi tais atvejais, kai kirtis iš galinio skiemens į priešpaskutinį atitrauktas neseniai, priešpaskutinis skienuo turi cirkumflectinę priegaidę, plg. dial. *akim̃s < akimis* ir kt. Tačiau vargu ar ta akūtinė priegaidė gali rodyti, jog daugiskaitos naudininkas iš seno turėjo priešpaskutinio skiemens kirtį. Galima spėti, kad ir daugiskaitos naudininkas, kaip ir įnagininkas, kažkada turėjo galinio skiemens kirtį. Naudininko ir įnagininko kirčiavimo raidos skirtumą šiuo atveju galėjo sudaryti tik tai, kad daugiskaitos naudininko formoje kirtis galėjo būti atitrauktas į priešpaskutinį skiemenį anksčiau, negu daugiskaitos įnagininko formoje. Daugiskaitos naudininke kirtis galėjo būti atitrauktas dar melodinio kirčio egzistavimo metu, ir dėl to, priešpaskutiniam skiemeniui tampant kirčiuotu, o paskutiniam netenkant kirčio, priešpaskutiniame skiemenyje galėjo susiformuoti aukštas tonas, palyginti su buvusiu neaukštu paskutinio skiemens tonu. Tuo tarpu daugiskaitos įnagininke kirtis buvo atitrauktas vėliau, jau egzistuojant tvirtagai priegaidei, kurios būdingasis bruožas yra kaip tik antrosios skiemens moros stiprumas, pasireiškias didesniu ilgumu, negu pirmoji mora, ir todėl kirtį atitraukiant iš po einančio paskutinio į prieš einantį priešpaskutinį skiemenį šiomis sąlygomis, tegalima tik tvirtagalė priešpaskutinio skiemens priegaidė. Pats kirčio atitraukimas iš paskutinio skiemens į priešpaskutinį, matyt, yra sukeltas tendencijos turėti koloninį to paties paradigmos skiemens kirtį, t. y. kirtį to skiemens, kurį kirčiuoja daugumas paradigmos linksnių. Pats linksniavimo paradigmos formavimosi procesas, be abejo, buvo susijęs su formų raida į didesnę abstraktumą, gramatiškumą. Ir ne visi linksniai yra vienodai gramatiški ar abstraktūs savo reikšme¹. Dabar naudininkas yra gramatiškesnis, abstraktesnis, negu konkretus, labiau prieviksminis įnagininkas. Su didesniu naudininko, kaip linksnio, gramatiškumu yra, matyt, susijęs ir ankstesnis, negu įnagininke, kirčio atitraukimas iš paskutinio skiemens į

¹ Plg. J. Kuryłowicz, Le problème du classement des cas, „Esquisses linguistiques“, Wrocław-Kraków, 1960, p. 160.

priešpaskutinį. Slavų kalbose abu linksniai – ir daugiskaitos naudininkas, ir įnagininkas turėjo jau koloninį priešpaskutinio skiemens kirtį¹.

Koloninio priešpaskutinio skiemens kirčio (vietoj paskutinio skiemens kirčio) formavimosi procesas linksnių formose, turinčiose vienu skiemeniu daugiau, negu kiti linksniai, gražiai atsispindi M. Daukšos „Postilėje“, plg.: vns. viet. *tiesóie* 293₂₅, 600₅ ir *tiesoíe* 365₃₈, *dienóie* 293₄₇, *dirwóie* 524₂₃, *ligóie* 75₈ ir *ligoíe* 329₁₁, *mergóie* 614₈, *tautóie* 181₂₉, *girióie* 375₄, *draugéie* 66₃, *garbéie* 74₁₁ ir *garbeíe* 66₅₂, 369₂₆, *birdiie* 177₂₆ ir *byrdyíe* 57₂, *birdiíe* 82₆, 369₁₇, 433₄, *widúie* 66₂₆ ir *widuíe* 195₁₃, 293₁₈, 300₂₇, *wandeníia* 21₃ ir *wąndeniié* 367 ir kt.; vns. įnag. *waisiúmi* 473₄₆, *aiβkúmi* 476₃₇, *patogúmi* 407₈ ir kt.; dgs. įnag. *dienómis* 63₂₈, *dienómis* 401₈, *gamtómis* 542₃₃, *maldómis* 525₄₇, 539₃₅, 546₃₅, 578₂₂, *maldómis* 321₂₉, 549₂₄, *mergómis* 568₂₄, *miniómis* 4₃₇, *palaubómis* 549₂₄, *kantrúmis* 523₃₄, *gražúmis* 303₁₅, *primanúmis* 385₂₈ ir *tuβcziomis* 237₂₂ ir kt., dgs. viet. *małdóse* 525₄₇, *małdósé* 112₃₈, 336₅₀, *kanczióse* 264₁₈, *kancziósia* 548₁₂, *tautósse* 168₁₈ ir t. t. ir *pútossé* 112₂₈, *pútosé* 338₃₉, *dagusé* 187₄₂, *žmonesé* 196₁₈ ir kt.

Pateiktieji faktai gražiai rodo, kad paskutinio skiemens kirtis kilnojamojo kirčio paradigmoje transformuojamas į priešpaskutinio skiemens kirtį ir tik vėliau nyksta nekirčiuotas paskutinis skiemu.

Daugiskaitos naudininko forma su istorine galūne *-ms* < *-mus* ir *-mus* paprastai yra lyginama su senovės slavų ta pačia forma su *-mъ*, plg., pvz., liet. *rankomus* ir s. sl. *řokamъ*. Daugiskaitos naudininko forma su *-ms* pasitaiko ir latvių kalbos senuosiuose paminkluose bei tarmėse² ir yra reliktinio pobūdžio, kadangi ją beveik visame latvių kalbos plote dabar yra išstūmusi forma su *-m* (be galinio *s*)³. Liet. dgs. naud. formą su *-mus* ir lat. su *-ms*, žinoma, galima gretinti su sl. *-mъ*, tačiau negalima pamiršti, kad prūsų kalba turėjo naudininko galūnes *-mas* ir *-mans*, kurių santykis su anksčiau paminėtomis lietuvių ir latvių galūnėmis nėra aiškus⁴.

Nėra lengva dabar paaiškinti ir lietuvių tarmių bei latvių kalbos naudininko su *-m* kilmę. Viena aišku, kad po šio *-m* anksčiau turėjo

¹ Žr. Chr. Stang, Slavonic accentuation, p. 63.

² Žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 402 ir t.; M. Rudzīte, Latviešu dialektologija, p. 110.

³ J. Endzelyno nuomone, pastaroji forma gali būti išplitusi iš viduriečių tarmės, žr. Lat. val. gr., p. 404 (ir p. 115 išn.).

⁴ Žr. dėl to J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 404 ir t. (ir nurodytą literatūrą).

eiti koks nors balsis, kadangi *-m* iš seno išlikti žodžio gale negalėjo. Tačiau pasakyti, koks balsis ėjo po šito *-m* lietuvių kalbos tarmėse, dabar ne visada įmanoma. Forma su *-m* rytinių aukštaičių tarmėse yra ne tiktai daugiskaitos naudininko, bet ir įnagininko forma, plg., pvz., *galvóm* „galvoms ir galvomis“ ir t. t. Ir tiktai aukštaičių vakariečių tarmėse, turinčiose priegaides, kilnojamojo kirčio paradigmos daugiskaitos naudininko forma nuo įnagininko skiriasi priegaide, plg. *galvóm* ir *galvóm*. Pagaliau kai kuriose pietų Lietuvos tarmėse forma su *-mi*, turinti daugiskaitos naudininko ir įnagininko reikšmę, diferencijuojama kirčio vieta – daugiskaitos naudininkas turi priešpaskutinio skiemens kirtį, plg. *akimi* „akims“, *galvómi* „galvoms“ ir *akimi* „akimis“, *galvomi* „galvomis“ (Leipalingis ir kt.). Dar kitose pietinių dzūkų tarmėse forma su *-mi* ir kirčio vieta nediferencijuota, plg. *akimi* „akims ir akimis“ (Kaniava ir kt.) ar *akimi* „akims ir akimis“, žr. dar F. Specht, Zur lit. Deklination, KZ, LIII, p. 151 ir t. Forma *akimi* kilme čia yra įnagininko forma, vartojama ir naudininko reikšme, o *akimi* įnagininke atsirado iš *akimi*, atitraukus kirtį į priešpaskutinį skiemenį¹.

Forma su *-mi*, vartojama naudininko ir įnagininko reikšme, gražiai rodo, kad, vykstant šių dviejų linksnių sinkretizmui, įsigalėjo įnagininko forma, imta vartoti ir daugiskaitos naudininko reikšme, o ne atvirkščiai. Netgi tose tarmėse, kur forma su *-mi* diferencijuojama kirčio vieta ir kur garsinė naudininko ir įnagininko formų išvaizda yra suvienodėjusi dėl kitų tarmių įtakos, yra įsigalėjusi garsinė įnagininko formos išvaizda. Tuo tarpu naudininko formos įsigalėjimo vietoj įnagininko atvejų lietuvių kalbos tarmėse beveik nėra². Matyt, turėjo būti kokios specifinės priežastys, dėl kurių abiejų linksnių reikšme įsigali įnagininko forma, o ne naudininko. Lietuvių kalbos tarmių faktai rodo, kad daugiskaitos naudininkas trumpėjo greičiau, negu

¹ Daugiskaitos naudininko-įnagininko formą su elementu *-mi* retkarčiais kai kur gali turėti net (*i*)o-linksniavimo daiktavardžiai, plg. *arkliāmi* „arkliams ir arkliams“ (Zietela, Kapčiamiestis), *sūnāmi* „sūnams ir sūnais“, *debesiāmi* „debesiams ir debesiais“ (Kapčiamiestis, Leipalingis) ir kt.

² Jų pasitaiko Volfenbiutelio Postilėje (plg. *sunumus* „sūnumis“, *žmonemus* „žmonėmis“ ir kt.), kur, apskritai imant, daugiskaitos naudininkas paprastai turi galūnę *-mus*, o įnagininkas *-mis*, žr. F. Specht, ZfslPh, XII, p. 201. Retai, bet naudininko pavartojimo vietoj įnagininko atvejų gali pasitaikyti ir tarmėse: *sāvēmū* ir *jēmū*, žr. R. Gauthiot, Le parler de Buividze, Paris, 1903. Be to, *i*- ir priebalsinio kamienų žodžiai dgs. naud. formą su elementu *-mu* turi Ramaškonių apylinkėse, plg., *akimū* „akims“, *dukterimū* „dukterims ir dukterimis“, *šunimū* „šunims ir šunimis“, žr. J. Šukys, LKK, III, p. 181.

įnagininkas, plg., pvz., kai kurių žem. dgs. naud. *galvóms* ir įnag. *galvomis*. Kadangi dgs. įnagininkas trumpėjo dėl sisteminių priežasčių, tai pats trumpėjimo procesas negalėjo įvykti iš karto¹: greta jau sutrumpėjusių formų kurį laiką turėjo egzistuoti ir nesutrumpėjusios². Vadinasi, greta formų su *-ms* ar *-m* daugiskaitos įnagininke egzistavo ir formos su *-mis*. Bet baritoninio kirčiavimo žodžių daugiskaitos naudininko forma irgi buvo su *-ms* ar *-m*, ir, vadinasi, sutrumpėjusių įnagininko forma visai sutapo su atitinkama naudininko forma. Kadangi įnagininke egzistavo dar ir nesutrumpėjusi forma, tai ir pastaroji galėjo būti pradėta vartoti naudininko reikšme. Dėl to naudininke ir įsigalėjo įnagininko forma, o ne atvirkščiai. Matyt, neatsitiktinis dalykas yra tai, kad kai kuriuose senuosiuose lietuvių raštuose, pvz., 1600 m. Morkūno „Postilėje“, 1653 m. Kėdainių leidiniuose ir kt. daugiskaitos naudininke dažnokai pasitaiko įnagininko forma (*karalistomis* „karalystoms“, *ligonimis* „ligonims“, *moterimis* „moterims“, *žmonėmis* „žmonėms“ ir kt.)³. Taigi daugiskaitos naudininko ir įnagininko formų, turinčių istorinę galūnę, prasidedančią priebalsiu *-m*, sinkretizmo priežastys gana aiškios.

Problematiška yra daugiskaitos naudininko ir įnagininko formų be galinio *-s* kilmė. Kaip žinoma, archaiškumu pasižyminčioje Dieveniškų tarmėje dgs. naudininkas turi galūnę *-mu*, o dgs. įnagininkas – *mi*. Manoma, kad šios formos kilmės yra dviskaitos formos, išstūmę senąsias daugiskaitos naudininko ir įnagininko formas⁴. Kad taip galėjo būti, rodytų tai, jog liaudies dainose Dieveniškų tarmėje yra užfiksuotos kaip reliktinės formos su galiniu *-s* dgs. naud. *žirgáms* ir dgs. inag. *akėtėlėms*⁵. Be to, M. Daukša, atstovaujans aukštaičių viduriečių tarmei, XVI a. nuosekliai vartoja daugiskaitos naudininko ir įnagininko formas su *-s*, o dabar šioje tarmėje vartojamos šių linksnių formos be galinio *-s*. Kartu M. Daukšos „Postilėje“ yra pavartota ir dviskaitos formų: forma su *-mu*, plg. *dwiemu talentu* DP 390, „dviema talenty“,

¹ Galima būtų spėti, kad greičiausiai trumpėjo sintaksinio įnagininko formos, o konkretaus, arba prieveiksminio, įnagininko formos trumpėjo vėliau.

² Panašiai mano ir P. Arumaa, žr. P. Arumaa, Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina, Tartu, 1933, p. 48.

³ Plačiau žr. P. Arumaa, Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina, p. 44 ir t.

⁴ Ten pat, p. 65 ir t.

⁵ Žr. P. Arumaa, Litauische mundartliche Texten, p. 61 ir t.

dviem' talentų 387₂₇¹, dvs. įnag. dwiemi žuvelėmi 297₂₇, 299₁₃, abiem ausimi 41₂₆ ir kt.

Dviskaitos, kaip benykstančios kategorijos, formų įtaka daugiskaitai nėra lengvai suprantama ir iš pirmo žvilgsnio atrodo keistokai: Tačiau kai kurie senųjų lietuvių kalbos paminklų duomenys, reliktinio pobūdžio daugiskaitos naudininko ir įnagininko formos su galiniu -s latvių kalbos plote ir retkarčiais užtinkamos toje lietuvių kalbos teritorijoje, kur norma yra formos be galinio -s, vargu ar gali versti ją abejoti. Lieka tik išsiaiškinti tokio pakitimo priežastis.

Visų pirma, dviskaitos formos daugiskaitos naudininko ir įnagininko reikšme vartojamos gana didelį lietuvių kalbos teritorijos daly ir paprastai baigiasi priebalsiu -m, plg. *galvóm* „galvoms“ ir „galvo-mis“ ir pan. Reikia manyti, kad tam tikrose lietuvių tarmėse daugiskaitos naudininko bei įnagininko ir dviskaitos naudininko bei įnagininko trumpėjimas vyko, dviskaitos kategorijai dar esant gana stipriai. Dėl trumpėjimo galėjo išriedėti tokios daugiskaitos ir dviskaitos formos: dgs. naud. *galvóms* ir dvs. naud. *galvóm*, dgs. įnag. *galvóms* ir dvs. įnag. *galvóm*. Ir tik po to galėjo prasidėti intensyvus dviskaitos kategorijos nykimas. Nykstant dviskaitos kategorijai, greta senos dviskaitos naudininko formos *galvóm*, suprantamas dalykas, galėjo būti vartojama ir *galvóms*. Savo ruožtu sena dviskaitos naudininko forma *galvóm* galėjo irgi būti panaudota daugiskaitos naudininko reikšme ir kuo toliau, tuo intensyviau ta reikšme ji buvo pradėta naudoti. Pirmenybė buvo atiduota formai *galvóm*, o ne *galvóms*, matyt, dėl to, kad pastaroji viename skiemenyje turėjo priebalsių junginį -ms, nebūdingą lietuvių kalbai ta prasme, kad niekur kitur jis nebuvo vartojamas viename skiemenyje².

Naujas daugiskaitos naudininko ir įnagininko formų modelis be galinio -s, susiformavęs tam tikroje teritorijoje, iš jos galėjo plisti ir toliau, apimdamas vis naujas ir naujas tarmes. Dėl šio modelio įtakos ir tose tarmėse, kur daugiskaita ir dviskaita dar turėjo ilgas formas ir buvo griežtai skiriamos, tas jų skirtumas pradėjo niveliuotis daugiskaitos, kaip kategorijos, naudai, bet naudininko ir įnagininko linksnių formomis buvo apibendrintos ne daugiskaitinės, o dviskaitinės formos

¹ Tur būt, naudininkas, pavartotas įnagininko reikšme, žr. P. Arumaa, Untersuchungen..., p. 77 ir t.

² Plg. panašų aiškinimą J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 405 (ir nurodytą literatūrą).

todėl, kad jos gale neturėjo priebalsio *-s*. Taip galėjo atsitikti Dieveniškų ir kai kuriose kitose tarmėse.

Remiantis iš Dieveniškų tarmės ir iš dalies iš M. Daukšos „Postilės“ anksčiau pateikta medžiaga, galima sakyti, kad kai kuriose tarmėse dviskaitos naudininkas turėjo galūnę *-mu*, o įnagininkas – galūnę *-mi*. Tuo būdu dviskaitos naudininko ir įnagininko formos būtų visai paralelios atitinkamoms daugiskaitos formoms ir besiskirtų nuo jų galinio *-s* nebuvimu. Tačiau vargu šios formos yra seniausios dviskaitinės formos. Lietuvių kalbos tarmėse ir senuosiuose paminkluose pasitaiko reliktinio pobūdžio dvs. naud. ir įnag. formų su galūnę *-ma*, plg. *po akima* BrP I 116₁₀, dgs. naud. *móšoma* (Dieveniškės), *žmonima* „žmonėms“, *mūma*, *jūma* (Šeduva ir kt.), dgs. įnag. *akima* „akimis“ (Nočia). Dėl jos senumo plg. sl. dvs. naud. – įnag. su *-ma*, pvz., s. sl. dvs. naud.-įnag. *očima* „akims, akimis“. Taigi dviskaitos naudininkas su *-mu* ir įnagininkas su *-mi*, matyt, yra iš seno vienodų dviskaitos naudininko ir įnagininko formų, turėjusių elementą *-ma¹*, diferenciacijos pagal atitinkamų daugiskaitos linksnių formų modelį padarinys (*-mu* : *-mus*, o *-mi* : *-mis*).

Daugiskaitos įnagininką su elementu *-mis* lietuvių kalboje turi visi daiktavardžių kamienai, išskyrus *o-* kamieną, turintį savitą įnagininko formą, plg. *výrais*, *vilkais*, plg. lat. dial.² *ubagis* iet „ubagais eiti“, s. ind. *vṛk-āih* „vilkais“; gr. *-οις* ir oskų *-ois*. Dėl įnagininko elemento *-mis* plg. s. sl. *-mi* (s. sl. *rǫkami* = liet. *rankomis*). Balsis *i* elemente *-mis* anksčiau galėjo būti ilgas: ilgojo *i* refleksą čia turi šiaurės žemaičių tarmės, kur ilgojo ir trumpojo žodžio galo *i* refleksai skiriasi (*i* > *i*, o *i* > *e*), plg. šiaur. žem. *-mis* < *-mīs* ir s. sl. *-mi* (irgi su ilguoju *-i*).

Daugiskaitos naudininką su elementu *-m* turi dar germanų kalbos, plg. got. *gibom* „dovanoms“. Kitos indoeuropiečių kalbos daugiskaitos naudininke ar įnagininke turi elementą *-bh*, plg. dgs. naud. liet. *sūnumus*, s. sl. *synǫmǫ*, got. *sunum* ir ind. *sūnúbhyaḥ*, av. *bāzubyō* „rankoms“; dgs. įnag. liet. *sūnumis*; s. sl. *synǫmi* ir s. ind. *sūnúbhiḥ*, av. *bāzubiš*, arm. *harsambkē* „nuotakomis“. Nors elementų *-m* ir *-bh* santykis iki šiol nėra aiškus, vis dėlto jų pasiskirstymas, matyt, atspindi tam tikrą dialektinį indoeuropiečių skirtumą.

¹ Gal būt, kilusį iš **-mā*, jeigu s. sl. *-ma* yra iš tikrųjų kilusi iš **-mā*, žr. A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, II, Lyon – Paris, 1958, p. 39.

² Šiaip latvių kalboje senesnė *o-* kamieno dgs. įnag. galūnė *-is* (< *-ais*) yra išstumta galūnės *-iem*, pvz., *tēviem* „tėvais“, žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 406.

o-linksniavimo tipui lietuvių ir latvių kalbose dabar priklauso tik vyriškosios giminės daiktavardžiai. Bevardės giminės daiktavardžių vartojamų prūsų kalboje (plg. *assaran* „ežeras“, *giwan* „gyvenimas“ ir kt.) ir išsiskyrusių iš kitų giminių daiktavardžių bendra vienaskaitos vardininko-galininko forma, lietuvių ir latvių kalbose nėra išlikusių (žr. p. 123).

Šio kamienu daiktavardžių indoeuropiečių vienaskaitos vardininko formantas *-os* susideda iš kamiengalio *o* ir galūnės *-s*, plg. gr. *λύκος* „vilkas“, lot. *lupus* „vilkas“ (*-us* < *-os*, plg. s. lot. *filios* „sūnus“), s. ind. *vrkash* „vilkas“ (*-as* < *-os*) ir kt. Baltų kalbose *-os* yra virtęs *-as*, plg. liet. *vilkas*, pr. *dei(w)a*s „dievas“, lat. *vilks* „vilkas“. Galo *-a* yra išnykęs ne tik visame latvių kalbos areale, bet ir prūsų bei lietuvių žemaičių ir šiaurės aukštaičių tarmėse.

Vienaskaitos kilmininkas indoeuropiečių kalbose turi įvairius formantus. Italikų ir keltų kalbose jis turi galūnę *-ī* (lot. *lupi* „vilko“). Senoji indų, graikų ir armėnų kalbos kilmininke turi formantą *-*esjo||-osjo*, plg. s. ind. *vrkasya* „vilko“, gr. *λύκοιο* „vilko“, arm. *khnoy* „sapno“. Tokį patį formantą, tur būt, yra turėję ir germanų kalbos (got. *wulfis* „vilko“)¹. Hetitų kalboje šio linksnio forma yra identiška vienaskaitos vardininko formai (*antuḫšaš* „žmogus“ ir „žmogaus“). Kaip matyti, vienas bendras šio linksnio indoeuropietiškas formantas negali būti rekonstruotas ir jo nėra buvę². Negali būti rekonstruotas vienas šio linksnio formantas net baltų bendrajai epochai, kadangi prūsų kalba turi vieną jo formantą, o lietuviai - latviai – kitą. Prūsų kalbos formantą *-as*³ (plg. pr. *deiwas* „dievo“, *tāwas* „tėvo“ ir kt.) bandoma kildinti iš ide *-*oso*, bet pats ide. *-*oso* yra ginčytinas, nes pastaruoju metu germanų kalbų kilmininko galūnė yra kildinama iš ide. *-*esjo || -osjo*, o slavų kalbų įvardžių kilm. *česo*, galimas daiktas, yra vėlyvas naujadaras⁴. Prūsų k. *-as* galima kildinti ir iš *-*asja*. Tai,

¹ Žr. G. Must, The Genetive Singular of *o*-Stems in Germanic, „Language“, XXIX, 1953, № 3, p. 301–305; Сравнительная грамматика германских языков, 1963, p. 153–156.

² Plg. F. Specht, Der Ursprung der indogermanischen Deklination, 1947, p. 361 ir t.; T. Burrow, The Sanskrit Language, London, 1955, p. 255.

³ Apie jo kilmę žr. J. Endzelin, Altpreussische Grammatik, p. 84; O. Szeemerényi, The Problem of Balto-Slav Unity. A Critical Survey, „Kratylos“, II, 1957, p. 102–103; A. Vaillant, rec.: J. Endzelin, Altpreussische Grammatik, BSL, XLIV, 1948, p. 129; A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, II, p. 30,

⁴ Apie pastarąjį žr. A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, II, 1958, p. 405.

kad *-sj-* čia nėra virtęs *š*, galima paaiškinti tuo, kad žodžio gale prieš trumpąjį *a*, virtusį *e*¹, *j* išnyko dar prieš *sj* virtimą *š*, plg. liet. žem. *tja, dja* virtimą *te, de* (o ne *čia, džia*). Vėliau trumpasis galo balsis *-e* čia galėjo išnykti dėl sisteminių, dviskiemeni galūnei virstant vienskiemeni, ar dėl fonetinių priežasčių. Įvardžių vienaskaitos kilmininke toks *-e* (plg. *stesse* „to“) galėjo išlikti ilgiau, kadangi įvardžių paradigmoje buvo ir daugiau linksnių, turinčių dviskiemenę formą (plg. vns. naud. *stesmu* „tam“ ir kt.). Lietuvių ir latvių kalbos vienaskaitos kilmininke turi galūnę *-ā* (liet. *vilko*, lat. *vilka*), kuri greičiausiai yra kilusi iš **ō*, kadangi *ō* niekada nekirčiuotoje morfemoje lietuvių ir latvių kalbose gali būti išriedėjęs į *-ā*. Tuo būdu lietuvių ir latvių *o*-kamieno vienaskaitos kilmininkas, kaip ir atitinkama slavų kalbų forma (s. sl. *vlъka*), gali būti išriedėjęs iš tokios indoeuropiečių neparadigminės formos, kuri kai kuriose kitose indoeuropiečių kalbose išsirutuliojo į abliatyvo linksnį, plg. indų-iranėnų *-āt* (s. ind. *vrkāt*), s. lot. *-ōd*².

Vienaskaitos naudininkas turi labai įvairias formas, žr. p. 148.

Vienaskaitos galininko linksnio indoeuropiečių formantas yra *-om*, sudarytas iš kamiengalio *o* ir galūnės *-m*, kuri vienose indoeuropiečių kalbose (indų-iranėnų, italikų) liko *-m*, o kitose (baltų, slavų, germanų, hetitų, graikų, armėnų) virto *-n*, plg. liet. *vilka*, pr. *deivan*, lat. *vilku* (*-u < -an*), s. sl. *vlъkъ*, het. *antuḫšan* „žmogų“, lot. *lupum* (*-um < -om*), gr. *λύκων* ir kt.

Vienaskaitos įnagininkas lietuvių kalboje turi galūnę *-u* (plg. liet. *vilku*, lat. *vilku*), kilusią iš *-ō*, plg. liet. įvard. būdv. *baltūo-ju*, įv. *tuō* ir s. ind. (vedų) *-ā* (*aśvā* „kumele“). Prūsų kalba įnagininko neturėjo.

Vienaskaitos vietininkas *laukė* gali būti kilęs iš **laukē* (< **laukei*, plg. *namiē*) + postpozicija *en*³, žr. 159 p. Latvių kalboje yra įvesta *ā*-kamienė galūnė, plg. *laukā* „lauke“. Dėl kitų vietininkų žr. p. 165.

Indoeuropiečių daugiskaitos vardininko formantas yra *-ōs*, sudėtas iš kamiengalio *o* ir galūnės *-es*, plg. got. *wulfōs* „vilikai“, s. ind. *vrkāḥ* „vilikai“. Baltų kalbos, kaip ir slavų, graikų, lotynų, keltų, šio formanto neturi, plg. liet. *tėvai*, pr. *deiwai*, lat. *tēvi* „tėvai“ ir s. sl. *vlъci*

¹ Kad prūsų kalbos tarmėse *a* po *j* buvo virtęs *e*, rodo rašymas *warrien*, *arrien* ir kt.

² Gana pilną šio linksnio formos baltų ir slavų kalbose istorijos tyrinėjimo apžvalgą yra pateikęs P. Kuznecovas, žr. П. С. Кузнецов, Очерки по морфологии праславянского языка, p. 38.

³ Kitaip mano V. Petersenas, žr. W. Petersen, Der Lokativ Singularis der o-Stämme im Litauischen, KZ, LXVI, 1939, p. 237–241.

„vilikai“, gr. λύκοι, lot. *lupi* (-ī iš s. lot. -oe). Greičiausiai baltų -ai yra įvardinė galūnė, nors jos kilmė iki šiol nėra visai aiški. Laikant ją įvardinės kilmės galūne, vis dėlto neaišku, kodėl daiktavardžiuose ji yra -ai, o įvardžiuose ir būdvardžiuose — -ei, plg. *tiẽ* < **tei*, *geri* < **geri* (plg. įv. būdv. *gerie-ji*). Atsakymas į šį klausimą yra susijęs ir su požiūriu į dvibalsių *ai*, *ei* likimą lietuvių-latvių kalbose. Kaip žinoma, vieni tyrinėtojai mano, kad į *ie* tam tikrais atvejais virto ir *ai*, ir *ei*, o kiti — kad į *ie* virtęs tik *ei*, o *ai* išlikęs sveikas¹. Tačiau dvibalsio -ai egzistencija formoje *tėvai* rodo, kad -ai, matyt, nėra virtęs *ie*. Tyrinėtojai, manantieji, kad ir *ai* lietuvių-latvių kalbose virtęs *ie*, šį faktą arba nutyli, arba palieka neaiškiu. Matyt, į *ie* yra virtęs tik kirčiuotas *ei*, o tais atvejais, kai baltų kalbų *ie* atliepia kitų indoeuropiečių kalbų dvibalsį *ai*, skirtumas gali būti susijęs su balsių kaita. Baltų kalbose, kaip matyti iš liet. *tie*, lat. *tie* ir liet. *maži*, lat. *mazi*, įvardžių daugiskaitos vardininko galūnė yra buvusi -ei. Ji, matyt, savo laiku pateko į daiktavardžių daugiskaitos vardininką, kur, apibendrinant šiam linksniui kietą visų kitų linksnių kamiengalio priebalsį, *ei* galėjo virsti į -ai, plg. **tēvei* > *tėvai*. Įvardžių ir būdvardžių daugiskaitos vardininke išliko -ei, kadangi minkštas kamiengalio priebalsis čia egzistavo ir kai kuriuose kituose linksniuose, plg. dgs. naud. *tlemus* ir pr. *stēmans* „tiems“. Prūsų kalboje galūnė -ai, atsiradusi daiktavardžiuose, galėjo būti perkelta ir į įvardžius bei būdvardžius, plg. pr. *mal dai* „jauni“, ir vartojama greta dar išlikusios senesnės -ei, plg. pr. *wertei* „verti“.

Indoeuropiečių daugiskaitos kilmininko formantas greičiausiai buvo -ōm, kuris o-kamieniuose žodžiuose, jungdamasis su kamiengalio -o, galėjo duoti -ōm. Taip galėjo susiformuoti du šio linksnio formantai -ōm ir -ōm, o paskui vienose kalbose buvo apibendrintas -ōm (gal būt, slavų, keltų, umbrų, o gal net ir lotynų), o kitose -ōm (lietuvių, latvių, germanų, indų-iranėnų, graikų)². Liet -u (*vilku*) < un < -ōm, plg. gr. λύκων „vilku“. Lat. -u (*vilku*) greičiausiai yra kilęs irgi iš -ōm, tik latvių kalbos areale galėjo greičiau nykti n, t. y. lat.

¹ Literatūrą žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 60. Pastaruoju metu žr. J. Kuryłowicz, Łotewsko-litewska monoftongizacja *ai, ei* > *ie*, BTPJ, XV, 1956; Chr. S. Stang, Ein Beitrag zum Problem vom Diphtong *ai, ei* > *ie* im Litauischen, Die Welt der Slaven, I (2), 1956; P. Skardžius, Zum Wandel *ai, ei* > *ie* im Litauischen, ZfsIph, XXVI, 1958.

² Žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 401 (ir nurodytą literatūrą). Pastaruoju metu žr. П. С. Кузнецов, К вопросу об общеиндоевропейской форме родительного падежа множественного числа, „Проблемы сравнительной филологии“, Москва-Ленинград, 1964, p. 90–93 (ir nurodytą literatūrą).

-u gali būti kilęs iš $-*\bar{o} < -*\bar{on} < -*\bar{om}$. Prūsų k. *-an* (*grikan* „nuodėmių“), gal būt, kilęs iš *-ōm*, nes *ō* nekirčiuotoje padėtyje gali būti virtęs *ā*, žr. p. 118. Įdomu pažymėti, kad kai kuriose lietuvių šiaurės vakarų žemaičių tarmėse randame daugiskaitos kilmininko formų su kirčiuota galūne *-um*, vartojamų greta tų pačių formų su *-un*, plg. *vaikuñ* || *vai-kuñ* (Kretinga), *vilkumñ* || *vilkunñ* ir kt. Šių tarmių daugiskaitos kilmininko formos su *-um* nereikėtų laikyti sena indoeuropietiškos formos su galiniu *-m* liekana, kadangi ji yra vartojama tik kirčiuota ir greta *-un* ir todėl greičiausiai yra naujadaras – stipri ilgojo *ū* labializacija galėjo būti išplėsta ir antrajam dvigarsio *-ūn* (taip čia yra tariamas dvigarsis *un*) komponentui, kuris iš dantinio virto lūpiniumi.

Dėl daugiskaitos naudininko *vilkāms* < *vilkāmus* < *vilkāmus*, plg. s. sl. *vľčkomъ*, got. *wulfam* „vilkams“, žr. p. 166. Latvių *-iem* (*vilkciem* „vilkams“), dial. *-iems* yra įvardinė galūnė.

Daugiskaitos galininko indoeuropiečių formantas yra *-ons*, sudėtas iš kamiengalio *o* ir galūnės *-ns* (< *-ms*), plg. gr. *λύκωνς* „vilkus“, pr. *deiwans* „dievus“ ir kt. Tačiau lietuvių ir latvių daugiskaitos galūnė *-us* (liet. *vilkus*, lat. *vilkus*) yra kilusi iš *-ōns*. Dėl formanto *-ōns* ilgojo *-ō-* plg. įv. būdv. dgs. gal. liet. *mažuosius*, lat. *mazuōs*, o dėl *-ns* plg. šiaurės žemaičių dgs. gal. *-us* (su siauru *u < ū*), žem. įv. būdv. dgs. gal. *mažuns-ius* (žr. p. 162). Lietuvių-latvių *-ōns* paprastai yra lyginama su s. ind. *-āś* (*aśvāś* ar *vṛkāśś-śā* „ir vilkus“)¹, tačiau ši s. indų kalbos galūnė greičiausiai yra naujadaras, įgijęs ilgą *-ā-* pagal dgs. vard. su *-ās*². Matyt, nėra senas ir lietuvių-latvių daugiskaitos galininko formantas *-ōns*, nors jo susidarymas ir nėra visai aiškus: formanto *-ons* balsis *o* galėjo būti pailgintas į *ō* dėl moteriškosios giminės *ā-*kamieno daugiskaitos galininko su *-āns* modelio ar atsiradęs pagal daugiskaitos vardininką su *-ōs* dar tuo metu, kai įvardinė galūnė nebuvo išstūmusi senos galūnės *-ōs*³.

Daugiskaitos įnagininkas lietuvių kalboje turi galūnę *-ais*, plg. liet. *vilkais*, s. lat. ir dial. (prie.) *ubagis* iet „ubagais eit“⁴. Anksesnė fonetinė galūnės *-ais* išvaizda nėra aiški. Ilgas formanto *-āis* balsis aiškiai egzistuoja tik indų-iranėnų kalbose, plg. s. ind. *-āih* (*vṛkāih*), av. *-āiš*. Kitų indoeuropiečių kalbų medžiaga, plg. gr. formą su

¹ Žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 406; J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, III, Warszawa, 1956, p. 15.

² Žr. T. Burrow, The Sanskrit Language, p. 235.

³ Plg. A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, II, 1, p. 34.

⁴ Latvių kalboje sena įnagininko forma su *-is* (< *-ais*) išstumta naudininko formos su *-iem*, plg. *vilkciem* „vilkais“.

-oις (vartojamą naudininko-įnagininko-vietininko reikšme), lot. *-īs* (naud.-abl.-įnag.) vietoje s. lot. *-eis, -oes*, oskų *-ois*, leidžia rekonstruoti ir formantą *-ois* (su trumpuoju *o*), kadangi indų-iranėnų *-āis* (< *-ōis*) gali būti ir tų kalbų naujadaras. Lietuvių ir latvių kalbose **-ōis* turėjo išriedėti į *-uis*¹. Taigi lietuvių-latvių *-ais* greičiausiai yra kilęs iš *-ois*. Tai rodytų ir sena cirkumflectinė šios formos priegaidė (čia nėra Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnio veikimo pėdsakų), plg. dar gr. *-oις*. S. sl. *-y* (*vlōky*) irgi gali būti kilęs iš *-ē* < *-oi*².

Daugiskaitos vietininkas *miškuose* (dial. *miškuos*) yra postpozicinis, sudarytas iš daugiskaitos galininko ir postpozicijos *en*. Rytinėse tarmėse pasitaikantis vietininkas *miškuosu* yra kontaminacinis darinys, kilęs iš *miškuose* ir **miškeisu*, plg. su kitu balsių kaitos laipsniu s. sl. *vlōcěchō* ir s. ind. *vr̥keṣu*. Latvių kalboje daugiskaitos vietininkas irgi baigiasi *-uos*, tik neįmanoma pasakyti, koks balsis sekė po galinio *-s*. Galima spėti, kad ir latvių kalbos inesyvo postpozicija yra buvusi *en*. Dėl kitų vietininkų: iliatyvo, aliatyvo, adesyvo žr. p. 164 ir t.

Šauksmininkas specifinę formą dažniausiai turi tik vienaskaitoje, o daugiskaitos šauksmininkas (labai retai vartojamas) paprastai reiškiamas vardininko forma. Tik kilnojamojo kirčio paradigmos daugiskaitos šauksmininkas gali skirtis nuo vardininko kirčio vieta, plg. šauksm. *vaikai* (ir dgs. vard. *vaikai*).

Vienaskaitos šauksmininkas turi specifinę formą su *-e*, plg. liet. *tėve*, pr. *thawe* „tėve“, lat. *tē(v)* „tėve“, s. sl. *vlōče* „vilke“, lot. *lupe* „vilke“, gr. *λύχε*, s. ind. *vr̥ka*. Ši forma reprezentuoja istorinį gryną kamieną su balsių kaitos laipsniu *e*, plg. *e/o* kaitą, plačiai paplitusią indoeuropiečių kalbose. Būdingas šauksmininko raidos bruožas – tendencija atitraukti kirtį iš galūnės į šaknį, plg. vns. šauksm. *vaike* < *vaikē*, dgs. šauksm. *vaikai* < *vaikai* ir kt. Galimas daiktas, kad šauksmininko šaknies cirkumflectinė priegaidė akūtinės šaknies daiktavardžiuose, plg. liet. žem. *tėve* (vard. *tėvas*), *vỹre* (*vỹras*), *beñnai* (vard. *bėrnas*), lat. *māt* (lat. vard. *māte*), *brāli* (vard. *brālis*) ir kt., yra atsiradusi dėl to, kad šauksmininko forma kirčiuota tapo vėliau. Anksčiau ji sakinyje dažniausiai buvo nekirčiuojama, plg. tam tikrais atvejais nekirčiuoja-

¹ Tai teisingai nurodo ir A. Vajanas, žr. Grammaire comparée des langues slaves, II, p. 137. Tačiau vargu ar galėjo būti liet. *-uis* pakeista į *-ais*, kadangi *o*-kamine, **-ōis* virstant į *-uis*, toks *-u* atsirado ir kituose linksniuose, plg. dgs. kilm. **vil-kun*, žem. gal. **vil-kuns* ir kt., ir greičiausiai būtų išlikęs.

² Žr. В. К. Журавлев, Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода, ВЯ, 1963, № 2, p. 11.

mą šauksmininką s. indų kalboje. Daugiaskiemenių žodžių šauksmininkas yra linkęs trumpėti, plg. *Petrùk*, *Antanùk*. Dabar labai dažnai šauksmininko forma turi dalelytę *-ai*, plg. *tėvai*, *Antānai* ir t. t.¹ Kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse dalelytė *ai* ligi šiol yra laisva sakinyje ir ritmo sumetimais gali būti prijungta prie įvairių žodžio formų galo, netgi prie vienaskaitos vardininko, plg. *šaltinėlisai netoli nuo čia* ir pan.

Kai kuriose lietuvių tarmėse (Leipalingis ir kt.) *o*-kamieno žodžiai gali turėti ir galūnę *-u*, plg. *tėvu* „tėve“, *Jōnu*, *Juōzu* ir kt., plg. net *iā*-kamieno šauksm. *marčiu* ir kt. Galimas daiktas, kad ši galūnė pasitaiko ir latvių tautosakoje, plg. lat. *dieviņu* ir kt., jeigu *-u* čia nėra kilęs iš *-au*. Forma su *-u* kilmės galėtų būti *u*-kamiene forma, turinti kitą balsių kaitos laipsnį: *u* : *au*. *o*-kamiene ji gali būti paplitusi iš *-u* kamieno lygiai taip, kaip iš *u*-kamieno *o*-kamiene yra paplitusi forma su *-au*, plg. dial. *výrau*, *žeñtau*, *Viñcau* ir kt. (žr. dar p. 186).

io- IR *iġo*-KAMIENŲ ISTORIJA

io-kamieno daiktavardžiai anksčiau turėjo tokias pačias linksnių formas, kaip ir *o*-kamienas, tik prieš istorinį kamiengalio balsį *o* ėjo *j*, o vėliau, *j* išnykus, minkštas priebalsis. Taip linksniuojami senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose daiktavardžiai, turį vienaskaitos vardininke *-ias*, pvz.:

vns. vard. *ámžias* DP 54₃₉, 580₄₀, *amžias* DP 493₄₂, *amβas* BrP II 106₂, *amszas* BrB 9, 100, *amžias* MŽ 5, HaŽ 2 (plg. N 5, KW 8, JŽ I 15), *iaucias* SzD 34, *jaučias* SzD 34, *jaucias* SzD 8, 402, *kárias* DP 373₃₄, *karias* PS I 259_{15,29} 260_{13,30}, SzD 402 (2 k.) (plg. JŽ II 38), *mędžes* DP 128₃₁, *médzes* DP 138₃₈, 300₃₉, *médžes* DP 300₄₁, *mędžes* 392₈, *médžias* DP 304_{42,43}, 522₅₁, 429₅, 575_{45,47}, 605₂₄, *mędžias* 175₂₆, 452₁₉, 474₅, 503₃₀, *mędzias* DP 575₄₄, 606₂₁, *medžias* PS I 52₂, 144₈₋₉, II 65₄, SzD 33, 46, 47 (2k.) 53, 84, 93, 150, 241, *medzias* SzD 341, *swęczias* BrB 162, *telas* PS I 73₃, *wárias* DP 582₁₄, *waras* BrB Apoc 1, Dan 2, *warias* SzD 147, *wáras* KIM 142, 145;

vns. gal. *ámžią* DP 453₁₉, 518₂₆, *ámzia* DP 78₂, *amžia* KnN 41₉, *amβa* BrP I 419₁₈, *umžiu* PS I 208₂, 209₁₃, *krauią* PK 126, 127 (2 k.), 122, 136, Su 173, *iauczia* DP 339₁₂, *kiala* Su 108, 120, 133₂, *kialą* Su 137, *medžią* DP 87₄₂, 575₃₈, *medžią* DK 33₁₁, *medziu* AK 33₁₂, *wárią* DP 582₁₆, *warą* BrB 2 Chron 2, 1 Chron 30;

¹ Apie šią dalelytę žr. A. Salys, The Lithuanian Vocative Singular in *-ai*, StB, IX, 1952, p. 173–185.

vns. viet. *aßmame amžia* DP 54₂₃, *sawamé ámžie* DP 56₂₉, *aname amße* BrP I 92₁₈, *kiekwiename ámžę* DP 95₆, *paskutiniie amžę* DP 319₃₀₋₃₁, *ámžę* DP 91₁₉, 84₁₈, 95₆ (2 k), 92₂₀, 303₂₇, 339₄₆, 442₄₁, *ámžę* DP 91₉, *amze* DP 573₆, *amße* BrP I 181, *wissame ámže* KIM 28, *ámžie wisame* KIG 440, *ámže* KIG 165, 170, 270, 377, 504, BNT Mork X 30, XII 22, *ißgannytoje* KIM 124₄, *ißuganitoje* KIG 150₉, *ißganytingame kelle* KIG 63₁₀, *maname krauie* PK 14₂, *krauje* BNT Luc XXII 20, Kor XI 25;

vns. il. *kialan* PK 78;

vns. ades. *sakítóieep* DP 128₂₇, *Isaiiep* DP 25₃₄, *Ožiiep* DP 568₁₂, *waistitoieep* DP 243₅, *węliniep* DP 105₅₂, 115₈.

Netgi vienaskaitos šauksmininkas turi galūnę *-e*, pvz., *welne* KIG 35, o *swete* KIG 16₁₅, *swetie* KIM 28, plg. žvejų tarmės *kraujė*, *velnė*¹.

Nemaža *io*-kamieno daiktavardžių, turinčių vienaskaitos vardininke *-ias*, yra seni žodžiai². Latvių kalboje daugelis jų taip pat turi *-ias* refleksą, plg. *ceļš* < *keljas*, *mežs* < *medjas*, *svešs* „svetimas“ < *svetjas*, *teļš* < *teljas*, *varš* < *varjas* ir kt. Prūsų kalboje kai kuriuos jų atitinka bevardės giminės daiktavardžiai, plg. liet. *kraujas*, pr. *krawian*, *kraugen*; liet. *medžias* „giria“, pr. *median*, plg. dar s. ind. *madhyam* „vidurys“ greta *madhyaḥ* „vidurinis“³; *kelias*, pr. *kelian* „iešmas, ietis“; *varias*, pr. *wargien*; dėl *telias* plg. pr. *eristian* „veršiukas“ ir liet. *ėriščias*. Taigi dalis šių daiktavardžių ir lietuvių-latvių kalbose veikiausiai buvo bevardės giminės. Bevardei giminei nykstant, vardininkai **kraujan*, **medjan* ir kt. persiformavo į vyriškosios giminės vardininkus *kraujas*, **medjas* ir kt.

Greta bevardės giminės daiktavardžių jau seniausiais laikais turėjo egzistuoti ir vyriškosios giminės tipas su *-jas*. Šių daiktavardžių mes turime taip pat labai senų žodžių. Mūsų *jaučias* greta s. ind. *yūtiḥ* „sujungimas“ ir lat. *jūtis* „sąnarys“ yra labai senas būdvardinis darinys su priesaga *o* iš *i*-kamieno daiktavardžių, plg. *yūtiḥ* „sujungimas“: *jaučias* „jungui priklausąs“ ir *aviḥ* „avis“: *avyaḥ* „avinis“ ir kt. Labai

¹ G. Gerullis – Ch. Stang, Lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje, Kaunas, 1933, p. 30.

² Naujai atsiradę gali būti *velnias* iš *velinas* (Daukša Bretkūnas ir kt.) ir *elnias* iš *elenas* ar *elinas*, plg. vns. vard. *ellinas* BrB Prov 5₁₉, vns. naud. *elenui* BrB Sam II 22₃₄, dgs. kilm. *ellenu* BrB Cant 3, greta *ellenis* BrP I 34₁₉, BrB Gen 49₂₁, Deut 12_{15,22}, 14₅, 15₂₂, Reg I 4₂₃, Cant 2,7₁₇, Psalt 18₃₄, *elinis* BrB Hiob 39₁, Cant 2₉.

³ Dėl reikšmių raidos žr. E. Fraenkel, Lit. et. Wb., p. 425.

senas darinys yra ir ryt. *medžias* „medis“ greta *medžias* „giria“ (Valkininkai, Dieveniškės, Lazūnai, Gervėčiai¹), lat. *mežs* „miškas“, pr. *median* „miškas“. Dėl darybos plg. lot. *vallus* „mietas“ ir *vallum* „pylimas“, got. *laufs* „lapas“ ir *lauf* „lapija“². Senas būdvardinis darinys yra ir *karias* „kariuomenė, karas“, plg. lat. *karš*, pr. *carya-woytis* „kariuomenės paradas“, got. *harjis* „kariuomenė“ iš **harjas* ir kt.³ Prūsų kalboje taip pat, matyt, buvo vyriškosios giminės daiktavardžių su *-ias*, plg. vns. vard. *geits* „duona“, *pyculs* „pragaras“ greta gal. *geitien*, *pykullien*, *noseilien* „dvasią“ ir kt.

Greta *io*-kamieno daiktavardžių baltų prokalbėje egzistavo ir *iĳo*-kamieno daiktavardžiai. Estai žodį *takijas* bus pasiskolinę iš baltų dar tuo metu, kai liet. *dagys*, *dagis*, lat. *dadzis* buvo *iĳo*-kamienis žodis: **dagi-**jas*⁴. Lietuvių kalbos tarmių *aulj̄s*, jeigu neatsiradęs iš *avilj̄s*, iškritus *i*, taip pat gali būti kilęs iš **aulijas*, plg. r. *улеѣ*, s.sl. *ulbj̄š*. *iĳo*-kamieno vienaskaitos vardininko *-*iĳas*, iškritus *a*, per *-*iĳs* virto *-ys*, plg. pr. *rikijs*, *rickis*, *rykyes* ir *reykeis* „ponas“ greta vns. kilm. *rikijas*, vns. gal. *rikijan*, dgs. gal. *rikijans*, dgs. šauksm. *rikijai*. Paralelus reiškinys yra įvykęs baltų kalbų *i*-kamieno daugiskaitos vardininke. Dgs. vard. liet. *avys*, lat. *avis*, pr. *ackis* yra išriedėję iš senosios formos su *-*iĳes*, plg. s. sl. dgs. vard. *gostbje*, gr. dial. *πόλιες* ir kt. *-*iĳes*, iškritus *e*, per *-*iĳs* virto *-ys* (žr. p. 198).

Taigi dėl fonetinių priežasčių, iškritus *a* prieš *s*, *iĳo*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos vardininkas dar bendrabaltišku metu įgijo formą su *-ys*, plg. pr. *rikijs*, liet. *dagys*, lat. *dadzis*. Kiti *iĳo*-kamieno linksniai, jau pakitus vardininkui, dėl fonetinio priesagos *-ij*⁵ virtimo į *-j* sutapo su *io*-kamieno linksniais, plg.:

¹ Žr. dar K. Būga, KS, I, p. 259; A. Senn, TŽ, IV, p. 105; E. Fraenkel, KZ, LVIII, p. 279, 280; BS, II, p. 101.

² Žr. apie tokius atvejus W. Schulze, KZ, XLVI, p. 189. ir kt.; E. Fraenkel, LP, IV, p. 85; F. Specht, Lituanica, KZ, LVI, p. 121 ir t.

³ Žr. E. Fraenkel, LP, IV, p. 85; Lit. et. Wb., p. 220. Ne taip aiškina F. Špechtas, KZ, LXI, p. 133.

⁴ Plg. J. Endzelīns, Baltu valodu skaņas un formas, Rīgā, 1948, p. 119.

⁵ Dėl *-ij*-virtimo *-j*- žr. Ф. Фортунатов, Отчет о деятельности отделения русского языка и словесности императорской акад. наук за 1911 год, p. 9 ir J. Endzelin, Zur baltischen Deklination der „ablautenden“ (*i*)*iĳo*-Stämme, KZ, L, p. 24. Senovės indų, lotynų, graikų kalbose net kirčiuotas *i* prieš balsius galėjęs virsti *j*, pvz., s. ind. *mitryá-* iš *mitriya-*, n. gr. *τριά* iš *τρία* ir kt. Žr. K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I², p. 96; Griechische Grammatik, München, 1913, p. 65.

Vienaskaita

vard.	* <i>dagijas</i> > <i>dagys</i>	ir	* <i>medjas</i>
kilm.	* <i>dagijā</i> > * <i>dagjā</i>		* <i>medjā</i>
naud.	* <i>dagijōi</i> > * <i>dagjōi</i>		* <i>medjōi</i>
gal.	* <i>dagijan</i> > * <i>dagjan</i>		* <i>medjan</i>
įnag.	* <i>dagijō</i> > * <i>dagjō</i>		* <i>medjō</i>
viet.	* <i>dagijen</i> > * <i>dagjen</i>		* <i>meden</i>

Daugiskaita

vard.	* <i>dagijai</i> > * <i>dagjai</i>		* <i>medjai</i>
kilm.	* <i>dagijōn</i> > * <i>dagjōn</i>		* <i>medjōn</i>
naud.	* <i>dagijamus</i> > * <i>dagjamus</i>		* <i>medjamus</i>
gal.	* <i>dagijōns</i> > * <i>dagjō(n)s</i>		* <i>medjō(n)s</i>
įnag.	* <i>dagijais</i> > * <i>dagjais</i>		* <i>medjais</i>
viet.	* <i>dagijōsu</i> > * <i>dagjōsu</i>		* <i>medjōsu</i>

Dviskaita

vard., gal.	* <i>dagijō</i> > * <i>dagjō</i>		* <i>medjō</i>
naud.	* <i>dagijam-</i> > * <i>dagjam-</i>		* <i>medjam-</i>
įnag.	* <i>dagijam-</i> > * <i>dagjam-</i>		* <i>medjam-</i>

Tuo būdu susidarė du *io*-linksniavimo tipai, besiskiria vienaskaitos vardininku. Vienaskaitos galininkas **dagjan* nesiderino prie vard. *dagjys*, plg. *vaikas* : **vaikan*, *rankà* : **rañkan*, *sūnūs* : **sūnun* ir kt. Dėl to kitų kamienų linksniavimo pavyzdžiu lengvai galėjo būti sudarytas naujas vns. gal. **dagin*¹, kuris, sutrumpėjęs ilgiesiems balsiams tautosilabiniuose junginiuose, sutapo su *i*-kamieno vns. gal., plg. **dagin* > **dagin* ir **vagin*. Greta vienaskaitos galininko su *-in* > *-in* galėjo atsirasti ir iliatyvas su *-ina*. Vienaskaitos galininko ir iliatyvo poveikyje *i*-kamieno daiktavardžių inesyvo pavyzdžiu lengvai persiformavo ir *io*-kamieno vienaskaitos vietininkas². Dėl to buvusių *ijo*-kamieno

¹ Dėl naujadaro **dagin* prie *dagys*, plg. pr. *martin* prie vard. **marti*.

² Plg. latvių *o*-kamieno vns. viet. *tēvā*, įgijusį *ā*-kaminę formą dėl to, kad sutapo *o*- ir *ā*-kamienų vienaskaitos iliatyvai, pvz., *āran* ir *auškan*, žr. J. Zubaty, *Baltische Miscellen*, IF, VI, p. 279, 281.

daiktavardžių linksniavimo vienaskaita dar labiau nutolo nuo *io*-linksniavimo vienaskaitos ir priartėjo prie *i*-linksniavimo, plg.:

Vienaskaita			
	I	II	III
vard.	<i>medžias</i>	– <i>dagys</i>	– <i>vagis</i>
kilm.	<i>medžio</i>	– <i>dagio</i>	– <i>vagies</i>
naud.	<i>medžiui</i>	– <i>dagiui</i>	– <i>vagie</i>
gal.	<i>medžių</i>	– <i>dagį</i>	– <i>vagį</i>
įnag.	<i>medžiu</i>	– <i>dagiu</i>	– <i>vagimi</i>
viet.	<i>mede</i>	– <i>dagije</i>	– <i>vagije</i>

Abiejų *io*- linksniavimo tipų daugiskaita liko vienoda.

Galūninio kirčiavimo daiktavardžiai antrojo *io*- linksniavimo tipo vienaskaitos vardininką išlaikė visose lietuvių kalbos tarmėse, pvz., *ožys*, *arkl̄ys* ir kt. Šakninio kirčiavimo daiktavardžiai vns. vard. *-ys* turi išlaikę tik rytų aukštaičių šnektose, plg. *bról̄ys*, *kúm̄štys*, *kiř̄vys*, *guȭlys*, *mẽ̄dys*, *peĩ̄lys*, *sẽ̄nys* ir t. t. (Skapiškis, Linkmenys, Rimšė, Švenčionėliai ir kt.). Šiaurės vakarų žemaičiai (Kretinga, Darbėnai, Sėleniai ir kt.) taip pat turi aiškų ilgojo *-ys* refleksą. Senasis trumpasis *i* šiose tarmėse platiėja, virsta *ę*, pvz., *ãv̄ęs*, *vãḡęs*, o *io*-kamieno vns. vard. čia turi siaurą *i*, pvz., *brũ̄olis*, *ȭpis* „upė“, *ȭm̄zis*, *klũ̄mpis* „klumpė“, *kĩ̄rvis*, *kũ̄tis*, *skl̄ypis* ir kt., plg. dgs. vard. *ãvis* < *avys* ir kt. Latvių kalba čia taip pat turi *-ys* refleksą.

Kitos lietuvių kalbos tarmės (aukštaičiai vakariečiai, viduriečiai) šakninio kirčiavimo *io*-kamieno vardininke turi *-is*, pvz., *bról̄is*, *kiř̄vis* ir kt. Šią galūnę J. Endzelynas norėtų aiškinti kaip atsiradusią fonetiškai, sutrumpėjęs *-ys* į *-is*¹, remdamas savo teiginį kai kuriais germanų kalbų ir latvių tarmių pavyzdžiais, kurie rodo, kad *y* trumpėjo greičiau, negu kiti balsiai. Tačiau lietuvių kalbos tarmėse, netrumpinančiose galūnių, tokių atvejų, kai trumpinamas nekirčiuotas tvirtagalis *y*, neaptinkame. Todėl minėtas vienaskaitos vardininkas gali būti sudarytas *i*-kamieno vienaskaitos vardininko pavyzdžiu. Greta *i*-kamieno vns. gal. su **-in* galėjo atsirasti ir vns. vard. su *-is* analogiškai *i*-kamieno vns. vard. su *-is*. Kad *i*-kamienas galėjo daryti įtakos *io*-kamienui, rodo S. Chylinskio „Biblijos“ vns. kilm. *broľies*, *medies*, *žaltiesp*² ir Bretkūno „Biblijos“ dgs. naud. *ateiwims* Deut 26₁₂,

¹ J. Endzelin, Baltische Beiträge, Streitberg-Festgabe, p. 42.

² Žr. MLLG, IV, p. 229.

Thren 5₂, Tob 1₇, *brolims* Sam II 15₂₀, Neh 5₈, Hos 2₁, Ps 69₉ (pataisyta į *-ems*), Matth 5₄₇, 28₁₀ (pataisyta į *-iams*), Act 12₁₇, 15₁₃, 23, I Kor 6₈, I Tim 4₆ (parašėte *broliams*), *iaunikaitims* Sam 4₁₂, *iautims* Sam I 117, *kunigaikschims* Num 32₂, Esth 1₁₁, Prov 31₄, Dan 9₆, Sir 39₄, Makk I 10₆₃, Ps 76₁₃, Tit 3₁ greta *kunigaikschem(u)s* Jer 25_{19,23}, 26₁₈, *mokintinims* Matth 16₂₁, Mark 8₆ (pataisyta į *-iams*), *pakalnims* Hes 36₄ greta *pakalnems* Hes 36₆, *paukschims* Deut 28₂₆, I Sam 17_{44,46}, Jes 18₆, Jer 7₃₃, 16₄, 34₂₀, Hes 29₅, 39_{4,17}, Mak II 9₁₅, 15₃₃, Ps 39₂ (greta *paukschems* Jer 19₇), *werschims* Tob 1₅ greta dažnų *io*-kamienių lyčių, plg. dar žvejų tarmės Prūsuoje dgs. naud. *vókiētims*, dvs. naud. *vókiētīm*¹. Dar vienas momentas galėjo paspartinti vns. vard. su *-is* išigalėjimą *io*-kamieno daiktavardžiuose, būtent, pastangos išvengti homoniminių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininkų formų. Kadangi *i*-kamieno vienaskaita, kaip matyti iš senųjų paminklų, nyko greičiau, negu daugiskaita, tai, įgijus *i*-kamieno vns. vard. *io*-kaminę galūnę, pvz., *klónys*, galėjo ši forma sutapti su dgs. vard. forma *klónys*. Dėl to vns. vard. su *-ys* darėsi nepatogus, jį lengvai galėjo pakeisti pagal vns. gal. su **-in* *i*-kamieno pavyzdžiu sudarytas vard. su *-is*².

Susidaręs naujas *io*-linksniavimas vietoj buvusio *ižo*-linksniavimo turėjo būti labai produktyvus, nes jo pavyzdžiu buvo performuojami ir senojo *io*-linksniavimo tipo daiktavardžiai, vns. vard. turį *-ias*. Kadangi abiejų *io*-linksniavimų daugiskaita buvo vienoda, tai senasis *io*-linksniavimo tipas pradėjo pereiti į, matyt, stipresnį naująjį linksniavimo tipą. Pirmiausia, kiek galima spręsti iš daiktavardžių su priesagomis *-tojas* ir *-ėjas* linksniavimo, senuosiuose mūsų kalbos paminkluose, naujo tipo formas įgijo vienaskaitos galininkas, nes minėtų priesagų daiktavardžiai čia dažnai turi vienaskaitos galininke *-toji*, *-ėji*. K. Širvydō „Punktuose sakymų“ visi *-tojas* priesagos daiktavardžiai vienaskaitos vardininke turi *-tojas*, o galininke *-toji (toii)*, priesagos *-ėjas* daiktavardžiai vardininke turi *-ėjas*, o galininke pasitaiko ir *-ėji*, pvz., *nusideieii* PS I 48₇.

M. Daukšos „Postilėje“ visi nomina agentis su *-tojas* vienaskaitos vardininke turi *-tojas*, o vienaskaitos galininke greta dažno *-toja* – ir *-toji*, pvz., *darītoii* DP 325₁₈, *ižgēlbetoi* DP 2₆, *ižgialbetoi* 6₂₄, *ižganītoii* 21₈, *Ižganītoii* 25₁₃ ir kt. 1595 m. M. Daukšos katekizme

¹ G. Gerullis – Ch. Stang, Lietuvių žvejų tarmė Prūsuoje, p. 30.

² Vyriškosios giminės *i*-kamieniai daro įtaką *io*-kaminiams ir slavų kalbose, žr. Н. Ван-Вейк, История старославянского языка, Москва, 1957, p. 251; А. Шахматов, Историческая морфология русского языка, Москва, 1957, p. 269.

daiktavardžiai su *-tojas, -ėjas* vardininke taip pat turi tik *-tojas, -ėjas*, o vienaskaitos galininke greta *sutwerėių* 150₂₄, *dáritoių* 22₂₆ – ir *daritoių* 26₂₇, *izganitoių* 16₂₈, *sutwerėių* 115₂₆. M. Petkevičiaus katekizme taip pat vartojami vienaskaitos vardininkai su *-tojas, -ėjas*, o vienaskaitos galininkų greta žymiai dažnesnių su *-toją* turime ir *gialbetogi* 159, *pa-deiegi* 23, 70, *sutweregi* 86, 110, 112, 152 (2 k.). 1605 m. anoniminiame katekizme greta vns. vard. su *-tojas* turime vns. gal. *daritoi* 26₂₈. Bretkūno „Postilėje“ visi vienaskaitos su *-tojas* galininkai turi *-toji*, o vienaskaitos vardininkai greta *-tojis* turi ir *-tojas*, su *-tojas* dažnesni, negu su *-tojis*, plg. *Ischgelbetoias* BrP I 58, 59, 63, 84, 110, 118, 121, 134, 46, 68, 321, 322, II 51, 12, 125, 139, 505 ir *Ischgelbetoghis* BrP I 71, 220, II 333, 371. 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“ vns. gal. tik *ischganitoghi*, *ischgelbetoghi*, *atpirtoghi*, *sutwertoghi*, o vns. vard. tik su *-toies*, išskyrus vieną kartą pavartotą *Ischganitais* 85^a. Panašiai šie daiktavardžiai linksnuojami ir vėlesniuose XVII a. pabaigos raštuose. 1653 m. „Sumoje“ visi vienaskaitos vardininkai turi *-tojas*, o galininkai greta *-toją* turi ir *-toji*, pvz., *iβganitoghi* 76₁₀, *iβganitoij* 43, *krikβtitoy* 11_{13,16}. D. Kleino „Naujose giesmių knygoje“ visai nevartojami vns. gal. su *-jā* (tik su *-ji*), o vardininkai greta *-jis* turi ir *-ias*.

io-kamienio daiktavardžio *kraujas* linksnivimas kai kuriuose senuosiuose paminkluose taip pat panašus. Bretkūno „Postilėje“ randame vns. gal. tik *kraughi* I 65 (2 k.), 66 (2 k.), 67, 68 (2 k.), 69, 70, 71, 96, 113, 132 (2 k.), 144, 169, 209, 213, 247, 263, 303, 311, 329, 352, 375, 426, *kraugi* I 250, 426, II 291, *kraughi* II 45, 49, 83, 226, 292 (2 k.), 158, 311, 384, 402, 414, 356, 197, 473, 501, o vns. vard. tik *krauias* P I 259, 423, II 163, 340, 454, 501 greta iš *kraujas* sutrumpėjusio vardininko *kraugs* I 385, 393. 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“ vienaskaitos vardininkas – tik *krauias*, o vns. gal. – jau ir *kraughi* MT 149^a, 156^b, 157^a, 158^b, 160^b greta *krauias* MT 153^a, 160^b, 161^b, 166^b, APM 3^b, 5^a (2 k.), 10^a, 11^a 11^b (3 k.), 12^a, *krauje* MT 114^b, 156^a, 156^b, *krauia* MT VII^b, 155^a. Galininką su *-i* kai kuriuose senuosiuose paminkluose turi ir būdvardis *naujas*: *naughi* Mž 182₆, 273_{4,12}, 345₁₂, BrP I 105, 107₁₂, 363₂₁, II 242₆, MT 72^a₁₂, 18^b₄, 69^b₁₄, 118^b, 156^a₄, 134^b, 158^a₁₂, 243^a.

io-kamienio vienaskaitos galininko su *-i* apibendrinimas visiems *io*-kamieniams daiktavardžiams yra įvykęs žemaičių tarmėje, plg. vns. vard. *nāus* < *naujas*, *krāus* < *kraujas*, *vies* < *vėjas* ir vns. gal. *nāuji*, *krāuji*, *vieji*. Kai kuriose žemaičių tarmėse šalia galininkų su *-i* dar vartojama

ir vardininkai *naūjas, kraūjas, viejas*¹. Kai kuriose aukštaičių tarmėse taip pat šalia vns. vard. *kėles, kraūjas, svėčes, vėjes* jau vartojami vns. gal. *kėli, kraūji, svėči, vėji* (Palomenė). Latvių kalbos tarmėse greta vardininkų, fonetiškai išriedėjusių iš *-ias*, vartojami galininkai su *-i*².

Vienaskaitos galininko pakitimas, žinoma, sukėlė ir vienaskaitos vardininko persiformavimą. Pagal vns. gal *keli* Mž 511₁₇, 480₈, 511₁₇, 347₁₀, 335₁₅, 535₇, 556₁₄, BrP I 155, 156, 210₁₄, 308, 345₅, 240, 252, 161, 165, 30₂, 39, 47 (2 k.), 48, II 233, 245, 251, 262, 377, 496, *kieli* Mž 415₁₈, 479₁₆, *kiely* Mž 10₁₁, *koeli* BrP I 28, II 234, *kraughi* Mž 113₈, 134₂, 139_{6,17}, 140_{5,9}, 145₁₁, 209₂, 213₁₃, 261₈, 369₇, 370₁₃, 371₂, 373₉, 376_{3,10}, 383₁₈, 419_{6,12,20}, 420₂, 452₉, *kraugi* Mž 25₁₁, 306₁₁, *kragij* Mž 75₃ buvo sudaryti nauji vns. vard. *kelis* BrP I 46, 122, 346₁₁, II 164₈, BrB 233, 252, *kraughis* Mž 188₁₈, 420₁₈, BrB 147, *kraugis* Mž 27₁₇₋₁₈, *kragis* Mž 18₁₄.

Tokiu būdu galėjo būti performuota daugelis *io*-kamieno daiktavardžių, anksčiau turėjusių vardininke *-ias*, pvz., *amžis* MT 243, PS I 131, SzD 396, Jž I 15, *ėlnis* DP 19₇, MT 136^b, M I 66, R I 33, JŽ I 396, JGr 96, *jautis, karis* JŽ II 38, *kelis* (kojos) JŽ II 71, *medis* DP 575, MT 263, *varis* ir kt. Dabar sunku pasakyti, kurie daiktavardžiai anksčiau vienaskaitos vardininke turėjo *-ias*, nes pirmykščio žodžio kamieno išaiškinti dažnai visai neįmanoma. Sprendžiant iš Daukšos „Postilės“ *kialieas* „kojos kelis“, lat. *kumelš* < **kumeljas*, plg. liet. *kumelys* ir kt., jų seniau turėjo būti žymiai daugiau. Tik vienoje tarmėse, pvz., žemaičių, Rytprūsių aukštaičių, šis procesas vyko greičiau, o kitose (aukštaičių tarmėje) jis vyksta lėčiau.

Geriau išliko tie daiktavardžiai su *-ias*, kurių vienaskaita vartojama žymiai dažniau, negu daugiskaita arba daugiskaita visiškai nevartojama. Kai kuriose rytų aukštaičių tarmėse *medžias* reiškia nukirstą medį, medį kaip medžiagą, o *medis* – augantį medį, pvz., kerta *medį* gryčiai ir veža *medžių* gryčiai (Svėdasai), *mėdžias* „medžiaga“ ir *mėdžis* „augęs medis“ (Tverecius) ir kt. *Medžias* „medžiaga“ turi tik vienaskaitą. Tik vienaskaitą turėjo *varias, karias, telias*, taip pat dažniausiai vartojami vienaskaitoje.

Pažymėtina dar, kad *io*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos šauksmininkas kai kuo skiriasi nuo atitinkamos *o*-kamieno formos. Tą skirtumą sudaro tai, kad daiktavardžių, turinčių vienaskaitos vardininke *-is* ir *-ys*, šauksmininko forma irgi yra atitinkamai su *-i* (plg. *bróli*) ar

¹ P. Jonikas, Pagramančio tarmė, p. 24, 40.

² J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 397.

-ỹ (plg. ožỹ); kitaip sakant, šauksmininkas, kirčiuotas gale, turi -ỹ, o šaknyje – -i. Forma su -ỹ tikriausiai yra kilusi iš *ijo*-kamieno vienaskaitos šauksmininko su *-ij(e), nes šauksmininko forma (ypač daugiaskiemenių žodžių, plg. *Petrùk* < *Petruke*) yra linkusi trumpėti, ir *-ij (< -ije) turėjo susilieti į -y. Baritoninio kirčio formoje nekirčiuotas galo -y trumpėjo toliau ir virto trumpuoju -i, o kai kur ir kai kuriuose žodžiuose net ir visai išnyko, plg. *bról* „broli“. Be to, *io*-kamieno šauksmininke yra labai įsigalėjusi -iu ar net *u*-kamienė šauksmininko forma, plg. *brolaũ*. Tokį (*i*)*u*-kamienį vienaskaitos šauksmininką lietuvių kalboje visų pirma turi nomina agentis su priesagomis -*tojas*, -*ėjas*. Jau XVI–XVII a. lietuvių kalbos paminkluose *io*-kamienės šių daiktavardžių vienaskaitos šauksmininko formos retos, plg. *Gelbetoie* KIG 530 (2x), 531, *atpirkėie* DK 132₂₈, *ižganitoie* DK 132₂₈, *ižganitoie* DP 132₂₈, *ižganitoie* DP 157₃₁, *Mókitoie* DP 287₄₄, *skaititioie* DP 467₁₆ ir kt., plg. dar lat. *mācītāj*, *kalēj* ir kt. Daug dažniau čia vartojami vienaskaitos šauksmininkai su -*au*, plg. M. Mažvydo raštų: *atpirktoijau* 425₁₈, 553₅, *atpirktoyau* 152₅, *atpirktoiau* 175₇, *Apgintoiau* 483₂, *gelbetoiau* 565₂, 566_{15–16}, 566₄, *gielbetoiau* 426₂, *mokitoiau* 426₁, 419₁₀, *Sutwertoiau* 175₅; J. Bretkūno raštų: *tirtaiau* BrP I 415 ir kt.; M. Daukšos: *atgíditaieiu* DK 139₁₆, *Daritoiau* DK 123₂, *Giditoiau* DK 128₂₂, *Ižganitoiau* DK 127₂₀, *mitetoieau* DK 149₁₂, *Sutwėrėieau* DK 139₁₆ ir kt.; M. Petkevičiaus: *atgaywintoiau* 222, *abgineiau* 117₃, *atpirkiejau* 203, *Gintoiau* 37, *gialbetoiau* 146, *rupintoiau* 54, *Sutwereiau* 144 ir kt.; D. Kleino: *Apgintoiau* KIM 76, KIG 62, *Atpirktojau* KIM 73, KIG 1, 396, 596, 617, *Gelbetoiau* KIM 111, 122, KIG 45, 98, *Išganytoiau* KIM 29, 31, 58, 111, 116, 88, KIG 63, 393, *Išlaikitoiau* KIM 77, *Linksmintojau* KIG 426 (2k.), *Pėrgaletojau* KIM 51, 52.

Taigi čia susiduriame su įdomiu reiškiniu – nykstančio *iu*-kamieno vienaskaitos šauksmininkas daro didelę įtaką stipriajam *io*-kamieniui. Kodėl taip atsitiko? (*i*)*u*-kamieno vienaskaitos šauksmininkas paprastai gerai išlikęs, *o*-kamienės jo formos pasitaiko retai, plg. *žmōge* (Tvereciūs), *sūne* (Linkuva), *sūnai* KIG 339. *iu*-kamieno daiktavardžių, reiškiančių nomina agentis ir gyvų veikėjų pavadinimus, yra gana daug: *bāsius*, *bėdžius*, *daīnius*, *išmīnčius*, *drīgnius* „nenuorama“, *drīskius*, *drūskius* „druskos mėgėjas“, *ėdālius*, *galvōčius*, *keřdžius*, *kuřpius*, *kūšlius*, *muřzius*, *puřvius*, *seilius*, *sermėgius*, *skarmālius*, *ragānius*, *skuřdžius*, *sluņkius*, *snařglius*, *sūkčius*, *teřlius* ir kt., todėl šauksmininko modelis su -*iau* buvo ir yra gana gyvas. Vyriškosios giminės daiktavardžių su priesagomis -*tojas*, -*ėjas* *o*-kamienis šauksmininkas tam tik-

ru metu galėjo būti neskiriamas nuo moteriškosios giminės šauksmininko, plg. *mókytoje* „mokytojau“ ir *mókytoje* (-e < -a)¹. Diferencijuojant vyriškosios giminės formą nuo moteriškosios, senasis *o*-kamienis vyriškosios giminės šauksmininkas ir buvo pakeistas dažnai vartojama *iu*-kamieno šauksmininko forma. Matyt, dėl analoginių priešasčių *io*-kamieno daiktavardžių šauksmininko forma buvo pakeista *iu*-kamine ir slavų kalbose².

Iš anksčiau nagrinėtų daiktavardžių *iu*-kamenė vienaskaitos šauksmininko forma galėjo paplisti ir kituose *io*-kamieniuose, plg. liaudies dainų *dievùliau*, *tėvùliau*, *bróliau*; *bróliau* (Linkuva), *bernėliau* (Pumpėnai), *ožiau* (greta *oži*, *ožý*) Raguva, *vėlniau* (Alunta)³.

(i)ā-KAMIENO ISTORIJA

(i)ā-linksniavimo tipui priklauso daugiausia moteriškosios giminės daiktavardžiai. Bet yra ir vyriškosios giminės žodžių, plg. pavardes *Mažėika*, *Veñclova*, vadinamosios „bendrosios“ giminės žodžius *vėpla*, *naktibalda* ir kt. Moteriškosios giminės šio kamieno daiktavardžių turi ir kitos indoeuropiečių kalbos.

iā-kamieniai daiktavardžiai lietuvių ir latvių kalbose yra linksniuojami visai kaip *ā*-kamieniai, išskyrus tik lietuvių kalbos keletą žodžių vienaskaitos vardininką, turintį *-i* < *-ī* < *-iH*, plg. *marti*, *pati* ir įvard. būdv. *gražýji* (greta *graži*); tuo tarpu visi kiti *iā*-kamieniai daiktavardžiai vardininke turi tą pačią galūnę, kaip ir *ā*-kamieniai (tik po minkšto priebalsio). Dėl to plg. s. ind. *devī* „deivė“ ir *kanyā* „mergaitė“. Galūnę *-i* kai kurie *iā*-kamieno daiktavardžiai turėjo ir prūsų kalboje, plg. pr. vns. gal. *mārtin* „sužadėtinė“, primenantį s. ind. *devīm*, bet greičiausiai naujai sudarytą pagal vns. vard. * *mārtī*, nes lietuvių, latvių, slavų ir germanų kalbose *iā*-kamieniai daiktavardžiai vienaskaitos galininke turi *-*iām* refleksą.

¹ Plg. F. Sommer, *Der litauische Vokativ brolau und Verwandtes*, IF, XLII, p. 324; E. Fraenkel, KZ, LXI, p. 271.

² Žr. A. Шахматов, *Историческая грамматика русского языка*, p. 23.

³ Vns. šauksm. *brolau*, vartojamas jau XVI a. paminkluose, žr. BrP II 156, 245, 291, 294, 489 greta *broli* BrP I 166, 262, 284, 313, II, 292 ir kt., sudarytas veikiausiai pagal *sūnau*, žr. F. Sommer, *min. str.*, p. 323 ir t., E. Fraenkel, KZ, LIV, p. 291. Pagal *brolau*, *sūnau*, matyt, sudarytas ir *dūktau* JLD 877₁₇ (*o dūktau*, *dūktau*, *dukreže*), *Viñcau* (Leipalingis); pagal *bróliau*, *dievùliau* ir kt. atsirado ir *širdžiau*, plg. *Patie manu*, *širdžiau manu* JLD 495₁. Dėl *gaidau*, dažnai pasitaikančio Donelaičio raštuose, žr. E. Fraenkel, *Lit. et. Wb.*, p. 128.

Vienaskaitos vardininkas lietuvių ir latvių kalbose turi galūnę *-a < -ā*, plg. liet. *geró-ji*, pvz.: liet. *ranka*, lat. *roka*, pr. *mensā* „mėsa“, plg. s. sl. *roka*, got. *giba* „dovana“, s. ind. *asvā*, gr. *χώρα* „šalis“. Indoeuropiečių formantas yra *-ā*, ir forma yra asigmatinė vardininko forma – grynas kamienas be jokios galūnės. Galimas daiktas, kad šis *-ā* yra kilęs iš praindoeuropiečių *-eH* (trumpojo balsio ir laringalo)¹.

Vienaskaitos kilmininko indoeuropiečių formantas yra *-ās*, susidedas iš kamiengalio *ā* ir netematinės galūnės *-es/-os*, plg. liet. *rankos* (*-os < -ās*), lat. *rokas*, got. *gibos*, gr. *χώρᾱς* „šalies“, lot. *terrās* „žemės“ ir kt.

Vienaskaitos naudininko indoeuropiečių formantas yra *-āi*, susidedas iš kamiengalio ir naudininko galūnės *-ei/i*, plg. liet. *rankai* (*-ai < -āi*), s. lat. ir dial. *vasari* „vasarai“ (dabartinė lat. *-ai* yra įvardinė), pr. *tickray*, s. sl. *ročě* „rankai“, got. *gibai*, gr. *χωρᾶ* (*α < āi*), lot. *Fortūnai*.

Vienaskaitos galininko indoeuropiečių formantas yra *-ām*, sudėtas iš kamiengalio ir galūnės *-m*, plg. liet. *ranką* (*-ą < -an < -ām*) ir ryt. aukšt. *runkų* (*< rankan*), lat. *roku* (*-u < -an*), pr. *rānkan*, s. sl. *ročq*, gr. *χωρᾶν*, s. ind. *asvām*, lot. *terram*.

Vienaskaitos įnagininkas lietuvių ir latvių kalbose turi galūnę, kilusią iš **-ān*, plg. liet. *ranka* (ryt. aukšt. *runku* su *-u < -an*, įvard. būdv. įnag. *gerą-ja*, lat. *ruoku* (su *-u < -an*), s. sl. *novq-jo* „naujaja“. Nuo galininko ši forma kilnojamojoje paradigmoje skyrėsi tik galiniu kirčiu. Ji, matyt, yra bendra tik lietuvių-latvių ir slavų kalboms, nors slavų kalbos, matyt, vėliau įgijo įvardinę šio linksnio fleksiją, plg. sl. *ročkojə*. S. indų kalba, taip pat turinti įnagininko linksnį, turi galūnę *-ā* ar *-ayā* (įvardinę), plg. ved. *jihvā* ir skr. *jihvayā* „liežuviu“.

Vienaskaitos vietininkas *rankoje*, plg. lat. *rokā*, yra postpozicinis, kilęs iš **rankāi* (plg. liet. ades. *mergai-p*, s. sl. viet. *ročě*, lot. *Romae*) ir postpozicijos *en*, žr. p. 159 ir t.

Daugiskaitos vardininko indoeuropiečių formantas yra *-ās*, sudėtas iš kamiengalio *ā* ir galūnės *-es*, plg. liet. *rankos* (*-os < -ās*), lat. *rokas*, pr. *lauxnos* „žvaigždynas“ got. *gibos*, s. ind. *asvāh*.

Daugiskaitos kilmininko indoeuropiečių formantas *-ōm*, sudėtas iš kamiengalio *ā* ir galūnės *-ōm*, plg. gr. *χώρων*, žr. p. 175.

Daugiskaitos naudininkas lietuvių ir, gal būt, latvių kalbose turėjo formantą *-āmus*, sudėtą iš kamiengalio *-ā* ir galūnės *-mus*, plg.

¹ Žr. T. Burrow, *The Sanskrit Language*, p. 229; W. P. Lehmann, *On Earlier Stages of Indo-European Nominal Inflection*, „Language“, XXXIV, 1958, Nr. 2.

liet. *rankoms* ir s. liet. *rankomus*, lat. *rokām(s)*, s. sl. *rŏkamŏ*, got. *gi-bom*, žr. p. 166.

Daugiskaitos galininko indoeuropiečių formantas yra *-āns*, plg. liet. *rankas*, įv. būdv. *gerąsias* ir ryt. aukšt. *gerųsias* (*-ų- < -an-*), lat. *rokas*, pr. *rānkans*, s. sl. *rŏky*, gr. kret. *-αυς*, s. ind. *aśvās*. Lietuvių kalbos tarmės žodžio vidury, būtent, įvardžiutinių būdvardžių formoje, yra išlaikę neabejotiną *n* refleksą. Žodžio gale priebalsis *n*, būdamas viename skiemenyje prieš *s*, anksti išnyko, ir todėl nei latvių kalboje, nei lietuvių tarmėse pačioje daugiskaitos galininko formoje jokių *n* buvimo žymių nėra. Daugiskaitos inesyvas *rañkose* ir iliatyvas *rañkosna* yra susidarę jau po *n* išnykimo daugiskaitos galininko formoje (žr. p. 162). Vadinas, nėra jokio reikalo suponuoti tam tikram lietuvių kalbos etapui dvi galūnes: *-ās* (daiktavardžių) ir *-āns* (įvardiniam linksniavimui)¹.

Daugiskaitos įnagininkas *rankomis*, plg. lat. *rokām(s)*, istoriškai sudarytas iš kamieno *rankā-* ir galūnės *-mīs*, plg. dar s. sl. *rŏkami*, žr. p. 172 ir t.

Daugiskaitos vietininkas *rankose* yra postpozicinis, sudarytas iš daugiskaitos galininko formos **rankās* ir postpozicijos *en*. Dėl rytinėse lietuvių tarmėse vartojamo inesyvo *rankosu* plg. s. sl. *rŏkachŏ*, s. ind. *aśvāsu*. Latvių vietininkas turi formą *rokās*, bet koks yra buvęs galinis balsis, dabar pasakyti neįmanoma.

Daugiskaitos šauksmininko funkcijas atlieka daugiskaitos vardininko forma. Vienaskaitos šauksmininko baritoninio kirčio forma dabar irgi sutampa su vardininku, plg. *vārna* (šauksm. ir vard.), bet oksitoninio kirčio— skiriasi, plg. *gālva* (vard. *galvā*) ir pan. Šauksmininko *-a* gali būti indoeuropiečių laringalo tęsinys, plg. lat. *siev* „moterie“ < *sieva*, s. sl. *rŏko* „ranka“, gr. *νόμαα*.

ē-KAMIENO ISTORIJA

ē-linksniavimo tipai lietuvių ir latvių kalbose priklauso beveik tik moteriškosios giminės daiktavardžiai. Tik kai kurie žodžiai, vartojami vyriškosios lyties būtybei pavadinti, pvz., liet. *dailidė*, *dėdė* ir kt., žem. *Viñcé* „Vincas“, *Kāzė* „Kazys“, plg. lat. *bende* „budelis“ ir kt., yra vyriškosios giminės. ē-kamieno daiktavardžių fleksija yra visai paraleli (*i*)ā-kamienių fleksijai ir skiriasi nuo jos tik tuo, kad lietuvių kalboje dabartinės linksnių galūnės, ā-kamiene prasidedančios balsiais *-a* ar *-o* (< *-ā*), ē-kamiene turi atitinkamai pradžios balsius *-e-* ar *-ė-* (< *-ē-*);

¹ Taip daro J. Endzelynas, žr. FBR, XVIII, p. 105; Lat. val. gr., p. 419; Plg. dar A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, II, 1, p. 83.

be to, vienaskaitos vardininko fleksija skiriasi iš esmės: *ā*-kamieno galūnė yra trumpasis *-a*, kilęs iš akūtinio *-ā*, o *ē*-kamieno – ilgasis cir-kumflektinis *-ė* (*katė*), plg.:

vns. vard.	<i>rankà</i>	ir	<i>žėmė</i>	(<i>katė</i>)
kilm.	<i>rañkos</i>	:	<i>žėmės</i>	
naud.	<i>rañkai</i>	:	<i>žėmei</i>	
gal.	<i>rañką</i>	:	<i>žėmę</i>	
įnag.	<i>rankà</i>	:	<i>žemė</i>	
viet.	<i>rañkoj(e)</i>	:	<i>žėmėj(e)</i>	
šauksm.	<i>rañka</i>	:	<i>žėme</i>	
dgs. vard.	<i>rañkos</i>	:	<i>žėmės</i>	
kilm.	<i>rañkų</i>	:	<i>žėmių</i>	
naud.	<i>rañkoms</i>	:	<i>žėmėms</i>	
gal.	<i>rankàs</i>	:	<i>žemės</i>	
įnag.	<i>rañkomis</i>	:	<i>žėmėmis</i>	
viet.	<i>rañkose</i>	:	<i>žėmėse</i>	
šauksm.	<i>rañkos</i>	:	<i>žėmės</i>	

ē-kamieno daiktavardžių yra visose trijose baltų kalbose (plg. liet. *žėmė*, dial. *žemė*; lat. *zeme*; pr. *semmē*). Lietuvių ir latvių kalbose *ē*-kamienas yra labai gausus, vienas produktyviausių kamienų. Neretai į *ē*-kamieną čia pereina ir kitų kamienų žodžiai. Ir prūsų kalboje, tur būt, yra *i*-kamieno daiktavardžių, perėjusių į *ē*-kamieną, plg. pr. *nosy* ir liet. *nosis*, pr. *wolti* ir liet. *valtis* ir kt. Tačiau jų istorija labai probleminė. Problema sudaro tai, kad kitose indoeuropiečių kalbose *ē*-kamienas yra labai silpnai atstovaujamas, išskyrus lotynų kalbą, kurioje jis gana stiprus. Be to, tas pats daiktavardis vienose lietuvių kalbos tarmėse yra ar gali būti *ē*-kamieno, o kitose – *iā* ar dar kito kokio kamieno, plg. *eilė* ir *eilià*, *kaltė* ir *kalčià*, *dainė* ir *dainà* ir kt., o būdvardis *didė* netgi gali turėti mišrią – ir *ē*-, ir *iā*-kamienų fleksiją, plg. vns. vard. *didė*, kilm. *didžiōs* ir pan.; vns. vard. *didė* PS I 5, vns. kilm. *didės* PS I 74 ir *didžios* PS I 15, 151, 230, vns. gal. *didy* (= *didę*) PS I 62, 200, II 105 ir *didžiu* (= *didžią*) I 35, 81 ir pan. Todėl ir tyrinėtojų nuomonės dėl *ē*-kamieno kilmės baltų kalbose skiriasi. Vieni jį laiko indoeuropiečių (*i*)*ē*-kamieno tęsiniu¹, kiti – baltų kalbų naujadarų, atsiradusių dėl

¹ Žr. K. Brugmann, Grundriss... II², I, p. 220 ir t.; A. Leskien, Die Bildung der Nomina im Litauischen, Leipzig, 1891, p. 264; И. Эндзелин, Заметки о балтийских именных основах на *-(j)ē* и *jo*, RFV, LXXVI, 1916, p. 292–315; J. Endzelin, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius, 1957, p. 116; P. Skardžius, Zur Entstehung des *ē*- Ausganges im Litauischen, ZfslPh, XXIII, 1955, p. 175.

-iā virtimo į -ē¹. Tačiau didelių abejonių kelia -iā ar -ijā galėjimas virsti į -ē baltų kalbose. Bent šiuo metu jokių duomenų šiam virtimui pagrįsti nėra.

Tai, kad vienas ir tas pats žodis skirtingose tarmėse turi skirtingus kamienus (-ē-, -iā- ar dar kitą), priklauso, matyt, nuo to, kad ir patys tie žodžiai dažnai gali būti jau atskirų tarmių vediniai: tas pats žodis vienoje tarmėje padarytas su -ē-kamieniu, o kitoje tarmėje – su iā-kamieniu. Tiesa, lietuvių žemaičių tarmėje iā- ir ē-kamieno daiktavardžiai yra dažnai sumišę – dažniausiai iā-kamieniai žodžiai pereina į ē-kamienius. Bet šis reiškinys čia gana vėlyvas, atsiradęs dėl *a* ir *ā* po minkštojo priebalsio ir po *j* virtimo į *e*. Būdvardis *didė* greta ir iā-kamienes linksnių formas turi todėl, kad visi kokybiniai *io*-kamieno vyriškosios giminės būdvardžiai turi atitinkamus iā-kamienius moteriškosios giminės daiktavardžius, plg. *žālias* : *žaliā*, *šlāpias* : *šlapiā* ir kt. Kad baltų -ē gali būti kilęs iš -ijā, paprastai nurodoma *sāulė* < **sauliā*, plg. gr. at. ἥλιος, Hom. ἥελιος (iš **σᾱ̃Fελιος*), s. ind. *sūr(i)yaḥ*, *žēmė* < **žemjā* ar **žemijā*, plg. sl. **zemjā*, ir kiti panašūs pavyzdžiai. Bet baltų *žemė*, kaip ē-kamienis, tikriausiai yra susiformavęs baltų kalbų dirvoje, panašiai kaip slavų kalbų dirvoje yra susiformavęs iā-kamienis *zemia*, plg. rus. *nā zemb*, *o zemb*, *na zemí*, sl. *zembnō* ir kt. (žr. N. van Wijk, AfslPh, XLII, 286 p. Matyt, ē-kamienis *sāulė* baltų kalbose yra įgijęs ē-kamieną, o kitose indoeuropiečių kalbose – kitoki kamieną, plg. šio žodžio -l-kamieną indoeuropiečių kalbose (lot. *sol* < **sāuel*, **sāuol*, žr. E. Fraenkel, Lit. et. Wb., p. 765).

Taigi baltų kalbų ē-kamienas greičiausiai yra indoeuropiečių (*i*)ē-kamieno tęsinys. Matyt, vienas kitas lotynų kalbos ē-kamienis daiktavardis turi ē-kamienį leksinį atitikmenį baltų kalbose, plg. liet. *žvāké* ir s. lot. *facēs* „fakelas“, liet. *lāpė* (*l*-<*vl*-) ir lot. *volpēs* „lapė“ (žr. E. Fraenkel, Lit. et. Wb., p. 340 ir nur. liter.). Ir tocharų A ir B kalbose taip pat yra daiktavardžių kamienų su -ē, kurių vienas kitas yra identiškas atitinkamam baltų ē-kamieniui, plg. liet. *orė*, lat. *āre* „arimas, arimo metas“, ir toch. *āre* „Pflug“, liet. *tėkė* „gili vieta upėje“, lat. *tece* „Flug“: toch. *cake* „Fluß“².

Reikia manyti, kad anksčiau baltų kalbose egzistavo -iē ir ē-kamienai, plg. -*o* ir -*io*, -*ā* ir -*iā*-kamienus. Bet vėliau, išnykus *j* prieš priešakinės eilės balsius, iē- ir ē-kamienų paradigmos susiliejo į vieną, ir

¹ Žr. F. Sommer, Die indogermanischen *ia*- und *io*-Stämme im Baltischen, Leipzig, 1914; B. M. Иллич-Свитыч, – ВСЯ, V, p. 113 (42 išn.).

² Plg. W. P. Schmid, Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum, p. 20 (ir nurodytą literatūrą).

dabar jau neįmanoma pasakyti, kuris daiktavardis anksčiau buvo *ē*-kamienis, o kuris *īē*-kamienis. *ē*-kamienių daiktavardžių daugiskaitos kilmininko galūnė anksčiau, matyt, ėjo po kieto priebalsio ir sutapo su priebalsinio kamieno daugiskaitos kilmininko forma, o dėl to, matyt, kai kurie priebalsinio kamieno daiktavardžiai galėjo pereiti ir į *ē*-kamiens, plg. vns. vard. *voverė, obelė* ir kt. Ir tik vėliau, *-īē* ir *ē*-kamienėms paradigmoms jaungiantis į vieną, daugiskaitos kilmininke buvo apibendrintas minkštas kamiengalio priebalsis.

i-KAMIENO ISTORIJA

i-linksniavimo tipui baltų kalbose priklauso vyriškosios ir moteriškosios giminės daiktavardžiai. Ir prūsų raštuose nėra užfiksuotų šio linksniavimo bevardės giminės daiktavardžių. Indoeuropiečių prokalbėje *i*-kamieno daiktavardžiai buvo trijų giminių. Praindoeuropiečių epochoje galėjo egzistuoti gyvosios *i*-kamieno daiktavardžių giminės (vyriškosios ir moteriškosios) ir negyvosios (bevardės) opozicija¹. Indoeuropiečių kalbose šių daiktavardžių kamiengalis galėjo turėti tris balsių kaitos laipsnius: normalųjį *eī, oi, pailgintą – ēī, ōī* ir silpnąjį *-i*. Tos kaitos žymių yra išlikusių ir lietuvių kalboje.

Vienaskaitos vardininko indoeuropiečių formantas yra *-is*, sudėtas iš kamiengalio *i* ir galūnės *-s*, plg. liet. *avis*, lat. *avs*, pr. *assis* „ašis“, s. sl. *gostb* „svečias“ (*-b < -is*), s. v. a. *turi* „durys“, lot. *hostis* „priešas“, gr. *πόλις* „miestas“, het. *ħalkiš* „grūdas“.

Vienaskaitos kilmininkas lietuvių ir latvių kalbose turi galūnę *-ies* (*< -eis*), plg. liet. *avies*, s. lat. ir dial. *avis*, s. sl. *gosti* „svečio“, oskų *aeteis* „dalies“. Galimas daiktas, *-eis* yra sudėta iš kamiengalio *-ei* ir galūnės *-s*.

Vienaskaitos naudininkas rytinių baltų kalbose turi *-ie* (*< -ei*), pvz.: liet. žem. *akie*, lat. dial. *avi*, pr. *nautēi* „vargui“, plg. s. sl. *gosti*, lot. *ovī*, ar *-i*, plg. liet. dial. *avi*, žr. p. 144.

Vienaskaitos galininko indoeuropiečių formantas yra *-im*, plg. liet. *avį*, lat. *avi*, pr. *nautin* „vargą“, s. sl. *gostb* (*b < -in*), gr. *πόλις*, s. ind. *ávim*.

Vienaskaitos įnagininkas lietuvių kalboje gali turėti galūnę *-imi* (*avimi*), sudėtą iš kamiengalio ir *mi*, plg. s. sl. *gostmb*. Be šios galūnės, tarmėse dar pasitaiko *-i*, plg. lat. *avi*, kuri primena s. ind. (vedų) formas su *-ī*, bet greičiausiai yra naujadaras, žr. p. 215. Plačiau

¹ Žr. T. Burrow, *The Sanskrit Language*, p. 244–251.

siai dabar lietuvių kalbos tarmėse yra paplitęs vyriškosios giminės *i*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos įnagininkas su *io*-kamieno galūne *-iu*, o moteriškosios giminės – su galūne *-ia* < **-ian* (< *-iān*), plg. ryt. aukšt. *-iu* (*aviū* „avia“). Kaip matyti, *i*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos įnagininko formos lietuvių kalboje labai įvairios. Įvairios jos buvo ir kitose indoeuropiečių kalbose, turinčiose įnagininko linksnio kategoriją. Senovės indų kalba vediškuoju laikotarpiu turėjo formas *matī* (vns. vard. *matih* „mintis), *gatyā* (vns. vard. *gatih* „vaikščiojimas“) ir *agninā* (vns. vard. *agnih* „ugnis“). Sanskrite moteriškosios giminės *i*-kamienių vienaskaitos įnagininkas buvo *matyā*, o vyriškosios ir bevardės – *agninā*, *variṇā* „vandenimi“. Slavų kalbų moteriškosios giminės *i*-kamieniai jau slavų prokalbėje turėjo galūnę *-bjq*, plg. s. sl. *kostbjq*, o vyriškosios giminės – *-bmb*, plg. s. sl. *pqtbmb*. Lietuvių kalbos moteriškosios giminės *i*-kamieniai čia turi galūnes *-im(i)*, *-ia*, *-e*, *-i*, o vyriškosios – *-im(i)*, *-iu*. Iš kur ir kaip atsirado toks šio linksnio formų įvairumas? Paseksime šio linksnio formų raidą nuo pat lietuvių kalbos raštijos pradžios.

XVI–XVII a. lietuvių kalbos paminkluose moteriškosios giminės daiktavardžiai dažniausiai turi galūnę *-imi*:

1) Mažvydo raštuose: *mostimi*, *peczetimi*, *smertimi*, *schirdimy*, *schirdimi*, *tulβimi*, *ugnimi*, *karschtu ugnimi*, *ugnimy*;

2) B. Vilento raštuose: *dukterimi*, *moterimi*, *smertimi*, *mostimi*, *schirdimi*, *tulβimi*, *ugnimi*;

3) J. Bretkūno raštuose: *awimi*, *czestimi*, *deschintimi*, *dwideschintimi*, *dukterimi*, *gelszimi*, *ischmintimi*, *ischmintime*, *peczetimi*, *petimi*, *prieβastimi*, *moterimi*, *schirdimi*, *tulszimi*, *vgnimi*;

4) M. Daukšos raštuose: *awimi*, *buitimi*, *dęβintimi*, *dukterimi*, *ietimi*, *iβmintimi*, *kelažimi*, *mokeštimi*, *móterimi*, *móterimi* DP 389²⁹, *móterimi* DP 488⁴⁰, *móterimi* DP 37⁴¹, 565⁴⁹, *móterimi*, *pilnastimi*, *priežastimi*, *priežastmi*, *priežastimi*, *prīžastimi*, *sultimi*, *smertimi*, *šęšęrimi*, *βirdimi* (DP 26 k.), *βirdimi* DK, *βâknimi*, *βâknimi*, *tulžimi*, *úgnimi*, *winimi*;

5) 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“: *dallimi*, *dalimi*, *peczetimi*, *petczetimi*, *prieβastimi*, *paβintimi*, *vgnimi*, *smertimi*, *schirdimi*.

Jau senuosiuose mūsų kalbos paminkluose vartojama ir trumpoji vienaskaitos įnagininko forma (*-im*). Aukštaičio vakariečio J. Bretkūno raštuose tokia forma reta: *moterim* BrP I 179⁵, 316¹⁵. B. Vilento raštuose ji visiškai nevartojama. Reta ji ir XVII a. rašiusio aukštaičio vakariečio D. Kleino raštuose. Jo „Maldų knygelėse“ vartojamos

tik ilgosios formos *tulžimi, ugnimi*. „Naujose giesmių knygosė“ šalia ilgųjų *petimi* 150 (2 k.), 152 (2 k.), *pécztimi* 109, *smertimi* 91, 208, 212, 505, 507, 572, 590, *tulž'mi* 80, *tulžimi* 86, *ugnimi* 246, 425, 530, 563 vartojamos jau ir trumposios: *géližim'* 427, *kitrastim'* 155 (2 k.), *mostim'* 324, *smertim* 70, *smertim'* 83, 517, *tulžim* 77. D. Kleinas beveik visada žymi dar ir šių formų sutrumpėjimą (kableliu viršuje), be to, daugumas jų gali būti sutrumpintos ritmo sumetimais. Retos trumposios formos ir Bytnerio „Naujame Testamente“: *moterim* Luc II 5, Matth XXIX 10.

Aukštaičio viduriečio M. Daukšos raštuose trumposios formos pavartotos tik porą kartų: *motėrim'* DP 493₂₁, *priežastim'* DK 151₂₀. Abiem atvejais pažymėtas ir sutrumpėjimas.

Aukštaitis rytietis K. Širvydas vartoja tik trumpąsias formas: *gielažim, gulbim, dalim, moterim, priežastim, naktim, ugnim, volaktim*. Ilgoji forma čia labai reta: *statimi* PS II 244₁₁, *tulzimi* PS II 90₂₃, PS II 90₃₂.

1653 m. Kėdainių leidiniuose vartojamos beveik tik trumposios formos: plg. *buytim, pilim, piestym, smertim, vgnim* ir kt.

Kaip matyti, vienaskaitos įnagininko trumpėjimo procesas lietuvių kalbos tarmėse vyko nevienodu laiku. Anksčiausiai jį sutrumpino aukštaičiai rytiečiai, aukštaičiai vakariečiai ir viduriečiai XVI a. dar vartojo ilgąsias formas. Šiandien jau ir aukštaičiai vakariečiai vartoja tik trumpąsias formas: *dukteriñ, seseriñ, pažastiñ, širdiñ* ir kt.

Tokio įnagininko sutrumpinimo negalima laikyti dėsningu fonetiniu reiškiniu, nes jis įvyko visose lietuvių kalbos tarmėse – net ir tose, kur trumpieji žodžio galo balsiai išlieka sveiki. Ilgosios formos buvo pakeistos patogesnėmis trumpomis dėl dviejų priežasčių: 1) jos geriau derinosi prie kitų trumpesnių vienaskaitos linksnių formų, 2) jos geriau derinosi prie greta jų be jokio reikšmės skirtumo vartojamų trumpesnių formų su galūne *-ia* (*širdžia*).

i-kamieno daiktavardžių vienaskaitos įnagininkas su galūne *-ia* plačiai vartojamas XVI–XVII a. lietuvių kalbos paminkluose:

- 1) B. Vilento raštuose: *akie, ischmintzė, smiercze, schirdze*;
- 2) J. Bretkūno raštuose: *ake, nakcze, pilnascze, pilnaschcze, smercze, schalle, schale, sirdzia, schirdzia, schirdze, schirdse, vgne, Tulsze, tulße*;
- 3) M. Daukšos raštuose: *ieczia, ißminczia, ißminczia, ißminczia, ißmincze, deßimcze, deßimcze, nakczia, nakcze, pilnascia, pilnascia, pilnascia, pilnasczia, pažinczia, priežasfcia, priežasczia, priežascia, priežast-*

czia, priėžascia, rakcia, ragcė, βirdžia, βirdzia, sirdzia, βirdže, βyrdze, smerczia, tulę, vgnia;

4) M. Petkevičiaus 1598 m. katekizme: *akia, iβmincia, hadnascia, macia, mace, mačia, motere, pećiečia, pokornascia, pilnaščia, rupescia, rupescie, smerčia, βmerčia, sirdžia, uczćiwascia, ugnia;*

5) 1600 m. „Margaritoje Theologicoje: *deschimcze, dingsce, dinkcze, dinkscze, ischimcze, ischmincze, mace, matce, matcze, matce, matcze, paβinczia, pazincze, pilnascze, prieβacze, prieβascze, prieβiascze, schirdze, schirdcze, wlosnascze;*

6) 1605 m. anoniminiame katekizme: *móteriu, βirdziu, βirdžiu, βyrdziu, wilćiu;*

7) K. Širvydo raštuose: *atminćiu, priežasciu, širdziu, širdžiu, širdžiu, smerćiu* (mot. g.), *wilćiu* (visur čia *-iu = -ia*);

8) 1653 m. „Knygoje nobažnystės“: *akia, ause, ižgaščia, iβmincia, macia, mačia, páβincia, βirdžia, βirdžia, szyrdžia, smerčia, smearčia, sirdžia, szirdžia;*

9) 1653 m. „Sumoje“: *deaβimčia, iβmincia, moščia, priežascia, smerczia, smerčia, βirdžia, tulzia, ugnia;*

10) 1653 m. „Maldose krikščioniškose“: *nakcia, pažincia, priežaščia, rupeščia, smerčia, βirdžia, tulžia, ugnia;*

11) D. Kleino „Maldų knygelėse“: *βirdže;*

12) D. Kleino „Naujose giesmių knygoje“: *išmincze, nakcze, raskaβe, βirdže, βirdže, βirdza, szirdže, ugne;*

13) 1701 m. Bytnerio „Naujame Testamente“: *akė, iβmincia, nákcze, ake, βirdze;*

14) 1753 m. Olševskio „Bromoje“: *dale, awse, misle, sesere, sirdzie, ugnie.*

Daugelyje mūsų aukštaičių tarmių moteriškosios giminės *i*-kamineinių vienaskaitos įnagininkas taip pat turi galūnę *-ia < -ian* (rytiečiai dėl to turi *-iu*): *dūktere, širdže, pāžašče, sēsere* (pazanavykio kapsai, Jurbarkas), *akė, ánče* (Garliava, Palomenė), *ánče* (Žasliai), *ugnė, usnė, nakčė, kárče, svirče* (Šiauliai), *kárče, širdže* (Šakyna), *aviù, pirciù* (Leipalingis), *akiù, ašiù, dūkteriu, ausiù, blužniù, gėlažiu, grúndziu, kúndziu, liüciù, móteriu, nósiu, óbeliu, pirciù, rúkščiu, rūšiù, prāpulciu, svirciu, šakniù, sérdziu, širdziu, vociù, ugniù, sāsariu, tulžiù, žuviù, žüsiù* (Linkmenys), *kárciu, širdziu* (Dotinėnai), *akiù, nakćiu, únkščiu, usniù* (Svėdasai), *pólciu, širdziu, únćiu* (Skapiškis), *kórćiu, žuviù* (Palėvenė), *ùgni* (*-i = ia*, pļg. *jáuji, sáuji*), *širdži, aüsi* (Raguva), *širdž* (Šeduva),

únčiu, pálčiu, ugniù (Debeikiai), *únč, širdž* (Biržai), *širdž, pòš* (Pašviti-
nys), *àk, šėrdž* (Pasvalys) ir kt.

Galūnė *-ia* dabar čia bendra su *iā*-kamieno galūne *-ia*. Galima būtų manyti, kad ir į *i*-kamieną ji pateko iš *iā*-kamieno. Bet tada reikia iš-aiškinti, koku keliu ji čia galėjo patekti: juk *i*-linksniavimas su *iā*-linksniavimu senovėje daugiau bendrų linksnių formų neturėjo. Analogijos keliu su vienaskaitos naudininku, turinčiu *-iai*, ji patekti negalėjo, nes naudininke galūnė *-iai* atsirado vėliau. B. Vilento, M. Daukšos raštuose, M. Petkevičiaus 1598 m. katekizme, 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“, 1605 m. anoniminiame katekizme naudininkai su *-iai* dar visai nevartojami. Galėtų būti dar vienas kelias: *i*-kamieno vyriškosios giminės daiktavardžiai *io*-kamieno galūnę *-iu* pirmiau įgijo vienaskaitos įnagininke, o kadangi *iā*-kamienas, kaip moteriškosios giminės kamienas, egzistuoja greta vyriškosios giminės *io*-kamieno, tai moteriškosios giminės daiktavardžiai įgijo *iā*-kamieno formą. Tačiau XVI–XVII a. lietuvių kalbos paminkluose vyriškosios giminės *i*-kamieno daiktavardžiai dar beveik visada turi galūnę *-imi*:

1) M. Mažvydo raštai: *tewonimi, wandenimi, Wieschpatimy*;

2) B. Vilento raštai: *akmenimi, debiesimi, kriksczionimi, lignonimi, smertimi, tiewainimi, tiewonimi, wandenimi, Wieschpatimi*;

3) J. Bretkūno raštai: *akmenimi, aschmenimi, debesimi, gentimi, krikščczonimi, piemenimi, santiewonimi, tiewonimi, wandenimi, Wieschpatimi, szwierimi, szwerimi*;

4) M. Daukšos raštai: *ákmenimi, akmenimi, gełūnimi, gentimi, krikščczonimi, krikščczonimi, liemenimi, ligōnimi, pàlikūnimi, tėwainimi, tėwūnimi, patimi* (DP 22 k.), *piemenimi, piemienimi, βunimi, wagimi, wandenimi, wandenime, Wieβpatimi* (90 k.);

5) 1600 m. „Margarita Theologica“: *tewonimi, wandenemi, wandenimi, Wieschpatimi*;

6) 1605 m. anoniminis katekizmas: *kriksczionim, wieβpatim*;

7) 1653 m. „Knyga nobažnystės“: *wieβpatim*;

8) 1653 m. „Summa“: *krikščionimi, giantim, dwarionimi, piemenim, wagim, wandeanimi, wandenimi, wandenim, wieβpatim*;

9) D. Kleino „Maldų knygelės“: *gentimi, pillonimi, smertimi, wandenimi, Wiešpatimi*;

10) D. Kleino „Naujos giesmių knygos“: *akmenim', petimi, smertimi, smertim*;

11) 1701 m. S. Bytnerio „Naujas Testamentas“: *akmenimi, debesimi, ligōnim, krikščczionimi, pėtimi, wandenimi, Wieβpatimi, Wieβpatim*.

io-kamenė vienaskaitos įnagininko forma senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose vartojama retai. Mažvydo, Vilento raštuose, 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“ ji visiškai nepasitaiko. M. Daukšos raštuose rasta tik *ākmeniu* DP 20₁₅, 185₄₈ (šalia *viešpatimi* (89 k.), *piemenimi* (25 k.), *vandenimi* (11 k.)) ir t. t. Labai retai ji randama J. Bretkūno raštuose: *debesiu* Br II 337₁₅, *ischganscziu* BrP I 50, *ischgansczu* BrP I 79₂, *krikschzoniu* BrP II 126_{6,16,21}, *smercziu* BrP II 368₁₀, *meschkeriu* BrP II 328, *aūgmeniu* BrB Jes 34. J. Bretkūno Biblijoje, tiesa, yra pataisytų *Wieschpatimi* į *Wieschpaczu*, pvz., Ps 105. 1605 m. anoniminiame katekizme iš 8 vyriškosios giminės *i*-kamieno daiktavardžių formų tik viena yra *io*-kamenė: *tėwainiu* 139₁₂ (plg. *tėwainimi* 14₅). Dažniau vartojama ji M. Petkevičiaus katekizme: *ligoniu* 31₂₅, *wandeniū* 50₂₁, 193₄ šalia *tewaynimi* 253, *wandenim* 181 ir K. Širvydo raštuose: *ākmeniu* SzD 2, PS I 171₂₂, *tewayniu* PS I 67₁₃, 104₂, II 59₆, tuoy *wandeniū* PS I 189₁₆, *wundeniu* SzD 426, PS I 69₁₅, 277₁₇, 355₁₃, II 70₁₃ šalia *i*-kamienių *menesim* PS I 116₁₁, *miesćionim* PS I 152₇, *Wiešpatim* PS I 12₁₆, 54₁₆, 67₁₃, II 173₂₀, *βunim* PS II 157₈, *wundenim* SzD 265, PS I 187₂₅, 214₁₂, II 121₉, *žwerim* PS II 157₆. Vėlesniuose raštuose ji palyginti taip pat dažnesnė. 1653 m. Kėdainių leidiniuose randame: *ākmeniu* KnN 213, MKr 17, *krikščioniu* Su 39, *pijimeniu* MKr 74, *raskasiu* Su 48, *wandeniū* MKr 14,21, Su 109, 137, 197, 206, *wiešpaciu* Su 60, 70. 1653 m. „Sumoje“ iš 20 vyriškosios giminės *i*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos įnagininkų 8 yra *io*-kamieniai. D. Kleino raštuose taip pat yra *io*-kamienių vienaskaitos įnagininkų: *smercu* KIM 110, KIG 254, 369, 486, 494, 498, 499, 525, *smerczu* KIG 57, 200.

Tuo tarpu įnagininko forma su galūne *-ia* dažna, kaip matėme, jau seniausiuose mūsų kalbos paminkluose. Sakysim, Daukšos „Postilėje“ iš 12 žodžio *vanduo* įnagininkų turime tik du *io*-kamienius, o visus 89 *viešpatimi*, visus 25 *piemenimi* ir t. t. Tuo tarpu formos su *-ia* čia nepalyginamai dažnesnės. Tai matyti iš šio santykio:

<i>širdimi</i>	32 k.	–	<i>širdžia</i>	4 k.
<i>išmintimi</i>	1 k.	–	<i>išminčia</i>	11 k.
<i>dešimtimi</i>	1 k.	–	<i>dešimčia</i>	3 k.
<i>ietimi</i>	2 k.	–	<i>iečia</i>	1 k.
<i>priežastimi</i>	31 k.	–	<i>priežasčia</i>	6 k.
<i>tulžimi</i>	4 k.	–	<i>tulže</i>	1 k.
<i>ugnimi</i>	10 k.	–	<i>ugnia</i>	1 k.

Tik forma su *-ia*: *nakčia* 4 k., *pažinčia* 2 k., *pilnasčia* 4 k., *rakčia* 4 k., *smerčia* 1 k.

Taigi vargu ar šis *i*-kamieno įnagininkas yra naujadaras pagal *iā*-kamieno įnagininką. Greičiausiai čia mes turime formą, tapačią su s. sl. *kostbjǫ*, plg. s. ind. *matyā* (be galūnės nosinio). Tiesioginis jos atitikmuo lietuvių kalboje būtų **naktijan* = s. sl. *noštbjǫ*. Sufikso *-ij-* dar lietuvių-latvių bendrosios kalbos epochoje galėjo virsti *j*¹. Greičiausiai *-ij-* išvirtęs *-j* ir *i*-kamieno daugiskaitos kilmininke: *ugnių* iš **ugnijōn*, plg. s. sl. *gostbjb* ir gr. dial. *πολιων*. Kad net kirčiuotas *-ij-* galėjo virsti *-j-*, rodo senovės indų, lotynų ir graikų kalbų paralelės². Vadinas, **naktijan* turėjo virsti **naktijan* > *nakčia*.

Vienaskaitos vietininkas lietuvių kalbos tarmėse labai įvairuoja, žr. p. 153. Seniausia šio linksnio forma yra sudaryta iš formos **akēi* ir postpozicijos *en*.

Daugiskaitos vardininko indoeuropiečių formantas yra **-ejes*, sudėtas iš kamiengalio *ei* ir galūnės *-es*, plg. s. ind. *avayah* „avys“, gr. *πόλεις* (*-εις* < *-ejes*), lot. *hostēs* (*-ēs* < **-ejes*). Baltų kalbose, plg. liet. *avys*, lat. *avis*, pr. *ackis* „akys“, galūnė *-ys* yra išriedėjusi iš **-ijes*, plg. s. sl. dgs. vard. *gostbje* „svečiai“ (*-bje* < **-ijes*), kadangi formante *-ijes*, galėjo išnykti *e* po *j* ir prieš *s*, o **-ijs* turėjo virsti *į* *-ys*. Toks *-ijes*, matyt, yra atsiradęs vietoj *-ejes* dėl kitų linksnių, turinčių istorinį kamiengalį *i*, įtakos (plg. dgs. naud. *avimus*, įnag. *avimis*). Formanto *-ejes* refleksas gali būti dar išlikęs kai kuriose rytinėse lietuvių kalbos tarmėse, plg. dgs. vard. *ākies*, *nākties*, *aūšies*, *āvies*, *kārties* (Tverėčius, Latakiškė ir kt.). Galūnė *-ies* čia gali būti išriedėjusi iš **-ejes*, išnykus *-e-*, per **-eis*. Tiesa, J. Endzelynas šias formas laiko naujadarais, atsiradusiais dėl įvardžių *pāties*, *ānies* įtakos; pats *ānies*, esą, atsiradęs, sumišus formoms *ānys* ir *aniē*, pagal *ānies* atsiradęs ir *pāties*³. Tačiau abejotinas toks gana retos įvardžių formos aktyvumas vėlesniais laikais. J. Otrėbskis formos su *-ies* kilmę aiškina kitaip: jo manymu, *ākies* atsiradusi greta vns. kilm. *akiēs* pagal dgs. vard. *dūkteres*: vns. kilm. *dukterēs* santyki⁴. Kadangi baritoninio kirčio daugiskaitos vardininko forma su *-ies* yra visai identiška baritoninio kirčio vienaskaitos kilminin-

¹ Taip mano F. Fortunatovas, žr. Отчет о деятельности отделения русского языка и словесности императорской академии наук за 1911 год, p. 9. Jam pritaria J. Endzelynas, žr. KZ,L, p. 24.

² K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I², 1, p. 96; K. Brugmann – A. Thumb, Griechische Grammatik, München, 1913, p. 65.

³ Žr. И. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, Харьков, 1911, p. 176; J. Endzelins, Baltu valodas skaņas un formas, p. 132.

⁴ J. Otrėbski, Gramatyka języka litewskiego, III, p. 41.

ko formai, tai vargu pirmoji yra naujadaras: tokių skirtingų linksnių formų vienodumo paprastai yra vengiama. Atrodo, kad laikyti daugiskaitos vardininko formą su *-ies* naujadaru nėra jokio reikalo. Kadangi *-*ejes* virtimas baltų kalbose į *-*iies* negalėjo būti dėsningas fonetinis reiškinys, o įvykęs dėl kitų linksnių įtakos, tai tam tikru metu greta *-*iies* turėjo egzistuoti ir *-*ejes*, o kai kuriose tarmėse ir iš viso forma su *-*ejes* galėjo likti sveika. Pastarosios refleksas ir išliko rytų aukštaičių tarmėse, išlaikiusiose senąjį priebalsinio kamieno dgs. vard., pvz., *ākmenes*, senąjį *u*-kamieno dgs. vard., pvz., *sūnaus* ir kt. Kitose baltų kalbų tarmėse išgalėjo forma su *-ys*, kadangi ji geriau atitiko visą daiktavardžių linksniavimo sistemą, plg. dgs. vard. *rañkos*, *kātės*, *sūnūs*, *āvys* ir gal. *rankàs*, *katès*, *sūnus*, *avis*.

Daugiskaitos kilmininkas, plg. liet. *avių*, lat. *avju*, gali turėti istorinį formantą *-*jōm* ar *-*ijōm*, plg. av. *-yaqm* (*θrayqm* „trijų“), s. sl. *gostьjb*, gr. kret. *πολιων*, lot. *hostium*.

Daugiskaitos naudininkas lietuvių, gal būt, ir latvių kalboje turėjo formantą *-imus*, sudėtą iš kamiengalio ir galūnės *-mus*, plg. liet. *avim(u)s*, lat. dial. *avim(s)*¹, plg. s. sl. *gostьmѣ*, got. *anstim*.

Daugiskaitos galininko indoeuropiečių formantas yra *-ins*, t. y. kamiengalis + galūnė *-ns* (*<-*ms*), plg. liet. *avis* (*-is < -*ins*), lat. *avis*, pr. *nautins*, *ackins*, got. *gastins*, gr. kret. *πόλινς*.

Daugiskaitos įnagininkas lietuvių, gal būt, ir latvių kalboje turėjo formantą *-*imīs*, sudėtą iš kamiengalio ir galūnės *-mīs*, žr. p. 172, pvz.: liet. *avimis*, lat. dial. *acimis*², plg. sl. *gostьmi*.

Daugiskaitos vietininkas lietuvių kalboje dažniausiai yra postpozicinis (*akyse < dgs. gal. *akins* ir postpozicijos *en*, žr. p. 162). Rytinėse lietuvių tarmėse pasitaiko ir inesyvo forma *akisù*, plg. s. sl. *gostьchѣ*, s. ind. *avišu*. Pietų vakarų aukštaičių tarmėje pasitaikanti forma *akisè* yra kontaminacijos keliu kilusi iš *akysè* ir *akisù*. Rytų aukštaičių tarmėse vartojama forma *akysu* irgi, matyt, kontaminacijos keliu kilusi iš *akisu* ir *akyse*. Koks balsis išnykęs po galinio *s* latvių kalboje, plg. *acis* „akyse“, sunku pasakyti.

Daugiskaitos šauksmininkas nesiskiria nuo vardininko. Vienaskaitos šauksmininkas lietuvių kalboje turi specifinę formą su *-ie < -ei*, plg. s. sl. *gosti*, s. ind. *ave*. Ši forma, pvz., *aviē*, reprezentuoja grynam istoriniam kamienui.

¹ Latvių literatūrinė kalba ir daugelis tarmių dabar turi dgs. naud.-įnag. formą *avīm* su pailgintu *ī* pagal *ā*-, *ē*-kamieno daiktavardžių naudininką – įnagininką.

² Žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 443.

Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose vyriškosios giminės *i*-kamieno daiktavardžiai greta *i*-linksniavimo turi jau ir *io*-linksniavimo formas. Ypač dažnai *io*-kamienės formas turi vienaskaita. Daugiskaitoje *io*-kamienės formos žymiai retesnės.

Senuosiuose paminkluose dažnos *io*-kamienės vienaskaitos kilmininko formos, vartojamos greta *i*- ar priebalsinių formų¹, pvz.:

1) M. Mažvydo raštuose: *smercza*, *smertza* greta dažnų *smerties*, *smertes*, *smertis*;

2) B. Vilento raštuose: *akmenia*, *smercza*, *smerczia*, *wandenia* (plg. aliatyvą *smiercziop*, *smercziop*) greta dažnesnių *akmens*, *smerties*, *wandens*;

3) J. Bretkūno raštuose: *akmenio*, *rupesczio*, *menesio*, *semenio*, *wandenio*, *wandęnio*, *wandinio* (plg. aliatyvą *wandiniop*) greta dažnų *akmens*, *wandens*; *menesies* Esth 9, Ezech 1 ir kt., *rupesties* BrP II 400;

4) M. Daukšos raštuose: *akmenio*, *akmęnio*, *ákmênio*, *meanesio*, *mêneasio*, *pęczio*, *wándęnio* greta žymiai dažnesnių *akmenes*, *akmenies*, *vandenes*, *menesies* DP 542₃ ir kt.;

5) M. Petkevičiaus katekizme: *wandenio*, *smercia* greta dažno *smerties*;

6) 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“: *akmenia*, *liemene*, *wandinia* greta *liemens*, *vandens*;

7) 1605 m. anoniminiame katekizme: *peciô*, *peciô*;

8) K. Širvydo raštuose: *akmenio*, *menesio*, *piemenio*, *stamenio*, *wundenio* greta retų *piemenies* ir kt.;

9) 1653 m. reformatų leidiniuose: *akmenia*, *akmenio*, *ligonia*, *menesio*, *menesia*, *wandeania*, *wandenia*, *weandienio*, *wandienio*, *wandania*;

10) D. Kleino raštuose: *wandienio* greta žymiai dažnesnio *wandens*;

11) 1701 m. Bytnerio „Naujame Testamente“: *akmenio*, *ákmienio*, *menesio*, *wandienio* greta *akmenies*, *akmens*, *vandens*.

Dėl *io*-kamienių vienaskaitos naudininko formų žr. p. 146 ir t., dėl vienaskaitos įnagininko formų – p. 197.

Daugiskaitos vardininkų, perėjusių į *io*-kamiens, senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose reta. Dažniau jie vartojami J. Bretkūno raš-

¹ Vyriškosios giminės *i*-kamieno daiktavardžių lietuvių kalboje nedaug. Todėl ir senuosiuose paminkluose jie reti. Čia kartu nagrinėjami ir priebalsinio kamieno daiktavardžiai, perėję į *i*-kamiens, o vėliau į *io*-kamiens. Žemiau pateiktų pavyzdžių tiksliai metriką žr. И. Казлаускас, Сокращение употребления имен существительных с основой на *-i* в литовском языке, ВСЯ, V, p. 71 ir t.

tuose, „Biblijoje“, pvz.: *akmenei, pętei, piemenei, wandinei, wandenei, szwieri*. J. Bretkūno „Biblijoje“ yra pataisytų *io*-kamienių vardininkų į *i*-kamienius, pvz., *pagonei* Ephes 3 pataisyta į *pagonis*, o tai rodo, kad to meto tarmėse galėjo būti dažniau vartojamos *io*-kamienės *i*-kamieno formos. *i*-kamienės formos Bretkūno raštuose vyraujančios, pvz., *akmenis, gentis, krikščzonis, krikščzionis, debesis, dwarionis, arabionis, mieszczionis, miesczonis, nepatis, padonis, pagonis, piemenis, pieminis, pillionis, rimlianis, Rimianis, semlionis, tewainis*, tris *tūkstantis*, penki *tukstantis, schunis, wagis, wandenis, neczisti βweris*, keturi *schwieris* ir kt.

K. Širvydo raštuose pavartota tik viena *io*-kamienė forma *akmeniey* PS I 270₃ greta dažnų *akmenes, wundenes, žvėrys* ir kt.

io-kamienių daugiskaitos vardininko lyčių randame dar ir 1701 m. Bytnerio „Naujame Testamente“, pvz., *gencei, wieβpaczei, žwerei* greta žymiai dažnesnių *i*-kamienių, pvz., *akmenis, debesis, βwiesi debesis, kėturi dėβimtis, ketur' dėβimtis, gentis, pagonis, pagónis, pirmunis, Eypcionis, piemenis, mieβcionis, βunis, wagis, keturi žweris* ir kt.

Kituose peržiūrėtuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose vartojamos tik *i*-kamienės daugiskaitos vardininko lytys, pvz.:

1) M. Mažvydo raštuose: *debesis, gijentis', gentis, criksczionis, chriksczanis, chriksczonis, pagonis, piemenis*;

2) B. Vilento raštuose: *akmenis, arabionis, gientis, chriksczonis, pagonis, piemenis, piemenis, schunis, wagis, wieschpatis*;

3) M. Daukšos raštuose: *atskalūnis, atskalūnis, átskalūnis, átskalūnis, dėβesis, krikβczionis, krikβczionys, ligónis, ligónis, mieβczionis, pálikūnis, pálikūnis, piemenis, ūsis*;

4) 1598 m. M. Petkevičiaus katekizme: *anglis, krikšćionis, krikscionis, pahonis, žweris*;

5) 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“: *gentis, chriksczonis, pagonis, tęwonis*;

6) 1605 m. anoniminiame katekizme: *krikβczonis*;

7) 1653 m. Kėdainių leidiniuose: *ákmenis, giantis, debesis, krikščionis, pagonis, piemenis, Rimionis, rupestis, wagis, wieβpatis*;

8) D. Kleino raštuose: *augmenis, gentis, krikβczonis, krikšćionis, krikščzonis, krikšćionis, ligonis, pagonis, piemenis, szunis, žweris*.

Daugiskaitos naudininkas – mažai vartojamas linksnis. Senuosiuose paminkluose jis retas. Labai nedaug ir *io*-kamienių *i*-kamieno daugiskaitos naudininko lyčių. Jų turime tik Bretkūno raštuose, pvz.,

*pagonams*¹, *krikschczioniems*, *piemenems*, *wissiemus* *βweriemus* *greta* *debesims*, *krikščionims*, *pagonims*, *piemenimus*, *piemenims*, *Rimianims*, *mieščionims*, *šunims*, *viešpatims*, *zemplionims*, *žvērims* ir kt. Kituose peržiūrėtuose XVI a. paminkluose *io*-kamienių šio linksnio lyčių nerasta.

Vėlesniuose raštuose *io*-kamienės daugiskaitos naudininko formos taip pat retos. 1653 m. „Sumoje“ pavartotas naud. *ligoniams* 104 greta *pagonims*, *pagonims*, *piemenimus*, *krikščionimus*, *giantims*, *wagimus* ir 1790 m. „Balse širdies“: *krikščioniemus*, *piemeniemus* greta *wandenims*, *žwierims* ir kt.

Nemaža senuosiuose paminkluose yra daugiskaitos galininko *io*-kamienių formų. Greta gausių *i*-kamienių *io*-kamienės daugiskaitos galininko formos pasitaiko M. Mažvydo ir M. Daukšos raštuose, pvz., *chriksczianius*, *peczius*, *mieβczionius*. Palyginti nemaža jų J. Bretkūno raštuose. „Postilėje“ greta dažnų *i*-kamienių *akmenis*, *dantis*, *debesis*, *krikščionis*, *miesčionis*, *pagonis*, *piemenis*, *pieminis*, *tukstantis* vartojami *io*-kamieniai dgs. gal.: *anglius*, *ligonius*, *menesius*, *rimlionus* (plg. dgs. vard. *Rimlianis*), *tukstanczius*, *βmonius*². Bretkūno „Biblijoje“ randame *akmenius*, *kirmius* (plg. dgs. vard. *wissokie kirmis*), *ligonius*, *menesius* (greta *menesis*), *pagonius* (greta *pagonis*), *pęczius*, *pæzius* (paraštėje *petys*), *pagonius* (*u* įterpta), *piemenius*, *olekczius* (*czius* pabraukta ir viršuje užrašyta *tis*), *schirdzius* (pataisyta į *-dis*), *szardžius*, *szwerius* (išbraukta *u*), *wandenius* ir kt.³ M. Petkevičiaus katekizme greta *i*-kamienių *dantis*, *pahonis* pavartoti *io*-kamieniai *krikščionius*, *wandenius*. 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“ randame vienintelį *mokesczuz* 219^b greta *krikščionis*, *ligonis*, *pagonis*, *žemlonis*. K. Širvydo „Punktuose sakymų“ greta *i*-kamienių *akmenis*, *debesis*, *piemenis*, *žvėris* randame *io*-kaminius *akmenius* PS II 36²³, 214²⁸, 216¹⁵, *mènesius* PS I 28²¹.

Vėlesniuose raštuose *io*-kamienės daugiskaitos galininko lytys gana dažnos, pvz.:

1) 1653 m. „Maldose krikščioniškose“: *krikβczionius*, *piemenius* greta *debesis*, *piemenis*⁴;

2) 1653 m. „Sumoje“: *akmenius*, *menesius*, *tewaynius*, *vieβpačius* greta *krikščionis*, *piemenis*;

¹ Gali būti *o*-kamienė lytis.

² Gali būti *io*-kamieniai dgs. gal. *pagonus* BrP J 154, *wandenus* BrP I 145, 153, 308.

³ Dgs. gal. *akmenus* 2 Chron 9, *menesus* Jud 8, *smaginus* Hebr 4, *wandenus* Nah 1 gali būti ir *o*-kamienės formos.

⁴ Dgs. gal. *wandenus* 112 gali būti ir *o*-kamienė lytis.

3) D. Kleino „Maldų knygelėse“: *wiešpačius, wandenus*¹ greta *debbesis, lignonis*;

4) D. Kleino „Naujose giesmių knygoje“: *rupesczus, wagijs, wandenus*² greta *debbesis, débesis, krikščionis, padonis, pagonis*;

5) 1790 m. „Balse širdies“: *wandenius* greta *debbesis, wandenis, žwieris*.

Daugiskaitos įnagininkas senuosiuose paminkluose dažniausiai išlaikęs *i*-kamienę fleksiją. Kai kuriuose jų tik ir vartojamos *i*-kamienės formos, pvz.: M. Daukšos raštuose: *atskaluonims, gentimis, krikščionimis, lignonimis, palikuonimis, piemenimis, obuolimis, tewainimis, tewonimis* ir kt., 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“: *dantimis, gentimis, miesczonimis, tewonimis, wandenimis* ir kt.

Kituose paminkluose *io*-kamienės daugiskaitos įnagininko formos labai retos. M. Mažvydo raštuose randame tik vieną *io*-kamienę formą *Criksczoneis*, B. Vilento raštuose – tik *tiewaineis, rupesteis, pirmūneis* greta *akmenimis, dvaronimis, miesczonimis, piemenimis, sqtiewonimis, tewainimis* (EE 116₁₇), *tiewonimis* E 25.

Dažnai *io*-kamienės daugiskaitos įnagininko formos vartojamos J. Bretkūno raštuose, pvz., *akmeneis* BrP, BrB, *dwaroneis*³ BrP, *piemenis* BrP, BrB, *meneseis* BrB, *tewaineis* BrB, *santewaineis* BrB, *pagoneis* BrB, *peteis* BrB, *wageis* BrB, *szwiereis* BrB, *szwereis* BrB ir kt. „Biblijoje“ kartais *io*-kamienės formos taisomos į *i*-kamienes, pvz., *akmeneis* pataisyta į *akmenimis, akmeneis* (*-neis* pabraukta ir viršuje užrašyta *-imis*), *akmeneis* (paraštėje *-nemis* arba ištaisyta į *-nemis*), *gelszais* pataisyta į *gelszimis, swiereis* pataisyta į *swierimis* ir kt. Toks taisymas rodo pastangas norminti kalbą ir šnekamojoje kalboje, matyt, dažnas *io*-kamienės lytis taisyti į *i*-kamienes. Iš tikrųjų, Bretkūno „Postilėje“ kai kurių žodžių *io*-kamieniai daugiskaitos įnagininkai dažnesni, negu *i*-kamieniai. Pvz., „Postilės“ II d. *akmuo* ir *piemuo* turi tik *io*-kamienės daugiskaitos įnagininko formas. „Postilės“ I d. aptinkame *akmenimis* (1 k.) ir *akmeneis* (3 k.)⁴.

¹ Gali būti ir *o*-kamienė lytis.

² Gali būti ir *o*-kamienė lytis.

³ Plg. *dwarionimis* BrP I 33₉.

⁴ Tačiau tik *i*-kamienės daugiskaitos įnagininko formos „Postilėje“ yra: *dantimis* BrP II 288, *krikschczionimis* BrP I 237, 249, II 214, *krikschczionims* BrP I 246, *wagimis* BrP II 60 (3 k.), 161, 164 (3 k.), 165.

Dabar mūsų tarmėse vyriškosios giminės *i*-kamieno daiktavardžiai greta *io*-kamienių lyčių turi jau ir *io*-kamienes, pvz.:

Vienaskaita

vard. *vagìs*
kilm. *vagièš* || *vāgio*
naud. *vāgie*, *vāgi* || *vāgiui*, *vāgiuo*
gal. *vāgì*
įnag. *vagiñ* || *vagiù*
viet. *vagìj*, *vagỹ*, *vagỹj*, **vagė*

Daugiskaita

vard. *vāgys* || *vagiai*
kilm. *vagiū*
naud. *vagím*, *vagíms* || *vagiám*, *vagiám̃s*
gal. *vagìs* || *vagiùs*
įnag. *vagiñ*, *vagimìs* || *vagiais*
viet. *vagỹs(e)* || *vagiuòs(e)*, *vagiūš*

Daugelyje rytų aukštaičių šnektų vartojamos tik *io*-kamienės formos. Net vienaskaitos vardininke kai kurie daiktavardžiai čia jau turi *io*-kamienę formą, pvz., *žvėrỹs*, *dantỹs*.

Analogiškai daugelyje tarmių linksniuojami ir buvę priebalsinio kamieno daiktavardžiai, turį greta priebalsinių ir *i*-kamienių formų *io*-kamienes, pvz.:

Vienaskaita

vard. *akmuō*
kilm. *akmenès*, *akmeñs*, *akmenièš* || *ākmenio*
naud. *ākmenie*, *ākmeni* || *ākmeniui*, *ākmeniuo*
gal. *ākmeni*
įnag. *akmeniñ* (retas) || *ākmeniu*
viet. *akmeniñj*, *akmenỹ*, *akmenỹj*, **akmenė*

Daugiskaita

vard. *ākmenys* || *akmeniai*
kilm. *akmeniū* || *akmeniū*
naud. *ākmením*, *akmeníms* || *akmeniám*, *akmeniám̃s*
gal. *ākmenis* || *ākmenius*
įnag. *akmeniñ*, *akmenimìs* || *akmeniais*
viet. *akmenỹs(e)*, *akmenisè* || *akmeniuòs(e)*, *akmeniūš*

Ypač dažna *io*-kamenė pastarųjų daiktavardžių vienaskaita; *io*-kamenės daugiskaitos formos pasitaiko rečiau. Senuosiuose paminkluose taip pat rečiau vartojamos *io*-kamenės daugiskaitos formos. Tai ir suprantama, nes *i*- ir *io*-kameni daiktavardžių linksniavimas vienaskaitoje iš seniau turėjo homonimines galininko ir vietininko formas, plg. *broli* ir *vagi*, *broly(je)* ir *vagy(je)*.

Kaip susiformavo *io*-kameni linksniavimas, turįs homonimines linksnių formas su *i*-kamienu, žr. p. 180 ir t.

io-kameni daiktavardžių linksniavimo tipas paglemžė ir beveik visus vyriškosios giminės *i*-kameni daiktavardžius. Seniau *i*-kameni vyriškosios giminės daiktavardžių lietuvių kalboje turėjo būti daugiau. Vieni jų galėjo pakeisti giminę. Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose randame tokių *i*-kameni daiktavardžių, kurie turi abi gimines: vyriškąją ir moteriškąją, pvz., greta vyriškosios giminės čia vartojama ir moteriškoji šių žodžių: vns. vard. *antra szweris* BrB Apoc 4, *newiena szweris* BrB 4 Ezech 24, *treczia szweris* BrB Apoc 4 ir kt., dgs. gal. *żweris kurias* PS II 53₂, *wissas żwēris* KIG 194, vns. gal. *wisokiu żwēri* PS I 242₃, II 87₂₇₋₂₈, dgs. vard. *tos szwieris* BrB Apoc 4, vns. vard. *ioda stora debesis* BrB Ps 18, *debesis iūda* BrP II 142, dgs. gal. *debesis lietingas* MKr 45, dgs. vard. *penkias tukstantis* BrP I 306, EE 59₃, *kieturias tukstantis* EE 103, 147, vns. gal. *rupesti didela* Su 149, vns. įnag. *smerčia* PK, vns. vard. *masza schullinis* BrB V Esther ir kt. Ir dabar lietuvių kalbos tarmėse kai kurių žodžių, pvz., *anglis*, *pusnis*, *debesis*, *dantis*, *tūkstantis*, giminė svyruoja: vienose tarmėse jie vyriškosios giminės ir turi *io*-kamenę fleksiją, kitose – moteriškosios ir turi *i*-kamenę fleksiją. Daugelis kitų *i*-kameni daiktavardžių visai perėjo į *io*-kameną, plg. *gluosnis*, *-ies* HaŽ 31, *klónis*, *-ies* (Liškiava, Leipalingis), dgs. įn. *obūlimis* DP 85₂₆, *sótis*, *-ies* (Nemajūnai), dgs. vard. *ūsis* DP 438₃₉ ir kt. Būdvardiniai abstraktai *grožis*, *-ies* DP 596₃₇, *drūtis*, *-ies* KW 94, *skonis* *-ies* JablŽ 43 ir kt. dabar linksniuojami kaip *io*-kameni daiktavardžiai, plg. *grožis*, *-io*, *drūtis*, *-čio* ir kt. Slavų kalbose tokie abstraktai turėjo *i*-linksniavimą, plg. *lěnb* „tingumas“, *syťb* „sotis“ ir kt¹. Išnyko *i*-kamieniai veiksmožodiniai abstraktai, plg. *barnis* *-io* (*barnis*, *-ies* DP 129, 285), *ėdis*, *-io* (plg. s. sl. *jadb*) ir kt.

¹ W. Vondrak, Vergleichende slavische Grammatik, I², p. 642.; K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, II², I, p. 172 ir t.; P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, p. 53.

a) *senuosiuose paminkluose*

Dėl fonetinių priežasčių suvienodėję *i-* ir *ė-*kamieno linksniai sudarė prielaidas *i-*kamieno daiktavardžių perėjimui į *ė-*linksniavimą. Tas perėjimas įvairiose lietuvių kalbos tarmėse yra nevienodo laipsnio. Aukštaičių vakariečių ir viduriečių tarmėse, kur *i-* ir *ė-*linksniavimas teturi bendrus vienaskaitos naudininko, plg. *āvei* ir *kātei*, ir vienaskaitos įnagininko linksnius, plg. *avė* ir *katė*, *i-*kamienas išlaikė sveiką fлексiją. Tarmėse, kur sutapę ir daugiau *i-* ir *ė-*linksniavimo formų, *i-*kamieno daiktavardžių nykimas gana ryškus.

*i-*kamieno daiktavardžių, perėjusių į *ė-*kamieną, turime jau ir seniausiuose lietuvių kalbos paminkluose. Ypač ryškus *i-*kamieno perėjimas į *ė-*kamieną J. Bretkūno raštuose. Čia randame:

vns. vard. *barne* BrP II 104, 500, BrB I Tim 6, *piuwe* BrP II 62₉, BrB Luc 10 (plg. vns. gal. *piuwi* BrP II 62₁₁), *plische* Cant 4, 6, *schalle* 4 Ezech LXVIII_{7·9·11·13·15·17·19};

vns. kilm. *maces* BrP II 239, 456, *piuwes* BrB 171, Jes 18 (plg. vns. kilm. *piuwies* BrP II 62₁₀), *nases* GG VII, Sam II 22, Hiob 39, Ps 18 (kai kur pataisyta iš *nasies*), *kandes* Luc 12, *pilles* Dan 4, Nah 1, Jes 17, (ades.) *pillespi* 1 Makk 5 (2 k.), 6, 10, 11, 13 (2 k.), 16, 2 Makk 5, 8, Nah 3, *schaknes* Jud 13, (ades.) *schirdespi* BrB 134, 249, *schirdes* BrB 17, 104, 186, 195, Ps 32, Jud 4, 5, Jes 6, Bar 1, 149 (3 k.), 178, 197, 236, 240, 244, 248, 252, 272, *pusches* BrB 181, *schullines* BrB 205, *schullinespi* BrB 26, 46, 205;

vns. gal. *akę* GG 4, *mace* Jes 43, Dan 2, *mace* BrP I 197, 293, 296, 297, II 75, 112, 452, 504 (plg. *maci* BrP II 462), *klone* BrP II 222₁₀, *pilę* 1 Makk 5, 6, 11, Jes 25, Naum 2 (plg. *pilli* 1 Makk 11 (2 k.), 13, 4, *piuwe* Hos 6, *piuwe* Matth 9, *plische* Ezech 22, Ps 106, Jerem 13 (pataisyta į *plischen*), pas *schale* BrB 126, 172, *schale* BrP II 87;

vns. įnag. *schirde* BrP I 88, 89, 95, 189, 190, 249, II 13, 40, 90, 101, 111 (2 k.), 249, 252, 289, 415, 462 (plg. *schirdze*);

dgs. vard. *kartes* BrB 176, 181, *pusches* Jes 44, *schirdes* BrB 274, *schaknes* Rom 11;

dgs. gal. *kartes* BrB 172, 215, 216 (plg. *kartis* 210), *plisches* Jerem 16, Jes 2, *pilles* Zeph 1, 1 Makk 3, 14, 16, 2 Chron 26 (2 k.), Sal 18, *dures* (pataisyta į *duris*) BrB 35, *pirmūnes* BrB 208, *vsnes* BrB 7, BrP II 412, *wissas schales* BrP II 405₇;

dgs. įnag. *kartemis* BrP I 367₁₆ (šalia *kartimis* BrPI 369_{1a}), su *krutemis* BrB 130, *kumstemis* BrP I 374₁₁, *rupestemis* BrP I 25₄₋₅, *tulβemis* BrB Jerem 9.

dgs. viet. *pillesū* 1 Chron 28, *plischesu* Cant 2 (plg. *pillisą* Ob 1), *szaliesa* BrB 177 (šalia dažno *schalissą*).

Toks *i*-kamieno daiktavardžių perėjimas į *ē*-kamieną suprantamas tik tada, jei *i*-kamienas su *ē*-kamienu turėjo J. Bretkūno tarmėje hominimių linksnių formų. Vienaskaitos naudininkas ir įnagininkas jau XVI a. Rytprūsių aukštaičių tarmėje buvo bendri, nes čia anksti supriešakėjo *a* po *j* ir minkštųjų priebalsių. Tačiau tik šių linksnių formų vienodumas vargu ar galėjo sukelti tokį *i*-kamieno nykimą. Matyt, J. Bretkūno tarmėje buvo bendras dar *i*- ir *ē*-kamienų vienaskaitos vietininkas, plg. J. Bretkūno, B. Vilento, M. Mažvydo vietininkus su *-ėje*. J. Bretkūno raštuose *i*-kamieno vietininkas su *-ėje* vartojamas retai, beveik visada čia vietininkas turi *-ije*, bet, tur būt, J. Bretkūnas *i*-kamieno vietininkų su *-ėje* sąmoningai vengė vartoti. Tai rodytų Biblijoje randami *ē*-kamieno vns. vietininkai su *-ije*: *malonije* Sap 3, 2 Cor 1, 2 Petr 1, *dwassija* Cor 14, *dwasije* Apoc 4, Ephes 2, *dwassija* Jan 4, 11, 13, Marc 2, 8 (plg. *dwaseie* Gal 5, Thes 1,1 Tim 4, vns. gal. *dwase* Gal 5), *saulije* Apoc 19, *szemija* 2 Luc 7, Ps 15, Act 7, *szwakije* Jes 2, kurie gali būti hipernormalizmai, atsiradę, formas su *-ėje* taisant į formas su *-ije*.

J. Bretkūno raštuose vartojami *ē*-kamieniai ir moteriškosios giminės priebalsinio kamieno daiktavardžių daugiskaitos galininkai: *dukteres* BrP II 207, 436₆, BrB (dažnai) greta retesnio *dukteris* 3 Chron 24, 25, Hiob 1 ir t. t., *moteris* BrP I 56, 179₁₉, 180_{9,12,17}, 308, BrB (dažnai, kai kur taisyta iš *moteris*), *materes* (greta *moteris* BrP I 281, BrB 21, 74 ir kt.), *seseres* Matth 10, 19 (greta *sesseris* Hiob I ir kt.).

☞ Tokie galininkai randami 1701 m. Bytnerio „Naujame testamente“ ir D. Kleino raštuose: *dukteres* 2 Kor VI 18, D XXI 9, *moteris* D VIII 3, XIII 50, XXII 4, Kor VII 29, Efez V 25, 28, Kol III 19, Luc XVII 27, Tim V 2, *seseres* Mork X 29 (greta *seseris* Matth XIX 29), *moteris* KIG 10₁₄ (greta *moters* KIG 243), KIM 5, 42, 77. Juos pateikia ir seniausios lietuvių kalbos gramatikos, plg. D. Kleino gramatikos p. 54. Fr. Kuršaitis savo gramatikos paradigmoje taip pat pateikia galininkus *dukteres*, *seseres*¹ (p. 205).

¹ Žr. F. Kurschat, Grammatik der littauischen Sprache, Halle, 1876, p. 205. Toliau p. 206 autorius rašo: „Es muss bemerkt werden, dass der Acc Plur. von den Femininen wie *dukté* „Tochter“, *sesuo* etc. (nicht wie Schleicher Gr. S. 193 angiebt auf *-is*), sondern in preuss. Litt. regelmässig auf *-es* auslautet“.

Šie *ē*-kamieniai galininkai greičiausiai atsirado dėl to, kad, anksti sutrumpėjus nekirčiuotam žodžio galo *ē*, sutapo *ē*-kamieno dgs. vard., plg. *žėmes*, ir priebalsinio kamieno dgs. vard., plg. *móteres*, *sėseres*, *dūkteres*. Pagal santykį dgs. vard. *sáules* : dgs. gal. *sáules* = dgs. vard. *dūkteres* : *x* galėjo būti sudarytas ir galininkas *dūkteres*, *sėseres*, *móteres* vietoje senojo *dukteris*, *seseris*, *moteris*. J. Bretkūno ir D. Kleino darbuose randamas daugiskaitos vardininkas *seserės*, *moterės*, viena-skaitos kilmininkas *seseres*, *moterės* greta *sesers*, *moters*, o tai rodytų, jog formos su *-es* čia yra jau *ē*-kamienės. Matyt, iš pradžių buvo sukurtas *ē*-kamienis daugiskaitos galininkas, o vėliau pagal daugiskaitos galininką vėl buvo atkurtas vard. *seseres* vietoj *sesers*.

Vėliau *ē*-kamieno pavyzdžiu galėjo būti perdirbti ir kiti daugiskaitos linksniai, plg. dgs. naud. *dukterems* BrB 228, *dukteriams* BrB 200, *moterems* BrB 9, *seserems* BrB 215, dgs. įn. *dukterems* Jes LXI, Ezech 16, GG 8, *moterems* Jerem 44, Neh 8, Esth 1, *moteriams* 1 Chron 17.

b) žemaičių tarmėje

Žemaičių tarmėje *ē*-kamienas šiandien ypač stiprus. *ē*-linksniavi-mą čia turi ir daugelis *iā*-kamieno daiktavardžių. *iā*-kamieno daiktavardžių perėjimui į *ē*-kamieną žemaičiuose prielaidas sudarė fonetikos raida. Žemaičiai anksti supriešakino *a*, *ā*, stovinčius po *j* ar po minkštųjų priebalsių. Dėl to minėtose žemaičių tarmėse sutapo daugelis šakninio kirčiavimo *ē*- ir *iā*-kamieno linksnių, plg. šiaurės vakarų dūnininkų:

Vienaskaita

vns. vard. *kúoję* „koja“
 kilm. *kúojęs*
 naud. *kúojė*
 gal. *kúoję*
 įnag. *kúoję* (*kuoje*)
 viet. *kúojuo*

vns. vard. *gėrvę* „gervė“
 kilm. *gėrvęs*
 naud. *gėrvė*
 gal. *gėrvę*
 įnag. *gėrvę* (*gėrve*)
 viet. *gėrvie*

Daugiskaita

dgs. vard. *kúojės*
 kilm. *kúoju*
 naud. *kúojuoms*
 gal. *kúojės*
 įnag. *kúojuoms*
 viet. *kúojuos*

vard. *gėrvės*
 kilm. *gėrvū*
 naud. *gėrviems*
 gal. *gėrvės*
 įnag. *gėrviems*
 viet. *gėrvies*

Atsivėrė plačiausios galimybės veikti analogijai. Dabar jau ir *iā*-kamienu vienaskaitos vietininkas, daugiskaitos naudininkas, įnagininkas padaromi pagal *ē*-kamieno modelį, būtent: vns. viet. *sājuje*, dgs. naud. ir įnag. *sājujems*, dgs. viet. *sąujies*.

Plg. dar rytų dūnininkų (Kuršėnai), kur *ē*- ir *iā*-kamienai turi mažiau homoniminių linksnių formų, paradigmas:

vns. vard. <i>virieje</i> „virėja“	vns. vard. <i>kárvi</i> „karvė“
kilm. <i>viriejes</i>	kilm. <i>kárvīs</i>
naud. <i>viriejė</i>	naud. <i>kárvė</i>
gal. <i>virieje</i>	gal. <i>kárvi</i>
įnag. <i>virieje</i>	įnag. <i>kárve</i>
viet. <i>viriejuo</i>	viet. <i>kárvie</i>
dgs. vard. <i>viriejes</i>	dgs. vard. <i>kárves</i>
kilm. <i>virieju</i>	kilm. <i>kárvū</i>
naud. <i>viriejuoms</i> <i>viriejums</i>	naud. <i>kárviems</i>
gal. <i>viriejes</i>	gal. <i>kárves</i>
įnag. <i>viriejuoms</i> <i>viriejums</i>	įnag. <i>kárviems</i>
viet. <i>viriejuos</i>	viet. <i>pėlkiesi, pėlkieš</i>

Iš paradigmų matyti, kad fonetiškai sutapo šių kamienu vienaskaitos naudininkai, įnagininkai, daugiskaitos galininkai. Analogiškai šiems linksniams ir kiti šakninio kirčiavimo daiktavardžių linksniai įgijo *ē*-kamieno formą, plg. vns. kilm. *viriejis*, vns. gal. *virieji*. Žodžiai *jáuja*, *kója*, *sáuja*, *dalià*, *dvasià*, *galià*, *valià*, *žinià* čia jau linksniuojami kaip *ē*-kamieniai, plg. *sáuja* linksniavimą:

vns. vard. <i>sáuji</i>	dgs. vard. <i>sáujes</i>
kilm. <i>sáujis</i>	kilm. <i>sáuju</i>
naud. <i>sáujė</i>	naud. <i>sáujuoms</i> <i>sáujums</i> <i>sáujiems</i>
gal. <i>sáuji</i>	gal. <i>sáujes</i>
įnag. <i>sáuje</i>	įnag. <i>sáujuoms</i> <i>sáujums</i> <i>sáujiems</i>
viet. <i>sáujie</i> <i>sáujuo</i>	viet. <i>sáujuosi</i> <i>sáujiesi</i>

Tik vns. vard. su kirčiuota galūne turi skirtingą čia nuo *ē*-kamieno formą, pvz., *valė*, *galė*, *dvasė*, *žinė* ir kt.

Dėl to *ē*-kamieno daiktavardžių žemaičių tarmėje pagausėjo. *ē*-kamenas čia pradėjo išstumti ir *i*-kamieną.

Be vienaskaitos vietininko, įnagininko ir naudininko, anksti šakninio kirčiavimo *i*-kamieno daiktavardžiai žemaičių tarmėje turėjo įgyti bendrą su *ē*-kamienu vienaskaitos kilmininko galūnę, plg. *pāltēs* ir *žēmēs* (dounininkai, šiaurės vakarų dūnininkai), *pāltis* ir *žēmis* arba *pāltēs* ir *žēmes* (pietų ir rytų dūnininkai). Tuo būdu šakninio kirčiavimo *i*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos linksniavimas daugelyje žemaičių tarmės šnektų beveik sutapo su *ē*-linksniavimu, plg. pajūrio žemaičių paradigmas:

vns. vard. <i>klīetēs</i> „klētis“	vns. vard. <i>gērvē</i> „gervė“
kilm. <i>klīetēs</i>	kilm. <i>gērvēs</i>
naud. <i>klīetēi</i>	naud. <i>gērvē</i>
gal. <i>klīeti</i>	gal. <i>gērvē</i>
įnag. <i>klīetē</i>	įnag. <i>gērvē</i>
viet. <i>klīetie</i>	viet. <i>gērvie</i>

Dar kitose tarmėse, pvz., šiaurės vakarų dūnininkų, bendrybių *i*-ir *ē*-linksniavime atsirado daugiau, nes čia į *ę* buvo išverstas ne tik trumpasis, bet ir ilgasis *ī* < *i* ar *in*. Čia kone visiškai sutapo šakninio kirčiavimo *i*- ir *ē*-kamienu vienaskaita, plg.:

vns. vard. <i>pāltēs</i> „paltis“	vns. vard. <i>gērvē</i> „gervė“
kilm. <i>pāltēs</i>	kilm. <i>gērvēs</i>
naud. <i>pāltē</i>	naud. <i>gērvē</i>
gal. <i>pāltē</i>	gal. <i>gērvē</i>
įnag. <i>pālte</i>	įnag. <i>gērve</i>
viet. <i>pāltie</i>	viet. <i>gērvie</i>

Daugiskaita taip pat įgijo bendrus *ē*- ir *i*-kamieno vardininkus: plg. *pāltēs* < *paltys* ir *gērvēs* < *gervės*.

Kiti žemaičiai, pvz., rytų dūnininkai, kurie *en* vertė į *in*, taip pat sutapatino *ē*- ir *i*-kamieno vienaskaitą, plg.:

vns. vard. <i>túošis</i> „tošis“	vns. vard. <i>kārvi</i> „karvė“
kilm. <i>túošis</i>	kilm. <i>kārvis</i>
naud. <i>túošē</i>	naud. <i>kārvē</i>
gal. <i>túoši</i>	gal. <i>kārvi</i>
įnag. <i>túoše</i>	įnag. <i>kārve</i>
viet. <i>túošie</i>	viet. <i>kārvie</i>

Dėl to šakninio kirčiavimo *i*-kamieniai žodžiai žemaičių tarmėje beveik visiškai išnykę. Čia vartojami jau *ē*-kamieniai ir vienaskaitos

vardininkai: *kârte* (= *kártè*), *pâlte* (= *páltè*), *túošę* (= *tóšę*), *vâlte* (= *váltè*), *ônkšte* (= *ánkštè*), *krîte* (Sėleniai, = *krýtè*), *garúnkšti* (= *garúnkštè*), *dùres* (= *dùrès*), *kárti* (= *kártè*), *krúosni* (= *krósnè*), *landūni* (= *landúonè*), *núosi* (= *nósè*), *pálti* (= *páltè*), *súltes* (= *súltès*), *súdes* (= *súodès*), *túoši* (= *tóšę*), *únti* (= *ántè*), *úsnì* (= *úsnè*). (Kuršėnai), *núosi* (= *nósè*), *klieti* (= *klétè*) (Pagramantis), *kárti* (= *kártè*), *pėti* (= *pětè*), *ánkšti* (= *ánkštè*), *túoši* (= *tóšę*), *núosi* (= *nósè*), *pùsnì* (= *pùsnè*) (Kražiai), *ánti* (= *ántè*), *aūsi* (= *aūšè*), *smėlti* (= *smiltè*), *žqñsi* (= *žqšè*) (Šaukėnai) ir kt.

Šakninio kirčiavimo daiktavardžių daugiskaita taip pat pereina į *ē*-kamina. Greta *i*-kamienių *ē*-kamenės formos vartojamos net ir tose tarmėse, kur dar *i*-kamienas stiprus, pvz., pajūrio žemaičių tarmėse, plg.:

dgs. vard. *klietis* || *klietęs* „klėtys || klėtės“
 kilm. *klieŭ* „klėčių“
 naud. *klietims* || *klietiems* „klėtims || klėtėms“
 gal. *klietis* || *klietęs* „klėtis || klėtės“
 įnag. *klietemis* || *klietiems* „klėtimis || klėtėms“
 viet. *klieties* „klėtės“

Galūninio kirčiavimo *i*-kamieniai daiktavardžiai bendrybių su *ē*-kamienu turėjo mažiau, plg. pajūrio žemaičių tarmių:

vns. vard.	<i>ávęs</i> „avis“	<i>kàtĕ</i> „katė“
kilm.	<i>ávęš</i>	<i>kàtĕš</i>
naud.	<i>ávėi</i>	<i>kàtė</i>
gal.	<i>āvi</i>	<i>kāte</i>
įnag.	<i>ávę</i>	<i>kàtė</i>
viet.	<i>ávĕ</i>	<i>kàtĕ</i>
dgs. vard.	<i>āvis</i>	<i>kātęs</i>
kilm.	<i>āvū</i>	<i>kāŭ</i>
naud.	<i>avĭms</i>	<i>katiems</i>
gal.	<i>āvis</i>	<i>kātęs</i>
įnag.	<i>ávėmis</i>	<i>kàtiems</i>
viet.	<i>āvĕs</i>	<i>kàtĕš</i>

Dėl to čia kartais pasitaiko ir atvirkščias reiškinys – *ē*-kamieno daiktavardžiai įgyja *i*-kamieno galūnę, plg. vns. kilm. *pėlĕis* (= *peliės*), *dŭubĕis* (= *duobiės*), vns. naud. pri *žėmėi* (= *žemie*), *pėlĕi* (= *pėlie*) (Kretinga).

Tačiau tose žemaičių tarmėse, kur nekirčiuotas galūnės *i* ir *ī* išriedėjo į *ę*, į *ē*-kameną pereina ir galūninio kirčiavimo daiktavardžiai, plg. vakarinių dūnininkų:

vns. vard. <i>žòvės</i> „žuvis“	dgs. vard. <i>žòvės</i> „žuvys“
kilm. <i>žòvīs</i>	kilm. <i>žòvū</i>
naud. <i>žòvė</i>	naud. <i>žòvīms</i> <i>žòviēms</i>
gal. <i>žòve</i>	gal. <i>žòvės</i>
įnag. <i>žòvė</i>	įnag. <i>žòvėmis</i> <i>žòvīems</i>
viet. <i>žòvīe</i>	viet. <i>žòvīes</i>

Ypač smarkus *i*-kamieno nykimas pastebimas tarmėse, kur sutampa *ē*- ir *i*-kamieno vienaskaitos galininkai. Rytų dūnininkų tarmėse (pvz., apie Kuršėnus), kur *en* išvirtęs į *in*, forma sutapo *ē*- ir *i*-kamenų vienaskaitos galininkai, plg.:

<i>i</i>-kamenas	<i>ē</i>-kamenas
vns. vard. <i>àvis</i>	<i>kàtiē</i>
kilm. <i>àvīs</i>	<i>kàtiēs</i>
naud. <i>āvė</i>	<i>kātē</i>
gal. <i>āvi</i>	<i>kāti</i>
įnag. <i>àvė</i>	<i>kàtė</i>
viet. <i>àviē</i>	<i>kàtiē</i>

Daugiskaita čia jau turi *ē*-kamenį linksniavimą, vartojamą greta *i*-kamienio, plg.:

dgs. vard. <i>āves</i> , plg. <i>kárves</i> (turėtų būti <i>āvis</i>)
kilm. <i>āvū</i>
naud. <i>avīms</i> , <i>avūms</i> <i>aviēms</i>
gal. <i>àvės</i> , plg. <i>kárves</i> (turėtų būti <i>àvis</i>)
įnag. <i>àviṁs</i> , <i>āvūṁs</i> <i>aviēms</i>
viet. <i>āvīesl</i> , <i>āvīes</i>

Galūninio kirčiavimo žodžių vienaskaitos vardininkas žemaičių tarmėse dažnai šalia *i*-kamenės taip pat turi *ē*-kamenę formą: *žūnciē* (= *žqsē*), *àusiē* (= *ausē*) *àviē* (= *avē*) (Kuršėnai), *àvie* (= *avē*), *žùviē* (= *žuvē*), *kándiē* (= *kandē*) (Žemaičių Naumiestis), *kandīe* (= *kandē*), *pažastīe* (= *pažastē*), *smiltīe* (= *smiltē*), *uòbelīe* (= *obelē*) greta *obelis* (Pagramantis), *kòndīe* (= *kandē*) ir *kòndēs*, *pažastīe* (= *pažastē*) ir *pàžàstēs*, *uòbelīe* (= *obelē*) ir *uòbelēs* (Kretinga), *dēbesīe* (= *debesē*)

ir *dėbėsis*, *kandiė* (= *kandė*) ir *kandis*, *uobeliė* (= *obelė*) ir *uobelis*, *pažastiė* (= *pažastė*) ir *pažastis*, *pažintiė* (= *pažintė*) ir *pažintis* (Šaukėnai) ir kt.

Galima dar pažymėti, kad M. Mažvydo raštuose *i*-kamieno daiktavardžiai teturi vieną vienintelę *ė*-kamenę daugiskaitos vietininko formą *debesesu* MŽ 291_g. Šiaip *i*-kamienas čia visai sveikas.

c) rytinių aukštaičių tarmėse

Visame lietuvių kalbos plote *i*- ir *ė*-kamieno daiktavardžiai turi bendras vienaskaitos naudininko formas, plg. *širdžiai* > *širdžei* ir *žėmei*. Vienaskaitos įnagininko bendras formas turi tik dalis tarmių: aukštaičiai vakariečiai, viduriečiai ir žemaičiai. Tarmėse, kur *i*- ir *ė*-kamienas turi homonimines tik šių linksnių formas, *i*-kamienas nepereina į *ė*-kameną.

Rytinių aukštaičių tarmėse dėl ypatingos jų fonetikos raidos *ė*- ir *i*-linksniavimai įgijo daugiau homoniminių linksnių formų. Čia mišriajam dvigarsiui *en* išvirtus į *in*, sutapo *i*- ir *ė*-kamienu vienaskaitos galininkai, plg. *žėmi.*, *kāti.*, ir *ánti.*, *širdi.*. Daugelyje rytinių aukštaičių tarmių pakito žodžio galo *ė* ir balsis *ė* (= aukšt. *ie*). Nekerčiuotas žodžio galo *ė* čia paplatėjo, išvirsdamas pusilgiu *e*.; tokiu pačiu garsu išvirto ir nekerčiuotas balsis *ė*, plg. *e*. < *ė* (= aukšt. *ie*)¹. Dėl to sutapo šakninio kirčiavimo *ė*- ir *i*-kamienu vienaskaitos kilmininkai, pvz., *pálte.s* ir *lāpe.s*. *ė*- ir *i*-linksniavimo vienaskaita čia beveik sutapo, plg.:

<i>i</i>-linksniavimas	<i>ė</i>-linksniavimas
vard. <i>úntis</i> „antis“	<i>bí.te</i> „bitė“
kilm. <i>únte.s</i>	<i>bí.te.s</i>
naud. <i>únčei</i>	<i>bí.tei</i>
gal. <i>únti.</i>	<i>bí.ti.</i>
įn. <i>únčiu</i>	<i>bíčiu</i>
viet. <i>tóši.</i>	<i>bí.te.j</i>

Be vienaskaitos kilmininko, naudininko, galininko ir šauksmininko, sutapusių dėl fonetinės raidos, bendrą fleksiją čia turi *i*- ir *ė*-kamienu vienaskaitos įnagininkai. *ė*-kamieno vienaskaitos įnagininke čia apibendrinta *i*-kamieno forma, plg. *bitiù* „bite“, *žemiù* „žeme“, *žvakiù*

¹ Plg. dar K. Morkūnas ir A. Vidugiris, Kai kurie šiaurės rytų Lietuvos tarmių bruožai, „Lietuvos TSR MA darbai“, Serija A, II, 1957, p. 179.

„žvake“ (Debeikiai), *drobjù, pėmpju, kàrvju* (Skapiškis), *vilkiu, silkiu, virvjù* (Pandėlys), *upjù, lapjù, katiù* ir *kačiù* (Svėdasai) ir kt.

Dėl tokio didelio šių kamienų artimumo šakninio kirčiavimo *i*-kamieniai kai kuriose šnektose turi gretiminę *ē*-linksniavimo vienaskaitą, plg. Debeikių tarmės:

vard. *úntis* || *únte*. „antis || antė“
kilm. *únte.s*
naud. *únčei* || *úntei*
gal. *únti*.
įnag. *únčiu*
viet. *tóši*. || *tóše.j*

Daugiskaita, kuri iš seno turi bendrą su *ē*-kamieniu tik kilmininko formą, plg. *ánčių* ir *kàrvių*, veikiama vienaskaitos, čia taip pat persiformuoja pagal *ē*-linksniavimą, plg.:

vard. *únti.s* || *únte.s* „antys || antės“
kilm. *únčiu*.
naud. *úntim* || *únte.m*
gal. *úntis* || *úntes*
įnag. *úntim* || *únte.m*
viet. *tóši.s* || *tóše.s*

Gretiminį *ē*-kamieno linksniavimą čia turi visi šakninio kirčiavimo *i*-kamieno daiktavardžiai, pvz., *kártis* || *kárte.*, *tóšis* || *tóše.*, *páltis* || *pálte*. ir kt.

Šakninio kirčiavimo *i*-kamieno daiktavardžiai pereina į *ē*-kamieną ir pietų rytiniuose aukštaičiuose, kur dėl didelio galūninių balsių pakitimo beveik sutampa *i*- ir *ē*-linksniavimo tipų vienaskaita, plg.:

***i*-linksniavimas**

vard. *úntis*
kilm. *úntes*
naud. *úntiį*
gal. *únti*
įnag. *únte*
viet. *úntiį*
il. *úntin*

***ē*-linksniavimas**

žvāke
žvākes
žvākiį
žvāki
žvākiį
žvākiį
ūpin

Dėl to čia šakninio kirčiavimo *i*-kamieniai jau perėję į *ē*-kaminają, pvz., *kárte, nôse, kûge, ánkšte, ánte, paũkšte, žebiñkšte* ir kt. (Gelyonai, Pabaiskas, Bagaslaviškis ir kt.).

Palomenės tarmėje dėl fonetinių pakitimų *i*- ir *ē*- kamienų vienaskaitos linksniavimas taip pat labai suartėjo. Plg.:

<i>i</i>-linksniavimas	<i>ē</i>-linksniavimas
vard. <i>ántis</i>	<i>dúlke</i>
kilm. <i>ántes</i>	<i>dúlkes</i>
naud. <i>ántiį</i>	<i>dúlkiį</i>
gal. <i>ánti</i>	<i>dúlki</i>
įnag. <i>ánte</i>	<i>dúlke</i>
viet. <i>ántiį</i>	<i>dúlkiį</i>
il. <i>ántin</i>	<i>dúlken</i>

Šakninio kirčiavimo *i*-kamieno daiktavardžiai dažnai jau turi *ē*-linksniavimą, pvz., *kárte, pálte, nôse, svírte, pũ.sne* ir kt.

i-kamieno daiktavardžių perėjimas į *ē*-kaminają vyksta rytinių dzūkų šnektose. Linkmenų tarmėje *i*-kamienis *ugnis* linksniuojamas taip:

vard. <i>ú.gnis</i>
kilm. <i>ú.gnes¹ ú.gne.s</i>
naud. <i>ú.gnei</i>
gal. <i>ú.gni.</i>
įnag. <i>ugñù ugni</i>
viet. <i>ú.gni. ú.gne.j</i>
il. <i>ú.gnin ú.gne.n</i>

Sutapus dėl fonetikos raidos vienaskaitos galininkui, naudininkui ir kilmininkui, kiti *i*-kamieno vienaskaitos linksniai čia perėmė *ē*-kamieno galūnes, plg. įnag. *ugni*, kaip ir *žemi* < *žemin < *žemen, viet. *ú.gne.j* kaip ir *žė.me.j*, il. *ú.gne.n* kaip ir *žė.me.n*.

Daugiskaita greta senųjų *i*-kamienų formų čia turi jau ir naujasias *ē*-kamienes, atsiradusias pagal vienaskaitos modelį, plg.:

vard. <i>ú.gni.s ú.gnes¹ ú.gne.s</i> , plg. <i>ká.te.s</i>
kilm. <i>ú.gñu.</i>
naud. <i>ú.gnim ú.gne.m</i> , plg. <i>ú.pe.m</i>
gal. <i>ugniš</i>
įnag. <i>ú.gnim ú.gne.m</i> , plg. <i>ú.pe.m</i>
viet. <i>ú.gni.su ú.gne.su</i> , plg. <i>ú.pe.su</i>
il. <i>ú.gni.san, ú.gni.sna, ú.gni.snan ú.gne.san, ú.gne.sna, ú.gne.snan</i> , plg. <i>ú.pe.san</i> .

¹ Priebalsinio kamieno forma.

Taip Linkmenų tarmėje linksniuojami visi šakninio kirčiavimo *i*-kamieno daiktavardžiai, pvz., *iltis, kártis, króšnis, kí.birkštis, krús-nis, píntis, pú.snis, kúlšis, svírtis, šúsnis, ú.snis, únkštis* ir kt.

Vienaskaitos vardininkas, kaip ir kiti linksniai, rytinių aukštaičių tarmėse greta *i*-kamienės formos dažnai turi jau ir *ē*-kamienę, pvz., *únkštis* || *únkste.*, *úntis* || *únte.*, *kúlšis* || *kúlše.*, *pú.snis* || *pú.sne.*, *svír-tis* || *svírte.*, *ú.snis* || *ú.sne.*, *iltis* || *ilte.*, *veřpstis* || *veřpste.* (Linkmenys), *kúndis* || *kúnde.*, *kártis* || *kárte.*, *nósis* || *nóse.*, *svírtis* || *svírte.*, *pú.snis* || *pú.sne.* (Palūšė), *króšne.*, *kúnde.*, *kí.birkšte.*, *tóše.*, *ú.gne.*, *ú.sne.*, *žibiňkšte.* (Alunta) ir kt.

Galūninio kirčiavimo *i*-kamieno daiktavardžiai rytų aukštaičių tarmėse laikosi tvirčiau, nes jų linksniavimas homoniminių formų su *ē*-kamienu turi mažiau. Kirčiuotosios galūnės geriau išlikę, plg. Linkmenų tarmės:

vard.	<i>pirtis</i>	<i>katė</i>
kilm.	<i>pirtiės</i> <i>pirtės</i>	<i>katės</i>
naud.	<i>pірcei</i>	<i>kā.tei</i>
gal.	<i>pіrti.</i>	<i>kā.ti.</i>
įnag.	<i>pіrcù</i>	<i>katì</i>
viet.	<i>pirtĭ</i>	<i>katėj</i>
il.	<i>pirtiñ</i>	<i>katėn</i>

Tačiau neretai ir šie žodžiai šalia *i*-kamienių turi ir *ē*-kamines kai kurių vienaskaitos linksnių lytis, plg. vns. naud. *pіrtei, grúndei, rúkštei, siútei, šérdei, šírdei, vótei* ir kt., vns. įnag. *pirti, širdi, ausi, aši, šakni, rūši, šérdi, žuvi, žu.si, voti* ir kt., nes *ē*-kamienės formos geriau derinasi prie daugumo linksnių. Pvz., vns. naud. *pіrtei, šírdei* ir kt. su savo kamiengaliniais *t, d* geriau pritampa prie vard. *pirtis, širdis* ir kt., kilm. *pirtiės, širdės* ir kt., negu *pірcei, širdzei* ir kt. *ē*-kamieniai įnag. *pirti, aši* ir kt. taip pat geriau koresponduoja visai daiktavardžių linksniavimo sistemai, plg. *raňka* : *rankà, vaiką* : *vaikù* ir kt. ir *pіrti* :

Galūninio kirčiavimo žodžių daugiskaita dažnai išlikusi sveika, plg. Linkmenų tarmės:

vard.	<i>ākys</i>
kilm.	<i>akių</i>
naud.	<i>akím</i>
gal.	<i>akis</i>
įnag.	<i>akím</i>
viet.	<i>akisù, akysù, akýsu</i>
il.	<i>akýsan, akýsna, akýsnan</i>

Mūšos upyno aukštaičiai (Linkuva, Pašvitinys, Vaškai, Pasvalys, Šeduva, Joniškėlis ir kt.), smarkiai trumpindami žodžio galą, *ē*- ir *i*-linksniavimus dar labiau suartino. Dėl fonetinių priežasčių čia sutapo šie *i*- ir *ē*-kamienų vienaskaitos ir daugiskaitos linksniai:

1) iškritus ar nukritus trumpiesiems žodžio galo balsiams *i* ir *e*, sutapo *i*- ir *ē*-kamienų vienaskaitos įnagininkas ir daugiskaitos galininkas, plg. vns. įnag. *širdž*, *pòš* ir *dírš*, dgs. gal. *ántš*, *širdš*, *pòšš*, *àkš* ir *díršš*.

2) suvienbalsėjus ir sutrumpėjus žodžio galo dvibalsiams *ie* (kirčiuotam ir nekirčiuotam) ir *ei*, sutrumpėjus *é*, sutapo vienaskaitos kilmininkas ir naudininkas, plg. vns. kilm. *ántėš*, *šėrdėš*, *pòšėš* ir *díršėš*, vns. naud. *širdžė*, *púšė* ir *díršė*.

Dėl to čia *i*- ir *ē*-linksniavimas labai suartėjo, plg.:

	<i>i</i>-linksniavimas	<i>ē</i>-linksniavimas
	Vienaskaita	Daugiskaita
vard.	<i>šėrdš</i>	<i>dírse</i>
kilm.	<i>šėrdėš</i>	<i>díršėš</i>
naud.	<i>širdžė</i>	<i>díršė</i>
gal.	<i>šird</i>	<i>díršė</i>
įnag.	<i>širdž</i>	<i>dírš</i>
viet.	<i>šėrdī</i>	<i>díršė</i>
	Vienaskaita	Daugiskaita
vard.	<i>širdš</i>	<i>díršėš</i>
kilm.	<i>šėrdžu</i>	<i>díršu</i>
naud.	<i>šėrdim</i>	<i>díršem</i>
gal.	<i>širdš</i>	<i>díršš</i>
įnag.	<i>šėrdim</i>	<i>díršem</i>
viet.	<i>šėrdiš</i>	<i>díršėš</i>

Šakninio kirčiavimo *i*-kamieniai šiose šnektose beveik ištiesai linksniuojami kaip *ē*-kamieniai, plg.:

	Vienaskaita	Daugiskaita
vard.	<i>ániš</i> <i>ánte</i>	<i>ániš</i>
kilm.	<i>ántėš</i>	<i>ánču</i>
naud.	<i>ántė</i>	<i>ántėm</i>
gal.	<i>ánī</i>	<i>ániš</i>
įnag.	<i>ánī</i>	<i>ántėm</i>
viet.	<i>ántė</i>	<i>ántėš</i>

Vienaskaitos bei daugiskaitos vardininkai greta *i*-kamienių čia turi jau ir *ē*-kamienes formas, pvz., vns. vard. *nóse*, *ánte*, *ánkšte*, *kárte*, *tóše*, *rúše*, *oňgle* ir kt., dgs. vard. *žōšes*, *nóses* ir kt. Sporadiškai ir vienas kitas *ē*-kamienis žodis turi *i*-kamenę fleksiją, pvz. vns. vard. *kalīš* (kaltė), *bēšš* (bitė), dgs. naud. *katīm* (Pašvitinys).

(i)u-KAMIENO ISTORIJA

u-linksniavimo tipui indoeuropiečių kalbose priklauso visų trijų giminių daiktavardžiai. Praindoeuropiečių epochoje gyvosios giminės (vyriškosios-moteriškosios) *u*-kamieno daiktavardžiai galėjo sudaryti opoziciją negyvajai (bevardei) giminei.

Prūsų kalboje dar yra bevardės giminės *u*-kamieno daiktavardžių, pvz.: *alu* „alus“, *meddo* (<*medu*) „medus“, plg. s. ind. *madhu*, gr. μέθυ „medus“, het. *genu* „kelis“. Lietuvių ir latvių kalbose dabar visi *u*-kamieno daiktavardžiai yra vyriškosios giminės, išskyrus kai kurius latvių pluralia tantum, pvz., lat. *ragus*, *dziņnus*, *pelus* ir kt.¹ Lietuvių kalboje tik vienas *u*-kamienis *pelūs* senuosiuose raštuose yra užfiksuotas kaip moteriškosios giminės daiktavardis, plg. *tomis pēlumis* DP 86₁₇. Tačiau anksčiau daiktavardis *pelūs* galėjo priklausyti vadinamajam *ū*-kamieniui, plg. lat. mot. g. dgs. *pelus* ir dial. *peluvas*, s. sl. *svekry* „anyta“, s. ind. *śvaśrūh*, lot. *socrus*. *ū*-kamieniai daiktavardžiai paprastai turi priebalsinio linksniavimo galūnes. Vienintelis žodis, išlaikęs kai kuriuose linksniuose senesnę *ū*-kamieno fleksiją baltų kalbose, yra šakninis *žuvis*, kurio vienaskaitos vardininkas *žuvis* dėl kitų linksnių (gal. *žūvi*) įtakos sudarytas vietoj **žūs*, plg. gr. ἰχθύς „žuvis“². Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose ir dabar tarmėse vartojama *ū*-kamenė vienaskaitos kilmininko forma *žuvės*, plg. s. sl. *svekrōve*, gr. ἰχθύος „žuvies“, s. ind. *bhuvah* „žemės“ (vard. *bhūh*); daugiskaitos vardininko – *žūves*, plg. s. sl. *svekrōvi* (atsiradusi vietoj **svekrōve*), gr. ἰχθύες, s. ind. *bhuvah*; daugiskaitos kilmininko – *žuvū*, plg. s. sl. *svekrōvō*, gr. ἰχθύων, s. ind. *bhuvām*. Dabar jau daug kur *žuvis* turi *i*-kamienes linksnių formas: *žuviēs*, *žūvys*, net *žuviū*. *i*-linksniavimą turi ir beišnykstąs *bruvīs*, *-iēs* „antakis“, atsiradęs kaip ir *žuvis*, vietoj **brūs*, kilm. **bruves*, plg. s. ind. *bhrūh* „antakis“, gr. ὀφρύς, s. sl. *brōvb* < *bry*. Minėtas lat. dial. dgs. vard. *peluvas*, lyginant su dgs. vard. *pelus*, galėtų būti

¹ Žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 443.

² Apie liet. *žuvis* ir gr. ἰχθύς formalinį santykį žr. F. Specht, Die Flexion der *n*-Stämme im Baltisch-Slavischen und Verwandtes, KZ, LIX, p. 221, 228, 288; E. Fraenkel, Lit. et. Wb., p. 323.

atsiradęs pagal dgs. kilm. **peluvōn* (plg. s. sl. *svekrǫvǫ*, gr. ὄφρῦν), kuris sutapo su *ā*-kamieno daugiskaitos kilmininku. *ā*-kamienės formos *ū*-linksniavimo daugiskaitos naudininkas, įnagininkas ir vietininkas turi ir senojoje slavų kalboje, pvz., *svekrǫvamǫ*, *svekrǫvami*, *svekrǫvachǫ*, o jos atsiradusios, matyt, daugiskaitos kilmininko *svekrǫvǫ*, galūne sutapusio su *ā*-kamieno atitinkamu linksniu, pagrindu. Tokiu būdu galėjo atsirasti ir latvių kalbos tarmių dgs. vard. *dzirnuvas*, plg. s. sl. *žrbny* „girnės“, got. *qairnus*¹. Savo forma *ū*-kamieniai galėtų būti ir latvių daugiskaitos naudininkas-įnagininkas *pelūm*, *dzirnūm*, *ragūm*², plg. s. ind. dvs. naud-įnag.-abl. *vadhūbhyām* (vns. vard. *vadhūh* „moteris“), bet jis gali būti naujadaras, sudarytas pagal *i*-kamieno (*avīm*) ir kitų kamienų dgs. naudininko-įnagininko modelį.

▣ Dabar *ū*-kamieno daiktavardžiai baltų kalbose yra išnykę. Viena iš jų išnykimo priežasčių buvo ta, kad, matyt, anksti fonetiškai sutapo *u*- ir *ū*-kamienų vienaskaitos ir daugiskaitos galininkų formos, plg. *ū*-kamieno vns. gal. s. ind. *vadhūm*, gr. ὄφρῦν, s. sl. *liuby* (pasakymuose *liuby dėiati*, *prėliuby dėiati*³), dgs. gal. *vadhūh* gr. ὄφρῦς. Atitinkamos lietuvių kalbos formos galėjo būti vns. gal. **pelūn*, dgs. gal. **pelū(n)s*. Sutrupėjus ilgiesiems dvibalsiams ir akūtiniam ilgiesiems galo balsiams, minėtų *ū*-kamieno linksnių formos sutapo su atitinkamomis *u*-kamieno formomis. Dėl to *ū*-kamieno nykimas galėjo ypač paspartėti.

Paties *u*-kamieno daiktavardžių lietuvių kalboje nedaug. Nemaža jų dalis yra plačiai vartojami, labai seni lietuviški žodžiai, turį *u*-kamieną ir kitose indoeuropiečių kalbose, pvz., *sūnus*, plg. s. sl. *synǫ*, got. *sunus*, s. ind. *sūnuh*, av. *hūnu* ir kt.; *medus*, plg. lat. *medus*, pr. *meddo* < *medu*, s. sl. *medǫ*, gr. μέθυ „svaiginamas gėrimas“, s. v. a. *metu* „midus“, s. ind. *madhu* „medus, svaiginamas gėrimas“ ir kt.; *vidus*, plg. lat. *vidus*, s. angl. *widu* „miškas“, s. v. a. *witu* „miškas“ ir kt.; *viršus*, plg. lat. *virsus*, s. sl. *vrǫchǫ* (supriev. vns. viet. *vrǫchu* „viršuje“) ir kt.; gal būt, *alus*⁴, pr. *alu* „medus“, s. sl. *olǫ* ir kt.; *dangus*, plg. pr. *dangus*; *lietus*, plg. lat. *lietus*. Kiti jų – skoliniai, pvz., *midus*, *cukrus*, *turgus*. Treti – seni *u*-kamieniai daiktavardžiai, tik dabar jau beišnyksta kaip žodžiai,

¹ Plg. J. Endzelīns, Lat val. gr., p. 449.

² Plg. J. Schmidt, Die Pluralbildungen der indogermanischen Neutra, Weimar, 1889, p. 67; F. Specht, Zur litauischen Nominalflexion, IF, XLII, p. 295 ir t.

³ Žr. A. Селищев, Старославянский язык, II, Москва, 1951, p. 111; Н. Ван-Вейк, История старославянского языка, Москва, 1957, p. 258.

⁴ Žr. E. Fraenkel, Lit. et. Wb., p. 8 ir t.

arba įgyją *o*-kamieną, pvz.; *pekus* (Zietela), plg. pr. *pecku*, got. *faihu*, s. ind. *pašu*, av. *pasu-*, lot. *pecū* ir kt. XVI a. raštuose *pekus* dar vartojamas, plg. vns. vard. *pekus* BrP I 224₂₃, *pækus* BrP II 464₉, BrB (dažnai), *pekus* SzD 32, *pækus* DP 350₃₁, *pękus* DP 349₄₉, vns. kilm. *pekaus* BrP II 194₁₄, E 13₁₀₋₁₁, BrB (dažnai), *pękaus* DP 428₁₈, *pėkaus* DP 290₄₀, vns. gal. *peku* BrP I 93₁₉, *pėku* DP 307₁, vns. įnag. *pekumi* E 15₉, BrB (dažnai), *pėkumi* DP 40₄₇ ir kt. Kai kur jis yra jau *o*-kamienis, plg. *pekas* „galvijai, kvailys“ (Švenčionys)¹. Nyksta taip pat ir senas daiktavardis *pelūs* (Kupiškis, Dusetos ir kt.), anksčiau gal priklausęs *ū*-kamieniui, plg. lat. *pelus* (greta *pelavas*), pr. *pelwo*, ukr. *polóva*, čekų dgs. *pléva* ir kt. XVI a. jis taip pat vartojamas, plg. dgs. vard. *pelus* BrP I 119₂₇, dgs. įnag. *tomis pęlumis* DP 86₁₇, *pelumis* PS I 82₂₉ ir kt. Kai kuriose tarmėse jis perėjo į *o*-kamieną, plg. dgs. vard. *pelaī*. Plačiau anksčiau turėjo būti vartojamas ir *u*-kamienis *ledus* vietoj įprasto *ledas*, plg. *ledus* (Lazūnai), vns. kilm. *ledaus* TD VII 173, 174 (Sėleniai, Baičiai; Klaipėdos kr.), lat. *ledus*, s. sl. *ledъ* (*o*-kamienis su *u*-kamienėmis formomis). Gal būt, *u*-kamienis buvo ir *rytas*, plg. lat. tarmių *rītus*, bet dėl dažno vartojimo greta *vakaras* (plg. *rytas vakaras*) jis anksčiau galėjo virsti *o*-kamieniu. Dar kiti *u*-kamieno daiktavardžiai nėra plačiai paplitę, o vartojami tik atskirose tarmėse, pvz., *badūs* „badas“ (Leipalingis), *šeškūs* (Jieznas, Kvėdarna ir kt.), *šėškus* (Dusetos), *sniegūs* (Lazūnai, atsiradęs, gal būt, dėl *ledus* įtakos)², *stogus* (Biržai, vns. kilm. *stōgōs* = *stogaus*), *opšrūs* „barsukas“, *juočkus* „juodasis katinas“, *dvàskus* „sudžiūvėlis“, *dribkus* „sudribėlis“ (Jurbarkas) ir kt.

Daug gausnis lietuvių kalboje yra *iu*-kamienas. Elementas *-ius* čia atlieka dar priesagos funkcijas³. Kai kurie *iu*-kamieno daiktavardžiai irgi gali būti perėję į *io*-kamieną. Pvz., *žvējas* anksčiau galėjo būti ir *iu*-kamienis, plg. liet. *žvējas* : *žvejà*, žem. *žvejū* „žuvauju“, s. ind. *mṛgayuḥ* „medžiotojas“ : *mṛgayā* „medžioklė“, *mṛgayate* „medžioja“⁴. Net ir liet. *vėjas* seniau galėjo būti *iu*-kamienis, plg. vns. viet. *vėjuje*, šauksm. *vėjau*, s. ind. *vāyuh* „vėjas“⁵.

¹ Žr. J. Būtėnas, Švietimo darbas, 1930, p. 48 (pasakyme ir manąs *pėkas* (=galvijus) ne smėkas (=smakas).

² Žr. E. Fraenkel, Das im Wilnagebiete gesprochene Litauisch, BS, II, p. 48.

³ Žr. P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, p. 76. ir t; J. Otrėbski, Gramatyka języka litewskiego, II, p. 80 ir t.

⁴ Žr. J. F. Lohmann, Lit. *žvejas* „Fischer“, *žveja* „Fischgang“ = ai. *mṛgayuḥ* „Jäger“: *mṛgayā* „Jagd“, K Z, LVII, p. 241.

⁵ Plg. dar s. ind. *vāti* „pučia“: *vāyuh* „vėjas“ ir liet. *vėti* „pūsti“ (Chilinskis): *vėjas*.

u-linksniavimui, kaip ir *i*-linksniavimui, indoeuropiečių kalbose būdinga istorinio kamiengalio balsių kaita: normalusis laipsnis *eu/ou*, pailgintas – *ēu/ōu* ir silpnasis *-u*.

Vienaskaitos vardininko indoeuropiečių formantas yra *-us* sudėtas iš kamiengalio *u* ir galūnės *-s*, plg. liet. *sūnus*, lat. *lietus*, pr. *dangus*, s. sl. *synъ* (*-ъ < -us*), s. ind. *sūnuḥ*, gr. *πῆχυς* „ranka“, lot. *fructus* „vaisius“, het. *ḫeuš* „lietus“.

Vienaskaitos kilmininko indoeuropiečių formantas – *-eys* || *-oys*, sudėtas iš kamiengalio *eu/ou* ir galūnės *-s*, plg. *sūnaus*, lat. *medus*, s. sl. *synu*, got. *sunaus*, osk. *castrous* „capitis“, s. ind. *sūnōḥ*.

Lietuvių kalbos vienaskaitos naudininko forma su *-ui* yra sudaryta pagal atitinkamą *o*-kamieno vienaskaitos naudininko formą (žr. p. 147 ir t.). Lat. vns. naud. *tirgum* taip pat sudarytas pagal *o*-kamieno vienaskaitos naudininką, plg. *tēvam* „tėvui“. Panaši forma pasitaiko ir lietuvių kalbos tarmėse, plg. naud. *dañgum*, *sūnum*, *tuñgum*, *karālium* (Pandėlys, Kupreliškis).

Vienaskaitos galininko indoeuropiečių formantas yra *-um*, sudėtas iš kamiengalio *u* ir galūnės *-m*, plg. liet. *sūnu* (*-u < -un < -um*), pr. *sunun* „sūnu“, lat. *tirgu* „turgu“, s. ind. *sūnum*, lot. *fructum*, het. *yellum* „pieva“.

Vienaskaitos įnagininko forma lietuvių ir latvių kalbose turi formantą *-umi*, sudėtą iš kamiengalio *u* ir galūnės *-mi*, plg. liet. *sūnumi*, latvių suprieveiksmėjusį įnag. *virsum* „viršum“, s. sl. *synъmь*. Tačiau lietuvių kalbos tarmėse ir latvių kalboje vartojama forma su *-u*, plg. liet. *sūnu*, lat. *tirgu*, kuri nors ir primena av. įnag. su *-ū*¹, bet greičiausiai yra naujai sudaryta pagal *o*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos įnagininko modelį. *u*-kamienės daugiskaitos perėjimas į *o*-kamieną sukėlė ir *u*-kamienės vienaskaitos nykimą. Žodžiai, kurių daugiskaita nevertojama, pvz., *alūs*, *medūs*, geriau tarmėse išlaiko ir vns. įnag. formą su *-mi*.

Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose *u*-kamienė vienaskaitos įnagininko forma su *-mi* išlikusi nevienodai. Vienuose jų, pvz., M. Daukšos, K. Širvydo raštuose, vartojamos tik *u*-kamienės daiktavardžių vienaskaitos įnagininko formos. *u*-kamienės vienaskaitos įnagininko formos stiprumą XVI a. rodo tai, kad kai kuriuose senuosiuose paminkluose ją turi dar ir *u*-kamieniai būdvardžiai. Ypač gausu tokių

¹ Kai kurie kalbininkai ją ir mėgina sieti su av. *-ū*, plg. A. Baranowski – F. Specht, *Litauische Mundarten*, Leipzig, 1922, p. 176

būdvardžių M. Daukšos „Postilėje“: *aiβkūmi*¹, *apwalumi*, *báisumi*, *biaurumi*, *brágumi*, *brúgumi*, *búdrumi*, *dósnumi*, *gáitumi*, *gąstumi*, *gáusumi*, *graúdumi*, *grúbumi*, *imanumi*, *kántrumi*, *kártumi*, *lâimumi*, *łapumi*, *łągwumi*, *ligumi*, *lóbumi*, *malonumi*, *méilumi*, *mēilingumi*, *meįtaβirdumi*, *miętaβirdumi*, *nóbažnumi*, *paklusnumi*, *padôrumi*, *patôgumi*, *pigumi*, *platumi*, *prieβumi*, *privalumi*, *pútlumi*, *rómumi*, *saldumi*, *sargumi*, *skáistumi*, *smârkumi*, *staigumi*, *súkumi*, *stiprumi*, *βąkumi*, *βwiesumi*, *tákumi*, *teisumi*, *tiésumi*, *wéikumi*, *žimumi*. *io*-kamenės būdvardžių vienaskaitos įnagininko formos čia nepasitaikė aptikti. K. Širvydo raštuose taip pat vartojamos *u*-kamenės formos *teysum*, *teysumi*, *sotumi*, *klausumi* greta *brungu*, *meylu*, *brungiu*, *ipatu*, *smulku*, *žimu*, *gilu*, *skalsu*, *gausu*, *plačiu*, *tunkiū*, *patogiu*. Gana dažnos jos ir 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“: *teisumi*, *ischkumi*, *netisumi*, *matczumi*, *macznumi* greta *ischku stipru*. Kituose senuosiuose paminkluose jos pasitaiko retai, plg.: 1) J. Bretkūno „Biblijos gražumi, kitrum, ligumi, teisumi ir kt., 2) M. Petkevičiaus katekizmo *biaurûm*, *cistumi*, *neteysum*, *teysumi*, 3) D. Kleino raštų *baisumi*, *brangumi*, *iβkumi*. M. Mažvydas, B. Vilentas ir J. Bretkūnas „Postilėje“ *u*-kamienių būdvardžių vienaskaitos įnagininko formų visiškai nevartoja.

Tačiau kai kuriuose senuosiuose rašto paminkluose yra jau *u*-kamieno daiktavardžių, turinčių įnagininko formą, analoginę *o*-kamieno daiktavardžiams. Tokia forma vartojama: 1) M. Mažvydo raštuose: *sunu* 45₁₈, *βmogu* 166₁₈, 153₄, 192₁₀, 204₇, 441₉, 2) B. Vilento raštuose: *sunu* E 12, 27₁₃ (greta *sunumi* (6 kartus), *Jesu* EE 202₁₄ (greta *Jesumi*), *Christu* EE 208₄₋₅, 211₁₄ (greta *Christumi*), 3) J. Bretkūno „Postilėje“ *βmogu* I 157₂₁, *sunu* II 88₄, *Jesu Kristu* II 138₄ (greta formų su *-m(i)*), 4) M. Petkevičiaus katekizme *sunu* 176₁₉ (greta *sunum* 198, 113₂, 215, 226, *sunumi* 253). Analogiška padėtis yra *iu*-kamieno vienaskaitos įnagininko, kurio forma su *-iu* senuosiuose paminkluose yra *reta*, plg. *karalu* EE 14₇ (greta *karalumi* (7 kartus), *kriβu* E 33₉, *pakaiu* MŽ 225₄, *sanariu* EE 51, *sanariu* MT 150^a (greta *sanariumi* MT 155^a), su *schitu bagotiru* BrP II 197, su *bagotiriu* BrP II 200, *liekariu* BrP I 190 (plg. vns. kilm. *liekoriaus* 191), su *Lazaru* BrP II 200, *didziu neprieteliu* BrP II 248).

Vėlesniuose raštuose pastarosios įnagininko formos pasitaiko dažniau. 1753 m. M. Olševskio „Bromoje“ randame *alieju*, *likworiu*, *neprietelu*, *plóščiu*, *poteru* (greta *u*-kamienių, plg. *plóšćiumi* 69 ir kt.).

¹ Pateikiamų pavyzdžių iš senųjų raštų metriką, žr. J. Kazlauskas, Daiktavardžių (*i*)*u* linksniavimo nykimas, LKK, II, p. 23.

1752 m. J. Jaknavičiaus „Evangielie polskie i litewskie“ turi *karalu* 4 (greta *karalum* 51).

Ypač dažnos jos žemaičių raštuose, plg.: 1) 1787 m. „Živato“: *ciecoriu, križiu* (greta labai dažno *križiumi*), *karalu* (greta *karalumi*), *kupciu, dangu, Lozoriu, neprietelu, sekretoriu, sunu* (greta dažno *sunumi*), *žmogu* (greta dažno *žmogumi, wyrsumi*), 2) 1790 m. „Balso širdies“: *sunu* (greta *sunum*), *žmogu* (greta *žmogumi, žmogum*).

S. Daukanto ir M. Valančiaus raštuose absoliučią daugumą įnagininkų sudaro formos su *-(i)u*, plg.: 1) M. Valančiaus „Istorijos“: *karalu, prietelu, medu, sunu*; 2) M. Valančiaus „Žemaičių vyskupystės“: *popiežiu, prokuratoriu, sekretoriu, sunu, wirszu* (greta retų *karalumi* ir kt.); 3) M. Valančiaus „Žyvatų“: *karalu, križiu, kupciu, ciesoriu, litu, Mesiosziu, popiežiu, sunu, wirszu, žmogu, žalnieriu* (greta retų *žmogumi* ir kt.); 4) S. Daukanto „Būdo“: *aló, qmžió, gaspadorió, karaló, karalió, medó, midó, skajtló, wirszó, wirszu, žmogu, nebžmógò, doró žmógó* (greta retų *litumi* ir kt.).

Didžią žemaičių tarmių dalis (visi dounininkai ir kt.) dabar vartoja jau tik pastarąsias įnagininko formas, plg. *sūnu, turgù, viršù* (Kretinga, Sėleniai, Salantai, Mosėdis ir kt.). *u*-kamienės vienaskaitos įnagininko formas dar vartojamos kai kuriose dūnininkų tarmėse, besiribojančiose su aukštaičiais, plg. *kėrdžiumi, sūnumi* (Laukuva), *rāčium, sūnum* (Pagramantis)¹, *sūnum* (Šaukėnai), *alu* (Eržvilkas), *ámžium, spiētlum, sūnum, daņgum* (Kuršėnai) ir kt.

Rytų aukštaičių, viduriečių ir dzūkų tarmėse dažnai greta vartojamos abi formos (su *-(i)um* ir *-(i)u*), plg. *turgu* || *turgù, sūnum* || *sūnu, puódzium* || *puódzium* (Linkmenys), *sūnu* || *sūnum, medu* || *medu* (Skapiškis), *sūnu* || *sūnum, turgù, žmógu* || *žmógum* (Biržai), *sūnu, alu* || *medu* (Gelvonai), *sūnu* || *sūnum, liētu* || *lietu, medu* || *dangu* (Palomenė), *sūnu* || *sūnum, alu* || *alu, medu* || *medu, dangù* || *dangu* (Raguva), *turgù, lietù, skyriù* (Palėvenė) ir kt. Mūšos upyne paprastai *u*-kamienės vienaskaitos įnagininko forma yra išlikusi pietų ir vakarų aukštaičių tarmėse.

Senuosiuose lietuvių rašto paminkluose pasitaiko ir *(i)u*-kamienės vienaskaitos įnagininko formų, sudarytų pagal *u*-kamienės modelį, plg. *Diewumi* PK 12,28, 240 (greta *Diewu*), *krauiumi* MT 99^a, 120^b, 130^b, 152^b, 153^a, 158^a, 166^a, 203^a, 207^b, 250^a, 251^b, 122^b (2x), 158^b,

¹ Žr. P. Jonikas, Pagramančio tarmė, Kaunas, 1939, p. 46.

APM 3^b, 32^a, *Ponum* PK 110, 112 (greta *Ponu*), *Brolumi* KIM 70. Tokių naujadarų turime ir iš vėlesnių raštų, plg. tuomi *ponu* wel *ponumi* Univ. 5; *Diewum* Jass P I 110₂₇, *tiewum* Jass P I 28₇, *Tewumi* Jass P I 176₁₈, ir kt., *broliomi* DB 161, *ežerum* ŽW 134, *Diewumi* ŽŠ 78 (2x), su *wiskupum* ŽW 74 ir kt. Matyt, *u-* ir *o-*kamienų fleksijos mišimas atskirais atvejais sukeldavo ir tam tikrą *u-*kamienės fleksijos poveikį *o-*kamieniui.

Kaip matyti, nėra jokio reikalo lietuvių kalbos vienaskaitos įnagininką su *-u* sieti su av. įnag. su *-ū*. Latvių kalbos vienaskaitos įnagininkai su *-u* taip pat nesunkiai paaiškinami kaip naujadarai¹. Be naudininko, (*i*)*u-*kamienas dar ir vienaskaitos įnagininke didelę *o-*kamieno įtaką patyrė todėl, kad *o-*kamienė įnagininko forma geriau atitiko visą lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo sistemą, plg. vns. įnag. *sūnu* ir vns. gal. *sūnu*, vns. įnag. *rankā*, *žemē*, *širdžia*, *vaikū* ir vns. gal. *raņķq*, *širdj*, *žēme*, *vaīķq*.

Dėl vienaskaitos vietininko žr. p. 156 ir t. Latvių vienaskaitos vietininkas su *-ū* (*tirgū*) turi ilgą *-ū*, atsiradusį greičiausiai pagal *i-*kamieno vienaskaitos vietininko modelį (*aci*).

Daugiskaitos vardininko indoeuropiečių formantas yra *-eyes*, sudėtas iš kamiengalio *-eu* ir galūnės *-es*, plg. got. *sunjus* (*-jus* < *-*iwiz* < *-ewes*), s. ind. *sūnavah*, gr. *πῆχεις* < **πῆχεFες*, s. sl. *synove* ≤ **sūneves*. Lietuvių kalbos tarmėse (Debeikių apylinkėse ir į vakarus nuo Aluntos) vartojami daugiskaitos vardininkai *lietaus*, *sūnaus*, *pietaus*, *gražaus*, *smulkaus* ir kt.² Galūnės *-aus* čia, matyt, yra išriedėjusi iš *-*aues*, plg. *i-*kamieno dgs. vard. *-ys* < **iis* < **iies* ir s. sl. *synove*; o *-*aues* vietoj ide. *-eyes* galėjo atsirasti pagal dgs. kilm. **sūnavōn* (plg. s. sl. *synovъ*) modelį. Plačiausiai baltų kalbose paplitusi daugiskaitos vardininko forma su *-ūs*, plg. liet. *sūnūs*, lat. *tirgus*. Galūnė *-ūs* greičiausiai yra kilusi iš *-*uues*, atsiradusio *u-*kamieno daugiskaitos vardininke dėl *ū-*kamieno įtakos, nes *ū-*kamienė forma su *-*uues* geriau atitiko kitas linksnių formas, turinčias istorinio kamiengalio *u*, o tam tikru metu galėjo vykti *u-* ir *ū-*kamienų mišimas (žr. p. 219).

Lietuvių daugiskaitos kilmininko forma *sūnū*, plg. lat. *tirgu*, nėra lengvai paaiškinama. Ją galima būtų kildinti iš indoeuropiečių *-uōm* (kamiengalio *u* + galūnės *-*ōm*), plg. gr. *δούρων* < **δoρFwv*

¹ Plg. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 444.

² Plg. dar MLLG, IV, p. 426; K. Būga, Kalbos dalykai, Kaunas, 1909, p. 16; A. Baranowski – F. Specht, Litauische Mundarten, II, Leipzig, 1922, p. 106; F. Specht, Zur Litauischen Nominalflexion, IF, XLII, p. 293.

„medžių“, av. *bāzvqm* „rankų“. Bet tada sunkiau būtų paaiškinti daugiskaitos vardininką su -aus < -aues, kadangi vietoj *-eyes (plg. i-kamieno *-ejes) jis galėjo susiformuoti pagal daugiskaitos kilmininką su -auōn, plg. s. sl. *synovъ* modelį. Taigi greičiausiai anksčiau egzistavo dgs. kilm. **sūnaūōn*, kuris, daugiskaitos vardininkui **sūnuues* išriedėjus į *sūnūs*, buvo performuotas į **sūnōn* pagal kitų kamienų daugiskaitos vardininko ir kilmininko santykio modelį, plg. dgs. vard. *výrai, rañkos, ākmenes* ir dgs. kilm. *výry, rañku, akmenū*.

Lietuvių daugiskaitos naudininkas, plg. *sūnums* < *sūnumus*, turėjo formantą -umus, sudėtą iš kamiengalio *u* ir galūnės -mus, plg. s. sl. *synъmъ*. Forma *sūnum* yra atėjusi iš dviskaitos.

Daugiskaitos galininko indoeuropiečių formantas yra -uns, sudėtas iš kamiengalio ir daugiskaitos galininko galūnės -ns, plg. liet. *sūnus* (-us < -uns), s. sl. *syny*, got. *sununs*, gr. kret. $\sigma\upsilon\nu\nu\varsigma$ „sūnus“.

Daugiskaitos įnagininkas lietuvių kalboje turi -umis, sudėtą iš kamiengalio *u* ir galūnės -mis < -mīs, plg. s. sl. *synъmi*. Forma *sūnum* kilmės yra dviskaitinė.

Daugiskaitos vietininko formos **sūnusu*, plg. s. sl. *synъchъ*, s. ind. *sūnuṣu*, nepasitaikė rasti nei peržiūrėtuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, nei tarmėse. Apie jos buvimą lietuvių kalboje galima spręsti tik iš daugiskaitos vietininkų *sūnuse*, *viduse*, *pietuse*, dar vartojamų aukštaičių vakariečių (pazanavykio kapsai, Jurbarkas ir kt.). Kaip suprieveiksmėjusios lytys pastarieji vietininkai dar pasitaiko kitose lietuvių kalbos tarmėse, pvz., a tik nebūsi *pietuse* arklių paršeręs (= pietų metu, Šakyna), *petusi* buvo užėjis (Gelvonai). Tokioms formoms, tur būt, atstovauja ir M. Daukšos raštų *daquse* DP 516₁₄, 532_{15,28}, DK 44₂₆, 46₂₃, *daguse* DP 301₂, 516₁₃₋₁₄, 525₁₄₋₃₁, *dagusia* DP 521₂₇, 466_{4,9,10}, *daqusé* DP 187₄₂, 252₁₁. Dėsningas rašymas -use nekelia abejonių, jog ši forma yra *u*-kamienė = *danguse* ar *dangūse*, nes M. Daukšos rašyba nerodo, kaip ji buvo tariama – su ilguoju ar su trumpuoju -u-. Kadangi M. Daukša rašė aukštaičių viduriečių tarmės pagrindu, patikimiau laikyti šią formą tariamą su trumpuoju *u*, taigi *danguse*. Vietininkas *danguse* galėjo atsirasti taip. Greta senosios indoeuropietiškosios daugiskaitos vietininko formos **dangusu*, matyt, buvo vartojama naujoji postpozicinė daugiskaitos vietininko forma *dangūse* < dgs. gal. **danguns* ir postpozicijos **en*. Be jokio reikšmės skirtumo vartojamos dvi vietininko formos **dangusu* ir *dangūse* galėjo kontaminacijos keliu duoti vieną formą *danguse*. Trumpąjį -u- galūnėje -use vietoj

-ūse čia palaikė ir kitų daugiskaitos linksnių formos, turinčios istorinį kamiengalį *-u-*, plg. *sūnumis*, *sūnumus* ir t. t.

Postpozicinė daugiskaitos vietininko forma formaliai dabar yra dar išlikusi žemaičių tarmėje, plg. *turgūse*, *kerdžiūse* (Laukuva ir kt.), nes ji čia dėl ypatingos žemaičių fonetikos raidos sutapo su *o*-kamieno daugiskaitos vietininku, plg. *turgūse* < **turgunse* ir *galūse* < **galunse* < **galōnsen*. Kai kuriose rytų aukštaičių tarmėse taip pat randame šio vietininko liekanų. Biržų apylinkėse dar tevertojamas daugiskaitos vietininkas *pietūs* < **pietunse*. K. Būgos tvirtinimu¹, dusetiškių senesnioji karta jo laikais dar tebesakiusi *pelūs*, *pietūs*.

Kai kuriose tarmėse galėjo būti vartojama forma *dangūsu*. Tokią formą greičiausiai vartoja ir M. Mažvydas: *dangusu* 23₆, 36₁₁, 506₄₋₅, 532₁₀, *dagusu* 222₁₅. Tiesa, iš M. Mažvydo rašybos negalima spręsti, kaip buvo tariama: *dangusu* ar *dangūsu*. Tačiau nei kituose senuosiuose paminkluose, nei, rodos, lietuvių kalbos tarmėse neužtinkame formos su *-usu* aiškių pavyzdžių. Antra vertus, M. Mažvydas ir (*i*)*o*-kamieno daugiskaitos vietininkus rašo taip pat: *darbusu* 319₁₃, 591₉, *namusu* 414₁₄, 460₃, 534₁₃₋₁₄, 536₇, *hukiusu* 8₁₅, *kielusu* 524₂ ir t. t., o pastarieji tegalėjo būti tariami *namūsu*, *ūkiūsu*, *kelīūsu*, plg. dabartinius žemaičių vietininkus: *galūs*, *beržūs* (Sėleniai, Kretinga), *daržūse*, *laukūse* (Laukuva), *raštūsi*, *raštūš*, *galūsi*, *galūš* (Kuršėnai). Formos *namūsu* refleksas gali būti šiaurės vakarų downininkų *namūs*, *galūs* (su kietuoju žodžio galo *s*). Ji atsiradusi, matyt, kontaminuojant senesnę *o*-kamieno daugiskaitos vietininko formą su naująja, postpozicine forma: *galūse* < **galuns* + postpozicija². Todėl ir M. Mažvydo *dangusu* reiktų skaityti *dangūsu*. Formaliai *dangūsu* galėtų būti laikoma *ū*-kamieno daugiskaitos vietininko forma, plg. sen. indų (vedų) *tanūšu*. Bet kadangi *ū*-kamienių formų išlikimas lietuvių kalboje abejotinas, tai ji greičiausiai yra atsiradusi, kontaminuojant senąją daugiskaitos vietininką *dangusu* ir naująją postpozicinę *dangūse* (< **danguns* + postpozicija) ar daugiskaitos iliatyvo *dangūsna* (< **danguns* + *na*) poveikyje.

(i)u-KAMIENO PERĖJIMAS Į (i)o-KAMIENĄ

u-linksniavimo tipas indoeuropiečių kalbose nebuvo gausus. Dėl to jis buvo veikiamas stipresniųjų *o-*, *ā-*, *i-* linksniavimo tipų. Graikų kalboje pasitaiko *u*-kamieno daiktavardžių, perėjusių į *o*-kamiens,

¹ Žr. K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, I sąs., p. XXVIII.

² Plg. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 408.

plg. klasikinės graikų epochos $\upsilon\acute{\iota}\acute{o}\varsigma$ vietoj $\upsilon\acute{\iota}\acute{o}\varsigma^1$. Lotynų kalboje *u*-linksniavimas smarkiai veikiamas *o*- ir *i*-linksniavimo². Keltų kalbose jis taip pat buvo veikiamas *i*-linksniavimo³. Germanų kalbose *u*-linksniavimo tipas pradėjo irti germanų kalbų istorinio periodo pradžioje⁴, veikiamas *o*-, *i*- ir *ā*-linksniavimų. Slavų kalbų *u*-linksniavimo nykimas prasidėjo dar slavų prokalbėje⁵.

u-kamieno daiktavardžių linksniavimo nykimas sąlygojamas fonetinių priežasčių. Pvz., slavų kalbose labai anksti sutapo *u*- ir *o*-kamienų vienaskaitos vardininkų ir galininkų formos: ide. *-us* (plg. s. ind. *-uh*, gr. *-υς*, liet. *-us*, lot. *-us*) ir *-um* (plg. s. indų *-um*, gr. *-ου*, lot. *-um*, liet. *-ų*) slavų kalboje virto *ϑ*-. Tokia pati galūnė dėl fonetinių pakitimų atsirado ir slavų kalbos *o*-kamieno vienaskaitos vardininke ir galininke⁶. Tai sukėlė *u*-kamieno daiktavardžių niveliaciją, jų perėjimą į stipresnį *o*-linksniavimą. Seniausiuose slavų kalbų paminkluose *u*-kamieniai dažnai linksniuojami pagal *o*-kamienius, plg. vns. kilm. *syna*, naud. *synu*, viet. *versě* „viršuje“ ir kt. Slavų kalbose randame *iu*-kamieno daiktavardžių tik pėdsakus vienaskaitos šauksmininke, plg. *mažiu*, *koniu* ir kt.⁷, o gal ir vienaskaitos naudininke, plg. *maževi*.

Baltų kalbose, kaip ir slavų, o taip pat iš dalies germanų ir lotynų kalbose *u*-kamieno daiktavardžiai nyksta, pereidami į *o*-kamieną. Prūsų

¹ Žr. П. Шантрэн, Историческая морфология греческого языка, Москва, 1953, p. 78.

² Žr. A. Ernout, Historische Formenlehre des Lateinischen, Heidelberg, 1920, p. 78.

³ Žr. Г. Льюис и Х. Педерсен, Краткая сравнительная грамматика кельтских языков, Москва, 1954, p. 214.

⁴ Žr. Э. Прокош, Сравнительная грамматика германских языков, Москва, 1954, p. 214.

⁵ Plg. А. Мейе, Общеславянский язык, Москва, 1951, p. 330; А. Шахматов, Историческая морфология русского языка, Москва, 1957, p. 20; Н. Ван-Вейк, История старославянского языка, p. 241.

⁶ Plg. А. Мейе, Общеславянский язык, Москва, 1951, p. 330; А. Шахматов, Историческая морфология русского языка, Москва, 1957, p. 20; Н. Ван-Вейк, История старославянского языка, p. 241.

⁷ Žr. К. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, II, 1, p. 224; W. Vondrak, Vergleichende slavische Grammatik, II, Göttingen, 1908, p. 5; А. Мейе, Общеславянский язык, p. 333; А. Селищев, Старославянский язык, II, p. 94; Ф. Фортунатов, Избранные труды, II, Москва, 1957, p. 141, 402; Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, Москва, 1953, p. 161. Žr. ураѣ Р. Эккерт, Основы на *-й-* в праславянском языке, „Ученые записки Института славяноведения“, XXVII, 1963, p. 3–133.

kalbos paminkluose greta *u*-kamienių formų vartojamos jau ir *o*-kamienės, plg. vns. vard. *soūns* „sūnus“, kilm. *soūnas* (kaip *deivas* „dievo“), gal. *soūnan*, *dangan* „dangu“, *peckan* „galvijus“. Ankstesniuose prūsų kalbos paminkluose *u*-kamienas dar sveikesnis, negu paskutiniame trečiajame katekizme¹. *u*-linksniavimo tipas nyksta ir lietuvių bei latvių kalbose. Latvių kalboje dabar vyriškosios giminės *u*-kamieniai daiktavardžiai turi jau *o*-kamienę daugiskaitą², o *iu*-kamieniai daiktavardžiai visiškai išnykę³. Lietuvių kalboje *u*-kamieniai daiktavardžiai taip pat nyksta, pereidami į *o*-kamieną; ypač dažnai tarmėse randama jų *o*-kamienė daugiskaita. Literatūrinėje kalboje *u*-linksniavimas beveik sveikas, o *iu*-linksniavimo daugiskaita jau *io*-kamienė.

Daugiskaita, o ne vienaskaita, greičiau nyksta todėl, kad *o*- ir *u*-kamieniai turi homoniminių daugiskaitos linksnių formų. Be kilmininko, į tapačias formas išriedėjo *o*- ir *u*-kamienų daiktavardžių galininkai. *u*-kamieno dgs. gal. *sūnus* išriedėjo iš **sūnuns*, plg. sen. indų *sūnūn*, gr. kret. $\sigma\omega\nu\varsigma$, got. *sununs*, sen. sl. *syny* ir kt. *o*-kamieno dgs. gal. *vilkus* raidos kelias buvo skirtingas žemaičių ir aukštaičių tarmėse. Žemaičiai ilgiau išlaikė senąją *n* daugiskaitos galininko galūnę. Tai rodo įvardžiuotinių lyčių galininkai *gerúncius* < *gerúnsius*, *jūdúncius* < *juodúnsius* (Kuršėnai), žemaičių dounininkų *baltúsius*, *gerúsius* (Kretinga ir kt.) < *baltúnsius*, *gerúnsius*, o ne *baltuosius*, *geruosius*, nes šiuo atveju turėtume čia *baltousius* ir t. t., plg. vns. įn. *baltôujo* < *baltuoju*. Pati daugiskaitos galininko forma *virus* su siauroju *u* galūnėje rodo savo neseną kilmę, atsiradimą jau nustojus veikti žemaitiškajam *u* platėjimo dėsniui, nes žemaičiai kretingiškiei senąją trumpąją *u* platina, plg. vns. vard. *sūnos*. Platina žemaičiai kretingiškiei ir *-u* < *-ō*, plg. vns. įnag. *vīro* < *vīru* < **vīrō*. Vadinasi, ir dėl to dgs. gal. *virus* negali būti kilęs iš **vīrōs*. Dgs. gal. *virus* kilmę iš **vīruns* rodo ir žemaičių daugiskaitos vietininko formos, sudarytos iš galininko ir postpozicijos, plg. *galūsi* (Kuršėnai), *vejūs* (Kretinga) ir kt. < **galuns-*, **vėjuns-*, plg. L. Ivinskio „Genovaitės“⁴: *anunse amžiunse* 9, 16, *tunse dajktunse* 38, *kapunse* 35, 106, *namunse* 17, 102, 124, 155, *nuludimunse* 37, *nasrunse* 82, *kununse* 94, *metunse* 62, 124, *rumunse* 10, 19, 44, 141, 162, 180, *rubunse* 13, *tar-*

¹ Žr. R. Trautmann, Die altpreussischen Sprachdenkmäler, Göttingen, 1923, p. 230.

² Žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 443.

³ Plg. J. Endzelīns, Baltu valodu skaņas un formas, Rīgā, 1948, p. 73.

⁴ L. Iwinskis, Genawejte pasaka wiena tarp gražiausiu..., Wilniuje, 1858.

punse 49, margunse 83, viduriunse 179, žodiunse 121 ir kt., kurjūnsi LChr 321₁₄, tūnsi LChr 323₃₃ (Endriejovas) ir kt.¹

Aukštaičių tarmėje daugiskaitos galininko formos raida vyko kitaip: *vilkus* < **vilkōs* (plg. *gerúosius*) < **vilkōns*². Vadinasi, aukštaičių tarmėje *o-* ir *u-*kamieno daiktavardžių galininkai galėjo sutapti tik **sūnuns* išriedėjus į *sūnus* ir **vilkōns* išriedėjus į *vilkus*, t. y. sutrumpėjus ilgiesiems akūtiniam žodžio galo balsiams, o žemaičių tarmėje **vilkōns* išriedėjus į **vilkuns*.

Dažnai vartojamų daugiskaitos galininko formų sutapimas sukėlė visos *u-*kamieno daugiskaitos perėjimą į *o-*kamieną. *o-*kamienė daugiskaita veikė *u-*kamieno vienaskaitą. Nemažą reikšmę *u-*kamieno nykimui turėjo *o-* ir *u-*kamienų dviskaitos vardininko-galininko formų sutapimas dėl tų pačių priešasčių, plg. **vilkō* (gr. ἀδελφώ, s. ind. *vṛkā(u)*, s. sl. *ducha*) > *vilkū* ir **sūnū* (sen. indų *sūnū*, s. sl. *syny*) > *sūnu*.

*iu-*kamieno daiktavardžiai senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose dar turi ir *iu-*kamienę daugiskaitos vardininko formą. K. Širvydo „Punktuose sakymų“ *karalius, gėrius, ceklerius, neprietelius, prietelius, valsčius* ir kt. turi tik *iu-*kamienę daugiskaitos vardininko formą: *ceklerius* PS II 159₇, *gierius* PS I 301₄, II 106₁₂, *karalus* PS I 167₁₉, 253₁₇, II 99₈, 147_{6,8}, 150₉, 202₁₅, *neprietelus* PS II 222_{24 25}, 230_{3,33}, *walscius* PS I 301₂₂, *prietelus* PS II 6₁₅, *Wilnius* PS I 50₆, *ziegorius* PS I 184₂₈. *io-*kamienės formas turi tik dgs. vard. *senotarey* PS II 161₂₀, *sunariey* PS II 228₃. M. Daukša „Postilėje“ vartoja taip pat *iu-*kamienės daugiskaitos vardininko formas: *sūkas Adwersōrius* 139₁, patįs *Adwersōrius* 193₁₀, *Adwersōrius* klepóie 193₄₉; *blužnierius* prakéikti 345₂₁, kiti *blužniérius* 444₁₆, tie *blužniérius* 469₄₆, *blužniériūs... kurie netiki* 232₂₂₋₂₃, *iauniéji blužniérius* 239₄₁, didieii *Ciésorius* 323₃₁, wissi draugia *Karálus* ir *Ciésorius* 15₁₀₋₁₁, stiebai, arba *filōrius* 14₃₉, *falβius, wilei* 276₅₃, kiti paklaidunai *kacierius* 44₂₁, *kaciérius... uβmuβineia* 246₂₃, tegi nenaikin *kaciérius* galības 255₂₃; plg. dar *karaliūs, prieteliūs, neprieteliūs, popiežiūs, tanciūs, sqnariūs, retežiūs, skaičiūs, sakramentoriūs, šeforiūs, palociūs, sektoriūs, Tamošiūs, vyliūs, vaisiūs, žalnieriūs. io-*kamienių *iu-*kamieno daugiskaitos vardininko lyčių M. Daukša pavartojęs tik keletą: *Tátōrei* 51₃₈, *Totōrei* 467₆, *Totōrei* 572₃₈₋₃₉, *sanarieai* 8₂, *sqnarei* 527₁₃, 572₄₇, 229₄₇₋₄₈, *wilei* 276₅₃, *wilai* 301₃₂, *wilai* 324₃₅. Tik *iu-*kamienės daugiskaitos vardininko formos vartojamos 1598 m. M. Petkevičiaus katekizme: (*ne*) *prietelius* 67₁₄, 87₂₀, 88, 89₁₀, 99, 162₂₅.

¹ Žr. dar F. Kurschat, Grammatik der litauischen Sprache, Halle, 1876, p. 150; A. Schleicher, Litauische Grammatik, Prag, 1856, p. 176.

² Plg. И. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, Харьков, 1911, p. 167.

ricierus 86, *stalcius* 92. Gerai išlikęs *iu*-kamenis daugiskaitos vardininkas J. Morkūno „Postilėje“, kur dažnai vartojami vardininkai *bagočius, karaliūs, neprieteliūs, prieteliūs, ricieriūs, sanariūs, sūneliūs, šeforiūs, vaysiūs*.

Kituose XVI a. lietuvių kalbos paminkluose dažnesnės *io*-kamenės daugiskaitos vardininko lytys, negu *iu*-kamenės. Pirmosios lietuviškos knygos autoriaus raštuose *iu*-kamenis daugiskaitos vardininkas retas: Nu todėl *Karalius* permanikiet 506₁₆, susstoisiose *karalus βemes* ir kunigai 505₁₈, *neprietus* 515₁₂¹. Paprastai Mažvydas vartoja *io*-kamenės lytis: *karalei* 195₁₇, 223₇, 289₇, 292₆, 474₉, *neprietelei* 287₃, 397₄₋₅, 398₅, 401₁₆, 471₇, 473₆₋₇, 514₇, 530₁₃, *prietelei* 97₉, 106₁₁, 469₁₈. B. Vilento raštuose greta *io*-kamenių daugiskaitos vardininkų: *karalei* (2 kartus), *kodžei* (1 kartą), (*ne*)*prieteley* (3 kartus), *retežei* (1 kartą), *šeforei* (1 kartą) dar vartojamos ir *iu*-kamenės lytys: swietischki *Karalus* EE 176₁₆₋₁₇, *balnierius* EE 214₅, 216₉₋₁₀, 217₂, 220₂, *szalnierius* EE 216₁. J. Bretkūno raštuose *iu*-kamenė daugiskaitos vardininko forma atstovaujama taip pat jau silpnai. „Postilėje“ greta žymiai gausesnių *io*-kamenių lyčių *karalei* (11 kartų), *kodžei* II 72₇, *prietelei* (6 kartus), *retežei* PI 280₂₁, *sanarei* (3 kartus), *žalnierei* arba *želnierei* (11 kartų) yra pavartotų ir *iu*-kamenių *karalius* P I 60₁₀, geri *prietelius* P I 75₂₄, II 195₂₇, 343₈, *schipparus* P I 201₁₁. J. Bretkūno „Biblijos“ vertime dažnai vartojamos *io*-kamenės lytys *karalei, kupčei, prietelei, neprietelei, ricerei, ricercari, sanarei, žalneri*. Tačiau randame čia dar ir *iu*-kamenių formų: *karalius, kupčius, dumčius, baius, plaščius, (ne)prietelius, puikorius, liekorius, ricier(i)us, strelčius, šiparus, šippor(i)us, rubežus, valsčius, želnerus, žalnerus*. Dažnokai „Biblijoje“ dgs. vard. galūnė-*ius* taisoma į -*ei*. 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“ taip pat vyrauja *io*-kamenės formos: *karalei* (apie 5 kartus), (*ne*)*prietelei* 103^b, 209^a, 249^a, *rubežei* 217^{a,b}, *sanarei* 106^a, 215^b greta *iu*-kamenių *popiežus* APM 38^b, *waisius* 127^b, mašesnieghi *waisius* 158^b, 159^a_{18,19}.

Vėlesniuose XVII a. lietuvių kalbos paminkluose *iu*-kamenė daugiskaitos vardininko forma dar vartojama, nors ir labai retai. Geriausiai ji išlikusi 1653 m. „Knygoje nobažnystės“: *Bagočius* žiames 18₁₅, *karalus* 30₉, 119^b, (*ne*)*prietus* 8^b₃₀, 19₈, 20, 23₁₁, 26, 148, 200^b greta *io*-kamenių (*ne*)*prieteliay* 25^b, 44^a, *žalnierey* 158. 1653 m. „Maldose krikščioniškose“ pavartota tik viena *iu*-kamenė forma *prietus* 45. Tik viena *iu*-kamenė daugiskaitos vardininko forma rasta ir 1653 m. „Sumoje“: *waisius* pakutos gausus. Tuos tada *waisius*... 15₂₄. Čia var-

¹ Pastarasis pavyzdys gali būti ir *iu*-kamieno vns. vard.

tojamos jau *io*-kamenės formos *blužnieriy* Su 121, *káralej* Su 203, *neprietelay* Su 73, 179, 216, *prietelay* Su 178, *sanariay* MKr 6, 34, *sana-riay* Su 83, 164, *zolnieriai* Su 258, *zalnieriy* Su 259, 261 (3 kartus), 263. D. Kleino „Maldų knygelėse“ taip pat dar pasitaiko *iu*-kamienių daugiskaitos vardininko lyčių: *Dumczus* Rotininkai 16₁₇, *kocerus* ir kleidunai 13₂₀, wissos tos naudos bei *waisus* 55, nors šiaip čia vartojamos *io*-kamenės: *karalei* 127, *neprietelei* 47, 57, 86, *neprietelei* 89, *prietelei* 131. Randame *iu*-kamienių daugiskaitos vardininkų ir D. Kleino „Naujose giesmių knygoje“: Jog *neprietelus* neigi peklos nasrai Ne yweike mus 205, *waisus* žemiški 449₇, nors čia taip pat paprastai vartojamos *io*-kamenės lytys: *Káralei* 30, 43, 62, 461, *néprietelei* 357, *prietelei* 287, 289, 523, *sanarei* 193, *žalnėrai* 85¹.

u-kamieno daugiskaitos vardininko fleksija senuosiuose XVI–XVII a. lietuvių kalbos paminkluose išlikusi sveika: *ssunus* EĖ 57₂₈, *sunus* PK 189, DP 83₂₀, BrP II 187₁₀, 436, BrB 191, 2 Cor 6, 2 Luc 2, *sunus* Ischm 9, Tob 14, 1 Makk 1, Chron 9, 2 Chron 31, Jes 60, Jerem 11, 35, Hiob 1, Ezech 23 ir kt., *pelus* BrP I 119_{26,27}, Su 39, *pealus* Su 43₁₅, *lietus* MKr 44. *u*-kamienis daugiskaitos vardininkas išlikęs ir vėlesniuose raštuose: *sunus* OBr 3, JE 28, 106. Net XVIII–XIX a. žemaičių tarmės pagrindu rašytuose veikaluose yra dar išlikusių *u*-kamienių daugiskaitos vardininkų. 1767 m. P. Klimavičiaus „Pavinastyse“ pavartotas daugiskaitos vardininkas *sunus* 89. Žemaitiškajame 1787 m. „Živate“ randame taip pat *u*-kamienį daugiskaitos vardininką *sunus* 121. 1790 m. „Balse širdies“ greta *sunay* 158₁₂, *pelay* 111₆ turime dar ir *sunus* 147₇. S. Daukanto „Būde“ greta *o*-kamenės formos wiresnįje *sunaj* 179 vartojama dar ir *u*-kamienė: Didije *sunus* 179₂, Tij *sunus* 162. J. Rupeikos „Jonas iš Svisločės“ greta *sunay* 160 turi dar ir *sunus* 176. M. Valančiaus „Žemaičių vyskupystė“ taip pat dar pažįsta *u*-kameniė daugiskaitos vardininko formą: dideli *litus* 20. M. Valančiaus „Istorijoje“ ir „Živatuose“ vartojamos jau tik *o*-kamenės formos².

¹ Neaišku, dgs. ar vns. vard. yra: Kaip nor *žalnerus* daro 462, Jeib mus *neprietelus* Buklystemis neraudintu 171, Kad *néprietus* skusis ant musu 136.

² *o*-kamenės formas XVIII–XIX a. žemaičių raštuose turi ir būdvardžių daugiskaitos vardininkas, plg.: 1) 1787 m. „Živato“: *biaury* 311, *kantry* 328, *stypry* 187 2) J. Rupeikos „Jono iš Svisločės“: *graži* 225, *stipri* 188, *rami* 178, 3) S. Daukanto „Būdo“: *apali* 189, *drousi* 63, 72, 197, *iwajri* 11, 208, *garsi* 117, *kantri* 3, 63, *maloni* 63, *ligi* 36, *narsi* 3, 63, 115, *plati* 76, *skajsti* 133, *smarki* 79, 155, *stipri* 115, *stambi* 33, *smolki* 74, *tanki* 76, 77, *wejkli* 43, *tajki* 63, *nožmi* 79, 4) M. Valančiaus „Živatų“: *bajsi* 38, 174, *nebrągi* 58, *dajli* 105, *iwajri* 213, *dransi* 220, *maloni* 6, *padori* 167, *stipri* 28, *plati* 8, 5) L. Ivinskio „Genovaitės“: *apwali* 73, *maloni* 72, *stati* 176. Tiesa, kai kurie jų gali būti seni *o*-kamieno būdvardžiai.

Dabar žemaičių tarmėje *u*-kamenis daugiskaitos vardininkas visiškai išnykęs; tik pietinėje žemaičių tarmės dalyje dar vartojamos *u*-kamenės formos¹. Nyksta *u*-kamenė daugiskaitos vardininko forma ir kitose lietuvių kalbos tarmėse. Dzūkų ir rytinių aukštaičių šnektose paprastai vartojamos *o*-kamenės formos: *sūnai, turgai, lietai, viršai*² (Leipalingis, Merkinė, Varėna, Linkmenys), *sūnai* (Tverėčius), *sūnai, turgai, viršai* (Skapiškis), *sūnai, dangai* (Raguva), *sūnai* (Gelvonai), *sūnai, lietai, pietai, viršai* (Palomenė), *sūnai, turgai, lietai* (Palėvenė), *sūnai* (Šakyna), *turgai* (Šeduva) ir t. t. Greta *o*-kamenių formų tarmėse dar vartojamos ir *u*-kamenės formos: *sūnūs* || *sūnai* (Biržai), *pietūs* || *pietai, lietūs* || *lietai, sūnūs* || *sūnai, medūs* || *medai* (Pašvitinys). Geriausiai *u*-kamenę daugiskaitos vardininko formą išlaikę aukštaičiai vakariečiai pietiečiai, nors ir jie dažnai vartoja greta *o*-kamenės formas, plg. *viršūs* || *viršai, sūnūs* || *sūnai, piētūs* || *pietai, lýtūs* || *lytai* (Kybartai, Vilkaviškis, Jurbarkas).

Senąją *u*-kamenę formą senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose turi dar ir *iu*-kamieno daugiskaitos naudininkas. K. Širvydas vartoja tik *iu*-kamenės daugiskaitos naudininko lytis: *karalums* PS I 135₃, 195₂, 214₂, 234₂, 262₃, 134₄, *karalums* patiemus PS I 134₃₂, *nėprietelumus* PS I 185₁₁, II 112₂₉, 132₁₉, *neprietelumus* PS I 347₄. *io*-kamenių daugiskaitos naudininko lyčių K. Širvydas dar nevartoja. M. Daukšos „Postilėje“ *iu*-kamenės daugiskaitos naudininko formos taip pat beveik vienintelės: *karaliumus, žalnieriumus, kacieriumus, prieteliumus, popiežiumus, rubežiumus, rubežiumis. io*-kamenės lytys M. Daukšos „Postilėje“ retos: *prietelemus* 519₄₈, *karalamus* 4₅, *ne karalamus* 41₂₄, *sanariamus* 559₂₉. J. Morkūno „Postilėje“ taip pat žymiai dažnesnės *iu*-kamenės formos: *šeforium(u)s* (dažnai), *bagočiumis* (dažnai), *sanarium(u)s* (dažnai), *neprietelum(u)s* (dažnai), *karaliumus* 322^b, *sanariumis* 160^a₂₋₃, *taworišiumus* 257^b₄₂₋₄₃, *augliumis* III 74^a, *ciesoriums* III 31^a *io*-kamenės formos čia retesnės: *sanariamus* 277^b; III 12^b, *neprieteiliams*³ 12^b, 23^a, *prietelems* 162^b₁₁, *rubežiamus* 346^a, *šeforiamus* 127^b₃, 306^b.

Kituose XV–XVII a. lietuvių kalbos paminkluose *io*-kamenė daugiskaitos naudininko forma vyrauja. M. Mažvydo raštuose randame tik vieną *iu*-kamenį daugiskaitos naudininką *kocerums* 233₅. Kitų žodžių naudininkai čia jau *io*-kameniai: *karalems* 557₁₁, *neprietelems*

¹ Žr., pvz., P. Jonikas, Pagramančio tarmė, p. 46.

² Žr. K. Morkūnas ir A. Vidugiris, Kai kurie šiaurės rytų Lietuvos tarmių bruožai, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai“, A, II, 1957, p. 181.

³ Plg. vns. gal. *neprieteli* 153^b, 172^a.

337₅. J. Bretkūno raštuose *iu*-kamenės daugiskaitos naudininko formos taip pat retos. „Postilėje“ nerasta nė vienos *iu*-kamenės lyties. Čia vartojamos tik *io*-kamenės formos: *karalems*, *neprietelems*, *prietelems*, *žalnerems* ir kt. „Biblijoje“ greta dažnų *io*-kamenių naudininkų *karaliams*, *prietelems*, *neprietelems*, *žalnerems* ir kt. dar pasitaiko *iu*-kamenių lyčių: *karaliums* Apoc 16₁₂, *priotelums* Ps 127₃. Kai kur *iu*-kamenės formos čia taisomos į *io*-kamines, pvz., *karaliums* Ps 144₁₀ ištaisyta į *karaliams*, *priotelums* Esth 6 – į *prieteliams*, *žalnierums* Matth 28 – į *žalnerams*. Vieną *iu*-kamenę daugiskaitos naudininko formą randame pavartotą dar ir D. Kleino „Maldų knygelėse“: *rubezums* 127₁₇.

Nerasta nė vienos *iu*-kamenės daugiskaitos naudininko formos M. Petkevičiaus katekizme, 1595 m. M. Daukšos katekizme, B. Vilento raštuose, 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“, 1605 m. anoniminiame katekizme. Čia vartojamos tik *io*-kamenės formos, plg. *karalams* MT 218^a, *karaliams* PK 134, *nepriotelams* MT 212^b, *sanariams* MT 138^a, *prieteliamus* PK Spr 49, *prietelamus* DK 61₂₆, *priotelamus* AK 61₂₇. 1653 m. Kėdainių leidiniuose taip pat vartojamos tik *io*-kamenės lytys: *karaliams* Su 25, 28, 32, 35, 37, (*ne*) *prieteliam(u)s* KnN 8^b, 65, 76^a, 241, MKr 61, Su 156, 198, 210.

u-kamieno daugiskaitos naudininkas senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose vartojamas retai. B. Vilento raštuose, J. Bretkūno „Postilės“ II d., 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“, 1605 m. anoniminiame katekizme, 1653 m. „Maldose krikščioniškose“, 1653 m. „Sumoje“, D. Kleino „Maldų knygelėse“ neturime nė vieno šio naudininko pavyzdžio. Kituose peržiūrėtuose XVI–XVII a. raštuose *u*-kamieno daugiskaitos naudininkas dar turi seną *u*-kamenę fleksiją, plg. *sunūmus* DP 1₃₀, 175₃₃, DK 79₂₉, KnN 79₂₉, *sunumus* KnN 228^b₂₇, PK 21, *sunums* Mž 65₁₄, PK 209, BrP I 144₂₅, KIG 332. M. Daukšos „Postilėje“ dar ir *u*-kamieno būdvardžiai turi išlaikę *u*-kamenę formą: *budrumis* 41₂₇, 554₄₅, *lapumis* 601₄₆, *meilabirdumis* 340₅, *priešumus* 573₃₄, *pūtlumus* 434₃₂, *šwiesūmus* 226₂₆, 403₁₅, *tamsumus* 156₄₉ (greta *biauriemus* 495₃₆, *kantriemus* 448₃₀, *paklusniemus* 175₃₄, 533_{5–6}, *teisiemus* 2₂₃).

Tik J. Bretkūno „Biblijoje“ vartojamos jau ir *o*-kamenės daugiskaitos naudininko formos – greta dažno *u*-kamienio *sunums* čia vartojamas *o*-kamienis *sunamus* BrB.143, Esra 9, Neh 13, *sunams* Neh 13, *sunams* Jes 66 ir kt.

Dabar lietuvių kalbos tarmėse *o*-kamenės daugiskaitos naudininko formos jau dažnesnės. Žemaičių tarmėje tik jos ir vartojamos. XVIII–XIX a. *u*-kamenės daugiskaitos naudininko formos, matyt,

dar buvo žemaičių vartojamos. Žemaitiškajame 1787 m. „Živate“ dar yra *u*-kamienių daugiskaitos naudininko formų, plg. *sunums* 298. Vartoja jas „Būde“ greta *o*-kamienių, pvz., *sunams* 13, ir Daukantas: *sunóms* 176, *lytums* 14. Šiandien jos pažįstamos dar pietinėje žemaičių tarmės dalyje¹.

Dzūkai ir rytų aukštaičiai vartoja dažniausiai *o*-kamienės formas: *sūnám* || *sūnámí* (Leipalingis), *turgám*, *sūnám*, *viršám* (Linkmenys, Varena, Merkinė), *sūnám* (Tverečius), *sūnám*, *dangám* (Raguva), *sunám*, *lietám*, *pietám* (Palomenė), *sūnám* (Gelvonai), *turgám*, *lietám* (Palėvenė), *sūnám* (Debeikiai), *sūnám*, *viršám*, *pietám* (Šiauliai), *sūnám* (Šakyna), *turgám* (Šeduva) ir kt. Greta *o*-kamienių daugiskaitos naudininkų kai kuriose šnektose vartojami dar ir *u*-kamieniai: *turgám*, *viršám*, bet *sūnám* || *sūnúm* (Skapiškis), *turgám*, *sūnúm* || *sūnám* (Biržai), *lietám* || *lietúm*, *pietám* || *pietúm*, *sūnám* || *sūnúm*, *medám* || *medúm* (Pašvitinys), *pietúm* || *pietám* (Svėdasai), *pietúm* || *pietám* (Šeduva) ir kt.

Kaip ir vardininke, geriausiai *u*-kaminę fleksiją šiame linksnyje išlaikė aukštaičių vakariečių pietiečių tarmė, plg. *viršúm*, *vidúm*, *pietúm*, *sūnúm* (Kybartai, Vilkaviškis, Naumiestis, Jurbarkas).

Senosios *iu*-kamieno daugiskaitos įnagininko formos dar vartojamos senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose. K. Širvydas tik jas ir vartoja: bus *karalums* PS I 135₁₂, *karalumis* PS I 167₆, 221₃₂, II 150₇₋₈, *gieriumis* PS II 100₃₀, *pahonczumis* PS II 202₂₃, *neprietelumis* PS II 166₁₉₋₂₀, 259₄₋₅, *prietelumis* PS I 157₁₇₋₁₈, II 8₅, *sunariumis* PS I 125₁₀, 294₂₉. „Punktuose sakymų“ *io*-kamienių lyčių nėra. M. Daukšos „Postilėje“ taip pat vartojamos *iu*-kaminės daugiskaitos įnagininko formos: *Eliošiumis*, *karaliumis*, *ciesoriumis*, *gyriumis*, *neprieteliumis*, *prieteliumis*, *rubežiumis*, *retežiumis*, *sqnariumis*, *šeforiumis*, *Wikariumis*. M. Daukšos „Postilėje“ pavartotas tik vienas *io*-kamienis daugiskaitos įnagininkas *sanareis* 223₈. Gerai išlikęs *iu*-kamienis daugiskaitos įnagininkas J. Morkūno „Postilėje“: *augliumis* (dažnai), *bagočiumis*, *gyriumis*, *Lozoriumis*, *potereliumis*, *prieteliumis* (dažnai), *poteriumis*, *sanariumis* (dažnai), *razbaiumis*, *skayčiumis*, *vaisiumis*, *šef(f)oriumis* (dažnai), *vyliumis* (dažnai).

iu-kamienių daugiskaitos įnagininko lyčių randame ir tuose paminkluose, kuriuose vartojamos tik *io*-kaminės daugiskaitos naudininko formos. Pvz., B. Vilento raštuose dar yra viena *iu*-kaminė forma *neprietelumis* EE 209₂₄ greta *io*-kamienių *prieteleis* EE 209₂₃ (dvs. įnag.

¹ Plg. P. Jonikas, Pagramančio tarmė, p. 46.

dviem *retešem* EE 163₁₇). M. Petkevičiaus katekizme taip pat yra išlikusių *iu*-kamienių daugiskaitos įnagininko lyčių: *aleiūms* 51₇₋₈, *sanariumis* 193₂₁, 219₆₋₇. 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“, kur daugiskaitos naudininkas taip pat yra jau visai perėjęs į *io*-kamieną, randame šias *iu*-kamienės daugiskaitos įnagininko lytis: *karalumis* APM 16^a₁₀, su *neprietelumis* 208^b₅₋₆, su *retešumis* 262^a₈, *sanarumis* 103^b₂₂ greta *io*-kamienių *sanareis* 104^a₂₂, 158^b₁₉ (plg. vns. kilm. *sanariaus* 138^a₉₋₁₀).

Nerasta *iu*-kamienių daugiskaitos įnagininko formų M. Mažvydo raštuose ir J. Bretkūno „Postilėje“. J. Bretkūno „Biblijoje“ pavartotas, rodos, tik vienas *iu*-kamienis daugiskaitos įnagininkas *rubežiumis* Prov 8₂₇. Čia vartojamos jau *io*-kamienės formos: *karaleis*, *neprieteleis*, *prieteleis*, *rubezeis*, *stalčeis*, *sanareis*, *želnereis*, *želnerais*, *spiegoreis*, *strelčeis*, *kupčeis*, *plaščeis*, *retežeis*.

Iš vėlesniųjų XVII a. paminklų *iu*-kamienį daugiskaitos įnagininką turi dar 1653 m. „Suma“: po *križiūms* 105₅ (greta *prietelays* 124, *neprietelays* 137 (2 kartus) ir D. Kleino „Maldų knygelės“: *kryžumis* 40 (greta *priételeis* 76, *neprieteleis* 44).

u-kamieno daugiskaitos įnagininkas retai vartojamas senuosiuose mūsų kalbos paminkluose: *pietumis* BrP I 232₁₀, po *priewaisdumis* EE 25, *Pietumis* AK 159₃, *sunumis* DK 80₃₃, 95₂, 103₂₆, PK 17, 201, 215, MT 127^b, Su 138_{4,22-23}, 282, 288, OBr 112, 131, 138, 228 (2 kartus), 237, Su *ssunumis* EE 172₁₇, *litumis* BŠ 153₅. Senuosiuose mūsų kalbos paminkluose gausiai atstovaujamas *u*-kamieno būdvardžių daugiskaitos įnagininkas. M. Daukšos „Postilėje“ vyrauja *u*-kamienė būdvardžių daugiskaitos įnagininko forma: *baisumis* 412₂₇, 508₂₁₋₂₂, 526₂₃, *biaurumis* 373₄₁, 428₁₁, *bragumis* 185₄₅₋₄₆, *budrumis* 555₅₃, 556₈, *dārgumis* 169₄₆, *dōsnumis* 286₂₃, *drąsumis* 478₄₀, 613₃₆, *gardumis* 558₁, *gražumis* 25₆, 303₁₅, *kántrumis* 243₄₀, 299₁₅, 413₃₄, *tāimumis* 273₃₆, 390₁₃, 533₁₂, *katrumis* 523₃₄, *ligumis* 25₃₇, 291₁₆, 611₃, *malonumis* 600₂₂, *mēitaβirdumis* 284₁, 8, 31, 313₃₄, *mēilīgumis* 409₁₄₋₁₅, *nemeiligumis* 409₄₃₋₄₄, *mēilumis* 53₈, 359₂₂₋₂₃, 429₃, 463₄₁₋₂, 464₁, 497₂₅, 52₃₈, 256₁, *nemēilumis* 356₁₈, *paktusnumis* 66_{40,53}, 205_{22,27,28}, 380₃₆, 383₅₂, 416₁₄, 523₃₅, *patógumis* 67₁, 340₇, 425₄₅, 554_{3,7}, *primanumis* 109₆, 191₂₋₃, 216_{29,40}, 218₁, 385₂₈, 389₂₆, 492₅₄, *rōmūmis* 209₃₃, 243₄₀, 299₁₅, 413₃₄₋₃₅, 535₃, 624₃, *saldumis* 365₈₋₉, *sārgumis* 622₄₀, *stiprumis* 447₂₇, 497₂, *strópumis* 434₂₇, 447₂₇, *βwélnumis* 302₄₉, *taqumis* 9₁₁, *tēisumis* 3₃₆, 192₃₆, 285₄₁, *žimumis* 185₃₅. *io*-kamienė daugiskaitos įnagininko forma M. Daukšos „Postilėje“ reta: *brāgeis* 21₁₀, 182₄₁, 270₁₄, *bukleis* 254₄₂, *iβkeis* 362₄₅, *βwelniāis* 21₁₀, *βwiesęys* 17₂₅, 205₆, 216₅₁. K. Širvydo „Punktuose sakymų“ taip pat dar

aptinkame *u*-kamienių būdvardžių daugiskaitos įnagininko formų: *biaurumis* PS I 257₁, *brungumis* PS I 186₂₃, 366₁₇, *nepatogumis* PS II 176₁₆, *neteysumis* PS I 167₁₃, *teysumis* PS I 152₁₉, II 224₂₁ greta *io*-kamienių *brungieys* PS I 217₁₅, *sunkieys* PS I 60₁₅, 200₂₀, 226₁₃, II 152₂₅, *baysieys* PS I 83₇, *biaurieys* PS II 50₄, *gražieys* PS I 257₁₆, II 129_{1,27}, 186₂₄, *smalščieys* PS I 212₂₅, *smarkieys* PS II 19₂₀, 219₂₆.

Kituose paminkluose *u*-kamenė būdvardžių daugiskaitos įnagininko forma išlikusi silpnai. M. Mažvydo, B. Vilento raštuose, J. Bretkūno „Postilėje“ ji visiškai nevartojama. Jos liekanų turime dar: 1) M. Petkevičiaus katekizme: *teysumis* 120₅₋₆, 2) 1595 m. M. Daukšos katekizme: *grazumis* 54₂₄, 3) 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“: *teisumis* 83^a₄, 85^a₄, 86^a₁, 88^a, 53^b, *paklusnumis* 50^b, 4) 1605 m. anoniminiame katekizme: *skaudumis* 80₆, 5) D. Kleino „Maldų knygelėse“: *daygumis* 48, 6) D. Kleino „Naujose giesmių knygose“: *kytrumis* 156, 157. Dabar lietuvių kalbos tarmėse ši forma, rodos, niekur neaptinkama.

Kaip matyti iš Daukšos raštų, *u*-kamenė būdvardžių daugiskaitos įnagininko forma XVI a. kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse buvo dar stipri. Stipri, žinoma, turėjo būti ir *u*-kamenė daiktavardžių daugiskaitos įnagininko forma. Daiktavardžių, daugiskaitos įnagininke turinčių *o*-kamenę formą, randame tik J. Bretkūno „Biblijoje“. Greta *Pietumis* Jes 59 ir kt. čia turime *sunais* III Chron 26_{44,46,48,50,51,52-53,54,56,58,60,62,64,66,68,70,72,74,78,81,83,85,88}, Esra 8_{55,58}, *sunais* Neh 10, *sunais* Jerem 35 (pataisyta į *sunumis*) ir kt.

Dabar *u*-kamenė daugiskaitos įnagininko forma visiškai išnykusi žemaičių tarmėje. Tik pietinėje dalyje dar vartojamos *u*-kamenės formos. 1767 m. P. Klimavičiaus „Pavinastyse“ *u*-kamenis daugiskaitos įnagininkas dar išlaikytas, plg. *sunumis* 17, 105, 113. 1787 m. žemaitiškame „Živate“ taip pat vartojamas *u*-kamenis daugiskaitos įnagininkas *sunumis* 63, 298, 327. M. Valančiaus „Istorijoje“ jau vartojamos *o*-kamenės formos: su wisajs *sunajs* 45, su septinejs *sunajs* 116, *sunajs* 73.

Džūkai ir rytų aukštaičiai taip pat vartoja *o*-kamenės formas: *sūnaīs*, *turgaīs*, *pietaīs* (Leipalingis, Varėna, Merkinė, Linkmenys)¹, *turgaīs*, *sūnaīs*, *viršaīs* (Skapiškis, Svėdasai, Gelvonai, Šakyna), *sūnaīs*, *lietaīs*, *pietaīs* (Palomenė), *sūnaīs*, *dangaīs* (Raguva), *turgaīs*, *sūnaīs*, *viršaīs* (Pašvitinys), *turgaīs* (Šeduva) ir kt. Greta *o*-kamienių kai kuriose šnektose dar randam ir *u*-kamenės formas: *sūnaīs* || *sūnūm* (Biržai) ir kt.

¹ Plg. dar J. Otrębski, Wschodniolitewskie narzeczce twereckie, I, Kraków, 1934, p. 244.

Tvirčiausiai *u*-kamenė daugiskaitos įnagininko forma laikosi aukštaičių vakariečių pietiečių tarmėje, plg. *viršum̃, vidum̃, pietum̃* (Kybartai, Vilkaviškis, Jurbarkas ir kt.). Bet ir čia dažnai greta vartojamos jau *o*-kamenės formos, plg. *sunumis* || *sūnaīs* (pazanavykio kapsai).

u-kamenė daugiskaitos vietininko forma, kaip retai vartojama, anksti buvo pakeista *o*-kamiene. J. Bretkūno „Postilėje“ ir K. Širvydo „Punktuose sakymų“ nėra pavartoto nė vieno *u*-kamieno daugiskaitos vietininko. Pavartoti šiuose paminkluose *iu*-kamieno daugiskaitos vietininkai jau turi (*i*)*o*-kamenę formą, plg. *rubeβosu* BrP II 106, *rubeβusu* BrP II 105₁₇, *sunariuose* PS I 109₁₃, II 199₁₈. J. Bretkūno „Biblijos“ daugiskaitos vietininkas *dangūsu* Apoc 5, Kosn 5, *dangūsu* Chron 30, *dangūsa* Amos 9 ir kt., 1600 m. „Margaritos Theologicos“ *dangūsu* 263^a₁₇, 1605 m. anoniminio katekizmo *dungūsū* 43₃₃, 48₈, *dunguosū* 44₂₇, 46₂₃ rodo ankstyvą *u*-kamenės daugiskaitos vietininko formos išnykimą. Kituose peržiūrėtuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose postpozicinės formos dažnai taip pat turi jau (*i*)*o*-kamenę fleksiją plg. *dagūse* DK 43₃₂, *dagūsė* DK 85₈, *nepakaiuose* PK 137₁₄, *sanariuose* PK 193, *sunuose* PK 107₂₀, *danguose* Su 143, 186, 104, 272_{1,2}, MKr 31, *rubeziuose* Su 270, *sanáriuose* MKr 7. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika irgi pateikia jau (*i*)*o*-kamenės formas (30-51 psl.)¹. Rytinių dzūkų šnektose (apie Linkmenis ir kt.), kur išlaikyta sena indoeuropietiškoji daugiskaitos vietininko galūnė *-su*, *u*-kamieno daiktavardžiai taip pat turi *o*-kamenį daugiskaitos vietininką *turguosu*, *sūnuosu*.

Aukštaičių tarmėse dabar vartojamos jau tik *o*-kamenės formos, plg. *sūnuōsa*, *pietuōsa* (Leipalingis), *sūnuōse*, *pietuōse* (Palomenė), *pietuōse* (Nemajūnai), *sūnuōse*, *tuŗguose*, *pietuōse* (Garliava), *pietuōs* (Svėdasai), *tuŗguos* (Dotenėnai, Alunta), *tuŗguos*, *sūnuōs*, *viršuōs* (Skapiškis, Palėvenė, Raguva, Biržai), *danguōs* (Raguva), *pietuōsi* (Gelvonai), *sūnuōs*, *tuŗguos* (Šiauliai, Šakyna), *tuŗguos*, *sūnuōs* (Mūšos upynas). Net ir šnektose, pvz., pazanavykio kapsuose ir Jurbarko tarmėje, kur dar vartojamos formos *pietuse*, dažniau vartojamos *o*-kamenės lytys: *tuŗguos* (Jurbarkas), *sūnuosė*, *sūnuōs* (pazanavykio kapsai).

Daugiskaitos šauksmininkas specifinės formos neturi, ji sutampa su vardininko forma. Vienaskaitos šauksmininkas turi formą su *-au*, reprezentuojančią grynai istoriniam kamienui, plg. liet. *sūnaũ*, s. sl. *synu*, s. ind. *sūno* (žr. p. 178). Lietuvių kalbos tarmėse pasitaikanti *u*

¹ *o*-kamenės formas pateikia ir kitos lietuvių kalbos gramatikos, plg. G. Ostermejerio – p. 25, P. Ruigio – p. 42, K. Milkės – p. 37, F. Hako – p. 253, Universitas – p. 11.

lygintina su gr. -υ, plg. liet. *Añdriu* ir gr. πῆχυ „ranka“. Nėra visai aiški latvių kalbos vienaskaitos šauksmininko su -u kilmė, kadangi -u gali būti kilęs ir iš -u, ir iš -au.

GREITESNIS *iu*-KAMIENĖS DAUGISKAITOS NÝKIMAS

XVI–XVII a. *iu*-kamieno daugiskaita kai kuriose tarmėse dar buvo stipri. Tai matyti iš K. Širvydo, M. Daukšos, J. Morkūno raštų, kur *iu*-kamieno daugiskaita dar, galima sakyti, visiškai sveika. Visi kiti senieji paminklai fiksuoja aiškų *iu*-kamienės daugiskaitos nykimą. Kiek geriau juose išlikęs *iu*-kamienis daugiskaitos vardininkas, kiti linksniai dažniausiai jau perėję į *io*-kamieną. Geriausiai *iu*-kamieno daugiskaita XVI–XVII a. buvo išlikusi viduriečių ir rytinių aukštaičių tarmėse (M. Daukša, K. Širvydas, M. Petkevičius, J. Morkūnas), silpnai – vakarinėse lietuvių kalbos tarmėse (M. Mažvydas, B. Vilentas, J. Bretkūnas, D. Kleinas ir kt.).

Pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje¹ pateikiama *iu*-kamienė daugiskaita, plg.: N. *waisus*, G. *waisiū*, D. *waisums*, Ac. *waisus*, Ab. *waisumis*.

D. Kleinas „Kompendiume“ (p. 31–32) pažymi: „Žodžiai *Karálus*, *Prietelus*, *Podžus*, *Kerdžus* daugelio lietuvių (o taip pat žemaičių) linksniuojami taisyklingai, nes jų ir daugiskaitos vardininke sakoma: tie *Karálus*, trys *Karálus*, tie *Podžus*, tie *Kerdžus* ir t. t., kitur, ypač Dirdžiojoj Lietuvoj ir mūsų Prūsuose, šios linksniuotės daugiskaita tokia pati, kaip pirmosios linksniuotės: *Karalei*, *Podžei*, *Prietelei*; *Karalū*, *Podžū*, *Prietelū*; *Karálems*, *Podžems*, *Prietelems* ir t. t.²“. Iš šios D. Kleino pastabos matyti, kad tuo metu (XVII a. viduryje) *iu*-kamienė daugiskaita, ypač daugiskaitos vardininkas, dar buvo dažnai vartojama.

iu-kamienę daugiskaitos paradigmą pateikia ir F. Hako gramatika (p. 253), P. Ruigio gramatika (p. 32), K. Milkės gramatika (p. 37). K. Milkė (p. 37) nurodo, kad kai kurių šio kamieno daiktavardžių, dažniausiai žyminčių asmenį ar užsiėmimą (eine Person oder Amt), daugiskaita linksniuojama pagal pirmąją linksniuotę. G. Ostermejeris gramatikos p. 25 prie *u*-linksniavimo priskiria ir *iu*-kamienius daik-

¹ Žr. D. Klein, Gramatica Litvanica... Regiomonti, 1653, p. 50.

² „Die Woerter *Karálus* ein Koenig /*Prietelus* ein Freund/ *Podžus* ein Toepffer /*Kerdžus* ein Hirt/ werden von vielen Littauen /auch den Samaiten regulariter decliniret; denn sie auch in Pl. N. sagen; tie *Karálus* /trys *Karálus*/ tie *Kerdžus*/ etc. aber von andern /insoderheit den Großlittauen auch unsern Preussischen/ werden die Plurales Numeri flectiret gleich wie die Nomina der ersten Declination: *Karalei* /*Podžei*/ *Prietelei*, *Karalū* /*Podžū*/ *Prietelu*, *Karálems* /*Podžems*/ *Prietelems* etc.“

tavardžius (*Waisūs, Kėrdžius, Kūrpijus, Karálus, Pawójus, Razbájus, Prietelus*), pažymėdamas (p. 26), kad kai kurie jų, reiškią užsiėmimą (Amt, Verrichtung, Handthierung), daugiskaitą turi *io*-kamiėnė (*Karalei, Kerdžiei*). *iu*-kamiėnė atskirų žodžių daugiskaitą dar pažįsta ir kai kurios XIX a. gramatikos (žr. A. Šleicherio gramatikos p. 190¹, Bekerio – § 4, Šykopo – p. 16, Pajevskio-Gylio – p. 21). Vadinamoji, galima manyti, kad dar XIX a. kai kuriose tarmėse buvo išlikę *iu*-kamiėnės daugiskaitos fleksijos. XIX a. žemaičių raštuose randame jau tik suprieveiksmėjusį *iu*-kamiėno daugiskaitos įnagininką *kryžiumis*, plg. yr *križiumis* pule ant ziemės ŽP 162, *križiomis* sien ir ten sulankstinti JS 98. Tokį suprieveiksmėjusį įnagininką fiksuoja K. Jaunius (žr. jo gramatikos p. 107) ir J. Jablonskis (žr. jo 1922 m. gramatikos p. 24).

iu-kamiėno daugiskaita dabar tarmėse, išskyrus vieno kito žodžio vard., pvz., *sodžiūs* (Suv. Kalvarija), nepasitaiko. Sunku dabar susekti priežastis, kodėl *iu*-kamiėno daugiskaita nyko greičiau, negu *u*-kamiėno. Greičiausiai *iu*-kamiėno nykimą paspartino tas faktas, kad galėjo greta būti vartojami lygiareikšmiai *iu*- ir *io*-kamiėno daiktavardžiai, plg. *mojus* „mojimas“ R II 403, KW 460 ir *mojis* R I 89, KW 260, *myrius* „mirtis“ ir *myris* MLLG I 229, *gėrius* „gražybė“ PS I 380 ir *gėris* bei kt.² Senuosiuose mūsų paminkluose, kuriuose randame *iu*-kamiėnės daugiskaitos liekanų, taip pat pasitaiko greta vartojamų *iu*- ir *io*-kamiėno daiktavardžių, plg.: 1) M. Mažvydo raštų vienaskaitos vardininką *karalis* 210₃₋₄, *neprietelis* 530₁₁, 478₁₂, vienaskaitos galininką *neprieteli* 101₇, 398₃, *neprietelij* 518₉₋₁₀, *nepritelis* 411₄, vienaskaitos šauksmininką *neprieteli* 53₁, *neprieteli* 223₂ ir kt. greta vienaskaitos galininko *neprietelū* 581₄ ir kt.; 2) B. Vilento raštų vienaskaitos vardininką *neprietelis* EE 35₁₀, 39, E 54, ir *neprietelus* EE 39; 3) J. Bretkūno „Postilės“ vienaskaitos vardininką *neprietelius* ir vienaskaitos galininką *neprieteli* P I 297₂₁, 249₁₄₋₁₅, 279, II 220, 221 (2 kartus), 248, *prieteli* P II 415 (2 kartus), vienaskaitos galininką *Lozaru* P II 191 (2 kartus), 332 ir *Lazari* P I 351 (3 kartus), 261, II 178, 198 (2 kartus), 522, J. Bretkūno „Biblijos“ vienaskaitos galininką *Karali* 2 Makk 4, Chron 4, Ravd 2 ir *karaliu* Chron 20, 2 Chron 1, *karaliu* Chron 26 ir kt., vienaskaitos galininką *Neprieteli* Matth 10, Jud 13, 2 Makk 3, 14 ir kt. ir *neprieteliu* Tob 8, Jerėm 30 (ištaisyta į *neprieteli*) ir kt.; 4) *sanarius* DP 48, 109 ir kt. ir *sana-*

¹ A. Šleicheris, teigdamas, kad daiktavardžiai su *-jus, -ius* (*czus, džus*) turi *io*-kamiėnė daugiskaitą, pažymi: „die andern, z.b. *vaisius*, können auch im Plural der *u*-decl. treu bleiben“.

² Plg. P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, p. 79–80.

ris Mž 586₁₀, E 14, 15, 17, *sannaris* BrP I 128, 189, 238, BrB Cor 12 (3 kartus) ir kt.

Kai kurių *io*-kamieno daiktavardžių, kurių vienaskaitos šauksmininkas su *-au* dažnai vartojamas, vienaskaita galėjo būti sudaryta naujai pagal *iu*-kamieną, plg. lietuvių kalbos tarmėse dažnai pasitaikančius *artójus*, *mókytojus*, *snaudálius*, *išganýtojus* ir kt.¹ Tuo būdu galėjo susidaryti nauja žodžių grupė, turinti *iu*-kamienę vienaskaitą ir *io*-kamienę daugiskaitą. Jos egzistavimas irgi galėjo spartinti *iu*-kamienės daugiskaitos nykimą.

TOLESNIS (*i*)*u*-LINKSNIAVIMO NYKIMAS LIETUVIŲ KALBOS TARMĖSE

Kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse dėl specifinės fonetikos raidos (*i*)*u*- ir (*i*)*o*-kamieno daiktavardžių linksniavimas dar labiau suartėjo. Rytiečių aukštaičių ir dzūkų šnektose dėl *an > q* vartimo *un > u*, kuris užfiksuotas jau 1605 m. anoniminiame katekizme ir K. Širvydo raštuose, sutapo *o*- ir *u*-linksniavimų vienaskaitos galininkų formos, plg. *vaikų* < **vaikan* ir *sūnų*. Dėl to čia *u*-kamieno nykimas paspartėjo.

Mušos upyno aukštaičių šnektoms būdingas žodžio galo trumpėjimas. Trumpieji žodžio galo balsiai čia iškrinta. Iškrinta ir trumpasis žodžio galo *u*. Dėl to čia sutampa *o*- ir *u*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos vardininkas, plg. *sūns*, *tuřgs*, *žmōgs* (Biržai), *tořgs*, *sūns*, *vōřš*, *žmōgs*, *mēds*, *áls* (Pašvitinys, Šeduva ir kt.). Kiti *u*-kamieno daiktavardžių linksniai pagal vardininko modelį dažnai taip pat persiformuoja į *o*-kamienius, plg. vns. kilm. *tořga*, *sūna* (Pašvitinys ir kt.). Nyksta ir *u*-kamienės vienaskaitos fleksija. *u*-kamienės vienaskaitos naudininko formos nėra nei senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, nei tarmėse. Labai dažnai vietoj *u*-kamienės vienaskaitos įnagininko formos vartojama jau *o*-kamienė, žr. p. 222 ir t. *u*-kamieno vienaskaitos vietininkas – gana patvarus linksnis. Žodžių *vidus*, *viršus* dažniausiai vartojamas vienaskaitos vietininkas, neretai vartojamas vienaskaitos vietininkas ir žodžių *dangus*, *medus* ir kt. Dėl to ir vietininkų, perėjusių į *o*-kamieną, pasitaiko rečiau. Senuosiuose paminkluose *o*-kamienės formos beveik nevertojamos², plg. tik mieliausiami *sun* sawo PS II 206₆, *dangie* KnN

¹ Žr. P. Jonikas, min. veik., p. 47.

² Senuosiuose paminkluose dar pasitaiko ir *u*-kamienių būdvardžių vns. viet. plg.: 1) M. Daukšos „Postilės“: *aiβkume* 596₆, *apwalume* 134₇, *brqume* 197₄₆, *laimume* 353₃₈, 573₂₆, *βwiesume* 596₆, *wēikume* 582₆₃, 2) 1600 m. „Margaritos Theologicos“: *baisume* *sturme* 249₆, 3) M. Petkevičiaus katekizmo: *sunkum* troβkume 65₁,

181₉ ir adesyvą *suniep* Su 133₁₀¹. Dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse jau ir vietininkas neretai turi *o*-kamienę formą. A. Baranausko surinktuose tekstuose turime *duñgi* 74₂₄ (Vabalninkas), *sodži* 81₇ (Vabalninkas), *pakąji* 98₁₇ (Krinčinas), *Wilni* 109₅ (Subačius). Žemaičiai dažnai greta senesniųjų *u*-kamienių formų vartoja jau ir *o*-kamienes, plg. *viršė*, *sūnė* (Sėleniai, Mosėdis ir kt.). Aukštaičių tarmėse, ypač šiaurės aukštaičiuose, taip pat vartojamos *o*-kamenės formos: *turgė*, *lietė* (Palėvenė), *turgė*, *dangė* (Raguva), *turgė* || *tuĩgui* (Skapiškis), *cukrė* (Gelvonai) ir kt.

Senuosiuose paminkluose randame *o*- ir *io*-kamieno daiktavardžių, turinčių *u*-kamienę formą: *Diewui* este priglausti Mž 183₁₇, *diewuie* BrB Colos 3, *Diewuie* BrB Thes 1₂, 2 Thes 1, Juda 1, *Diewui* (gal naud.) MT 17^a, *Ponuie* BrB Joel 2, Sach 10, Jes 61, *Tewuie* MT 39^a, *Tiewuie* BrB I Thes 1₃, 2 Thes 1, 1 Josan 2, Juda 1. *o*-kamieno vietininkų, sudarytų *u*-kamieno pavyzdžiu, pasitaiko ir vėlesniuose raštuose, plg. *Diewuje* Jas P I 164₄ ir kt., *Diewuje* GN Matth 27, 43, Joh 3, 21, *kialuje* GN Mork 10, 32, 35 (greta *kialieje*), *kraujuje* GN Luk 22, 20, *mieguje* GN Matth 1, 20, *pilwuje* GN Matth 12, 40, *tewuje* GN Joh 10, 38, 14₁₀, 11, 20 ir kt. Vieni jų gali būti sudaryti pagal *u*-kamieną todėl, kad asmenų vardų vietininkai neišprasti (plg. *dieve*, *pone* ir kt.), o vietininkas *đanguje* dažnas senuosiuose paminkluose, kiti iš jų atskirose šnektose galėjo atsirasti greta kitų kamienių (*ā*-, *ē*-, *i*-) ilgesnių vietininkų formų su *-je*, plg. *miškųj*, *qžuolųj*, *sviestųj* (Pandėlys).

Dar kitose rytinių aukštaičių tarmėse, kur trumpieji žodžio galo balsiai dar neiškritę, jie smarkiai redukuojami, vos girdimi. Žodžio galo *u* ir *a* redukcijos rezultatas čia tas pats, plg. *sūn̄os*, *dunḡos*, *al̄os* ir *mišk̄os*, *stāl̄os* ir kt. (Ramygala, Raguva ir kt.). Dėl to ir čia *u*-kamieno daiktavardžių vienaskaita dažnai linksnuojama jau kaip *o*-kamienių.

Žemaičių tarmėje *u*-kamieno nykimą taip pat paspartino fonetikos raida. Žemaičiai, trumpindami žodžio galą, niekada neišmeta trumpojo *u*, o jį tik paplatina, išversdami *o*, plg. *sūn̄os*, *tōrgos* ir kt. *u*-kamieno vienaskaitos vardininko forma kai kuriose žemaičių šnektose sutapo su

sunkume gundime 141, 4) J. Bretkūno raštų: *brangume* (paraštėje, vietoje teksto *brangeme*) Judic 5, *gilume* Ps 69, Drach 32, *gražume* Ps 45, *ligume* (pataisyta iš *-ame*) Luk 23, *ligume* prašbiudime BrP I 390₁₆, *stiprumė* (pataisyta į *stiprame*) Ps 31, 5) D. Kleino raštų: *brangume* czese KIG 384; *sunkume* uriede K1M 4.

¹ Gervėčiuose, Lazūnuose, Zieteloje dabar dažnesnės jau *o*-kamenės vienaskaitos adesyvo lytys, plg. *sūniek* (Gervėčiai) ir kt., žr. A. Laigonaitė, Pašalio vietininkai dabartinėje lietuvių kalboje, „Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai“ (straipsnių rinkinys), p. 26.

vienaskaitos vardininku tų *o*-kamieno daiktavardžių, kurie išlaikė nesutrumpėjusį žodžio galą dėl to, kad, išskritus trumpajam *a*, susidarytų sunkiai ištariamas priebalsių junginys, plg. *dařžos*, *gùžos* ir kt.

iu-kamieno daiktavardžių nykimas tarmėse dar spartesnis, negu *u*-kamieno. Kai kuriose rytinių aukštaičių tarmėse tai sukėlė tik fonetinės priežastys, būtent, supriešakėjusio *u*(*iu*) virtimas *i*, plg. daugiskaitos galininką *svečis* < *svečiūs*. Dėl to čia *iu*-kamieno vienaskaitos vardininkas su *-ius* išvirto į formą, tapačią *io*-kamieno vienaskaitos vardininkui, plg. *vaĩsis*, *sùkčis*, *spiėčis*, *karālis* (Raguva, Gelvonai, Vabalninkas ir kt.). Greičiausiai dėl fonetinių priežasčių atsiradę vienaskaitos vardininkai, užfiksuoti Baranausko surinktuose tekstuose¹: *karalis* 196_{15,17,18,20} (Krekenava), *sziauczis* 205_{7,8} (Pagiriai), *kriauczis* 205₆₋₈ (Pagiriai), vns. gal. *karali* 196₁₅ (Krekenava), *karali* 197_{13,20} (Krekenava), *krauczi* 207₅ (Pagiriai), *pakaji* 207_{22,24} (Pagiriai), *kryži* 212_{8,14,16} (Pagiriai).

Rytinių aukštaičių šnektose, pvz., apie Palomenę, Palėvenę ir kt. *iu*-kamieno vienaskaita jau beveik visiškai išnykusi, nors tokio *iu* virtimo į *i* čia nėra, ir *iu*-linksniavimas ne daugiau suartėjęs su *io*-linksniavimu, kaip ir kitose tarmėse. Matyti, pats *iu*-kamieno įsiliejimo į *io*-kameną procesas čia vyko sparčiau. Čia vartojami vienaskaitos vardininkai: *skýris*, *bālis*, *kriaūčis*, *šiaūčis* ir kt. Kiti linksniai taip pat turi *io*-kamenės galūnes: *iu*-kamieno daiktavardžių vienaskaita beveik visiškai išnykusi ir Baltarusijos TSR teritorijoje esančiose Gervėčių, Zietelos apylinkėse, plg. vienaskaitos vardininką: *karālis*, *bōčis*, *šiaūčis*.

Neretai *io*-kamenę *iu*-kamieno daiktavardžių vienaskaitą randame ir Žemaičiuose, pvz., *keřdis*, *karālis* (Kretinga).

PRIEBALSINIŲ KAMIENŲ ISTORIJA

Priebalsinio linksniavimo tipas nyko visose indoeuropiečių kalbose. Dažniausiai baltų kalbose priebalsinio linksniavimo daiktavardžiai perėjo ir pereina į *i*-linksniavimą. Perėjimas kaip tik į *i*-linksniavimą nėra atsitiktinis dalykas. Senojoje indų kalboje yra daiktavardžių, vienuose linksniuose turinčių priebalsinę fleksiją, o kituose – *i*-kamenę. Taip čia linksniuojami bevardės giminės daiktavardžiai, vienaskaitos vardininke ir galininke turį *-i*, pvz., *akši* „akis“, *asthi* „kaulas“, *dadhi* „rūgš-

¹ Žr. A. Baranowski-F. Specht, Litauische Mundarten, I.

tus pienas“ ir kt.¹ Be vienaskaitos vardininko ir galininko, *-i-* jie turi ir kituose linksniuose: dviskaitos naudininke, abliatyve ir įnagininke, pvz., *akṣibhyām*, daugiskaitos naudininke ir abliatyve, pvz., *akṣibhyaḥ*, daugiskaitos įnagininke, pvz., *akṣibhiḥ*, daugiskaitos vietininke, pvz., *akṣiṣu*. Tokie bevardės giminės daiktavardžiai, vienaskaitos vardininke ir galininke turintieji *-i-*, yra palikę pėdsakų graikų, lotynų ir germanų kalbose, pvz., gr. *ζῆφι* „miežiniai miltai“, *ἴσχι* „kulšis, šlaunis“, lot. *mare* „jūra“ iš **mari*, plg. s. v. a. *mari, meri*². Gr. *ἰσχίον* greta *ἴσχι*, *ὄστιον* greta s. ind. *asthi* leidžia manyti, jog tokių daiktavardžių seniau turėjo būti daugiau, pvz., greta gr. *ἰσπίον* „sparnas, sija“ galėjo egzistuoti ir **ἰσφι*. Liet. *širdis* gali būti išriedėjusi iš panašaus bevardės giminės daiktavardžio **širdi*, plg. s. ind. *hārdi* „širdis“, gr. *καρδία* „širdis“ iš **καρδι*, het. *kardi-*, arm. *sirt* < **kērdi*, s. sl. *srōdъce*.

Kai kuriuose senesiuose paminkluose pasitaiko vyriškoji žodžio *širdis* giminė, plg.: 1) M. Mažvydo vns. gal. *schirdi* uš grekus gailinti 67₁₁, 2) J. Bretkūno „Biblijos“ vns. vard. tawa *schirdis* netikras ira (pataisyta į *netikra*) Act 8₂₁, vns. kilm. *schirdzo* 1 Cor 14₂₅, vns. gal. *naughī schirdī* ir nauie Dwašę Hesek 18₃₁, 36₃₆, vns. įnag. *schirdzu* gražu ir gieru Luc 8₁₅, vns. viet. *schirdije tawame* Jerem 13₂₀, *schirdije maname* Dan 7₂₈, dgs. gal. *schirdžius* Act 14₁₇, Jak 5₈, Apoc 2₁₃ (pataisyta į *schirdis*), dgs. įn. *schirdeis* Jes 6₁₀, 3) 1573 m. anoniminės „Postilės“ vns. gal. *sussimilistantinghī schirdī* 70^b, dgs. įnag. *tais pačais užkepuseis... širdžeis* 38^a. Bretkūno „Biblijoje“ ir 1573 m. anoniminėje Postilėje kartais yra vyriškosios giminės daiktavardžiai *akis* ir *ausis*, pvz.: vns. gal. *ausī girdentī* ir *akī regentī* Ponas abu dara BrB Prov 20₁₂, dgs. vard. jo *akis* yra ballandžių *akis*, pas upeles wandenų pienu *masgotī* (variantas *ischtrinkti*) BrB Cant 5₁₂, dgs. gal. *ausis atvertus* WP 106 (2 k.), dgs. vard. su anais septineis, *kurie* ira Pono *akis, perentis* (parašėteje *perenčios*) visą žemę Sachar 4₁₀. Latvių kalbos senesiuose paminkluose³ taip pat randame vyriškąją žodžių *sirds, acis* ir *auss* giminę, pvz., *tauws sirds* ir 35_{19–20}, tadēlie ka winio *sirds* by akklis 38₁₉, kapec domaitā iūs tik liaunu ekβan *iūsos sirdis* 197₁₉, ieb ir tauvs *accis* tapæc bledis 31₅, und winiam *tôs accis atwæris* 87₂₁, ka winβ teuw *tôs accis*

¹ Žr. K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, II, 1, Strassburg 1892, p. 175; J. Wackernagel, Altindische Grammatik, III, Göttingen, 1929–30, p. 236.

² Plg. P. Chantraine, La formation des noms en grec ancien, Paris, 1933 p. 114; Э. Бенвенист, Индоевропейское именное словообразование, Москва 1955, p. 31.

³ Žr. Altlettische Sprachdenkmäler in Faksimiledrucken von August Günther, Heidelberg, 1939.

átdarriß 89₁₀₋₁₁, tam ákklu pedzimptom *tós áccis átdarria* 94₂₂, und iá tauws *áccis* teuv káda liauna ápkaitanaßana dóda 236₂₄₋₂₅, tauws *áccis* 240₁₂ (2 k.), *tauws accis* bledis bus 240₁₄, mannims *áusims* 226₂. Šių žodžių vyriškosios giminės liekanos senuosiuose lietuvių ir latvių kalbų paminkluose rodytų, kad jie kažkada baltų kalbose galėjo būti bevardės giminės, kadangi nykdami bevardės giminės daiktavardžiai baltų kalbose paprastai virsta vyriškosios giminės daiktavardžiais. Vadinasi, ir bevardės giminės daiktavardžiai *širdi, *oki, *ausi turėjo išvirsti vyriškosios giminės daiktavardžiais. Tik šis virtimas galėjo prasidėti labai anksti, nes prūsų kalba, kur dar išlikę bevardės giminės *o-* ir *u-*kamieniai daiktavardžiai, bevardės giminės *i-*kamienių jau neturi. Greitesnį jų nykimą, gal būt, galima paaiškinti tuo, kad žodžių *akis* ir *ausis* dažniausiai buvo vartojama dviskaita. Jų dviskaitos vardininkas-galininkas *aki, ausi* < *akī, *ausī, plg. ved. *akṣī*, s. sl. *oči*, s. sl. *uši* ir kt. anksti sutapo su *i-*kamieno dviskaitos vardininku-galininku, pvz., *vagi* < *vagī, plg. s. sl. *gosti*, s. ind. *patī* ir kt., o tai žymiai spartino jų visišką įsiliejimą į *i-*kamieną, vadinasi, ir vns. vard. *oki, *ausi persiformavimą *i-*kamienių vardininko su *-is* pavyzdžiu.

Vyriškosios giminės *i-*kamieno daiktavardžiai baltų kalbose gali pereiti į *io-*kamieną arba keičia giminę, žr. p. 205 ir t. Todėl ir žodžių *akis, ausis* ir *širdis* giminė galėjo pakisti — pasitaikanti senuosiuose mūsų kalbos paminkluose vyriškoji jų giminė gali būti reliktinio pobūdžio.

Priebalsinį žodžių *ausis* ir *širdis* linksniavimą rodo gausios vienaskaitos kilmininko, daugiskaitos vardininko ir kilmininko priebalsinės formos senuosiuose kalbos paminkluose ir kai kuriose tarmėse, pvz., vns. kilm. *ausēs, širdēs*, dgs. vard. *aūses, širdes*, dgs. kilm. *ausų, širdų*. Tik *akis* priebalsinio linksniavimo pėdsakų turi labai nedaug. Kai kuriose šnektose (pvz., apie Nemajūnus) dar vartojamas priebalsinis kilmininkas *akēs*, gr. dvs. vard. ὄσσε iš *okʷiē, s. ind. vns. kilm. *akṣnaḥ*, arm. dgs. vard. *ačk^c* ir kt. patvirtina buvusį priebalsinį šio žodžio linksniavimą.

Dėl to, kad: 1) *širdis, ausis,akis* lietuvių kalboje turi aiškių priebalsinio linksniavimo pėdsakų, 2) senuosiuose lietuvių ir latvių kalbos paminkluose jie dar pasitaiko ir vyriškosios giminės, 3) *širdis* senosiose indoeuropiečių kalbose yra bevardės giminės daiktavardis, turįs vienaskaitos vardininke-galininke *-i*, galima spėti, jog baltai bus paveldėję iš indoeuropiečių prokalbės priebalsinį bevardės giminės daiktavardžių, turinčių vienaskaitos vardininke-galininke *-i*, linksniavimo tipą. O šis linksniavimo tipas kai kuriuose linksniuose iš seno turėjo kamiengalį *-i-*, pvz.,

vns. įnag. *širdimi*, dvs. naud.-įnag. *širdim-*, dgs. naud. *širdimus*, dgs. įnag. *širdimis*, dgs. viet. *širdisu*, plg. s. ind. dvs. naudininką-abliatyvą-įnagininką *akṣibhyām* ir kt., lot. dgs. naudininką-įnagininką *pedibus* ir kt. Tuo būdu kai kurie priebalsinio linksniavimo daiktavardžiai baltų kalbose jau iš seno greta priebalsinių formų, plg. vns. kilm. *širdės*, naud. *širdi*, viet. **širdi*, dgs. vard. *širdes*, kilm. *širdū*, galėjo turėti ir formas, kurios sutapo su *i*-kamieno atitinkamų linksnių formomis, plg. vns. naud. *širdie*, vns. įnag. *širdimi* ir *ugnimi*, dvs. naud.-įnag. *širdim-* ir *ugnim-*, dgs. naud. *širdimus* ir *ugnimus*, dgs. viet. *širdisu* ir *ugnisu*.

Baltų kalbose, kaip ir slavų, anksti sutapo priebalsinio ir *i*-kamieno vienaskaitos ir daugiskaitos galininkų formos. Priebalsinio kamieno vienaskaitos galininko forma, kuri indoeuropiečių prokalbėje baigėsi nosiniu sonantu, plg. gr. ποιμένα,μητέρα, lot. *materem*, *hominem* ir kt., slavų ir baltų kalbose išriedėjo į formą su *-in* (< *-ŋ*), plg. pr. *smunentin* „žmogų“, liet. *akmenį*, *dukterį*, lat. *akmeni*, s. sl. *kamenъ*, *materъ*, ir sutapo su *i*-kamieno vienaskaitos galininko forma, plg. pr. *nautin*, liet. *avi*, lat. *avi*, s. sl. *gostъ*, gr. πόλις „miestą“, s. ind. *avim*. Priebalsinio kamieno daugiskaitos galininkas indoeuropiečių prokalbėje turėjo formą su galūne *-ŋs*, plg. s. ind. *aśmanaḥ*, *pitaraḥ*, gr. ποιμένας, πατέρας, got. *broþuns*, lot. *homines*, *matres*, kuri baltų ir slavų kalbose, išvirtus nosiniam sonantui į dvigarsį *-in*, plg. *smunentins* „žmones“, *swīrins* „žvėris“, liet. *akmenis* < **akmenins*, lat. *akmenis*, s. sl. *kameni*, *materi*, sutapo su *i*-kamieno daugiskaitos galininko forma, plg. pr. *nautins*, *ackins*, liet. *avis*, lat. *avis*, s. sl. *gosti*, gr. κρετ. πόλις, got. *gastins*.

Dominuojančio vardažodžio linksnio – vienaskaitos ir daugiskaitos galininko formų sutapimas su atitinkamomis *i*-kamieno formomis ir lėmė priebalsinio kamieno likimą. Kadangi priebalsinio kamieno daiktavardžių buvo žymiai mažiau, negu *i*-kamienių, tai jie palengva analogijos keliu ėmė persiformuoti į *i*-linksniavimo tipą. Perėjimą lengvino ir tai, kad egzistavo priebalsinio kamieno daiktavardžių (pvz., *širdis*, *akis*, *ausis*), iš seno turėjusių kai kurių linksnių formas, visai vienodas su atitinkamomis *i*-kamieno formomis.

Priebalsinių *n*-ir *r*-kamienų vienaskaitos vardininkas indoeuropiečių kalbose paprastai buvo padaromas be vardininko galūnės *-s*, plg. liet. *akmuo*, lot. *homo* „žmogus“, s. ind. *rājā* „valdovas“, gr. ἄκμων „prieckalas“ ir kt., liet. *duktė*, s. ind. *duhitā*, gr. θυγάτηρ, lot. *soror* „sesuo“ ir kt. Vardininko forma, be galūnės *s*, paprastai turi ilgąjį *-ō* ar ilgąjį *-ē*. Ilgąjį *ō* ir ilgąjį *ē* galėjo turėti *r*-kamieno daiktavardžiai, plg. liet. *sesuō* (kilm. *seserēs*) ir liet. *duktė* (kilm. *dukterēs*), o taip pat ir *n*-kamie-

no daiktavardžiai, nors jie dabar lietuvių kalboje teturi tik ilgojo *ō* refleksą, plg. *akmuō* (kilm. *akmenēs*), žr. p. 276. Paprastai vns. vard. *-ō* ar *-ē* yra kildinami iš indoeuropiečių pailgintojo laipsnio *-*ōr* ar *-*ēr*, *-*ōn* ar *-*ēn*, nors galinių priebalsių *r* ir *n* išnykimo kai kuriose indoeuropiečių kalbose, jų tarpe ir baltų, priežastys nėra aiškios. Nėra visiškai aiški cirkumflektinė šio linksnio formos galo priegaidė lietuvių kalboje, palyginti su graikų kalbos akūtine priegaide, plg. ἡγεμῶν „vadas“. Galimas daiktas, akūtine galo priegaidė virto cirkumflektine dėl to, kad, laikui bėgant, pailgintasis balsių kaitos laipsnis lietuvių kalboje buvo susietas su cirkumflektine priegaide, ir ilgasis vokalizmas, atsiradęs dėl balsių kaitos, paprastai būdavo cirkumflektinis. Kadangi vardininko *-é* ir vėliau galėjo būti interpretuojamas kaip pailgintasis balsių kaitos laipsnis, tai dar prieš akūtinių galo balsių trumpėjimą jis galėjo pakeisti akūtinę priegaidę į cirkumflektinę. Pagal vardininko su *-ě* modelį priegaidė galėjo pakisti ir vardininke su *-ō*, t.y. *dukterēs*: *duktě* = *akmenēs* : **akmō* ≧ **akmō̄*.

Dėl vienaskaitos kilmininko *akmenēs*, *akmeñs*, žr. p. 253 ir t., *akmeniēs*, *ākmenio*, žr. p. 256 ir t., p. 200 ir t.

Dėl vienaskaitos naudininko *ākmeni*, *ākmenie* žr. p. 140 ir t., *akmeni(i)*, *akmeni(uo)* žr. p. 146 ir t.

Vienaskaitos galininko indoeuropiečių formantas yra *-*onŋi* (plg. gr. ἡγεμόνα), susidedąs iš kamiengalio *-on* ir galūnės *ŋ*. Baltų istorinis kamiengalis *-en-* prieš galūnę (liet. *-i*, lat. *-i*) yra atsiradęs dėl kamienio išlyginimo, suvienodinimo vietoj *-on-*. Vienaskaitos galininko galūnė *-i* < **in*, plg. liet. *akmeni*, lat. *akmeni*, pr. *smunentin* „žmogų“, yra kilusi iš *ŋ* ar *ŋ*, plg. gr. ἡγεμόνα (gr. *-α* < **ŋ* ar **ŋ*), lot. *hominem* „žmogų“ (*-em* < **-ŋ*).

Dėl vienaskaitos įnagininko *akmeni*, *akmenimi* žr. p. 247 ir t., *ākmeni* žr. p. 197 ir t.

Vienaskaitos vietininko forma taip pat visada yra vienoda su *i*-kamiens vienaskaitos vietininko forma. Kaip yra parodęs E. Benvenistas, casus indefinitus – linksnių formų neturintieji kamienai bendra-indoeuropiečių epochoje galėjo eiti įvairias sintaksines funkcijas, jų tarpe ir vietininko, plg. s. ind. *ahar* „dieną“, gr. νύκτωρ „naktį“, arba s. ind. *udan* „vandenyje“, *akšan* „akyje“ ir kt. Vietininko funkcijas galėjo eiti ir kamienai su *-i*, plg. *ahani* „dieną“. Vėliau kamienai, išplėsti *-i*, vis dažniau buvo vartojami kaiprieveiksmiai, sudarę pirmąją „vietininkų“ eilę; dėl to jų galūnė *-i* palaiapsniui virto vietos ir laiko rodikliu¹. Tokia

¹ Žr. Э. Бенвенист, Индоевропейское именное словообразование, p. 128.

forma su *-i* gali būti išlikusi priebalsinio kamieno vienaskaitos adesyvovartojamame senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose ir Baltarusijos TSR teritorijoje esančiose lietuvių gyvenamose salelėse, pvz., *Wießpatip* DP 81₄, 133₄₄, 192₃₇, 357₂₁, 389₂₈, 433₁₂, 441₁₄, 483_{16,20}, 537₂, 563₈, 615₁₂, 619₃₃, 621₁₂, DK 80₃₂, AK 80₃₃, 101₁₈, PS I 44₂₃. BrB (dažnai), *wieschpatip* Mž 477₁₈, *schirdipi* Mž 446₆, 448₁₅, BrB (dažnai), *šunip*, *piemenip* (Zietela), *piemenik*, *širdik*, *šunik* (Gervėčiai). Dėl formos **širdi*, plg. dar av. *asni* „dienoje“, s. ind. *aśmani* „akmenyje“, het. naud.-viet. *uēteni* („vanduo“) ir kt. Be to, forma su *-i* gali būti užkonservuota ir kai kurių tarmių vienaskaitos inesyve, plg. *širdij(e)*, *akmenij(e)* ir kt.

Dėl daugiskaitos vardininko *ākmenes*, *ākmenys*, *akmeniai* žr. p. 257 ir t., 200 ir t.

Dėl daugiskaitos kilmininko *akmenų* žr. p. 250 ir t.

Daugiskaitos naudininkas *akmenims* < *akmenimus* turi *i*-kaminę formą, žr. p. 248 ir t.

Daugiskaitos galininko indoeuropiečių formantas yra *-*on̥ms*, susidedąs iš kamiengalio *-on* ir galūnės *-ms*, plg. gr. ἡγεμόνας (*-ας* < *-ns*). Baltų kalbų istorinis kamiengalis *-en-* prieš galūnę (liet. ir lat. *-is*) vietoj *-on-* yra atsiradęs dėl kitų linksnių formų su *-en-* įtakos. Pati galūnė *-is* yra kilusi iš *-ins* < *-ns*, plg. pr. *smunentins* ir gr. ἡγεμόνας.

Dėl daugiskaitos įnagininko *akmemis*, *akmenimis* žr. p. 248.

Daugiskaitos vietininkas *akmenisu* ar *akmenys(e)* yra *i*-kaminė forma.

Daugiskaitos šauksmininkas specifinės formos neturi ir neturėjo, o vienaskaitos šauksmininkas dabar turi *i*-kaminę formą, pvz., *piemeniẽ*, *šuniẽ*, *seseriẽ* ir kt. Galimas daiktas, vienur kitur yra išlikusi senoji priebalsinio kamieno vienaskaitos šauksmininko forma, plg. *sēsēr*, *dūkter* (Debeikiai) ir s. ind. *duhitar*, gr. πάτερ.

ARCHAIŠKOS PRIEBALSINIO KAMIENO LINKSNIŲ FORMOS

J. Bretkūno raštuose *vanduo* labai dažnai turi vienaskaitos įnagininko formą *vandemi*, pavyzdžiui, *wandemi* BrP I 40₁₄, 412₁₉, II 112₃₆ (greta *wandenimi* BrP I 39₁₇, 45₁₃, 46₅, 140₁₄, 171_{12,16}), BrB 18, 121, 122, 128, 131, 144 (5 k.), 145 (4 k.), 146, 147 (3 k.), 155, 177, 201 (2 kartus), 224, 263 ir t.t. Tik Biblijoje, F. Špechto duomenimis, *vandemi* sutinkama 57 kartus, *vandimi* – 5, o *wandenimi* – tik 3 kartus¹. Biblijoje randame

¹ Žr. F. Specht, Die Flexion der *n*-Stämme in Baltisch-Slavischen und Verwandtes, KZ, LIX, 1932, 257. p.

ir vns. įnag. *Motermi* BrB 153, 164 (greta dažnesnio *moterimi*, *moterim*). Tokia priebalsinio kamieno daiktavardžių vienaskaitos įnagininko forma vartojama dar ir žemaičių tarmės pagrindu parašytame „Žiwatas Pona... apraszitas Metusy 1753, y druka Paduotas... Suprasław... Metusy Pona 1787“. Čia randame tokias formas: *akmemi* 158, 131, *sesermi* 12, 237, szaltu *wandemi* 184, *wądem* 54 (2 k.), 84, 145, 330. J. Bretkūno raštuose vartojamas dar ir vns. įnag. *wandeimi* BrP I 46₆, II 239₁₆, 377₃, 426₈, BrB 25, 131, 145, 188, 201, 203 ir kt. (daugiau kaip 20 kartų).

Greta įprastų daugiskaitos įnagininko formų *akmeneis*, *akmenimis* J. Bretkūno Biblijoje pavartota ir *akmemis* Lev 20₂₇, Num 14₁₀ (ištaisyta į *akmenimis*). Ypač dažnai šios rūšies forma vartojama anksčiau minėtame „Žiwate“, plg. *akmemis* 102, 122 (4 k.), 106, 107, 172, *sesermis* 107, 261. Galimas daiktas, ją randame ir 1653 m. „Maldose krikščioniškose“, plg. *duktermis* 24₂₆, *sesermis* 24₂₅, o taip pat 1823 m. išėjusioje knygoje „Jonas isz Swisloczes“, plg. *sesermis* 130, jeigu čia ne korektūros klaidos.

Dauguma šių formų buvo žinomos jau K. Būgai¹. Be to, K. Būga dar pateikė iš pietryčių žemaičių tarmių suprieveiksmėjusį vns. įnag. *võndāmi* (= *vāndēmi*), „vandenim, vandens keliu“ ir dgs. įnag. *võndāmis* (= *vāndēmis*), o taip pat *duktermis*, *sesermis*². K. Būga neabejodamas laikė jas senomis daiktavardžių priebalsinio kamieno formomis, kilusiomis iš **vandenmi* (vns. įnag.), **vandenmis* (dgs. įnag.) ir t.t. J. Bretkūno vns. įnag. *wandeimi* jis aiškino kaip hipernormalizmą, pavartotą vietoj *wandemi* (su *ei* vietoj *e*).

F. Špechtas, neturėdamas visos medžiagos, kurią turėjo K. Būga³, labai suabejojo, ar šios formos gali būti senos priebalsinio kamieno formos. Laikydamas jas kažkuo nepaprasta (etwas Ungewöhnliches), jis mano, kad *wandemi*, *wandimi* ir *wandeimi* kilusios iš *wandenimi*⁴. Jo nuomone, forma *wandenimi* prisitaikiusi prie trumpesnių paradigmos formų *wandeno*, *wandeniui* (Silbenangleichung) dvejopu būdu. Visų pirma formoje *wandenimi* disimiliacijos keliu išnyko antrasis *-n-*, radosi *wandeimi*. Kadangi *wandeimi* skyrėsi nuo kitų paradigmos formų, tai vėl

¹ Žr. K. Būga, Rinktiniai raštai, II, Vilnius, 1959, p. 662; Lietuvių kalbos žodynas, I, Kaunas, 1924, p. 45.

² Žr. K. Būga, Aistiški studijai, Peterburgas, 1908, p. 140 ir 3 išnašoje nurodytą literatūrą.†

³ Didelis K. Būgos darbas „Замечания и дополнения к этимологическому словарю русского языка А. Преображенского“, kuriame smulkiau kalbama apie šias formas, paskelbtas tik 1959 m. (K. Būga, Rinktiniai raštai, II, p. 499–694).

⁴ Jam pritaria ir E. Frenkelis, žr. E. Fraenkel, Der Stand der Erforschung des im Wilnagebiete gesprochenen Litauischen, „Balticoslavica“, II, Wilno, 1936, p. 53.

buvę atstatyta *vandenimi*. Toliau disimiliacija veikusi taip, kad vienas iš dviejų greta stovinčių skiemenų *an* ir *en*, būtent *en*, visai išnyko, ir atsirado *vandimi*. Kadangi kitos paradigmos formos po *d* turėjo *e*, tai ir *vandimi* buvusi pakeista į *vandemi*. Dgs. įnag. *vandemis* pavyzdžiu galėję rasti ir *akmemis*¹. Toks F. Špechto įsivaizduojamas raidos kelias per daug sudėtingas, kad jį galima būtų laikyti tikrai vykusiu. Paradigmos lyginimas lietuvių kalboje paprastai vyksta morfologinio galūnių trumpėjimo keliu, plg. vns. įnag. *vandenim* < *vandenimi*, vns. viet. *rankoj* < *rankoje*, dgs. naud. *rankoms* < *rankomus* ir t.t. Tai viena. Antra, kai kuriuose XVI ir XVIII a. raštuose, kaip matėme, vartojamos formos *sesermi*, *motermi*, *akmemi*, kurių atsiradimo priežastimi laikyti disimiliaciją nėra jokios galimybės.

Visos minėtos formos lengvai paaiškinamos kaip senos priebalsinio kamieno formos. Iš pavyzdžių *vandēmi*, *vandēmis*, K. Būgos pateiktų iš žemaičių tarmės, matyti, kad formoje **vandenmi n*, būdamas prieš *m*, išnyko, pailgindamas prieš stovintį balsį, plg. *žymē* < *žinmē* (plg. *ženklas*). Bretkūno *vandeimi* gali ir nebūti hipernormalizmas, kaip manė K. Būga. Ji galėjo atsirasti iš **vandenmi*, nes kai kuriose tarmėse (ypač aukštaičių vakariečių ir žemaičių) randame nemaža panašaus pobūdžio reiškinių, plg. *būvei* „buve“ < **būven*, *pardāvei* „pardavę“ < **pardaven* (Rusnė, Šyškrantė), dgs. gal. *geráisias* < *geránsias* (aukštaičiai vakariečiai pietiečiai), vns. viet. *didemėje* < **didemėje* (Laukuva) ir kt. *Vandeimi* galėjo būti vartojama greta *vandemi* vienoje ir toje pačioje tarmėje, plg. *gerásias*|| *geráisias* (kai kurie aukštaičiai vakariečiai). Bretkūno *vandimi* < *vandinmi*, plg. dažnai vartojamas jo raštuose kad ir vns. kilm. formas *vandinio*, *akminio*, *pieminies* (greta *akmenio*, *vandenio*, *piemenies*).

Kaip matyti, minėtos formos atstovauja tokiam priebalsinio kamieno linksnių formų darybos tipui, kai prie kamieno, besibaigiančio priebalsiu, netarpiškai jungėsi galūnė, plg. got. dgs. naud. *gumam* < **guman-m-*, *tuggom* < **tuggōn-m-*, s. ind. dgs. naud. -abl. *pad-bhyaḥ*, arm. dgs. įnag. *akam-bk̄* ir kt. Šio tipo formų liekanos lietuvių kalbos tarmėse negalėtų kelti didelio nusistebėjimo todėl, kad jo pėdsakai randami ir slavų kalbų dialektuose (ne senojoje slavų kalboje), plg. dgs. naud. s. serb. *Gomorěť* ir kt., dgs. įnag. s. serb. *Dubrovčami*, slov. *Goričami*, s. rus. *Poljami* ir kt.²

¹ Žr. F. Specht, min. str., KZ, LIX, p. 257.

² Žr. A. Meillet, *Le slave commun*, Paris, 1934, p. 423; Н. В а н-В е й к, *История старославянского языка*, Москва, 1957, p. 269.

DAUGISKAITOS IR VIENASKAITOS KILMININKAS,
DAUGISKAITOS VARDININKAS

Geriausiai priebalsinė fleksija išliko vienaskaitos ir daugiskaitos galininkuose, nes dėl fonetikos raidos jie sutapo su atitinkamais *i*-kamieno linksniais. Labai gerai išliko priebalsinė fleksija ir daugiskaitos kilmininke, nors jis turėjo skirtingą galūnę, negu *i*-kamienas, plg. *akmenų*, plg. lat. *ausu*, sen. sl. *kamenъ*, gr. ποιμένων, lot. *hominum*, s. v. a. *muotero*, s. ind. *śunām* ir kt., ir *avių*, plg. s. sl. *ognьbъ*, gr. πολλίων ir kt. Priebalsinę formą čia, matyt, palaikė vienodos stipriųjų *-o* ir *-ā*-kamienų daugiskaitos kilmininko formos, plg. *miškų*, *lazdų* ir *akmenų*. Stiprų priebalsinio kamieno daugiskaitos kilmininko ryšį su *o*-kamieniu rodo tai, jog pagal daugiskaitos kilmininką neretai tarmėse susidaro nauja *o*-kamienė priebalsinio linksniavimo žodžių daugiskaita, pvz., *akmenai*, *piemenai*, *sėmenai*, *šunai*, *vandenai*, *želmenai* ir kt. (analogiškai daugiskaitai ir vienaskaita, pvz., *ākmenas*).

XVI – XVIII a. lietuvių kalbos paminkluose priebalsinė daugiskaitos kilmininko forma vartojama dar plačiai:

1) šakninių žodžių: *ausų*, *dantų*, *durų*, *naktų*, *širdų*, *žvėrų*, *viešpatų*¹;

2) *n*-kamieno: *ākmenu* DP 181₃₁, 195₅₁, *ākmenų* DP 289₈, *akmenų* DP 407₂, *akmenu* DP 505₃₈, *ākmenu* DP 622₁₆, *akmenų* BrB Luc 3, 2 Chron 1, *akmenu* BrB 2 Chron 9, Hiob 30, *akmenų* BrB 21, 73, 143, 163, 184 (2 k.), 286, Jud 1, Jes 5, 17, Jerem 18, *akmenu* BrP II 240₁₈, 301₇, BrB 163, 220, Ezech 40, PS I 275₄, 343₁₀, II 15₂₂, KIM 94, *akmenump*² DP 130₂₆, PS II 15₁₈, *piemenų* DP 206₁₉, 246₁₁, 247_{4,48}, 388₁₈, 429₂₁, *piemenų* DP 304₂₆, 377₂₄, *piemenų* DP 470₁₀, *piemenu* DP 611₂₅, BrP I 85₃, 94_{15,16}, 93₁₀, 95, 97 (2k.), 98 (2k.) 102₄, 118, Su 100, 131, 133, 134, 173, *pijemenu* Su 101, *piemenų* BrB 24 (2 k.), 110, *piemenump* DP 328₁₇, *piemenumpi* BrP I 83₈, *piemenump* Mž 188₉, Su 18₁₄, KIG 18₃; *semenų* DP 87₃₇, *sėmenų* DP 86₃₇, *smágenų* DP 84₉, 533₁, *smagenų* PS I 14₂₆, *smagienų* KIM 104, *smaginu* BrB Jes 25; *šunų* DP 270₄₉, *schunu* Mž 291₆, *wąndenu* DP 82₁₀, 288₃₀, *wándenu* DP 253₄₈, 258₁₆, *wandenu* EE 12₁, DP 347₁₄, Mž 577₄, 505₄, 462₁₇₋₁₈, MT 7^a₁₃, 40^b₁₉, 136^b₁₉, BrP I 22₁₆, 197₂₂, 198₂₅, 199₉, 200₈, 201₁₆, 203 (2 k.), 204_{2,9}, II 439₇, BrB I (2 k.), *wandenų* KIG 185, *wandenump* KIM 12, *wąđenu* DP 594₈, *wąđenu* DP 612₁₄, *wandenu* BrB 123, *wandenu* BrP II 138₁₂, *wandenu* BrB Jes 7,18 (2 k.), Ezech 17, GG 8, *wandenu* BrB Apoc 17, Ps 29, *wundenu* PS I 140₂₁, 155₇, 228₂₆;

¹ Žr. p. 263 ir t.

² Čia ir kitur pateikiami ir aliatyvai, kadangi jie sudaryti kilmininko pagrindu.

3) *r*-kamieno: *dukterū* EE 169₅, *dukteru* PK 94, DP 620₃₆, BrP I 179₈, BrB 113, PS II 102₂₉, MT 227^a_{8,9}, *dukterų* BrB Ezech 14, 16, 2 Chron 2, Sal 30, 12, 36, 46, 69, 55, 56, 74, 198, 215, 263, 272, 121, *dukterų* BrB Bar 4, Ischm 9, *dúkterú* BrB Jerem 16, Esra 9, Nah 5, 13, GG 7, *dukterú* DP 304₅₁; *moteru* Mž 411₆, EE 166₁₀, *moterū* EE 156, 214, *móteru* DP 45₃₀, *móterų* DP 112₃₇, 171₃₃, 175₃, 432₁₂, 441₄₄, 464₄₇, 599_{47,48,51}, *móterų* DP 52₂₇, 138₅₂, 185₃₃, 304₁₂, 393₁₁, 439₂₄, *moterų* DP 179₁₅, 274₃₇, 471₇, 620₃₇, 614_{10,11}, 671₁₀, *móterú* DP 465₂₄, *mótêrų* DK 55₁₇, *móteru* AK 55₁₈, *motêrump* DP 175₁₃, 420₈, *moterų* BrB 36, 56, 198, 220, 257, 276, Ezech 16, 2 Chron 3, 11, 2 Luk 5,5 Jes 9, Esra 10, GG 6, *moteru* BrP I 100₃, 307, 308, 314, 330, 386, PS I 83₂₂, II 10₁₄, 216₁₈, MT 232^b₁₂, Su 31, 260, 273, 279, MKr 54, KIM 33, 54, KIG 462, *materu* BrP I 392₂, II 258, 261, 268 (2 k.), 269, 275, 340, 461, *moterump* KIG 111; *seseru* PK 31, *șeșeru* DP 493₅, *sesseru* BrP I 106, II 410, *sesserų* BrB Ezech 16;

4) *s*-kamieno: *debésu* DP 542₆, *debesu* KnN 30₂₁;

5) kitų kamienų: *deβímtų* DP 92₁₉, 127₂₆, 445₇, *deβímtú* DP 108₃₈, *deβímtų* DP 26₃₉, 28₃₈, 111_{39,41}, 112₃₃, 251₁₈, 297₃₀, 311₇, 419₄₅, 460₂₀, *déβímtú* DP 279₈, *déβímtų* DP 373₄₇, BrP I 117₂₆, 139, Su 83, 150 (2 k.), 153, *deschimtu* EE 61, 123₂₀, *deschimtū* EE 96₄ (2 k.), *desimtu* Su 71, *deschimtu* BrP I 139₁₂, 255₆, 256, 320₄, II 5, 217, 218, BrB 173, *dešimtu* PS I 298₂₄, II 109₂₁, 185₆; *iβmíntų* DP 464₃₈, *iβmíntų* DP 415₃₀, *ischmintu* BrP I 169₁₂, *ischmintų* BrB V Jes 47; *krutu* E 57_{20,23}, EE 25, DP 43₂₁, DK 127, BrP I 362_{17,19}, 411, PS I 360₁₃, II 101₁₂, 239₂₈, Su 248, *krutų* BrB Jes 27, *krutų* DP 263₄₄, 412₂₉, 416_{2,21,22}, *krutú* DP 316₃₂, AK 17_{21,24}, *krutų* BrB 104, 130, *krutu* KIG 24; *makβtų* DP 156₃₃; *mokestų* DP 425₅, 562₁₀, *mokestų* DP 542₄₇, *mókestų* DP 577₄₄; *priežastų* DP 28_{20,37}, 31₁₉, 54₅, 65₁₀, 70₃₃, 71₃, 79₄₃, 105₂₃, 116₃₉, 452₁₃, 461₃₀, 470₃₄, *priežastu* DP 362₃; *priežastų* DP 427₃₄, *prieβastu* Mž 128, MT 15^b₄, 67^a₁₀, 75^a₁₆, 87^a₆, 90^a₁₄, 93^a₁₂, 229^a₈, 144^b₁₀, BrP I 9₁₉, 43₂, 88₈, 131₂₆, 143₇, 164₁₉, 214₁₈, 221₆, 224₄, 296, 308, 422, II 39, 98, 99, 111, 263, 276, 292, 312, 380, 368, 424, 359, 492, 512, *priežastu* Su 105₄, *priβastu* MT 142^a₁₁, 197^b₈, *prieβastu* BrP I 349₁₂, *priežastų* PS I 200₄, 315₂, 326₁₂₋₁₅, 365₅, II 6₁₂, 40₁₅, 113₅, 152₆, 226₁₈, 242₁₃; *olektų* BrB 178, 182, 183, *olektu* BrB 179, 182, *olektú* BrB 2 Chron 3, *olektu* 2 Chron 3_{11,12,44}, *olektu* (pataisyta iš *olekczii*) 2 Chron 3_{30,32,42}, *olektų* Ezech 42 (greta *olekczijų* Ezech 45, 2 Chron 4, Ezech 40), *olekczii* (viršuje – *tu*) Ezech 40 (5 k.); *slaptų* DK 17₃₂, 21₄.

XVI-XVIII a. lietuvių kalbos gramatikose pateikiama taip pat priebsinė daugiskaitos kilmininko forma, pvz., *moterú*, *piemenú*, žr. D. Kleino gramatikos p. 54, 55, *dukteru*, *piemenu*, žr. D. Kleino

„Compendiumo“ p. 33, 34, *moteru*, žr. G. Ostermejerio gramatikos p. 31, *moteru*, *akmenu*, žr. F. Hako gramatikos p. 255 – 257, *dukteru*, *akmenu*, žr. K. Milkės gramatikos p. 39, 40, *akmenu*, žr. „Universitas“ p. 8 ir kt. Tik G. Ostermejeris šalia *moteru* pateikia ir *i*-kamenę daugiskaitos kilmininko formą *akmeniu* (p. 30). Buvę šakniniai priebalsinio linksniaavimo žodžiai šiose gramatikose turi jau *i*-kamenį daugiskaitos kilmininką, pvz., *birdziu*, *nakciu*, žr. D. Kleino gramatikos p. 48, *ausiu*, žr. ten pat p. 43, *szirdziu*, *danciu*, žr. G. Ostermejerio gramatikos p. 29¹, *szirdziu*, *nakciu*, žr. K. Milkės gramatikos p. 36, *ausiu*², žr. „Universitas“ p. 10.

i-kamenė daugiskaitos kilmininko forma pasitaiko jau ir XVI-XVII a. paminkluose, pvz.:

1) M. Daušos „Postilėje“: *ausių*, *mokiasčių* (dažnai), *šaknių*, *širdžių*³, *vandėnių* DP 139₁₂, *wandenių* DP 612₁₂;

2) J. Bretkūno raštuose: *ausių*⁴, *debesiu* BrP II 337, *dėbesiu* BrB Ps 104, *debesiu* BrB Nah 9, Hiob 35 ir kt., *đuriu* BrB 33 (2 k.), 35, 45, *menesiu* BrB 80, *šaknių*, *širdžių*, *wandeni* BrP I 198₂₂ (2 k.), *ulekciu* BrB 12, *ulekciu* BrB 14, *olekciu* BrB Ezech: 45, 40, 2 Chron 4, *moteriu* BrP II 34, *pirmuniu* BrP II 327;

3) K. Širvydo raštuose: *akmeniu* PS I 29₁₄, 171₂₂, 189₂₄, 321₉, II 216₁₉, *ausių*⁴, *dukteriu* PS I 225₃₁, *nakčiu* PS II 1₆, *priežasciu* PS I 12₇, 47₇, II 29₆, 239₅, *priežasciu* PS I 231₂, 250₁₁, *šaknių*, *širdžių*, *žvėrių*⁴;

4) M. Mažvydo^o raštuose: *wandeni* 58₁₄, 466₁₆, 573₂, *wandeniump* 533₁₄, *žvėrių*⁴;

5) M. Petkevičiaus katekizme: *wandeni* PK 50;

6) 1605 m. anoniminiame katekizme: *ausiump* 11₁₂;

7) 1653 m. Kėdainių leidiniuose: prieg *ákmeniu* Su 53, *ausių*, *piemeniu* KnN 140^b₆, Su 132, *wandeni* Su 86, MKr 44, 46;

8) D. Kleino raštuose: *dėbesiu* KIG 416, *debesių* KIG 418, 433, 438, *wandeni* KIM 9, 33, 147;

9) 1701 m. Bytnerio „Naujajame testamente“: *ausiū* D XVII 51, *ausiump* D XI 22, XVII 20, *đuriū* Mork XII 3, D XII 14, *ákmeniū* Luc III 8, *debesiū* (2 k.), *wandeniū* SJon I 15, VIII 10, 11, XI 1, XIV 2, 7, XVI 4,

¹ G. Ostermejeris gramatikos p. 28 nurodo, kad kaip *akis* linksniuojami ir *naktis*, *zweris*, *durris*.

² „Universitas“ autorius p. 10 nurodo, kad kaip *ausis*, *ausiu* linksniuojama *moteris*, *zasis*, *obelis*, *naktis*, *nosis*, *priežastis*, *žuwis*, *szirdis*, *pusznis*, *woweris*.

³ Dėl metrikos žr. p. 263 ir t.

⁴ Dėl metrikos žr. p. 263, 266 ir t.

5, XIX 6, *wießpaciû* Cor XXI 5, SJon XVIII 14, XIX 16, *zwieriû* SJon VI 1.

Kaip matyti, XVI-XVII a. paminkluose dažniau *i*-kamienius daugiskaitos kilmininkus turi žodžiai, kurių ir vienaskaitos vardininke jau yra *i*-kamenė fleksija, pvz., *ausis, širdis, šaknis, žvėris, debesis* ir kt. Retai čia *i*-kamenės daugiskaitos kilmininko formas turi žodžiai, turį dar priebalsinę vienaskaitos vardininko formą, pvz., *piemuo, vanduo, akmuo* ir kt. Tačiau pastarosios randamos jau visuose peržiūrėtuose senesiuose paminkluose, net Daukšos „Postilėje“, kur dar labai dažnos ne tik priebalsinės daugiskaitos kilmininko, bet ir priebalsinės vienaskaitos kilmininko bei daugiskaitos vardininko formos.

Dabar lietuvių literatūrinėje kalboje ir tarmėse plačiai vartojamos priebalsinės daugiskaitos kilmininko formos: *ausių, dūrų, pušių, šaknių, žuvų, žąsių; akmenių, piemenių, šunių, sėmenų, metmenių, vandenių; dukterių, mótėrų, seserių; debesų*. Tik jau vargu ar kur vartojamas daugiskaitos kilmininkas *mėnesų*, nors J. Jablonskis jį pateikia visose trijose gramatikose¹.

Retai kur dabar vartojamas tarmėse dgs. kilm. *širdų* (Linkmenys), retai pasitaiko *žvėrių*².

Žemaičių ir rytinių aukštaičių tarmėse greta priebalsinių šio linksnio formų dažnai vartojamos jau ir *i*-kamenės, pvz.:

1) *ausių, durių, nakčių, pušių, šaknių, žąsių*³.

2) *akmenių* (Šilutė, Linkuva, Biržai, Linkmenys ir kt.), *akminių* (Švėkšna), *juozmenių* (Kvetkai, Rokiškis, Ukmergė ir kt.), *linkmenių* (Salantai), *liemenių* (Švėkšna, Girdiškė, Kvetkai ir kt.), *metmenių* (Švėkšna), *piemenių* (Kalnalis, Biržai ir kt.), *šunių* (Kretinga, Šilutė, Ukmergė, Laukuva, N. Radviliškis, Biržai, Rokiškis ir kt.), *tešmenių* (Plungė ir kt.), *rudenių, vadenių* (Kretinga, Šilutė, Adutiškis ir kt.);

3) *dukterių* (Šilutė, Girdiškė, N. Radviliškis, Biržai, Rokiškis ir kt.), *seserių* (Šilutė, Laukuva, Rokiškis, Troškūnai ir kt.);

4) *debesių* (Pagramantis, Girkalnis, Šakyna, Biržai, Raguva, Ukmergė, Šešuoliai).

Žymiai silpniau negu daugiskaitos kilmininkas priebalsinę fleksiją išlaikė vienaskaitos kilmininkas. Senoji indoeuropietiškoji priebalsinio kamieno daiktavardžių vienaskaitos kilmininko forma yra *akmenes*, plg. pr. *kermenes* „kūno“, s. sl. *kamene* „akmens“, s. ind.

¹ Žr. 1901 m. gramatikos p. 14, 1919 m. gramatikos p. 26 ir 1922 m. — p. 25.

² Žr. p. 268.

³ Žr. p. 263 ir t.

ašmanah „akmens“, lot. *Apolones*. Ši forma dar plačiai vartojama kai kuriuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, pvz.:

1) *viešpates, pušes, širdes, žuves*¹;

2) *ákmenes* DP 99₃₄, 153₃₂, 310₄₄, 312₃₀, *ákmenes* DP 148₃₇, 264₄₂, 309₃₀, 573₄₀, 582₂₀, *ákmenęs* DP 186₈, *akmenes* DP 187₈, BrP I 128₁₈; *gėlūnes* DP 454₄₂; *liėmenes* DP 603₂₇, *liemenės* DP 604₂₇, *liemenes* PK 186₁₃; *marūnes* DP 560₁₇, *piemenęs* DP 174₁₇, *piemenės* DP 206₂₁, 207₃₇, 209₄₀, 210₂₈, 246₃₂, 247_{14,40,48}, *piemėnės* DP 248₂₁, *piemenesp* DP 282₈, *piemenes* DP 505₁₂, *piėmenes* DP 209₄₀, 210₃, 514₁₈, BrP I 61₁₃, II 170₁₁, 224₁₈; *pirmūnės* DP 107₂₀, *pirmūnęs* DP 590₁₃; *stūmėnės* DP 330₆; *wandenės* DP 118₆, 526₄₆, *wandenės* DP 251₄₃, 271₄₀, 580₁₄, *wāndėnes* DP 252₂₉, *wāndenes* DP 196₉, 255₁₀, 264₄₃, 424₁₇, 570₄, 579₃₅, *wāndenes* DP 255_{17,30}, 561₃₂, 575₃₉, *wāndenės* DP 290₆, *wāndėnęs* DP 429₁₁, *wandenės* DP 451₃₈, *wāndenes* DP 227₆₃, 452₃₁, 476₂₂, *wāndėnęs* DP 462₃₅, *wāndenes* DP 271₄₇, 527₂₈, 579₃₃, *wandenėsp* DP 579₃₈, *wāndenias* DP 481₁₇;

3) *dukterės* DP 70₄₄, 561₃₁, *dukterės* DP 116₄₉, *dukteres* DP 70₄₃, 367₄₈, 593₁₆, *mote^{re}as* DP 20₃₆, *móteręs* DP 28₁, 50₇, 344₁₉, 440₁₄, 464₄₈, *móteres* DP 17₃₇, 28₆, 71_{20,21}, *móterės* DP 69₈, *móteres* DP 69_{10,46}, AK 71₉, 85₉, *móterias* DP 464₄₃, *moteriás* DP 493₁₉, *moteręs* DK 71₁₁, *móte^{re}as* AK 85₃, *móteres* AK 85₆, *moterės* PK 5₁₇, 109_{4,20}, 234₂₃, 235₉, PS I 219₁₁, 374₉, II 142₃;

4) *meneses* DP 595₃₃, *mėneses* DP 573₄₀;

5) *dešimtes* DP 295₅₁, 500₁₄, *dėšimtės* DP 381₁₄, *dešimtės* DP 384₂₇, 391₄, *deschimtes* BrB 106, *dešymtes* DK 71₁₇, *išmintės* DK 140₁₆, *priėžastės* DP 167₄₈, *priežastes* DP 166₂₃, *priežastės* DP 514₂₆, *slaptės* DK 18₂₈.

Dabar šios formos vartojamos jau tik rytinių aukštaičių ir dzūkų tarmėse (Skapiškio, Adomynės, Debeikių, Svėdasų, Utenos, Salako, Rimšės, Tverėčiaus, Daugėliškio, Linkmenų, Kaniavos, Marcinkonių, Veisiejų, Leipalingio ir kt. apylinkėse), pvz.: 1) *ausės, ašės, žasės, širdės, pušės, žuvės, žvėrės*; 2) *akmenės, atajūones* (Linkmenys), *atlikūones* (Linkmenys), *geluonės* (Linkmenys), *piemenės, šunės, vandenės* ir kt.; 3) *dukterės, moterės, seserės*; 4) *dešimtės* (Linkmenys, Tverėčius, Svėdasai, Kaniava). Kai kuriose rytinių aukštaičių tarmėse šios formos labai gajos. Pavyzdžiui, apie Linkmenis, Tverėčių jas turi net *i*-kamieno daiktavardžiai, plg. *iltes, grandės* (plg. pr. vns. vard. *grandis*), *krūsnes, pažintės, prāpultes, pūšnes, svirtes, skiltes, tulžės, veřpstes, votės, ūgnes* (plg. s. ind. *agnih* „ugnis“, lot. *ignis*), *usnės* ir kt.

¹ Žr. p. 265 ir t.

Kitose lietuvių kalbos tarmėse šios vienaskaitos kilmininko formos jau nebevartojamos. Iš M. Daukšos raštų, atstovaujančių aukštaičių viduriečių tarmei, matyti, kad XVI a. jos buvo vartojamos žymiai plačiau. K. Būgos duomenimis, jo laikais Prienų ir Punios apylinkėse sėniai tebesakę vns. kilm. *šunės, žqšės*¹.

M. Mažvydo, B. Vileto, J. Bretkūno, S. Vaišnorio, D. Kleino raštuose, 1653 m. „Knygoje nobažnystės“, 1701 m. Bytnerio „Naujajame testamente“ vartojama sutrumpėjusi priebalsinė vienaskaitos kilmininko forma *akmens* < *akmenes*, pvz.: *akmens* Mž 224₉, 277₁₄, 448₉, EE 34₇, 52₈, 109₅₋₆, 197₁₅, BrP I 172₇, 265₁₄, II 172₈, 331₇, 334, BrB 198, Matth 4, Ischm 17 ir kt., Kl M123, KLG 62₉, 371, BNT Luc VI 11, XX 16, 18, II 41, Jon II 6 ir kt., *aβmens* BNT Luc 24, *liemens* APM 11^b₁₀, 28^a₁₇, 21^a₁₁, *rudens* BrP II 193₈, 406₅, *stūmenspi* KIG 407, *piemens* BNT Matth IX 36 I 36, *wandens* Mž 33₁₄, 55₅, 131₁₀, 224_{10,12}, 233₁₀, 330₁₁, 569₄, E 25₉, 49₁₄, EE 43₅, 90₂, 142₂, 147₂₂, 158₁₁, 170₁₅, BrP I 138₉, 144₅, II 138, 173, 297, BrB 38, BrB Petr 3, Matth 10, Ps 32 ir kt., MT 85₁₅, 41^a₁₀, 65^b₉, KIM 63_{10,12}, 119, KIG 249, 254, 279, 490, KnN 104^a₈, 263₇, BNT Matth X 42, Mork I 10, 2 Petr III 5, V 3, 4, Tim V 23, Jok III 12, *wandenspi* KIG 321, 323, *moters* BrP I 178₈, 181₉, 182₁₁, II 243, 259₇, 263₁₀, 268, 349₂₂, BrB 38, 82, 149 (2 k.), 150 (2 k.), 162, 164 (2 k.), 239, Mž 389_{1,13}, PK 106₁₄, E 13, EE 178, KnN 188, *motersp* Mž 411, E 49; *sesers* BrB 45, *sesers* MT 233^a₆.

Pirmosiose lietuvių kalbos gramatikose pateikiamos taip pat sutrumpėjusios priebalsinės vienaskaitos kilmininko lytys. D. Kleinas savo gramatikoje greta vns. kilm. *moteris, piemenio||piemenies* pateikia ir *moters, jenters, piemens* (p. 54–55), nurodydamas, kad pastarosios formos dažnesnės: „Sutrauktas kilmininkas šioje linksniuotėje pasitaiko dažniau, pvz., *dukters, moters* vietoj *dukteris, moteris*; *akmens* vietoj *akmenies*“². Tą patį D. Kleinas pabrėžia ir „Compendiume“: „Daugiskaitos vardininką, kaip ir vienaskaitos kilmininką, daugelis taria sutrauktai: *moters, dukters, piemens* vietoj *moteris, dukteres, piemenes*“³. F. Hakas paradigmoje greta *piemenio (eniês)*, *akmenio* pateikia ir *-en's*, pažymėdamas, kad „dažnai iš paskutinio vns. kilm. skiemens *ie* išmetamas ir iš dviejų skiemenų pasidaro tik vienas skiemuo, pvz.: *dukters* vietoj *Dukteris*, *Moters* vietoj *Moteris*“⁴. K. Milkė savo

¹ K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, I, Kaunas, 1924, p. XXIX.

² Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1957, p. 151.

³ Ten pat, p. 314.

⁴ F. Haak, Vocabularium Lithuanico-Germanicum et Germanico-Lithuanicum..., Halle, 1730, p. 256.

gramatikos p. 39 pakartoja F. Hako teiginius. G. Ostermejeris savo gramatikos paradigmoje duoda vienaskaitos kilmininko galūnes *-enio*, *-enies*, *-ens* (p. 29), *-erės*, *-ers* (p. 30), taip pat pabrėždamas, kad dažniau vartojamos „sinkopuotos“ formos¹. Tik „Universitas“, parašyta rytinių aukštaičių tarmės pagrindu, nepažįsta sutrumpėjusių priebalsinių vienaskaitos kilmininko formų².

Sprendžiant iš šių duomenų, priebalsinė vienaskaitos kilmininko forma *akmenes* sutrumpėjo į *akmens* vakarinėje Lietuvos dalyje dar prieš XVI a. Tokia forma dar vartojama XVIII – XIX a. žemaičių tarmės pagrindu rašytuose raštuose, plg. 1) 1787 m. „Žiwato“: *wądens* 60, 76, 83, 119, 138, 171, 241 (greta *akmenyis* ir kt.); 2) 1790 m. „Balso širdies“: *dukters* 217, *wandens* 159, 228 (greta dažnesnio *dukteries* ir kt.); 3) M. Valančiaus „Žiwatų“: *moters* 10, 38, 41, 61, 62, 182, 140, 141 (2 k.), 128, 217, 271, *undens* 21, 49 (2 k.), 125, 138, 156, 179 (greta dažno *dukteries*, *akmenies*); 4) S. Daukanto „Būdo“: *undens* 4, 126, 191 (greta *akminijs*, *rudinijs* ir kt.); 5) L. Ivinskio „Genovaitės“: *liemens* 62, 152, *rudens* 41, 48, *teszmens* 51, *wandens* 59, 86, 109; 6) J. Rupeikos „Jono iš Svisločės“ *rudens* 82, *wandens* 6, 82, 118, 119, 138 (2 k.); 7) P. Gomalvskio „Aplankimo“: *rudens* 34, 53, 110, *wandens* 16, 56, 80.

Ši vienaskaitos kilmininko forma dabar dar plačiai vartojama aukštaičių vakariečių ir žemaičių tarmėje (tiksliau sakant, pietinėje žemaičių tarmės dalyje): Kybartų, Vilkaviškio, Kazlų Rūdos, Slavikų, Garliavos, Jurbarko, Seredžiaus, Gruzdžių, Joniškio, Šakynos, Vilkyškių, Pagramančio, Kražių, Nemakščių, Šaukėnų, Girkalnio, Viduklės, Girdiškės, Rietavo, Šilutės, Eržvilko, Kuršėnų, Kretingos, Kartenos ir kt. apylinkėse ir lietuvių žvejų tarmėje³, o taip pat Neringoje, pvz.: 1) *akmeñs*, *juosmeñs*, *lenkmeñs* (Girkalnis, Viduklė, Nemakščiai, Girdiškė), *liemeñs*, *riemeñs*, *rudeñs*, *piemeñs*, *šuñs*, *tešmeñs*, *tešmiñs* (Šilutė), *vandeñs*, *želmeñs* ir kt.; 2) *dukteřs*, *seseřs*, *voveřs* (Vilkyškiai, Kražiai); 3) *obeľs* (Girkalnis, Girdžiai, Nemakščiai).

Tačiau ir čia priebalsinės vienaskaitos kilmininko formos vis labiau išstumiamos *i-* ir *io-*kamienių formų. Jų vietoje vis dažniau vartojamos *ākmenio*, *rūdenio*, *piemenio* ir t.t., *dukteriės*, *seseriės* ir t.t. Toks priebalsinės vienaskaitos kilmininko fleksijos nykimas jau akivaizdus ir senuo-

¹ „Die Formae Synkopatae und apocopatae sind auch hier gebräuchlicher als die integrae“ (žr. K. G. Mielcke, *Anfangsgründe einer Littauischen Sprachlehre...*, Königsberg, 1800, p. 31).

² *Universitas Lingvarum Litvaniae...*, Vilnae, 1737, p. 8, 9.

³ G. Gerullis – Ch. Stang, *Lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje*, Kaunas, 1933, p. 35.

siuose XVI-XVII a. paminkluose, kur greta priebalsinių formų vartojamos *io*⁻¹ ir *i*-kamienės formos, pvz.:

1) *ausies* DP 130₄, BrB (dažnai), *birdiēs* DP 577₃₉, 30₃₆ ir kt. (viso apie 70 k.), *birdies* DK 117₁₇, 103₂₀, AK 85₁₅, Su 35, 84, 160, MKr 28, KnN 11₂₇, 15^a₁₁, 71, *birdies* DK 119₂₆, *fyrdiēs* 65₂₉, 146₁₂, *schirdies* BrP I 26, BrB (dažnai), *schirdies* Mž 74₁₇, 138₁₁, 71₅, 416₂, 519₁₅, E 64₈, EE 67₁₂, 155₁₂, MT 232 ir kt. (tik ši forma), *širdies* PS I 188, 41₃, 74_{7,19}, 105₂₉, 111₅, 145_{8,29}, *sirdiesp* PS II 40₁₃, *schyrdies* Mž 35₁₆, *szirdies* KnN 7₁₃, 20₂₅, *sirdies* PK 6₈, 21, 20, 47, 51, 31, 53, 64, 65 (2 k.) 78, 83, 95, 106 (4 k.), 249, Su 23, *βierdies* KnN 12₁₀, *βákniēs* DP 100₅, *schakniēs* BrP II 301₈, *βakniēs* PS I 82₂₅, II 65₁₀; *wieβpaties* PS I 19₂₅ ir kt. (tik PS I d. apie 20 k.), *wieβpaties* DP (labai dažnai), DK (30 k.), AK (dažnai), PK, Su (dažnai), VE, EE (dažnai), *szweriēs* BrB 18, 126, 137, 149 ir kt., *βuwies* BrP II 359₂;

2) *akmeniēs* DP 181₅, *liemeniēs* DP 605₂₉, Su 42, 249, MKr 43, *marūniēs* DP 33₄₄, 542₅₁, 560₂₀, 567₂₈, *marūniēs* DP 211₄₁, *palikūniēs* DP 443₄, *páklaidūniēs* DP 441₁₃, *piemeniēs* DP 69₁₉, *piemeniēs* DP 86₁₈, 289₄₀, *piemeniēs* DP 191₃₉, BrP II 66₁₄, 221₈, 274₈, SzD 129, Su 100, 101 (2 k.), 134, *piemeniēs*’ Su 101, *pieminiēs* BrP II 224₁₈, *pieminiēs* BrP II 224₁₆, *piemeniēs* PS I 281₁₆, *pījumeniēs* MKr 59, 73, 74, *stūmeniēs* EE 119₁₄, *stūmeniēs* DP 332₁₁, *stūmeniēs* DP 125₄₇, *stomeniēs* BrP II 393₇, *semeniēs* metas SzD 236, *semeniēs* Menesio BrP II 337₁₅, *semeniēs* Su 47 (2 k.), *schunies* BrP II 220₂₃, *βunies* SzD 406, Su 46;

3) *dukteriēs* DP 114₄₆, *dukteriēs* SzD 410, *sesseriēs* MT 223^a₈, *móteriēs* DP 71₂₀, *moteriēs* BrB 31, *moteriēs* DP 293₁, PK 237, MT 215^b₈, 220^b₂, 221^b₁₄, 229^a₁₃, 229^b_{7,8}, 231^b₇;

4) *debesiēs* DP 591₄₁, PS II 21₁₂, BrB 144 (2 k.), 147, 174 (2 k.), 189, 192, 204 (2 k.), 277 (2 k.), Su 57, *mēņesiēs* DP 14₁₀, *mēnesiēs* DP 542₃, *Menesiēs* MT 237^b₁₃;

5) *deβimtiēs* BrP I 179₁₁, Su 187, *deschimtiēs* BrB 157, *deschimtiēs* MT 95^b, *priežasties* DP 297₂₀, 335₂ (viso apie 15 k.), PS I 343₂₇, II 61₇, PK 45, 81, Su 203 ir kt. (dažnai), *priežasties* DK 120₁₁, *preβasties* BrP I 10₃, *iβmintiēs* DK 102₂₆, AK 67₃₀, *iβmintiēs* AK 68₃, 29₃₄, 102₂₇, *iβmintiēs* PK 58, 83, *mokestiēs* DP 290₇, *mokestiēs* DP 96₃₈, 384₄₅, *mokiēsties* PS II 8₈.

Daugiskaitos vardininkas taip pat iš dalies dar turi išlaikęs indoeuropietiškąją priebalsinę formą, plg. liet. *akmenes* ir s. sl. *kamene*,

¹ Apie *io*-kamienės formas žr. p. 200 ir t.

gr. ποιμένεες, s. ind. *svānaḥ* ir kt. Daukšos „Postilėje“ šios formos v yraujančios, plg.:

1) *dantes, dures, viešpatės, pušės, širdės*¹;

2) *akmenės* DP 573₃₂, *akmenės* DP 42₁₀, *akmenės* DP 106₄₂, *akmenės* DP 575_{45,47}, *pálikūnės* DP 246₃₂, *palikūnės* DP 459₂₆, *páklaidūnės* DP 282₄₃, *piemenės* DP 37₄₄, 49₂₇, 514₁₈, 558₉, 611₂₂, *piemenės* DP 246₁₁, 609₁₄, *piemenės* DP 379₃₈, *piemenės* DP 382₂₆, *piemenės* DP 383₁, *piemenės* DP 388₂₈, *piemenės* DP 409₁₆, 445₁₀, *piemenės* DP 557₄₁, *pirmūnės* DP 590₁₃, *semenės* DP 90₁₆, *βūnės* DP 116₂, 157₄, 188₃₅, 269₉, 271₃₅, *βunes* DP 271₁, 270₃₈, 583₂₀;

3) *dūktėrės* DP 64₉, 175₁₃, *dūktėrės* DP 425_{5,12}, *dūktėrės* DP 38₁₂, 171₃₄, *dūktėrės* DP 424_{29,42,34,52}, *dūktėrės* DP 424₄₄, *dukterės* EE 28₂₂, DP 66₄₁, PS I 55₁₅, II 124₁₀, 128₁₈, *dukters* BrB 171, BrP I 386, II 196₂₇, 436; *móterės* DP 52₁₆, 189_{22,25}, 564₄₂, 612_{25,27}, 523₄₂, 565₁₁, *móterės* DP 139₃₄, 413₄₅, 471₃₆, *móterės* DP 125₃₁, 141₉, 277₁₆, *móterės* DP 276₁₇, *móterės* DP 277₆, *móterias* DP 474₃₁, *móterias* DP 481₁₆, 490₄, *moterės* DP 179₂₀, 624₅, PS II 235₂₀, 236₂, 252₁₄, 254₆, Su 235 (2 k.), KIM 55, 85, 100, KIG 42, *moters* BrP II 264₂₂, 349, I 399₅, BrB 169, 223; *sėserės* DP 490₄, *seserės* DP 548₇, PK 28₁₈, 192₅, 198₂₂, 203, 207, 208₁₈, 209, 210₂₃, 212₂₂, 207₁₉, 213₁₁, 219₂₃, 231₁₆, KnN 271₁₃, Su 235, *sėsserės* KIG 545, *sesers* PK 185₁₈;

4) *dėbesės* DP 2₈, *de^abėsės* DP 7₁₇;

5) *dėšimtes* DP 428₁, *gėntės* DP 285₂₅, 308_{26,31}, *gėntės* DP 382₃₄, 462₁₆, *gėntės* DP 463₄, *gėntės* DP 539₄₅, *priežastės* 352₄₂, *priežastės* DP 91₄₅, 152₄₀.

Šios formos vartojamos 1605 m. anoniminiame katekizme, M. Petke vičiaus katekizme, K. Širvydo raštuose; pvz.: *akmenės* PS I 354₁₇, II 1₇, 15₉, 107₂₄, *ašmenės* SzD 189, 190, *piemenės* PK 158₄, PS I 286₁₇; *dantes*, *seserės*, *dukterės*, *moterės*, *pirmūnės* SzD 203, *semenės* SzD 335, *šermenės* SzD 283, *βunes* PS I 286₁₂, PK 210₆, *wandenės* PK 59₂₄, *viešpatės*, *wundenės* PS I 355_{15,18}, *smagiėnės* PK 56. Kituose peržiūrėtuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose jos jau retos. Čia randamos tik: *piemenės* Su 16₂₀, *akmenės* KIG 77, *akmenės* KIG 79₆, *βunes* KnN 17₁₃, 268₁₁, Su 60, 140, 214, *schunes* MT 94^b₂₁, *wandenės* MT 45^b₁₅.

Dabar jos vartojamos jau tik rytinių aukštaičių ir dzūkų tarmėse greta priebalsinių vienaskaitos kilmininko formų (Skapiškio, Svėdasų, Rimšės, Linkmenų, Tverėčiaus, Daugėliškio, Adomynės, Veisiejų, Leipalingio ir kt. apylinkėse), pvz.: 1) *aūses*, *āšės*, *dañtes*, *pūšės*, *žqses*,

¹ Žr. p. 264 ir t.

žvėres; 2) *ākmenes, āšmenes, piemenes, sėmenes, stómenes, aūdmenes, mąžmenes, mėtmenes, áugmenes, smāgenes, skiemenes, šūnes* (dar ir aukštaičiuose vakariečiuose), *vándenes*; 3) *diēveres* (Dusetos), *dūkteres, móteres, sėseres, vóveres* (Dusetos); *óbeles*.

Pirmosiose lietuvių kalbos gramatikose ši daugiskaitos vardininko forma atstovaujama silpnai. D. Kleinas lietuvių kalbos gramatikoje dar pateikia paradigmoje dgs. vard. *Piemenes* greta *piemens* (p. 55), *Moteres* (p. 54). Bet „Compendiume“ pateikia tik *Piemenis* (p. 34) greta *dukteres* (p. 33), nurodydamas, kad „daugiskaitos vardininką, kaip ir vienaskaitos kilmininką, daugelis taria sutrauktai: *moters, dukters, piemens* vietoje *moteres, dukteres, piemenis*. Daugiskaitoje, ypač žemaičiuose, sakoma ir *moteris, dukteris*, o Didžiojoje Lietuvoje, priešingai, *Piemenes* vietoj *Piemenis*“¹. F. Hakas, K. Milkė, G. Ostermejeris, P. Ruigys, „Universitas“ pateikia tik *i*-kamenius daugiskaitos vardininkus².

Sutrumpėjusias daugiskaitos vardininko lytis gramatikose duoda tik D. Kleinas ir G. Ostermejeris. Senuosiuose paminkluose šios lytys taip pat labai retos, pvz., *akmens* BrB 221, *piemens* BrB 99, KIG 48, *metmens* M 176, *szermens* M 274, *wandens* KnN 119_{18,2}, *dukters, moters, sesers* (žr. p. 258).

Dabar lietuvių kalbos tarmėse sutrumpėjusios daugiskaitos vardininko lytys taip pat vartojamos ne taip plačiai, kaip tos pačios vienaskaitos kilmininko lytys. Jas dabar vartoja aukštaičiai vakariečiai pietiečiai, veliuoniečiai ir pietinė žemaičių tarmės dalis (Kybartai, Vilkaviškis, Pilviškiai, Šakiai, Slavikai, Kazlų Rūda, Jurbarkas, Smalininkai, Eržvilkas, Girkalnis ir kt.), pvz., *ākmens, kēpens, krēkens, piemens, raūmens, sēmens, skiemens, smēgens, želmens, žiōmens, dūkters, sēsers, vóvers* (Jurbarkas)³.

Žemaičių (Kražiai, Viduklė, Pagramantis, Telšiai, Rietavas, Šaukėnai, Kuršėnai, Kretinga ir kt.) ir aukštaičių vakariečių šiauriečių tarmėje (Joniškis, Gruzdžiai, Šakyna ir kt.) priebalsinių daugiskaitos vardininko

¹ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 314.

² *akmenis*, žr. F. Hako gramatikos p. 257; *akmenys*, žr. K. Milkės gramatikos p. 49; *akmenis*, žr. G. Ostermejerio gramatikos p. 30; *piemenis, akmenys*, žr. P. Ruigio – p. 35. Tiesa, *r*-kamenas šiose gramatikose daugiskaitos vardininke turi galūnę *-es*, pvz., *moteres*, žr. Hako – p. 255, *dukterės*, žr. K. Milkės – p. 39, *moteres, -ers*, G. Ostermejerio – p. 30, *moterės*, žr. F. Ruigio – p. 34. Bet čia gali būti *ē*-kamenės formos.

³ XIX–XX a. pr. gramatikų paradigmoje (A. Šleicherio, F. Kuršaičio, J. Jablonskio ir kt.) pateikiamos sutrumpėjusios dgs. vard. lytys: *akmens, dukters*.

ākmens, *sēsers* ir kt. formų nėra, nors priebalsinės vienaskaitos kilmininko formos *akmeņš*, *sesešs* ir kt. čia dar vartojamos. Priebalsinio kamieno daugiskaitos vardininkas čia turi jau *i*-kamenę formą, pvz., *ākmenys*, *vāndenys* ir kt.

Vis labiau įsigali *i*-kamenė daugiskaitos vardininko forma. Ji labai dažnai vartojama ir tose tarmėse, kur dar vartojamos priebalsinės formos. Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose taip pat vartojamos jau ir *i*-kamenės formos, pvz.:

1) *ausys* EE 112, *ausis* Su 187, 188, *duntis* SzD 319, *ausis* DP 176, ir kt., *širdis* PS I 276₃₀, *duris* EE 190, PK 115, Su 266, *žvēris* PS I 330₁₃, *žuvis* PS I 371₂, *sirdis* PK 19, *žvēris* PK 67, *žuvis* Su 161, *βirdis* MKr 10, *schirdis* EE 68₁₋₂, 69, 76, 85;

2) *móteris* DP 277₂₀, *dukteris* EE 214₁₅, Su 260, *moteris* E 40, 49, 50₁₋₅, EE 150, Su 83, 84, 262, 264;

3) *priežastis* DP 221 ir kt., *krutis* EE 56, 214, Su 64, 260, K1G 20, *deschimtis* EE 131.

HETEROKLITINIO LINKSNIIVIMO PĖDSAKAI

Heteroklitinis linksniavimas, kurio paradigma susideda iš dviejų skirtingų kamienų, labai gerai išlikęs hetitų kalboje. Kitose indoeuropiečių kalbose, turinčiose net ir gana ankstyvus rašto paminklus, šio linksniavimo telikę tik liekanų, plg. s. ind. bev. g. vns. vard. ir gal. *yakṛt* „kepenys, jaknos“ – vns. kilm. *yaknáḥ*, lot. vns. vard. ir gal. *iecur* – vns. kilm. *iecinoris*, gr. vns. vard. ir gal. ὕδωρ „vanduo“, vns. kilm. ὕδατος ir kt. Baltų, kaip ir slavų ir kitose indoeuropiečių kalbose, heteroklitinio linksniavimo pėdsakai likę ne linksniavimo paradigmoje, ne formų daryboje, o tik žodžių daryboje¹. Jose pasitaiko giminiškų žodžių, tartum su skirtingomis priesagomis, besiskiriančiomis sonantais *r*, *l*, *ž*, *y* ar *n*, matyt, kažkada buvusiais heteroklitikų kamiengaliais.

¹ Apie heteroklizę žr. H. Peters son, Studien über die indogermanische Heteroklisis, Lund, 1921; E. Benveniste, Origines de la formation des noms en indoeuropéen, Paris, 1935 (rusų k. Индоевропейское именное словообразование, Москва, 1955); F. Specht, Der Ursprung der indogermanischen Deklination, Göttingen, 1943; A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, II, 1, 1958, p. 178–181; В. В. Иванов, ВСЯ, II 1957, p. 3–28; Вестник МГУ, XII, 1957, p. 23–46. Езиковедски изследованиа в чест на акад. С. Младенов, София, 1957. Урач žr. R. Eckert, Reste indoeuropäischer heteroklitischer Nominalstämme im Slawischen und Baltischen, ZfSl, VIII, 1963, p. 878–892.

Vieni tokių žodžių su skirtingais istoriniais heteroklitikų kamiengaliais egzistuoja vienoje ir toje pačioje kalboje (lietuvių ar latvių), kiti – vieną istorinį kamiengalį turi vienoje kalboje, kitą – kitoje kalboje ar net kitoje kalbų grupėje. Tai rodo la bai anksti prasidėjusį heteroklitinio linksniavimo nykimą toje indoeuropiečių dialektinėje zonoje, kuriai priklausė baltų kalbos.

Buvusiais heteroklitikais, turinčiais abu istorinius kamienus baltų kalbose, galima laikyti: liet. *šakaŋnis* „šakotas“, lat. *sakārnis* „išverstas kelmas, tam tikra medžio šaknis“ || *šaknis* (dgs. kilm. *šaknū*), pr. *sagnis*; liet. *ėdrūs, ėdrà* „pašaras“ || *ėduo, ėduonis* „ėdikas, votis po nagu, tvinkinys“, plg. het. *etrešk-* „maitinti“, *etri-*, valgis, iškilminga vakarienė“ ir lot. *edo, edōnis* „ėdikas, rijikas“; liet. *ąžuolas* || pr. *ansonis* „ąžuolas“. Heteroklitikais, nors ir nėra išlikusių abiejų istorinių kamienu baltų kalbose, anksčiau galėjo būti: liet. *beñdras*, lat. *biedrs*, gr. *πενθερός* „žmonos tėvas“ || s. ind. *bāndhu-* „sąryšis, giminystė, giminaitis“; liet. *gaurai*, lat. *gauri* „Haare an den Schamteilen“, s. air. *guare* „plaukai“, s. isl. *kárr* < **kaγara* „plaukų garbana“ – *r*-kamienas || av. *gaona* „plaukai“ – *n*-kamienas; liet. *vanduo*, pr. *wundan* „vanduo“ – *n*-kamienas ir het. heteroklitinis linksniavimas: vns. vard.-gal. *uatar* „vanduo“, kilm. *uetenas*, naud. *ueteni* ir t.t.; liet. *vasara*, lat. *vasara* (< **veserā*), plg. dial. *pavāseris*), av. *vañri* „pavasaris“, gr. *ἔαρ*, lot. *vēr* „pavasaris“ – *r*-kamienas || slavų *vesna*, s. ind. *vasantā-* „pavasaris“ – *n*-kamienas: *vógrauti* „rėkauti“, lot. *vagor* „aidas“ – *r*-kamienas || s. ind. *vagnú-* „riksmas“ – *n*-kamienas; *erelis*, lat. *ėrglis* (dial. *erelis*), pr. *arelie* V 709 (= *arelis*), got. *ara*, s. air. *irar* – *r*-kamienas, gr. *ῥρνῖς* „paukštis“, vns. kilm. *ῥρνῖθος*, het. *ħaras*, *ħaran* ar *ħaranam*; liet. *saulė*, lat. *saūle*, pr. *saule*, gr. *ἥλιος*, Hom. *ἡέλιος* < **sāueliōs*, lot. *sōl*, -is, got. *sauil*, alb. (*h*)*ūl* ir s. ind. *svárnara* „Lichterglanz“, *suvar*, vns. kilm. *sūrah* „saulė“ – *l/r*-kamienas || got. *sunno*, s. v. a. *sunna*; lat. *asins* „kraujas“, s. ind. *asṛk*, vns. kilm. *asnaḥ*, ir *asan-* „kraujas“, toch A *yrār*, het. *ešhar* (*išhar*) – vns. kilm. *išnaš* „tamsus kraujas“, arm. *ariun* „kraujas“; liet. (*j*)*ėknos*, lat. *akna*, s. ind. *yákr̥t*, *yaknāḥ*, gr. *ἥπαρ, ἥπατος*, lot. *iecur, iecinoris*; pr. *wagnis* „peilis“, gr. *ῥφνις* „noragas“, s. v. a. *waganso* „noragas“ – liet. *vāgis* „sienos medinė vinis“, s. v. a. *wecki* „kampas, kraštas“; pr. *dadān* „pienas“ – s. ind. *dadhi* „pienas“, vns. kilm. *dadhnāḥ*; s. liet. *viešpatni, viešpats, -pates*; s. ind. *pātiḥ*, gr. *πόσις*, lot. *potis*. Be to, kai kurie žodžiai su sudėtinėmis priesagomis (-*sn-*, -*men-* ir kt.) anksčiau irgi galėjo būti heteroklitikais.

Indoeuropiečių prokalbėje buvo gana stipri šakninių priebalsinio linksniavimo žodžių klasė¹. Tačiau ji anksti pradėjo nykti, užleisdama vietą visai naujiems žodžiams arba pereidama į kitą linksniavimo tipą. Pavyzdžiui, liet. *kója*, s. sl. *noga*, pakeitė indoeuropietiškaį šakninį žodį **ped-*, plg. s. ind. *pāt*, gr. dor. *πῶς*, kilm. *ποδός*, lot. *pes*, kilm. *pedis* ir kt. Šaknį **ped-* rodo liet. *padas* (plg. rus. *нод* „asla, krosnies padas“), o *pēd-*, liet. *pėdas*, *pėda*, gal būt, pakeitę pirmykštę žodžio reikšmę. Got. *fōtus* yra jau *u*-kamienis daiktavardis, sudarytas pagal vns. gal. *fōtu* (**pedm*), dgs. gal. *fōtuns* (ide. **pedm̥s*). Geriausiai šie šakniniai žodžiai yra išlikę indų-iranėnų ir senosiose klasikinėse kalbose. Beveik visiškai jie išnyko armėnų, germanų, baltų ir slavų kalbose.

Baltų, kaip ir slavų, kalbose šakniniai žodžiai dažniausiai yra perėję į *i*-kamieną. Ši perėjimą nulėmė bendros viso priebalsinio linksniavimo tipo nykimo priežastys. Ypač svarbų vaidmenį čia suvaidino vienaskaitos galininkas. Dėl vienaskaitos galininkų **ašin*, **ausin*, **dantin*, **naktin*, **žansin*, **žvėrin*, **nāsin*, **pilin*, **pušin*, **šaknin*, **žuvin* ir kt., sutapusių su *i*-linksniavimo vienaskaitos galininkais, plg. **avin*, senieji priebalsinio linksniavimo šakniniai žodžiai buvo perdirbti į *i*-kamienius vns. vard. *ašis*, *ausis*, *dantis*, *naktis*, *žąsis*, *žvėris*, *nosis*, *pilis*, *pušis*, *šaknis*, *žuvis* ir kt.

Persiformavus *i*-kamieno pavyzdžiu vienaskaitos vardininkui, greičiau nyko priebalsinė fleksija ir kituose linksniuose. Dabar iš lietuvių kalbos duomenų kai kurių šakninių žodžių priebalsinio linksniavimo net susekti neįmanoma. Jokių priebalsinio linksniavimo pėdsakų nerodo *ántis* (plg. pr. *antis*, s. ind. *ātiḥ* „vandens paukštis“). Kad šis žodis galėjo turėti priebalsinį linksniavimą, rodo lot. *anas*, kilm. *anatis* ir *anitis* „antis“, s. šv. *qnd* (turįs priebalsinio linksniavimo vienaskaitą). Liet. *pilis*, kaip ir poveidinių laikų ind. *pūriḥ* „pilis“, taip pat greičiausiai anksčiau buvęs priebalsinio linksniavimo, plg. s. ind. *pūr* „pilis, miestas“, gal. *pūram*². Tiktai *i*-linksniavimą dabar turi beišnykęs *bruvis*, *-ies*³ „antakis“ SzD 18, Tverėčius, atsiradęs, matyt, kaip

¹ Apie šakninius žodžius žr. dar P. Skardžius, *Alte Wurzelnomina im Litauischen*, IF, LXII, p. 158–166.

² Plg. A. Walde, J. Pokorny, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, II, Leipzig, 1930, p. 51; H. Hirt, *Indogermanische Grammatik...*, III, Heidelberg, p. 103.

³ Plg. dar *brivai* < *bruvai* MLLG, IV, 168 (Zietela), mergelė su juodām bruvėlēm (Latakiškė).

ir *žuvis*, vietoj **brūs*, kilm. **bruves*, plg. s. ind. *bhrūh* „antakis“, gr. ὄφρυς, s. sl. *brъvъ* iš **bry* (plg. s. sl. *krъvъ* „kraujas“ ir s. lenk. *kry*, kašubų *kry*). Retai kur užtinkame priebalsinio linksniavimo žodžio *akis* (plg. lat. *acs*, pr. *ackis*) pėdsakų, pvz., vns. kilm. *akės* (Nemajūnai). Buvusį priebalsinį jo linksniavimą rodo taip pat gr. dvs. ὄσσε < **ok^hi-e*, s. ind. *an-ak* „aklas“ iš **an-akš* ir kt. Maža priebalsinio linksniavimo pėdsakų turi palikęs ir žodis *ašis* (pr. *assis*, lat. *ass*, s. sl. *osъ*, lot. *axis*), pvz., vns. kilm. *ašės* (Linkmenys), dgs. kilm. *ašų* (Jurbarkas). Apie buvusį priebalsinį linksniavimą leidžia spręsti gr. ἄξων „ašis“, ἄμ-ἄξα „vežimas“, s. v. a. *ahsa* ir kt.

Kai kurie kiti buvę šakniniai žodžiai turi daugiau išlikusių priebalsinio linksniavimo pėdsakų ne tik senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, bet ir tarmėse:

1. *ausis*, *-iės*, plg. lat. *auss*, pr. dgs. gal. *ausins*, lot. *auris*; priebalsinio linksniavimo pėdsakų turi rytinių aukštaičių ir dzūkų tarmės, pvz., vns. kilm. *ausės*, dgs. vard. *aūses* (Linkmenys, Skapiškis, Leipalingis ir kt.). Dgs. kilm. *ausų* dažnai randame senuosiuose paminkluose, pvz., *ausu* BrP II 313₂₁, 314₂₅, BrB 132, *ausų* BrB 38, 45, 72, 94, 193, 198 (2 k.), 231, Jes 6, Jerem 34 ir kt., *ausump* BrB 188, KIM 100. Priebalsinė dgs. kilm. forma *ausų* vartojama literatūrinėje kalboje ir plačiai paplitusi lietuvių kalbos tarmėse.

Tačiau neretai pasitaiko jau ir *i*-kamenė daugiskaitos kilmininko forma *ausių*. Ji vartojama B. Vilento, M. Daukšos, J. Bretkūno, K. Širvydo ir kituose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, pvz., *ausiu* E 6₂₀, EE 22₁₆, MT III, *ausių* DP 317₃₅, *ausių* DP 319₃₅, 321₂₂, *ausių* DP 321₉, po *ausiu* BrP I 156₁₁, vnt *ausiu* PS I 85₁₁, 200₁₆, *ausiu* KIM 39, *ausiump* AK 11₂, KnN 45₂₄, 264₁₆. Greta priebalsinės formos ji vartojama ir lietuvių kalbos tarmėse (Rimšė, Debeikiai, Kvetkai, Pandėlys, Troškūnai, Raguva, Joniškis, Šaukėnai, Pagramantis, Veisiejai ir kt.)

2. *dantis*, *-iės*, plg. s. ind. *dan*, gal. *dantam*, gr. ὀδών, kilm. ὀδόντος, eol. dgs. vard. ἔδοντες, lot. *dens*, kilm. *dentis*. Tai daiktavardis, sav̄o daryba primenąs veikiamosios rūšies esamojo laiko dalyvį greta šaknies *ed-*, plg. s. ind. *ad-mi* „valgau“, gr. ἔδομαι „valgau“. Vns. vard. **dans* turėjo būti sudarytas taip, kaip ir dalyvis *sans* greta šaknies *es-*, plg. vns. vard. *santiii* DP 354₃₁, 545₉, vns. kilm. *sąncziosios* DP 85₁₉, vns. naud. *sąncziam'* DP 72₄₁, *sąncziam* DP 204₁₅, dgs. naud. *sąntiemus* DP 523₈, 574₅₀, dgs. gal. *sąncziūs* DP 142₃₆, *sąncziūsius* DP 7₃₀ ir kt.

Kai kuriuose senuosiuose paminkluose ir dabartinėse rytinių aukštaičių tarmėse dar randama priebalsinė daugiskaitos vardininko forma, pvz., *dantes* DP 65₃₄, *dęntes* DP 303₄₃, *duntes* PS II 257_{3,4}, *dañtes* (Skapiškis ir kt.).

Priebalsinė daugiskaitos kilmininko forma *dantų* plačiai vartojama senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, pvz., *dantu* EE 36, 128, 143₁₉, 195, BrP I 25, 185, II 472 (2 k.), 465, Su 33, 149, 222, MT 254^a₁₉, KnN 187^a, *dantú* BrB Hiob 41 ir kt., *dantų* DP 351₃, 526₃₀, 527₁₀, *datų* 73₃₃, 391₄₀, 392₁₁, 524₃₄, *dantu* DP 83₂₅, *dantú* DP 354₁₅, 387₅, *dantú* KIG 341, *duntu* (= *dantų*) PS I 167₆, 235₄, 304₃, literatūrinėje kalboje ir tarmėse. Greta šios formos kai kuriose tarmėse vartojama jau ir *i*-kamenė forma *dančių* (Laukuva, Šeduva, Debeikiai, Skapiškis ir kt.).

3. *dūrys*, plg. s. ind. dgs. vard. *dvārah*, gal. *durah* (= duris), lot. dgs. vard. *fores* „durys“, av. vns. gal. *dvarəm*, viet. *dvarə*, s. v. a. *turi*. Priebalsinį linksniavimą taip pat rodo dgs. vard. *durės* DP 576₁₆, *dūres* (Linkmenys, Svėdasai, Tverėčius ir kt.), dgs. kilm. *dūru* DP 159₃, *duru* BrP I 399₁₇, EE 64₉, PS II 225₇, Su 79, 253, 264, *durų* BrB 35 ir kt., *durump* BrB Ischm 17. Priebalsinė daugiskaitos kilmininko forma *dūrų* plačiai vartojama literatūrinėje kalboje ir tarmėse. Jau senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose randame ir *i*-kamenę dgs. kilm. formą, pvz., *ik durių* BrB Ischm 16, *durių* BrB Ezech 40, *durrių* BrB Ezech 46, *dūrriu* BrB Ezech 40 (2 k.), *duriumpi* BrB Ezech 42, 44. *i*-kamenė forma *dūrių* dabar vartojama kai kuriose tarmėse (Vilkaviškis, Kazlų Rūda, Viduklė, Rietavas, Vilkyškiai, Šilutė, Krekenava ir kt.).

4. *naktis*, *-iės*, plg. lat. *naktis*, pr. vns. gal. *naktin*, s. sl. *noštъ* < *noktъ*, s. ind. *naktih*. Dėl priebalsinio šio žodžio linksniavimo plg. s. ind. *nak* < **nakt*, priev. *naktam* „nakčia“, lot. *nox*, vns. gal. *noctem*, got. *nahts* ir kt.

Priebalsinį šio žodžio linksniavimą rodo išlikusi senuosiuose mūsų kalbos paminkluose priebalsinė daugiskaitos kilmininko forma *naktų*, pvz., *naktu* EE 51, Su 53₂, 54₆, BrP I 264₉, BrB 174, *naktu* BrP I 273₁₁, *naktų* BrB 14 (2 k.). Dabar dar ji plačiai vartojama lietuvių kalbos tarmėse ir literatūrinėje kalboje. Tačiau neretai tarmėse (ir literatūrinėje kalboje) pasitaiko ir *i*-kamenė dgs. kilm. forma *nakčių*, kuri jau nesvetima ir seniesiems paminklams, pvz., *nakčiu* PS II 1₆. Priebalsinių viena-skaitos kilmininko ar daugiskaitos vardininko formų nerasta.

5. *nosis* *-ies*, plg. lat. *nāss*, pr. *nozy*, s. sl. *nosъ* ir kt. Buvusį priebalsinį šio žodžio linksniavimą rodo av. sen. persų *nāh-* „nosis“, s. ind. dvs. *nās-ā*, lot. dgs. vard. *nares* ir t.t. Kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse dar

randama priebalsinė daugiskaitos kilmininko forma, pvz., *nósu* (Jurbarkas ir kt.). Kitų šio žodžio linksnių priebalsinių formų, rodos, jau nepasitaiko. Ir vienaskaitos kilmininkas, ir daugiskaitos vardininkas tarmėse jau turi *i*-kamienę formą, pvz., *nósiēs*, *nósys*.

6. *Pats* < *patis* DP 18₁, 19₅, 20₅₂, 21₁, 23_{21,34}, 24₄₈ ir kt., plg. lat. *pats*, gr. *πόσις* „vyras, pats“ iš **ποσις*, s. ind. *patih* „ponas, vyras“, lot. *potis* „galingas“, greta *-patni*, plg. liet. *vešpatni* WP 85^b, 155^b, vns. kilm. *vešpatnias* WP 88^a, dgs. kilm. *vešpatnių* WP 85^a, dgs. naud. *vešpatimus* ir *viešpatniamus*¹, plg. s. ind. *patni* „ponia, pati“, av. *paθnī*, gr. *πότινα* „ponia“ (jau apibendrinta su *-α*).

Priebalsinio *pats* linksniavimo pėdsakų gausu senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose: a) vns. kilm. *-pates*, likęs sudėtiniame daiktavardyje *viešpates*, pvz., *wiešpates* DP 48₁₂, 155₁₇, AK 27₂₂, 70₂₇, 87₂₇, 74₃, 106₉, 156₆, DK 122₁₈, *wiešpatés* DP 582₃₈, DK 116₄, 130₁₂, 155₂₁, AK 7₂₄, 27₃₂, 98₁₂, 116₄, 130₁₂, 154₂₁, 155₁₅, *wiešpates* AK 38₉, 59₁₅, 160₁₄, 28₂₅, 159₁₅, 39₂₄, *wiešpatés* AK 46₂₄, 101₂₄, 155₉, *wiešpatés* AK 18₆, 20₆, *wiešpátēs* AK 98₃, *wiešpate^as* DK 80₂₉, *wiešpate^as* DK 98_{2,11}, 101₂₃, *wiešpate^asp* AK 47₂, *wieszpates* PS II 23₃, 84₂₉, 208₁₀; b) vns. naud. *wiešpati*; c) vns. adesyvas *wiešpatip*; d) dgs. vard. *wiešpates* DP 60₂₃, AK 28₂₅, *wiešpates* AK 80, SzD 241; e) dgs. kilm. *wiešpatų* DP 22₁₉,^f 39₁₇, 113₄₄, 116₁₁, 166₄₃, 167₁₆, 241₂₈, 236₈, 596₂₇, DK 80₁₄, 123₂, *wiešpatų* DP 186₁₀, 258₂₈, 438₂₁, *wiešpatų* DK 86₁₁, *wiešpatu* DP 595₁₁, DK 81₂, AK 80₁₅, PS I 124₁₂, 253₉, II 135₁₆, 136₃, 147₂₂, 183₄, *wieschpatu* Mž 532₁₂, *weschpatu* Mž 31₆, *wieschpatu* BrB Tit 2, Apoc 19.

7. *pušis-iēs* senąją priebalsinę fleksiją rodo, gal būt, priebalsinis vns. kilm. *pusches* BrB 181 ir priebalsinės dgs. vard. formos *pūšes* DP 558, *pūšes* (Tverečius, Linkmenys ir kt.)², dgs. kilm. *pušų*. Pastaroji plačiai vartojama literatūrinėje kalboje ir tarmėse (Raguva, Krekenava, Grinkiškis, Troškūnai, Ukmergė, Kretinga, Vilkyškiai, Rietavas, Viduklė ir kt.). Vienaskaitos kilmininkas, o taip pat daugiskaitos vardininkas dabar tarmėse beveik visur turi *i*-kamienes formas *pušiēs*, *pūšys*. Neretai tarmėse greta priebalsinės daugiskaitos kilmininko formos *pušų* pasitaiko jau ir *i*-kamienė *pušių* (Salantai, Šilutė, Joniškis ir kt.).

Pr. *peuse* „pušis“ ir gr. *πέυχη* „pušis“ turi kitą šaknies balseių kaitos laipsnį. Ši balseių kaita gali būti paveldėta iš tų laikų, kai, galimas daktas, toje pačioje paradigmoje galėjo būti vartojami du priebalsiniai kamienai su skirtinga balseių kaita: **piauš-* ir **puš-*, plg. s. ind. vns. vard.

¹ Cituojama iš K Z, LIX, p. 224.

² Plg. dar K. Būga, „Lietuvos mokykla“, IV, Kaunas, 1921, p. 450.

panthāḥ „kelias“ ir pr. *peuse* < baltų **piaušē*, vns. kilm. *pathaḥ* ir liet. *pušes*, vns. naud. *pathe* ir liet. *puši* ir t.t.¹

8. *šaknis-iės* ir, tur būt, *šāknis-ies*, plg. *šāknis* DP 155₃₁, 165₃₉, kilm. *šāknies* DP 97₃₃, 100_{5,15}, 398₂₅, 396₁, 607₅, plg. lat. *saknis*, pr. *sagnis*, sprendžiant iš dgs. kilm. *šakny*, randamo senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, pvz., *šaknu* KLG 355, *Szaknu* BrB Ezech 17, ir plačiai vartojamo literatūrinėje kalboje ir tarmėse (Joniškis, Krekenava, Šešuoliai, Tverėčius, Leipalingis, Prienai, Kretinga, Salantai ir kt.), taip pat buvo priebalsinio linksniavimo.

Šiluvos ir Užvenčio apylinkėse vartojamas būdvardis *šakaḥnis* „šakotas“, plg. lat. *sakārnis* „išverstas kelmas“. Kamienas *šakar-* randamas ir tikriniuose daiktavardžiuose, pvz., *Šakaḥniai* (Daujėnų apylinkių kaimas), *Pašakaḥnis* (pavardė), *Šakārnė* (netoli Biržų tekanti upė), *Šakarvā* (upė prie Palūšės). Tai rodytų heteroklitinį šio žodžio linksniavimą: vienoje paradigmoje greta galėjo būti vartojami du kamieniai: **šakn-* ir **šakar-*, plg. liet. *jėknos* ir s. ind. *yakṛt* „kepenys“, vns. kilm. *yaknaḥ*, liet. *vasara* < **uēser-* ir s. sl. *vesna*, het. vns. vard.-gal. *uātar* „vanduo“ ir kilm. *uētenaš* ir kt.² Liet. *šakė* greičiausiai yra senas priebalsinio linksniavimo kamieno *šakn-* vardininkas, plg. *širšė* ir *širšuo*.

Mūsų tarmėse dabar retai kur vartojamos priebalsinės vienaskaitos kilmininko ar daugiskaitos vardininko formos *šaknės* ir *šāknes*. Priebalsinė daugiskaitos kilmininko forma taip pat nyksta: *i-*kamienų daugiskaitos kilmininko formą randame jau senuosiuose paminkluose, pvz., *schaknju* BrP II 240, *schakniu* BrP II 240₁₉, BrB 103, *schakniu* MT 57_a, *šakniu* PK 141, KnN 64_{18,28}, 141₂₂, 170₂₆, *šāknium* DP 428₃₅, *šāknium* PS II 22₁₅, 231₃₀, ir dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse, pvz., *šakniū* (Raguva, Šilutė ir kt.).

9. *širdis-iės* priebalsinio linksniavimo formų gausu senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose. Čia vartojamas vienaskaitos kilmininkas: *širdės* DP 70₅₄, 79₄₅, 89₃₁, 95₁₈, 100₆, 104_{3,32}, 111₄₆, 116_{2,3,14,24}, 122_{43,44}, 130₄₁, 133₁₅, 147₆, 165₈, 170_{6,33}, 174₁₇, 175₁₆, 178₁₂, 182₄₆, 178₃₀, 183₃₃, 199₅₄, 200_{16,18,22}, 202_{38,52}, 210₁₂, 228₂₁, 230₅₄, 250₄, 251₁₉, 267₁₅, 398₄, 400₂₉, 526₄₇, 532₃₉, 534_{4,9}, 537₄₈, 538_{15,17}, 583₂₇, 624₄, 573₄₅, 468₃, 414₃₅, 424_{30,43}, 426₂₃, 435₂, 448₂, DK 17₂₀, 73₂, 76₂₃, 127₂, 129₁₂, 130₈, 132_{14,2,6}, 157₁₈, *širdes* DP 31_{4,15}, 55₁₆, 79₃₆, 96₂₄, 97₃₁, 147₅₀, 153_{15,19}, 161₅₀, 191₁₂, 222₄₄, 240₄₇, 335₁₅, 347₄₆, 447₂₉, 569₅₂, 570₁, DK 18₁₄, 119₁₆, 140₂,

¹ Plg. F. Specht, *Lituanica*, K Z, LXIII, p. 96.

² Plg. K. Mülenbacha *Latviešu valodas vārdnīca*, III, Rīgā, 1927–1929, p. 648.

AK 76₂₄, 88₂₅, 160₁₁, 96₆, 99₃, 103₂₁, PS II 188, *birdes* DP 100₁, 170₂₃, DK 96₁₁, 116₁₂, *birdés* DP 155₂₁, *birdés* DP 153_{8,26}, *birdes* DP 107₁₆, 439₂₃, *birdes* DP 116₄₇, 532₉, 533₄₁, 535_{6,11}, *birde^s* DK 85₁₄, *byrdés* AK 65₆, 154₂₄, *schirdes* BrB 17, 104, 186, 149 (3k.), 195, 178, 197, 236, 240, 244, 248, 252, 272.; dgs. vard. *birdes* DP 39₃, *birdés* DP 574₈, *schirdes* Mž 392₁₆, *schirdes* BrB 274; dgs. kilm. *birdu* DP 34₁₇, 52₂₄, 112₃₄, 475₂₆, *birdú* DP 49₈, 90₃₇, 99_{38,47}, 147₄₀, 225₂₆, 227₂₆, 233₈, 374₄, 351₄₅, 508, 537₄₁, *birdú* DP 52₁₀, 359₁₈, 508₈, 509₃₈, 511₅₄, 558₃, 589₂, *birdú* DP 101₃₀, 349₂₂, *byrdú* DP 51₄₄, *szirdú* DP 147₂₄, *birdump* DP 433₃₁, *schirdu* EE 13₁₂, 154₁₄, BrP II 486, MT 74₁₅, 212^b₁₅, 250^a₁₀, *schirdú* EE 45₂₂, 133₃, *sirdu* KnN 167^b₂₃.

Priebalsinę vienaskaitos kilmininko formą *širdės* ir daugiskaitos vardininko – *širdes* dabar vartoja kai kurios rytinių aukštaičių tarmės (Linkmenys, Tverečius ir kt.). Priebalsinė daugiskaitos kilmininko forma jau retai kur vartojama: *širdū* (Linkmenys). Ją išstūmė *i*-kamenė forma *širdžiū*, kuri nereta jau ir senuosiuose mūsų kalbos paminkluose: pvz., *birdžiū* DP 17₂₂, *širdziu* EE 26₂, *sirdžiu* PK 27, 81₁₈, 149, 215, *schirdziu* BrP I 114₇, 245₁₆, 249₁₇, 415, *schirdzu* BrP I 241₈, *širdziu* PS I 46₂₃, 335₁₀, 343₁₃, *širdziu* PS I 163₁₁, *birdžiu* KnN 82₂, *schirdziu* BrB Cor 4, Ischm 14, *birdžiu* Su 21₁, *sirdžiu* Su 55, 230, *birdžiu* MKr 28, *birdziu* KIM 37₁.

10. *žąsis*, *-iės*, plg. lat. *zuoss*, pr. *sansy*. Dėl priebalsinio linksniavimo plg. gr. *χήν*, vns. kilm. *χηνός*, dor. *χάν* < **χωνς*. Daugiausia priebalsinio linksniavimo pėdsakų yra likę rytinių aukštaičių ir dzūkų tarmėse, pvz., vns. kilm. *žąsės*, dgs. vard. *žąses* (Tverečius, Leipalingis ir kt.). Priebalsinio daugiskaitos kilmininko forma *žąsū* plačiai vartojama literatūrinėje kalboje ir tarmėse. Tačiau kai kuriose tarmėse jau vartojama ir *i*-kamenė daugiskaitos kilmininko forma *žąsiū* (Šeduva, Kretinga, Pagramantis, Šilutė, Debeikiai, Biržai, Kvetkai, Rokiškis ir kt.).

11. *žuvls*, *-iės* priebalsinio linksniavimo liekanų turi senuosiuose paminkluose, pvz., vns. kilm. *žuves* DP 298₄₁, *žuwés* DP 523₁₅, *zuwes* PS II 248₂₁, dgs. kilm. *fuwu* E 59₆, EE 195₆, BrP I 234₁₉, 306₆, 409_{16,18}, II 172, 272₆, 273, 281, 467, 511, *fuwū* E 51₁₅, EE 91₁, 110₈, *žuvu* DP 299₃₈, 379₁₆, 521₆, *žuwú* DP 123₃₂, *žuwu* PS I 88₂₀, 370_{25,28}, *szuwu* BrB Jan 6, 21, Ezech 47, *žuwu* DK 129. Rytinių aukštaičių ir dzūkų tarmėse vartojamos priebalsinės vienaskaitos kilmininko ir daugiskaitos vardininko formos, pvz., *žuvės*, *žuves* (Svėdasai, Palūšė, Leipalingis ir kt.). Priebalsinis daugiskaitos kilmininkas *žuvū* dar plačiai

vartojamas literatūrinėje kalboje ir tarmėse. Tačiau greta šios formos jau vartojama ir *žuvių* (Debeikiai ir kt.), kuri pasitaiko ir senuosiuose paminkluose, pvz., *szuwiu* BrB 3.

12. *žvėris*, *-iēs*, plg. lat. *zvērs*, s. sl. *zvěrb*. Dėl priebalsinio linksniaavimo plg. gr. *θήρ*, kilm. *θηρός*. Senuosiuose paminkluose plačiai vartojama priebalsinė daugiskaitos kilmininko forma *žvėrų*, pvz., *βwerū* E 51₁₆, BrB 155, *szweru* EE 148₂, *szwieru* EE 187₁₉, BrB Hiob 5, *žweru* PK 137, PS I 85₄, 109₁₆, 184₁₂, *szweru* EE 148₂, *βwieru* BrP I 234, II 346, *βweru* BrP I 202, II 349, 511, *szwieru* BrB 3, *szwierų* BrB 7, 17 (2 k.), 136, *schwieru* BrB 14, Apoc 5, *szwieru* BrB 18, *szwerų* BrB 14, 130, 136 (2k.), 170, 279, *szwieru* BrB 137, *szwieru* BrB Jacob 3, Ezech 3, *szwerų* BrB Apoc 6, 14, 15, *szwieru* 14, BrB Ezech 14, Ischm 13, *szweru* BrB Ezech 44, *žwerū* KIG 189.

Kai kuriose rytinių aukštaičių tarmėse dar vartojamos priebalsinės vienaskaitos kilmininko, daugiskaitos vardininko ir kilmininko formos: *žvėrės*, *žvēres*, *žvėrų* (Rimšė, Linkmenys).

Kitose tarmėse ir literatūrinėje kalboje *žvėris* linksniuojamas kaip *i*-kamenis daiktavardis. Daugiskaitos kilmininkas taip pat turi jau *i*-kamenę formą *žvėrių*, kuri randama ir senuosiuose paminkluose, pvz., *žweriu* PS II 28₂₂, *zweriu* PS II 76₂₂, *žweriu* KnN 17₂₄, 204₁₇, 244₁₉, *szwieriu* BrB Apoc 17.

Kaip matyti, nevienodai nyko šakninių žodžių priebalsinis linksniavimas. Greičiausiai nyko rečiau vartojamų žodžių priebalsinis linksniavimas, pvz., *pilis*, o taip pat žodžių, kurių dažniau buvo vartojama vienaskaita ar dviskaita ir rečiau daugiskaita, pvz., *nosis*, *akis*, *ausis*, *širdis*. Žodžių, kurių dažniau vartojama daugiskaita, pvz., *dañtys*, *žąsys*, *pùšys*, *žùvys*, priebalsinis linksniavimas ilgiau išsilaikė.

n-KAMIENIŲ NYKIMAS

n-kamieno, kaip ir apskritai priebalsinių kamienų, daiktavardžių linksniavimas indoeuropiečių kalboje buvo sudėtingas. Linksniuojant šiuos daiktavardžius, keitėsi ne tik galūnė, bet ir elementas, stovįs prieš galūnę, galėjo turėti skirtingą balsių kaitos laipsnį. Vadinasi, linksnio reiškimo funkcijas ėjo ne tik galūnė, bet ir skirtinga priesagos fonetinė išvaizda. Elementas arba priesaga *-men-* arba *-en-*, stovinti prieš galūnę, įvairiuose linksniuose galėjo turėti nevienodą balsių kaitos laipsnį: *-en-*(*-ēn*): *-on-*(*-ōn*): *-n-*, *-ŋ-*; *-men-*(*mēn*): *-mon-*(*mōn*): *-mn-*, *-mŋ-*, plg. s. ind. vns. vard. *rājā* „karalius“, vns. naud.

rājñe, dgs. naud. -abl. *rājabhyaḥ* ir kt., gr. vns. vard. ἀρήν „avis, ériukas“, vns. kilm. ἀρνός, vns. gal. ἄρνα iš *ἀρένα, het. vns. vard. *tekan* „žemė“, kilm. *tagnaš* ir kt. arba s. ind. vns. vard. *nāma* „vardas“, vns. naud. *nāmne*, dgs. naud. -abl. *nāmabhyaḥ* ir kt., got. vns. vard. *guma* „žmogus“ (-a < -*ō ar -*ē), vns. gal. *guman* (iš -*onni), vns. naud. *gumin* iš -*eni ir kt., het. vns. vard. *lāman* „vardas“, vns. naud.-viet. *lamni* ir kt.

Vėliau daiktavardžio kamienas buvo vienodinamas ir visai paradigmai apibendrinamas vienas kuris balsių kaitos laipsnis. Pavyzdžiui, graikų kalboje buvo apibendrinami labai įvairūs elemento, stovinčio prieš galūnę, balsių kaitos laipsniai. Čia galėjo būti apibendrinta: 1) -εν-, pvz., αὐχὴν „sprandas“, vns. kilm. αὐχένος ir t.t., 2) -ην-, pvz., λειχὴν „pynė“, kilm. λειχῆνος ir t.t., 3) -ων-, pvz., φαγών „žandikaulis“, vns. kilm. φαγόνος ir t.t., 4) -ων-, pvz., ἀγκών, vns. kilm. ἀγκῶνος „įlinkimas, alkūnė“ ir t.t. arba 1) -μεν-, pvz., πυθμὴν „žemė, dugnas, pamatas“, vns. kilm. πυθμένος ir t.t., 2) -μον-, pvz., ἡγεμών „vadas“, vns. kilm. ἡγεμόνος ir t.t., 3) -μων-, pvz., λειμών „drėgna vieta“, vns. kilm. λειμώνος ir t.t. Panašių apibendrinimo atvejų yra lotynų kalboje, plg. *homo* „žmogus“, vns. kilm. *hominis*; *latro* „kareivis, plėšikas“, vns. kilm. *latronis*; *caro* „mėsa“, vns. kilm. *carnis* ir kt. Lietuvių kalboje dabar geriausiai išlikę *n*-kamieno daiktavardžiai, apibendrinę normalųjį -en-, -men- balsių kaitos laipsnį, tačiau yra dar ir -n-, -ŋ-, -ōn- kaitos pėdsakų.

n-KAMIENO DAIKTAVARDŽIAI, APIBENDRINĘ NYKSTAMĄJĮ PRIESAGOS LAIPSNĮ

Daiktavardžių, kuriuos linksniuojant kaitaliojusi vns. vard. -ō (> -uo) su kitų linksnių -n-, dabar lietuvių literatūrinėje kalboje turime tik vieną: vns. vard. *šuō*, vns. kilm. *šunēs*, plg. gr. κύων, vns. kilm. κυνός, s. ind. *śvā*, vns. kilm. *śunaḥ*, av. *spā*, dgs. kilm. *sñnam* ir kt. Nedaug tokių daiktavardžių turi ir kitos indoeuropiečių kalbos. Pvz., graikų kalboje nykstamąjį laipsnį išsaugoję turi tik trys žodžiai, plg. φρῆν „protas“, dgs. naud. φρασί; ἀρήν „avinai“, kilm. ἀρνός; κύων, kilm. κυνός¹, lotynų kalboje – tik vienas *caro* „mėsa“, kilm. *carnis*, germanų kalbose – taip pat tik vienas *manna* „žmogus“².

¹ Plg. П. Шантрен, Историческая морфология греческого языка, Москва, 1953, p. 64.

² Apie *manna* linksniavimą žr. Э. Прокош, Сравнительная грамматика германских языков, Москва, 1954, p. 279.

Išlaikydamas skirtingą nuo *i*-kamienių daiktavardžių vienaskaitos vardininką, *šuo* lietuvių kalbos tarmėse palyginti labai gerai išlaikė priebalsinio linksniavimo liekanas. Priebalsines vienaskaitos kilmininko ir daugiskaitos vardininko formas *šunės*, *šunes* jis turi dar ir aukštaičių vakariečių tarmėje, kur, matyt, stengimasis išvengti vienskiemenių formų, pvz., *šuns*, sutrukdė galūninio *e* išnykimą prieš *s*, plg. čia išnykusį *e* daugiaskiemenėse formose: *akmens* < *akmenes*. Būdamas izoliuotas, vienskiemenis vienaskaitos vardininkas *šuo* aukštaičių vakariečių, dzūkų, aukštaičių rytiečių tarmėse dėl dvibalsio *uo* tarimo kaip *uā*¹ yra persiformavęs į dviskiemenį *šuvà*. Kai kuriose šnektose *šuo* vienaskaitos vardininke įgijo *i*-kamienę formą, *šunis*, pvz. *szunis* TP 20, 21, 28, 61, Kučiūnai (Seinai), plg. s. ind. *šuniḥ*. Dar kitose šnektose šis vardininkas turi *ē*-kamienę formą *šuniē* (*-ie* < *-ē*) Gilge, Agilla², *šunē* (Biržai). *ē*-kamienę formą šis žodžio *šuo* linksnis, galimas daiktas, įgijo todėl, kad šiose tarmėse dėl fonetinės raidos sutapo žodžių *šuo* ir *katē* vienaskaitos kilmininkų formos, plg. *šuniēs* ir *katiēs* (lietuvių žvejų tarmė), *šunēs* (< *šunies*) ir *katēs* (< *katēs*) (Biržai). Taigi atskirose lietuvių kalbos tarmėse, matyt, yra tendencija vengti izoliuotos vienskiemenės vns. vard. formos *šuo*.

Nykstamąjį sufikso laipsnį visai paradigmai greičiausiai buvo apibendrinęs ir žodis *žmuo* „žmogus“, dažnai vartojamas senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, pvz., *βmū* Mž 131₄, 133₅, 233₄, 235₅, 330₈, *βmu* Mž 334₆, *szmū* Mž 332₁₅, *szmu* Mž 331₁₁, *žmū* DP 42₄₂, 270₄₃, 279₆, 355₂₁, 386₃₄, 394₂₅, 391₉, 426_{37,38}, 437₁₆, *zmuo* DP 267₄, 274₉, *zmū* DP 270₆, *žmo* DP 490₅₂, *szmū* BrB 77, *szmo* BrP I 101₃, BrB 77, *žmó* PS I 5₁₄, *žmuo* PS II 168₂₈, *žmuo* KnN 47^b₁₁, 36₁₁, 94₁₈, 156₈; vardininkas *žmuoj* dabar dar vartojamas Lazūnų apylinkėse, plg. pr. *smoy* „vyras“. M. Daukšos „Postilėje“ randame vns. gal. *žmūni* 339₂₉, *žmūnį* 459₅ ir dvs. vard. *žmūne* 313₁₉, 314₁₆, bet daugiau analoginių linksnių formų senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose nerasta. Jau ir pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje rašoma, kad *žmuo*, kurio vietoj dažniau vartojamas *žmogus*, kituose vienaskaitos linksniuose turi tokias formas: kilm. *žmogaus*, naud. *žmogui* ir t.t.³

¹ Neatsitiktinai XIX a. aukštaitis vakarietis A. Tatarė dvibalsį *uo* žymėjo grafema *ua*, pvz., *piemua* TP 23, *rudua* TP 115, *stuamua* TP 78, 93, 94.

² Žr. G. Gerullis—Ch. Stang, Lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje, p. 36.

³ „*žmū* homo (pro quo tamen frequentius usurpatur vox *žmogus*) reducitur in Sing N. ad 4-tam Declinationem parisyllabicam; habet enim in Genit. *žmogaus*, Dat. *žmogui* etc.“ Žr. D. Klein, Grammatica Litvanica, Regiomonti, 1653, „Pirmoji lietuvių kalbos gramatika“, Vilnius, 1957, p. 151.

K. Būga formas *žmūni*, *žmūni* ir kt. manė buvus tariamas su ilguoju *ū*, t.y. *žmūni*¹. Tačiau indoeuropiečių kalbų daiktavardžių priebalsiniame kamienne nėra balsių kaitos **ō*: *ū*, be to, diakritiniai Daukšos ženklai *Λ*, *l* negali rodyti, kad jais pažymėtas balsis buvo ilgas, nes jie žymi tik kirčio vietą. Taigi greičiau jau *žmunį* tipo formose šaknies *u* buvo trumpas, plg. *šuo*: *šunį*=*žmuo*: *žmunį*, ir, vadinasi, *žmuo* linksniavimo paradigmoje buvo apibendrintas nykstamasis laipsnis (-*n*). Galimas daiktas, kad tokio pat *žmuo* linksniavimo pėdsakų yra išlikusių ir prūsų kalboje, plg. vard. *smoy* „vyras“ ir *smunents* „žmogus“.

Dgs. vard. *žmones* prie vns. vard. *žmuo* sudarytas neįprastai, nes priebalsinio linksniavimo daiktavardžiuose nėra *ō* ir *ā* kaitos. Galimas daiktas, *žmones* šaknies *o* < *ā* įgijo pagal žodžio *žmonà* daugiskaitos vardininko *žmonos* prie vns. vard. *žmona* šaknies modelį. *Žmonà* M. Daukšos „Postilėje“ vartojamas dar moters reikšme, plg. mokia wissas *žmónas* (daugiáusei *mergás*) drówéimo mergiško DP 472₄₅. O daugiskaita *žmones* gali turėti ir moteriškąją giminę, kuri XVI – XVII a. lietuvių kalbos paminkluose vartojama ne rečiau už vyriškąją šio žodžio giminę, pvz., a) *bagotas βmones* BrP I 82₂, *swetimos βmones* BrP I 154₅, kitos *βmones* BrP I 201₁₃, *βmones apsaugomos* BrP I 199₂₁ ir t.t.; b) *anós žmónes* DP 31₄, 94₄₅, *wissos žmones* DP 33₃₉, 337₁₇, *anós tamsiosios žmónes* DP 45₆, *wissos žmones* DP 52₁₄, 244₂₃, *Ne laimos žmónes* DP 114₁₂, *zmónes táwos* DP 164₆, *zmónes βítos* ir t.t.; c) *žmonies stypras* PS II 76₁₉, *wisas žmonies* PS II 211₂₅ ir t.t. Vns vard. *žmona* veikiausiai yra priesaga *-na* išplėsta seniau greta *žmuo* „vyras“ (plg. pr. *smoy* „vyras“) moteriai vadinti vartojama lytis **žmā*, plg. *žmóna* DP 54₂₈ (= *žmóna* < **žmā* + *nā*), dgs. gal. *žmónas* DP 472₄₅. Vėliau *žmuo* galėjo būti išplėstas priesaga *-gus*, plg. vns. vard. *žmūgus* DP 275₃, 334₄₅ ir *žmūgus* greta *žmona* ilgainiui galėjo išvirsti į *žmogus*, plg. *žmogùs*, *žmógų* (Joniškis, Šeštokai ir kt.), *žmógus* (Šiauliai) ir kt. Kad *žmuo* ir **žmā* buvo išplėsti skirtingomis priesagomis, nėra ko stebėtis, kadangi žmonių ir žvėrių lytis indoeuropiečių kalbose dažnai stengiamasi išreikšti net kitais žodžiais, pvz., vok. *Frau*, s.v.a. *frouwa* turėjo kažkada vyr. g. atitikmenį *frô* (got. *frauja*), kuris išnyko, užleisdamas vietą naujam žodžiui².

¹ Žr. K. Būga, Rinktiniai raštai, II, p. 214 (1 išnaša). K. Būgai pritaria taip pat J. Endzelynas, remdamasis ir s. v. a. *zunga*: *zungūn*. Bet s.v.a. *zunga*: *zungūn* aiškin-tina kitaip. Žr. IF, LXII, p. 207; KZ, XLIX, p. 214. Plg. dar ypač E. Fraenkel, Zur indoeuropäischen Stammbildung und Flexion, LP, VII, p. 1–24.

² Plg. J. Vendryes, Język, Warszawa, 1956, p. 207.

Bretkūno raštuose randame *n*-kamieno daiktavardžių, turinčių priesagą *-in-*, pvz., *akminio* BrP I 365₂₁, 200₁₇, 204₁₀ greta *akmenio*, *pieminiės* BrP II 224₁₈, *pieminięsp* BrP II 224₁₆ greta *piemenies* BrP II 66₁₄, 221₈, *wandinio* BrP I 169₄, 174_{11,13}, 197₁₄, 198₃, 199₆, 200₁₈, 204₁₁, 266₂₂, BrB 1, 2, 12, 29 (2 k.), 33, 44, 45, 46, 51, 62, 78, 84, 85, 103, 108 (2 k.), 109, 110, 123 (2 k.), 124, 150, 154, 173, 194, 202, 203 (2 k.), 204, 208, 224 (2 k.), 229, 244 (2 k.), 245, 274, *wandiniop* BrP II 203₁₄, BrB 123, 126, *wandino* BrP I 356₁₉, BrB 176 (taisyta iš *wandinio*), *wandinop* BrP I 192₁₉, II 182₂₄, 196₈, 392₁₂, 417₁₇, 420₁₅, 475₁₆, 478₆ greta *wandenio* BrP I 145₂₁, 153₁₁, 173₂₁, 207₇, BrB 1, 202, 203, dgs. vard. *pieminis* BrP I 39₄, 52 greta *piemienis* BrP I 50, 51 (2 k.), BrB Mich 5, Jerem 6 ir kt., *wandinei* BrB 14, 22 (taisyta iš *wandenei*) 177, dgs. viet. *wandinissą* BrB 148, *wandinjssą* BrB 136 ir kt. Plg. *wandinesa* WP 6^b, *wandinems* WP 181^b, *wandineija* WP 219^b, *akmina* WP 47^b, 123^a greta dažnesnių *akmenį*, *vandenį* ir kt.¹

Su šia priesaga daiktavardžių pasitaiko ir dabar lietuvių kalbos tarmėse. Žemaičių tarmėse vartojamos formos vns. kilm. *ākmeņe* (= (= *ākminio*), naud. *ākmeņū* (= *ākminiū*), gal. *ākmeņe* (= *ākmini*), dgs. vard. *ākmeņā* (= *akminai*), kilm. *ākmeņū* (= *akminū*), dgs. vard. *siemeņes* (= *sēminys*), kilm. *siemeņū* (= *sēminiū*). Kai kuriose jų, matyt, dėl kaimyninių tarmių įtakos greta vartojami tie patys žodžiai ir su priesaga *-en-*, plg. vns. gal. *ākmeņe* (= *ākmeni*), dgs. vard. *siemeņes* (= *sēmenys*) (Laukuva, Varniai ir kt.).

Daiktavardžių su *in-* pasitaiko ir aukštaičių vakariečių šiauriečių, pietinių dzūkų ir kitose labiau vakarinėse aukštaičių tarmėse, pvz., *ākminas*, *akminūkas*, *akminėlis*; *tėšminas*; *vandinėlis*, *vandinūkas* (Joniskis, Žagarė, Gruzdžiai, Šakyna), *vandinio*, *vandiniai* (Leipalingis). Čia taip pat greta vartojamos formos su *-en-*, pvz., Šakynos tarmėje *vanduo* linksniuojamas taip:

vns. kilm.	<i>vandinio</i> <i>vandenio</i>
naud.	<i>vandiniui</i> <i>vandeniui</i>
gal.	<i>vandinį</i> <i>vandenį</i>
įnag.	<i>vandiniu</i> <i>vandeniu</i>
dgs. vard.	<i>vandiniai</i> <i>vandeniai</i>
kilm.	<i>vandiniū</i> <i>vandeniū</i>
naud.	<i>vandiniám</i> <i>vandeniám</i>
gal.	<i>vandinius</i> <i>vandenius</i>
įnag.	<i>vandiniais</i> <i>vandeniais</i>
viet.	<i>vandiniuōs</i> <i>vandeniūōs</i>

¹ Žr. F. Specht, APH, II, p. 52.

K. Būga priesagą *-in-* aiškino kaip fonetiškai atsiradusią iš *-en-: i* atsiradęs iš senojo *e* prieš *n* + balsis¹. Nepaneigiant K. Būgos iškelto galimumo, reikia pažymėti, kad daiktavardžiai su *-in-* gali turėti apibendrintą nykstantąjį *n*-kamienių elemento, stovinčio prieš galūnę, balsių kaitos laipsnį. Taip manyti iš dalies skatina ir tai, kad daiktavardžių su *-in-* pasitaiko ir latvių kalbos tarmėse, pvz., *ūdins* „vandu“², *rudīņš*, *-īņa*, *akminc*, *-ina*¹, o silpnojo priesagos balsių kaitos laipsnio žymių turime ir senojoje slavų kalboje, plg. *камѣније* greta *каменіје*, *младѣньць* greta *младенѣць*. Šis balsių kaitos laipsnis *-in-* iš ide.-*ŋ-* baltų, kaip ir slavų, kalbose galėjo būti apibendrintas iš linksnių formų, turėjusių *-ŋ-*, plg. s. ind. dgs. naud. *rājabhyaḥ*, gr. dgs. naud. ἀρνάσσι „avinams“, s. ind. dgs. įn. *rājabhīḥ*, dgs. viet. *rājasu* ir kt.

n-KAMIENIŲ, APIBENDRINUSIŲ PAILGINTĄJĮ BALSIŲ KAITOS LAIPSNĮ *-ōn-*, PĖDSAKAI LIETUVIŲ KALBOJE

Lietuvių kalboje yra ir *n*-kamieno daiktavardžių, apibendrinusių visuose linksniuose pailgintąjį balsių kaitos laipsnį *-ōn-* (> *-uon-*), plg. gr. χειμῶν, kilm. χειμῶνος „žiema, audra“, lot. *latro* „kareivis, plėšikas“, kilm. *latronis* ir kt. M. Daukšos „Postilėje“ pavartotos tokios priebalsinės vienaskaitos kilmininko, daugiskaitos vardininko ir kai kurių kitų šio tipo daiktavardžių linksnių formos: vns. kilm. *pirmūnės* 107₂₀, *gėlūnes* 454₄₂, *nemarūnes* 560₁₇, vns. naud. *atskalūni* 402₂₅, vns. gal. *nemarūnį* 542^b₄₂, *palikūnį* 464₁₉, vns. gal. *nūmarūnį* 577₂₀, dgs. vard. *pálikūnes* 246₃₂, *palikūnes* 459₂₆, *pákláidūnes* 282₄₃, *pirmūnēs* 590₁₃, dgs. gal. *pálikuonis* 119₅₄, 373₁₃, 578₃₇, *pirmūnis* 505₄₁. Tokio tipo žodžių priebalsinės kai kurių linksnių formos pasitaiko dar ir rytinių aukštaičių tarmėje, pvz., vns. kilm. *atajuonės*, *atlikuonės*, *geluonės* (Linkmenys), dgs. vard. *atajuones*, *atlikuones*, *gėluones* (Linkmenys), *gėlezuones* „arklių liga“, *lánkuones* „uokstai“ (Dusetos), *žáliuones* (Dusetos), dgs. kilm. *gėležuonų* (Ingavangis) ir kt.

Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose ir rytinių aukštaičių tarmėje užtikname dar ir šių žodžių priebalsinės vienaskaitos vardininko formas: *aplaiduo* „atskalūnas“ SzD 216, *apsliduo* „lijundra“ SzD 234, *neužauguo* SzD 135, *nuomaruo* „nuomaras“ SzD 80, *gieluo* PK 79₂₀, *gieľuo* Su 82_{13,18}, *geluo* SzD 428, *padaužuo* „padauža“ SzD 72, *paklaiduo* „paklydėlis“ SzD 15, *palaiduo* „pasileidėlis, ištvirkėlis“ SzD 9, 277, 319, 359, *paniuruo* „paniurėlis“ SzD 145, *gyvuō* (Kvetkai ir kt.),

¹ Žr. K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, I sąs., Kaunas, 1924, p. 43.

gėluõ (Salamiestis), *ėduõ* „tokia pirštų liga“ (Salamiestis), *geluõ* (Kvetkai, Linkmenys), *pageluõ* „žvarbus oras“ (Alovė, Dusetos, Kazlų Rūda, Nemajūnai, Raudondvaris, Subačius ir kt.).

Tokie daiktavardžiai, kaip matyti, turėjo priebalsinį linksniavimą. Jie irgi perėjo į *i*-linksniavimą. Pagal *geluonį*, *atskaluonį* tipo viena-skaitos galininkus atsirado nauji *i*-kamieniai vienaskaitos vardininkai *geluonis*, *atskaluonis* tipo vietoje priebalsinių *geluo*, *atskaluo*. Atsiradus *i*-kamieniams vienaskaitos vardininkams, sparčiai nyko ir kitų linksnių priebalsinės formos.

M. Daukšos „Postilėje“, kur šio tipo daiktavardžiai vartojami dažniausiai, greta anksčiau minėtų priebalsinių vienaskaitos kilmininko, daugiskaitos vardininko ir kitų linksnių formų vartojamos jau *i*-kamienės tų pačių linksnių formos, pvz., vns. vard. *atskalūnis* 324²⁷, *atskalūnis* 402³³ vns. įnag. *apskalūnimi* 490⁹; dgs. vard. *atskalūnis* 19⁵¹, 22⁴³, 44¹², *atskalūnis* 51⁴⁰, 110³⁰, 116³³, 130²⁷, 212¹⁶, 218⁴, 324²⁸, *atskalūnīs* 349⁷, 387¹¹, 514³, 518¹⁶, *atskalūnīs* 371¹⁵, *atskalūnis* 61¹⁶, 116^a₃₄, 128³⁸, 225¹, 234⁴⁷, 292³⁵, 281³⁸, 319³⁷, 323¹⁷, 403^{4,46}, 415²⁶, 568¹⁰, *atskalūnīs* 344³, 348⁸, 364²¹, 467¹¹, 534³³, 41¹, dgs. kilm. *atskalūniu* 3¹³, 44²⁷, 84¹, 92²⁵, *atskalūniū* 23²⁷, *atskalūniū* 50⁴², 61³¹, 88²⁶, 473⁴⁸, 499⁶, 509³², 535³⁵, *atskalūniū* 168^b₄₃, 257², 266²³, 276⁵⁰, 303¹⁰, 321²⁴, 364^{8,51}, 365⁶, 374²⁴, 402³⁶, 444²⁴, 466¹¹, *atskalūniu* 90¹⁶, 207⁵⁰, 219³⁴, 301²⁵, 444³¹, *atskalūniū* 121¹², *atskalūniu* 294²⁵, 358⁶, 469⁴⁵; dgs. naud. *atskalūnims* 89^b₂₈, 119⁴⁶; dgs. įnag. *atskalūnims* 319²⁰, dgs. viet. *atskalūnise* 404²⁸, *atskalūnise*mp 267¹³;

vns. kilm. *páklaidūnies* 441¹³, dgs. kilm. *páklaidūniump* 374²;

vns. vard. *pálikūnis* 51³¹, *palikūnis* 504^{39,43}, vns. kilm. *palikūnies* 443⁴, vns. įnag. *palikūnimi* 498¹⁰, dgs. vard. *pálikūnis* 44²¹, 54^{5,7}, 94³⁴, *pálikūnis* 94²⁴, 110²⁴, 311³⁶, dgs. kilm. *pálikūniū* 55²², 397³⁹, *pálikūniū* 248³, 335³³, *palikūniū* 459³⁹, dgs. naud. *palikūnims* 294³⁹, dgs. įnag. *pálikūnims* 94³⁶, *palikūnimis* 538³⁰, dgs. viet. *pálikūnise* 460⁶;

dgs. naud. *pirmūnims* 427⁷;

vns. kilm. *nemarūnies* 542⁵¹, 560²¹, *marūnies* 11³¹, 33⁴⁴, 542⁴¹, 567²⁸, *marūnisp* 211⁴²;

vns. vard. *gėlūnis* 187³², *gelūnis* 187³¹, vns. įnag. *gėlūnimi* 506¹⁷;

vns. įnag. *tėwūnimi* 89¹⁰, dgs. įnag. *tėwūnimis* 77³⁹, 230¹¹, 464³⁰.

Kituose senesiuose lietuvių kalbos paminkluose, be priebalsinių vienaskaitos ir daugiskaitos galininkų formų, kurios iš seno sutapę su *i*-kamieniu, šio tipo daiktavardžių priebalsinių kitų linksnių formų jau neberandame, išskyrus B. Vilento dgs. vard. *pirmuones* E 88⁴. Tie-

sa, ir tokie daiktavardžiai kituose paminkluose vartojami retai. J. Bretkūno raštuose greta priebalsinio dgs. gal. *palikuonis* BrB Reg I 21₂₁, *širšonis* BrB Ex23₂₈ pavartotos *i*-kamenės formos: vns. kilm. *palikuonies* BrB Hiob 18₁₉, dgs. vard. *palikonis* BrB Ps 49₁₄ (paraštėje), *atškalonis* Hos 9₇ (paraštėje), *gelonis* BrP I 75₁₈, *giellonis* BrP II 8₂₁, *gelonis* BrB Hesek 28₂₄, dgs. naud. *palikkonims* BrB Ps 48₁₄. M. Mažvydo raštuose, K. Širvydo „Punktuose sakimų“ ir kt. jie labai reti: greta priebalsinių vns. gal. *geloni* MŽ 265,548, *geluonį* PS II 14, turim *i*-kamenį vns. vard. *gieluonis* MT 52^b₂, *gellonis* KLM 51₂₃.

P. Ruigis žodyne vienus šių daiktavardžių pateikia kaip *i*-kamenius, pvz., *gelonis*, *-ės* I 38, 40, II 74, 276, 336, *gyvonis* *-ės* „das Leben unter dem Nagel“ I 45, II 240, *geležonis*, *-ės* II 117, *geležónys*, *-óniù* II 5, *landonis*, *-iės* II 231; kitus – kaip *io*-kamenius, pvz., *pirmonis*, *-ónio* „pirmdėlys“ I 108 (greta *pirmonė* „pirmasis vaisius“ II 128), *edonis*, *-ono* II 147, *rijonis* *-ono* II 147. K. Milkė žodyne visus juos perteikia iš P. Ruigio (I, p. 47; II, p. 317), pridėdamas dar *delsuonis*, *-nio* („ein Langsamer“).

Vėlesniuose raštuose ir lietuvių kalbos tarmėse jie taip pat nedažnai vartojami ir jau turi *i*-kamenę fleksiją (*i*-kamenį ir vns. vard.), pvz., *atāgajuonis* „nauja atauga, atgaja“ (Kupiškis), *atajuonis*, *-iės* (Dusetos), *atajuōnis* (Meteliai), *atėjuonis* (Dusetos, Kalnalis), *atlikuonis*, *-iės* (Dusetos, Salakas, Skapiškis, Linkmenys), *atālikuonys* (Dusetos), *auguonis* „skaudulys, votis“ LSt 79, LF 98, Saugos, *dykuonis*, *-iės* „išdykęs vaikas“ (Žemaičių Kalvarija, Plateliai, Gargždai, Betygala), *ėduonis* „votis po nagu“ (Gargždai), *ėduonis* „rijūnas“ (Veiviržėnai), *galuonis* *-iės* „kas galuojasi; išdykėlis“ JŽ I 699, *gēležuonys*, *-ių* „arklių liga“ (Dusetos, Merkinė, Salakas ir kt.), *geluonis*, *-iės* (Kretinga, Girkalnis, Kupiškis, Valkininkai, Merkinė), *gelžuonis* „gargažė“ JŽ I 425 (Rietavas, Lenkimai, Gargždai), *giežuonis*, *-iės* „įkyrus žmogus“ JŽ 706 (Gargždai), *gyluonis*, *-iės* (Tverečius, Marcinkonys, Nemajūnai), *gyvuonis*, *-iės* „vieta po nagu“ (Dusetos, Jurbarkas, Veliuona), *gývuonis*, *-ies* (Kybartai, Vilkaviškis, Liškiava), *grobuonis* JŽ 713 (Šiluva), *karuonis*, *-iės* „pakaruoklis“ KW 169 (Kalnalis, Salantai), *keikuonis* „keikūnas“ (Alsėdžiai), *klaikuonis* „einąs pats nežinodamas kur“ (Kalnalis), *landuonis*, *-iės* „kojų pirštų liga“ JŽ I 394, 425 (Tverečius, Vieksniai, Veiviržėnai ir kt.), *lānkuonis*, *-ies* „uokstas“ (Dusetos, Svėdasai), *liežuonis* *-ies* „žemyn nulinkusi beržo šaka“ (Kuktiškės), *pasaluonis*, *-iės* „pasalūnas“ (Salantai, Kalnalis, Darbėnai), *pavyduonis* Brod Ž 916, *skenduonis* „skenduolis“ KW 379, *žāliuonys*

„nevirti daiktai“ (Dusetos, Kupiškis), *žiniuonis*, *-iēs* „daug žinaš“ (Dusetos, Jūžintai, Kupiškis, Subačius)¹. Plg. dar lat. *ēduonis* „pirštų liga, *aūguōnis* „votis, skaudulys“ ir kt.

n-KAMIENIŲ, TURINČIŲ VIENASKAITOS VARDININKE
PAILGINTĄJĮ BALSŲ KAITOS LAIPSNĮ *-ē*, BUVIMO
PĖDSAKAI LIETUVIŲ KALBOJE

Graikų, lotynų, slavų kalbos² turi *n*-kamieno daiktavardžių, turinčių vienaskaitos vardininke pailgintąjį balsių kaitos laipsnį *-ē*, pvz., gr. *ποιμήν*, kilm. *ποιμένος*, lot. *liēn*, *liēnis* „blužnis“, *rēn*, *rēnis* „inkstas“, s. sl. *korę* „šaknis“, kilm. *korene* ir kt. Tokių daiktavardžių, matyt, turėjo prūsų kalba, pvz., *semen* „sėkla“, plg. liet. *sėmuo*, *sėmenys*, s. sl. *sěmę*, kilm. *sēmene*, lot. *semen*, kilm. *seminis*. Pr. *emnes*, *emnēns* „vardas“ (vns. gal. *emnen*, *emnan*) veikiausiai yra susidaręs iš *emnen* + *s*³, plg. alb. *emān* „vardas“ iš **enmen*, s. sl. *imę* „vardas“, kilm. *imene*; pr. *kermens*, *kērmens* „kūnas“ greta vns. kilm. *kermenes*, tur būt, yra sudarytas iš *kermen* + *s*; pr. *smunents* „žmogus“ – iš *smunen* + *t* + *s*⁴. Remiantis s. sl. *mladenъ* ir *mladěnъ* „vaikas“, egzistuojančiais greta *mladę*, vns. kilm. *mladęte*, galima manyti, kad prūsų kalboje greta *maldenikis* „vaikas“ kažkada egzistavo ir vns. vard. **malden* = s. sl. *mladę* iš **moldēn*.

Lietuvių kalboje dabar nėra *n*-kamieno daiktavardžių, turinčių vienaskaitos vardininke *-ē* irriebalsinio linksniavimo *n*-kameną. Kad anksčiau jų galėjo būti, rodo dabar lietuvių kalboje vartojamos gretiminės tų pačių žodžių formos, turinčios vienaskaitos vardininke *-ē*, *-mē* ir *-uo*, *-muo* arba priesagas *-mena*, *-menē*⁵, pvz., a) greta reto *širšuō*, *-eñs* turime *širšē*; greta vns. vard. *kirmuo* – vns. kilm. *kirmes* BrB Gen I 26 (ištaisyta į *kirmeliū*); greta *lygmuo* „paveikslas, Ebenbild“ KW 231 – *lygmē*, *-mēs* „lyguma“ JŽ 300, *lygmenas* „lygus sulig kraštais“ JGr 130 (Kvėdarna, Alsėdžiai), *lygmenē* (siuntė karalius ebrozą (gymį) ir *lygmenę* kunigop BrB 2 Kar XVI 10); greta *stratumuo* –

¹ Plg. P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, p. 284.

² Dėl slavų plg. A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, II, p. 191–204. Apskritai apie diskusiją dėl tokių daiktavardžių egzistencijos indoeuropiečių kalbose žr. Сравнительная грамматика германских языков, III, Москва, p. 196.

³ Plg. R. Trautmann, Baltisch-Slavisches Wörterbuch..., Göttingen, 1910, p. 70; Die altpreussischen Sprachdenkmäler, Göttingen, 1910, p. 241.

⁴ Plg. R. Trautmann, Die altpreussischen Sprachdenkmäler, p. 240.

⁵ Plg. *r*-kamenius daiktavardžius, turinčius vns. vard. *-ē* ir *-ō* (*duktē* ir *sesuō*).

sriaumė, lat. *straume*, vns. vard. *pjūmuo* MP 86^b, *pjumuo* MKr 72²⁷, *pijumuo* MKr 73 greta vns. kilm. *piumes* KnN 251³¹, *pjumenė* SzD 456, *pjumenies* MKr 59³⁰, 71^{21,25}, 73, 74^{7,22}, mėnuo *piumuonies* („rugpiūčio“) SzD 331; *rėtmė*, -ėš „retuma“ (Alsėdžiai), *prórėtmė* „retuma miške“ (Užventis) greta *rėtmuo* „nedidelis žemės sklypas, kur išgedę javai“ (Suvainiškis);

b) *almė*, -ėš „iš numirėlio burnos tekąs skystis“ (Veliuona) greta *almens*, *Almuonė* „Mažosios Lietuvos upė ties Kraupiškiu“; *gelmė* „giluma“ R I 40 (Naumiestis, Veliuona), *gilmė*, -ėš JŽ I 432 greta *gilmenà*, -òs JŽ I 703; *germė*, -ėš „geresnė dalis“ JŽ I 428 greta *germenà* „t.p.“ JŽ I 703, *lėkmė* „ištižęs žmogus“ (Alsėdžiai) greta *lekmėnė* „pelkė, liūnas“ (Kupiškis), lat. *lekmens* „pelkėta vieta“; *reikme* „reikalas“ KnN 35 greta *reikmene* MT 222 (vns. kilm. *reikmėnes* DP 293²⁹, vns. gal. *reikmėne* DP 309₁); *smūlkmė* (Plokščiai), *smulkmė* (Alsėdžiai, Varniai, Salantai) greta *smūlkmėna* (Veliuona, Eržvilkas), *smūlkmėnė* (Kvėdarna); *tekmė*, -ėš „tekėjimas“ (Darbėnai), *tėkmė* „upės vaga“ (Kupiškis, Skapiškis, Subačius) greta *tekmenė* „šaltinis, versmė“ N 94; *lenkmuō* „linkymas“ (Kvėdarna, Švėkšna) greta *lenkmenė* „linkis, sąnarys“ LF 135, LSt 94.

Daiktavardžiai su *-mė* veikiausiai yra sudaryti iš būdvardžių, pvz., *germė* (:gėras), *gelmė* (:gilūs), *lygmė* (:lýgus), *smulkmė*, *smūlkmė* (:smūlkus) ir kt., plg. s. ind. *svādman-* „saldumas, meilumas“ iš *svādu-* „saldus“ ir kt. Vadinasi, kai kurių šios rūšies daiktavardžių buvusį priebalsinį linksniavimą patvirtina ir daryba. Taigi *germė*, *gilmė* ir kt. gali būti priebalsinės vienaskaitos vardininko formos *n*-kamieno daiktavardžių, kurių kitų linksnių formos, kaip rodo *germena*, *gilmena* ir t.t., turėjo kamieną *germen-*, *gilmen-*. Matyt, greta vns. vard. su *-ō(n)*, pvz., *akmuo*, *ėduo*, *n*-kamieno daiktavardžiai galėjo turėti vienaskaitos vardininke ir *-ē(n)*. Tik tokie daiktavardžiai lietuvių kalboje anksti išnyko. Jų vns. vard. sutapo su *ē*-kamieno vns. vard., plg. *germė* ir *žvākė* (plg. lot. *facēs* „žvakė“), ir todėl daugumas jų imta linksniuoti kaip *ē*-kamieno daiktavardžiai (plg. *motės* ir *duktės* linksniavimą).

Pagaliau seniau lietuvių kalboje galėjo būti daiktavardžių, kurių vienaskaitos vardininko *-ē(n)* buvo apibendrintas visuose linksniuose, kaip ir slavų *slověne*, *Samarěne*¹. Savo reikšme šiems slavų kalbos

¹ Žr. W. Vondrak, *Vergleichende slavische Grammatik*, I, Göttingen, 1924, p. 660; F. Specht, *KZ*, LIX, p. 253; P. Skardžius, *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius, 1943, p. 238.

daiktavardžiams artimi liet. *girėnas*, *kalnėnas*, kurie gali būti perėję į *o*-kaminają, kaip perėję į *o*-kaminają yra *palaiduonas*, *širšuonas*, *akmenas* ir kt.

n-KAMIENIAI, AĖIBENDRINĘ NORMALUJĮ PRIESAGOS LAIPSNĮ

Iš visų *n*-kambio daiktavardžių geriausiai priebalsinį linksniavimą išlaikė tie, kurie vienaskaitos vardininke turi *-uo*, *-muo*, pvz., *akmuo*, o kituose linksniuose apibendrina normalujį *-e* laipsnį, pvz., vns. kilm. *akmenės*. Lietuvių kalba labai gerai išlaikiusi senąjį indoeuropietiškaį priebalsinio linksniaavimo bruoą: *ō* ir *e* kaitą toje pačioje paradigmoje. Ši bruoą, be baltų, neblogai yra išlaikę dar germanų, slavų ir kitos kalbos, plg. got. vns. vard.-gal. *namō*, vns. naud. *namin*, s. sl. vns. vard. *kamy*, *plamy*, vns. kilm. *kamene*, *plamene* ir kt. Kai kuriose indoeuropiečių kalbose, pvz., graikų kalboje, tokių daiktavardžių, kur toje pačioje paradigmoje kaitaliojusi *ō* ir *e*, telikę pėdsakų, plg., pvz., greta gr. $\alpha\lambda\omega\nu$ „gyvenimas“ vartojamą „vns. viet.“ $\acute{\alpha}\tau\acute{\epsilon}\nu$ „visados“.

Geriausiai priebalsinį linksniavimą šie daiktavardžiai išlaikė todėl, kad savo vienaskaitos vardininko forma jie griežtai skyrėsi nuo kitų linksnių ir kitų kambių daiktavardžių. Iš *palaiduo* pagal vns. gal. *palaiduonį* nesunku buvo susidaryti vns. vard. *palaiduonis*, bet iš *akmuo*, kuris kituose linksniuose turėjo kaminą *akmen-*, susidaryti *i*-kambiniui vardininkui buvo jau sunkiau. Todėl lietuvių kalboje šie daiktavardžiai ir turi priebalsinę vienaskaitos vardininko formą¹, pvz., *akmuō* (greta *ākmuo* Dusetos, Kamajai), *ākmū* DP 99₈, 162₁₆, 186_{17,20,50} ir kt.), *armuō* „arimas, dirva, gelmė“ JŽ I 108 (Jurbarkas, Pagramantis, Kretinga), *ašmuo* (*ašmū*, *-men's*) HaŽ 10, *ešmū* HaŽ 27, *augmuo* „atžala, augalas, vaisius“ R I 10, MŽ 15, HaŽ 15, KW 31, JŽ 175 (Klaipėda, Alsėdžiai, Gargždai, Šakyna) (plg. s.ind. *ōjman-* „jėga“, lot. *augmen-tum* „prieauglis“), *aumuō* „nuovoka, sielvartas“ (Rimšė, Mielagėnai), *juosmuō*, ryt. *juozmuō*, *liemuō*, *piemuō*, *rėmuō* „kartėlis“ (Kalnalis, Mosėdis, Eržvilkas, Kvėdarna, Šilutė), *riemuō* „t.p.“ (Kapsukas, Naumiėstis, Priėnai), *stūmū* (*luomo*) DP 613₄₉, *stuomuō* „nurėžtas drobės gabalas, marškinų liėmuo“ (Alsėdžiai, Salantai, Rietavas, Girkalnis, Viduklė), *stomuō* (Dusetos), *tešmuō*, *želmuō* „ūgis, išdygęs jėvas“ BrP I 206₃, EE 39₈, R I 185, KW 518, *kirmuō* „kirmis“ JŽ II 127 (Rietavas), *lašmuō* „vieta, kur upė įteka į ežerą“ (Linkmenys, Palūšė), *lenkmuō* „lin-

¹ Apie kitų linksnių priebalsines formas žr. p. 246 ir t.

kis, linkymas“ (Kvėdarna, Girkalnis, Vieکشniai, Viduklė, Girdiškė), *linkmuō* „t.p.“ (Veliuona, Eržvilkas, Mošėdis, Salantai), *melmuō* „inkstų akmuo“ N 392, „žemutinis nugarkaulio užbaigimas“ (Šūnskai), *metmuō* (Skirsnemunė, Betygala), *raumuō*, *piūmuo* MP 86^b, MKr 72, *maumuo* „viršugalvis“ (Betygala, Salakas, Naumiestis), *momuo* R I 190, MI 173, II 248 (Kupiškis, Linkuva, Salantai), *rėtmuo* „nedidelis žemės sklypelis, kur išgedę javai“ (Suvainiškis), *sėmuo* MKr 72, *šelmuo* „status namų galas“ (plg. s. sl. *slėmę* „sija“ iš **selmę*), *šermuo*, *šarmuo* „laukinė katė“ BrB, 136, R I 148, II 191, M I 271, II 253, 266.

Nedaug teturime daiktavardžių, kurie vienaskaitos vardininke turėtų ne *-muo*, o *-uo* ir kituose linksniuose apibendrintą *-en-*, pvz. *ruduō*, *vānduo*¹ ir *vanduō*, *širšuō* SzD 230, 336 (Rietavas). Plačiai vartojamas pasakymas *iš mažeñs* rodytų, jog seniau galėjo egzistuoti vns. vard. **mažuo*².

Priebalsinė vienaskaitos vardininko forma gerai išlikusi lietuvių kalbos tarmėse. Pietiniuose dzūkuose prie vns. vard. galūnės *-uo* pridama dar *-j*³, pvz., *akmuōj*, *liemuōj*, *skiemuōj*, *stuomuōj*, *tešmuōj*, *vanduōj*, *ruduōj* (Druskininkai, Merkinė, Leipalingis, Seirijai ir kt.). Tarmėse pasitaiko ir tokių formų: *akmuvà*, *riemuvà*, *sesuvà* (Alytus), *piemuvà* (Rodūnė), *mėnuva* TŽ I 221 (Perloja) ir kt. Jos atsiradę fonetiniu keliu kaip ir *šuva*⁴.

Mūšos upyno aukštaičiai (Šėduva, Linkuva, Pašvitinys ir kt.), kur dėl didelio žodžio galo trumpėjimo vienaskaitos vardininke nebėra ir dvibalsio *-uo*, pvz., *liēm* „liemuo“, *raūm* „raumuo“, *ākṃ* „akmuo“ ir kt., neretai turi jau naujai sudarytas *i*-kamienės vienaskaitos vardininko formas, pvz., *piēmeñs* (= *piemenis*), *rū.deñs* (= *rūdenis*), *vādenēñs* (= *vādenis*), *ākmeñs* (= *ākmenis*), *raūmeñs* (= *raūmenis*), *juōsmeñs* (= *juōsmenis*), *tēšmeñs* (= *tēšmenis*), *žėlmeñs* (= *žėlmenis*), *mōmeñs* „viršugalvis“ (= *mōmenis*), *sā⁴mens* (= *sėmenis*), *liēmens* (= *liemenis*) ir kt., plg. lat. *akmens* ir kt.

¹ *vānduo* vartojamas apie Dusetas, Kamajus, Subačių, Šiaulius ir kt. M. Daukšos „Postilėje“ taip pat turime *wāndū* DP 179², *wāndū* DP 264⁴⁴, 361⁴⁵, vns. kilm. *wādenes* DP 196₀, 227₅₃ ir kt., plg. DA 127, APh I 77, II 75; K. Būga, Aistiški Studijai, I, Peterburgas, 1908, p. 41; LKŽ, XXIX, p. 45.

² A. Juškevičiaus žodyne, I, 394, pateikiama *ėduō-*, *-ens*, bet tai nepatvirtinta, kaip nurodė J. Jablonskis tame pačiame žodyne (I, 694).

³ Dar F. Kuršaitis savo gramatikos § 731 nurodė: „Bei Grodno lauten diese Worte: *rudōj*, *akmōj*, *szuwà*, *piemōj*“.

⁴ Žr. šio darbo p. 270.

Kitose tarmėse tokios *i*-kamienės vienaskaitos vardininko formos dar labai retos, bet pasitaiko, pvz., *aumenis* „atmintis“, *momenis* (Panevėžys, Smilgiai), *maumenis* (Širvintos), *rudenis* TŽ I 272 (Perloja), net *rudenyš*, *piemenyš* „kuris piemeniškai elgiasi“ (Deltuva), *ūndenys* TŽ III 409 ir kt. Jų pasitaiko ir senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, pvz., *piumenis* MP 7^a₂, *semenis* BrB Mark 4, *stamenis* SzD 363^b.

r-KAMIENIŲ NYKIMAS

Šio kamieno daiktavardžiai indoeuropiečių kalbose galėjo būti vyriškosios ir moteriškosios giminės. Bevardės giminės daiktavardžiai su *-r* turėjo heteroklitinį linksniavimą. Indoeuropiečių *r*-kamieniai, kaip ir *n*-kamieniai (o taip pat *i*-, *u*-kamieniai), daiktavardžiai paradigmoje turėjo kamiengalio balsių kaitą: pailgintą laipsnį *-ē(r)*, *-ō(r)* vienaskaitos vardininke; vns. gal. ir dgs. vard. normalųjį balsių kaitos laipsnį, plg. gr. vns. gal. *πατέρα*, *φράτορα*, dgs. vard. *πατέρες*, *φράτορες*; nykstamąjį laipsnį vienaskaitos naudininke ir kilmininke, plg. gr. vns. kilm. *πατρός*, vns. naud. *πατρί*; s. ind. vns. kilm. *pitúr*, vns. naud. *pit-rō*. Lietuvių kalboje linksniavimo paradigmoje tokios balsių kaitos nėra išlikusios.

r-kamieno daiktavardžių indoeuropiečių kalbose buvo nemaža. Su šiuo priebalsiu priesagos *-tēr*, *-tōr* ėjo sudaryti nomina agentis ir kai kuriems giminystės terminams. Ypač daug tokių nomina agentis turi indų-iranėnų, graikų ir italikų kalbos. Slavų kalbose jie atstovaujami priesagos *-tel-* darinių ir daugiskaitoje dar turi priebalsinio linksniavimo žymių, plg. dgs. vard. *dělatele*, kilm. *dětalteľ*. Panašūs nomina agentis baltų kalboje yra išnykę. Jų buvimo pėdsakų, gal būt, turime latvių kalboje, pvz., *pūsteris* „pūtėjas“ ir kt., o taip pat lietuvių kalbos veiksmažodžiuose su priesaga *-terėti*, pvz., *pūsterėti* ir kt.¹

Nėra baltų kalbose kai kurių indoeuropietišku giminystės terminų, pvz., ide. **pater-* „tėvas“, plg. s. ind. *pitár*, vns. gal. *pitáram*; av. *pitar*, vns. gal. *pitarəm*; s. pers. *pitā*; arm. dgs. vard. *harkh* iš **pateres*; gr. *πατήρ*, vns. gal. *πατέρα*; lot. *pater*, vns. gal. *patrem*; osk. *patir*; got. *fadar* ir kt. Baltų kalbose nėra jokių šio žodžio buvimo pėdsakų, ir jį atstoja kitas žodis, plg. liet. *tėvas*, lat. *tēvs*, pr. *tāws*, plg. dar s. sl. *otъcb* „tėvas“. Galimas daiktas, žodžio **pater* baltų kalbose iš viso nėra buvę.

¹ Plg. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 338.

Kai kurie *r*-kamieno daiktavardžiai baltų kalbose yra performuoti ar išnykę. Performuotas čia priebalsinio kamieno daiktavardis **bhrāter-*, plg. s. ind. *bhrātar-*, av. *brātar-*, s. pers. *brātā*, gr. φράτηρ ir φράτωρ „fatrijos narys“, lot. *frater*, s. air. *brathir*, got. *brōþar*. Šio žodžio buvusį priebalsinį *-ter-* kamieną rodo išlikęs mažiškinis daiktavardis *broterėlis* JD 1540₃, KD 182, DŽ 54 (Žemaičių Kalvarija), veiksmažodis *broterauties* „bičiuliauti“ (Kalnalis, Barstyčiai), JGr 46, daiktavardis *broterystė* „brolystė“. Taigi kažkada turėjo egzistuoti vns. vard. **brātē*, plg. pr. *brati*, *brote* „brolis“, kilm. **brāteres* ir t.t. Vienaskaitos vardininko forma **brātē* sutapo su *ē*-kamieno daiktavardžių, kurie beveik visi yra moteriškosios giminės, vienaskaitos vardininko forma ir todėl turėjo pereiti į *ē*-linksniavimą, plg. perėjusius į *ē*-linksniavimą *germė*, *gelmė* ir kt. Kadangi *ē*-kamienas yra moteriškosios giminės, tai vyriškajam vardui žymėti *ē*-kamienis **brātē* darėsi nebe patogus, jį pakeitė mažiškinė to paties žodžio forma *broterėlis*, ilgainiui, matyt, sutrumpėjusi į *brolis*, lat. *brālis*, ir netekusi mažiškinės reikšmės¹. Prūsų kalboje greta *brote*, *brati* vartojamas dgs. šauksm. *bratrikai*² taip pat jau neturi mažiškinės reikšmės kaip ir liet. *brōlis*.

Nebevertojamas šiandien ir *r*-kamienis daiktavardis *jentė*, kilm. *jenters* „altera ex duorum fratrum uxoribus“, kuri greta *jentė*, kilm. *jentės*, naud. *jentei* ir t.t. pateikia D. Kleinas pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje (p. 72). K. Širvydas žodyne pateikia *Inte* SzD 18, kuris atitinka aukštaičių vakariečių *jentė*. Priebalsinį šio žodžio linksniavimą rodo ne tik D. Kleino gramatikos vns. kilm. *jenters*, bet ir lat. *ietere* iš **jentere* „vyro brolio žmona“, gr. ἐνάτηρ, Hom. dgs. ἐνατῆρες, s. ind. *yātar-*, vns. gal. *yātaram*. Slavų ir lotynų kalbose šio žodžio šaknis išlikusi tolesniuose vediniuose, plg. s. sl. *jetry* (kilm. *jet-rōve*), sudarytą pagal *svekry*³, lot. *janitricēs*.

P. Ruigis žodyne (I, 39) pateikia *gentė*, *-ės* „des Schwester Mannes Bruder“ (II, 251), *gentė*, *-ės* „Mannes Bruders Weib“. K. Būga (KS, 214) iš XVIII a. rankraštinų Karaliaučiaus žodynų taip pat pateikia *Gente*, kur *g* esąs vietoje *j*, nors Ruigis *g* vietoje *j* savo žodyne niekur ir nerašo. Be to K. Sapūno-T. Šulco gramatikoje taip pat randame *Gente* „leviri uxor“, linksniuojamą kaip *duktė*, *motė*, *sesuo* (p. 17). Šleicheris gramatikoje irgi pateikia *gentė*, *genter-* „mannes bruders frau“ ir vns. kilm. *gentės* su pastaba, kad žodis visiškai pasenęs ir ne-

¹ Plg. E. Fraenkel, Lit. et. Wb., p. 59.

² Plg. R. Trautmann, Die altpreussischen Sprachdenkmäler, 36, p. 55.

³ Plg. R. Trautmann, Baltisch-Slavisches Wörterbuch, p. 107 ir t.

vartojamas („ungebräuchlich und völlig veraltet“, p. 193). Neselmano žodyne randame vns. vard. *gentere*, kilm. *gents* ir *gentès* ir dgs. vard. *genteres* ir *gentes*. Visos šios lytys su *g* veikiausiai yra *jenters*, kaip pasenusio ar ir visai nevartojamo žodžio iškraipymas. Kaip matyti, *jentė* greta priebalsinio linksniavimo jau turėjo ir *ē*-linksniavimą (plg. *jentė*, *jenters* ir *jentė*, *jentės*).

Vyriškosios giminės *r*-kamieno daiktavardžių su priebalsinio linksniavimo žymėmis teturime išlikusį vieną atstovą – *dieveris*, plg. s. ind. *dēvar-*, s. sl. *dě verb*, arm. *taigr*, gr. *δαήρ*, lot. *levir*, s.v.a. *zeichur*, dabar dažniausiai linksniuojame kaip *-i-* arba *io-*kamienį daiktavardį. Priebalsinė šio žodžio fleksija pasirodo vns. kilm. *dieverès* (Adutiškis, Leipalingis), *dievers* KW 87, vns. naud. *dieveri* (Leipalingis), dgs. vard. *dieveres* (Dusetos, Adutiškis), *dievers* (Naumiestis), dgs. kilm. *dieverū* (Dusetos, Adutiškis). Priebalsinė vienaskaitos vardininko forma **deivė* išnyko, matyt, todėl, kad: 1) ji sutapo su *ē*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos vardininko forma, 2) sutapo su žodžiu *deivė*. Todėl jos vietoje pagal vns. gal. *dieveri* buvo sudaryta *i*-kamenė vardininko forma *dieveris*.

Priebalsinio linksniavimo pėdsakų turi tarmėse ir *voveris*¹ (lat. *vāveris*), plg. vns. kilm. *voverès* (Dusetos, Linkmenys), *voverš* (Naumiestis, Kražiai, Vilkyškiai), dgs. vard. *vovers* (Naumiestis), dgs. kilm. *voverū* (Naumiestis, Dusetos, Rokiškis, Pandėlys, Salamiestis, Vilkyškiai, Viduklė, Kretinga). Priebalsinė vienaskaitos vardininko forma **vovė* visai išnykusi. Jos vietoje vartojama *i*-kamenė vienaskaitos vardininko forma *voveris*, sudaryta pagal vns. gal. *voveri*, kaip ir *dieveris*, arba *voverė* (plg. lat. *vāvere*, pr. *weware*) su pagal *casūs obliqui* (vns. kilm. *voverès*, naud. *voveri*, gal. *voveri* ir t.t.) išlyginta forma, kaip ir *piumenė* SzD 456, *lenkmenė* (greta *piūmuo*, *lenkmuo*).

Sprendžiant iš darybos ir gretiminių formų, priebalsinio linksniavimo anksčiau turėjo būti *koserė* „žiotys, ryklė“ KW 251, JŽ II 204 ir *koseris*, *-iės* „ryklė, gerklė“, *meškerė* ir *meškeris* (Tvėrečius), *meškerys* (Valkininkai), *skiauterė* ir *skiauteris*, *-iės* (Dusetos, Joniškis); *venteris* „žuvims gaudyti prietaisas“ R II 141, I 176 (Višakio Rūda) ir *vėnterė*, *venterė*, *žiaubrė*, *-ės* „duonos kampelis“ (Dysna) ir *žiauberis*, *-iės* „perkepusi duonos pluta“ (Kupiškis, Svėdasai). Vns. vard. *ko-*

¹ P. Ruigio žodyne randame *vaiveris*, *-io* I 171 „das Männlein von der Iltissen oder Teufelskindern“, *vaiveris*, *-io* II 110 „das Männlein“ (greta *voverė* „Eichhorn“), plg. s. sl. *věverica*, kuri sudaryta taip pat iš *r*-kamienio pagal kitus moteriškosios lyties gyvulių pavadinimus, žr. J. Lohmann, Genus und Sexus, Göttingen, 1932, p. 21.

seris, meškeris, skiauteris, venteris ir kt. galėjo būti sudaryti *i*-kamieno vienaskaitos vardininko pavyzdžiu pagal vns. gal. *koserį, meškerį* BrB Hiob 40, *skiauterį, venterį* ir kt. vietoje priebalsinių vienaskaitos vardininko formų: **kosē*, plg. pr. *cosy* iš **kosē* „gerklė“, **meškē*, **skiautē*, plg. lat. *škaute*, **ventē* ir kt. Vns. vard. *kóserė, meškerė, skiauterė, venterė, venterė* ir kt. sudaryti vietoj priebalsinių vienaskaitos vardininko formų, išlyginant paradigmą pagal kitus linksnius – lygiai taip, kaip sudaryta ir *voverė*. Išnykus priebalsinei vienaskaitos vardininko formai, greitai nyko ir kitų linksnių priebalsinės formos. Greičiau šių žodžių priebalsinė fleksija nyko ir todėl, kad jie nėra dažnai vartojami.

Geriausią priebalsinę fleksiją lietuvių kalboje išlaikė trys giminystės vardai: *duktė, sesuo* ir *motė*. Šie žodžiai turi priebalsinę ir vienaskaitos vardininko formą, pvz., 1) liet. *duktė*, plg. pr. *duckte*, s.sl. *dōšti*, got. *daúhtar*, s.ind. *duhitā*, gr. *δυγάτηρ*, arm. *dustr* iš **dustir*, 2) *sesuo*, plg. got. *swistar*, gr. *ἑορες* ir *ἑορ*. *δυγάτηρ*, lot. *soror* iš **suesōr*, arm. *khoir* iš **suesōr*, s. air. *siur* iš **suesōr*, 3) *motė* ir *motė*, plg. pr. *mūti, mothe*, lat. *māte*, s. sl. *mati*, s.v.a. *muoter*, s. air. *mathir*, s. ind. *mātā*, av. *mātā*, s.pers. *hamātā* „ὄμομήτωρ“, gr. *μήτηρ*, lot. *mater*.

Nei literatūrinėje kalboje, nei tarmėse dabar jau, rodos, nebevertojamas vienaskaitos vardininkas *motė*. Jį išstūmė *i*-kamienė forma *moteris*, sudaryta pagal vns. gal. *moterį*, o kai kur – *moterė*, atsiradusi, matyt, kaip ir *voverė*, arba *ā*-kamienis *motera*. Senoji priebalsinė vienaskaitos vardininko forma dar plačiai vartojama senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose (M. Mažvydo, B. Vilento, M. Daukšos, J. Bretkūno ir kt. raštuose, pvz., *mote, mate* DP, DK, Mž, E, EE, PK, BrP, BrB, SzD, PS, KnN, Su, KIG, MŽ, HaŽ. Dažnos senuosiuose paminkluose priebalsinės šio žodžio vienaskaitos kilmininko formos, plg. *moterės, moters* (žr. p. 254 ir t.), aliatyvą *motersp*, vienaskaitos vardininko, plg. *moteri* (žr. p. 140 ir t.), daugiskaitos kilmininko, plg. *moterų* (žr. p. 251), aliatyvą *moterump*.

Duktė ir *sesuo*, be priebalsinių vienaskaitos vardininko formų, senuosiuose paminkluose turi priebalsines vienaskaitos kilmininko, pvz., *dukteres, seseres; dukters, sesers* (žr. p. 254 ir t.), vienaskaitos vardininko, pvz., *dukteri* (žr. p. 140 ir t.), daugiskaitos vardininko, pvz., *seseres, dukters, sesers* (žr. p. 258 ir t.), daugiskaitos kilmininko, pvz., *dukterų, seserų*.

Priebalsinę vienaskaitos kilmininko formą *dukterės, seserės*, daugiskaitos vardininko – *dukteres, sėseres* dabar dar vartoja rytiniai

aukštaičiai ir dzūkai. Rečiau vartojama priebalsinė vienaskaitos kilmininko forma *moterēs* ir daugiskaitos vardininko – *moterēs* (Tverčius, Linkmenys ir kt.). Susidarius *i*-kamieniam vienaskaitos vardininkui *moteris*, greičiau nyko ir kitų linksnių priebalsinės formos. Aukštaičių vakariečių ir pietinėje žemaičių tarmės dalyje vartojamos sutrumpėjusios priebalsinės vienaskaitos kilmininko – *dukteřs*, *se-seřs*, *móters*, daugiskaitos vardininko – *dùkters*, *sėseris*, *móters* formos. Pietiniuose dzūkuose ir aukštaičiuose vakariečiuose dar pasitaiko priebalsinės vienaskaitos naudininko formos *dùkteri*, *sėseri*, *móteri*. Žemaičiuose dar vartojamos naudininko formos su *-ie* (= dial. *-ei*, *-ī*), pvz., *dòkterėi* (= *dukterie*), *dòkterī* (= *dukterie*) ir kt. Priebalsinė daugiskaitos kilmininko forma *dùkterū*, *seserū*, *móterū* daugelyje tarmių tik viena ir tevartojama.

Tačiau jau net ir tarmėse, kur dar vartojamos priebalsinės vienaskaitos kilmininko ir daugiskaitos vardininko formos, greta dažnai jau pasitaiko ir *i*-kamienės – vns. kilm. *dùkteriės*, *seseriės*, dgs. vard. *dùkterys*, *sėserys*.

Kadangi vienaskaitos vardininko forma *motė*, *duktė* sutampa su *ē*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos vardininku, tai kartais ir kiti linksniai padaromi pagal *ē*-linksniavimo modelį ir tuo būdu žodis tampa *ē*-kamieniu. Senuosiuose paminkluose randame taip linksniuojamą žodį *motė*, pvz. vns. kilm. *motes* BrB Cor 7, *motesp* Mž 436₁₄, BrP II 260, vns. naud. *motey* PS I 87_{9,10}, vns. gal. *motę* BrB Cor 7 (2 k.), 11, *mote* Mž 396₁₇, 411₈, KnN 262₄₂, *motę* KIG 198, 331 ir t.t. Daiktavardis *duktė* tarmėse taip pat dažnai linksniuojamas kaip *ē*-kamienis, pvz., *duktė*, kilm. *dùktės*. Dažniau vartojamas jo *ē*-kamienis vns. kilm. *dùktės*, retos – kitų linksnių *ē*-kamienės formos, bet pasitaiko, plg. vns. gal. *duktę* DK 136₄, *dukti* DD 83 ir kt. Analogiškai yra linksniuojamas ir lat. *māte*, pr. *mūti*, plg. vns. gal. pr. *mūtin*, *mūtien*. Lietuvių literatūrinėje kalboje ir tarmėse randamas *sėsė*, *sėsės* ir t.t., be abejo, yra taip pat vėlesnių laikų padaras, atsiradęs analogijos pagal *motė*, *motės* ir t.t., *duktė*, *dùktės* ir t. t. linksniavimą keliu.

s-KAMIENIŲ NYKIMAS

-s-kamieno daiktavardžiai, kurie kitose indoeuropiečių kalbose paprastai yra bevardės giminės, baltų kalbose dabar beveik visiškai išnykę. Tik pora žodžių, *mėnuo* ir *debesis*, lietuvių kalboje dar turi priebalsinio linksniavimo pėdsakų ar žymių, plg. vns. kilm. *meneses* DP

595₃₆, *mėneses* DP 573₄₀, *debeses* BrB 146, 239, *debesės* (Skapiškis ir kt.), dgs. vard. *dėbėses* DP 2₈, *de^abėšės* DP 7₁₇, *dėbėses* (Skapiškis ir kt.), dgs. kilm. *mėnesų* Jabl. Gr. 204, *debėsu* DP 542₈, *debesų* BrB Zeph 1, *debesu* KnN 30₂₁, MKr 44, *debesių* (liter. k. ir tarmėse). Ir literatūrinėje kalboje, ir tarmėse *mėnuo*, o dažnai ir *debesis* dabar linksniuojami kaip *io*-kamieniai daiktavardžiai, tik vns. vard. *mėnuo* paprastai yra išlikęs, pvz., *mėnuo*, *mėnesio* ir t.t., *debesys*, *dėbesio* ir t.t. *i*-kamienis linksniavimas, plg. *mėnuo*, *mėnesies* ir t.t., *debesis*, *debesiės* ir t.t., pasitaiko rečiau.

Vienaskaitos vardininkas *debesis*, plg. lat. *debess* „dangus“, yra sudarytas *i*-kamieno pavyzdžiu pagal gal. *debesį*, o *debesys*, plg. lat. *debesis* „debesys“, yra *io*-kamienė forma, atsiradusi dėl *i*-kamieno daiktavardžių perėjimo į *io*-kamieną vietoje senojo vardininko **debas*, plg. s. sl. *nebo* (dgs. *nebesa*), s. ind. *nabhaḥ* „dangus, rūkas“, gr. *νέφος* „debesys“ ir kt. Kaip *debesis* yra susidaręs ir *mėnesis*, randamas jau seniausiuose mūsų kalbos paminkluose, žr. MŽ 81₁₇, SzD 120. *Mėnuo* nėra senoji *s*-kamieno vienaskaitos vardininko forma, plg. gr. *γένος*, kilm. *γένε(σ)ος*; lot. *genus*, kilm. *generis* < **genezes*; s. ind. *jānaḥ*, kilm. *jānasaḥ* „giminė“; s. sl. *slovo*, kilm. *slovese*. Kaip matyti, *s*-kamieno linksniavimui buvo būdinga kamieną sudarančios priesagos *o*: *e* kaita: vardininkas – galininkas turėjo *o*, o kiti linksniai – *e* laipsnį¹. J. Bretkūno raštuose vartojamas *mėnas*, plg. vns. naud. *mėnui* BrP I 107₂ ir kt.²; jis vartojamas ir kai kuriose tarmėse, pvz., *mėnas* (Zietela, Lazdijai.) *Mėnas* gali būti senoji šio žodžio vardininko forma³, plg. liet. *akas* „akis, aketė“ ir s. sl. *oko*, liet. *veidas* ir gr. (F)εἶδος „pavidalas, idėja“, liet. *sriautas* ir s. ind. *srotaḥ* ir kt. *Mėnas* galėjo išlikti, perėjęs į *o*-linksniavimą, o greta netiesioginių linksnių, turinčių kamieną *mėnes-*, galėjo būti sukurtas vard. *mėnuo*, plg. iš seno egzistuojantį vns. vard. *akmuo* greta kamieno *akmen-* ir kt., jeigu jis nėra kilęs iš **mēnōt*, plg. got. *mēnoþs*⁴. Laikantis pastarosios nuomonės, sunkiau paaiškinti mažybinės formas *mėnūlis*, *mėnūkas*,

¹ Hetitų kalboje *s*-kamieniai daiktavardžiai visoje paradigmoje turėjo *e* laipsnį, plg. *ne-pi-iš* „dangus“, kilm. *ne-pi-ša-aš*, abl. *ne-pi-ša-za*, žr. E. Sturtevant, A. Hahn, A Comparative Grammar of the Hittite Language, I, New Haven, 1951, p. 99.

² Pavartotas čia vns. gal. *menu* BrP II 100₂, BrB 100₂₁, 256, gal būt, yra naujadaras vietoj *mėną* pagal vns. gal. *dangų*, *viršų*, žr. E. Fraenkel, Lit. et. Wb., p. 438 (ir nurodytą literatūrą). Bet plg. dar vns. vard. *mėnū* WNT I 250.

³ Plg. J. Schmidt, Die Pluralbildungen der indogermanischen Neutra, Veimar, 1889, p. 195; K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik, II², I, p. 526.

⁴ Žr. P. Arumaa, Intorno al nominativo di alcuni temi in consonante Lituani, StB, IV, p. 84.

mėnūžis greta *mėnesiūkas*, *mėnuolis* NS 26. Taigi *mėnūlis*, *mėnūkas*, *mėnūžis* galėtų būti sudaryti iš *mėnas*, kaip *tėvulis* ir kt. iš *tėvas*, o *mėnesukas* iš *mėnes-*, kaip *akmenukas* (o ne **akmukas*) iš *akmen-*. Kadangi greta *mėnūkas* randame ir *mėniūkas*, kaip greta *paršūkas* – *paršiūkas*, *jautūkas* – *jaučiūkas* ir t.t., tai ilgainiui, išnykus vard. *mėnas*, galėjo rasti retrogradinis darinys *mėnis* (plg. pr. *menig*), plg. *brolis* ir *broliukas*. Vardininką *mėnis* pateikia P. Arumaa iš 1837 ir 1862 m. leidinių.

I- IR KITŲ KAMIENŲ NYKIMAS

l-kamieno daiktavardžiai indoeuropiečių kalbose yra išnykę¹. Tik lietuvių kalboje priebalsinio linksniavimo pėdsakų turi *obelis*, pvz., vns. kilm. *obeles* PK 186, *obelės* (Dusetos), *obelš* (Girkalnis, Nemakščiai, Girdžiai), dgs. vard. *óbeles* (Dusetos, Tverečius, Linkmenys, Užpaliai), dgs. kilm. *obelū* (dažnas). Greta vartojami *obuolys* (plg. lat. *ābulis*), *obuolis*, *-iės* (sprendžiant iš dgs. gal. *obūlis* DP 589_{2a}), *óbuolas* (Salantai, Kretinga, Varniai) rodo savo kilmę iš priebalsinio kamieno: *obuolys*: *debesys*; *obuolis*, *-iės*: *debesis*, *-iės*; *óbuolas*: *ākmenas*. Tai leidžia atstatyti išnykusią šio žodžio *l*-paradigmą; vns. vard. **ābō(l)*, kilm. **ābeles*, plg. s.v.a. *aphol*, *aphul* „obuolys“, s. air. *ubúll* „obuolys“, *aball* „obelis“, italų vietovardį *Abela*. *obuolys* turi apibendrintą visuose linksniuose pailgintąjį sufikso laipsnį², o *obelis* – normalųjį *e* laipsnį. Vartojamas lietuvių kalbos tarmėse *obelė*, *-ėš*, tur būt, atsiradęs, išlyginant paradigmą pagal kitus linksnius, panašiai kaip ir *voverė*.

Priebalsinį linksniavimą anksčiau, matyt, turėjo ir *riešutas*. Rytinių aukštaičių šnektose (apie Tverečių, Linkmenis ir kt.) greta vns. vard. *riešutas* turime ir *riešutys* (plg. *óbuolas* ir *obuolys*). J. Otremskis konstatuoja, kad Tverečiaus tarmėje tarp šio žodžio dgs. vard. ir gal. (*riešutai*: *riešutis*) yra toks pats santykis, koks tarp dgs. vard. ir gal. *piemenai*: *piemenis* ir kt.³ Galimas daiktas, kad priebalsinio linksniavimo kažkada buvo ir *degutas*, plg. s. čekų *dehet*, kilm. *dehte*. Čia pat prisimintini senųjų paminklų dgs. kilm. *dešimtū*, *išmintū*, *krūtū*, *uolektū*, *slaptū*, *priežastū*, *pažastū*, *mokestū*.

¹ Žr. E. Fraenkel, Die idg. *l*-Stämme, KZ, LXIII, p. 108.

² Tačiau aptinkamas ir normalusis *e* laipsnis, pvz., kiek yra sode *obalų*, ant obalų obalų, kuo gražiausią pasiskinsiu Jušk LSD 149., yra sodėly obalų 226, ir ne daug obalų atradau 226...; Atimk óbalus (žodyne po akyvaizdas), obalis apašutinas (po *apašutinas*).

³ Žr. J. Otrebski, Wschodniolitewskie narzecze twereckie, I, Kraków, 1934, p. 246.

III. IŠ VEIKSMAŽODŽIO ISTORIJS

DĖL INDOEUROPIEČIŲ VEIKSMAŽODŽIO RAIDOS

Indoeuropiečių kalboms būdingi du skirtingi veiksmažodžio paradigų sistemos tipai. Viena jų geriausiai atspindi s. indų ir s. graikų, o antrąją – baltų, hetitų, germanų kalbos. S. indų ir s. graikų veiksmažodžio sistemos pasižymi dideliu sudėtingumu. Paradigmą čia neretai sudaro gana savarankiški veiksmažodžio kamienai; skirtingų šaknų veiksmažodžiai čia gali turėti skirtingas paradigmas (pavyzdžiui, vienos šaknys turi atematinį, kitos – tematinį aoristą ir pan.); veiksmažodžio kamieno pozicija paradigmoje labiau primena darybinius, o ne kaitybinius santykius, ir dėl to čia susipynę darybiniai ir kaitybiniai procesai; paradigmos silpnai siejasi viena su kita; laikų sistema sudėtinga, bet ne visada pakankamai diferencijuota. Pavyzdžiui, s. indų kalboje paradigų eilę gali sudaryti tokie kamienai: es. l. *paśyāmi* „matau“, perf. *dadarśa* „esu matęs“, būs. l. *drakśyāmi* „pamatysiu“, bendr. *draśtum* „matyti“ ir kt. Lygindamas panašias veiksmažodžio „kentėti“ formas s. graikų kalboje (es. l. *πάσχω*, būs. l. *πέσομαι*, aor. *ἔπαθον*, perf. *πέπονθα*), P. Šantrenas rašo, kad „nė viena šių formų neleidžia įspėti kurią nors kitą, nors visos jos yra kilusios iš vienos šaknies“¹. Laikydamas tokį paradigų sistemos tipą praindoeuropietišku, veiksmažodžio kamieno savarankiškumą yra pabrėžęs A. Mejė².

Antrasis veiksmažodžio sistemos tipas yra paprastesnis. Paradigmos jungia dažniausiai tuos pačius kamienus ir pasižymi standartiškumu; paprastai kiekvienas veiksmažodis turi tas pačias paradigmas,

¹ П. Шантрен, Историческая морфология греческого языка, Москва, 1953, p. 127.

² А. Меје, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, Москва, 1938, p. 167.

darybiniai procesai čia ryškiau atskiriami nuo kaitybinių; paprastai gerai diferencijuota laikų sistema.

Trumpai šiuos indoeuropiečių kalbų veiksmažodžių sistemų skirtumus galima nusakyti taip: pirmojo tipo veiksmažodžiui būdingas paradigmų ekvivalentiškumas, arba autonomiškumas, o antrojo tipo – paradigmų subordinacija.

Istoriniai šių tipų santykiai toli gražu nėra aiškūs. Tačiau nėra jokios abejonės, kad ir pirmojo, ir antrojo tipo veiksmažodžio struktūra turi nemažą inovacijų, suformuotų individualios kalbų raidos dėsningumų ir neatspindinčių senojo indoeuropiečių veiksmažodžio modelio. Įdomu, kad tolesnėje pirmojo tipo veiksmažodžio raidoje galima įžiūrėti palaiptinio antrojo struktūrinio tipo bruožų išsigalėjimo tendencijų. Pavyzdžiui, toliau riedant senajai vedų veiksmažodžio sistemai, sistemos centru tampa esamojo laiko kamienas¹. Iš kitos pusės, antrojo tipo veiksmažodžio sistema turi pirmojo tipo veiksmažodžio sistemos bruožų. Galima prisiminti lietuvių ir latvių kalbų infiksinius ar *-sta* kamienius veiksmažodžius, turinčius savitos darybos esamąją laiką, atspindintį pirmojo tipo dėsningumus arba netaisyklingus veiksmažodžius tipo: liet. *ėsti, būvo*, lat. *esmu* „esu“, *biju* „buvau“, lat. *ēju* „einu“, *gāju* „ėjau“. Skirtingos prezenso ir preterito šaknys pastaruoju atveju yra aiškiai reliktinio pobūdžio. Matyt, pirmojo tipo veiksmažodžio kamienų santykis, paradigmų apiforminimo principai yra senesni, negu antrojo. Senajai indoeuropiečių epochai buvo būdingos individualios veiksmažodžio paradigmos, sudarytos autonomiškumo principu. Vienijančiu paradigmų pradū buvo veiksmažodžio šaknis, o ne kamienas. Paradigmų pabirumas – būdingas šio periodo bruožas. Ne be reikalo M. Mejė rašė, kad šaknis „pati viena, ir be priesagos, ėjo kamieniu, t.y. buvo konkrečia realybe“².

Kaip rodo tolesnė raida, morfologinė konfiguracija iš esmės keičiasi. Paradigmų ekvivalentiškumo principas palaiptinui užleidžia vietą jų subordinacijos principui. Paradigmų padrikumas nyksta, užleisdamas vietą jų vienijimuisi į tam tikras eiles, paremtas kurios nors paradigmos hierarchijos principu. Paradigmų eilės centre atsiranda kamienas, o ne šaknis. Pradeda išsigalėti tam tikri veiksmažodžio kamienai, patraukdami į save kitus. Individualios paradigmos, sunkiai įjungiamos į paradigmų eilę, pamažu nyko. Šie procesai, kuriuos de-

¹ Žr. M. Leumann, *Zur Stammbildung der Verben im Indischen*, IF, LVII, 1940.

² A. Меѣе, *min. veik.*, p. 167.

taliai apibūdinti dabar beveik neįmanoma, atvedė į dabartinę veiksmažodžio paradigmų sistemą baltų kalbose.

Pirmojo tipo veiksmažodžio paradigmų apiforminimo principų archaiškumas visai nereiškia, kad laikų ir asmenavimo sistema, egzistuojanti s. ind. ar s. gr. kalboje, yra taip pat archaiška. Šiuo metu galima drąsiai pasakyti, kad vidinės rekonstrukcijos metodai, taikomi tyrinėjant atskiras indoeuropiečių kalbas, padėjo atsakyti brgmantiškos indoeuropiečių veiksmažodžio schemos, kuri visai neseniai buvo primetama ir baltų kalboms. Jaunagramatikių koncepcija, pagal kurią kalbų archaiškumas buvo matuojamas s. indų ir s. graikų kalbų masteliu, šių kalbų modelis buvo laikomas prokalbės modeliu, ir kalbos, neturinčios tokios sudėtingos laikų sistemos, buvo laikomos jos netekusiomis, pasirodė ydinga. Jų galvojimo būdas dabar jau atrodo keistokai¹ – juk indoeuropiečių prokalbės veiksmažodžio modelis buvo rekonstruojamas, remiantis s. indų ir s. graikų kalbų veiksmažodžiu, jo sistema buvo a priori laikoma archaiškiausia, iš kurios išriedėjusios kitų kalbų sistemos, o pastarosiose buvo ieškoma pirmosios sistemos liekanų ar pėdsakų. Jeigu s. indų ir s. graikų kalbose egzistavęs aoristas, imperfektas, perfektas ir kiti laikai, tai buvo manoma, kad tose kalbose, kur jų dabar nėra, tie laikai turėję išnykti.

Seniai žinoma, kad s. indų ir s. graikų kalbose veiksmo reikšmės labai susipynę su laiko reikšmėmis. Esamojo laiko, aoristo, perfekto kamienai ten daugiau turi veiksmo, o ne laiko pobūdį: jie reiškia ne tiek laiką, kiek paties proceso pobūdį, veiksmo būdą. Esamojo laiko formacija reiškia veiksmą, kaip besitęsiantį eigos procesą; aoristo formacija – daugiau susijusi su įvykio veiksmu, veiksmu, abstrahuotu nuo eigos; perfekto formacija – reiškė būseną². Veikslinės veiksmažodžio reikšmės greičiausiai yra pirminės, o laiko – antrinės. Esamojo laiko ir aoristo kamienų struktūra s. indų ir s. graikų kalbose neretai tokia pat. Šaknies atematinio aoristo forma yra identiška atitinkamai imperfekto formai. Pavyzdžiui, graikų k. formos $\epsilon\varphi\tilde{\alpha}$ „jis pasakė“ ir $\epsilon\sigma\tau\tilde{\alpha}$ „jis stovėjo“ struktūriškai identiškos, nors pirmoji laikoma imperfektu, o antroji – aoristu. Tai priklauso tik nuo to, kad greta formos $\epsilon\varphi\tilde{\alpha}$ egzistuoja toks pat esamojo laiko kamienas,

¹ В. Н. Топоров, К вопросу об эволюции славянского и балтийского глагола, ВСЯ, V, 1960.

² Tai nustatyta J. Vakernagelio, P. Šantreno, L. Renū darbais, plg. J. Wackernagel, Studien zum griechischen Perfectum, Göttingen, 1904; P. Chantraine, Histoire du parfait en grec, Paris, 1927; L. Renou, La valeur du parfait dans les hymnes Védiques, Paris, 1925.

o greta $\acute{\epsilon}\sigma\tau\acute{\alpha}$ egzistuoja kitas esamojo laiko kamienas ($\acute{\iota}\sigma\tau\alpha\tau\alpha\iota$). Arba s. indų k. forma $\acute{a}sth\acute{a}t$ „jis stovėjo“ laikoma aoristu, o $\acute{a}tir\acute{a}t$ „jis pervežė“ – imperfektu, nepaisant jų struktūros identiškumo, tik todėl, kad pirmoji sudaro opoziciją esamajam laikui, padarytam iš kito kamieno ($t\acute{i}sth\acute{a}ti$ „stovi“), o antroji sudaro opoziciją esamajam laikui, turinčiam tokį patį kamieną ($t\acute{i}r\acute{a}ti$). S. indų kalbos tematinis kamienas su nuliniu šaknies balsių kaitos laipsniu ir priesagos kirčiu (tipas $tud\acute{a}ti$) vienas pats neturi kokių diferencinių formalių požymių, kurie rodytų jį esant esamojo laiko ar aoristo kamieniu, ir dėl to šio tipo aoristas gali būti laikomas esamojo laiko klasės $tud\acute{a}ti$ imperfektu. Kitaip sakant, veiksmoždzio kamienas, neturėdamas tokių vėlesnių formalių rodiklių, kaip augmentas, esamojo laiko priesagos, sigmos, nėra pakankamai charakterizuotas. Matyt, kad vien buvimas, pavyzdžiui, baltų kalbose modelio $tud\acute{a}ti$ dar negalėtų rodyti, jog šiose kalbose kažkada egzistavo specifinė aoristo forma. Galima dar pažymėti, kad vieni ir tie patys vienaskiemieniai kamienai $*d\acute{o}$ ir $*dh\acute{e}$ - s. indų kalboje eina aoristo funkcijas ($adh\acute{a}t$ „davė“, $ad\acute{a}t$ „nustatė“), o lotynų ir germanų kalbose – esamojo laiko (s. lot. do , s. v. a. $tuom$).

Senosiose indoeuropiečių kalbose aoristas, imperfektas ir esamasis laikas daugeliu atžvilgių sudaro opoziciją perfektui. Aoristui, kaip ir imperfektui, būdingos antrinės galūnės, vienoda kamieno struktūra ir reikšmė (veiksmas su veiksliniu atspalviu, o ne būseną). Taigi šaknies atematinis ir kai kurie kiti aoristai priklauso nediferencijuotai aoristo–esamojo laiko sistemai. Laikų reikšmės skirtumas tarp esamojo laiko, iš vienos pusės, ir aoristo–imperfekto, iš kitos, susijęs su skirtingomis galūnėmis: esamasis laikas turi pirmines, o aoristas – antrines galūnes. Apibūdindamas esamojo laiko ir aoristo kamienus, A. Mejė irgi nurodė tik esamojo laiko ir aoristo galūnių skirtumą, rašydamas, kad „Aoristo kamienas apibrėžiamas morfologiškai; tai toks kamienas, kuris tiesioginėje nuosakoje turi antrines galūnes“, o „indoeuropiečių esamojo laiko kamieną mes apibrėžiam kaip kamieną, kuris tiesioginėje nuosakoje gali turėti ir pirmines, ir antrines galūnes“¹. Manoma, kad pirminės veiksmoždzio galūnės yra išvestos iš antrinių, t.y. $-mi$, $-si$, $-ti < m, s, t +$ balsis i , kuris buvo esamojo laiko rodiklis². Vadinas, pirminės galūnės yra vėlesnės. O jeigu svarbiausias esamojo laiko, kaip laiko, rodiklis – pirminės ga-

¹ Žr. A. Мејѣ, *min. veik.*, p. 260.

² Žr. T. Burrow, *The Sanskrit Language*, p. 133.; A. Савченко, *Древнейшие грамматические категории глагола в индоевропейском языке*, ВЯ, 1955, № 4, p. 112.

lūnės yra atsiradusios vėliau, tai anksčiau negalėjo būti morfologinio rodiklio reikšti laikų santykiams. Taigi ir laikų sistema anksčiau egzistuoti negalėjo. Vadinasi, senajai indoeuropiečių kalbų raidos fazei galėjo būti būdinga perfekto ir esamojo laiko – aoristo sistemų opozicija. Perfekto sistema reiškė būseną, o esamojo laiko – aoristo – veiksmą. Laikų opozicijų būti negalėjo, nes nebuvo morfologinių jų išraiškos priemonių¹.

Kaip žinoma, indų – iranėnų kalbose egzistuoja nelaikinė kategorija – injunktyvas. Injunktyvas čia gali turėti esamojo laiko, aoristo, o kartais ir savitą kamieną. Jis gali turėti ir esamojo, ir būtojo laiko reikšmę, vadinasi, jis yra indiferentiškas laikams. Be to, jis gali turėti daugelį modalinių reikšmių, būdingų visoms nuosakoms. Įdomu pažymėti, kad injunktyvai su esamojo laiko kamieniu gali turėti aoristo reikšmę, o injunktyvai, turį aoristo kamieną, gali turėti imperfekto reikšmę². Žodžiu, injunktyvas reiškia tik veiksmą. Dėl to injunktyvo reikšmės negalima adekvatiškai perduoti, verčiant į vakarų kalbas³. J. Kurilovičius nurodo, kad injunktyvas nesudaro opozicijos su kokia nuosaka ar laiku, o kad jis sudaro opoziciją visai veiksmažodžio sistemai ir kad čia turim reikalą su stiliškai vartojamu archaizmu⁴. Kaip nurodo T. Elizarenkova, „Rigvedoje“ šių nesisteminių elementų yra daug, ir vėlesnėse vedose jų skaičius mažėja. Brahmanose, kalba artimesnėse to meto dialektams, injunktyvas išnyksta⁵. Jau vien vėlesnis injunktyvo išnykimas ir laikų bei nuosakų sistemos įsigalėjimas jo vietoj rodo, jog jis yra archaizmas. Tai rodytų, jog ir esamasis laikas, ir aoristas galėjo išsivystyti injunktyvo pagrindu. Taigi pradinę opoziciją, kuri pasiekama rekonstrukcijos keliu, galėjo sudaryti injunktyvas, reiškias procesą, veiksmą, ir perfektas, reiškias būseną. S. indų kalboje taip pat yra išlikusių perfekto pavyzdžių, rodančių nelaikinę jo reikšmę⁶.

¹ L. Renou, Les formes dites d'injonctif dans le Rgveda, „Étrennes de linguistique offertes par quelques amis à Émile Benveniste“, Paris, 1928, p. 63–80.

² Пг. Я. Сафаревич, Развитие формативов времени в индоевропейской глагольной системе, „Проблемы индоевропейского языкознания“, Москва, 1964.

³ Žr. J. Gonda, The character of the Indo-European moods, with special regard to Greek and Latin, Wiesbaden, 1956, p. 36.

⁴ Žr. J. Kuryłowicz, rec. J. Gonda, The character of the Indo-European moods, *Kratylos*, Jg. 2, 1956, p. 123–130.

⁵ Žr. Т. Я. Елизаренкова, Аорист в Ригведе, Москва, 1960, p. 122.

⁶ Apie indoeuropiečių veiksmažodį pastaruoju metu žr. В. В. Иванов, Общендоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы, Москва, 1965, p. 55–184.

Dabar taip pat visai aišku, kad ir veiksmožodžio nuosakos bei rūšys yra ilgos istorinės raidos rezultatas, nors jų pradmenys dar ir nėra išaiškėję ir apie juos šiandien turim labai miglotą vaizdą. Kadangi optatyvas indoeuropiečių kalbose visada turi antrines galūnes, o antrinės galūnės yra senesnės už pirmines, tai, galimas daiktas, jis yra viena seniausių modalinių kategorijų. Jis galėjo egzistuoti jau tada, kai egzistavo tik antrinės galūnės.

Taigi šiandien gana aišku, kad laiko kategorija, kaip morfologinis faktorius, yra atsiradusi vėliau¹. Vadinamosios indoeuropiečių prokalbės veiksmožodžio modelio nėra išlaikiusi nė viena indoeuropiečių kalba. Jis gali būti rekonstruojamas tik atsižvelgiant į visų atskirų indoeuropiečių kalbų veiksmožodžių modelius.

VEIKSMAŽODŽIO ASMENS GALŪNIŲ RAIDA

Atematinių veiksmožodžių vns. 1 a. indoeuropiečių galūnė yra *-mi*, 2 a. — *-si*, o 3 a. — *-ti*, plg. 1 a. s. sl. *jes-mь* „esmi“; gr. εἶ-μί, s. ind. *ás-mi*, het. *esmi* ir kt.; 2 a. gr. Hom. ἔσσι, het. *es-zi*, s. ind. *asi* ir kt.; 3 a. s. sl. *jestь*, gr. ἔσσι, s. ind. *ásti*.

Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose randame tokias sangražinių atematinių veiksmožodžių vns. 1 a. formas: *duomiesi*, *duomies*, plg. dar *duomiet* „duodu tau“. Todėl manoma, kad atematinių veiksmožodžių vns. 1 a. galūnė *-mi* yra kilusi iš **-mie*. Iš kur atsiradusi šita **-mie*, nuomonės skiriasi. Vieni ją kildina iš ide. **-mái* (plg. gr. ἵσταμαι), taigi laiko ją medialinės kilmės, o tuo pačiu ir prabaltiška galūne (plg. pr. *asmai* „esu“)². J. Endzelynas mano, kad galūnė **-mie* galėjusi atsirasti iš vns. 2 a. formų, kurios baigėsi **-ei* > **-ie*³. Jis **-mie* kildina iš **-mei*, o pastarąją iš **-mai*, kuri pakitusi į **-mei* dėl vns. 2 a. *-ei* > *-ie*⁴ įtakos. Taigi ir J. Endzelynas suponuoja baltų vns. 1 a. galūnę *-mai*, kuri, jo nuomone, galėtų būti atsiradusi „prabaltų“ metu

¹ Žr. dar Я. Сафаревич, Развитие формативов времени в индоевропейской глагольной системе, „Проблемы индоевропейского языкознания“, Москва, 1964.

² Žr. R. Trautmann, Die altpreussischen Sprachdenkmäler, Göttingen, 1910, p. 272; Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 225.

³ Žr. J. Endzelins, Baltu valodu skaņas un formas, Rīgā, 1947, p. 176.

⁴ И. Эндзелин, О балтийском окончании 2-го лица единств. числа, ИОРЯС, XXII, 1917, p. 86.

pagal *vai(d)mai „žinau“, kilusį kontaminacijos keliu iš *vaidai (=s. sl. vědě) ir *vai(d)mi (=s. sl. věmь)¹.

Skirtumas tarp šių dviejų nuomonių tas, kad vieni baltų*-mai laiko medialine galūne, kiti – aktyvo galūne. Bet baltų *-mai yra neįrodomas dalykas. Tai viena. O antra, vargu ar galima tikėti, kad baltai, skirtingai nuo visų kitų indoeuropiečių kalbų, vns. 1 a. būtų įsivedę tokį gana ankstyvą naujadarą. Rodos, lietuvių -mi nėra jokio reikalo kildinti iš -*mie < *-mei. Vargu forma su -mie gali būti argumentuojama kirčiavimu, apie kurį galime spręsti iš Daukšos raštų, plg. Daukšos *esmi* ir *ėsmi*. Gali kartais būti ir taip, kad kirčiavimas *esmi* Daukšos raštuose yra senesnis, negu *ėsmi* (pastarasis gali būti atsiradęs dėl kitų tarmių, atitraukiančių kirtį, įtakos Daukšai). Bet tai visai nereikia, kad galo -i formoje *esmi* būtinai turi būti kilęs iš akūtinio dvibalčio -ie ir kad kirtis čia atitrauktas į galą dėl fonetinio Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnio vykimo. Lygiai taip pat ir kirčiavimas *esi* negali rodyti, kad čia -i kilęs iš -ie. Kirčiavimas *esmi* ir *esi* gali būti atsiradęs dėl struktūrinio Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnio veikimo. Jo atsiradimą nesunku įsivaizduoti taip. Tuo metu, kai veikė Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnis, tikriausiai buvo kirčiuojama **ėsmi* (plg. s. ind. *ásmi*) ir **ėsi* (plg. s. ind. *ási*). Po Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnio vykimo neliko kirčiuojamų šaknyje veiksmazodžio vns. 1 ir 2 a. dviskiemenių formų, turinčių cirkumflekcinę ar trumpą šaknį ir akūtinę galūnę. Sutrumpėjus akūtinėms galūnėms, veiksmazodžio asmenavimo sistemai pasidarė būdinga tai, kad vns. 1 ir 2 a. formos su cirkumflekcinė ir trumpa šaknimi turėjo kirtį gale, kitaip sakant, šių veiksmazodžių vns. 1 ir 2 a. charakterizavo ne tik galūnės -u ir -i, bet ir kirtis. Atematinių veiksmazodžių vns. 1 a. morfema -i atliko tas pačias funkcijas, kaip ir tematinių veiksmazodžių vns. 1 a. morfema -u. Funkciniu atžvilgiu ją galima laikyti morfemos -u variantu – tai rodytų ir tokios formos, kaip liet. dial. *esmù*, lat. *esmu*, kur galūnė -i yra pakeista į -u. Esant tokiai padėčiai, gana negausių atematinių formų kirčiavimas **ėsmi* ir **ėsi* tapo anomalija – panašia anomalija, kokia, sakysim, dabar lietuvių literatūrinėje kalboje būtų kirčiavimas **rañkas* ar **visas* (dgs. gal.) ir kt. Dėl struktūrinio Fortunatovo – de-Sosiūro dėsnio veikimo atematiniai cirkumflekcinės ir trumpinės šaknies veiksmazodžiai vns. 1 ir 2 a. galėjo įgyti galo kirtį (*esmi* ir *esi*).

¹ Žr. И. Эндзелин, *мин. стр., ИОРЯС, XXII, p. 112; J. Endzelin, Alt-preussische Grammatik, p. 156.*

Senųjų raštų sangražinės formos ar apskritai formos, turinčios enklitiką, *duomiesi* ar *demiesi*, *esiegu*, *desies* ir kt., irgi negali eiti įrodymu, kad *-i* čia kilęs iš *-ie*. Kirčiuotas *-i* visur veiksmažodžiuose paprastai turėjo atitinkamą sangražinę formą ar formą, turinčią enklitiką su *-ie-*, plg. *prausi*: *prausiesi*, *prausdami*: *prausdamies*. Todėl ir greta vns. 2 a. *esi* galėjo rasti *esiegu*, greta *desi*: *desies*, greta *demi*: *demies*, *duomi*: *duomies(i)* ir kt. Taigi lietuvių kalboje nėra duomenų, rodančių, jog atematinių veiksmažodžių vns. 1 ir 2 a. iš baltų bendrosios epochos paveldėjo galūnes *-*mei* ar *-*sei*. Neturi jų ir latvių kalba, nes senųjų latvių kalbos paminklų *esi i* galėjo išlaikyti ne todėl, kad jis galėtų būti kilęs iš *-ei*, o todėl, kad latvių kalboje, kur atematinė fleksija beveik visai išnykusi, šis *-i* galėjo išlikti dėl tematinių veiksmažodžių vns. 2 a. formos su *-i* įtakos ir dėl to, kad jis buvo vns. 2 a. formos charakteristika.

Prūsų kalboje atematinių veiksmažodžių vienaskaitos ir daugiskaitos 1 a. forma vienoda – su galūne *-mai*. Tokią pačią formą turi ir tematinių veiksmažodžių dgs. 1 a. Tematinių veiksmažodžių vns. 1 a. prūsų kalboje turėjo, matyt, tokią pačią formą, kaip ir kitose kalbose, plg. pr. *asmu* „esu“¹. Daugiskaitos 1 a. galūnę *-mai* sieti su graikų medialine *-μαι* nėra jokio pagrindo, išskyrus šių galūnių garsinį vienodumą. Graikų *-μαι* yra graikų kalbos padaras. Ne geresnė išeitis laikyti šią galūnę atsiradusią kontaminacijos keliu (iš **vaidai* ir **vai(d)mi*). Atrodo, kad šios teorijos per maža atsižvelgia į būdingąsias prūsų kalbos veiksmažodžio asmenavimo raidos ypatybes, į tai, kad čia atematiniai veiksmažodžiai turi vieną vienaskaitos ir daugiskaitos 1 a. formą.

Būdinga baltų kalbų veiksmažodžio asmenavimo ypatybė ta, kad vienaskaitos ir daugiskaitos 3 a. turi vienodą formą. Dėl vienodų abiejų skaičių 3 a. formų vienaskaitos ir daugiskaitos opozicija, suprantama, yra silpnesnė. Todėl gali pasireikšti tos opozicijos neutralizacija ir kitose asmenų formose, ypač dar ir dėl to, kad asmens formos charakteristiką skaičiaus atžvilgiu nesunkiai gali perimti asmeninis įvardis. Ypač greitai tokia gramatinė formų homonimija galėjo rasti atematinių veiksmažodžių 1 a., nes čia vienaskaitos ir daugiskaitos pirmieji asmenys formomis skyrėsi mažiausia (ir vienaskaitos, ir daugiskaitos galūnė prasidėjo tuo pačiu priebalsiu *-m*). Kad prūsų kalba vns. 1 a. turėjo formą su *-mi*, kažin ar reikėtų abejoti – tai ro-

¹ Formą *cixtia* Chr. Stangas linkęs laikyti vns. 1 a. (< **krikstijō*), žr. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 225.

do visos kitos indoeuropiečių kalbos (plg. kad ir sl. *jesmь*). Bet taip pat turėjo turėti prūsų kalba skirtingą ir dgs. 1 a. formą, kuri turėjo galūnę *-me* (ar *-mē*), *-ma* (ar *-mā*). Jeigu ir sutiktume su daugelio nuomone, kad prūsų dgs. 2 a. galūnė turėjo *-ti < -tē*, tai nebūtinai greta šitos galūnės dgs. 1 a. turėjo turėti *-*mē*; galėjo čia būti *-ma*, plg. nemažam žemaičių tarmės plote vartojamas dgs. 1 a. *būsma*, 2 a. *būs-te*. Pagaliau ir daugelyje slavų kalbų greta dgs. 1 a. *-mo*, *-my* egzistuoja dgs. 2 a. su *-te*. Taigi dgs. 1 a. prūsai galėjo turėti *-*ma*. Vienaskaitos ir daugiskaitos 1 a. formų neutralizacija skaičiaus atžvilgiu tada galėjo eiti vienu iš dviejų kelių: arba formos *-mi* ir *-ma* kuri laiką buvo vartojamos promiscue ir kontaminacijos keliu davė naują formą *-mai*, arba *-ma* pagal vns. 1 a. *-mi* buvo perdirbta į *-mai* ir įsigalėjo abiejuose skaičiuose, išstumdama formas su *-mi* ir *-ma*. Kad panaši raida buvo galima, rodo lietuvių kalbos tarmių pavyzdžiai. Kai kuriose pietų vakarų aukštaičių lietuvių tarmėse vartojama dgs. 1 a. forma *ešium*, *būšium*, *týlium*, *mýlium*, kuri gali būti atsiradusi dėl vns. 1 a. formos įtakos daugiskaitai. Be to, ir daiktavardžiuose turime panašaus pobūdžio reiškinių, pavyzdžiui, tarmėse vartojamas dgs. viet. *rañkosui* yra atsiradęs tik dėl vns. viet. *rañkoj* įtakos. Arba rytinių aukštaičių tarmėse plačiai vartojamas dgs. il. *rañkosnan* gali būti susidaręs pagal vns. il. *rañkon*. Iš atematinių veiksmažodžių *-mai* paplito ir į tematinių veiksmažodžių daugiskaitą. Iš čia plaukia dar viena išvada, kad *-ma* prūsų kalboje turėjo turėti trumpą *-a*, nes *-*mā* būtų virtusi į *-*mū*. Jeigu taip, tai vargu ir *-ti < *tē*.

Tam tikrų tendencijų supanašėti atematinių veiksmažodžių viena-skaitos ir daugiskaitos formoms pastebime lietuvių ir latvių tarmėse. Senuosiuose latvių kalbos paminkluose randame dgs. 1 a. *essemi* (8 k.), *esmi* (1 k.), dgs. 2 a. *esseti* (53 k.) greta *esseta* (4 k.), *esset* (7 k.), *rædzæ-ti* (7 k.), *rædzeti*, *zinnati*, *gribbeti* ir t.t.¹ Tas panašėjimas čia pasireiškia tuo, kad vns. 1 ir 2 a. daro įtaką atitinkamiems daugiskaitos asmenims. Dabartinėje latvių kalboje dažniausiai greta dgs. 1 a. *-m*, 2 a. *-t* randamos sangrąžinės formos *-mies*, *-ties*, kurios, J. Endzelyno nuomone, greičiausiai einą iš atematinių veiksmažodžių². Tačiau sangrąžinės formos *-mies* ir *-ties* latvių kalboje galėjo rasti naujai, nes čia greta *-i* sangrąžinės formos paprastai turi *-ies*, plg. dar naujadarą vns. 2 a. *sakies* (ir 1 a. *sakuos*). Ir mažiausiai tokio panašėjimo atvejų tu-

¹ Žr. F. Specht, Zur Endung der 2. Pluralis im Litauischen, APh, II, 1931, p. 55 ir t.

² J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 713.

rime lietuvių kalboje. Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose pasitaiko dgs. 1 a. *esmi*, plg. Bretkūno dgs. 1 a. *esmi, tebesmi*, Petkevičiaus katekizmo dgs. 1 a. *esmi*. Be to, vieno seno katekizmo rankraštyje *esmi* ištiesai vartojama daugiskaitos reikšmė¹. Dgs. 2 a. irgi pasitaiko formų su *-ti*, plg. B. Vilento *esti, rasti, nepastosti*, J. Bretkūno *esti*, bet dėl reto vartojimo senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose (F. Špechto duomenimis tokia forma pavartota 6 k.), galima įtarti jas esant ir korektūros klaidomis². Gal būt, taip yra todėl, kad lietuvių kalba sintetines 1 ir 2 a. formas vartoja dažniau, negu prūsų ir latvių kalbos, kurios dažnai galėjo vartoti analitines formas.

Krinta į akis prūsų kalbos vns. 2 a. ir dgs. 2 a. formų paralelizmas, plg. vns. 2 a. *-sai, -sei, -se, -si*,

dgs. 2 a. *-tai, -tei, -te, -ti, -ta* (?).

Vartojimo dažnumo statistika tokia:

vns. 2 a. *-sai* (8 k.), *-sei* (10 k.), *-se* (7 k.), *-si* (8 k.);

dgs. 2 a. *-tai* (7 k.), *-tei* (9 k.), *-te* (1 k.), *-ti* (50 k.).

Chr. Stangas atkreipia akis į tai, kad *-sai, -tai* vartojamos atematinuose veiksmažodžiuose, išskyrus *klūmstinaimai, etskīsai* (?)³. Manoma, kad galūnės *-sai* ir *-tai* atsiradę pagal 1 a. *-mai*⁴. Kad taip galėjo būti, rodo panašūs lietuvių kalbos tarmių reiškiniai: kai kuriose žemaičių tarmėse pagal dvs. 1 a. formos modelį perdirbta dvs. 2 a. forma, plg. dvs. 1 a. *nešau* < *nešava*, dvs. 2 a. *nešatau, augau* < *augava* ir dvs. 2 a. *augatau, augatau*, be abejo, atsirado 1 a. *augau* įtakoje. Bet dėl *-mai* įtakos galėjo atsirasti ir dgs. 2 a. *-tei* iš *te*. Tai rodytų ir tas faktas, kad *-tei* plačiai vartojama ir tematiniuose veiksmažodžiuose (plg. *seggitei* (3 k.), *segijtei* (1 k.), *lāikutei* (1 k.), *powiērp̄tei* (1 k.), *druwētei* (1 k.), *billītei* (1 k.) ir *estei* (1 k.)). Pagal *-tai: -tei* santykį vns. 2 a. galėjo rasti *-sei*, plg. *-tai: -tei = -sai: -x* ($x = sei$). Taigi prūsų *essei* gali būti naujadaras, o ne sena paveldėta forma. Dgs. 2 a. galūnės *-ti* elementas *-i* greičiausiai yra atėjęs iš vns. 1 a. Šita forma vartojama dažniausiai⁵, bet vartojimo dažnumas negali rodyti formos senumo. Juk ir forma

¹ Plg. E. Mikalauskaitė, Senas lietuviško katekizmo rankraštis, APh, VIII, p. 37.

² Žr. F. Specht, min. str., APh, II, p. 55.

³ Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 227.

⁴ Žr. N. van Wijk, Altpreussische Studien, Haag, 1908, p. 61; Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 228 (Chr. Stangas *-tai* laiko atsiradusia pagal *-sai*).

⁵ E. Bernekerio apskaičiavimu, ji pavartota 50 k., žr. E. Berneker, Die preussische Sprache, p. 219.

su *-mai* yra naujadaras, o ji yra vienintelė 1 a. forma. Taigi kažkada prūsų kalboje, mūsų manymu, dgs. 1 a. galėjo turėti galūnę *-*ma*, dgs. 2 a. *-*te*. Šitas dgs. 1 ir 2 a. galūnes galima laikyti prabaltiškėmis. Lietuvių ir latvių bendrosios epochos laikais jos dėl dviskaitos formų *-*vā*, *-*tā* įtakos galėjo būti pailgintos į *-*mā* ir *-*tē* (plg. liet. dial. *-mos* < *-*māsi* ir lat. dial. *-mās* < *-*māsi*, liet. dial. *-tēs* < *-*tēsi* ir lat. dial. *tēs* < *-*tēsi*). Kad pirmykštė baltų daugiskaitos 2 a. galūnė buvo *-te*, rodytų ir tai, jog lietuvių tarmėse neretai greta dgs. 1 a. formos *-mā* dgs. 2 a. turim *-tē*, plg. *nėšamūos* (= *nešamos*) ir *nėšaties* (= *nėšatės*) (Luokė, Laukuva, Gervėčiai ir kt.). Be to, kai kuriose rytinių aukštaičių tarmėse greta vartojamos būsimojo laiko dgs. 1 ir 2 a. formos: *būsma* || *būsme*, *būsta* || *būste*. Greičiausiai čia vyksta asmenavimo paradigmos galūnių vienodinimas: pagal *būsma* atsirado *būsta*, o pagal *būste* atsirado *būsme*. Taigi lietuvių kalbos tarmių faktai rodytų, kad dgs. 1 a. forma anksčiau skyrėsi nuo dgs. 2 a. formos ir balsiu, esančiu po šios galūnės priebalsio.

Laikydami prūsų vns. 2 a. galūnę *-sei* atsiradusią dėl tematinių veiksmažodžių antrojo asmens įtakos, kalbininkai neatsižvelgė į tai, kad prūsų kalboje nėra tokios tematinių veiksmažodžių formos, kaip liet. *-ei*. Pr. *tūlninai*, *sātuinei* ir *turei* greičiausiai yra vns. 3 a. formos, vartojamos 2 a. reikšme, o pastarasis reiškiny, greičiausiai atsiradęs dėl vertimo (originalo įtakos), gana dažnas visuose trijuose katekizmuose. Chr. Stangas apie šias formas visai nekalba, laikydamas jas, matyt, trečiojo asmens formomis. Reikia sutikti su Chr. Stangu, kad vienintelė paveldėta tematinių veiksmažodžių vns. 2 a. forma yra *giwasi*, *giwassi* (2 k.), *giwasi* (1 k.), nes *seggēsei* ir *drūwēse* gali būti sudarytos trečiojo asmens pagrindu (tai rodo išlikęs vidurio *-ē*). Prūsų *giwasi* labai primena s. ind. *bharasi*, sl. *nešešb*, got. *bairis* ir kt. Pati naujų formų *seggēsei*, *drūwēse* tipo daryba 3 a. formos pagrindu aiškiai rodo, kad prūsų kalbos tematinių veiksmažodžių vns. 2 a. galūnė buvo ne *-ei*, o *-sei*, *-si*.

Dėsningas rašymas *-si* formose *giwassi* (2x), *giwasi* (1 k.), *quoitīlasi* (5 x) verčia manyti, kad čia turim galūnę *-si*. Ar gali šita *-si* atstovauti galūnei *-*si* (plg. s. ind. *asi*, Hom. *ἄσσι* ir kt.)? Gal būt, daugiausia abejonių *-si* egzistencija sukėlė todėl, kad prūsų kalboje trumpasis žodžio galo *-i* kartais išnyksta. Randame čia infinityvus su *-t* ir atematinų veiksm. 3 a. *ast*, *dāst* (7 k.), *dast* (4 k.), *endāst* (1 k.), *podās* (1 k.), *ēit* (2 k.) (išimtį sudaro *wīrsti*, jeigu tai atematinė forma). Infinityvo formos su *-t*, jeigu jos kilusios ir iš *-ti*, visai nerodo, kad žo-

džio galo *-i* prūsų kalboje turėjo išnykti, nes bendratys trumpėja nebūtinai pagal fonetinius dėsnius, plg. liet. *bėgt, eit* tose tarmėse, kur galūnės netrumpinamos. Kad fonetiškai galėtų išnykti žodžio gale *-i* prūsų kalboje, nerodo ir atematinių veiksmažodžių 3 a. formos su *-t*. Čia trumpėjimas galėjo prasidėti iš veiksmažodžio *asti*, kuris, eidamas pagalbinio veiksmažodžio funkcijas, lengvai galėjo sutrumpėti į *ast*, o trumpesnė *ast* forma galėjo sukelti ir kitų veiksmažodžių trumpas formas. Dėl panašių priežasčių lietuvių kalboje yra sutrumpėjęs į *yr*, o latvių kalboje net į *ir*, lietuvių kalbos tariamosios nuosakos 3 a. forma *būt* < *būtu* ir pan. Bevardės giminės būdvardžių formos *arwi, teisingi*, 3 a. *turi* aiškiausiai rodo, kad žodžio galo *-i* prūsų kalboje buvo išlikęs. Čia reikia pabrėžti, kad net N. van Veikas, priešingai J. Endzelynui, pripažindamas, jog prūsų kalbos žodžio gale *i* gali atsirasti iš *-ei*, abejoja *-sei* ir *-si* identiškumu¹. Vadinasi, *-si*² prūsų kalboje yra sena vns. 2 a. galūnė. Naujadaras, atsiradęs pagal dgs. 2 a. formos su *-tei* modelį, greičiausiai yra vns. 2 a. forma su *-sei*. Liepiamosios nuosakos vns. 2 a. forma, besibaigianti priebalsiu *-s*, plg. *immais* „imk“, *dais* „duok“ ir kt., matyt, anksčiau po šito *-s* dar turėjo *-i*, kuris čia išnykęs. Liepiamosios nuosakos formos paprastai pasižymi didesniu trumpėjimu, plg. liet. *dirbk* < *dirbki*.

Taigi tematiniai veiksmažodžiai prūsų kalboje turėjo atematinių veiksmažodžių vns. 2 a. galūnę *-si* ir tuo labiau priminė slavų, s. indų ir kitas indoeuropiečių kalbas, negu lietuvių ir latvių, plg. s. sl. *neseši* „neši“, s. ind. *bharasi*, got. *bairais* ir kt. ir liet. *neši*.

Tematiniai veiksmažodžiai vienaskaitos 1 a. lietuvių ir latvių kalbose turi galūnę *-u* (liet. *velkù*, lat. *velku*), kilusią iš *-ō* (< *-oH*), plg. gr. *φέρω* „nešu“, lot. *fero*, got. *baira*, av. *spasyā* „žiūriu“. Galima spėti, kad ši vns. 1 a. forma kilme yra susijusi su *o*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos įnagininko forma, turinčia taip pat *-*ō*. Lietuvių ir latvių kalbose vns. 1 a. forma su galūne *-ō* dabar yra vienintelė, plg. *ā-* ir *ē-*kamieno veiksmažodžių vns. 1 ir 2 a. *sakaũ, sakai*; *sakiaũ, sakei*. Ar egzistavo baltų kalbose antrinė galūnė *-m*, pasakyti nelengva. Jos egzistencija abejoti ypač verčia tai, kad nėra išlikusių jokių antrinės vns. 2 a. galūnės *-*s* žymių, o ji galėjo išlikti, nes žodžio galo priebalsis *-s* baltų kalbose yra labai gerai išlikęs.

¹ Žr. N. van Wijk, Zu den altpreussischen Personalendungen *-ai, -ei*, IF, XLVII, 1929, p. 158 (išn. 1); Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 229.

² J. Endzelynas mano, kad jeigu ši forma nelygi s. ind. ir gr. *-si*, tai ji atsiradusi dėl dgs. 2 a. *-ti* itakos, žr. J. Endzelin, Altpreussische Grammatik, p. 158.

Tematinių veiksmažodžių vns. 2 a. lietuvių ir latvių kalbose turi galūnę *-i*, kilusią iš *ē* (<ei), plg. liet. *neši*, lat. *nesi*. Tokiu būdu anks-tesnė vns. 2 a. formos išvaizda turėjo būti **nešēi*. Reikia manyti, kad akūtinę priegaidę vns. 2 a. forma įgijo pagal vns. 1 a. formas su *-ō*, iš seno turėjusios akūtinę priegaidę, modelį. Tokiu atveju forma **nešēi* galėtų būti sudaryta iš gryno kamieno **neše* ir elemento *i*. Toks grynas kamienas su *-e* išryškėja ir kitų kalbų vns. 2 a. formoje (s. sl. *nese-ši*, s. ind. *bhara-si* ir kt.). Elementas *-i* lietuvių ir latvių kalboje gali būti paimtas iš atematinių veiksmažodžių vienaskaitos 2 a., nes kai kuriuose atematiniuose veiksmažodžiuose galūnė *-si* seniai susiliejo su veiksmažodžio šaknimi, ir galūne galėjo būti laikomas elementas *-i*, plg., pvz., *es + si > esi*. Elementas *-i* galūne galėjo būti laikomas ir tuose atematiniuose veiksmažodžiuose, kurių šaknis baigėsi *d* ar *t*, plg. vns. 2 a. *duosi, desi, ėsi, giesi, rausi, kliesi* ir vns. 3 a. *duosti, desti, ėsti* ir pan. Turint galvoje tai, kad lietuvių ir latvių kalbose liepiamosios nuosakos 2 a. forma kažkada anksčiau, matyt, visai sutapo su esamojo laiko vns. 2 asmens forma, galima spėti, kad kažkada ir vns. 2 a., ir liepiamoji nuosaka buvo reiškiami grynu veiksmažodžio kamieniu.

Kaip žinoma, lietuvių, latvių ir prūsų kalbos iš kitų indoeuropiečių kalbų ypač išsiskiria tuo, kad veiksmažodžių vienaskaitos, daugiskaitos ir dviskaitos 3 a. turi vieną formą. Šios baltų kalbų ypatybės susiformavimas iki šiol yra labai probleminis. Dėl jos kilmės yra pareikštos dvi griežtai priešingos nuomonės — vieni tyrinėtojai mano, kad anksčiau baltų kalbos, kaip ir kitos senosios indoeuropiečių kalbos, turėjusios skirtingas atskirų skaičių formas, kurios į vieną formą yra išriedėjusios vėliau, kiti šią ypatybę laiko dideliu baltų kalbų archaizmu. Vėlesnė skaičių opozicijos trečiajame asmenyje neutralizacija pasitaiko atskirose kalbose. Be retoromanų dialektų, vėlesnės vienaskaitos ir daugiskaitos 3 a. neutralizacijos atvejų randame ir kai kuriose senosiose indoeuropiečių kalbose, pavyzdžiui, senojoje persų ir tocharų¹. Būdami įsitikinę, kad ir baltų kalbų skaičių opozicijos neutralizacija yra vėlesnė, tyrinėtojai ieškojo jos priežasčių, to vidinio impulso, kuris sukėlė šią baltų kalbų ypatybę. Buvo iškelta nemaža įvairių hipotezių² — vienos jų pasirodė nepakankamai pagrįstos; tačiau ir

¹ Žr. A. Meillet, *Grammaire du vieux-perse*, Paris, 1931, p. 130; W. Krause, *Westtocharische Grammatik, I, Das Verbum*, Heidelberg, 1952, p. 72, 210.

² Literatūrą šiuo klausimu žr. E. Nieminen, *Der urindogermanische Ausgang...*, p. 171 ir t.; E. Sandbach, *Die indogermanischen zweisilbigen schweren Basen und das baltische (litauische) Präteritum*, Heidelberg, 1930, p. 76 ir t.; J. Endzeliņš, *Lat. val. gr.*, p. 709 ir t.

tos, kurios tuo metu buvo gana argumentuotos, dabar neatrodo, kad būtų užčiuopusios tą vidinį impulsą, sukėlusį visose trijose baltų kalbose vieną 3 a. formą.

Buvo manoma, kad vienaskaitos 3 a. formos apibendrinimas baltų kalbose esąs konstrukcijos τὰ ζῷα τρέχει apibendrinimo padarinys (K. Brugmanas, A. Meje). Tokia hipotezė ypač patikima atrodė tada, kai buvo manoma, kad baltų *o*-kamieno daugiskaitos vardininko forma su *-ai* yra sena indoeuropiečių bevardės giminės vardininko forma, bet vėliau buvo įrodyta, kad taip nėra¹. J. Endzelynas svarbiausia vienaskaitos 3 a. formos apibendrinimo priežastimi laikė baltų kalbų modus relativus: jo manymu, veiksmažodžio daugiskaitos 3 a. forma sutapo su veikiamosios rūšies esamojo laiko dalyvių daugiskaitos vardininko forma (plg. dgs. 3 a. **bēgan(t)* ir dalyvio dgs. vard. **bēgan(t) > bēga*)². Kadangi dalyviai turėjo modus relativus reikšmę, tai toks sutapimas buvęs nepatogus, ir dėl to vienaskaitos 3 a. forma buvo pradėta vartoti daugiskaitos 3 a. reikšme. Vienaskaitos 3 a. formos apibendrinimą dar galėję lengvinti tokie faktoriai, kaip tariamosios nuosakos 3 a. formos su *-*tum* vartojimas abiejų skaičių reikšme³, daiktavardinės kilmės veiksmažodis 3 a. *yra*⁴ (plg. žem. *yrut* < *yrāti* „yra tau“), lat. *ir* „yra“, *-ant* ir *-ant* (< *-*ānt*) sutapimas, dėl kurio galėjo sutapti kai kurių veiksmažodžių būtojo ir esamojo laiko dgs. 3 a. formos (plg. es. 1. dgs. 3 a. **lipant* ir būtojo laiko dgs. 3 a. **lipānt > *lipant*)⁵ ir kt. Visi išvardintieji pastarieji faktoriai patys vieni, žinoma, vargu galėjo būti vidiniu vienaskaitos 3 a. formos įsigalėjimo stimulu, kadangi vardažodinės formos, virsdamos veiksmažodžiais, turėjo prisitaikyti prie esamo veiksmažodžių asmenavimo, o esamojo ir būtojo laiko formų neskyrimas kai kuriuose veiksmažodžiuose greičiau jau sukeltų kokius laikų, o ne skaičių formų pakitimus. Ne veltui retas kas vieną kitą jų ir laikė tokiu vidiniu impulsu. Taigi svarbiausia nagrinėjamos ypatybės atsiradimo priežastimi reiktų laikyti baltų modus relativus – dalyvio daugiskaitos vardininko sutapimą su hipotetiniu dgs. 3 asmeniu. Tačiau šis sutapimas irgi vargu būtų galėjęs sukelti pakitimus skaičiaus formų srityje, kadangi jis

¹ E. Nieminen, *Der urindogermanische Ausgang...*

² Žr. И. Эндзелин, О литовском им. п. множ. ч. мужского рода причастий действительного залога, ИОРЯС, XXII, 1917, p. 197.

³ Žr. J. Zubaty, IFA, XVI, 1904, p. 56.

⁴ Plg. J. Schmidt, *Die germanische flexion des verbum substantivum...*, KZ, XXV, 1881, p. 595.

⁵ Žr. Chr. Stang, *Das slavische und baltische verbum*, p. 234.

greičiau jau vestų į kokius nuosakų formų pakitimus ir greičiausiai į kitokią modus relativus išraišką. Ne visose lietuvių kalbos tarmėse modus relativus reiškiami dalyviais. Kai kur ji reiškiami asmenuojamomis veiksmažodžio formomis ir įvedamuoju sakinio žodžiu *sako*, plg. *sako, jis eina miestan* ir kt. Taigi vidinio impulso, dėl kurio būtų įvykusi vienaskaitos ir daugiskaitos 3 a. opozicijos neutralizacija, iki šiol nėra nurodyto ir vargu jis gali būti nurodytas. Nepasitvirtino ir bandymas *nėra kas rašą, nėra kas darą* ir pan. tipo sakiniuose įžiūrėti daugiskaitos 3 a. formos liekaną¹, kadangi paaiškėjo, kad *rašą, darą* yra dalyviai, o ne hipotetinės daugiskaitos 3 a. formos liekanos². Hipotezė, kad baltų kalbose kažkada egzistavusi specifinė daugiskaitos 3 a. forma, iš esmės buvo remiama įsitikinimu, jog senoji graikų ir s. indų kalba geriausiai atspindi indoeuropiečių prokalbės sistemą. Bene geriausiai toks įsitikinimas šiuo atveju yra išreikštas J. Endzelyno, rašiusio, kad būtų per drąsu kokio nors baltų kalbų, kurių rašto paminklai turi tik kelis šimtmečius amžiaus, reiškinių pradžios ieškoti indoeuropiečių prokalbėje, jeigu tas reiškinys yra svetimas ar jų, graikų ir italikų kalboms, turinčioms rašto paminklų iš amžių prieš mūsų erą³.

Pastaraisiais metais požiūris į senųjų indoeuropiečių kalbų etapų rekonstrukciją yra iš esmės pakitęs. Dabar jau visai aišku, kad atskiros indoeuropiečių kalbos nuo indoeuropiečių prokalbės yra gana smarkiai nutolusios ir kad s. indų ir s. graikų kalbos gali turėti irgi nemaža naujadarų, kaip jų turi ir kitos indoeuropiečių kalbos. Dabar taip pat aišku, kad ir kitos indoeuropiečių kalbos gali būti išlaikiusios tokių archaizmų, kokių nėra išlaikiusi nei s. graikų, nei s. indų kalba. Dėl šios priežasties įsitikinimas, kad baltų kalbos kažkada yra turėjusios specifinę daugiskaitos 3 a. formą, negali būti įrodomas. Matyt, šiuo metu prisieina grįžti prie beveik prieš septyniasdešimt metų pa-reikštos minties, kad baltų veiksmažodžio 3 a. forma gali būti grynas kamienas⁴ ir, vadinasi, viena vienaskaitos ir daugiskaitos 3 a. forma yra archaizmas, o ne naujadaras. Ši mintis anksčiau nebuvo plačiau

¹ Žr. J. Endzelin, *Miszellen*, IF, XXXIII, 1913, p. 124 ir t.t.

² Plg. E. Fraenkel, *Litauische Beiträge*, IF, XLVI, 1928, p. 44 ir t.; F. Specht, *Lituanica*, KZ, LVI, 1929, p. 121.

³ Žr. J. Endzelīns, *Lat. val. gr.*, p. 710.

⁴ Žr. H. Jakobi, *Compositum und Nebensatz*, Bonn, 1897, p. 61 ir t. Panašiai manė Th. Zybsas ir E. Bernekeris, žr. Th. Siebs, *Die sogenannten subjektlosen Sätze*, KZ, XLIII, 1910, p. 270 (pastarieji veiksmažodžio 3 a. formas su *-a* laikė abstrakčiais veiksmažodiniais daiktavardžiais).

argumentuota, ir tik pastaruoju metu ją plačiau pastarųjų metų indoeuropiečių kalbotyros pasiekimų šviesoj argumentavo V. N. Toporovas¹.

Dabar veiksmožodžio asmens kategorijai būdingi du diferenciniai požymiai – įvykio dalyvio sutapimas ar nesutapimas su kalbos autorium ir jo dalyvavimas ar nedalyvavimas kalbos akte. Dalyvavimu kalbos akte pirmasis ir antrasis asmenys atsiskiria nuo trečiojo, turinčio neigiamą šio požymio reikšmę, o įvykio dalyvio sutapimu su kalbos autorium – pirmasis asmuo nuo antrojo, turinčio neigiamą šio požymio reikšmę. Schematiškai tai galima pavaizduoti taip:

	Kalbos autorius	Kalbos neautorius
Dalyvavimas kalbos akte	1 asmuo	2 asmuo
Nedalyvavimas kalbos akte	3 asmuo	

Anksčiau, matyt, trečiojo asmens forma kitiems asmenims buvo priešpastatoma pagal kitą diferencinį požymį, būtent: jeigu pirmasis ir antrasis asmuo nurodė asmenį, tai trečiojo asmens forma su asmeniu nieko bendra neturėjo ir nebuvo asmens forma, plg.:

	Kalbos autorius	Kalbos neautorius
Asmens nurodymas	1 asmuo	2 asmuo
Asmens nurodymo nebuvimas	3 asmuo	

3 a. forma, matyt, kažkada reiškė ne nedalyvavimą kalbos akte, kaip dabar, o apskritai veiksmą be kokio ryšio su asmeniu. Lietuvių rytų aukštaičių tarmėse iki šiol pasitaiko tokių vartojimo atvejų, kai

¹ Žr. В. Н. Топоров, К вопросу об эволюции славянского и балтийского глагола, ВСЯ, V, 1961, p. 62; В. Н. Топоров, О некоторых архаизмах в системе балтийского глагола, IJSLP, V, 1962, p. 47 ir t. Kad daugiskaitos ir vienaskaitos 3 a. formos iš seno baltų kalbose yra vienodos, pastaraisiais metais mano ir V. Pizanis, žr. V. Pisani, L'indoeuropéen reconstruit, Lingua, VIII, 1958, p. 343, Plg. dar А. Н. Савченко, Проблема происхождения личных окончаний глагола в индоевропейском языке, LP, VIII, 1960, p. 55.

trečiojo asmens forma reiškia veiksmo pavadinimą, o kitose tarmėse tokiais atvejais vartojama bendratis, plg. *nėra kada važiuoja, nebuvo kada daro; nebus kada eina* ir pan. Matyt, tokie 3a. formos vartojimo atvejai rytinių aukštaičių tarmėse yra reliktiniai.

Ir dabar trečiasis asmuo veiksmožodžio asmenavimo sistemoj užima savitą vietą — jis turi visą eilę tik jam būdingų ypatybių¹. Apskritai imant, 3 a. forma yra daug dažniau vartojama, negu 1 ar 2 a. formos, kadangi ji gali būti taikoma ne tik gyviems, bet ir negyviems daiktams, ir, be to, kiekvienoje situacijoje prie vienintelių „aš“ ir „tu“ gali egzistuoti keli „jis“. Be to, veikėjas prie 3 a. formos dažniausiai yra explicite. Tokios 3 a. ypatybės gali sąlygoti palyginti ilgą formos patvarumą, o dėl to galėjo išlikti archaiška 3 a. forma baltų kalbose.

Taigi 3 a. funkcijas baltų kalbose gali eiti priešistorinis grynas kamienas. Panašių atvejų yra ir kitose indoeuropiečių kalbose. Visų pirma, slavų kalbose greta 3 a. formų su galūnėmis *-tb* ar *-tǔ* yra formų ir neturinčių šios galūnės, plg. s. sl. *može*, serb. *neće*, lenk. *niesie*, ček. *nese* ir kt. Tokia situacija slavų kalbose iš dalies primena situaciją prūsų kalboje, kur greta 3 a. formų be galūnės, plg. *polinka* „palieka“, *senrinka* „surenka“ ir kt., pasitaiko ir formų su elementu *-ts*, plg. *billāts* „kalbėjo, sprach“, *astits* „yra“ ir kt. Tik prūsų kalbos paminkluose formų su elementu *-ts* randame dar ne tiek daug ir, matyt, čia galūnės *-ts*, kuri gali būti formaliai identiška sl. *-tǔ*, plitimas buvo tik prasidėjęs. Prūsų kalba šiuo atveju galėtų užimti tarpinę padėtį tarp lietuvių ir latvių kalbų, vartojančių 3 a. formą be galūnės, ir slavų kalbų, turinčių 3 a. formą su galūne. Galimas daiktas, kad grynas kamienas yra išlikęs ir graikų vns. 3 a. *φέρει* tipo formoje, kur *-i* gali būti antrinės kilmės. Be to, hetitų kalba *hi*-asmenavime ir kai kurių veiksmožodžių mediopasyve taip pat neturi specifinės vns. 3a. formos fleksijos.

Veiksmožodžio 3 asmuo fleksijos neturi ir daugelyje neindoeuropiečių kalbų, sudarančių šiuo atžvilgiu tipologinę paralelę indoeuropiečių kalboms. Galima nurodyti kai kurias Kaukazo, finų-ugrų, indėnų, ketų ir kitas kalbas². Jeigu 1 ir 2 asmenų formos neindoeuropiečių kalbose neretai turi gana aiškias įvardinės kilmės galūnes, tai

¹ Apie jas žr. E. Benveniste, *Structure des relations de personne dans le verb*, BSL, XLIII, 1946; *La nature des pronoms*, „For Roman Jacobson“, The Hague, 1956; V. N. Toporov, *min. str.*, IJSLP, V, p. 51.

² Žr. E. Benveniste, *min. str.*, BSL, XLIII, 1946; A. H. Савченко, *min. str.*, LP, VIII, p. 45 ir t.

3 a. forma jokio įvardinio elemento neturi ir daugeliu atveju kilimo yra vardažodis. Indoeuropiečių kalbų atematinės asmenavimo formos irgi gali būti sudarytos iš vardažodinių kamienų ir įvardinių elementų¹.

Taigi baltų kalbų 3 a. forma gali būti senos ir visai kitokios, negu dabar, indoeuropiečių sakinio konstrukcijos liudininkas. Galima paminėti, kad aleutų kalboje visų skaičių trečiojo asmens neinkorporacinės formos sutampa su vardažodžio absoliutaus linksnio formomis ir iš jo yra kilusios².

Ta proga negalima neprisiminti ir to, kad lietuvių kalbos tarmėse iki šiol yra vartojami tokie sakiniai, kur predikatyvinę funkciją atlieką dalyviai su *-ta* nėra derinami su veiksmu nei gimine, nei skaičiumi, pgl. *ežià išversta, karvė pašérta, langai uždarýta* ir pan. Reikia manyti, kad toks predikatyvinę funkciją atliekančių vardažodžių nederinimas su veiksmu nei gimine, nei skaičiumi yra to indoeuropiečių laikotarpio atspindys, kai predikatyvine funkcija vartojami grynai vardažodžių kamienai nebuvo derinami su veiksmu. Vargu šis reiškinys yra atsiradęs vėliau, kaip manoma iki šiol³. Atrodo, kad reliktinis gali būti ir dalyvių formų *bėga, einą* vartojimas vyriškosios ir moteriškosios giminės daugiskaitos reikšme rytų aukštaičių tarmėse (pgl. *jie bėga, jos bėga*).

Tuo būdu baltų kalbų galūnių sistema yra daug paprastesnė, negu kitų indoeuropiečių kalbų veiksmažodžio galūnių sistema. Tas paprastumas iš dalies yra lemtas ypatingai archaiškų bruožų išlaikymo, iš vienos pusės, ir savitos baltų kalbų veiksmažodžio raidos, iš kitos. Nėra baltų kalbose antrinių galūnių, vartojamų kitose indoeuropiečių kalbose būtiesiems laikams ir optatyvui reikšti.

IŠ ESAMOJO LAIKO ISTORIJS

Atematiniai veiksmažodžiai

Lietuvių kalboje yra išlikusių palyginti nemaža atematinų veiksmažodžių. Nemaža jų dalis plačiai vartojama XVI – XVII a. lietuvių raštuose, o kai kurių jų 3 a. forma, kaip reliktinė, paplitusi ir dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse. Dar kiti jų lietuvių kalboje jau turi tematinę fleksiją, bet buvusį atematinį jų asmenavimą dar galima rekonstruoti.

¹ Žr. A. Vaillant, L'ergatif indoeuropéen, BSL, XXXVII, 1936; A. Vaillant, L'origine des présents thématiques en *e/o*, BSL, XXXIX, 1937.

² Žr. В. И. Иохельсон, Унаганский (алеутский) язык, „Языки и письменность народов Сибири“, III, Москва – Ленинград, p. 139.

³ Žr. E. Fraenkel, Baltoslavica, Göttingen, 1921, p. 37 (ir nurodytą literatūrą).

Atematinę esamojo laiko fleksiją, jos liekanas ar pėdsakus lietuvių kalboje yra išlaikę šie veiksmazodžiai: *būti* (*esmi, esi, esti; esme, este; esva, esta*), *duoti* (*duomi, duosi, duosti; duome, duoste; duova, duosta*), *dėti* (*demi, desi, dest(i); deme, deste*), *eiti* (*eimi, eisi, eit(i); eime, ei-ite, eiva*), *likti* (3 a. *liekti*), *miegoti* (*miegmi, miegsi, miegt*), *giedót.* (*giemi, giedmi; giest*), *ėsti* (*ėmi*), *gelbėti* (3 a. *gelbti*), *raudoti* (3 a. *ráusti*), *sergėti* (3 a. *sérgti*), *saugoti* (3 a. *saugti*), *skaudėti* (3 a. *skaūst*), *sėdėti* (3 a. *sėsti* „sėda“, *nusėst* nusiūgsta“, *pasėst* „valdo“), 3 a. *velti* „leidžia, linki, pageidauja“, *mėgti* (3 a. *mėgti*), *veizdėti* (vns. 1 a. *veizdmi*, plg. *vėimu* „ieškau“ (Dieveniškės), žr. И. Бальчиконис, LP V, 72–73), vns. 1 a. *pavyzdmi* „pavyzdžiu“, dgs. 2 a. *viste* WP „matote“, *merdėti* (vns. 1 a. *merdmi*), *kosėti* (3 a. *kósti*), *čiaudėti* (vns. 3 a. *čiausti*), *žydėti* (vns. 1 a. *žydmi*, 3 a. *susižysti* „apsidulkia“ (burokėliai su burokais), *alkti* (vns. 3 a. *alkti*), vns. 1 a. *pamemi* „Kulgnę Gesticulor(aris) ago mimum, niekabilauju“ SzD⁵ 122, vns. 1 a. *peikmi* „peikiu“, *skambėti* (vns. 3 a. *skambti*), *snigti* (3 a. *sniėgti*), *niežėti* (3 a. *niežti*), *peršėti* (3 a. *peřsti*), *neršti* (3 a. *neřsti*), *kniėtėti* (3 a. *kniėti* „kniečia, rūpi“), vns. 3 a. *kiñti* „kniečia, rūpi“ (plg. *kentėti*), *pleišėti* (3 a. *plėišti*), *kvepėti* (3 a. *kvepti*), vns. 3 a. *žosti* „žosta, taria, sako“ (plg. *žodis, žadėti*), vns. 3 a. *švinkti, švinsti* „švinksta, genda“, *barti* (3 a. *barti* BrP, DP, WP), *siausti* (3 a. *siausti*), *klaidėti* (3 a. *klai-iti* „klysta“), *kliedėti* (*kliemi*, 3 a. *kliest* „kieda“), *nertėti* (*nersti* „nertėja, pyksta, siaučia“), *trokšti* (3 a. *trokšti*), *kakti* (3a. *kakti, iškakti* „kanka“), *siekti* (1 a. *nusiekmi*, 3 a. *prysiekt* „prisiekia“), vns. 1 a. *juosmi* „juosiu“, *austi* (vns. 3 a. *austi* „audžia“), *žengti* (3 a. *žengti* „žengia“), vns. 1 a. *r(i)augmi* „riaugiu“, vns. 3 a. *velst* „valdo“, vns. 1 a. *spiaumi* „spiaunu“, vns. 1 a. *stovmi* „stoviu“, vns. 1 a. *leidmi* „leidžiu“, vns. 1 a. *lydmi* „lydžiu“, vns. 1 a. *žėbmi* „valgau“, vns. 1 a. *žėgmi* „žagsiu“, vns. 1 a. *blogmi* „blogėju, blogstu“, 3 a. *trepsti* „trepši“, vns. 1 a. *tenkmi* „tenku“, vns. 1 a. *girdmi* „girdžiu“, vns. 1 a. *spiegmi* „apspiečiu, apstoju“, vns. 1 a. *baigmi* „baigiu“, vns. 1 a. *degmi* „degu“, vns. 1 a. *nujėgmi* „ich vermag“ RŽ, vns. 1 a. *-smeigmi* „smeigiu“, vns. 1 a. *-dengmi* „dengiu“, vns. 1 a. *-kraumi* „kraunu“, vns. 3 a. *dergt* „dergia“, vns. 3 a. *ūžt* „ūžia“, (*už*)*mėsti* „(už)meta“, *pinti* „pina“, *raūst* „rausia“, (*sa*)*mált* „(su)mala“¹ (viso 73 veiksmazodžiai, be *griūmù* „griūvu“, *skimù* „skinu“, *tiñkma* „tinka“). Žinoma, ne visi

¹ Apie atematinius baltų veiksmazodžius žr. F. Specht, Zur Geschichte der Verbalklasse auf -ē-, KZ, LXII, 1935; A. Senn, Die athematischen Verba in Mikalojus Dauksza's Schriften, StB, IV, 1934–1935; A. Sabaliauskas, Atematiniai

šie veiksmažodžiai gali būti autentiški: vienas kitas gali būti nukaltas ir to meto rašytojo, plg., pvz., vns. 1 a. *stovmi*, kuris greičiausiai yra nukaltas, nusižiūrėjus į koki nors kitą atematinį veiksmažodį. Nustatyti, kuris anksčiau pateiktų atematinų veiksmažodžių buvo vartojamas tarmėse, o kuris yra nukaltas to ar kito autoriaus, dabar toli gražu ne visada įmanoma. Nėra lengva pasakyti taip pat, kurie tų veiksmažodžių yra paveldėti iš senesnių laikų ir kurie yra vėlesnių laikų padaras dėl to, kad latvių kalboje atematiniai veiksmažodžiai visai išnykę, o prūsų kalbos palikimas nepaprastai skurdus. Latvių kalboje terandami tik šie atematinio veiksmažodžių asmenavimo pėdsakai, plg. *esmu* „esu“, *iemu* „einu“, *ému* „valgau“, *duōmu* „duodu“, *paliect*, *niezt* „niežti“, **sēst* „sėdasi“, *atruomu* „atrandu“¹. Iš atematinų veiksmažodžių, matyt, yra išriedėję ir latvių kalbos tarmių *i*-kamieniai *raūžu* „verkiu“ (bendr. *raūdāt*), plg. liter. k. *raūdu*, ir *dziēžu* „giedu“ (bendr. *dziēdāt*), plg. liter. k. *dziēdu*. Dėl latvių kalbos *i*-kamienio *dziēžu* plg. liet. *gedime* WP (= *giedime*). Prūsų kalbos rašto paminkluose užfiksuotos tik tokios atematinės formos: vns. 1 a. *asmai* „esu“, 2 a. *assei*, *essei*, 3 a. *ast*; vns. 2 a. *ēisei* „einu“, 3 a. *ēit*; vns. 2 a. *dāse* „duodi“, 3 a. *dāst*; vns. 2 a. *waisei* „žinai“ (dgs. 1 a. *waidimai*, 2 a. *waiditi* – jau *i*-kamienės formos), plg. bendr. *waist*; gal būt, vns. 2 a. *etskīai* „du steigst auf“, dgs. 1 a. *etskīmai*, 3 a. *wīrst*. Skurdi, kartais dviprasmiška prūsų kalbos medžiaga maža teturi reikšmės, rekonstruojant senesnę baltų kalbų atematinų veiksmažodžių sluoksnį. Sprendžiant iš atematinų veiksmažodžių relikto latvių kalboje, senesnis šių veiksmažodžių sluoksnis lietuvių ir latvių kalbose galėjo būti identiškas. Latvių, kaip ir lietuvių kalboje, atematinę fleksiją turėjo ir tie veiksmažodžiai, kurie kitose indoeuropiečių kalbose nebuvo atematiniai (plg., pvz., liet. 3 a. *niežti* ir lat. *niezt*, liet. 3 a. *sēst* ir lat. **sēst* ir kt.). Tik veiksmažodis *rasti* lietuvių kalboje turi vien tematinę fleksiją, o latvių kalboje rodo atematinės fleksijos pėdsakų, bet latvių kalboje dėl ankstyvo *n* išnykimo šis veiksmažodis atematinę fleksiją galėjo išlaikyti ilgiau, negu lietuvių kalboje.

Nemaža anksčiau pateiktų veiksmažodžių dalis senuosiuose rašto paminkluose labai gerai išsaugojo atematinę fleksiją, plg. M. Dauk-

lietuvių kalbos veiksmažodžiai, „Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai“, Vilnius, 1957; Chr. Stang, Die athematischen Verba im Baltischen, Scando-Slavica, VIII, 1962.

¹ Žr. J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 704 (ir 307 išn.), 717. Dėl lat. *atruomu* žr. Chr. Stang, min. str., p. 165 ir t. Liet. *randu* yra tik tematinis.

šos „Postilės“ atematinis veiksmažodžius¹: vns. 1 a. *esmi* (130 k.), vns. 2 a. *esi* (120 k.), 3 a. *esti* (12 k.), *est* (kelis šimtus kartų), dgs. 1 a. *esme* (120 k.), 2 a. *este* (60 k.); vns. 1 a. *duomi* (25 k.), 2 a. *duosi* (1 k.), *duosti*, *duost* (160 k.), dgs. 1 a. *duome* (150 k.), dgs. 2 a. *duoste* (2 k.); vns. 1 a. *miegmi* (1 k.), vns. 2 a. *miegsi* (2 k.), 3 a. *miegt* (8 k.), dgs. 1 a. *miegme* (1 k.), dgs. 2 a. *miegste* (1 k.); vns. 1 a. *eimi* (20 k.), vns. 2 a. *eisi* (1 k.), 3 a. *eit* (220 k.); 3 a. *desti*, *dest* (90 k.); dgs. 1 a. *deme* (1 k.); 3 a. *ėst* „ėda“ (1 k.), dgs. 1 a. *ėme* (1 k.); vns. 1 a. *liekmi* (1 k.), 3 a. *liekti*, *liekt* (18 k.); 3 a. *sergt* (20 k.), vns. 1 a. *prasergmi* (1 k.), be to, dar plg. 3 a. *gelbt* (14 k.), *giest* (13 k.), *kliest* (8 k.), *nerst* (2 k.), *apraust* (2 k.), *skaust* (1 k.), *trokšti* (1 k.), *pakakti* (2 k.), *bart* (1 k.), *megti*, *megt* (2 k.). M Petkevičiaus katekizme atematinė fleksija taip pat labai gyva, plg. *esmi* (15 k.), 2 a. *esi* (36 k.), *esti*, *est* (131 k.), dgs. 1 a. *esme* (24 k.), *esmi* (3 k.), dgs. 2 a. *este* (4 k.); vns. 1 a. *duomi* (4 k.), 2 a. *duosi* (6 k.), 3 a. *duost*, *duosti* (25 k.); dgs. 1 a. *duome* (5 k.); 3 a. *eit*, *eiti* (12 k.), dgs. 1 a. *eime* (1 k.); vns. 2 a. *gelbsi* (1 k.), 3 a. *gelbsti*, *gelbt* (3 k.); 3 a. *desti* (7 k.), *giesti* (3 k.), *liekti* (1 k.), *miekt* (1 k.), *rausti* (1 k.), *serkti* (9 k.), *klaisti* (1 k.); vns. 2 a. *pameksi* (1 k.).

Panaši padėtis ir kituose XVI – XVII a. lietuvių raštuose. M. Daukšos raštuose daugumas atematinų veiksmažodžių tematinę fleksiją turi labai retai, plg. *esame* (1 k.), *pradedamės* (1 k.), *liekamės* (1 k.), *atliekame* (1 k.), *ne duodamės* (1 k.), *sergamės* „saugojamės“ (1 k.); dažniau, negu atematinės, čia vartojamos šios tematinės formos: *megia* (11 k.), *trokštu* (1 k.), *trokšta* (21 k.), *trokštame* (15 k.); *pakanka* (12 k.), *bara* (18 k.). Kituose paminkluose greta labai dažnai vartojamų atematinų formų pasitaiko tik tokios tematinės: 1) M. Petkevičiaus katekizme: *atduodam* (1 k.), *dedam* (1 k.), plg. dar permisyvą *teduod* (1 k.); 2) M. Mažvydo raštuose: dgs. 1 a. *giedam* (1 k.), dgs. 2 a. *giestat* (1 k.), vns. 1 a. *duodi* (1 k.); 3) B. Vileto raštuose: dgs. 2 a. *duodat* (1 k.); 4) J. Bretkūno raštuose: 3 a. *bar* (6 k.), dgs. 2 a. *duodat* (1 k.), *ėda* (dažnokas), *gieda* (dažnokas), 3 a. *gelba* (greta *gelbti*), *pakanka* (greta *pakakti*); 5) 1600 m. „Margaritoje Theologicoje“: dgs. 1 a. *atduodame* (1 k.), dgs. 2 a. *išsiduodate* (1 k.); 6) 1605 m. anoniminiame katekizme vartojamos tik atematinės atematinų veiksmažodžių formos ir pan. Atematinų veiksmažodžių tematinė fleksija dažniau pasitaiko S. Chilinskio raštuose ir K. Širvydo žodyne. S. Chilinskio „Naujajame Testamente“ tik vienas *esti* dar neturi tematinų formų, o visi kiti atematiniai veiksmažodžiai jau turi ir tematinę flek-

¹ Skliausteliuose pateiktas skaičius žymi apytikrį vartojimo atvejų skaičių.

siją, plg. *eimi, eit, eime* ir *einu, eini, eina, einame, einate; duomi, duosi, duost* ir *-duoda, -duodame; -liekmi, -liekt, -liekte* ir *-lieki, -liekate; -dest* ir *deda, -dedame; -miegt, -miegme* ir vns. 2 a. *miegi*, dgs. 2 a. *miegat; -sergt, -sergme* ir *-sergiate; -žengt* ir *žengiate; tegiest* ir *tegedžia, tegelbt*. Smarkokai paėjęs į priekį atematinės fleksijos nykimas ir S. Chilinskio „Senajame Testamente“. F. Špechto duomenimis, čia visai nesą atematinės vns. 2 a. formos ir atematinės daugiskaitos; vns. 1 ir 3 a. greta atematinės vartojama ir tematinė fleksija. K. Širvydo žodyne randame *liek(i)u, gelbiu, serg(i)u, kos(i)u, raudoiu, giedu, sčiaudau, išėdu* ir kt. 1653 m. reformatų raštuose greta atematinų formų neretai pasitaiko jau ir tematinės, nors ir ne taip dažnai, kaip S. Chilinskio raštuose. Dažnokai tematinės formos vartojamos ir D. Kleino raštuose.

Tuo būdu XVI – XVII a. lietuvių raštuose atematinė fleksija dar gana stipri, ir atematinų veiksmažodžių tematinės formos juose retos. Palyginti labai nuoseklus atematinų formų vartojimas vargu gali būti tų raštų autorių kalbos norminimo pastangų vaisius. Matyt, bent kai kuriose XVI a. lietuvių kalbos tarmėse atematinė fleksija dar buvo gana gyva, ir, gal būt, tik pradėjusi nykti. Žinoma, tai nereiškia, kad ir pats atematinų veiksmažodžių nykimo procesas buvo dar tik prasidėjęs. Jeigu, remiantis užfiksuota padėtimi senuosiuose raštuose, ir galima būtų kalbėti apie atematinės fleksijos nykimo pradžią XVI a. lietuvių kalbos tarmėse, tai tas dar nieko nepasako apie pačių atematinų veiksmažodžių padėtį. Atematinės fleksijos nykimo negalima visai sutapatinti su atematinų veiksmažodžių nykimu. Apie tai kalba ir kai kurios detalės. Visų pirma, kai kurie atematiniai veiksmažodžiai rašto paminkluose gali turėti tik tematinę fleksiją. Pavyzdžiui, tik tematinę fleksiją M. Daukšos, K. Širvydo, J. Bretkūno, 1653 m. reformatų raštuose turi anksčiau buvęs atematinis veiksmažodis *veizdėti*. Atematinės jo formos randamos tik D. Kleino raštuose ir Ruičio žodyne, plg. *veizdmi* (ir vns. 1 a. *vėimu*, 2 a. *vėimi* 3 a. *vėima* „ieško“ Dieveniškės). Tik tematinę fleksiją J. Bretkūno raštuose turi veiksmažodis *raudoti*. Veiksmažodžio *žengti* atematinės formos pasitaiko ik S. Chilinskio raštuose. Atematinė fleksija žodžio *velst* „valdo“ žinoma tik iš M. Daukšos katekizmo. J. Bretkūno raštuose, sprendžiant iš vns. 2 a. *veldi*, šis veiksmažodis turi jau tematinę fleksiją. Veiksmažodis *mėgti* (plg. 3 a. *mėgti* DP, MT, PK) daugelyje senųjų raštų turi tik tematinę fleksiją. Reta XVI a. raštuose atematinė fleksija veiksmažodžių *barti, -kakti* ir kt. Visa tai rodo, jog atematinų veiksmažo-

džių nykimas, jų perėjimas į tematinius siekia priešrašytinius laikus, ir jis prasidėjo anksčiau, negu pradėjo nykti atematinė fleksija. Kitaip sakant, atematiniai veiksmažodžiai galėjo pereiti į tematinius dar tuo metu, kai atematinė fleksija dar buvo gana stipri. Iš dalies tai rodo ir tas, kad nedaugelis baltų kalbų atematinė veiksmažodžių turi leksinius atitikmenis kitose indoeuropiečių kalbose, plg. liet. *esmi*, s. sl. *jesmь*, s. ind. *ásmi*, gr. εἰμί, het. *ešmi*; liet. *eimi*, s. ind. *emi*, s. gr. εἶμι; liet. *ėmi* „valgau“, s. sl. *jamь*, s. ind. *admi*, gr. ἔδμεναι, lot. *est*, het. *etmi*; liet. *duomi*, s. sl. *damь*, s. ind. *dadāmi*, gr. δίδωμι, liet. *demi*, s. ind. *dadhāmi*, gr. τιθημι; liet. *rau(d)mi*, s. ind. *ródimi*, liet. *pavelmi*, lot. *vult*; liet. *čiausti*, s. ind. *kṣauti*. Kai kurie s. indų kalbos atematiniai veiksmažodžiai lietuvių kalboje turi tematinius atitikmenis, plg. s. ind. *takmi* „teka“ ir liet. *teku*, s. ind. *yunājmi* ir liet. *jungiu*; s. ind. *yaumi* ir liet. *jauju* (plg. dar s. ind. *takmi* ir av. *tačaiti*). Visi kiti atematiniai lietuvių kalbos veiksmažodžiai aiškių atematinė atitikmenų kitose indoeuropiečių kalbose neturi, ir todėl juos linkstama laikyti naujadarais, atsiradusiais lietuvių kalbos dirvoje. Bet atematinė veiksmažodžių nykimas, nekalbant jau apie keltų, germanų, slavų kalbas, užfiksavusias tik vieną kitą atematinę veiksmažodį (dažniausiai *būti*, *duoti* ir kt.), pastebimas ir senojoje graikų, ir senojoje indų kalboje, kur atematinė veiksmažodžių klasė labai stipri (T. Barau paskaičiavimu, apie 130 šaknų¹), plg., pvz., s. ind. *bharati* „neša“ greta *bharti* ir kt. Galimas daiktas, kad kai kurie atematiniai veiksmažodžiai, išlikę atematiniais lietuvių kalboje, s. indų kalboje yra perėję į tematinius. Pagaliau galėjo to indoeuropiečių arealo, kuriam priklausė baltų kalbos, atematinė veiksmažodžių klasė skirtis nuo arealo, kuriam priklausė indų-iranėnų kalbos. Jeigu baltų kalbose atematiniai veiksmažodžiai ir yra pergyvenę ekspansijos periodą, tai jis galėjo būti tik tada, kai ir pati atematinė veiksmažodžių klasė buvo labai stipri.

Indų-iranėnų kalbose atematiniai veiksmažodžiai nesudaro kokios nors labiau apibrėžtos leksinės-semantinės grupės. Kaip parodė Chr. Stangas, didelė baltų kalbų atematinė veiksmažodžių dalis sudaro tam tikrą leksinę-semantinę grupę su intranzityvumo ar būsenos reikšme². Iš tikrųjų dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse išlikę atematinė veiksmažodžių 3 a. reliktai turi būsenos-intranzityvumo reikš-

¹ Žr. T. Burrow, *The Sanskrit Language*, London, 1954, p. 318.

² Žr. Chr. Stang, *Die athematischen Verba im Baltischen, Scando-Slavica*, VIII, 1962, p. 161–170.

mę, plg. *neršti* „neršia“, *kniėti* „kniečia“, *kósti*, *nižsti*, *gėlbsti*, *peřsti*, *plėišti* „pleišėja“, *ėsti*¹ „būva“, *čiausti* „čiaudi“, *řvinsti* „řvinksta (mėsa)“, *susiřzsti* „apsidulkia“, *snięgti* „sninga“, *nusėsti* „nuslūgsta, nusėda“. Ir apskritai imant, daugelis veiksmažodžių, užfiksuotų senuosiuose raštuose ar palikusių atematiškumo pėdsakų ar liekanų, yra būsenos ar intranzityviniai veiksmažodžiai. Atematinio asmenavimo žymių išlaikę veiksmažodžiai *alkti*, *blogti*, *degti*, *pakakti*, *likti*, *mėgti* (plg. jam tai *nepamėgo*), *snigti*, *sėsti*, 3 a. *řvinsti*, *tekti*, *trokřti*, 3 a. *žosti* „taria, sako“, 3 a. *neršti* savo reikšme yra artimi infiksiniams ir stakamieniams veiksmažodžiams. Beveik visi jie lietuvių kalbos tarmėse ir gali turėti infiksą arba kamieną *-sta*, plg. *alksta*, *blōgsta*, *deņga*, *pakaņka*, *liēnka*, *mėgsta*, *sniņga*, lat. dial. *sėstu*, *tenka*, *trōkřta*, *žosta*, *nerřta*. Intranzityviniai yra ir veiksmažodžiai 3 a. *esti*, *eiti*, *bėgti*, *siausti*, *jėgti*, 3 a. *kvepti* „kvepia“, *spiegti*, *spiauti*, vns. 1 a. *žėgmi* „žaksiu“, 3 a. *ūžti* „ūžia“, 3 a. *kniėti* „kniečia“, 3 a. *prisiekti* „prisiekia“. Kai kurių atematinų veiksmažodžių būsenos—intranzityvumo reikšmę dar labiau išryškina antrinė bendratis su priesagomis *-ėti* ar *-oti*, plg. *giedoti*, *miegoti*, *čiaudėti*, *gelbėti*, *klaidėti* „klaidžioti“, *kliedėti*, *kosėti*, *merdėti*, *skambėti*, *nertėti*, *niežėti*, *pamedėti* „pamėgdžioti“, *peikėti* „keikti“, *riaugėti*, *saugoti*, *sergėti*, *skaudėti*, *veizdėti*, *girdėti*, *juosėti*, *lydėti*, *pavydėti*, *peršėti*, *trepsėti*, *žebėti* „palengva valgyti“, *žydėti*. Taigi tranzityviniai yra tik šie atematiniai veiksmažodžiai: *dėti*, *duoti*, *barti*, *baigti*, *dengti*, *dergti*, *smeigti*, *krauti*. Bet veiksmažodis *barti* ir senuosiuose lietuvių paminkluose dažniau jau turi tematinę fleksiją, o *baigti* iš dalies yra artimas intranzityviniams, plg. dial. *baigstu*. Tranzityvinių veiksmažodžių *dengti*, *dergti*, *smeigti*, *krauti* atematinės formos labai retos ir, jeigu visos jos yra autentiškos, visos jos yra aiškiai reliktinės. Taigi iš visų atematinų tranzityvinių veiksmažodžių geriausiai atematinę fleksiją yra išlaikę *dėti*, *duoti* ir *ėsti*. Plati jų vartojimo sfera (su ja susijęs ir reikšmių gausumas) sąlygoja jų atematinės fleksijos gajumą, nepaisant netgi tranzityvinės jų reikšmės. Dėl tos pačios priežasties šie veiksmažodžiai išlaikę atematinę fleksiją ar jos liekanų net tose kalbose, kur atematiniai veiksmažodžiai yra visai išnykę, plg. s. sl. *damь* „duodu“, *jamь* „valgau“, s. v. a. *tōm*, *tuom* „darau“. Tai, matyt, lėmė ir kai kurių jų paradigmos netaisyklingumo išlikimą,

¹ Plg. įdomias Chr. Stango pastabas apie *esti* ir *yra* vartojimą, žr. Хр. С. Станг, Третье лицо глагола „быть“ в литовском и латышском языках. „Вопросы теории и истории языка“ (Сборник в честь проф. Б. Ларина), Ленинград, 1963, p. 285—289.

t.y. nedėsningo esamojo laiko formų su būtojo laiko formomis santykio išlikimą, plg. *dúodu* ir *daviaũ*, *dedũ* ir *dėjau*.

Kaip matyti, XVI-XVII a. atematiniai lietuvių kalbos veiksmažodžiai, išskyrus tik kai kuriuos, sudarė leksinę-semantinę grupę su būsenos ir intranzityvumo reikšme. Kyla klausimas, dėl kokių priežasčių ir kokiu keliu ši grupė galėjo susidaryti. Matyt, lemiamą vaidmenį čia suvaidino ta aplinkybė, kad atematinų veiksmažodžių 3 a. forma su galūne *-ti*, turinčia *-i*, labai priminė *i*-kamienius veiksmažodžius, turinčius taip pat 3 a. galūnę *-i* ir būsenos reikšmę, plg., pvz., *ėsti* ir *gũli*. Neatsitiktinis dalykas, matyt, yra tai, kad kai kurie atematiniai veiksmažodžiai yra įgiję ir priesagą *-ėti*, tokią pačią priesagą, kokią turi *i*-kamieniai veiksmažodžiai. Netgi atematinų veiksmažodžių 3 a. formos galūnė neretai galėjo būti laikoma *-i*, o ne *-ti*. Tai rodo kai kurių atematinų veiksmažodžių formos, pasitaikančios J. Bretkūno raštuose ir sudarytos pagal *i*-kamienų veiksmažodžių daugiskaitos modelį, plg. dgs. 2 a. *duostit(e)*, *destit(e)*, *destities*, *pasiliektit*, *susieitit*. Be to, plg. dar vns. 1 a. formas *čiaustmi* „čiaudžiu (APh, V, 49), *siaustmi* „siaučiu“, sudarytas 3 a. formos kamieno *čiaust-*, *siaust-* (plg. *čiausti*, *siausti*) pagrindu, plg. dar ir dgs. 1 a. *kostim*, 2 a. *kositit* (Dotėnai). Atematinės 3 a. formos reliktai dabartinėse tarmėse (*peršti*, *niežti* ir kt.) yra išlikę ir todėl, kad jų forma primena *i*-kamieno veiksmažodžių 3 a. (plg. dar naujai sudarytas bendratis *perštėti*, *niežtėti*). Matyt, atematinės 3 a. formos artimumas *i*-kamienų veiksmažodžių 3 a. formai ir lėmė ilgesnę egzistenciją tų atematinų veiksmažodžių, kurių reikšmė buvo tapatinga ar artima *i*-kamieniams veiksmažodžiams. Iš čia plaukia kita išvada, kad tie atematiniai veiksmažodžiai, kurie savo reikšme buvo tolimesni *i*-kamieniams, galėjo išnykti žymiai anksčiau, nepalikdami jokių atematiškumo pėdsakų senesiuose raštuose ar tarmėse. Matyt, viena iš atematinų veiksmažodžių nykimo priežasčių reikia laikyti jų ir *i*-kamienų veiksmažodžių 3 a. galūnės panašumą (plg. *-ti* ir *-i*), kuris suformavo atematinų veiksmažodžių leksinę-semantinę grupę, artimą *i*-kamieniams veiksmažodžiams, ir tuo pačiu stimulavo greitesnį atematinų veiksmažodžių, reikšme tolimesnių *i*-kamieniams veiksmažodžiams, perėjimą į tematinius. Tik keletas tranzityviųjų atematinų veiksmažodžių užtinkamų senesiuose lietuvių kalbos paminkluose, rodo jau toli nuėjusį atematinų veiksmažodžių nykimo procesą XVI-XVII a. Kadangi latvių kalboje irgi egzistavo *i*-kamieniai būsenos veiksmažodžiai ir čia randame atematinų veiksmažodžių, perėjusių į *i*-kamieną (plg. *raužu* „raudu“, *dziežu* „giedu“), reikia manyti, kad tos pačios aplinkybės suvaidino nemažą vaidmenį ir latvių kalboje.

Turint galvoje tai, kas anksčiau pasakyta, reikėtų laukti vėlesnio atematinųjų veiksmažodžių perėjimo į *i*-kaminają. Kai kurie jų ir yra perėję į *i*-kaminają, plg. *čiaudi, gélbi, kliédi, kósi, mérdi, riáuigi, véizdi* ir kt. Bet vis dėlto daug atematinųjų veiksmažodžių yra perėjusių į kitus kamienus. Tokį perėjimą į *i*-kamienus veiksmažodžius iš dalies galėjo trukdyti atematinės 3 a. formos trumpėjimas, labai dažnas senuosiuose raštuose ir, be abejo, vėlyvas reiškinys, dėl kurio atematinųjų veiksmažodžių dalis vėl galėjo atitrūkti nuo *i*-kamienų veiksmažodžių. Kai kurių senųjų raštų statistiniai duomenys rodo, jog atematinųjų veiksmažodžių 3 a. formos trumpėjimas buvo ypač smarkiai išplitęs. Štai apytikriai statistiniai trumpėjimo duomenys M. Daukšos „Postilėje“: *esti* (12 k.) ir *est* (kelis šimtus kartų); *duosti* (4 k.) ir *duost* (170 k.), *eiti* (nerasta) ir *eit* (200 k.), *desti* (2 k.) ir *dest* (80 k.), *miegti* (nerasta) ir *miegt* (8 k.), *liekti* (nerasta) ir *liekt* (8 k.) ir pan. Tuo tarpu tematinųjų *i*-kamienų veiksmažodžių 3 a. forma čia trumpinama žymiai mažiau, plg. *gali* (212 k.) ir *gal* (59 k.), *turi* (295 k.) ir *tur* (178 k.), *girdi* (37 k.) ir *gird'* (1 k.), *myli* (92 k.) ir *myl'* (20 k.). Panašus statistinis vaizdas ir M. Petkevičiaus katekizme, plg. *esti* (40 k.) ir *est* (91 k.), *duosti* (12 k.) ir *duost* (12 k.), *eiti* (6 k.) ir *eit* (7 k.), *desti* (3 k.) ir *dest* (4 k.), *serkti* (7 k.) ir *serkt* (2 k.), *giesti* (3 k.), *rausti* (1 k.), *miekt* (1 k.). Tematinųjų *i*-kamienų veiksmažodžių 3 a. formos trumpėjimas čia žymiai silpnesnis, plg. *gali* (20 k.) ir *gal* (4 k.), *guli* (16 k.) ir *gul* (11 k.), *myli* (6 k.) ir *myl* (1 k.), *turi* (65 k.) ir *tur* (11 k.), *veizdi* (3 k.) ir *veizd* (1 k.). S. Chilinskio „Naujajame Testamente“ sutrumpėjusios atematinės 3 a. formos, galima sakyti, tik ir tevartojamos: nesutrumpėjusi pavartota čia tik *esti* (2 k.), o visos kitos 3 a. formos tik sutrumpėjusios, plg. *est*, *eit*, *žengt*, *duost*, *liekt*, *ést* „ėda“, *gelbt*, *giest*, *dest*, *miegt*. Tuo tarpu sutrumpėjusių *i*-kamienų veiksmažodžių 3 a. formų čia labai reta, galima sakyti, jų beveik nėra. Pateiktoji medžiaga rodo, jog 3 a. formos trumpėjimas čia nėra vykęs dėl fonetinių priežasčių. Matyt, jis gali būti prasidėjęs, visų pirma, pagalbinio veiksmažodžio funkcijas atliekančiame veiksmažodyje *esti*, o iš jo paplitęs ir į kitus atematinius veiksmažodžius. Didesnis šio trumpėjimo paplitimas atematinuose veiksmažodžiuose paaiškinamas tam tikru atematinųjų veiksmažodžių mikrosistemos uždaru ir tuo, kad asmenų formų santykis čia buvo kitoks, negu *i*-kamienuose veiksmažodžiuose, plg. kad ir dgs. *esme*, *este*, *esti* ir *turi-me*, *turi-te*, *turi*. Šis atematinės 3 a. formos trumpėjimas tam tikru mastu irgi spartino atematinųjų veiksmažodžių nykimą, kadangi dėl jo 3 a. galūne tapo *-t*, neturinti kokios nors reikšmės, sudaranti anomaliją veiksmažodžio asmenų galūnių sistemoje.

Taigi dėl atematinės 3 a. formos trumpėjimo glaudesnis nemažos atematinų veiksmažodžių dalies ryšys su *i*-kamieniais veiksmažodžiais galėjo vėl nutrūkti.

Anksčiau buvo kalbėta apie tai, kad atematinės fleksijos nykimą būtina skirti nuo pačių atematinų veiksmažodžių nykimo dėl to, kad XVI-XVII a. lietuvių tarmėse atematinų veiksmažodžių nykimas jau galėjo būti paėjęs gerokai į priekį, o atematinė fleksija dar buvo gana stipri. Tačiau šiedu procesai yra ir glaudžiai susiję vienas su kitu. Juk silpnėjant, mažėjant skaičiumi atematinų veiksmažodžių klasei, negalėjo nesilpnėti ir atematinės fleksijos pozicijos. Atematinė fleksija, laikui bėgant, tapo anomalija, kadangi atematinės galūnės smarkiai skyrėsi nuo tematinių. Dėl to, kad atematinę vienaskaitos fleksiją sudarė dvi fonemės galūnės (*-mi*, *-si*, *-ti*), priešingai daugelio tematinių veiksmažodžių vienafonėms galūnėms (*-u*, *-i*, *-a* ar *-i*), atematinuose veiksmažodžiuose pasidarė galima skirtingų kamienų egzistencija (senoji kamieno ir galūnės riba tapo netvirta, ji galėjo kisti ir svyruoti), plg. vns. 1 a. *miegm-i*, 2 a. *miegs-i*, 3 a. *miegt-i*. Greta egzistavo ir dar vienas kamienas *mieg-*, kuris geriausiai ryškėjo daugiskaitoje, plg. dgs. 1 a. *mieg-me*, 2 a. *mieg-te*. Tuo būdu atematinų veiksmažodžių asmenavime susidarė savotiška padėtis, primenanti supletyvizmą, kuris, žinoma, neatitiko veiksmažodžių asmenavimo sistemos ir turėjo būti pašalintas. Tai galėjo būti padaryta, apibendrinant vieną iš kamienų, o tai ir reiškė atematinės fleksijos išnykimą. Dažniausiai apibendrintas buvo *miegt*-tipo kamienas, ir tai nėra atsitiktinis dalykas, kadangi jis buvo ir bendratis kamienas. Atrodo, kad, greičiausiai, atematinė fleksija nyko vns. 2 asmenyje¹. Atematinė šio asmens fleksija galėjo pradėti nykti anksčiausia, dar tuo metu, kai atematinė fleksija, apskritai imant, buvo tvirta. Taip galėjo atsitikti todėl, kad atematinė vns. 2 a. forma galėjo turėti balsį *-i*, tokį patį *-i*, kokį turėjo ir tematinė vns. 2 a. fleksija, plg. vns. a. 2 *mieg-s-i* ir *kal-i*. Lietuvių kalbos senuosiuose paminkluose ir tarmėse pasitaiko tokių dvejopų 3 a. formų: *sergti* ir *sergsti*, *mėgti* ir *mėgsti*, *siauti* ir *siausti*. Matyt, 3 a. formų *sergs-ti* tipo kamienas su *-s* yra kamienas, apibendrintas iš vns. 2 a. formos, plg. *sergs-i*. Šis kamienas su *-s* senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose pasitaiko net dgs. 2 a.: *miegs-te*, *atliekste*, *eiste*. Formos, kurių kamienas baigiasi priebalsiu *s*, matyt, radosi todėl, kad vns. 2 a. formoje galūne buvo pradėta laikyti *-i* (plg. *gelbs-i*), o kamieniu – likusi formos dalis (*gelbs-*), ir iš čia naujas veiksma-

¹ Plg. F. Specht, Zur Endung der 2. Pluralis im Litauischen, APH, II, 1931, p. 47 ir t.

žodžio kamienas išplito į kitus asmenis. Tačiau atematiniam asmenavime, kaip ir tematiniam, suvokiant vns. 2 a. galūne *-i*, buvo galima ją pridėti ir tiesiog prie daugiskaitos ir bendraties kamieno (*liek-*, *mieg-*). Skirti vns. 2 a. galūnę *-si* darėsi keblu dar ir todėl, kad elementas *-si* buvo diferencinis būsimąjo laiko vns. 2 a. požymis (plg. *eisi*). Susiformavus būsimajam laikui, kurio asmenavimas, be galūnių, buvo apibūdinamas ir priesaga *-s*, atematinė veiksmožodžių vns. 2 a. galūnė *-si* kontekstuose, kur jai reikėjo nedviprasmiškai atlikti esamojo laiko funkciją, darėsi nepatogi ir dėl to galėjo nykti greičiau, negu kitų asmenų galūnės.

Atematinuose veiksmožodžiuose galėjo būti apibendrinti ir kiti kamieniai. Lietuvių kalbos (ir latvių) tarmėse (dažniausiai žemaičių) pasitaiko kamieno su *-t* apibendrinimo atvejų, plg. vns. 1 a. *liektù*, *miegtù*, *giestu*, *skaustù*, *eitù*, *esčiù*, plg. dar. dgs. 2 a. *dostat* Mž (= *duostat*), 3 a. *nepasiduosta* Br ir lat. *ietu* „einu“. Gali būti apibendrintas ir vns. 1 a. formos kamienas su *m*⁻¹ (ypač pietrytinėse lietuvių tarmėse, plg. *dúoma*, *děma*, *giema* Adutiškis, *esmù* „esu“, *esmi* „esi“ Alunta, *miegmù* „miegu“ Dieveniškės, *ėmu* „ėdu“, *ráumu* „raudu“, *vėimu* „ieškau“ Dieveniškės, 3 a. *aĩma* (= *eima*) ArT 38, 44, 49, 73, plg. dar lat. dial. vns. 1 a. *esmu*, *duomu*, *ėmu*.

Sprendžiant iš atematinė veiksmožodžių, užfiksuotų senuosiuose paminkluose, nykimo rezultatų, atematiniai veiksmožodžiai, pereidami į tematinį asmenavimą, dažniausiai įgijo *a*-kamieną, plg. *dúoda*, *děda*, *eĩna*, *liėka*, *miėga*, *giėda*, *ėda*, *ráuda*, *skaũda*, *sėda*, *bāra* ir kt., rečiau *i*-, plg. *riáugi*, *vėizdi*, *mėrdi*, *kósi*, *kliėdi*, *čiáudi* ir kt., ar *-ia*-kamieną, plg. *siaũčia*, *ũzia*, *neřšia*, *kvėpia*, *áudžia*, *žeňgia* ir kt. Tokį įvairumą greičiausiai lėmė leksinė-gramatinė veiksmožodžio reikšmė. Lietuvių kalbos *a*-kamieniai veiksmožodžiai turi gana įvairias leksines-gramatines reikšmes ir, gal būt, ši aplinkybė lėmė didžiausią jų įsigalėjimą vietoj atematinė.

Akis atkreipia vėlyvas kai kurių buvusių atematinė veiksmožodžių šaknies išplėtimas priebalsiu *d*, plg. liet. vns. 1 a. *au(d)mi*, 3 a. *austi* ir s. ind. *o-tum* „austi“; liet. vns. 1 a. *giemi*, 3 a. *giesti* ir būs. l. 3 a. *pragies* Ch NT (5x), s. rus. *gajmu* „giedoti (gaidys)“, s. ind. *gāyati* „gieda“; liet. *mer(d)mi*, *mėrdėti* ir *miřti*, *merėti*, lat. *merēt*; liet. 3 a. *kliesti*, *klaisti* (bendr. *kliėdėti*, *klaidėti*) ir *klajóti* ir t.t. Kaip matyti, šaknies galo priebalsis *d* čia gali būti atsiradęs baltų kalbų dirvoje. Remiantis anksčiau pateiktais giminiškų kalbų pavyzdžiais, galima rekonstruoti tokią padė-

¹ Žr. dar N. van Wijk, A propos des présents du type *duoma*, StB, VI, 1936–1937, p. 95 ir t.

tį, kai greta atematinųjų 3 a. formų, be šaknies 'determinatyvo *d*, egzistavo jau ir atematinės formos su šaknies galo priebalsiu *d*, kuris prieš *t* turėjo virsti į *s*, plg. 3 a. **giėti* ir *giesti*, **auti* ir *austi* ir t.t. Tokia variacija labai primintų padėtį, užfiksuotą senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, kur vartojama 3 a. *gelbti* ir *gelbsti*, *sergti* ir *sergsti* ir kt. (kamienas su -*s* čia apibendrintas iš vns. 2 a.). Kaip žinoma, baltų kalbose dėl fonetikos raidos susiklostė morfonologinė priebalsių *t*, *d* ir *s* kaita, plg. *met-a* ir *mes-ti* (< **metti*), *ved-a* ir *ves-ti* (< **ved-ti*). Atsiradus kamienui su -*s* vns. 3 a., t.y. susiformavus *rausti* tipo 3 a. formai, šitas *s* galėjo būti suvoktas kaip priebalsio *d* morfonologinis variantas. Tai ypač nesunkiai galėjo įvykti todėl, kad kamienas su *d* egzistavo ne tik vns. 3 a., kur jo galo priebalsio morfonologinis variantas buvo *s*, bet ir vns. 1 a. ir 2 a. (kadangi *raumi* tipo vns. 1 a. galėjo būti suvoktas ir kaip *raud* + *mi* (*d* prieš *m* lietuvių kalboje išnykęs), *rausi* tipo vns. 2 a. galėjo būti suvoktas ir kaip *raud* + *si* (*d* prieš *s* taip pat išnykęs), *raume* tipo dgs. 1 a. – ir kaip *raud* + *me*. Schematiškai šią raidą galima pavaizduoti taip:

Vienaskaita

Daugiskaita

Kamienas	* <i>gei-</i> 1 a. * <i>geimi</i> „giedu“	1 a. * <i>geime</i>
	↓ 2 a. * <i>geisi</i> ≧ <i>gei-si</i> ir <i>geis-i</i>	2 a. * <i>geite</i> ≧ * <i>geiste</i>
	* <i>geid-</i> 3 a. * <i>geiti</i> ≧ <i>geisti</i>	

Vėliau kamieno variantas su *d* galėjo įsigalėti, o variantas be *d* – visai išnykti. Kodėl kamiengalio -*s* atematinųjų veiksmažodžių paradigmoje buvo suvoktas kaip morfonologinis variantas priebalsio *d*, o ne *t*, matyt, reikia aiškinti tuo, kad dauguma atematinųjų veiksmažodžių turėjo šaknies determinantą *d*, plg. *ėsti* < **ėdti*, *rausti* < **raudti*, *skausti* < **skaudti* ir kt.

Taigi kai kurių veiksmažodžių šaknies determinantas galėjo atsirasti atematinuose veiksmažodžiuose. Galima spėti, kad šaknies determinantas *d* anksčiau aprašytu keliu pasirodė ir veiksmažodžiuose *pląusti*, *pląudžia*, lat. *plaūst*, plg. liet. *plauti* ir *plūti*; *skleisti*, *skleidžia*, plg. *prasklieti*; *griąusti*, *griądžia*, plg. *griauti*; *gaūsti*, *gaudžia*, plg. *gauti* „kaukti“ ir kt.

Keletas neinfiksinių veiksmažodžių turi *e: i* kaitą: plg. *brėda*: *brido*, *skreñda* < **skrėda* (plg. *brenda* < *brėda*): *skrido*. Tos pačios šaknies ir reikšmės veiksmažodis, kaip liet. *skristi*, latvių kalboje neturi šaknies galo priebalsio *d*, plg. es. l. *skrienu* ar *skrieju*, būt. l. *skrēju*, bendr. *skriet*, kaip neturi jo jis ir lietuvių kalbos tarmėse, plg. liet. žem. *skrejù*,

skrėjaũ, skriėti ar skriejũ, skriejaũ, skriėti. Lietuvių kalbos tarmėse dar vartojamas ir tos pačios šaknies veiksmažodis *skriėsti, skriesti* „skristi ratu“. Šio veiksmažodžio šaknies galo priebalsis *d* galėjo irgi atsirasti anksčiau aprašytu keliu atematinio asmenavimo paradigmoje. Veiksmažodis *skrieti* galėjo turėti atematinį asmenavimą, plg.

es. l.		būt. l.		bendr.
vns. 1 a. * <i>skreimi</i>	dgs. 1 a.* <i>skreime</i>	vns. 1 a. * <i>skrijau</i>	* <i>skriti</i>	
2 a. * <i>skreisi</i>	2 a. * <i>skreite</i>	2 a. * <i>skrijai</i>		
3 a. * <i>skreiti</i>	3 a. * <i>skreiti</i>	3 a. * <i>skrijo</i> ir t.t.		

Dėl esamojo laiko šaknies su *ei*, o būtojo -su -i- plg. veiksm. *veju, vijo*. Vns. 2 a. formos pagrindu suvokus kamieną **skreis-*, galėjo rasti 3 a. forma **skreisti*. Suvokus *s* pastarojoje formoje morfonologiniu *d* ar *t* variantu ir nykstant atematiniam asmenavimui, galėjo atsirasti vns. 3 a. *skriėdžia* ar *skriėčia*, atitinkamai būtasis laikas *skriedžiaũ* ar *skriečiaũ* ir bendr. *skriėsti*. Dėl bendraties *skriesti* įtakos ir bendratis **skriti* galėjo būti perdirbta į *skristi*, o greta pastarosios būtasis laikas **skrijau* ir t.t. galėjo būti performuotas į *skridau, skridai*. Kitur atematinė esamojo laiko paradigma **skreimi* ir t.t., nykstant atematinei fleksijai, galėjo būti perdirbta į paradigmą *skreju, skreji, skreja; skrejam(e), skrejat(e)*, kuri kai kuriose lietuvių ir latvių tarmėse išliko ligi šiol ir tik būtasis laikas galėjo būti performuotas pagal veiksmažodžių, turinčių būtajame laike ilgąjį šaknies vokalizmą, būtajį laiką, plg. liet. dial. *skrėjaũ* ir lat. *skreju*. Kitose lietuvių kalbos tarmėse atsiradus anksčiau aprašytu keliu bendračiai *skristi* ir būtajam laikui *skridau*, galėjo ir esamasis laikas *skreju* būti performuotas į **skredu*, plg. *skrendũ*.

Vadinasi, atematinį veiksmažodžių klasę baltų kalbose anksčiau galėjo būti žymiai produktyvesnė, o jos nykimo pradžia turi siekti gana senus laikus.

Infiksiniai ir sta-kamieniai veiksmažodžiai

Infiksiniai ir *sta*-kamieniai veiksmažodžiai lietuvių ir latvių kalbose labai produktyvi veiksmažodžių klasė. Nė vienoje indoeuropiečių kalboje infikisas nevirto tokia produktyvia darybos priemone, kaip lietuvių. Šiuo metu infiksiniai ir *sta*-kamieniai veiksmažodžiai baltų kalbose beveik visi yra intranzityviniai. Kai kuriuos infiksinis baltų veiksmažodžius slavų kalbose atliepia veiksmažodžiai su priesaga *-nqti* (irgi turinčia nosinį priebalsį *n*), plg. sl. *lnq* (č. *lnu* „hänge an jm.“) < **lip-ne* ir liet.

limpù, s. ind. *limpati* „limpa“; sl. *-mòkną* (ček. *vymknouti se* „išslysti, išsprūsti“) < **muk-ne-* ir liet. *munkù*, lat. *mùku*, s. ind. *muñčati* „smunka“; sl. *mьgną* (lenk. *mgnę* „greitai judu“) ir liet. *mingù*; sl. *nikną* (s. sl. *vòzniknati* „atsirasti, pasirodyti“) ir liet. *i-ninkù*; sl. *gasną* (s. sl. *u-gasnati* „gesti“) ir liet. *gęsù*, *gèstù*. Daugumo tyrinėtojų nuomone, išlikę keli infiksiniai veiksmažodžiai slavų kalbose, plg. s. sl. *sędq*, *lęga*, *obřeřta*, *bądq*, yra vėlesni dariniai, o tai rodo, kad slavų kalbose anksčiau irgi galėjo būti išplitęs infiksinis darybos būdas. Vėliau, matyt, dėl to, kad dvigarsiai su *n* čia suvienbalsėjo, jų *n* išnyko, infiksas *n* neteko morfe-minės reikšmės ir buvo pakeistas priesaga *-nati*¹. Nosinis infiksas buvo vartojamas ir s. indų, lotynų kalbose, nors čia jis jau ir neturėjo vienos labiau apibrėžtos funkcijos. Jį turėjo ir hetitų kalba bei kitos indoeuropiečių kalbos². Gotų kalboje panašias intranzityvumo reiškinio funkcijas, kaip baltų kalbų infiksas, atliko priesaga *-nan*, plg. got. *auknan* „didėti“. Kai kurie infiksiniai baltų kalbų veiksmažodžiai turi tikslius atitikmenis s. indų, lotynų ar kitose kalbose, plg. liet. *skindù*, s. ind. *chinádmī*, lot. *scindo*; liet. *limpù*, s. ind. *limpati*; liet. *jūngiu* (infiksas *n* apibendrintas visoms formoms), lot. *iungo*, s. ind. *yunájmi*; liet. *mėžù*, *mįžù*, lot. *mingo*; liet. dial. 3 a. *linkt* „lieka“, pr. *polínka*, s. ind. *riñakti*, lot. *linquo* ir kt. Šie atitikmenys rodo labai senus infiksines darybos pradmenis, nors kai kurie minėtų infiksinių veiksmažodžių, galimas daiktas, yra ir atskirų kalbų savarankiškos raidos rezultatas.

Baltų kalboms būdinga tai, kad infiksas čia vartojamas net prieš sonantus *l*, *r*, *v*, *j*, o to nėra kitose indoeuropiečių kalbose. Lietuvių kalboje infiksas galėjo būti prieš šiuos šaknies galo priebalsius: *d* (*buñda*, lat. *bùdu*), *t* (*juñta*, lat. *jùtu*), *g* (*striñga*, lat. *striegu*), *k* (*teñka*, lat. *tieku*), *b* (*duñba*, lat. *dùbu*), *p* (*kluñpa*, lat. *klùpu*), *l* (*bąla*), *r* (*biūra*), *m* (*glūma*), *n* (*dūna* „tvinsta“), *v* (*džiūva*), *j* (*lįja*), *šk* (*tįška*), *sk* (*drýska*), *zg* (*blįzga*), *ž* (*kiųža*). Vadinas, šaknies galo priebalsiai lietuvių kalboje infiksines darybos neribojo. Infiksas *n* lietuvių kalboje yra išlikęs tik prieš sprogstamuosius priebalsius, prieš pučiamuosius jis išnykęs. Labai retai infikso pėdsakus turime prieš sonantus *m*, *n*. Greičiausiai čia yra pailgintas balsis, o ne išnykęs *n*, ir pailgintas jau po *n* išnykimo prieš pučiamuosius priebalsius, t.y. tuo metu, kai infikso funkcijas tam tikrais atvejais ėjo pailgintas esamojo laiko šaknies balsis (plg. dar *su-*

¹ Žr. A. Erhart, *Bemerkungen zum Nasalinflix im Slavischen*, „Sb. prace fil. fak. Brněnské University“, 1964, A. 12, Roč. XIII, Rada jazykovědná (A), p. 59 ir t.

² Plačiau pastaruoju metu žr. В. В. Иванов, *Общиневропейская, праславянская и анатолийская языковые системы*, Москва, 1965, p. 175.

šlama ir *šlamėti*). Taigi lietuvių kalbos intarpinių veiksmažodžių šaknies struktūra yra CVC, CVCC¹ ar CVS. Intarpinių veiksmažodžių šaknies balsis visada trumpas; daugumas jų turi silpną šaknies balsių kaitos laipsnį *i* ar *u*, nors yra gana daug ir turinčių šaknies balsius *e*, *a*. Absoliuti infiksinių veiksmažodžių dauguma visose formose išlaiko vieną ir tą patį šaknies balsį, išskyrus keletą veiksmažodžių, esamajame laike turinčių šaknies *e*, o kitur *-i*, plg. *brenda* (ir *brinda*) ir *brido*; *kreinta* (ir *kriinta*) ir *krito*; *skreinda* ir *skrido*; *dreimba* (ir *driimba*) ir *dribo*, plg. dar ryt. aukšt. *steinga* „stinga“ ir *stigo*, *šeimpa* „šimpa“ ir *šipo*, *leimpa* „limpa“ ir *lipo* ir kt. Intransityvinės formos *kreinta* ar *dreimba* galėjo susidaryti naujai greta tranzityviųjų *krečiù*, *drebiù*, turinčių *e* vokalizmą, ir santykiauti su būtojo laiko formomis, turinčiomis *i* vokalizmą, panašiai kaip *telpa* : *tilpo* ir kt. Pagal jų modelį galėjo būti sukurtos ir kitos infiksinės esamojo laiko formos, turinčios *e* vokalizmą. Naujai įgiję infiksą yra ir veiksmažodžiai *brinda*, *brido*, *bristi*, plg. dial. *brėda*; *skreinda*, *skrido*, *skristi*, plg. **skreda* (*skradžioti*, *skrad-nùs*) ir kt. Infiksinės esamojo laiko formos visada turi cirkumflekcinę priegaidę, nepaisant to, kokią priegaidę turi bendratis, plg. *kyla*, bet *kilti* ir pan. Akūtinę priegaidę galėjo vėliau įgyti veiksmažodžiai, kažkada buvę infiksiniai, kurių infiksas buvo apibendrintas visam veiksmažodžiui, ir dėl to jie išėjo iš infiksinių veiksmažodžių sistemos. Akūtinė tokių veiksmažodžių priegaidę galėjo atsirasti analogiškai pagal kitų tos pačios šaknies žodžių priegaidę, plg., pvz., *junksta*, *junko*, *junkti*; *jungia*, *jungė*, *jungti* ir *jaugti*, *jaukti* „maišyti, dėti“, plg. dar *junkyti* ir *jungas*. Būtajame laike infiksiniai veiksmažodžiai visada turi *ā*-kamina. Išimtį sudaro tie reti veiksmažodžiai, kurie neseniai pasidarė infiksinais, plg. *dyla* ir būt. 1. *dilė* ir *dilo*; *bruika* ir būt. 1. *brukė* ir *bruko* ir kt.

Lygiai tokią pačią intrazityvumo-inchoatyvumo reiškimo funkciją, kaip ir infiksas, baltų kalbose atliko kamienas (priesaga) *-sta*. Tais atvejais, kai dėl fonologinių kalbos formų intrazityvumo nebuvo galima reikšti infiksu, lietuvių aukštaičių tarmėse buvo vartojama kamienas *-sta*. Tokių veiksmažodžių šaknies struktūra dažniausiai yra CVC ar CVSC. Jų šaknis gali turėti ilgus balsius ar neišskaidomus dvigarsius *ul* (*stulbsta*), *ur* (*šiuřpsta*), *um* (*kuřpsta*), *un* (*druņgsta*), *il* (*silpsta*) ir (*siřpsta*), *im* (*kliņpsta*), *in* (*briņksta*), *al* (*alpsta*), *ar* (*tařpsta*), *am* (*paņpsta*), *an* (*brangsta*), *el* (*gelsta*), *er* (*neřsta*), *em* (*keņpsta*), *en* (*meņksta*), *ū* (*plūsta*), *y* (*krųpsta*), *o* (*lōbsta*), *ė* (*drėgsta*), *au* (*raūsta*), *uo* (*juōsta*), *ui* (*puiksta*), *ai* (*raibsta*), *ie* (*palięgsta*), *ei* (*leipsta*). Kamina

¹ Čia ir kitur C žymi priebalsį, o S – sonantą.

-*sta* turi taip pat veiksmažodžiai su šaknies dvigarsiais *im, in, um, un; em, en, am, an*, kurie būtajame laike gali būti išskaidomi, plg. *kims-ta – kì-mo, tìns-ta – tì-no; témsta – tē-mo* ir pan. Į pastarųjų veiksmažodžių šaknį infiksas prieš *m* ar *n* taip pat sunkiai galėjo būti įterptas, dėl to čia irgi vartojamas kamienas *-sta*. Pati veiksmažodžio šaknis gali baigtis priebalsiais *b (stulbsta), k (dūlksta), s (dulsta), ž (tulžta – tulžo), p (puřpsta), d (skuřsta – skuřdo), t (kuřsta – kuřto), g (žliuřgsta – žliuřgo), m (širmsta – širmo), š (miřšta – miřšo), z (iřzti – iřzo), šk (bárkšta – bárško), zd (bařsta – bařzdo „apauga barzda“), l (pagailsta, kvaĩlsta), v (baĩvsta)*. Kamieno *-sta* pradinis priebalsis, susitikdamas su šaknies galo priebalsiais *d, t, s, z, zd*, visada duoda vieną *s*, plg. *skurd + sta > skuřsta, virt + sta > viřsta, duls + sta > dulsta, irz + sta > iřsta* (rašoma *irzta*) ir t.t., o šaknies galo priebalsiai *š, ž* ir kamieno *-sta* pradinis priebalsis *s* visada duoda *š*, plg. *miřš + sta > miřšta, tulž + sta > tulžta* (rašoma *tulžta*).

sta-kamieniai veiksmažodžiai būtajame laike visada turi taip pat kamiengalį *-ā*, išskyrus *gimsta, gimė* ir *miršta, mirė*. Tačiau veiksmažodis *gimsta* kamieną *-sta* gavo neseniai, plg. *gēma : gimė*, o *ē*-kamienė būtojo laiko forma *mirė*, matyt, atsirado tada, kai būtojo laiko *ē*-kamienas nustojo buvęs tranzityvumo rodikliu.

Nemaža intarpinių ir *sta*-kamienių veiksmažodžių lietuvių kalboje buvo padaryta labai vėlai iš daiktavardžių ar būdvardžių, plg. *-bàsti, -bañda (: bādas), plàsti, plañta (: platùs), mąžti, mąžta (: mąžas), nušàpti, -šam̃pa (: šāpas), šàšti, šąšta (: šāšas)* ir kt.¹

Krinta į akis ypač įdomus reiškiny. Intransityvusis veiksmažodis, turįs infiksą ar kamieną *-sta*, dažnai turi silpnąjį šaknies balsių kaitos laipsnį ir greta vartojamą atitinkamą tranzityvųjį veiksmažodį su normaliuoju balsių kaitos laipsniu. Akūtinės šaknies veiksmažodžiuose paprastai kaitaliojasi: *y : ie, éi; ū : áu; él, ér, ém, én : il, ir, im, in*, o cirkumflekcinės šaknies veiksmažodžiuose *i* ar *y*: *iē, eĩ; u : aũ; eĹ, eř, eĩ, eñ : iĹ, iř, iĩ*.

Akūtinės šaknies pavyzdžiai:

y : ie, éi : dýgti, -sta, -o (: díegt, -ia), plg. lat. *dígt, -stu, -a (: diégt, -dzu)*; *rýkšti, -šta, -o (: réikšti), lýti, lýja, lijo (: liėti)*, plg. lat. *lít, lístu, líju (: liét, leju, lēju)*; *rýti, rýja, rijo (: rieti, -ja)*, plg. lat. *rít, riju* ar *řinu, řiju (: riét, reju, réju)* ir kt.

ũ : áu : bliũti, bliũva, bliũvo (: bliáuti, -ja), plg. lat. *bĹáut)*; *džiũti, džiũva, džiũvo (: džiáuti, -ja)*, plg. lat. *žũt, -stu, žuvu (: žaũt, žaũju ir žaũnu,*

¹ Žr. E. Hofmann, Die baltischen Verba mit Nasalinfix, ZfsIph, XXV, 1956.

žāvu); *griūti, griūva, griūvo* (: *griūti, -ja*), plg. lat. *grūt, grūstu, gruvu* (: *graūt², graūju, grāvu*); *kliūti, kliūva, kliūvo* (*kliūti, -ja*), plg. lat. *kļūt* ar *kļūt* (: *kļaut, kļauju, kļāvu*); *lūžti, lūžta, lūžo* (: *lāužti, -ia*), plg. lat. *lūzt, lūstu, lūzu* (: *lauzt, -zu, -zu*) ir kt.

il, ir, im, in: *él, ér, ém, én*: *kilti, kyla, kilo* (: *kélti*), plg. lat. *cilt, cilstu, cilu* (: *célt, ceļu, cēlu*); *skilti, skyla, skilo* (: *skélti*, plg. lat. *škelti*); *žilti, žyla, žilo* (: *žélti*), plg. lat. *zilt, zilstu, zilu* (: *zélt, zeļu, zēlu*); *nirti, nīra, niro* (: *nérti, -ia*), plg. lat. *niřt, nirstu, niru* (: *neřt, neřu, nēru*); *tvirti, tvīra, tviro* (: *tvérti*, plg. lat. *tveřt*); (*ap*)*girti, -girsta, -giro* (: *gérti*, plg. lat. *dzeřt*); (*pra*)*-virtti, -vīra, -viro* (: *vérti*, plg. lat. *veřt*); (*pra*)*vimti, -vimsta, -vimo* (: *vémti*, plg. lat. *veřt*); *-žvingti, -žvingsta, -žvingo* (: *žvéngti*), *ingti -ingsta, -ingo* (: *éngti*) ir kt.

Cirkumfлектinės šaknies pavyzdžiai:

i ar *ỹ*: *iē, ei*: *mišti, mýšta, mišo* (: *miēšti*), plg. lat. (*zi-, za-*)*mist, -mistu, -misu*; *tikti, tiňka, tiko* (: *teikti, teigti*), plg. lat. *tikt, tiku, tiku* (: *tèikt*), *krỹpti, krỹpsta, krỹpo* (: *kreipti*); *vỹkti, vỹksta, vỹko* (: *veikti*); *-gribti, -grimba, -gribo* (: *griēbti*), *-žimba, -žibo, -žibti* (: *žiēbti*) ir kt.

u: *aũ*: *jũsti, juňta, jũto* (: *jaũsti*), plg. lat. *just, jũtu, jutu* (: *jàust*); *siũsti, siuňta, siũto* (: *siaũsti*), plg. lat. *šust, šũtu, šutu* (: *šàust*); *brũkti, bruňka, brũko* (: *braũkti*), plg. lat. *brukt, brũku, bruku* (: *bràukt*); *jũkti, juňka, jũko* (: *jaũkti*), plg. lat. *jukt, jũku* ir *jukstu, juku* (: *jàukt*) ir kt.

il, iř, iň, iň: *eł, eř, eň, eň*: *dilbti, dilbsta, dilbo* (: *dełbti*); *stilbti, stilbsta, stilbo* (: *stelbti*); *-žiřgsta, -žiřgo, -ti* (: *žeřgti*); *miřksta, miřko, miřkti* (: *meřkti*), plg. lat. *miřkt, -stu, -u* (: *mèřkt, mèrcu, mèrcu*); *-viřkti, viřksta, viřko* (: *veřkti*); *tiňpti, tiňpsta, tiňpo* (: *teňpti*); *liňkti, liňksta, liňko* (: *leňkti*), plg. lat. *likt, likstu, liku* (*liekt, -cu*); *tviňksta, tviňko, tviňkt* (: *tveňkti*), *grĩžti, grĩžta, grĩžo* (: *grėžti*) ir kt.

Pasitaiko keletas silpnojo balsių kaitos laipsnio veiksmažodžių, turinčių skirtingą šaknies priegaidę nuo atitinkamų normalaus laipsnio tranzityviųjų veiksmažodžių, plg. *svirti* ir *sveřti* (plg. lat. *svėrt*), *birti* ir *beřti* (plg. lat. *biřt* ir *beřt*), *rimti* ir *reňti* (plg. lat. *riřt* ir *reňties*), *limti* ir *leňti* (plg. lat. *liřt* ir *leňt*), *žirti* ir *žeřti*. Lietuvių kalbos tarmėse minėtų silpnojo laipsnio šaknies veiksmažodžių priegaidė gali įvairuoti: vienur jie turi akūtinę (*birti, rimti*), kitur – cirkumfлектinę priegaidę (*biřti, riňti*). Gali įvairuoti ir normaliojo laipsnio šaknies priegaidė: vienur – cirkumfлектinė (*sveřti, beřti, leňti*) kitur – akūtinė (*svėrti, bėrti, lémti*). Kaip rodo atitinkamų latvių kalbos veiksmažodžių šaknies priegaidė, senesne normalaus laipsnio šaknies veiksmažodžių priegaidė reikia laikyti cirkumfлектinę (lat. *beřt* atsirado pagal *biřt* modelį). Mątyt, atitinkamai turi būti senesnė ir nagrinėjamų silpnojo laipsnio veiksmažodžių

cirkumflektinė priegaidė. Akūtinė pastarųjų veiksmažodžių priegaidė yra antrinė; ji, matyt, atsirado pagal modelį *skýla : skilti, kýla : kilti* ir kt. Kadangi daugumo veiksmažodžių, kurių silpnojo balsių kaitos laipsnio šaknis baigėsi sonoriniais priebalsiais, bendratis turėjo akūtinę priegaidę, o esamojo ir būtojo laiko formų šaknies vokalizmas ir veiksmažodžių, turinčių akūtinę, ir veiksmažodžių, turinčių cirkumflektinę šaknies priegaidę, buvo vienodas, plg. *biřti : býra : biro* ir *nirti : nřra : niro*, tai cirkumflektinė bendratis priegaidė lengvai galėjo būti pakeista į akūtinę. Dėl šios priežasties, matyt, ir veiksmažodžiai *řilti, řýla, řilo* lat. *řilt, řilstu, řilu*; *řvilti* įgijo akūtinę šaknies priegaidę vietoj senesnės cirkumflektinės, plg. buvusį dalyvį liet. *řiltas* ir lat. *řilts*, liet. dial. *řvilti* (Kretinga). Atskirais atvejais šaknies priegaidė galėjo pakisti ir dėl kitų tos pačios šaknies veiksmažodinių vedinių priegaidės įtakos. Pvz., akūtinė priegaidė (*pra*)-*virkssta* greta cirkumflektinės (*pra*)-*viřkssta* galėjo atsirasti dėl kauzatyvo *virkdyti* šaknies priegaidės įtakos ir pan.

Kartais veiksmažodžiai, turį silpnojo balsių kaitos laipsnio šaknį, esamajame laike įgyja *ia*-kameną ir tampa tranzityviniais, plg. *skiliu, skýliu, skilti* „skelti ugnį“ ir lat. *řkiřu, řkřilu, řkřilt*; *giliu, gýliu, gilti* „gelti“; *iriu, ýriau, irti* (plg. *irstu, iraũ, irti* „priplaukti valčiai“); *apvilti, apvylė, àpvilia; ingti, ingia, ingė* „engti“; dial. būt. l. *iřsviliaũ* ir kt.

Žemaičių tarmėje, kur aukštaičių dvigarsius *en, an* atliepia dvigarsiai *ėn, ɔn*, kai kurie infiksiniai veiksmažodžiai ir turi vietoje *an* dvigarsį *ɔn*, plg. *rõnd* „randa“, *rãdo, rãsti; pãprõnt* „papranta“, *prãto, -prãsti; suřlõmp* „suřlampa“, *-řlãpo, -řlãpti* ir kt. Bet gana dažnai čia infiksiniai veiksmažodžiai turi dvigarsius *an, en*, plg. *àpjañk* „apjanka“, *suskañt* „suskanta“, *trãnk* „trañka“; *breñd* „brenda“, *sugleñb* „suglemba“ ir pan. Panašus reiškinys randamas ir rytinių aukštaičių bei dzūkų tarmėse, kur dvigarsius *en, an* atliepia *in, un*. Ir čia infiksiniuose veiksmažodžiuose dažniausiai turime *en, an*, plg. *breñda, dreñba, geñda, gleñba, keñba* „kimba“, *keñpa, kreñta, señka, leñpa* „limpa“, *skreñda, smeñga, šeñpa* „řimpa“, *teñka, žleñba* ir kt. Daug rečiau šiose tarmėse vietoj *en, an* infiksinėse formose pasitaiko *in, un*, plg. *pruñta* (Kupiškis, Svėdasai), *bũla* (Tverečius, Kaniava, Lauksodis, Pušalotas, Rozalimas ir kt.), *sũla* (Simnas), *řũla* (Debeikiai, Kaniava, Simnas, Dusetos ir kt.), plg. dar K. Širvydo žodyno *rundu, supruntu, řlumpu, řũlu* ir kt. Matyt, daugumas intarpinių lyčių iš veiksmažodžių, turinčių normalaus balsių kaitos laipsnio šaknį, susidarė jau po dvigarsių *en, an* pakitimo rytinių aukštaičių ir žemaičių tarmėse. Kai kurių jų

naujumą aiškiai rodo tai, jog vienose tarmėse jie turi infiksą, kitose – jo neturi, plg. *sukleŋga*, *-klėgo*, *-klėgti* ir *sù-klega*, *-klėgo*, *-klėgti*; *smeŋga* ir *smėga*; *seŋka* ir *sėka* (puodas); *seŋkas* ir *sėkas*, *sušneŋka* ir *sùšneka*, *keŋpa* ir *kėpa* ir kt. Taigi reikia manyti, kad daugelis infiksinių veiksmažodžių yra susiformavę vėlai, jau po dvigarsių su nosiniais priebalsiais *m*, *n* pakitimo atskirose lietuvių kalbos tarmėse. Tiesa, kai kurie lietuvių normalaus laipsnio šaknies veiksmažodžiai turi atitinkamus infiksinius ir latvių kalboje, plg. lat. *ruod*, *rada*, *rast* ir liet. *raŋda*; lat. *pruotu*, *prata*, *prast* ir liet. *pranta*; lat. *rùoku*, *raku*, *rakt* „kasti“ ir liet. *raŋka*; lat. *tùopu*, *tapu*, *tapt* ir liet. *taŋpa*, lat. *giedu*, *gīdu*, *gīst* (perdirbtas pagal *lieku*, *liku*, *likt*) ir liet. *geŋda* ir kt. Bet net ir tokie veiksmažodžiai infiksą gali būti gavę savarankiškai, atskirai lietuvių ir atskirai latvių kalboje, netgi savarankiškai atskirose šių kalbų tarmėse, plg., pvz., lat. *izsieik* „išsenka“ ir liet. *seŋka* ir *sėka*, lat. *briedu* „brendu“ ir liet. *breŋda* ir *brėda*, lat. *lùoku* (**lanku*), *laku*, *lakt* ir liet. *lāka*, *lākė*, *lākti*. Kadangi nemaža infiksinių veiksmažodžių, turinčių normalųjį šaknies balsių kaitos laipsnį, galėjo atsirasti gana vėlai, net ir po dvigarsių *en*, *an* ar *em*, *am* pakitimo atskirose lietuvių kalbos tarmėse, tai ir kai kurių anksčiau infiksą įgijusių su normaliuoju šaknies balsių kaitos laipsniu veiksmažodžių šaknies vokalizmas vėliau galėjo būti išlygintas pagal vėliau atsiradusį darybos modelį.

Kad infiksas anksčiau buvo susijęs tik su silpnojo balsių kaitos laipsnio šaknimi, rodo ir tai, jog greta normalaus laipsnio šaknies *e* tranzityviųjų veiksmažodžių lietuvių kalboje (labai retai latvių kalboje) atsirado intranzityvūs su silpnojo laipsnio šaknimi *i*, nepaisant net balsių kaitos dėsnų, plg. balsių *i*: *e* kaitą šiuose veiksmažodžiuose: *driŋba*, *dribo*, *dribti*: *drebiù*, *drėbė*, *drėbti*; *drỹska*, *drisko*, *driksti* (plg. lat. *driska* „atplaiša“ ir liet. *driskà*): *drėskia*, *drėskė*, *drėksti*; (ati)-*drižta*, *-drižo*, *-drižti* „Widerwillen füllen“: *išdrežėti* (*išdreža*) „widerwillig und spärlich her(aus)geben“, (*pa*)-*dviksta*, *-dviko*, *-dvikti* „pradėti dvokti“ : *dvėkiuos*, *dvėktis* „atsikvėpti“; *dvỹsta* (*dviŋsa*), *dvīso*, *dvīsti* („pradėti dvokti“): *dvėsia*, *dvėšė*, *dvėsti* (lat. *dvēst*); *glỹžta*, *gližo*, *gližti* „trauktis į darbą“: *glėžta*, *glėžo*, *glėžti*; *grỹsta* (*griŋsa*), *grīso*, *grīsti* „įkryrėti“: *grėsia*, *grėšė*, *grėsti*; *kiŋba*, *kībo*, *kībti*: *keŋba*, *kėbo*, *kėbti* „kabintis“; *kiŋda*, *kīdo*, *kīsti* „zerreißen werden, zererschleiben“: *kedėnti*; *kiŋta*, *kīto*, *kīsti* „sich etwas vornehmen“: *pakėšta*, *-kėto*, *-kėsti* „t.p.“; *kliŋgžda*, *kligždo*, *kligžti* „tapti netvirtam“: *kleŋgžda*, *klėgždo*, *klėgžti* „t.p.“; *kriŋta*, *krito*, *kristi*: *krėčia*, *krėtė*, *krėsti*, plg. lat. *kritu*, *kritu*, *krist*: *krešu*, *krētu*, *krėst*; *kviŋpa*, *kvīpo*,

kvipti „pradėti kvepėti: *kvepiù, kvėpė, kvėpti; atmintù, -mìto, -mìsti* „atšipti (dantis)“: *mėta, mėtė, mėsti* (plg. *dantys atsimetė* „dantys atšipo“), plg. lat. *mist* „aufhören, ablassen“ ir *mest; mýzga, mizgo, migzti*: *mėzga, mėzge, mėgzti; plīnta, plīto, plīsti*: *plėčia, plėtė, plėsti; plýšta, plýšo, plýšti*: *plėšia, plėšė, plėšti*, plg. lat. *plīstu, plīsu, plīst* („plyšti“): *plėšu, plėšu, plėst* „plėšti“; *rýzga, rizgo, rigzti*: *rėzga, rėzge, rėgzti; surińka, -riko, -rikti*: *rėkia, rėkė, rėkti; paslińpa, -sliþo, -sliþti* „dingti nepastebimai“ (plg. *slypėti*): *slėpia, slėpė, slėpti; pašlińka, -šliko, -šlikti* „(hervor) spritzen“: *šlėkia, šlėkė, šlėkti* „taškyti“, plg. lat. *slacīt, „t.p.“; týška, tiško, tikšti*: *tėškia, tėškė, tėkšti; týžta (tińža), tižo, tižti*: *tėžta, tėžo, tėžti; trińka, triko, trikti*: *trėkia, trėkė, trėkti; tryška, triško, trikšti*: *trėškia, trėškė, trėkšti; vińpa, vipo, vipti* „nu-kristi apatinei lūpai“: *vėpia, vėpė, vėpti* „nuleisti apatinę lūpą“; *žlińba, žlibo, žlibti* „tapti aklam“: *žlėbia, žlėbė, žlėbti* „silpnam tapti (plg. *žlėbia, žlėbė, žlėbti* „schwach sehen können“)¹.

Kai kuriais atvejais, išnykus priebalsiui *n*, buvę infiksiniai veiksmažodžiai perėjo į *sta*-kamienius, plg. *trýkšta, trýško, trýkšti* (: *trėkšti*); *plýšta, plýšo plýšti* (: *plėšti*); *parýžta, -rýžo, -rýžti* (: *rėžti*) ir kt. Jie turėtų turėti cirkumflekcinę šaknies priegaidę (plg. infiksinią *tryška*), bet, matyt, cirkumfleksas čia virto akūtu dėl atitinkamų tranzityviųjų veiksmažodžių šaknies priegaidės įtakos.

Balsių kaita *e*: *i* darosi suprantama tik tuo atveju, jeigu visi *i* eilės dariniai yra atsiradę tada, kai infiksas nebuvo įmanomas normalaus laipsnio veiksmažodžio šaknyje. Tuo metu, kai infiksas tebuvo susijęs tik su silpnojo laipsnio šaknies veiksmažodžiais, infiksinių intransityvinių veiksmažodžių kūrimas greta tranzityvinių sukėlė net šią nedėsningą balsių kaitą. Vėliau, kai infiksas buvo galimas ir normalaus laipsnio šaknyse, greta normalaus laipsnio tranzityvinio veiksmažodžio galėjo būti sukurtas naujas intransityvinis taip pat su normaliuoju šaknies balsių kaitos laipsniu, plg. naują *dreńba* (greta *drebiù*) ir senesnę *drińba*; naują *kreńta* (greta *krečiù*) ir senesnę *krińta* ir kt. Dėl panašių priežasčių galėjo rasti ir *breńda* ar *brėda, brido, bristi*. Šis veiksmažodis gali būti ir tranzityvus, plg. purvynėlį *brendù, bristi* kelią, *atbristi* ežią, *išbrido* nagines, *brėda* žuvį, *brėda* upę². Galima spėti, kad anksčiau galėjo egzistuoti tranzityvusis *e* laipsnio šaknies veiksmažodis **brėda, brėdo, brėsti* ir greta jo intransityvusis *i* laipsnio *brĩnda*,

¹ Plg. P. Arumaa, Von der Eigenart des Ablauts und der Diathese im Baltischen, ZfsIPh, XXVI, p. 143 ir t.

² Ypač gausu tranzityvaus jo vartojimo liaudies dainose.

brido, bristi. Iš šių dviejų veiksmažodžių vėliau galėjo susikurti vienas veiksmažodis *brenda, brido, bristi; brėda, brido, bristi* ar *briūda, brido, bristi*¹. Galimas daiktas, kad dviejų anksčiau egzistavusių veiksmažodžių unifikacijos rezultatas yra veiksmažodžio *imti* kaityba, plg. *ima, ėmė, iūti; (j)ėma, (j)ėmė, iūti* ar *ima, imė, iūti*. Matyt, anksčiau egzistavo **ema, ėmė, eūti* (tranzityvinis), plg. lat. *jemt, jemu, jėmu*² ir *ima, *imo, iūti* (intransityvinis). Vėliau šiedu veiksmažodžiai unifikavosi į vieną. Negalima nepažymėti, kad pagal naujai besiformuojantį modelį *dreūba : drībo, kreūta : krito* kai kuriose rytinių aukštaičių tarmėse buvo perdirbti ir kai kurie kiti veiksmažodžiai, plg. *smeūga : smīgo, leūpa : lipo, steūga : stigo, šeūpa : šipo, šveūta : švīto* (kai kur net *švėto*), *sneūga : snīgo* ir kt.

Ar senas esamojo laiko formatas *-sta*? Sprendžiant šį klausimą, latvių kalbos medžiaga yra indiferentiška, kadangi šio formanto veiksmažodžiai latvių kalboje vartojami daug plačiau, negu lietuvių, ir tas paplitimas gali būti gana vėlyvas. Platesnę, negu kitose lietuvių tarmėse, vartojimo sferą šis formantas turi ir lietuvių žemaičių tarmėje. Atrodo, kad, remiantis tik lietuvių aukštaičių tarmės medžiaga, galima susekti tam tikrus ankstesnius infikso ir formanto *-sta* distribucijos dėsningumus. Visų pirma atkreipia akis tai, kad ir aukštaičių tarmėse kai kuriais atvejais formantas *-sta* yra išplitęs aiškiai vėliau. Aiškiai vėlesnis jis yra tuose veiksmažodžiuose, kurie turi ir formantą *-sta*, ir infikso buvimo pėdsakus. Tokia dviguba formali šių veiksmažodžių charakteristika, be abejo, yra vėlyva. Tokių veiksmažodžių šaknis paprastai baigiasi priebalsiais *s, š, z, ž*, plg., pvz., *dūsta < *dūs + sta < *duńsa, dūso, dūsti; paklūsta, -klūso, -klūsti; sūsta, sūso, sūsti; grūsta < *grīs + sta < grīnsa, grīso, grīsti; gęsta < gęs + sta < geńsa, gęso, gęsti; dvęsta, dvęso, dvęsti; tręšta, tręšo, tręsti, mūšta < miš + sta < mińša, mišo, mišti; zūzta, zūzo, zūzti „geisti“; dūzta < duž + sta < dunža; gniūzta, gniūžo, gniūzti; mązta, mąžo, mązti* ir kt.

Kad formantas *-sta* šiuose veiksmažodžiuose yra vėlesnis, rodo ne tik dvilypė jų esamojo laiko formų daryba (infiksas ir *-sta-*), bet ir tai, kad neretai tie veiksmažodžiai vienos tarmėse turi formantą *-sta*, o kitose yra tik infiksiniai, plg. *glęzta* ir *gleńža; gęsta* ir *geńsa, gęsa*;

¹ Kitaip aiškina J. Endzelynas ir J. Kurilovičius. Žr. J. Endzelin, *Przyczynki do historii języków bałtyckich*, „Symbolae grammaticae im honorem J. Rozwadowski“, II, Cracoviae, 1928, p. 14 ir t.; J. Kuryłowicz, *Études indo-européennes*, I, Kraków, 1935.

² Akūtinė lietuvių kalbos priegaidė šiame veiksmažodyje gali būti atsiradusi dėl kitų tos pačios šaknies vedinių įtakos.

kiūžta ir *kiuñža*, *kiūža* „dūžta“; *gniūžta* ir *gniūñža*; *dūžta* ir *duñža*; *prūsta* ir *pruñsa*; *gniūsta* ir *gniūsa* „gaišta, nerūpestingai dirba“; *dūsta* ir *duñsa*; *čyžta* ir *čiñža*; *šq̄šta* ir *šañša*; *sūsta* ir *suñsa*; *dvysta* ir *dviñsa*; *gỹžta* ir *giñža*; *glỹžta* ir *gliñža* ir kt. Nėra abejonės, kad infiksinės lytys yra senesnės, o formantas *-sta* čia atsirado vėliau, jau išnykus infiksui *n*. Mat, išnykus infiksui *n*, jo funkcijas čia turėjo perimti kiekybinė balsių kaita – esamojo laiko forma iš kitų formų pradėjo skirtis šaknies balsio ilgumu, plg. es. l. *vīsa* < *viñsa* ir būt. l. *viso*, *grīsa* < *griñsa* ir *griso* ir kt. Bet būdamas tik ilgas, esamojo laiko šaknies balsis negalėjo diferencijuoti šių veiksmažodžių nuo kitų, kad ir tranzityviųjų veiksmažodžių esamojo laiko. Pastarajam reikalui čia ir buvo panaudotas formantas *-sta*. Kitaip sakant, nagrinėjamuose veiksmažodžiuose formantas *-sta* galėjo atsirasti tik išnykus infiksui *n* ir dėl to susilpnėjus intranzityvinių veiksmažodžių esamojo laiko formos charakteristikai. Atkreipia akis ta aplinkybė, kad dvilypės darybos esamojo laiko formos vartojamos tik tų veiksmažodžių, kurių šaknis baigiasi priebalsiais *s*, *š*, *z*, *ž*. Jeigu veiksmažodžio šaknis baigiasi kitais priebalsiais – sonantais *j*, *l*, *r*, *v*, tai esamojo laiko formos tokios dvilypės darybos paprastai neturi. Lengviausiai tai galima būtų paaiškinti tuo, kad nosinis balsis, kilęs iš dvigarsio su *n*, pozicijoje prieš pučiamuosius priebalsius *s*, *š*, *z*, *ž* nosinumo neteko anksčiau, negu pozicijoje prieš kitus priebalsius, o tai galėjo būti. Tokie veiksmažodžiai, teturintieji tik esamojo laiko ilgą šaknies balsį tuo metu, kai visų kitų veiksmažodžių intranzityvumas buvo reiškiamas nosinumu ar formantu *-sta*, nesunkiai galėjo būti naujai išplėsti formantu *-sta*. Bet nebūtinai turėjo būti taip. Priesaga *-sta* minėtuose veiksmažodžiuose galėjo paplisti todėl, kad čia jai atsirasti nekliudė jokios aplinkybės: esamasis laikas turėjo ilgą balsį, o bendratis, turėdama trumpą šaknį, neturėjo jokios priegaidės. Tuo tarpu veiksmažodžiuose, besibaigiančiuose priebalsiais *j*, *l*, *r*, *v*, atsirasti priesagai *-sta* galėjo kliudyti tai, kad jų esamojo laiko šaknies cirkumflectinė priegaidė (*gỹja*, *pỹva* ir t.t.) buvo priešpastatyta akūtinei bendraties priegaidei (*gỹti*, *pỹti* ir t.t.), o tai buvo nebūdinga *sta*-kamieniams veiksmažodžiams, kurių esamojo laiko ir bendraties šaknų priegaidės buvo tos pačios (*álkti*, *álksta* ir t.t.). Kaip čia bebūtų, bet neabejotina, kad priesaga *-sta* dvilypės darybos esamojo laiko formose yra vėlesnė.

Krinta į akis dar viena detalė. Sudarant tranzityvinių ir intranzityvinių veiksmažodžių poras, buvo naudojama ir tokia balsių kaita: *áu* : *á*, *éi(ie)* : *ý*. Bet kartais greta intranzityvinio *sta*-kamienio veiks-

mažodžio, turinčio šaknies *y* ar *ú*, vartojamas tas pats veiksmazodis, turįs šaknies *i* ar *u*, plg.: *glústa, glúdo, glústi* (lat. *glaūst*) ir *gluñda, glúdo, glústi*; *grústa, grúdo, grústi* „liūsti“ ir *gruñda, grúdo, grústi*; *-blústa, -blúdo, -blústi*, plg. *bláustis*, ir *blúsa (blūsta), blúso, blústi*; *prústa, prúso, prústi* (plg. lat. *praūsties* „tapti didesniu, stipresniu (gyvuliui)“ ir *prústa, prúso, prústi*; *pliūkšta, pliūško, pliūkšti* ir *pliūška, pliūško, pliūkšti*; *bliūksta, bliūkė, bliūkti* ir *bliuñga, bliūgo, bliūgti*; *výsta, výto, výsti* ir *viñta, vito, visti*; *dýgsta, dýgo, dýgti* ir *digsta, digo, digti*; *sklýsta, sklýdo, sklýsti* (plg. lat. *skliēst*) ir *skliñda, sklido, sklisti*; *skýsta, skýdo, skýsti* (plg. *skiesti*) ir *skiñda, skido, skisti*; *įstýgsta, įstýgo, įstýgti* (plg. lat. *steigt*) ir *įstiñga, -stigo, -stigti*; *týžta, týžo, týžti* ir *týžta, tižo, tižti*; *blýsta, blýso, blýsti* ir *blįsta, bliso, blisti*; *rúgsta, rúgo, rúgti* (plg. *ráugti*) ir *ruñga, rúgo, rúgti*; *trúksta, trúko, trúkti* (plg. *tráukti*) ir *truñka, trúko, trúkti*; *slúgsta, slúgo, slúgti* ir *sluñga, slúgo, slúgti*; *čiústa, čiúdo, čiūsti* „imti čiaudėti“ ir *čiuñda, čiúdo, čiūsti*; *kiústa, kiúto, kiústi* ar *kústa, kúto, kústi* ir *kuñta, kúto, kústi*; *lýsta, lýso, lýsti* ir *lýsa (lýsta), liso, listi*; *svýsta, svýdo, svýsti* (plg. *sviesti*) ir *sviñda, svido, svisti*; *įskústi, -skústa, -skúdo* „pradėti skaudėti“ ir *įskuñda, -skúdo, -skústi*; *stúgti, stúgsta, stúgo* ir *pastuñga, -stúgo, -stúgti*; *sustúgsta, -stúgo, -stúgti* ir *sustuñga, -stúgo, -stúgti* ir kt.

Atrodo, kad net kai kurie veiksmazodžiai, turintieji ilgąjį šaknies balsį, galėjo turėti infiksinį esamąjį laiką. Tai rodo kai kurie tarmių kauzatyviniai veiksmazodžiai, plg. *šankina* „šokdina“ (plg. *šókti*), kurie gali būti padaryti iš kažkada egzistavusių infiksinių esamojo laiko lyčių, plg. **šaňka* (ir dial. *-šóksta*). Veiksmazodžių su trumpuoju šaknies balsiu (*i, u* ar *a*) atsiradimas anksčiau minėtais atvejais negali būti atsitiktinis dalykas. Jį galima paaiškinti tik manant, kad ilgosios šaknies veiksmazodžiai iš pradžių tranzityvumui reikšti irgi naudojo infiksą, o ne priesagą *-sta*. Vadinasi, anksčiau galėjo egzistuoti **gluñda, glúdo, glústi* tipo minėtų veiksmazodžių paradigma. Jeigu tokia paradigma iš tikrųjų egzistavo, tai jau vien jos egzistencija suponuoja tokį etapą, kai priesagos *-sta* iš viso nebuvo arba ji neturėjo intranzityvumo reiškimo funkcijos. Ir tik vėliau, priesagai *-sta* tapus intranzityvumo rodikliu, t. y. igijus tokią funkciją, kokią turėjo infiksas *n*, paradigma **glunda, glúdo, glústi* galėjo būti išlyginta. Labai dažnai ir daug kur visai paradigmai buvo apibendrinta ilga šaknis ir esamojo laiko forma pakeista *sta*-kamienu (plg. *glústa, glúdo, glústi*). Kai kuriais atvejais, apibendrinus trumpąją šaknį, dėl glaudaus infiksinio veiksmazodžio ryšio su atitinkamu tranzityviniu pas-

tarojo akūtinė šaknies priegaidė galėjo pakisti į cirkumflectinę, plg. lat. *glaūst* ir liet. *glaūsti*; liet. *rāugti* ir dial. *raūgti*; *bláustis* ir *blaūstis*; lat. *skliēst* ir liet. *skleīsti*; liet. *skīesti* ir *skiēsti*; lat. *steīgt* ir lat. *stēigt*, liet. *steīgti* ir kt. Balsių kaita *áu: ū, éi (ie) : ý* ir cirkumfleksinės šaknies veiksmažodžiuose sukėlė kaitą *aū : ū, eī(iē) : ý* vietoj senesnio modelio *aū : u, eī(iē) : i*, plg. *-kriṃpa, -kriṃpo, -kriṃpti (:kreīpti)* ir *krýps-ta, krýpo, krýpti (:kreīpti)*; *kliṃpa, kliṃpo, kliṃpti* (plg. lat. *klipt, klipu, klipu* „verkommen“) ir *klýpsta, klýpo, klýpti (:kleīpti)*; *viṃpa, viṃpo, viṃpti* ir *výpsta, výpo, výpti (:viēpti)*; *driṃka, driko, drikti* ir *drýksta, drýko, drýkti (:driēktis)*; *-niṃka, -niko, -nikti* ir *nýksta, nýko, nýkti (:neīgti, neīkti)*; *giṃža, gižo, gižti* ir *gýžta, gýžo, gýžti (:giēžti)*; **piṃka, *piṃko, *piṃkti* (plg. buv. dalyvį *piktas*) ir *pýksta, pýko, pýkti (:peīkti)* ir kt. Kai kuriose tarmėse pasitaiko net ir *lūžta, lūžo, lūžti (:laužti)*, *rūgsta, rūgo, rūgti (:rāugti)*, *trūksta, trūko, trūkti (:trāukti)*, *niūksta, niūko, niūkti (:niāukti)* ir kt. Šių veiksmažodžių cirkumflectinė šaknies priegaidė vietoj akūtinės galėjo atsirasti buvusių cirkumflectinių infiksinių esamojo laiko lyčių pagrindu, t.y. iš esamojo laiko buvo perkelta ir kitų laikų formoms (*ruṃga : rūgo, rūgti* \supset *ruṃga : rūgo : rūgti*).

Vėliau priesaga *-sta* atsirado ir veiksmažodžiuose *pūsta, pūvo, pūti; džiūsta, džiūvo, džiūti* ir kt. Beveik visose lietuvių kalbos tarmėse šie veiksmažodžiai turi aiškius infiksinių esamojo laiko pėdsakus, plg. *bliūva* ar *bliūna, bliūvo, bliūti, džiūva* ar *džiūna, džiūvo, džiūti; griūva* ar *griūna, griūvo, griūti; kliūva* ar *kliūna, kliūvo, kliūti; pūva* ar *pūna, pūvo, pūti* ir kt. Infiksinių esamojo laiko pėdsakus visose lietuvių kalbos tarmėse išlaikė tie veiksmažodžiai, kurių šaknis baigėsi balsiu *y*, plg. *gýja* ar *gýn(a), gýjo, gýti; lýja* ar *lýn(a), lýjo, lýti; rýja* ar *rýn(a), rýjo, rýti; šlýja* ar *šlýn(a), šlýjo, šlýti; pýja, pýjo, pýti; -sýja, -sýjo, -sýti* ir kt. Daugelyje lietuvių kalbos tarmių infiksinių esamojo laiko žymes išlaikė ir veiksmažodžiai, turį šaknies galo priebalsius *l, r*, plg. *dýla, dýlo, dýlti; kýla, kilo, kilti; ýra, ıro, ırti; býra, biro, birti* ir kt. Bet jie neretai turi jau *sta*-kamienes formas. Ypač dažnos jos yra žemaičių tarmėje, plg. *bırst(a), biro, birti; kılst(a), kilo, kilti; ırst(a), ıro, ırti; dılst(a), dılo, dılti; skılst(a), skılo, skılti; svılst(a), svılo, svılti; šálst(a), šálo, šálti; žılst(a), žılo, žılti; svırst(a), svıro, svırti* ir kt., plg. dar lat. es. l. *bırstu, cılstu, ırstu (ıfstu), sılstu* ir kt. Vartojamos šio tipo formos ir rytinių aukštaičių tarmėse. Kai kuriose tarmėse pasitaiko priesagos *-sta* išplitimo atvejų net ir trumposios šaknies veiksmažodžiuose, plg. centrinių ir rytinių tarmių *smūksta, dūbsta, krūpsta, apniūksta, brigzta,*

sudrūgsta vietoj *smuņka*, *duņba*, *kruņpa*, *apniuņka*, *sudruņga*, plg. dar Rytprūsijų liet. dial. *būksta* „bunka“, *dūsta* „dūsta“, *nižta* „gauna jėgų“, *dišta* „didedėja“, *dvista* ir kt.¹ Kad tokių veiksmožodžių *sta*-kamenis esamasis laikas yra naujas, rodo tos tarmės, kur vienas ir tas pats veiksmožodis turi greta vartojamas infiksines ir *sta*-kamenes formas, plg. dial. *bluņka* ir *blūksta*, *duņba* ir *dūbsta*, *smuņka* ir *smūksta*, *kluņpa* ir *klūpsta*, *driņba* ir *dribsta*, *liņpa* ir *lipsta*, *pliņka* ir *pliksta*, *pašlaņpa* ir *pašlāpsta*. Dažniau trumposios šaknies veiksmožodžiai formantą *-sta* turi latvių kalboje, plg. *dustu*, *klustu*, *kripstu*, *dubstu*, *klibstu*, *ģibstu* ir kt.², kadangi čia formantas *-sta* apskritai yra daugiau paplitęs.

Visais anksčiau panagrinėtais atvejais formantas *-sta* yra antrinis, o pirminės yra infiksinės esamojo laiko lytys. Vėlesnį formanto *-sta* išplitimą lėmė tai, kad, išnykus priebalsiui *n*, esamojo laiko forma neteko intransityvumo rodiklio. Tokia intransityvumo reiškimo priemone daug kur buvo panaudotas formantas *-sta*. Lietuvių žemaičių tarmėje, o taip pat latvių kalboje, kur yra išnykęs trumpasis žodžio galo *a*, spartesnį formanto *sta*- paplitimą stimulavo ir fonetinės priežastys. Mat, nykstant trumpajam *a*, infiksinėse formose, turinčiose šaknies galo *r*, *l*, *j*, *v*, į vieną skiemenį turėjo patekti priebalsių junginiai *nr*, *nl*, *nj*, *nv* (plg. **birn*, **banl*, **ginj* ir kt.), o tai prieštaravo lietuvių kalbos fonologinėms normoms. Vengiant negalimų junginių, kai kuriuose žemaičių tarmėse jų atitinkami priebalsiai susikeitė vietomis, įvyko metatezė, plg. *bāln* < **banl(a)*, *šāln* < **šanl(a)*, *glērn* < **glenr(a)*, *kērn* < **kenr(a)*, *svīln* < **svinl(a)*, *bīrn* < **binr(a)*, *īrn* < *iñr(a)*, *pūn* < **punv(a)*, *džiūn* < **džiunv(a)* ir kt. Ypač plačiai žemaičiuose paplitusi metatezė *nj* > *jn*, plg. *gyn* < **ginj(a)*, *lyn* < **linj(a)* ir kt. Dažnai tokiais atvejais buvo panaudotas formantas *-sta*, atliekąs visai tas pačias funkcijas, kaip ir infiksas.

Vadinasi, reikia manyti, kad ir latvių kalboje, ir lietuvių kalbos tarmėse didelis formanto *sta*- populiarumas yra vėlesnis. Neretai jis gali būti užėmęs infikso vietą. Atrodo, kad anksčiau infiksas ir formantas *-sta*, kaip morfemos, turinčios tą pačią funkciją, sudarė tam tikrą papildomą distribuciją. Infikso vartojimą riboja fonetinės aplinkybės – tam tikrais atvejais dėl fonologinių lietuvių kalbos normų jis negalėjo būti įterpiamas į šaknį. Kaip darybos priemonė, infiksas negalėjo būti naudojamas tuo atveju, kai veiksmožodžio šaknyje buvo dvigarsis, po kurio ėjo dar koks priebalsis, t.y. jo šaknies struktūra buvo CVSC (plg.

¹ Žr. P. Arumaa, Von der Eigenart des Ablauts und der Diathese im Baltischen, ZfslPh, XXVI, p. 142.

² Ten pat, p. 142.

dilg-, virt- ir kt.), kadangi viename skiemenyje negali egzistuoti du gre-ta stovį sonantai. Kaip buvo matyti, anksčiau su infiksu intranzityvini-ai-inchoatyviniai veiksmažodžiai buvo daromi iš veiksmažodžių, tu-rinčių šaknies ilgą balsį. Tai rodo, kad morfemos *-sta*, turinčios tą pačią funkciją, kaip ir infiksas, tuo metu dar neegzistavo. Jeigu ji tuo metu būtų jau atlikusi funkcijas, visai identišką infiksui, tai veiksmažodžių, turinčių šaknies ilgą balsį, esamasis laikas būtų buvęs daromas su prie-saga *-sta*. Vadinasi, formantas *-sta*, kaip morfemos *n* variantas, atsirado vėliau. Matyt, kol nebuvo formanto *-sta* ar jis turėjo kitokią funkciją, veiksmažodžiai, turį šaknies struktūrą CVSC, negalėjo turėti formalaus intranzityvumo rodiklio – infikso ar formanto *-sta*.

Aiškinant formanto *-sta* istoriją, būtina sustoti prie veiksmažodžio *miršta*, *mirė*, *mišti* paradigmos formavimosi. Šis veiksmažodis iš kitų intranzityvinių, turinčių formantą *-sta*, išsiskiria tuo, kad: 1) daugelyje lietuvių kalbos tarmių lauktume jo infiksinės esamojo laiko formos (plg. *býra* < *bińra*, taigi ir **mįra*), bet niekur jos nėra; 2) formanto *-sta* pradinis *s* po priebalsių *k* ir *r* niekada neviršta į *š* (plg. *įrsta*, *trūksta* ir t.t.), o šiame veiksmažodyje po *r* turime *š*; 3) būtasis laikas turi *ē*-kamie-nę formą, kai tuo tarpu visi *-sta* kamieniai veiksmažodžiai paprastai turi *ā*-kamenį būtąjį laiką; 4) bendratis turi cirkumflekcinę (*mišti*), o esamasis laikas – akūtinę priegaidę (*miršta*)¹. Esamojo laiko akūtinė šaknies priegaidė greičiausiai yra antrinė; senesnę priegaidę, matyt, išsaugojo bendratis, plg. *mišti* ir s. ind. *mṛtiḥ* „mirtis“. Akūtinė esa-mojo laiko priegaidė (ją turi ir atitinkamas latvių kalbos veiksmažodis *miršt* „miršta“) galėjo atsirasti dėl to, kad, susiformavus plačiai varto-jamo veiksmažodžio *mišti*, plg. lat. *-mirst*, *sta*-kamieniui esamajam lai-kui, galėjo susidaryti labai nepatogūs homonimai. Dėl to formoje **miš-ta* „miršta“ buvo pakeista priegaidė. Esamojo laiko šaknies priegaidė keitė veiksmažodis *mišti*, o ne *mišti* dėl to, kad pastarojo cirkumflekcinę priegaidę palaikė jos sisteminis ryšys su būtojo laiko ir bendraties prie-gaidėmis (*mišo*, *mišti*), o **mišta* „miršta“ cirkumflekcinėi priegaidei kisti nekludė būtojo laiko forma *mirė*, neturėjusi tos priegaidės. Latvių kalboje esamojo laiko šaknies priegaidė buvo apibendrinta ir bendra-čiai, plg. *mišt*, *mira*, *mišt*. Tokį patį, kaip ir veiksmažodyje *mirti*, esamo-jo laiko ir bendraties santykį turime ir jo antonime *gimti*, plg. *gimsta*, *gimė*, *gišti*, bet lat. *dzimstu*, *dzima*, *dzimt*. Latvių kalba, matyt, išlaikė senesnę esamojo laiko šaknies priegaidę, o lietuvių kalbos *gimsta* akū-tinė priegaidė galėjo atsirasti dėl antonimo *miršta* akūtinės priegaidės

¹ Plg. Chr. Stang, *Das slavische und baltische Verbum*, p. 137.

įtakos (plg. kad ir dažną pasakymą *vieni miršta, kiti gimsta*). Atsiradus esamajam laikui *gimsta*, kai kur pagal jį buvo pakeista ir bendraties priegaidė: *giñti* \supseteq *gimti*. Lietuvių kalbos veiksmažodžio *mir̃ti* \bar{e} -kamienis būtasis laikas, *š* po *r* vietoj *s* esamajame laike, nebuvimas infiksinės esamosios laiko formos rodo, jog šis veiksmažodis anksčiau vargu galėjo būti *sta*-kamienis¹. Latvių kalbos \bar{a} -kamienis būtasis laikas *mira*(\bar{a}) galėjo atsirasti jau po to, kai esamojo laiko forma *mirst* perėjo į *sta*-kamienių veiksmažodžių klasę ir dėl to, kad visi *sta*-kamieniai turėjo \bar{a} -kamienį būtąjį laiką. Matyt, formos *miršta* fonema *š* negali būti formanto *-sta* dalis. J. Endzelynas šitą *š* kildino iš ide. **sk̃* (**miršu* < **m̃rsk̃ō*)², o formą *mirštu* laikė kontaminaciniu **miršu* ir **mirstu* dariniu. Vis dėlto tokiam manymui prieštarauja tai, kad dabar lietuvių kalbos tarmėse nėra išlikusios nei formos **miršu*, nei formos **mirstu*, o ypač lengvai galėjo išlikti pastaroji, kadangi ji priklausė *sta*-kamienių veiksmažodžių klasei. Todėl greičiau *š* čia yra atsiradęs dėl kitų priežasčių. Veiksmažodis *mirt̃i* anksčiau galėjo priklausyti atematinėms veiksmažodžių klasei ir galėjo būti asmenuojamas taip: vns. 1 a. **mirmi*, 2 a. **mirsi*, 3 a. **mir-ti*. Suvokus vns. 2 a. formoje kamienu dalį *mirs-*, jis galėjo būti perkeltas ir į kitus asmenis, jų tarpe į vns. 3 a. ; **mirti* \supseteq **mirsti*, plg. *gelbsti* \leq *gelbti* ir kt. Po to *s* po *r* galėjo pereiti į *š*, atsirasti **miršti*, o vėliau, perėjus į tematinę fleksiją— *miršta*. Galimas daiktas, kad *ne numiršt* DP 486₃₅ atspindi atematinę šio veiksmažodžio fleksiją³. Dėl perėjimo į tematinę plg. vns. 3 a. *trokšti* DP 316₃₈, DK 55₂ ir *trokšta*. Buvusią atematinę veiksmažodžio fleksiją rodytų ir atematinė tos pačios šaknies veiksmažodžio *merdėti* fleksija, plg. vns. 1 a. *merdmi* Schl Gr 251, Kursch. Gr 306, KIGr 129.

Priesagos *-sta* kilmė iki šiol nėra aiški, o pats jos aiškinimas turi netrumpą istoriją. A. Šleicheris *-sta* kildino iš ide. priesagos *-*tē/ō* (plg. lot. *plecto*), manydamas, kad ši priesaga, lipdama prie šaknų, besibaigiančių priebalsiais *t*, *d*, *dh*, *s*, kurie prieš *t* virto į *s*, ir sukėlė elementą *-sta*, kuris vėliau buvo apibendrintas kaip priesaga. Jam pritarė V. Poržezinskis ir G. Uljanovas⁴. V. Šulcė manė, kad priesagos

¹ Tai nurodo ir J. Endzelynas, žr. J. Endzelins, Siki novėrojumi, FBR, XVII, p. 164 ir t.; J. Endzelin, Über den slavisch-baltischen Reflex von idg. *sk̃*, ZfslPh, XVI, 1939, p. 114.

² Ten pat.

³ Plg. F. Specht, Zur Geschichte..., KZ, LXII, p. 84 ir 5 išn.

⁴ Žr. A. Schleicher, Litauische Grammatik, Prag, 1856, p. 246; Г. К. У л ь я - н о в, Основы настоящего времени в старославянском и литовском языках, RFV, XX, p. 188, 246; В. К. Поржезинский, К истории форм спряжения в бал-

-*sta* pradinis *s* esąs identiškąs su dezideratyvine priesaga *s*¹. K. F. Johansonas priesagą -*sta* laiko kilusia iš -*sta* < ide. -*s-to*, t.y. iš medialinio sigmatinio aoristo 3 a. formos². K. Brugmanas priesagą -*sta* laiko priesagų -*s-* (gr. ἀέξω) ir -*t-* (lot. *plecto*) kombinacijos rezultatu³. J. Endzelynas taip pat mano, kad priesagos -*sta* priebalsis *s* yra identiškąs su priesagos *s*ko- resp. -*sqo* priebalsiu *s*, nurodydamas į tai, kad kalbose užtinkamas svyravimas tarp priesagų *sk* ir *st*⁴. N. van Veikas ir M. Loimanas šią priesagą bando kildinti tiesiog iš ide. **sqo/sko*. N. van Veiko nuomone, priesagai *-*sqo* limpant prie šaknų, turinčių gomurinius priebalsius *g* ar *k* (plg. hipotetinį **vargska* „vargsta“), priesaga **sco* dėl disimiliacijos (*k*sk > *kst*) virto į *sta*: iš šios pozicijos vėliau ji buvo apibendrinta visais atvejais ir išstūmė priesagą -*ska*⁵. M. Loimanas mano, kad *s* baltų kalbose yra virtęs į *st*, dėl to ir atsiradusi priesaga -*sta*⁶. Chr. Stangas, remdamasis tuo, kad germanų kalbų ekspresyviniai veiksmažodžiai su priesaga -*sk-* turi tą pačią reikšmę, kaip ir, gal būt, su priesaga -*st-* (plg. v. v. a. *krīschen* greta *krīsten*), spėja, kad priesaga -*st-* baltų kalbose perėmė ir kitas priesagos -*ske/o* funkcijas, pridurdamas, kad tai nepaaiškina priesagos -*st-* kilmės, o geriausiu atveju rodo tik jos geografinį paplitimą⁷.

Kaip matyti iš aprašytų atskirų tyrinėtojų nuomonių, vieni baltų kalbų priesagą -*sta* laiko paveldėta iš senų laikų, kiti – baltų naujadaru. Be N. van Veiko, kuris ypač aiškiai pabrėžė formanto -*sta* naujumą baltų kalbose, prielaidą, kad jis galįs būti indoeuropietiškos kilmės,

тийских языках, Москва, 1901, p. 100. Šia nuomone abejoja A. Becenbergeris (žr. BB, IX, 1885, p. 334–336), O. Vydemanas (žr. Das litauische Präteritum, Straßburg, 1891, p. 106 ir t.

¹ Žr. W. Schulze, Lit. *klausiu* und das indogermanische Futurum, „Kleine Schriften“, Göttingen, 1933.

² Žr. K. F. Johanson, Eine analoge Neubildung der verbalflexion im altind. und balt.-slavischen, KZ, XXXII, 1893, p. 476. Jam pritarė H. Hirtas, žr. H. Hirt, Indogermanische Grammatik, IV, p. 236.

³ Žr. K. Brugmann, Grundriss... II, 3², p. 370.

⁴ Žr. J. Endzelin, Lettische Grammatik, p. 613 (= Lat. val. gr., p. 751 ir t.); jo paties „Latviešu valodas skaņas un formas“, p. 170; Baltische Streitfragen, „Mélanges... H. Pedersen“, 1937, p. 428.

⁵ Žr. N. van Wijk, Der Ursprung der litaulettischen Präsensklasse mit Formans -*sta*, APh, IV, 1933, p. 57–63.

⁶ Žr. M. Leumann, Idg. *s* im Altindischen und im Litauischen, IF, LVIII, p. 126.

⁷ Žr. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 135 ir t.

laikydamas netikra¹, baltų kalbų naujadaru priesagą *-sta* laiko ir J. Kurilovičius, gana originaliai aiškindamas jos susiformavimą².

Anksčiau panagrinėta infikso ir priesagos *-sta* distribucija, vėlesnis formanto *-sta* plitimas, infikso buvimas ten, kur geriau tiktų formantas *-sta*, rodo, jog formantas *-sta* greičiausiai yra atsiradęs baltų kalbų dirvoje ir nėra pavaldėtas iš senesnės epochos. Galima spėti, kad formalią priesagos *-sta* atsiradimo prielaidą galėjo sudaryti atematiniai veiksmažodžiai. Juk atematinių veiksmažodžių 3 asmenyje, kaip buvo parodyta anksčiau, galėjo susidaryti dubletinės formos, plg. *gelbti* ir *gelbsti*, *mėgti* ir *mėgsti*, *sergti* ir *sergsti* ir kt., dar vns. 3 a. *mėgsti*, *trokšti*. Perėjus tokio tipo veiksmažodžiams, turintiems 3 a. *-sti*, į tematinį asmenavimą, elementas *-sta* lengvai galėjo būti abstrahuotas kaip tam tikras esamojo laiko formantas. Juk tokiose esamojo laiko formose elementas *-sta* formaliai jau ir buvo formantu, reikėjo jam įgyti tik tam tikrą funkciją. Bet intransityvumo reiškimo funkcijos formantas *-sta* minėto tipo veiksmažodžiuose įgyti negalėjo. Tokią funkciją jis galėjo įgyti vadinamuose bevardės giminės dalyviuose su priesaga *-ta*. Lietuvių kalbos tarmėse iki šiol plačiai vartojami vadinamosios bevardės giminės dalyviai su priesaga *-ta*, kurie, atlikdami predikatyvinę funkciją, su veiksmu nėra derinami nei skaičiumi, nei gimine, plg. *langai uždaryta* (= *uždaryti*); *vagos tiesiai išárta*; *kelias žirniais nubarstýta*; *pėdos pàlikta*; *tvertas atdarýta* ir *viskas išvogta*; *ežià išversta*, *karvė pašérta* ir pan. Dalyvis su priesaga *-to-* indoeuropiečių kalbose pasižymi tam tikru rūšies neutralumu. Pavyzdžiui, senojoje indų kalboje veiksmažodiniai vediniai su *-to-* (*ar no-*) gali turėti ir pasyvosios, ir aktyviosios rūšies reikšmę, plg. *śrutá* „tekas“, *sattá* „sėdįs“, *gatá* „einąs“ ir pan. ir *syutá* „siūtas“, *hatá* „užmuštas“, *śrutá* „girdėtas“ ir t.t. Šis dalyvis, padarytas iš tranzityvinio veiksmažodžio, senojoje indų kalboje paprastai turi pasyvią, o padarytas iš intransityvinio veiksmažodžio – aktyvią reikšmę. Panašus reiškinyb būdingas senajai graikų ir senosioms germanų kalboms. Vienintelis hetitų kalbos dalyvis su formantu *-anz*, atitinkančiu kitų indoeuropiečių kalbų dalyvį su *-(o)nt*, irgi yra rūšių atžvilgiu neutralus ir būna aktyvinis, jeigu veiksmažodis, iš kurio jis padarytas, yra intransityvinis, ar pasyvinis, jeigu veiksmažodis, iš kurio jis padarytas, yra tranzityvinis, plg. *pānza* „einąs“ ir *kunanza* „užmuštas“³. Galimas daiktas, kad liet. dial. *stovėtas*

¹ Žr. N. van Wijk, *Der Ursprung...*, Aph, IV, p. 57.

² Žr. J. Kuryłowicz, *The Inflectional Categories of Indo-European*, Heidelberg, 1964, p. 50 ir t.

³ Žr. E. N. Sturtevant, *A Comparative Grammar of the Hittite Language*, Philadelphia, 1922, p. 158.

vanduo „stovintis vanduo“ atspindi tą kažkada buvusią padėtį, kai dalyvis su formantu *-to*, padarytas iš intransyvinio veiksmazodžio, turėjo aktyvią reikšmę. Atlikdamas predikatyvinę funkciją, toks dalyvis su formantu *-ta* anksčiau minėto tipo sakiniuose, turinčiuose predikatą, nesuderintą su veiksmu nei skaičiumi, nei gimine, baltų kalbose, kur 3 asmenyje skaičių opozicija yra neutralizuota, faktiškai atliko intransyvinio veiksmazodžio funkcijas, plg. **medžiai virsta*. Tokios rūšies dalyviuose, kurių šaknis baigėsi priebalsiais *t, d, s, z, š, ž* (plg. **virsta, *sklysta, *grįžta, *plūsta, *lūžta, *skysta* ir kt.), susidarė galimybė abstrahuoti priesagą *-sta* su intransyvimu reikšme. Juk priebalsių junginys *st* baltų kalbose fonomorfologiškai gali būti interpretuotas ne tik kaip *t, d + t* ar *s + t*, bet ir kaip *t, d + s* ar *s, z + s*, o *št* ir kaip *š, ž + s*, kadangi priebalsiai *t, d, s, z, š, ž*, netarpiškai susiedami su priebalsiu *s* ar *š*, išnyksta, pasiliekant tik vienam priebalsiui *s* ar *š*. Todėl dalyvio formos **virsta* (< **virt + ta*), **sklysta* (< **sklyd + ta*), **grįžta* (< **grinž + ta*) ir pan. galėjo būti interpretuotos kaip *virt + sta, sklyd + sta, grinž + sta*. Tokia interpretacijos galimybė galėjo virsti tikrove tik esant būtinumui formaliai išreikšti veiksmazodžių intransyvimą. O toks būtinumas buvo, kadangi egzistavo veiksmazodžių, kurių intransyvimas dėl šaknies struktūros negalėjo būti reiškiamas infiksu. Tokiu keliu galėjo susiformuoti baltų kalbose priesaga *-sta*. Taigi neatsitiktinis dalykas gali būti tai, kad ši priesaga neturi tikslesnių atitikmenų kitose indoeuropiečių kalbose.

Būtina dar šiek tiek panagrinėti klausimą, ar dabartinė infiksinių veiksmazodžių reikšmė yra sena ir kodėl šie veiksmazodžiai taip plačiai paplito baltų kalbose. Infiksas baltų kalbose atlieka savotišką funkciją, tokią, kokios jis neturėjo nė vienoje kitoje indoeuropiečių kalboje, gal būt, išskyrus slavų ir germanų kalbas, kur panašią funkciją atlieka priesaga su nosiniu priebalsiu. Indų-iranėnų esamojo laiko formos su priesagomis *-na-, -ni-, -no-, -nu-*, infiksu *-na-/n-* (kilmės atžvilgiu visos infiksinės) dažniausiai yra tranzityvinės, o vėliau galėjo įgyti net kauzatyvinę reikšmę. Senojoje graikų kalboje veiksmazodžiai su *-vu-* taip pat, kaip ir veiksmazodžiai su *-α-ω-*, turėjo terminatyvinę reikšmę. Hetitų kalboje priesaginiai veiksmazodžiai su *-nu-* ir infiksiniai su *-nin-* turi kauzatyvinę reikšmę. Tocharų priesaga *-na-*, sujungta su *-s-* ir *-sk-*, taip pat turi kauzatyvumo funkciją. Visa tai rodo, jog infiksas baltų kalbose intransyvimu reiškinio funkciją gavo vėliau. Pradinė infiksinių veiksmazodžių reikšmė greičiausiai yra buvusi terminatyvinė¹.

¹ Žr. F. B. J. Kuiper, Die indogermanischen Nasalpräsentia, Amsterdam, 1937, p. 202 ir t.

Infikso darybinės funkcijos pakitimas, didelis infiksinių veiksmažodžių išplitimas baltų kalbose negalėjo būti be priežasties. Šie reiškiniai, matyt, atspindi veiksmažodžio kamienų persigrupavimą, kuris gali būti susijęs su būtojo laiko formų formavimusi. Formuojantis būtajam laikui, jam reikšti buvo panaudojami veiksmažodžių kamienai su silpnuoju šaknies balsių kaitos laipsniu, plg. būt. l. *vilko* (es. l. *velka*), būt. l. *tīlpo* (es. l. *teġpa*) ir pan., o tokie kamienai galėjo reikšti intransityvumą. Virstant šiems kamienams preteritiniais, esamajame laike buvo būtina nauja intransityvumo reiškinio priemonė arba formalinis jo rodiklis. Tokiu rodikliu ir galėjo būti apibendrintas infiksas *n*. Galima spėti, kad infiksas *n* ankstyvajame veiksmažodžio sistemos raidos etape buvo sufiksas, o ne infiksas. Juk greičiausiai kai kurie veiksmažodžių kamienai buvo tematizuoti vėliau. Prieš tai greta asmenuojamųjų veiksmažodžių galėjo egzistuoti ir neasmenuojami atematiniai kamienai, neturį asmenavimo afiksų. Tokią priešistorinę veiksmažodžio raidos padėtį rodo dabartinė būsimojo laiko 3 a. forma, esanti grynas kamienas, neturįs ir, matyt, niekada neturėjęs kokių nors fleksijos žymių. Ji neturi ir, matyt, niekada neturėjo nei tematinio, nei atematinio formalaus 3 a. rodiklio ir turėjo tik priesagą *s*, šiuo metu atliekančią būsimojo laiko rodiklio funkcijas, o prieš būsimojo laiko susiformavimą, be abejo, atlikusią kitokią funkciją. Remiantis tuo, galima spėti, kad kažkada, žinoma, prabaltų epochoje, tokių kamienų galėjo būti ir daugiau. Galimas daiktas, kad buvo vartojami ir kamienai su priesaga *n*, atliekanti tam tikrą funkciją ir neturį asmenavimo formų. Tai, kad tokie kamienai į asmenuojamųjų veiksmažodžių sferą buvo įtraukti vėliau, rodytų skirtingas jų asmenavimas atskirose indoeuropiečių kalbose. Pvz., senojoje indų kalboje infiksiniai veiksmažodžiai asmenuojami atematiškai, o baltų-slavų, lotynų kalbose jie neturi atematinio asmenavimo pėdsakų. Vadinasi, galima spėti, kad veiksmažodžiai su priesaga *n* kažkada galėjo būti gryni kamienai ir neturėti asmenavimo formų. Jų asmenavimas galėjo susiformuoti vėliau.

Neasmenuojamų grynų veiksmažodžio kamienų galėjo būti ir daugiau. Jie galėjo turėti ir kitas priesagas (determinatyvus). Tai matyti iš būtojo l. 3 a. formų, tam tikrais atvejais iki šiol vartojamų rytinėse lietuvių kalbos tarmėse, plg. *ažūkas* „ažukasė“, *ažūvet* „ažuvedė“ ir kt. Šios tarmės rodo, kad sudarant būtajį laiką, tam tikri gryni kamienai galėjo būti panaudoti ir būtojo laiko darybai. Turint galvoje tai, kas pasakyta anksčiau, galima spėti kažkada egzistavus tokį veiksmažodžio kamienų su *n* ir su kitomis priesagomis santykio modelį: **smun* : **smuk* (, *smuk-*

ti“); **jun* : **jug* („jungti“) ir t.t. Ankstyvame kalbos raidos etape kiekviena priesaga (determinatyvas) turėjo turėti tam tikras, matyt, žodžių darybos funkcijas. Ir tik vėliau formuojantis laiko kategorijai, formavosi nauji veiksmažodžių kamienų savitarpio santykiai, dėl kurių kamienas su priesaga *n* buvo įtvirtintas esamajame laike, o kai kurie kiti kamienai galėjo būti įtvirtinti būtajame laike, plg., pvz., es. l. **smun* : būt. l. **smuk*. Atsirandant paradigminei eilei esamasis – būtasis laikas, priesagos turėjo netekti ankstesnės žodžių darybinės funkcijos ir tapo veiksmažodžio šaknies sudėtine dalimi, o veiksmažodžio šaknis vienoje paradigmoje pradėta vienodinti. Dėl veiksmažodžio šaknies išlyginimo paradigminė eilė es. l. **smun* : būt. l. **smuk* turėjo išriedėti į **smukn* : **smuk* ar **smunk* : **smuk*. Bet priebalsių derinys *kn* tipo viename skiemenyje galėjo prieštarauti to meto fonologinėms normoms, ir todėl įsigalėjo eilė **smunk* : **smuk*. Ankstesnė priesaga *n* buvo morfologizuota kaip infiksas, kuris baltų kalbose ir buvo panaudotas kaip intranzityvumo-inchoatyvumo rodiklis. Jis buvo pradėtas vartoti taip plačiai, kad pradėjo būti įterpiamas net prieš sonantus. Kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse (Gelvonai, Palomenė ir kt.) tuo atveju, kai veiksmažodžio šaknis baigiasi sonantais *l*, *r*, greta infiksinių esamojo laiko formų vartojamos ir priesaginės su *-na*, plg. *dilna* (ir *dyla* < **dinla*), *svirna* (ir *svyra* < **svinra*), *šalna* (ir *šāla* < **šanla*) ir kt. Dabar jau ne taip lengva pasakyti, ar šios priesaginės formos yra senesnio etapo, kai infiksas buvo priesaga, atspindys ar naujadaras, atsiradęs metatezės keliu *nl*, *nr* > *ln*, *rn*. Kadangi priesaginės formos čia turi cirkumflektinę šaknies priegaidę ir tarmėse, kur vietoj dvigarsių *en*, *an* vartojami *in*, *un*, vartojamos formos *buĭna* (< **bunla* < **banla*), *šuĭna* (< **šunla* < **šanla*), tai greičiausiai priesaginės formos su *-na* yra vėlesnės, atsiradusios dėl priebalsių *nl*, *nr* perstatymo vietomis, t.y. metatezės *nl*, *nr* > *ln*, *rn* (plg. dar žem. *baĭn* < **banl*, *šaĭn* < **šanl*).

Anksčiau pateikti tarmių metatezės pavyzdžiai rodo, jog sonantų eilės tvarka *nl*, *nr* lietuvių kalboje buvo nepatogi. Dar labiau nepatogi buvo sonantų *nv* eilės tvarka, kuri daugelyje lietuvių kalbos tarmių, matyt, buvo likviduota. Pvz., lietuvių kalbos¹ tarmėse, ypač rytinėse, vartojami tokie esamojo laiko kamienai: *džiūna* ar *džiūna*; *pūna* ar *pūna*; *griūna* ar *griūna* ir t.t. neretai greta *džiūna* < *džiunva*, *pūna* < *punva*, *griūna* < *griunva* ir t.t. Reikia manyti, kad *džiūna*, *pūna* tipo formos atsirado tokiu pat keliu, kaip ir tarmių formos *dilna*, *svirna*, t.y. metatezės *nv* į *vn* keliu, plg. **punva* > *punva* > *pūna*; *griūna* > *griunva* > *griūna*

¹ Panašiai ir latvių.

ir kt. Junginys *uv* viename skiemenyje turėjo išriedėti į *ū* (plg. dgs. vard. *sūnūs* < **sūnuūs*). Matyt, dėl to šios formos turi ir cirkumflektingę priegaidę, plg. *pūna*, *džiūna*, ir akūtinę bendraties priegaidę – *pūti*, *džiūti*. Kai kuriose tarmėse senesnė cirkumflektingė formų *pūna* tipo priegaidė buvo pakeista į akūtinę dėl bendraties priegaidės įtakos, plg. *pūna* (bendr. *pūti*), *džiūna* (bendr. *džiūti*).

Tokiu būdu esamajame laike galėjo vėl formuotis priesaga *-na*. Pradėjusi formuotis kai kuriuose intranzityviniuose veiksmažodžiuose, bet netapsi intranzityvumo reiškimo pŕemone, ji, matyt, buvo perkeliama ir į atitinkamus tranzityvinius veiksmažodžius. Juk vargu galima abejoti, kad esamojo laiko kamienai *džiáuja*, *griáuja* tipo yra senesni, negu *džiáuana*, *griáuana*. Tuo tarpu *džiáuana*, *griáuana* tipo formos dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse labai paplitę. Matyt, glaudus koreliacinis intranzityvinių ir tranzityvinių veiksmažodžių porų esamajame laike ryšys sąlygojo formanto *-na* išplitimą tranzityviniuose veiksmažodžiuose. Pagal intranzityvinių veiksmažodžių *džiūna*, *griūna* modelį atitinkami tranzityviniai irgi gavo formantą *-na* vietoj *-ja*, t.y. *džiáuja* > *džiáuana*, *griáuja* > *griáuana* ir t.t. Formanto *-ja* keitimas į *-na*, prasidėjęs minėtuose veiksmažodžiuose, daugelyje lietuvių kalbos tarmių tapo labai produktyviu, plg. *pláuana* < *pláuja*, *ráuana* < *ráuja*, *spjáuana* < *spjáuja*, *šáuana* < *šáuja*, *máuana* < *máuja* ir t.t.; *badáuana* < *badáuja*, *ragáuana*, *šienáuana*, *žuváuana*, *grybáuana* ir t.t., plg. net *šlūona* (Kretinga) < *šluoja*.

BŪTOJO LAIKO FORMAVIMASIS

Šiuo metu lietuvių kalbos būtasis laikas turi galūnių sistemą, sudėtą iš dviejų posistemijų:

1) vns. 1 a. <i>-au</i> : <i>bėga-u</i>	2) vns. 1 a. <i>-au</i> : <i>nešau</i>
vns. 2 a. <i>-ai</i> : <i>bėg-ai</i>	vns. 2 a. <i>-ei</i> : <i>neš-ei</i>
vns. 3 a. <i>-o</i> : <i>bėg-o</i>	vns. 3 a. <i>-ė</i> : <i>nėš-ė</i>
dgs. 1 a. <i>-om(e)</i> : <i>bėg-om(e)</i>	dgs. 1 a. <i>-ėm(e)</i> : <i>nėš-ėm(e)</i>
dgs. 2 a. <i>-ot(e)</i> : <i>bėg-ot(e)</i>	dgs. 2 a. <i>-ėt(e)</i> : <i>nėš-ėt(e)</i>

Pirmasis ir antrasis posistemiai atlieka tą pačią funkciją, bet derinami su skirtingais veiksmažodžių kamienais; vienas ir tas pats veiksmažodis, turįs pirmąjį galūnių posistemį, toje pačioje tarmėje negali turėti antrojo. Be to, veiksmažodžiai, turį kamieną, besibaigiantį *-j*, tarmėse, kur galūnės netrumpėja, visada turi tik pirmąjį galūnių posistemį, matyt, dėl to, kad tam tikrame lietuvių kalbos raidos etape po *j*

negalėjo eiti priešakinės eilės balsis. Pirmasis galūnių posistemis ir dabar atlieka ir esamojo laiko reiškimo funkciją, bet derinamas čia su skirtingais veiksmažodžių kamienais, plg. *raš-au̯, raš-aī, rāš-o; rāš-om(e), rāš-ot(e)*.

Veiksmažodžio bendraties kamienas gali sutapti su jo šaknimi ir gali nuo jos skirtis. Tuo atveju, kai bendraties kamienas sutampa su veiksmažodžio šaknim, būtojo laiko formas sudaro šaknies ir galūnės morfemos, plg., pvz., *bėg-ti* ir *bėg-o*. Būtojo laiko šaknies vokalizmas šiuo atveju dažniausiai sutampa su esamojo laiko ir bendraties šaknies vokalizmu. Bet kai kuriais atvejais būtojo laiko šaknies vokalizmas skiriasi: 1) palyginti su esamojo laiko vokalizmu, jis turi pailgintą balsių kaitos laipsnį— ilgąjį šaknies vokalizmą būtajame laike, priešingai trumpajam esamojo laiko vokalizmui, plg. *vėlia: vėlė, vėlti; lėkia, lėkė, lėkti* ir kt.; 2) palyginti su esamojo laiko vokalizmu, būtojo laiko šaknis turi silpnąjį balsių kaitos laipsnį, plg. *peřka, piřko* ir kt. Antruoju atveju bendraties šaknies vokalizmas visada sutampa su būtojo laiko šaknies vokalizmu, plg. *peřka, piřko, piřkti*. Pirmuoju atveju bendraties šaknies vokalizmas gali sutapti su būtojo laiko šaknies vokalizmu ir gali su juo nesutapti. Skiriasi nuo būtojo laiko šaknies vokalizmo jis visada tada, kai bendraties šaknis baigiasi sonantais *l, m, n, r* (ar dvigarsiais *e, a, i, u + l, m, n, r*), o kitais atvejais sutampa, plg. *vėlia: vėlė, vėlti*, bet *slėgia, slėgė, slėgti*. Išimtį sudaro netaisyklingieji veiksmažodžiai: *duoda, dāvė, duoti; dėda, dėjo, dėti; šluoja, šlāvė, šluoti; ima, ėmė, imti*. Be to, esamojo laiko kamienas, skirtingai nuo būtojo, gali turėti formantus *-sta, -na, -da* ar infiksą.

Tuo atveju, kai bendraties kamienas skiriasi nuo veiksmažodžio šaknies, šaknis būva išplėsta priesagomis *-in-, -en-, -o-, -ė-, -y-, -uo-, -au-, -tel-, -ter-, -telė-, -terė-*, plg. *mait-in-ti, gyv-én-ti, galv-ó-ti, sėd-ė-ti, mat-ý-ti, mat-úo-ti, rag-áu-ti, trūk-tel-ti, trūk-ter-ti, trūk-telė-ti, trūk-terė-ti*. Daugeliu atvejų būtojo laiko kamienas sutampa su bendraties kamienu, plg. būtąjį laiką *mait-in-o* ir bendratį *mait-in-ti, gyv-ėn-o* ir *gyv-én-ti; galvó-(j)o* ir *galvó-ti, sėdė-(j)o* ir *sėdė-ti, ragāv-o* ir *rag-áu-ti*. Tačiau bendraties kamienas su priesaga *-uo-* būtajame laike visada turi kamiens su *-au-*, plg. *važiuó-ti* ir *važiāv-o*, o bendraties kamienas su *-y-* būtajame laike gali pasireikšti kaip *-ij*, plg. *aký-ti: akij-o*, ir gali visai nepasirodyti, plg. *raš-ý-ti: rāšė*. Esamojo laiko kamienas paprastai būva vienodas su kitų pagrindinių formų (ar vienos jų) kamienu, išskyrus dalį veiksmažodžių su bendraties priesagomis *-ė-, -o-, -y-*, kadangi esamajame laike priesagos *-ė-, -o-, -y-* gali būti ir nebūti, plg. *pen-ė-ti* ir *pen-ė-ja, galv-ó-ti*

ir *galv-ó-ja*, bet *séd-ě-ti* ir *séd-i*; *kvėp-ě-ti* ir *kvėp-ia*; *der-ě-ti* ir *děr-a*, *lind-ó-ti* ir *lind-o*, *raš-ý-ti* ir *rāš-o*.

Bendraties ir būtojo laiko šaknies priegaidė beveik visada yra ta pati, žinoma, tais atvejais, kai kirčiuotas yra vienas ir tas pats skiemuo. Skirtumai šiuo atžvilgiu priklauso nuo fonologinių priežasčių, plg. *gry-báuti* ir *grybávo*, *ginti* ir *ginė* ir kt.

Vadinasi, pagal esamojo, būtojo laiko ir bendraties kamienų santykį visus lietuvių kalbos veiksmažodžius galima suskirstyti į dvi pagrindines klases:

I klasė— bendraties kamienas = veiksmažodžio šaknis:

1. visų trijų pagrindinių formų šaknies vokalizmas yra vienodas: *bėga*, *bėgo* : *bėgti*;

a) esamojo laiko kamienas = šaknis + formantas *-st-*: *diñg-st-a*, *diñg-o*, *diñg-ti*;

b) esamojo laiko kamienas = šaknis + infiksas *n (m)*: *kiñta*, *liñpa* : *kito*, *lipo*, *kis-ti*, *lip-ti*;

c) esamojo laiko šaknies balsis ilgas: *kýla* (su išnykusiu infiksu), *kilo*, *kilti*;

d) esamojo laiko šaknies balsis ilgas + formantas *-sta*: *dūsta* (išnykęs infiksas), *duso*, *dusti*.

2. Esamojo laiko šaknies vokalizmas skirtingas:

a) veiksmažodžio šaknis turi pailgintąjį vokalizmą būtajame laike, plg. *pila*, *pýlė*, *pilti*;

b) veiksmažodžio šaknis turi pailgintąjį vokalizmą būtajame laike ir bendratyje, plg. *lėkia*, *lėkė*, *lėkti*;

c) būtasis laikas ir bendratis turi silpnojo laipsnio šaknį, plg. *peška*, *pīrko*, *pīrkti*.

II klasė— bendraties kamienas yra priesaginis:

1) priesaginis yra visų trijų formų kamienas, plg. *galv-ó-ja*, *galv-ó-jo*, *galv-ó-ti*; *augina*, *augino* *auginti*; *gyvėna*, *gyvėno*, *gyvėnti*; *senėja*, *senėjo*, *senėti*; *akija*, *akijo*, *akýti*;

2) skirtingą priesagą turi būtojo laiko kamienas, plg. *važiuo-ja*, *važiáv-o*, *važiáu-ti*.

3) nepriesaginis yra tik esamojo laiko kamienas, plg. *tūr-i*, *turė-jo*, *turėti*;

4) nepriesaginiai yra esamojo ir būtojo laiko kamieniai: *rāš-o*, *rāš-ě*, *rašý-ti*.

Šis veiksmažodžių asmenavimo modelis pasireiškia visose lietuvių kalbos tarmėse; jis yra pakitęs tik tose tarmėse, kur trumpėją ar redukuo-

jami žodžio galo balsiai, bet šie vėlyvi pakitimai neturi didesnės reikšmės senesnių raidos etapų rekonstrukcijai, ir dėl to mes juos paliekam nuošaly. Šis modelis būdingas ir ankstesniam latvių kalbos raidos etapui.

Rytų aukštaičiuose (Dūkštas, Rimšė, Adutiškis, Palūšė, Linkmenys, Dotenėnai, Mielagėnai ir kt.) gana plačiai vartojamos tokios būtojo laiko 3 a. formos: *ažukas, išveš, išneš, ažuneš, atāneš, atāsuk, ažūvet* „ažuvedė“, *ažūdek* „ažudegė“, *atsigul, ažūmuš, išvir, iñlip, nusipraus, apidenk, sūverk, ažūmerk, nulėk, sūrėk, ištep* ir kt. Šių veiksmažodžių būtojo laiko 3 a. reiškiamas nuline galūne, plg.:

Vienaskaita

1. *išnešiau*
2. *išnešei*
3. *išneš*

Daugiskaita

1. *išnešēm*
2. *išnešēt*
3. *išneš*

Tose pačiose šnektose vartojamos ir 3 a. formos su galūne *-ē*, plg. *ažukasē, išvežē, išnešē* ir t.t. Formą su nuline galūne galima pavadinti trumpąja, o su galūne *-ē* – ilgąja.

Dabar trumpąją formą gali turėti tik priešdėliniai veiksmažodžiai, turį *ē*-kamienį būtajį laiką ir priešdėlio kirtį. Akūtinės šaknies veiksmažodžiai, kirčiuoja šaknį, o ne priešdėlį, turi tik ilgąją formą, ir trumpoji forma čia paprastai nepasitaiko, plg. *invėrē* „įvėrė“ ir kt. Netgi su priešdėliu *per-*, turinčiu kirtį, akūtinės šaknies veiksmažodžiai paprastai turi ilgąją formą, plg. *pėrlaužē, pėrkėlē* ir kt.

Interpretuoti trumpąją formą, kaip sutrumpėjusią iš ilgosios (*išneš* < *išnešē*), nėra galima, kadangi šiose tarmėse nei trumpieji, nei juo labiau ilgieji žodžio galo balsiai neišnyksta. Todėl šią formą reikia laikyti reliketine, siekiančia žilą senovę. Kodėl šios trumposios formos dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse vartojamos tik priešdėlinių veiksmažodžių, galima paaiškinti tuo, kad baltų kalbose, kaip ir kitose indoeuropiečių kalbose, vengiama tam tikrų viensikiemenių formų ir, be to, daugelio nepriešdėlinių veiksmažodžių, kurių šaknis baigiasi priebalsiais *s, š*, trumposios būtojo laiko formos galėjo visai nesiskirti nuo būsimąjo laiko formų, plg. **kās* „kasė“ ir *kās*, **mūš* „mušė“ ir *mūš* (plg. priešdėlines *iškas* „iškasė“ ir *iškās*, *ažūmuš* „ažumušė“ ir *ažumūš*). *ā*-kamieniai veiksmažodžiai neturi būtojo laiko 3 a. trumpųjų formų todėl, kad jų priešdėliai yra visada nekirčiuoti. Kad anksčiau net ir akūtinės šaknies veiksmažodžiai galėjo turėti trumpąją būtojo laiko 3 a. formą, rodo forma *šēr* „šėrė“, pavartota dzūkų liaudies dainoje (TŽ, I, 179).

Trumposios būtojo laiko 3 a. formos primena šakninius atematinus aoristus, plačiai vartojamus, pavyzdžiui, s. indų ir kitose indoeuropiečių kalbose. Kai kurie s. indų kalbos aoristai turi leksinius atitikmenis baltų kalbose, pvz., liet. *diria, dėra*, plg. s. ind. *adar; gēma, gīmē*, plg. s. ind. *agan*, arm. *ekn; gēria, gērē*, plg. s. sl. *žrětъ*, arm. *eker*, s. ind. atematinio aoristo konjunktyvą *garat; kuria, kūrē*, plg. s. ind. *akar; maūkia, maūkē*, plg. s. ind. *amok; mėna, minē*, plg. s. ind. *amata; skiedžia, skiedē*, plg. s. ind. *chedma; vēria, vērē*, plg. s. ind. *āvar* ir kt.

Trumpąją būtojo laiko 3 a. formą pirmasis pastebėjo E. Volteris¹. Jis pateikė formas *atsigul* „atsigulė“, *apidink* (= *apideng*) „apidengė“, *apikas* „apikasė“. Vėliau F. Špechtas formą *šer* „šerė“ aiškino kaip veiksmazodžio *šerti* (gr. *χο-ρέ-σαι*) šakninį aoristą, kurio raida galėjusi būti tokia: **šerət* > *šert* > *šer*, o **šer* vėliau dėl *šērē* įtakos pailgėjęs į *šēr*².

Trumpąsias būtojo laiko 3 a. formas gali turėti dar ir veiksmazodžiai, kurių šaknis baigiasi ilgaisiais balsiais *ē* ar *ā*, ir priesaginiai veiksmazodžiai su priesagomis *-oti* ir *-ėti*. Be to, šių veiksmazodžių trumposios formos lietuvių kalbos tarmėse paplitę nepalyginamai plačiau, negu aukščiau pateiktų veiksmazodžių trumposios formos. Jos vartojamos ne tik rytinių aukštaičių tarmėje, bet ir pietinėje bei vakarinėje Lietuvos teritorijos dalyje. Pietų vakarų aukštaičių tarmėje plačiai vartojamos tokios būtojo laiko 3 a. formos: *dē* „dėjo“, *stó* „stojó“, *sē* „sėjo“ ir kt.; *gulē* „gulėjo“, *kentē* „kentėjo“, *sédē* „sédėjo“, *trūktelē* „truktelėjo“ ir kt.; *bégió* „bėgiojo“, *žinó* „žinojo“, *ješkó* „ieškojo“ ir kt. (plg. J. Senkus, MAD, ser. A, II (VIII), 1958, p. 131). Plg. dar Apso tarmės, esančios Baltarusijos TSR: *jó* „jojo“, *é* „ėjo“, *ažuspě* „ažuspėjo“, *drebě* „drebėjo“, *norě* „norėjo“, *gulě* „gulėjo“. Šio tipo formos plačiai vartojamos Gervėčių, Dieveniškių, Lazūnų, Zietelos tarmėse, esančiose baltarusių kalbos žiede ir, kaip žinoma, išsaugojusiose kai kurias archaiškas morfologijos ypatybes³. Panašaus tipo trumposios formos (*dē* ar *děj*) vartojamos didelėje lietuvių kalbos tarmių dalyje: aukštaičiuos vakariečiuos pietiečiuos, rytinių aukštaičių rytinėj daly, vidurio aukštaičių pietinėj daly, dzūkuos, plg. *dē* „dėjo“, *stó* „stojó“, *parē* „parėjo“, *atjó* „atjojo“, *galē* „galėjo“, *krutē* „krutėjo“, *dirbo* „

¹ Žr. Э. Вольтер, Литовская хрестоматия, Санкт-Петербург, 1904, p. 385.

² F. Specht, Beiträge zur griechischen Grammatik, KZ, LIX, 1939, p. 99 ir t.

³ Žr. P. Arumaa, Litauische mundartliche Texten aus der Wilnaer Gegend, Dorpat, 1931; E. Fraenkel, Der Stand der Erforschung des im Wilnagebiete gesprochenen Litauischen, Balticoslavica, II, Wilno, 1936, p. 65 ir t.

„norėjo“, *dabó* „dabojo“, *žinó* „žinojo“, *dě* „dėjo“, *ė* „ėjo“, *virpė* „virpėjo“, *lė* „liejo“, *tylė* „tylėjo“, *šokinė* „šokinėjo“, *bėginė* „bėginėjo“, *prišlė* „prišliejo“ (Linkmenys), *ató* „atėjo“ (< *ata* + *ė*), *išė* „išėjo“ (Tverėčius¹), *preděj* „pradėjo“, *prešnekěj* „prišnekėjo“ (Simnas), *turėj*, *stój* (Kaniava, Leipalingis, Veisiejai), *turėj*, *jój*, *miegój* (Birštonas) ir kt. Pietiniuos dzūkijos, rytinėje pietvakarių aukštaičių dalyje ir vidurio aukštaičių vartojamos *děj*, *turėj*, *miegój* tipo, o kitur – *dě*, *turė*, *miegó* tipo formos.

Trumposios būtojo laiko 3 a. formos anksčiau galėjo būti vartojamos visame lietuvių kalbos areale. Bet veliuniškių, šiaurės aukštaičių ir žemaičių tarmėse jos turėjo išnykti, kadangi, trumpėjant galūnėms, šiose tarmėse neretai grėsė būtojo laiko 3 a. trumposios formos sutapimo su esamojo laiko 3 a. forma pavojus, plg., pvz., *stó* (< *stoj*) ir *stó* „stoj“, *kló* (< *klója*) ir *kló* „klojo“ ir t.t. Kad žemaičių tarmėse trumposios būtojo laiko 3 a. formos tikrai galėjo būti vartojamos, rodo E. Frenkelio pateikiami pavyzdžiai iš M. Valančiaus ir S. Daukanto raštų: *pradie* „pradėjo“, *iszjo* „išjojo“ (greta *pradieje*, *yszjoje*)². F. Špechtas nurodo, kad jos buvo paplitę ir Rytprūsių tarmėse³.

Tyrinėtojų nuomonės dėl šių formų kilmės skiriasi. G. K. Uljanovas kai kurias jų laiko senaisiais aoristais⁴. A. Becenbergeris formoje *narei* „norėjo“ ižiūrėjo senojo imperfekto 3 a. ir lygino ją su pr. *signai* „žegnojo“, *postai* „tapo“, manydamas, kad šių formų žodžio gale yra išnykęs *-er*⁵. F. Špechtas, visai pagrįstai atsisakydamas A. Becenbergerio interpretacijos, įrodinėjo, kad formos *dě*, *bū*, *sto*, **dō* esančios senojo atematinio aoristo 3 a. liekanos, vėliau išplitusios į beveik visų veiksmažodžių būtojo laiko asmenavimą (nelengva suvokti tokį tik keturių formų aktyvumą), o *děj*, *stój* tipo formas jis laiko kontaminaciniais dariniais (iš *dě*, *stó* ir greta vartojamų *dėjo*, *stójo*). Šią mintį palaikė ir F. Frenkelis⁶. Chr. Stangas, remdamasis tuo, kad *gerám* < *ge-*

¹ Žr. J. Otrębski, *Wschodniolitewskie narzecze twereckie*, I, Kraków, 1934, p. 358.

² Žr. E. Fraenkel, min. str., „Balticoslavica“, II, p. 67.

³ Žr. F. Specht, *Zu den altpreussischen Verbalformen auf -ai, -ei, -sai, -sei*, KZ, LV, 1928, p. 170 (1 išn.). Plg. dar A. Doritsch, *Beiträge zur litauischen Dialektologie*, Tilsit, 1911, p. XLI, LXXX.

⁴ Žr. Г. К. Ульянов, *Значение глагольных основ в литовско-славянском языке*, Варшава, 1891, p. 86.

⁵ Žr. A. Bezzenberger, *Studien über die Sprache des preussischen Enchiridions*, KZ, XLI 1907, p. 103 ir t.

⁶ Žr. E. Fraenkel, min. str., „Balticoslavica“, II, p. 65 ir t., *Zum baltischen und slavischen Verbum*, Zfsl Ph, XX, 1950, § 59.

ramui, galvoj < *galvoje*, mano, kad trumposios formos galėjusios atsirasti trumpėjimo keliu: *jójo* > *jój* > *jó¹*. J. Endzelynas palaiko A. Becenbergerio nuomonę, kad pr. *đai* gali būti kilęs iš **dājet²*, nurodydamas, kad greta *i*-kamieno esamojo laiko *nāri-* > *nori-* negalėjo būti imperfekto *narei* (= *norėj*). G. K. Uljanovo požiūris, J. Endzelyno nuomone, galėtų būti teisingas, aiškinant tik vienskiemenes liet. *dė*, lat. *gā* „ėjo“ tipo formas³.

Ar galėjo trumpoji būtojo laiko 3 a. forma atsirasti trumpėjimo keliu? Reikia manyti, negalėjo. Visų pirma, tose lietuvių kalbos tarmėse, kur vartojamos *dė, dėj, miegól, miegój* ar *stovė, stovėj* tipo formos, ilgasis žodžio galo *-o (-jo)* dėl fonetinių priežasčių išnykti negalėjo, kadangi čia žodžio gale išlieka sveiki net trumpieji balsiai, nekalbant jau apie ilguosius (reguliarus galūnių trumpėjimas šioms tarmėms nėra būdingas). Tiesa, ir čia, kaip ir visame lietuvių kalbos areale, sutrumpėjo, pavyzdžiui, kai kurios linksnių formos, plg. vns. naud. *gerám* < *geramui*, vns. viet. *galvōj* < *galvojė*, dgs. viet. *miškuōs* < *miškuosė* ir kt. Tačiau čia diftongas ar balsis žodžio gale yra išnykęs dėl sisteminių priežasčių, dėl to, kad tie galiniai elementai neteko morfologinės reikšmės, išlyginant linksniavimo sistemą, kur visi sutrumpėję linksniai buvo vienu skiemeniu ilgesni, negu kiti. Tuo tarpu būtojo laiko 3 a. galūnė *-o(-jo)* dėl sisteminių priežasčių išnykti jokių būdu negalėjo, plg. būtojo laiko asmenavimo sistemą:

Vienaskaita		Daugiskaita	
1 a. <i>děj-au</i>	ir <i>bėg-au</i>	1 a. <i>děj-om(e)</i>	ir <i>bėg-om(e)</i>
2 a. <i>děj-ai</i>	ir <i>bėg-ai</i>	2 a. <i>děj-ot(e)</i>	ir <i>bėg-ot(e)</i>
3 a. <i>děj-o</i>	ir <i>bė-go</i>	3 a. <i>děj-o</i>	ir <i>bė-go</i>

Kaip matyti, negalėjo būti kokių sisteminių impulsų, dėl kurių turėjo išnykti 3 a. galūnė *-o*. Taigi anksčiau pateiktos *děj* tipo tarmių formos negali būti atsiradę iš *ǰdėjo*. Greičiausiai jos yra atsiradę iš *dė* tipo formų, kadangi vėlesnį *-j* atsiradimą paaiškinti nėra sunku: jis čia galėjo atsirasti kaip veiksmazodžio paradigmos kamieno išlyginimo rezultatas. Kadangi visose kitose būtojo laiko asmenų formose veiksmazodžio kamienas baigėsi *-j-* (plg. *děj-au, dėj-ai; sėdėj-au, sėdė-jai; miegój-au, miegój-ai*), tai ir 3 a. formoje galėjo būti apibendrintas tas pats kamienas. Kai kuriose tarmėse paraleliai vartojamos abi 3 a. for-

¹ Žr. Chr. Stang, *Das slavische und baltische Verbum*, p. 159 (2 išn.).

² Žr. J. Endzelin, *Altpreussische Grammatik*, Riga, 1944, p. 178.

³ Žr. J. Endzelins, *Lat. val. gr.*, p. 882.

mos su *-j* ir be *-j*, plg. *pradė* „pradėjo“ ir *tekėj* „tekėjo“ (Gervėčiai), o taip gali būti dėl to, kad čia yra prasidėjęs veiksmažodžio kamieno išlyginimas.

Beveik visose lietuvių kalbos tarmėse, kur vartojamos *dė, dėj* tipo 3 a. formos, randamos ir būtojo laiko 3 a. formos *važiáu* „važiavo“, *gáu* „gavo“, *daináu* „dainavo“ (pietų vakarų aukštaičiai), *važiáu, kariáu* „kariavo“ (Birštonas), *važiáu, daináu* „dainavo“, *kramėzáu* „kosėjo“, *dáu* „davė“, *kráu* „krovė“, *piáu* „piovė“, *bliáu* „bliovė“ (Linkmenys) *gáu, lingáu* „lingavo“, *šūkau* „šūkavo (Kaniava), *dáu, šláu* „šlavė“, *suvėláu* „suvėlavo“, *mieráu* „mieravo“ (Adutiškis), *būdau* „būdavo“, *grybáu* „grybavo“ (Apsas) ir kt. Kartu su jomis visur greta vartojamos ir formos *važiāvo, gāvo, dāvė, šlāvė* ir t.t. Šio tipo trumpųjų formų egzistencija yra sąlygojama *dė, dėj, miegó, miegój* tipo trumpųjų formų egzistencijos.

Rytinių aukštaičių tarmėse trumpoji forma su *-au* vartojama rečiau, negu su *-āvo*. Dažniau čia pasitaiko trumpoji veiksmažodžio *važiuoti* 3 a. forma (*važiáu*), o kitų veiksmažodžių (*riešutáu, daináu* ir kt.) ji reta. Kai kuriose šių tarmių (Palūšė) veiksmažodis *važiuoti* greta 3 a. formos *važiáu* turi ir *važió* „važiavo“, dar kitose (Dūkštas, Rimšė, Tverėčius) – tik *važió*. F. Špechtas formą *važió* „važiavo“ kildina iš *važjā* < **važjō*, manydamas, kad ide. *ō* absoliutiniame žodžio gale virtęs *ā*, o ne *uo*¹. Bet rytinių aukštaičių *važió* – aiškus naujadaras². Kadangi kitų veiksmažodžių būtojo laiko 3 a. formos su *-au* vartojamos retai, o kai kur ir visai nepasitaiko, tai dažniau vartojama *važiáu* tapo izoliuota, ir dėl to jos galo *-au* galėjo būti pakeistas į *-o* pagal veiksmažodžių, turinčių 3 a. *-o*, modelį. Keitimas *-au* į *-o* priklausė nuo to, kad šiose šnektose labai dažnai vartojamos naujai padarytos būtojo laiko 1 a. formos, plg. *kapáu* „kapojau“, *žináu* „žinojau“ ir kt., taip pat turinčios *-áu* ir besiskiriančios nuo 3 a. formos su *-áu* tik kilme.

Rytinių aukštaičių tarmėje, šnektose, esančiose Baltarusijos TSR teritorijoje, labai dažnai trumposios 3 a. formos pagrindu performuojamas visas būtojo laiko vienaskaitos asmenavimas, plg.:

1 a. <i>diáu</i> <i>dėjau</i>	<i>kapáu</i> <i>kapójau</i>	<i>virpiáu</i> <i>virpėjau</i>
2 a. <i>dėi</i> <i>dėjai</i>	<i>kapái</i> <i>kapójai</i>	<i>virpėi</i> <i>virpėjai</i>
3 a. <i>dė</i> <i>dėjo</i>	<i>kapó</i> <i>kapójo</i>	<i>virpė</i> <i>virpėjo</i>

¹ Žr. F. Specht, min. str., KZ, LV, p. 172.

² Plg. J. Otrębski, *Wschodnioliteńskie narzecze twereckie*, p. 358; Chr. Stang, *Das slavische und baltische Verbum*, p. 159–160 (išn. 2).

Kai kuriose šnektose panašiai performuojama ir dgs. 1 a. forma, plg. *giedóm* „giedojom“, *išém* „išėjom“, *akém* „akėjom“ (Dūkštas, Rimšė), *dém* „dėjom“, *krutém* „krutėjom, dirbom“, *miegóm* „miegojom“, *atóm* „atėjom“ (Apsas) ir kt. Trumpoji dgs. 2 a. forma čia nepasitaiko, kadangi ji visai sutaptų su bendratimi, plg., pvz., **miegot* „miegojot“ ir bendr. *miegót* „miegoti“.

Kai kurių daugiaskiemenių veiksmažodžių tokio tipo trumposios formos vartojamos ir pietvakarių aukštaičių šnektose, plg.:

vns. 1 a.	<i>šúktelíau</i> <i>šúktelėjau</i>	<i>trúktelíau</i> <i>trúktelėjau</i>
vns. 2 a.	<i>šúktelei</i> <i>šúktelėjai</i>	<i>trúktelei</i> <i>trúktelėjai</i>
vns. 3 a.	<i>šúktelė</i> <i>šúktelėjo</i>	<i>trúktelė</i> <i>trúktelėjo</i>
dgs. 1 a.	<i>šúktelém</i> <i>šúktelėjom</i>	<i>trúktelém</i> <i>trúktelėjom</i>
dgs. 2 a.	<i>šúktelèt</i> <i>šúktelėjot</i>	<i>trúktelèt</i> <i>trúktelėjot</i>

Būtojo laiko kamieno pagrindu čia naujai gali būti performuotos ir bendratys *šúktelt*, *trúktelt*, vartojamos greta *šúktelèt*, *trúktelèt*.

Kad toks būtojo laiko asmenavimas sudarytas naujai, rodo tai, jog greta vns. 3 a. *die* < *dė* (čia *ė* > *ie*) vartojamos ir vns. 1 a. *dieu* (Palūšė), greta 3 a. *dė* (ϵ < *ė*) ir vns. 1 a. *dėu* (Dūkštas, Rimšė), greta 3a *galá* „galėjo“ (< *galė*) ir vns. 1 a. *galáu* „galėjau“ (Apsas). Trumposios būtojo laiko 1 ir 2 a. formos rytinių aukštaičių tarmėje gana produktyvios ir vartojamos dažniau, negu ilgosios.

Naujojo asmenavimo formavimosi 3 a. formos pagrindu priežastys yra gana aiškios. Veiksmažodžių, turinčių būtojo laiko 3 a. su galūnėmis *-ė* ar *-o*, asmens galūnių sistema yra tokia: vns. 1 a. *-au*, 2 a. *-ai*, *-ei*, 3 a. *-o*, *-ė* ir t.t. Ši galūnių sistema plinta visame būtajame laike. Toks būtojo laiko asmenavimo performavimas 3 a. formos pagrindu lietuvių kalboje nėra išimtinis reiškinys. Kai kuriose lietuvių tarmėse kurie-ne-kurie atematiniai veiksmažodžiai buvo pervesti į *i*-kamienį asmenavimą dėl to, kad 3 a. formoje pakito kamieno ir galūnės ribos (*es-ti* > *est-i*), plg.:

vns. 1 a.	<i>esčiù</i> „esu“, <i>gėlbsčiuos</i> , <i>kósciù</i>
2 a.	<i>estì</i> , <i>gėlbsties</i> , <i>kósti</i>
3 a.	<i>ėsti</i> , <i>gėlbsti</i> , <i>kósti</i>

dgs. 1 a.	<i>ėstim(e)</i> , <i>gėlbstim(e)</i> , <i>kóstim(e)</i>
2 a.	<i>ėstit(e)</i> , <i>gėlbstit(e)</i> , <i>kóstit(e)</i>

Latvių kalbos tarmėse irgi pasitaiko būtojo laiko trumpųjų 3 a. formų su *-ē*, *-ā* (vietoj *-ēja*, *-āja*), kurių, kaip mano ir J. Endzelynas¹, negalima paaiškinti fonetiniu galūnių trumpėjimu, plg. paraleliai vartojamas *redzē* „matė“, *dzirdē* „girdėjo“, *gulē* „gulėjo“, *dziedā* „giedojo, dainavo“, *zinā* „žinojo“, *mazgāja* „mazgojo“, *mercēja* „merkė“ ir kt.² Tokių veiksmoždžių, kaip *mercēt*, trumposios būtojo laiko 3 a. formos, matyt, išnyko, kadangi jos, sutrumpėjus galūnėms, turėjo sutapti su esamojo laiko 3 a. formomis, plg. es. 1. 3 a. *mercē* < *mercēja*. Kai kuriose latvių šnektose paraleliai vartojamos: *gribē* || *gribēja* „norėjo“, *varē* || *varēja* „galėjo“, *skrē* || *skrēja* „bėgo“, *gāja* || *gā* „ėjo“ ir kt.³ Taigi latvių kalbos tarmių trumposios būtojo laiko 3 a. formos sudaro gražią tipologinę paralelę anksčiau panagrinėtoms lietuvių kalbos tarmių formoms. Matyt, ir genetiškai jos yra bendros. Įdomu pažymėti, kad kai kuriose latvių, kaip ir lietuvių, tarmėse trumposios 3 a. formos pagrindu buvo sukurtos ir kitų asmenų trumposios formos, plg. dgs. 1 a. *skrēm* || *skrējām* „bėgom“, *aizgām* || *aizgājām* „išėjom“ ir kt.⁴

Prūsų kalbos rašto paminkluose būtasis laikas atstovaujamas labai šykščiai. Čia užfiksuotos yra tokios jo 3 a. formos: 1) *imma*, *immats*⁵ „nahm, ėmė“, *kūra* „baute, kūrė“, *laipinna* „bot, įsakė“, *lassina* „legte, dėjo“, *lijmucz*, *limatz*, *līmauts* „brach, laužė“ (bendr. *limtwei* „laužyti“), *prowela* „verriet, išdavė“; 2) *jmmitz*, *ymmitz* „nahm, ėmė“, *ismigē* „entschließ, užmigo“, *pertraūki* „verschloß, pertraukė“, *weddē* „brachte, vedė“; 3) *be* „war, buvo“, *billāts*, *billa*, *byla*, *bilats*, *bylatectz*, *bila*, *belats*, *billē* „(ich) sprach; kalbėjau, kalbėjo“, *ebsignā* „segnete, laimino“, *endeirā* „sah an“ (bendrat. *endyrītwei*), *poglabū* „herzte, globojo“ (liet. *globóti*), *teikū*, *teiku* „schuf, kūrė“ (bendr. *teickut*), 4) *bēi*, *bei* „war, buvo“, *dai*, *daits*, *daitz*, *dayts* „gab, davė“ (bendr. *dāt*, *dātun(si)*), *driāudai* „fuhren an“, *ymmeits*, *ymmeyts* „nahm, ėmė“, *perpīdai* „brachten, nešė“ (bendr. *pijst*), *postāi*, *postai* „ward, tapo“,

¹ Žr. J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 882.

² Žr. FBR I (2-sis leid.), Rīgā, 1927, 11, p. 12; žr. taip pat: K. Kārklīņš, Praulėniešu izloksne, FBR, VI, 1926, p. 109, 111; M. Rudzīte, Latviešu dialektoloģija, p. 370.

³ Žr. A. Elksnītis, Lazdonas, Praulienas, Sarkana, Patkules, Cesvaines un Dzelzavas izloksnes, FBR, IX, 1929, p. 150; V. Kancāns, Kaldabruniešu izloksne, FBR, XVII, 1937, p. 67.

⁴ Žr. V. Kancāns, Kaldabruniešu izloksne, FBR, XVII, p. 67 t.

⁵ Matyt, esamojo laiko forma, vartojama būtojo laiko reikšme. Būtasis laikas būtų **immu*.

signai „segnete, žegnojo“ (bendr. *signāt*), *widdai* „sah, matė“; 5) *dinkowats*, *dīnkowatz*, *dīnkauts*, *dīnkauts*, *dīnkautzt*, *dīnkautzt* „dankte, dėkojo“.

Pirmosios ir antrosios grupės būtojo laiko formos yra aiškesnės – tai formos, sudarytos su priesagomis *-ā* ir *-ē*, kaip ir atitinkamos kitų baltų kalbų būtojo laiko formos. Kai kurių jų daryba, tiesa, skiriasi nuo atitinkamų lietuvių kalbos formų darybos, plg. pr. *kūra* ir liet. *kūrė*; *prowela* ir liet. *apvylė*, *ismigė* ir liet. *-migo*.

Daugelis trečiosios ir ketvirtosios grupės būtojo laiko formų atliepia lietuvių kalbos formas su *-ojo* (*-ājā*). Vienos jų turi gale *-ā*, kitos *-āi*, o kai kurios – *-ā* ir *-āi*, plg. *billats* ir *billai* (liet. *bylėjo*), *esignā* ir *signai* (liet. *žegnojo*). Pr. *teikū*, *poglabū*, matyt, yra kilę iš *teikā*, *poglabā*¹ (*ā* po gomurinių ir lūpinių priebalsių virtęs *ū*), plg. *esignā*. Kad *endeirā* būtų kilęs iš **endeirāi*, irgi abejotina; plg. paraleliai vartojamas *esignā* ir *signai*. Vargu galima pagrįsti hipotetinį prūsų kalbos **ājā* trumpėjimą į **-āi*, kadangi atitinkamos lietuvių kalbos formos su *-ój* (*<-āj*) nėra atsiradę iš *-ójo* (*-ājā*) trumpėjimo keliu. Be to, prūsų kalbos rašto paminkluose nėra fiksuotos ilgiosios formos su **-ājā* ir dėl to nelengva pasakyti, ar ji buvo čia susiformavusi.

Prūsų kalbos būtojo laiko formos su *-ā* atliepia atitinkamas lietuvių kalbos formas; forma su *-āi* prūsų kalboje, matyt, jau yra susidariusi lygiai taip, kaip ir atitinkama lietuvių kalbos tarmių forma su *-oj*. Vadinasi, pr. *dai*, *postai*, *billai*, *signai* ir kt. atsirado vietoj **dā* (plg. s. ind. aor. *adāt*), *-stā*, *billā(ts)*, *-signā* dėl būtojo laiko paradigmos kamieno išlyginimo, t.y. kamieno su *-j* įvedimo ir 3 a. formoje. Lygiai tokiu pačiu keliu, matyt, yra atsiradusi ir pr. *bei* „buvo“ vietoj senesnės **bē*, plg. s. sl. *bě*. Pr. *ymmeits*, pavartota greta *ymmits* (*<*immēts*), matyt, yra naujadaras, sudarytas pagal kitų 3 a. formų, besibaigiančių *-j*, modelį; plg., gal būt, panašius lietuvių kalbos tarmių naujadarus: *sutvėrei* „sutvėrė“, *uždraudei* „uždraudė“, *valgei* „valgė“, *daveis* „davėsi“, *davei* „davė“, *traukei* „traukė“, *numirej* „numirė“².

Prūsų formos *dīnkauts*, *dīnkauts*, pavartotos greta *dinkowats*, galėjo santykiauti tarpusavyje lygiai taip, kaip liet. dial. *dėkau* „dėkojo“, *važiādu* „važiavo“ ir greta vartojamos *dėkavo*, *važiāvo*.

¹ Kitaip mano Chr. Stangas, žr. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 159.

² Žr. Aph, VIII, Kaunas, 1939, p. 37; P. Arumaa, Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina, Tartu, 1933, p. 17; MLLG, IV, Heidelberg, 1890, p. 170.

Taigi nėra jokio pagrindo prūsų kalbos būtojo laiko 3 a. su *-ā* ar *-āi* kildinti iš imperfekto su *-*āġjet*. Negalima laikyti šias formas ir fonetiškai sutrumpėjusiomis iš *-*āġā*. Greičiausiai forma su *-āi* prūsų kalboje yra susiformavusi lygiai taip, kaip atitinkama lietuvių kalbos forma su *-oj*, o forma su *-ā* genetiškai yra tapati su lietuvių kalbos forma su *-o* (<*-ā*).

Anksčiau buvo nurodyta, kad veiksmažodžių, turinčių šaknis, besibaigiančias priebalsiais, kai kurios trumposios lietuvių kalbos tarmių būtojo laiko formos atliepia kitų indoeuropiečių kalbų šaknies atematinį aoristą. Reikia pridurti, kad ir kai kurių veiksmažodžių, turinčių šaknis, besibaigiančias balsiais, trumposios formos kitose indoeuropiečių kalbose turi atematinio aoristo atitikmenų: plg. liet. *dė*, s. ind. *adhāt*, gr. *ἔδηξα*; *stó*, plg. s. ind. *asthāt*, gr. *ἔστη*; *bū*, plg. s. sl. *by*, s. ind. *abhūt*; lat. *gā* ir s. ind. *agāt*. Baltų kalbų būtojo laiko trumpoji 3 a. forma nuo s. indų kalbos atematinio aoristo 3 a. formos skiriasi galūnės *-t* neturėjimu. Kadangi baltų kalbose vargu kada 3 a. forma galėjo turėti galūnę *-t*, tai baltų kalbos gali būti išlaikę dar archaiškesnę 3 a. formos išvaizdą, negu kitos indoeuropiečių kalbos.

Taigi baltų būtojo laiko trumpoji 3 a. forma gali būti labai archaiška, nors dabar ir nėra lengva tą jos archaiškumą parodyti. Be anksčiau pateiktų argumentų, trumposios formos archaiškumą rodo dar kai kurie sisteminiai faktoriai. Lietuvių kalbos būtojo laiko asmenų galūnės dabar yra tokios: vns. 1 a. *-au*, 2 a. *-ai* ar *-ei*, 3 a. *-o* ar *-ė*, dgs. 1 a. *-om* ar *-ėm*, 2 a. *-ot* ar *-ėt*. Latvių kalboje būtojo laiko galūnių sistema dabar yra kitokia, bet nėra jokios abejonės, kad ji kažkada buvo tokia pati, kaip lietuvių kalbos. Ar egzistavo tokia galūnių sistema prūsų kalbos būtajame laike, dabar pasakyti nelengva, kadangi jos rašto paminkluose 3 a. forma neretai pavartota visų trijų viena-skaitos asmenų reikšme.

Lietuvių kalbos tarmėse daugelis veiksmažodžių, kaip anksčiau buvo parodyta, turi ir fakultatyvinį kitokios galūnių sistemos variantą, nuo pirmojo besiskiriantį tuo, kad 3 a. forma turi nulinę galūnę, plg.:

vns. 1 a. *-au* : *dėjau*, *norėjau*, *žinójau*

vns. 2 a. *-ai* : *dėjai*, *norėjai*, *žinójai*

vns. ir dgs. 3 a. *-o* || \emptyset : *dėjo* || *dė*, *norėjo* || *norė*, *žinójo* || *žinó*

Kad galūnių sistemos variantas su 3 a. forma, turinčia nulinę galūnę, yra archaiškesnis už galūnių sistemos variantą, turintį 3 a. galūnę *-o*, rodo ir išimtinė formos su nuline galūne padėtis. Be to, raidos ke-

lias iš galūnių sistemos *-au*, *-ai*, *-ø* į sistemą *-au*, *-ai*, *-o* yra nesunkiai argumentuojamas, o atvirksčios raidos kelias negali būti argumentuotas ir, vadinasi, vargu yra galimas.

Jeigu taip, tai prisieina manyti, kad 3 a. forma *dėjo* yra susiformavusi vėliau, negu visų kitų asmenų formos. Matyt, kai kurių veiksmažodžių būtojo laiko formos formavosi vėliau, pridodant prie kamienų, besibaigiančių balsiu, galūnes *-au*, *-ai* ir t.t. Kadangi kamieno ir galūnės riboje susidūrė du balsiai, taip tarp jų buvo įterptas *j*: *dė + au > dėjau*, *dė + ai > dėjai* ir kt.

Būtojo laiko 3 a. forma *norė*, *žinó* tipo būdinga dviem veiksmažodžių tipams: tipui *mýli*, *mýlėti*, turinčiam *i*-kamienį esamąjį laiką ir priesagą *-ė-* bendratyje, ir iš vardažodžių išvestiems *áuklėja*, *áuklėjo* tipo veiksmažodžiams, turintiems priesagą *-ė-* ir esamojo laiko formoje. Lygiai taip ir 3 a. forma *žinó* „žinojo“ būdinga tipui *žino*, *žinóti*, turinčiam *ā*-kamienį esamąjį laiką, ir iš vardažodžių išvestiems *galvója*, *galvójo* tipo veiksmažodžiams, turintiems priesagą *-o-* ir esamojo laiko formoje. Beveik visi šie veiksmažodžiai yra būsenos veiksmažodžiai ar turi tam tikrą būsenos reikšmės atspalvį ir yra intranzityviniai; kai kurių jų tranzityvumas, matyt, yra išriedėjęs vėliau.

Kadangi *i*-kamienių veiksmažodžių esamojo ir būtojo laiko paradigmos yra heteroklitinės (*i* : *ė*), reikia manyti, kad būtojo laiko forma su *-ė-* čia yra antrinė, susiformavusi kartu su šių veiksmažodžių būtojo laiko formavimusi. Turint galvoje *ē*-kamienių veiksmažodžių esamojo – būtojo laiko paradigmų santykio paralelizmą *ā*-kamienių veiksmažodžių esamojo – būtojo laiko paradigmos santykiui (plg. *mýli* : *mýlėjo* ir *sáugo* : *sáugojo*), antrine galima laikyti būtojo laiko formą su priesaga *-ā-*. Matyt, prieš būtojo laiko susiformavimą egzistavo tik *mýli*, *žino* tipo formos. Greta šių formų galėjo egzistuoti ir *áuklė*, *galvó* tipo veiksmažodžiai, kurie ankstyvame raidos etape galėjo būti labai artimi daiktavardžiams, galėjo net ir visų asmenų formų neturėti. Vėliau, formuojantis asmenų sistemai, pastarosios formos galėjo būti pradėtos asmenuoti ir, pvz., 3 a. įgijo galūnę *-a*, išriedėdamos į *áuklėja*, *galvója* tipo formas. Senesnės jų formos **auklė*, **galvā* galėjo būti panaudotos besikuriančio būtojo laiko darybai, o vėliau jos gavo ir flektyvinius būtojo laiko rodiklius: galūnes *-au*, *-ai* ir t.t. Kadangi reikšmė šie iš vardažodžių išvesti veiksmažodžiai buvo labai artimi veiksmažodžiams *myli* ir *žino* tipų (*i*- ir *ā*-kamieniams), tai ir pastarųjų būtajam laikui sudaryti galėjo būti panaudotos iš vardažodžių išvestų veiksmažodžių tipo formos, t.y. *mýlė*, *žinó*. Vėliau šių for-

mų pamatu susikūrė bendratys *mylėti, žinoti*. Kadangi pastarieji veiksmažodžiai buvo būsenos veiksmažodžiai, tai priesagas *-ėti, óti* vėliau galėjo gauti ir kai kurie *a-, ia-*kamieniai ar atematiniai veiksmažodžiai, įgiję būsenos ar artimą jai reikšmę, plg. *dėra* : *derėjo, derėti*; *kvėpia, kvėpėjo, kvėpėti*; *gieda, giedėjo, giedoti*¹ ir kt.

Veiksmažodžiai su bendraties priesaga *-y-* yra dviejų tipų: 1) *prašau, prašė, prašyti* tipas ir 2) iš vardažodžių išvestas tipas *akija, akijo, akýti*. Latvių kalboje iš vardažodžių išvestų veiksmažodžių būtasis laikas yra įsigalėjęs ir pirmajame tipe, plg. lat. *saku, saciju, sacīt* ir liet. *sakaũ, sakiaũ, sakýti*. Šio įsigalėjimo prielaidą sudarė abiejų tipų bendraties formų vienodumas. Pastebėta, kad lietuvių kalbos pirmojo tipo veiksmažodžių, turinčių iteratyvinę ar kauzatyvinę reikšmę (*rašau, rašiaũ, rašýti*) šaknies vokalizmas (*o*) būdingas ir kitų indoeuropiečių kalbų kauzatyvams ir iteratyvams, plg. s. sl. *saditi*, got. *-lagjan* (plg. dar lot. *moneo*, gr. *φορέω*). Be to, gotų ir slavų kalbose šie veiksmažodžiai yra *ī*-kamieno, kuris lietuvių kalboje dabar pasirodo tik bendratyje, plg. *sakýti*. Turint galvoje tą aplinkybę, kad lietuvių kalboje bendraties ir būtojo laiko kamieniai yra vienodi, galima spėti, kad ir šių veiksmažodžių būtasis laikas kažkada turėjo *ī*-kameną, plg. s. sl. aor. *moli*. Kadangi ir kiti kai kurie kamieniai būtajame laike, matyt, išsaugojo senesnę veiksmažodžio formą, negu esamajame, *ī*-kameną pirmojo tipo veiksmažodžiuose galima laikyti pradiniu. Formuojantis esamojo-būtojo laiko opozicijai, matyt, ši *ī*-kamenė forma pradėjo reikšti būtajį laiką, o esamajame laike šie veiksmažodžiai įgijo *ā*-kameną, kadangi *ā*-kamenas galėjo būti iteratyvumo ir kauzatyvumo rodiklis. Be to, šie veiksmažodžiai, būdami tranzityviniai, būtajame laike įgijo formalų tranzityvumo rodiklį – *ē*-kameną, kuris išstūmė *ī*-kameną. Senesniojo *ī*-kamieno pėdsakai, matyt, yra išlikę rytinių lietuvių kalbos tarmių ir senųjų paminklų esamajame laike, plg. *mókia* „moko“, *pildžia* „pildo“, *girdžia* „girdo“, *ugdžia* „ugdo“ ir kt., plg. s. liet. rašto paminklų *gidžia* „gydo“, *gimdžia* „gimdo“, *girdže* „girdo“ *guldžia* „guldo“, *gundžia* „gundo“, *kliudžia* „kliudo“, *pildžia* „pildo“, *saldže* „saldo“, *patwindže* „patvindo“, *žudžia* „žudo“ ir kt. Kaip matyti, ir čia *i*-kamenas yra performuotas į *ia*-kameną, kadangi greta tranzityviojo būtojo laiko su *-ē* neretai egzistavo tranzityvusis *ia*-kamenis esamasis laikas. Latvių kalboje naujai atsiradęs būtojo laiko *ē*-kamenas buvo perkeltas į bendratį ir į esamąjį laiką, ir dėl to galėjo atsirasti

¹ Plg. W. P. Schmid, Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum, Wiesbaden, 1963, p. 60 ir t.

kauzatyviniai -ė- veiksmožodžiai, plg. *audzēt* „auginti“ (: *augt*), *raudzēt* „sūdyti, rauginti“ (: *raugt*) ir kt.¹ Lietuvių kalbos tarmėse retkarčiais irgi pasitaiko tokio tipo veiksmožodžių pėdsakų, plg. *augėtinis* „augintinis“ ir *gydėti* „gydyti“ (taip pat *gydėtojų*).

BŪTASIS LAIKAS SU PAILGINTŲ VOKALIZMU

Tam tikrų lietuvių ir latvių kalbų veiksmožodžių būtojo laiko šaknies vokalizmas nuo esamojo laiko šaknies vokalizmo skiriasi balsio ilgumu: esamasis laikas turi trumpus balsius *e, a, i, u*, o būtasis – ilguosius *é, o(ā), y, ū*. Tokį pailgintą būtojo laiko vokalizmo laipsnį gali turėti tik *ē*-kamieniai veiksmožodžiai ir tie *ā*-kamieniai, kurių šaknis baigiasi *j* (po *j* tam tikrame baltų kalbų raidos periode negalėjo eiti priešakinės eilės balsis). Galima skirti dvi šių veiksmožodžių grupes: 1) veiksmožodžiai, kurių šaknis turi balsius *a, e, i, u* ir po jų einančius šaknies galo priebalsius (sonantus) *l, m, n, r, ĳ, ų*; 2) veiksmožodžiai, kurių šaknis turi balsius *e, a, i, u* ir po jų eina kiti priebalsiai (nesonantai). Pavyzdžiai:

1. a) *gėlia, gėlė, gėlti*; lygiai taip pat kaitomi *gėrti, kėlti, dėlti(s), tvėrti, vėlti, vėrti, vėmti, sėmti, skėlti, žėlti, nėrti, dvėlti, šėrti*, plg. lat. *dzeļu, dzēlu(ē), dzelt* ir taip pat kaitomus *dzeft, ceft, tveft, veft, veft, veft, škeft, neft* ir kt. Kai kurie veiksmožodžiai vienos lietuvių kalbos tarmėse turi akūtinę, kitose – cirkumflectinę priegaidę, plg. *bėria, bėrė, bėrti* (taip pat kaitomus *remti, lemti, pefti, tremti, svefti, žefti*) ir *bėria, bėrė, bėrti* (taip pat kaitomus *rémti, lémti, pérti, trémti, svėrti, žėrti*). Panašiai yra ir latvių kalboje, plg., iš vienos pusės, lat. *rēmties, lēmt, pērt, svērt* ir, iš kitos pusės, lat. *beft, left, treft*;

b) *kāria, kórė, kárti; atkalia, atkólė, atkálti*, plg. lat. *karu, kāru(ē), kaft*;

c) *giria, gýrė, girti*; taip pat kaitomi *dirfti, gilfti, irfti, tirtfti, viltfti, skiltfti, skirtfti, spirtfti*, plg. lat. *dziņu, dzīru(ē), dziņft*, taip pat kaitomus *irft, škilft, škiņft*;

d) *minù, mýniau, minti*; taip pat kaitomi *skintfti, trintfti, gintfti, tintfti, pintfti, piltfti*, bet plg. lat. *minu, minu, mīt* (būtojo laiko šaknis trumpa) ir taip pat kaitomus *škit, trit, pit*, lat. dial. būt. l. *mīnu, šķīnu, trīnu* ir es. l. *minu, šķīnu, trīnu, pinu*;

e) *dūria, dūrė, dūrti*; taip pat kaitomi *grūmtfti, dūmtfti, drūmttis, būrtfti, būrttis, káltfti, kūrfti, stūmtfti, rūmtfti*, plg. lat. *duņu, dūru, duft* ir taip pat kaitomus *buft, stuņft* ir kt.

¹ Žr. Mūsdienu latviešu literatūras valodas gramatika, I, Rīgā, 1962, p. 336.

2. a) *srebiù, srėbė, srėbti*; taip pat kaitomi *drėbti, drėksti, dvėsti, grėsti, krėsti, lėkti, (s)kėsti, rėkšti, šlėkti, tėkšti, trėkšti* ir *trėkšti, tėšti, trėsti, vėpti, žlėgti, slėgti* ir *slėgti, slėpti, plėsti*, plg. lat. *strebju, strėbu(ē), strėbt; lecu, lėcu, lėkt; slepju, slėpu, slėpt; krešu, krėšu, krėst* ir kt.;

b) *dvākia, dvōkė, dvōkti*; taip pat kaitomi *blōkšti, vōgti, slōpti, smōgti, gōbti, kōpti*;

c) *pūčia, pūtė, pūsti; tūpia, tūpė, tūpti*.

Pirmoji veiksmažodžių grupė nuo antrosios skiriasi dviem ypatybėmis: 1) pirmoji grupė bendraties šaknyje, skirtingai nuo būtojo laiko, neturi balsio ilgumo, kadangi bendraties šaknyje yra dvigarsis (plg. *gér-ti* ir *gė-rė*), o dvigarsyje ilgasis balsis galėjo sutrumpėti; 2) pirmoji grupė būtajame laike turi ilgą akūtinę šaknį (cirkumflekcinė pasitaiko retai), o antroji grupė būtajame laike ir bendratyje dažniausiai turi cirkumflekcinį balsį ir labai retai – akūtinį. Toks šaknies priegaidžių skirtumas galėjo atsirasti dėl skirtingo būtojo laiko ir bendraties šaknų priegaidžių santykio. Pirmosios grupės bendratis iš seno turėjo akūtinę šaknį, o antrosios grupės – iš seno trumpą šaknį ir čia tik vėliau būtojo laiko šaknies ilgumas buvo apibendrintas ir bendračiai. Būtojo laiko su ilgąja akūtinė šaknimi relikvai antroje grupėje (plg. liet. *slėgė* ir lat. *slėdzu*) rodo, kad kažkada ir antroje veiksmažodžių grupėje būtasis laikas galėjo turėti akūtinę šaknies priegaidę. Tačiau vėliau ta akūtinė priegaidė čia buvo pakeista į cirkumflekcinę. Taip galėjo atsitikti dėl to, kad vėliau ilgumas, atsiradęs dėl balsių kaitos, paprastai turėjo cirkumflekcinę priegaidę, plg. *pīgis : pỹgis; kėpti : kėpis, gražùs : grōžis* ir t.t. Dėl to pailgintas balsių kaitos laipsnis su akūtinė priegaide tapo anomalija, kuri turėjo būti pašalinta, žinoma, ten, kur darybiniai ryšiai dar signalizavo pailgintą balsių kaitos laipsnį. Išimtį šiuo atžvilgiu sudarė pirmosios grupės būtojo laiko šaknis, kur akūtinė priegaidę palaikė bendraties akūtinė priegaidė. Tam tikrą interesą kelia tie veiksmažodžiai, kurie vienos tarmės turi akūtinę, o kitose – cirkumflekcinę šaknį, plg. *slėgti* (lat. *slėgt*) ir *slėgti, grėbti* ir *grėbti* (plg. lat. *grebt* ir s. sl. *greba*), *glėbti* (lat. *glėbt*) ir *glėbti, plėšti* (lat. *plėst*) ir *plėšti, rėžti* ir *rėžti, mėžti* (lat. *mėzt*) ir *mėžti, dōbti* (lat. *dābt*) ir *dōbti, gōžti* (lat. *gāzt*) ir *gōžti, glōbti* (lat. *glābt*) ir *glōbti, drōžti* (lat. *drāzt*) ir *drōžti, kōšti* (lat. *kāst*) ir *kōšti, gnỹbti* ir *gnỹbti, drỹžti* ir *drỹžti* „sunkiai nešti“ ir kt. Kai kurie šių veiksmažodžių iki šiol yra išlaikę būtojo laiko ilgąjį, o esamojo laiko trumpąjį šaknies vokalizmą, plg., pvz., *slėgia, slėgė, slėgti* ar *slėgia, slėgė, slėgti*. Vieno kito jų ilgą šaknį buvus tik būtajame

laike rodo latvių kalba, plg. liet. *grėbti*, *grėbti* ir lat. *grebt* (su apibendrinta trumpa šaknimi visose formose). Pats anksčiau pateiktų veiksmažodžių šaknies priegaidės svyravimas priklausomai nuo tarmės, galimas daiktas, rodo, jog visi jie anksčiau turėjo būtojo laiko ilgą šaknį. Matyt, vėliau vienose tarmėse visam veiksmažodžiui buvo apibendrintas ilgas akūtinis būtojo laiko šaknies balsis, o kitose – ilgasis būtojo laiko šaknies balsis buvo apibendrintas, akūteinei būtojo laiko šaknies priegaidei dėl minėtos priežasties jau virtus cirkumflektine.

Šaknies priegaidė priklausomai nuo tarmės gali svyruoti ir kai kuriuose pirmosios grupės veiksmažodžiuose, plg. *remti* ir *rėmti*, *pešti* ir *pėšti*, *trešti* ir *trėmti*, *svešti* ir *svėrti*, *žešti* ir *žėrti*, *lešti* ir *lėmti*, *bešti* ir *bėrti*. Tokį svyravimą galima būtų paaiškinti tuo, kad „būtojo laiko“ šaknies ilgasis vokalizmas galėjo atsirasti dar prieš būtojo laiko susiformavimą ir, vadinasi, turėti akūtinę priegaidę. Vėliau kamienas su akūteine priegaide tapo būtojo laiko kamienu ir susidarė tokio tipo būtojo laiko ir bendraties priegaidžių santykis: *rėmė* : *remti*. Vėliau vienose tarmėse šaknies priegaidė buvo išlyginta būtojo laiko šaknies priegaidės naudai (*rėmė* : *remti*), o kitose tarmėse įsigalėjo bendraties šaknies priegaidė (*remti* : *rėmė*).

Lietuvių kalbos tarmėse būtojo laiko ir bendraties ilgoji šaknis labai dažnai apibendrinama ir esamajam laikui, plg. es. l. *dvākia* ir *dvōkia*, *blāškia* ir *blōškia*, *kāpia* ir *kōpia*, *smāgia* ir *smōgia*, *drēbia* ir *drēbia*, *dvēsia* ir *dvōsia*, *tēškia* ir *tēškia*, (*s*)*kēčia* ir (*s*)*kēčia*, *vēpia* ir *vēpia*, *slēgia* ir *slēgia*, *tūpia* ir *tūpia*. Man jau nepavyko rasti lietuvių kalboje nė vieno antrosios grupės veiksmažodžio su šaknies balsiu *i*, turinčiu ilgąjį vokalizmą būtajame laike ir trumpąjį esamajame, nors tokių veiksmažodžių buvimu vargu galima abejoti. Latvių kalboje toks šaknies vokalizmo unifikacijos procesas nuėjęs dar toliau. Įdomu pažymėti, kad kai kurie veiksmažodžiai, lietuvių kalboje turį ilgąjį būtojo laiko vokalizmą, latvių kalbos tarmėse visoms formoms gali būti apibendrinę ir trumpą vokalizmą, plg. *lecu*, *lecu*, *lekt* ir *lėcu*, *lėkt* (= liet. *lėkti*); *krest* ir *krėst*; *grebt* ir liet. *grėbti*, *grėbti*; *tupt* ir *tūpties* (plg. liet. *tūpti*).

Tuo būdu veiksmažodžiuose, turinčiuose ilgąjį būtojo laiko šaknies vokalizmą, vyko ir vyksta šaknies vokalizmo unifikacijos procesas. Jo priežastis gana aiški. Juk daugelis veiksmažodžių turi tokią šaknies struktūrą, kad pailgintas vokalizmo balsių kaitos laipsnis negalimas (plg., pvz., *veikia*, *veikė*, *veikti* ir kt.). Šių veiksmažodžių fone būtasis laikas su pailgintu šaknies vokalizmu darosi anomalija, kuri šalinama, apibendrinant ilgąją (ar rečiau trumpąją) šaknį visam veiksma-

žodžiui. Be to, vėliau susiformavęs kokybinis žemutinio pakilimo trumpųjų ir ilgųjų balsių skirtumas irgi suvaidino savo vaidmenį, ypač turint galvoje tai, kad kokybinė balsių kaita darybinio vaidmens, matyt, neteko anksčiau, negu kiekybinė. Tai, kad ilgasis būtojo laiko vokalizmas iki šiol geriau išsaugotas pirmosios grupės veiksmažodžiuose, irgi nėra atsitiktinis dalykas. Trumpasis esamojo laiko šaknies balsis¹ čia buvo palaikomas trumpojo bendraties šaknies balsio (plg. *giria* : *girti*), o ilgasis būtojo laiko šaknies balsis čia buvo palaikomas akūtinės bendraties priegaidės (plg. *gyrė* : *girti*, *kėlė* : *kėlti* ir kt.). Dėl šių dviejų tendencijų susikryžiuojimo šaknies vokalizmo unifikacijos procesas aplenkė pirmosios grupės veiksmažodžius.

Turint galvoje visa tai, kas pasakyta anksčiau, galima manyti, kad anksčiau būtojo laiko su ilguoju šaknies vokalizmu modelis buvo labai stiprus. Tai rodo ir tas dalykas, kad jis išplitęs ne tik veiksmažodžiuose, turinčiuose šaknies balsius *e*, *a*, bet ir veiksmažodžiuose su šaknies balsiais *i*, *u*. Atrodo, kad yra pėdsakų net senojo pailgintojo laipsnio *ō* (> *uo*), plg. trumpąjį balsį *o* (balt. *a*), plg. *úodžia*, *úodė*, *úosti*, kur *uo* < *ō* gali būti apibendrintas iš būtojo laiko, plg. gr. ὄζειν „uostyti“; *púola*, *púolė*, *pùlti*, plg. pr. *aupallusis* „gefunden“.

Krinta į akis dar viena detalė. Dabar visi veiksmažodžiai, turį būtojo laiko šaknies ilgąjį vokalizmą, esamajame laike turi *ia*-kameną (*giria* : *gyrė* ir t.t.). Išimtį sudaro tik *l d* grupės veiksmažodžiai, iš seno turį *a*-kamenį esamąjį laiką. Bet ilgasis būtojo laiko šaknies vokalizmas čia atsirado vėliau dėl to, kad šie veiksmažodžiai turėjo vienodą bendraties šaknies struktūrą su veiksmažodžiais, iš seno turėjusiais ilgąjį būtojo laiko vokalizmą, plg. *girti* : *gyrė* = *ginti* : *x* = *pinti* : *x*, iš kur *x* = *gýnė*, *mýnė*².

Visi veiksmažodžiai, turį ilgąjį būtojo laiko šaknies vokalizmą, yra tranzityviniai. Ir tik vienas kitas jų gali būti intranzityvinis, plg., pvz., intranzityvinius *lėkti*, *tūpti*, *žėlti* ir kt.

Vieni pastarųjų intranzityviniams gali būti virtę vėliau, plg. intranzityvinį *žėlti*, kurio vokalizmas būdingas tranzityviniams veiksmažodžiams, ir atitinkamą jam porą *žilti* su vokalizmu, būdingu intranzityviniams veiksmažodžiams. Kiti jų gal ir seni intranzityviniai veiksmažodžiai, būtojo laiko ilgąjį vokalizmą išlaikę dėl savo formalaus tapatumo daugumai tranzityvinių veiksmažodžių su būtojo laiko šaknies ilguoju vokalizmu. Vadinasi, būtojo laiko formos su ilguoju vokalizmu lietuvių

¹ Kirčiuoti trumpieji *e*, *a* į ilguosius vakarinių aukštaičių tarmėje išriedėjo vėliau

² Plg. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 115.

ir latvių kalbose turi specifinę reikšmę – reiškia tranzityvumą. Be to, dar ne kiekvienas tranzityvinis veiksmažodis gali turėti būtajį laiką su ilguoju vokalizmu, o jį turi tik tas, kuris būtajame laike turi *ē*-kamina, o esamajame – *ia*-kamina. Tokia šios rūšies būtojo laiko vartojimo sfera turi būti baltų kalbų naujadaras. Anksčiau ji galėjo būti platesnė. Matyt, ilgainiui būtojo laiko su ilguoju vokalizmu vartojimo sfera buvo susieta su tranzityvumu, kitaip sakant, tranzityvumas būtajame laike buvo pradėtas reikšti ne tik *ē*-kamienu, bet ir pailgintu balsių kaitos laipsniu ten, kur tai buvo galima, ir kai veiksmažodis turėjo *ia*-kaminį esamąjį laiką, t.y. kur tranzityvumas buvo išreikštas ir esamajame laike. O intranzityviniai veiksmažodžiai, jeigu jie irgi turėjo būtajį laiką su ilguoju vokalizmu, galėjo išlyginti šaknies vokalizmą. Išlyginti šaknies vokalizmą galėjo ir tie tranzityviniai veiksmažodžiai, kurie esamajame laike turėjo kitą, o ne *ia*-kamina.

Yra lietuvių ir latvių kalbose ir intranzityviųjų veiksmažodžių, turinčių antrinės kilmės ilgą šaknies balsį. Pavyzdžiui, 1) antrinis gali būti balsis *é*: liet. *rėkti*, lat. *rėkt*, plg. s. sl. *rekq*, *rešti* „kalbėti“; *mėgti*, lat. *mėgt*, plg. liet. *magėti* „patikti“, s. sl. *moštb*, got. *magan* „galėti“; *glėbti*, lat. *glēbt* „gelbėti, apsaugoti“, plg. s. sl. iter. *globljь*, *globiti* „вбивать“; 2) antrinis gali būti ilgas *o* (<*ā*) : *sprógti*, lat. *sprāgt*, plg. *spragėti*; liet. *nókti* ir *nōkti*, lat. *nākt* „ateiti“, plg. got. *nēhv(a)* „arti“; liet. *at(si)lošti*, plg. veiksmažodinį vedinį *ātlašas*; liet. *(ati)-tókti*, plg. *tekėti*; liet. *trókšti*, plg. lot. *torrēre* „džiovinti“; liet. *šókti*, lat. *sākt* „pradėti“, plg. liet. dial. tar. nuos. 1 a. *šákčia*, 2 a. *šáktum*, 3 a. *šákt* (Linkmenys) ir s. sl. *skočq*, *skočiti*; liet. *(pra)-mókti*, lat. *-mākt*, plg. liet. dial. tar. nuos. 1 a. *pramākčia*, 2 a. *pramāktum*, 3 a. *pramākt* (Linkmenys) ir kt. Ilgą šaknį dabar turi visos šių veiksmažodžių formos, bet anksčiau ją galėjo turėti tik būtasis laikas, iš kur ilgasis vokalizmas pirmiausia, matyt, buvo išplėstas į bendratį, o vėliau ir į esamąjį laiką. Kad bendratis galėjo turėti trumpą vokalizmą, rodytų liet. dial. tariamosios nuosakos formos *šákt*, *-mákt*, atstovaujancios supino, o tuo pačiu ir bendraties kamienui. Šiuo atžvilgiu įdomus yra veiksmažodžio *slàbti* šaknies vokalizmas. Vienose lietuvių kalbos tarmėse šis veiksmažodis turi trumpą šaknį, plg. *slaмба*, *slābo*, *slàbti*; kitose lietuvių (ir latvių) kalbų tarmėse – akūtinę ilgą šaknį, plg. liet. *slóbti*, lat. *slābt*, dar kitose – cirkumflectinį ilgą vokalizmą, plg. *slōbti* ir lat. *slābt*. Šio veiksmažodžio trejopos išvaizdos šaknis, matyt, yra atsiradusi iš vienos paradigmos su būtojo laiko šaknies ilguoju vokalizmu: **slaba*, **slābā*, **slabti*; vienur buvo apibendrintas trumpasis vokalizmas, kitur –

akūtinis ilgasis, dar kitur – apibendrinimas vyko po akūtinio ilgojo šaknies balsio pakeitimo cirkumflektiniu.

Galimas daiktas, kad dėl tų pačių priežasčių ilgasis šaknies vokalizmas buvo apibendrintas visoms formoms ir šiuose veiksmažodžiuose: *ėdu* (s.raštų *ėmi*), *ėsti*; lat. *ēdu* ir *ēmu*, *ēst* (s. sl. *jamb*, *jasti*), plg. ide. šaknį *ēd-* (s. ind. *ātti*, gr. *ἔδομαι*, lot. *ēdere* ir t.t.); *sėdu*, *sėsti*, lat. *sēzu*, *sēsti* (s. sl. *sędq*, *sęsti*), plg. ide. šaknį *sed-* (s. ind. *sātsi*, gr. *ἔδος*); liet. *bėgu*, *bėgti*, lat. *bėgu*, *bėgt*, sl. **bėgq* (s. sl. *běžq*, *běžati*), plg. ide. šaknį *bhegʷ-* (gr. *φέβομαι*). Kad ilgosios šaknies apibendrinimas baltų ir slavų kalbose galėjo vykti savarankiškai, rodo kai kurių veiksmažodžių trumposios šaknies liekanos lietuvių kalboje, plg. liet. dial. tar. nuos. 1 a. *bėgčia*, 2 a. *bėgtum*, 3 a. *bėgt* (Linkmenys), kur tariamojoje nuosakoje veiksmažodis *bėgti* yra išlaikęs trumpąją supino (= bendraties) šaknį¹. Galimas daiktas, kad ne visuose anksčiau paminėtų veiksmažodžių šaknies vokalizmo ilgumas yra atsiradęs dėl būtojo laiko šaknies ilgojo vokalizmo apibendrinimo, bet vargu gali būti abejonių dėl to, kad būtąjį laiką su ilguoju šaknies vokalizmu anksčiau turėjo ir intransityviniai veiksmažodžiai, turį būtajame laike ir ne *ē*-kameną. Vadinasi, būtojo laiko su ilguoju šaknies vokalizmu vartojimo sfera kažkada galėjo būti gana plati. Ir tik vėliau ji susiaurėjo, susiejus ilgąjį būtojo laiko šaknies vokalizmą su tranzityvumu.

Turint galvoje buvusią gana stiprią intransityvumo – tranzityvumo opoziciją baltų kalbose ir vėlesnį šios opozicijos irimą ar net ir visišką iširimą ypač kai kuriose latvių kalbos tarmėse, o taip pat nepaprastai lėtus baltų kalbų raidos tempus, galima spėti, kad tos opozicijos formavimasis siekia gana senus laikus. Susyjant būtojo laiko šaknies ilgajam vokalizmui su tranzityvumu, kai kuriais atvejais galėjo būti apibendrinta ir trumpa veiksmažodžio šaknis, plg. liet. *slàbti*, lat. *lekt*, *grebt*, *tupt*. Trumpasis vokalizmas galėjo būti apibendrintas ir veiksmažodžiuose *bāra*, *bārē*, *bārti* (lat. *bařt*), *kāla*, *kālē*, *kālti* (lat. *kařt*), *māla*, *mālē*, *mālti* (lat. *mařt*), *aūna*, *āvē*, *aūti* (lat. *aur*). Šių veiksmažodžių ir būtasis laikas anksčiau galėjo būti *ā*-kamenis, plg. dial. *bāro*, *mālo*, *kālo*, *āvo* (lat. *bara*, *mala*, *kala*, *ava*). Veiksmažodžio *āria*, *ārē*, *ārti* būtasis laikas su ilguoju vokalizmu pasitaiko lietuvių kalbos tarmėse (plg. *órē*), bet jis, matyt, susiformavęs vėliau, o randamas tarmėse būtasis laikas *āro*

¹ A. Mejė šių veiksmažodžių šaknies balsio ilgumą aiškino pailgėjimu atematiname asmenavime, žr. MSL, XIV, p. 336–337. Bet pailgėjimas s. indų kalbos atematiname asmenavime gali būti tik „indiškas“ reiškinys, plg. J. Kuryłowicz, L'apophonie en indo-européen, p. 155.

(lat. *ara*) rodo neseną *ē*-kamenį šio veiksmažodžio būtajį laiką. Taigi galimas daiktas, kad kai kuriuose veiksmažodžiuose, anksčiau turėjusiuose *ā*-kamenį būtajį laiką, šaknies vokalizmas buvo išlyginamas ir trumpojo vokalizmo naudai.

Būtajį laiką su ilguoju šaknies vokalizmu baltų kalbose turi ir tie veiksmažodžiai, kurių būtojo laiko šaknis turi galo priebalsį *j*, ir būtasis laikas yra *ā*-kamenis, plg. liet. dial. *lejù, lėjau, lieti* ir lat. *leju, lēju, liēt; rejù, rėjau, rieti* ir lat. *reju, rēju, riēt; sejù (sienù), sėjaũ, siēti* ir lat. *seju (sienu), sēju, siet; šlejù, šlėjaũ, šliēti* ir lat. *sleju (slienu), slēju, sliet; grejù (grienù), grėjaũ, griēti* ir lat. *kreju (krienu), krēju, kriet; glejù (glienù), glėjau, gliēt*¹. Gėriau šios rūšies veiksmažodžių būtajį laiką su ilguoju šaknies vokalizmu išlaikė latvių kalba, plg. dar lat. *skreju* ir *skrienu, skrēju, skriet; meju* ir *mienu, mēju, miet* „įkalti kuolą“; *smēju, smēju, smiēt* „juoktis“ ir kt. Lietuvių kalboje čia dažniausiai visoms formoms yra apibendrintas bendratis *ie*, plg. *lieju, liejau, lieti; rieju, riejau, rieti; skriejù, skriejaũ, skriēti; žvieju, žviejau, žvieti* „žvejoti“ ir t.t. Toks šaknies vokalizmo išlyginimas lietuvių kalboje čia greičiau, negu kitur, vyko dėl to, kad dvibalsiui *ei* virtus *ie*, susidarė nenormali balsių kaita *é : ie* (*lėjo : lieti*), kuri turėjo būti pašalinta. Kadangi pastaruoju metu veiksmažodžio formų darybos ašį sudaro bendratis, tai daug kur ir buvo visoms formoms apibendrintas bendratis *ie*. Vienur kitur lietuvių kalboje šios rūšies veiksmažodžiai gali turėti būtojo laiko trumpąjį vokalizmą, plg. *rejù, rejaũ, riēti; krejù, krejaũ, kriēti*, plg. lat. būt. I. *kreju* ir *krēju*; liet. *klejù, klejaũ, kliēti*; lat. *deju, deju, diēt* „šokti“ ir kt. Galimas daiktas, kad vienas kitas jų su cirkumflektine šaknimi išlaikė senąjį trumpąjį vokalizmą, tačiau kai kurie jų gali turėti ir apibendrintą būtajame laike trumpąjį esamojo laiko vokalizmą (ypač su akūtine šaknimi). Ilgąjį būtojo laiko vokalizmą šios rūšies veiksmažodžiai, matyt, turėjo ir prūsų kalboje, plg. dalyvį *islīuns* „ausgegosen“. Galima spėti, kad šių veiksmažodžių būtojo laiko galūnė *-o* yra kilusi iš *-ē*, kadangi tam tikru metu priešakinės eilės balsiai baltų kalbose negalėjo egzistuoti po *j*. Kad būtajame laike jie kažkada galėjo turėti *ē*-kameną, rodytų ir tai, jog visi jie yra tranzityviniai. Tokiu būdu šių veiksmažodžių ilgasis būtojo laiko šaknies vokalizmas gali būti visai dėsningas.

Būtojo laiko ilgąjį šaknies vokalizmą turi ir tie lietuvių ir latvių veiksmažodžiai, kurių šaknis baigiasi dvibalsiu *-au*, plg. : liet. *bliājuju* ir *bliáunu*,

¹ Veiksmažodis *eiti* kai kuriose tarmėse irgi turi ilgąjį būtojo laiko šaknies vokalizmą (*ėjo*).

blióviau, bliáuti ir lat. *bļaúju* ir *bļaúnu, bļávu, bļaūt*; liet. *džiáuju* ir *džiáunu, džióviau, džiáuti* ir lat. *žaúju* ir *žaúnu, žávu, žaūt*; liet. *kliáujuos* ir *kliáunuos, klióviaus, kliáutis* ir lat. *kļaúju* ir *kļaúnu, kļávu, kļaūt*; liet. *piáuju* ir *piáunu, pióviau, piáuti* ir lat. *pļaúju, pļávu, pļaūt*; liet. *spiaúju* ir *spiadunu, spióviau, spiáuti* ir lat. *spļaūju, spļāvu, spļāūt*; liet. *kr(i)áuju* ir *kr(i)áunu, kr(i)óviau, kr(i)áuti* ir lat. *kraūju* ir *kraúnu, krāvu, kraūt*; liet. *liáujuos* ir *liáunuos, lióviaus, liáutis* ir lat. *ļaūju* ir *ļaúnu, ļāvu, ļaūt*; liet. *ráuju* ir *ráunu, róviau, ráuti* ir lat. *raūju* ir *raúnu, rāvu, raūt*; liet. *máuju* ir *máunu, móviau, máuti* ir lat. *maūju, māvu, maūt*; liet. *pláuju* ir *pláunu, plóviau, pláuti*; liet. *griáuju* ir *griáunu, grióviau, griáuti* ir lat. *graūju* ir *graúnu, grāvu, graūt*; liet. *jaūna, jōvē, jaūti* ir *jáuja, jōvē, jaūti* ir lat. *jāuju* ir *jāunu, jāvu, jāūt*; liet. *káuja* ir *káuna, kóvē, káuti* ir lat. *kaūju* ir *kaúnu, kāvu, kāt*; liet. *šáuju* ir *šáunu, šōvē, šáuti* ir lat. *šaūju* ir *šaúnu, šāvu, šaūt*. Plg. dar liet. *br(i)áujuos* ir *br(i)áunuos, br(i)óvēsi, br(i)áutis; niáujasi, nióvēsi, niáutis*; lat. *spraujuos, sprāvuos* „прорастать, вздыматься“; *skauju* ir *skaunu, skāvu, skaūt* „apkabinti“; *škauju* ir *škaunu, škāvu, škaut* „čiaudėti“ ir kt.

Šių veiksmažodžių būtojo laiko šaknies ilgasis vokalizmas yra visai dėsningas, kadangi beveik visi jie yra tranzityviniai ir būtajame laike turi *ē*-kamieną (latvių kalbos *ā*-kamienis būtasis laikas yra naujas). Tuo atveju, kai būtasis laikas turi *ā*-kamieną ar pastarasis visai buvo pakeistas *ē*-kamienu, veiksmažodis neturi būtajame laike ilgojo vokalizmo, plg. *gáuna, gāvo, gáuti; aūna, āvē* (plg. dial. *āvo*, lat. *ava*), *aūti*, nors veiksmažodžiui įgijus *ē*-kamienį būtąjį laiką vietoj *ā*-kamieno, jis būtajame laike gali įgyti ir ilgąjį vokalizmą, plg. lat. būt. I. *āvu(ē)* „aviau“, liet. dial. *góvē* „gavo“. Įdomu pažymėti, kad beveik visi šie veiksmažodžiai turi akūtinę šaknį, išskyrus *aūti*, lat. *àut* ir *jaūti*, lat. *jāūt*, bet pastarasis lietuvių kalbos tarmėse jau turi ir akūtinę šaknį (*jáuti*). Anksčiau galėjo būti ir daugiau veiksmažodžių, turinčių cirkumflectinę šaknį, plg., pvz., liet. *pláuti* < *plaūti*, plg. sl. *plovq*, s. ind. *plavate*, gr. *πλέω* (ide. **pleu-*) ir kt. Matyt, šaknies priegaidė buvo išlyginta, galimas daiktas, pagal būtojo laiko šaknies priegaidę ir daugumo šių veiksmažodžių akūtinę šaknį. Istoriniu požiūriu nagrinėjamoji grupė toli gražu nėra vienalytė¹. Slavų kalbose šiai grupei atitinka kelios formacijos, plg. liet. *káuju* ir sl. *kovq*; liet. *ráuju* ir sl. *rōvq*; liet. *kráuju* ir sl. *kryjq*; liet. *bliáuju* ir sl. *bliujq*. Matyt, slavų kalbos tam tikrais atvejais čia yra išlaikiusios senesnę padėtį. Galimas daiktas, kad kai kurie nagrinėjamų veiksmažodžių anksčiau baltų kalbose turėjo *ā*-kamienį

¹ Plg. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 46 ir t., p. 128 ir t.

būtajai laikā, plg. sl. aor. *kova* ir liet. dial. būt. I. *kāvo*, lat. dial. *kavu* ar *kovu*; sl. aor. *sova* ir liet. dial. būt. I. *šāvo*; lat. dial. *javu* „maišiau“, *apsa-skova* „apkabino“ (bendr. *skaut*). Tokių veiksmažodžių esamasis laikas, matyt, turėjo *a*-kamieną, plg. liet. **srava* (es. I. dalyvis *sravančio* DP) ir s. ind. *sravati*, gr. ῥέω; lat. *slav* „garsėja“ ir sl. *slovq*; liet. **plava* ir sl. *plovq*, s. ind. *plavate*, gr. πλέω.

Kai kurie šių veiksmažodžių būtajame laike galėjo turėti silpnojo balsių kaitos laipsnio vokalizmą, plg. lat. es. I. *slav* ir *sluv*, būt. I. *sluva*, bendr. *slūt* (plg. r. слыть); lat. *mauju*, *māvu*, *maūt* „plaukti“ ir **mūnu* (latg. *myunu*), **muvu*, *mūt*¹, plg. dar pr. *aumūsnan* „nuplovimą“; liet. **srava* ir *srūva*, *srūvo*, *srūti*; liet. *bliūti* ir *bliāuti*; liet. *džiūti*, lat. *žūt* ir liet. *džiūti*, lat. *žaūt*; lat. *kļūt* ir *kļāūt*, liet. *kliāutis*; pr. *krūt* „kristi“, lat. *krūtis* „skverbtis pirmyn krūtine“ ir liet. *krāuti*; lat. *ļūt*² „переламываться“ ir *ļaūt* „leisti“; liet. *plūti* „lietis“ (sl. плыть) ir *plāuti*; liet. *rāuti* ir r. рыть, plg. dar slavų iteratyvus *snyvati* tipo². Šaknų su *ū* ir *au* egzistencija gali rodyti, kad du veiksmažodžiai gali būti išriedėję iš vieno veiksmažodžio paradigmos, turėjusios būtojo laiko šaknies silpnąjį, o esamojo laiko šaknies normalųjį balsio kaitos laipsnį. Šiuo atžvilgiu ypač įdomūs yra liet. veiksm. *gāuna*, *gāvo*, *gāuti* ir lat. *gūnu*, *gūstu*, *gūju*; būt. I. *guvu* (*ā*), *gūt* „gauti“. Vienoda šių veiksmažodžių reikšmė lietuvių ir latvių kalbose rodytų, jog jie gali būti išriedėję iš vieno veiksmažodžio paradigmos: es. I. **gau-*, būt. *guvā*, bendr. *gūti*. Latvių kalboje galėjo būti apibendrintas silpnas, o lietuvių kalboje – normalusis vokalizmas.

Šių veiksmažodžių dalis anksčiau galėjo turėti esamojo laiko atematinę fleksiją, kuri vėliau buvo išstumta tematinės. Pavyzdžiui, liet. *sprāusti*, *-džia* ir lat. *spraūst*, *-žu*, *-du*, lyginant juos su lat. *spraūties*, turi šaknies determinatyvą *d*, kuris gali būti atsiradęs iš atematinio esamojo laiko (žr. p. 315), plg. dar lat. *škauju* ir s. ind. *kṣauti*. Netgi tais atvejais, kai tie patys veiksmažodžiai baltų ir slavų kalbose esamajame laike turi *-ja*, plg. liet. *bliāju* ir s. sl. *bliujq*, liet. *spjāju* ir s. sl. *pliujq*, vargu galima įtarti tokios esamojo laiko formos senumą, kadangi ji galėjo atsirasti vėliau – savarankiškai atskirose kalbose, plg. s. sl. es. I. *plovq* ir *pliujq*. Galimas daiktas, kad nė vienas šios grupės veiksmažodžių senais laikais neturėjo *ia*-kamienio esamojo laiko. Esamajame laike

¹ J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 748.

² Žr. N. van Wijk, Zu den slavischen und baltischen Präteritalstämmen auf *-ā*, *-ē*, TŽ, IV, 1926, p. 748.

baltų kalbose šis kamienas gali būti atsiradęs dėl to, kad vėliau čia galėjo būti apibendrintas bendratis kamienas.

Būtais laikas su ilguoju šaknies vokalizmu egzistavo ir prūsų kalboje, plg. pr. *kūra* ir liet. *kūrė*, pr. dial. *islūns* ir liet. dial. *islėjės*. Dėl medžiagos stokos negalima apibrėžti šio būtojo laiko distribucijos prūsų kalboje. Kaip rodo būt. l. *kūra* „kūrė“ (*ā*-kamienis) prūsų kalboje, jį, matyt, turėjo ir *ā*-kamienės būtojo laiko formos, bet *ā*-kamienės būtojo laiko forma *kūra* gali būti prūsų kalboje susiformavusi ir vėliau.

Į būtojo laiko su ilguoju vokalizmu kilmę baltų kalbose egzistuoja dvi kardinaliai skirtingos pažiūros – vieni tyrinėtojai (O. Vydemanas¹, N. van-Veikas², Chr. Stangas³, V. Osten-Zakenas⁴) jį laiko paveldėtu ir vėliau išplėtotu baltų kalbose, kiti tyrinėtojai (J. Kurilovičius⁵, V. Iličius-Svitičius⁶) – baltų kalbų dariniu. J. Kurilovičius, remdamasis tuo, kad baltų-slavų epochoje egzistavusi produktyvi būsenos veiksmažodžių *-i/é-* kategorija su pailgintu šaknies vokalizmu, mano, kad šių veiksmažodžių aoristas turėjo ingresyvią reikšmę; jis ir išstūmęs baltų kalbose tematinio ir sigmatinio aoristo formas. Kadangi būsenos veiksmažodžiai turėję pailgintą balsių kaitos laipsnį, tai jį gavęs ir aoristas. Šiam aoristui išplitus, tais atvejais, kai intranzityvaus veiksmažodžio šaknis sutapo su veiksmažodžio kamienu, išskyrus balsio kiekybę, ir susikūrė pailginto vokalizmo būtais laikas. Kadangi *ē*-kamienis būtais laikas, kuris tik ir gali turėti ilgąjį vokalizmą, baltų kalbose buvo susietas su tranzityvumu, tai būtojo laiko ilgasis vokalizmas negalėjo išplisti iš intranzityviųjų veiksmažodžių. V. Iličius-Svitičius iškėlė naują hipotezę. Paremdamas A. Šleicherio hipotezę⁷ apie būtojo laiko *ē*-kamieno kilmę iš sujotinto *ā*-kamieno, V. Iličius-Svitičius mano, kad iki *-iā* virtimo į *-ē* balsio ir sonanto junginys buvo prieš *ī* intonaciškai uždaramė skiemenyje (**beř-ī/āt*, kaip ir **beř-tēi*, **gér-ī/ā-t* kaip ir **gértēi*), o *-iā* išvirtus į *-ē*, pakito skiemens ribos, ir vienintelė galimybė išlaikyti šaknies skiemens balsių intonacijų skirtumą buvo šaknies bal-

¹ Žr. O. Wiedemann, Das litauische Präteritum, Strassburg, 1891, p. 143.

² Žr. N. van Wijk, Das litauische langvokalische Präteritum, IF, XXXIV, 1914–1915, p. 367–382.

³ Žr. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, 1942, p. 191 ir t.

⁴ V. Osten-Sacken, Das litauische langvokalische Präteritum in seinem Verhältnis zum Infinitiv und Präsens, IF, XL, 1922.

⁵ Žr. J. Kuryłowicz, L'apophonie en indo-européenn, p. 298–301.

⁶ В. М. Иллич-Свитыч, Выделение типов корней в исходе на сонант..., ВСЯ, V, Москва, p. 113.

⁷ Žr. A. Schleicher, Handbuch der litauischen Sprache, I, Prag, 1856, p. 225.

sio pailginimas. Bet vargu galima įrodyti, kad baltų *-jā* yra virtęs į *-ē*. Vargu ar galėjo baltų kalbose būtasis laikas su ilguoju vokalizmu išplisti iš antekonsonantinės padėties (bendratyje) į antevokalinę padėtį (būtajame laike), kadangi bendraties vokalizmas veiksmažodžiuose, turinčiuose šaknies vokalizmą *eS*, turėjo būti skirtingas, plg. *geriù* : *gēr-ē* : **girti* (plg. dalyvį *girtas*). Šiuo atžvilgiu ypač įdomi yra veiksmažodžio *ima*, *ēmė*, *iñti* paradigma. Lietuvių kalbos tarmėse (žemaičiuose) yra išlikusi senesnė šio veiksmažodžio paradigma, plg. *(j)ēma*, *(j)ēmė*, *(j)iñti*, gražiai rodanti būtojo laiko su ilguoju vokalizmu nepriklausomybę nuo bendraties kamieno. Latvių kalbos paradigma *jemu*, *jēmu*, *jeñt* rodo, jog būtojo laiko ilgasis vokalizmas anksčiau galėjo turėti akūtinę priegaidę, kuri latvių kalboje buvo apibendrinta visam veiksmažodžiui, o lietuvių kalboje dėl pailginto balsių kaitos laipsnio cirkumflectinės priegaidės buvo išstumta. Dar vėliau vietoj esamojo laiko *(j)ema* lietuvių kalboje bendraties kamieno pagrindu galėjo atsirasti *ima*¹, plg. šitaip atsiradusį žemaičių tarmių es. l. *pūla* (būt. l. *púolē* ir bendr. *pūlti*).

Anksčiau buvo bandyta parodyti, kad būtojo laiko ilgasis vokalizmas net ir neakūtinės šaknies veiksmažodžiuose kažkada galėjo turėti akūtinę priegaidę. Vadinasi, jis gali būti susiformavęs dar tada, kai žodžio viduryje priegaidžių opozicijos nebuvo. Senyvą jo amžių rodo ir tai, kad jo atsiradimo metu galėjo egzistuoti trumpasis *ō*, kuris vėliau sutapo su balsiu *a*. Be to, būtojo laiko su ilguoju vokalizmu turėjimas akūtinės priegaidės neakūtinės šaknies veiksmažodžiuose rodytų, jog forma su ilguoju vokalizmu kažkada turėjo eiti kitokias, o ne paradigminio būtojo laiko funkcijas.

Matyt, būtasis laikas su ilguoju vokalizmu baltų kalbose yra išriėdėjęs iš kamienų, kažkada turėjusių kitokią, bet ne laiko reikšmę. Tokia išvada priartėja prie išvados tų mokslininkų (O. Vydemanas, N. van Veikas, Chr. Stangas, V. Osten-Zakenas), kurie šį būtąjį laiką laiko paveldėtu, besiskirdama nuo pastarosios tuo, kad būtasis laikas su ilguoju vokalizmu baltų kalbose susikūrė ne perfekto ar aoristo, egzistuojančių kitose indoeuropiečių kalbose ir išnykusių baltų kalbose, pagrindu, o baltų kalbų būtasis laikas ir kitų kalbų perfektas ar aoristas susikūrė pailginto vokalizmo kamienų pagrindu – savarankiškai, atskirose kalbose.

Kaip žinoma, kitose indoeuropiečių kalbose pailgintą balsių kaitos laipsnį turi perfekto ir sigmatinio aoristo kamienai. Pailgintą vokalizmą

¹ Lietuvių kalbos tarmėse yra ir *imiù*, *imiaù*, *iñti*.

turi slavų kalbų aoristo sigmatinės formos, plg. *rěchъ* ir es. l. *reką* „kalba“, s. ind. kalbos sigmatinis aoristas ir perfektas. Būtojo laiko kamienas pailgintąjį vokalizmą gali turėti keltų, italikų, albanų, germanų kalbose, kurios neturi perfekto: aoristo opozicijos. Lotynų kalboje tokio tipo būtasis laikas buvo plačiai paplitęs ir galėjo būti susijęs su įvairiais esamojo laiko kamienais, plg. *edo* : *ēdi*, *emo* : *ēmi*, *fodio* – *fōdi*, *video* : *vīdi*, *capio* : *cēpi*, *venio* : *vēni* ir kt. Ši tipologinė minėtų indoeuropiečių bendrybė gali būti ir bendros kilmės, bet tik aukščiau nurodyta prasme.

BŪTASIS LAIKAS SU SILPNUOJU ŠAKNIES VOKALIZMU

Nedidelė lietuvių ir latvių kalbų veiksmažodžių grupė bendratyje ir būtajame laike turi silpnąjį balsių kaitos laipsnio vokalizmą (*iS*), palyginti su normaliuoju esamojo laiko vokalizmu (*eS*). Esamajame laike šie veiksmažodžiai turi *a*-kamieną, o būtajame – vieni jų (dauguma) turi *ā*-kamieną (1) ir kiti – *ē*-kamieną (2). Pavyzdžiai:

1. *kreimta*, *kriimto*, *kriimsti*; taip pat kaitomi *kiimšti*, *kiirsti*, *kiirpti*, *lįsti*, *piřkti*, *piřsti*, *riņkti*, *triņkti*, *siřgti*, *sliņkti*, *tilpti*, *vilkti*, *výti*; *liėka*, *liko*, *likti*; dial. *milžti*, *sniėga* (*sniėgti*); plg. lat. *krėmtu*, *krimtu* (*ā*), *krimst*; taip pat kaitomus *cirst*, *cirpt*, *list* (es. l. *liedu*, *lienu* ar *ližu*), *pirkt*, *sirgt*, *tilpt*, *vilkt*, *milžt* (vieno kito jų esamasis laikas su *e* tevertojamas tarmėse); *likt*, *snigt*;

2. *gėma*, *gimė*, *giimti*; taip pat kaitomi *giñti*, *miñti*; *vérda*, *virė*, *virtti*; plg. lat. *dzėmu*, *dzimu* (*ā*), *dzimst*; *dzenu*, *dzinu* (*ā*), *dzint*; *verdu*, *viru* (*ā*), *viřt*.

Veiksmažodžių, turinčių silpnąjį būtojo laiko vokalizmą, grupė anksčiau buvo gausesnė. Visų pirma, be anksčiau minėtų, lietuvių kalbos tarmėse randama ir kitų veiksmažodžių, turinčių esamojo laiko vokalizmą *e*, plg. dial. *svėla*, *svilo*, *svilti*; *dėla*, *dilo*, *dilti*; *drėsa*, *drįso*, *drįsti*; *skėna*, *skýnė* (\leq **skin-*), *skinti* Kuršėnai; *trėna*, *trýnė* (\leq **trin-*) *trinti* (Šaukėnai). Pastarųjų dviejų veiksmažodžių būtasis laikas turi ilgąjį vokalizmą dėl jų bendraties formos visiško identiškumo bendračiai tų veiksmažodžių, kurie iš seno turi būtajį laiką su ilguoju vokalizmu. Silpnąjį vokalizmą būtajį laiką, palyginti su esamuoju laiku, turėjo, matyt, vėlesni infiksiniai veiksmažodžiai (*su*)-*miñga*, *-migo*, *-migti*; *striñga*, *strigo*, *strigti*. Lietuvių kalboje *ie* : *i* kaitą dabar tebeturi veiksmažodžiai *likti*, *migti*,¹ *snigti*. Latvių kalboje ši kaita būdinga šiek tiek didesniai veiksmažodžių skaičiui, plg. dar lat. *šķietu*, *šķitu*, *šķist* „ro-

dytis“; *riedu, ridu, rist* „tvarkyti“; *stiegu, stigu, stigt* „klimpti, вязнуть“. Galimas daiktas, kad šiai grupei priklausė ir liet. *riša, rišo, rišti*; lat. *risu, risu (ā), rist*, plg. pr. bendr. *perrēist* „perrišti“ ir dalyvį *senrists* „surištas“; lat. *rietu, rietu, riest* ir *ritu, ritu, rist* „risti“ – vienur čia gali būti apibendrintas *ie* vokalizmas, o kitur – *i*¹.

Kaip matyti, veiksmožodžių, turinčių silpnąjį būtojo laiko vokalizmą, grupė pergyvena nykimo stadiją. Nykimo priežastys gana aiškios. Iš vienos pusės, intranzityviniai veiksmožodžiai neretai ir esamajame laike gavo intranzityvumo požymį – infiksą ar *sta*-kamieną, plg. liet. *svyla* ar *svilsta* (vietoj *svēla*), *dyla* ar *dilsta* (vietoj *dēla*), *drįsta* (vietoj *dręsa*), *tilpsta* (vietoj *telpa*), *gimsta* (vietoj *gēma*); lat. *dilstu, dimstu* „gaudžiu“ (greta *demu*), *dzimstu, sirgstu, svilstu, tilpstu* ar *telpstu*. Iš kitos pusės, tranzityviniai veiksmožodžiai galėjo gauti tranzityvumo požymius – būtajį laiką su *-ė* ir *ia*-kamenį esamąjį laiką, plg. liet. *mėlžia, mėlžė, mėlžti* (vietoj *mėlža, milžo, milžti*). Dėl besivystančios intranzityvinių ir tranzityvinių veiksmožodžių opozicijos veiksmožodžių grupė su silpnuoju balsių kaitos laipsniu būtajame laike turėjo mažėti, ir dabartiniu metu teturime jos liekanas. Šiai grupei dabar lietuvių kalboje priklauso visi veiksmožodžiai, esamajame laike turį grynąjį (neišplėstą) *a*-kamenį ir šaknies dvibalsį su *-e*. Veiksmožodžių, turinčių grynąjį *a*-kamenį esamąjį laiką, šaknies dvibalsį su *e* ir vienodą vokalizmą esamajame ir būtajame laike, lietuvių kalboje, galima sakyti, nėra Jų pasitaiko tik senuosiuose paminkluose ir tarmėse, plg. Širvydo žodyno es. l. *kirpu* „kerpu“, *perkirtu* „perkertu“, *pirku* „perku“, *piršu* „peršu“, *wiiu* „veju“, *užgimu* „užgemu“, plg. dar lat. *cirpu, cirtu, pirku, sirgu, vilku* ir kt. Širvydo žodyne silpnasis šaknies vokalizmas esamajame laike gali būti apibendrintas todėl, kad autorius – rytų aukštaičių tarmės atstovo – raštuose, kur dėl fonetinių pakitimų galėjo būti išsilyginęs kai kurių veiksmožodžių esamojo ir būtojo laiko šaknų vokalizmas (plg. *perkimšu* SzD, *krimta* PS, SzD, *rinku* SzD, *nuslinka* SzD, *lindu* PS), toks šaknies suvienodinimas galėjo persimesti ir į kitus veiksmožodžius. Bet taip galėjo atsitikti tik nedideliame rytinių aukštaičių tarmės plote, kadangi, apskritai imant, lietuvių rytų aukštaičių tarmėje šiuo atveju ir veiksmožodžių šaknys, turinčios dvigarsius *em, en*, išlaiko esamojo ir būtojo laiko šaknies balsių kaitos santykį ir neturi *im, in* vietoj *em, en*, plg. *keičša, kreičta, reička, sleička, leičda* (ir *ličda*).

¹ Plg. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 114; J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 868.

Šiems reliktinio pobūdžio veiksmažodžiams būdinga tai, kad vieni jų, būdami intranzityviniai, plg. *gimti, tilpti, sliūkti, siūgti, lįsti, snigti*, neturi atitinkamos tranzityvinės poros su *ia*-kamienu esamajame ir *ē*-kamienu būtajame laike, o kiti, būdami tranzityviniai, plg. *kriūsti, kiūsti, kiūsti, kiūpti, piūkti, piūsti, riūkti, triūkti, vilkti*, neturi atitinkamos intranzityvinės poros. Tai, matyt, priklausė nuo šių veiksmažodžių leksinės reikšmės. Dėl savo leksinės reikšmės jie negalėjo įgyti specifinių tranzityvumo ir intranzityvumo išraiškos priemonių ir galėjo išlikti nepalieti smarkiai beplintančios tranzityvinių ir intranzityvinių veiksmažodžių opozicijos. Galima spėti, kad visi veiksmažodžiai, turį būtojo laiko šaknies silpnojo laipsnio vokalizmą, anksčiau buvo intranzityviniai. Kai kurie jų į tranzityvinius galėjo išriedėti vėliau, o jų formų raida atsiliko nuo reikšmės raidos. Šiuo atžvilgiu įdomus yra veiksmažodis *svēla, svilo, svilti*, vartojamas žemaičių tarmėse ir turįs tranzityvinę ir intranzityvinę reikšmę, plg. pirštai *svēla* ir pirštus *nusvils*. Tuo tarpu latvių kalboje šio veiksmažodžio tranzityvumas ir intranzityvumas įgijo specifinę išraišką, plg. lat. *sveļu, svēlu, svelt* „svilinti“ ir *svilstu, svilu, svilt* „svilti, greitai degti“, plg. dar. lat. dial. *svel* (= liet. *svēla*). Galimas daiktas, kad lat. dial. *vertu, virtu, virst* „virsti, tapti“, plg. s. ind. es. I. *vārtate* „sukasi“, irgi atstovauja senesnei veiksmažodžio *virsti* paradigmai, nors lietuvių kalboje šios paradigmos ir nėra išlikusios, plg. liet. intranzityvinį *viūsta*, pr. *wīrst* „tampa“ ir tranzityvinį *veūčia, veūtē, veūsti*. Šie pavyzdžiai gražiai rodo, kaip iš vieno veiksmažodžio paradigmos dėl tranzityvumo ir intranzityvumo opozicijos reiškimo gali atsirasti du veiksmažodžiai – vienas su normaliuoju šaknies balsių kaitos laipsniu ir tranzityvine reikšme, o kitas – su silpnuoju balsių kaitos laipsniu ir intranzityvine reikšme. Schematiškai tai galima pavaizduoti taip:

$$\begin{array}{l} \cdot \\ \nearrow \\ *verta : *virto \begin{cases} \text{tranzityvusis } veūčia, veūtē, veūsti; \\ \text{intranzyvusis } viūsta, viūto, viūsti. \end{cases} \end{array}$$

Dabar tik veiksmažodžiai, turį šaknies priešakinės eilės balsius, gali turėti silpnojo laipsnio būtajį laiką. Tačiau anksčiau ir šaknys, turinčios užpakalinės eilės balsius, galėjo turėti silpnojo vokalizmo būtajį laiką, plg. liet. es. I. **srava* (kilm. sravančio DP) ir *srūva, srūvo, srūti*; lat. *sluv, sluva, slūt* „garsėti“ ir es. I. *slav*. Iš vieno veiksmažodžio paradigmos gali būti išriedėję veiksmažodžiai *kūlti* ir *kālti*, nors dabar jie abu yra tranzityvūs. Tik užpakalinės eilės balsių kaita (*au : u, al : ul* tipo) labai

anksti neteko gajumo, ir veiksmažodžių, turinčių ją, šaknies vokalizmas anksti buvo suvienodintas. Šis reiškinys būdingas ir slavų kalboms. Galimas daiktas, kad *sūka*, *sūko*, *sūkti* tipo silpnojo laipsnio šaknies veiksmažodžiai kažkada galėjo turėti esamajame laike normalųjį balsių kaitos laipsnį. Savo reikšme šie veiksmažodžiai labai primena reikšmę veiksmažodžių, iki šiol išlaikiusių paradigmoje balsių kaitą. Vieni jų tranzityvūs, plg. *lūpa*, *skūta*, *mūša*, *sūka*, *siūva* ir kt. (tarmėse kai kurie jų turi *ē*-kamienį būtajį laiką: *lūpė*, *skūtė*, *sūkė*, *sūpė* ir kt.), kiti – intransityvūs, plg. *gūla*, lat. *susu* „werde dürr“, *dubu* „werde hohl“, *trusu* „werde struppig“. Jei ne visi, tai bent kai kurie jų gali turėti ir vėliau suvienodintą šaknies vokalizmą. Šiuo atžvilgiu įdomus yra liet. *gānu*, *gavaū*, *gauti* ir lat. *gūstu* ar *gūju*, *guvu*, *gūt* „gauti“. Būdami tranzityvūs abiejose kalbose, šie veiksmažodžiai gali būti išriedėję iš vieno veiksmažodžio paradigmos : **gava*, **guvā*, *gūti*; tik lietuvių kalboje buvo apibendrintas normalusis esamojo laiko šaknies, o latvių kalboje – silpnasis būtojo laiko ir bendraties vokalizmas. Su silpnojo laipsnio vokalizmu lietuvių kalboje atsirado intransityvinis veiksmažodis *atgūti* „atsigauti“.

Tuo būdu būtasis laikas su silpnąja balsių kaitos laipsnio šaknimi anksčiau galėjo būti gana produktyvus. Daugumas šių veiksmažodžių būtajame laike turi *ā*-kamieną. Bet kai kurie jų dabar turi ir *ē*-kamieną. Jį turi veiksmažodžiai *gimti*, *virtti*, *mišti* (latvių kalboje visi trys turi *ā*-kamieną), *gūlti*, nors dėl jų intransityvumo senumo vargu galima abejoti, plg. dar dial. *tāpē* „tapo“. Veiksmažodžiai *ginti*, *minti* taip pat turi *ē*-kamieną ir dabar yra tranzityvūs, nors silpnasis šaknies vokalizmas rodytų ankstesnį jų intransityvumą. Šios grupės veiksmažodžių, kaip ir kai kurių kitų, galūnė *-ē* būtajame laike galėjo pasirodyti vėliau, jau po to, kai tendencija tranzityvumą būtajame laike reikšti *ē*-kamienu buvo nustojusi veikti. Matyt, anksčiau šie ir daugelis kitų veiksmažodžių būtajame laike turėjo gryną šaknį. Tokia padėtis iš dalies išlikusi kai kuriose rytinių aukštaičių tarmėse, kur priešdėlinių vedinių būtojo laiko 3 a. forma gali būti išreikšta gryna veiksmažodžio šaknimi (*ažūmuš* „ažumušė“, *ažūneš* „ažunešė“). Kai kurių tokių veiksmažodžių būtojo laiko 3 a. gryna šaknimi galėjo būti reiškiamas gana ilgai. Vienose lietuvių kalbos tarmėse jų būtasis laikas galėjo būti tematizuotas dar tuo metu, kai jie buvo intransityviniai, ir todėl gavo *ā*-kamieną, plg. *sūko*, *mūšo*, *bāro*, *mālo*, *kālo*, *lūpo*, *skūto*, *sūpo*, *kišo*, *rišo* ir kt., kitose – jis buvo tematizuotas jau virtus jiems tranzityviniais ir todėl gavo *ē*-kamieną, plg. *mūšė*, *bārė*, *mālė*, *kālė*, ryt. ir piet. aukšt.

skùtė, lùpė, sùpė, kùšė, rišė ir kt. Ir pagaliau tokių veiksmažodžių, kaip *mirė, gimė, tãpė* būtasis laikas galėjo būti tematizuotas labai vėlai, jau nutrūkus *ē*-kamieno ir tranzityvumo ryšiui. Kad šis ryšys dabartiniu metu jau nebegyvas, rodo daugelis intranzityvinių veiksmažodžių, turinčių *ē*-kamienį būtąjį laiką, pvz., *dvėsia : dvėšė; lėkia : lėkė* ir daugelis kitų, kuriuos visus išvardinti nėra jokio reikalo.

Turint galvoje tai, kad esamajame laike su intranzityvumu buvo susietas silpnasis šaknies balsių kaitos laipsnis, galima spėti, kad prieš būtojo : esamojo laiko atsiradimą veiksmažodžiai su silpnojo laipsnio šaknimi buvo intranzityviniai, o su normalaus laipsnio šaknimi – tranzityviniai. Tokiu atveju intranzityviniai lietuvių ir latvių infiksiniai ir *sta*-kamieniai veiksmažodžiai, kurių daugumas turi silpnojo laipsnio šaknį, ir tranzityviniai, turį tendenciją turėti normalaus laipsnio šaknies vokalizmą, gerai atspindėtų hipotetinius senuosius santykius. Infiksas iš pradžių negalėjo atlikti intranzityvumo reiškimo funkcijos. Vadinasi, galima manyti, kad intranzityvumo rodiklis iš pradžių yra buvęs silpnasis balsių kaitos laipsnis. Kad taip iš tikrųjų galėjo būti, rodo keletas atvejų, kur silpnojo laipsnio šaknis neturi nei infikso, nei kamieno *-sta*, bet yra intranzityvi, plg. liet. *kuviuos* „ich scháme mich“ SzD (s. lat. *kauns* „gėda“, *kautrs* „bailus“); liet. *krūjuos* ar *krujuos* „ich dränge mich auf“ = sl. *kryjã* (: liet. *krãuti*); lat. *sluj* „wird bekannt“ ir r. слыть „im Rufe sein“, plg. dar ček. *myjati* „mucken“ ir lat. *mauju* „brüllen (von Kùhen)“; s. ind. *pūyati* „wird faul“; sl. *tyti* „fett werden“, lat. *tũkt* „fett werden, schwellen“ ir s. ind. *tauti* „ist stark“.

BŪSIMOJO LAIKO ISTORIJA

Lietuvių ir latvių kalbų būsimojo laikas yra padarytas iš bendratis kamieno ir formanto, prasidedančio priebalsiu *s*. Dėl to šis laikas yra vadinamas sigmatiniu būsimoju laiku. Prūsų kalbos rašto paminkluose būsimojo laikas paprastai reiškiamas pagalbinio veiksmažodžiu *wirst* ir veikiamosios rūšies būtojo laiko dalyviu ar bendratimi (rečiau), pvz., *pergubuns wirst* „ateisiu“, plg. panašios darybos lenkų būs. l. *będę nióśł* „nešiu“. Gal būt, prūsų kalba irgi yra turėjusi sigmatinį būsimojį laiką, jeigu vienintelė forma *postãsei* „wirst“ (2 x) yra tikrai būsimojo laiko forma¹.

Būsimojo laiko sigmatinis formantas, t.y. elementas, esąs tarp veiksmažodžio šaknies ir asmens galūnių, lietuvių kalbos tarmėse nėra vienodas. Tas formanto skirtingumas ypač gerai ryškėja daugiskaitos

¹ Žr. J. Endzelin, *Altpreussische Grammatik*, Riga, 1944, p. 176.

1 a. ir 2 a. formose prieš istorines galūnes *-m(e)* ir *-t(e)*. Plačiausiai lietuvių kalbos tarmėse paplitęs būsimąjo laiko asmenavimo tipas daugiskaitos 1 a. ir 2 a. turi istorinį formantą *-si-*, o kituose asmenyse – *-s-*, plg.

vns. 1 a. *eī-s-iu*
 2 a. *eī-s-i*
 3 a. *eī-s*

dgs. 1 a. *eī-si-m*
 2 a. *eī-si-t*
 3 a. *eī-s*

Kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse – žemaičių ir rytinių aukštaičių, greičiausiai nesusisiekiančiose ar bent anksčiau nesusisiekusiose, vartojamas dar vienas būsimąjo laiko asmenavimo tipas, turįs tik formantą *-s-*, plg. čia egzistuojantį būsimąjo laiko asmenavimo modelį:

vns. 1 a. *eisiu* ar *eisu*
 2 a. *eisi*
 3 a. *eis*

dgs. 1 a. *eisme* ar *eisma*
 2 a. *eiste* ar *eista*
 3 a. *eis*

Šiedu asmenavimo tipai yra plačiausiai paplitę lietuvių kalbos tarmėse. Be to, būsimąjo laiko dalyvyje dar galima įžiūrėti ir formantą *-sia-*, plg. vns. gal. *eī-sia-ntį*. Dėl tokio formantų įvairumo būsimąjo laiko paradigmos kilmė susilaukė įvairių aiškinimų. Vieni tyrinėtojai manė, kad dabartinė lietuvių kalbos būsimąjo laiko paradigma yra senojo indoeuropietiškojo būsimąjo laiko tęsinys¹, kiti ją laikė kelių skirtingų indoeuropietiškojų kategorijų mišiniu² (dažniausiai senojo sigmatinio būsimąjo laiko ir sigmatinio aoristo). Chr. Stangas ir E. Frenkelis lietuvių kalbos būsimąjo laiko formantą, prasidedantį priebalsiu, identifikuoja su priebalsiu *s*, pasirodančiu įvairiuose indoeuropiečių dezideratyviniuose dariniuose, pagrįstai manydami, kad indoeuropiečių prokalbė sigmatinio būsimąjo laiko neturėjo³.

Būsimąjo laiko istorijos aiškinimas ypač sudėtingas yra todėl, kad labai sunku yra išaiškinti anksčiau minėtų formantų *-sia-*, *-si-* ir *-s-*

¹ Plg. A. Bezenberger, *Das litauische futurum...*, BB, XXVI, 1901.

² Plg. J. Schmidt, *Die Pluralbildung der indogermanischen Neutra*, Weimar, 1889, p. 424–427; K. Brugmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, II², 3, 1916, p. 337, 383–386, 389, 407, 420–421; O. Wiedemann, *Handbuch der litauischen Sprache*, Strassburg, 1897, p. 120; J. Otrębski, *Gramatyka języka litewskiego*, III, Warszawa, 1956, p. 205.

³ Chr. Stang, *Das slavische und baltische Verbum*, p. 202 ir t.; E. Fraenkel, *Zum baltischen und slavischen Verbum*, ZfslPh, XX, 1950, § 64.

santyki¹. Nuo jo aiškinimo priklauso ir tyrinėtojo pažiūra apskritai į būsimąjo laiko raidą. Ypač didelio dėmesio yra susilaukusi būsimąjo laiko 3 a. forma, išsiskirianti iš visų kitų veiksmažodžio 3 a. formų galūnės neturėjimu. Vieni kalbininkai mano, kad ši forma yra sena, kiti spėja, kad ji yra atsiradusi iš ilgesnės formos, turėjusios gale *-i* (t.y. *darys* < **darysi*). Manant, kad būsimąjo laiko 3 a. formoje yra išnykęs galinis *-i*, reikėjo paaiškinti, kodėl tas *-i* čia turėjo išnykti. Kai kurie tyrinėtojai manė, kad *-i* šioje formoje nykęs dėl vns. 2 a. ir 3 a. formų sutapimo, kurio ir buvę išvengta šio *-i* išnykimu². Tačiau, vns. 2 a. ir 3 a. formos buvo sutapę ir tam tikruose *i*-kamieniuose veiksmažodžiuose, bet 3 a. formos *-i* čia nenyko³. Patikimiausią būsimąjo laiko 3 a. formos galinio *-i* nykimo priežastį yra nurodęs E. Frenkelis⁴. Jis mano, jog šis *-i* pirmausia buvo apokopuotas pagalbinuose veiksmažodžiuose (*bus*, *taps*), o paskui ši trumpoji pagalbinių veiksmažodžių forma buvo apibendrinta ir kitiems veiksmažodžiams. Kad veiksmažodžiai, netekę leksinės reikšmės, arba pagalbiniai, gali trumpėti greičiau, visai galimas daiktas. Tačiau būsimąjo laiko 3 a. formoje vargu toks trumpėjimas galėjo įvykti dėl to, kad būsimąjo laiko 3 a. forma, turėdama galinį *-i*, būtų buvusi labai gerai įaugusi į veiksmažodžio asmenavimo sistemą, plg., pvz., dgs. 1 a. *būsime* : 3 a. **būsi* ir esamojo laiko 1 a. *turime* : 3 a. *turi*. Turint galvoje tai, kad būsimąjo laiko *būsime* tipo formų raida tarmėse yra paraleli *i*-kamieno veiksmažodžių esamojo laiko veiksmažodžių formų raidai, plg. kad ir *i*-kamienių veiksmažodžių ir būs. I. formų perėjimą į *-ia*-kamieną, galinio *-i* išlikimas *i*-kamienių veiksmažodžių 3 a. formoje (*turi*), trumpėjant būsimąjo laiko 3 a. formai, būtų sunkiai suprantamas. Dėl to reikia manyti, kad būsimąjo laiko 3 a. forma niekada neturėjo gale *-i*⁵. Kaip tik tai rodytų ir būsimąjo laiko 3 a. formos, besibaigiančios *-s*, visuotinis paplitimas lietuvių kalbos tarmėse. Iki šiol lietuvių kalbos

¹ J. Endzelynas pabrėžia, kad šių formantų santykis yra neaiškus, žr. J. Endzelins, Lat. val. gr., Rīgā, 1951, p. 859 (ir nurodytą literatūrą).

² В. К. Поржезинский, К истории форм спряжения в балтийских языках, Москва, 1901, p. 38; A. Bezenberger, Studien über die Sprache des preussischen Enchiridions, KZ, XLI, 1907, p. 126. Kad būsimąjo laiko 3 a. forma baigėsi *-i*, mano ir V. Pizanis, žr. V. Pisani, Zur Endung des III Futuri im Litauischen, IF, XLIX, 1931, p. 127 ir t.

³ Plg. J. Endzelins, Lat. val. gr., p. 858–859 (su nurodyta literatūra).

⁴ Žr. E. Fraenkel, Zum baltischen und slavischen Verbum, ZfslPh, XX, 1950, § 66, § 67.

⁵ Plg. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 203.

tarmėse nėra pasitaikę rasti būsimąjo 1. 3 a. formos su *-si*. Tiesa, Pagramančio tarmėje būsimąjo laiko 3 a. forma gali kartais turėti minkštąjį *-s* gale, plg., pvz., *bus¹*, bet šitas *-s* čia gali būti atsiradęs ir vėliau dėl to, kad čia ir *i*-kamienių veiksmažodžių 3 a. formos priebalsis, atsidūręs gale dėl trumpųjų galo balsių išnykimo, irgi būna minkštas, plg. *tỹl* „tyli“. Pagaliau vienoje kitoje šnektoje gal galėjo egzistuoti ir naujai sukurta pagal *i*-kamienių veiksmažodžių 3 a. modelį būsimąjo laiko 3 a. forma su *-i²*. Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose irgi ištisai yra vartojamos būsimąjo laiko formos be *-i* (*bus* tipo), išskyrus keletą (!) abejotinų formų³. Kad būsimąjo laiko 3 a. forma galėjo turėti gale *-i*, nerodo ir tokie senųjų lietuvių kalbos raštų faktai, kaip 3 a. *būsigu* DP 181₉ „argi bus“, 3 a. *būsīg* DP 375₁₁, *noresig* KnN 230₂, *duosit* MP 80^b₅ „duos tau“, kadangi visos jos gali būti padarytos pagal sangražinių formų *duosis(i)* modelį, o sangražinės būs. 1. 3 a. formos, matyt, turi dvigubą sangražos dalelytę. Mat, prie 3 a. formos *duos* pridėjus sangražos dalelytę *-si*, ši forma nebuvo pakankamai charakterizuota kaip sangražinė, plg. 3 a. **duosi* ir *mylisi*, todėl sangražos dalelytė čia galėjo būti pridėta dar kartą. Kad būsimąjo laiko 3 a. forma nėra turėjusi gale *-i*, rodo dar ir akūtinės priegaidės virtimas cirkumflectine, o toks virtimas tebuvo galimas tik vienskiemenėje formoje⁴.

Taigi būsimąjo laiko 3 a. forma iš seno galėjo turėti formantą *-s*. Kai kurių kitų asmenų formose, ypač dgs. 1 a. ir 2 a. ryškėja formantas *-si-* (*duo-si-me*, *duo-si-te*). Pastaruoju metu dažniausiai manoma, kad šių formantų egzistencija yra paveldėta⁵, nors pačių jų koegzistenciją vienoje asmenavimo paradigmoje paaiškinti nėra lengva. Šiuo atžvilgiu akį patraukia tas lietuvių kalbos būsimąjo laiko asmenavimo tipas, kur visos asmens formos turi formantą *-s-*, plg.:

vns. 1 a. <i>duosiu</i>	dgs. 1 a. <i>duosme</i>
2 a. <i>duosi</i>	2 a. <i>duoste</i>
3 a. <i>duos</i>	3 a. <i>duos</i>

¹ Žr. P. Jonikas, Pagramančio tarmė, Kaunas, 1939, p. 67.

² Gal būt, plačiau ji buvo vartojama latvių kalbos tarmėse, žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 859.

³ Tur būt, visos jos yra neteisingo perskaitymo ar neteisingos interpretacijos atvejai, žr. apie jas A. Bezzenberger, KZ, XLI, p. 126; F. Specht, KZ, LX, p. 183; StB, III, p. 93; J. Endzelīns, Altpreussische Grammatik, p. 187 ir t.

⁴ Plg. dar H. Pedersen, Études lituaniennes, København, 1933, p. 13 ir t.

⁵ Žr. dar Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 204; W. P. Schmidt, Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum, p. 57 ir t.

Toks asmenavimo tipas yra vartojamas žemaičių ir tam tikrose aukštaičių šnektose, gal būt, nesusisiekiančiose ar bent anksčiau nesusisiekusiose. Kai kas šį asmenavimo tipą laiko naujadaru, atsiradusiu 3 a. formos pagrindu. Jeigu jau ir laikytume jį naujadaru, tai vis dėlto reiktų pripažinti tai, kad jis susidarė dar prieš Fortunatovo – de-Sošiūro dėsnio veikimą, kadangi kai kuriose šnektose dviskiemenės dgs. 1 a. ir 2 a. formos, turinčios cirkumflekcinę šaknį, turi galūnės kirtį, plg. *pirksmė*, *pirkstė* ar *pirksmà*, *pirkstà*. Tai viena. Antra, mums rodo, kad daug lengviau kaip naujadarą paaiškinti dgs. 1 a. ir 2 a. formantą *-si*¹. Toks formantas *-si* visų pirma galėjo susiformuoti dgs. 1 a. formoje. Mat, daugiskaitos 1 a. formoje *duosme* lietuvių ir latvių kalbose priebalsiai, būdami prieš priešakinės eilės balsius, minkštėjo, bet ne visi vienu metu ir ne visi vienodai. Remiantis tuo, kad po lūpinių priebalsių *j* lietuvių kalbos tarmėse išlieka ilgiausiai, reikia manyti, kad lūpiniai priebalsiai minkštėjo vėliausiai. Vadinasi, priebalsis *m*, galūnėje *-me* būdamas prieš *e*, galėjo likti kietas, o *s* prieš junginį *-me* vis tiek turėjo suminkštėti, plg., pvz., liet. *alkšnis* (*k* kietas, bet prieš jį einas *l* minkštas). Dėl to junginyje *-sme* (formoje *būsme*) priebalsio *s* minkštumas sudarė sąlygas, esant palankioms aplinkybėms, atsirasti balsiui *i* ir junginiui *-sme* virsti į *-sim*. Netgi jeigu *m* prieš *e* ir buvo minkštas, tai vis tiek *s* minkštumas turėjo būti didesnis, negu lūpinio *m*, o didesnė *s* palatalizacija irgi galėjo būti realizuota balsiu *i*. Tokios palankios aplinkybės galėjo rasti, trumpėjant dėl sisteminių priešasčių daugiskaitos 1 ir 2 a. formoms, plg. *einame* ≧ *einam*, *einatė* ≧ *einat*. Trumpėjimas kai kuriose tarmėse galėjo apimti visą veiksmožodžio sistemą, vadinasi, ir būsimąjį laiką. Tačiau būsimąjo laiko daugiskaitos 1 a. *būsme* tipo formos trumpėjimas kartu turėjo būti ir minkštojo *s* virtimas *si*, t.y. *būsme* ≧ *būsim*. Pagal dgs. 1 a. modelį galėjo būti performuota ir dgs. 2 a. forma, t.y. jeigu 1 a. *būsme* > *būsim*, tai ir 2 a. *būste* > *būsi*². Pagal daugiskaitos modelį buvo performuota ir dviskaita. Negalima nepažymėti, kad A. Šleicheris yra pastebėjęs,

¹ Naujadaru jį buvo linkęs laikyti ir J. Endzelynas, žr. J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius, 1957, p. 185; A. Jakulis, —, „Baltistica“, II (1), Vilnius, 1966, p. 63 ir t.

² Kadangi dgs. 1 ir 2 a. formos trumpėjo dėl sisteminių priešasčių, tai greta, pvz., jau sutrumpėjusios dgs. 1 a. *turim* turėjo būti vartojama dar ir *turime*. Analogiškai greta *būsim* galėjo atsirasti ir *būsime*. Kad būsimąjo laiko asmenų formos gali prisitaikyti prie visos veiksmožodžio sistemos, rodo tai, kad kai kuriose tarmėse sukurtos net tokios formos, kaip dgs. 2 a. *būstat*, *sukstat* (pagal *dirbat*, *nešat* iš *būsta*, *suksta*) ar dgs. 1 a. *būsmam*, *suksmam* (pagal *dirbam* iš *būsma*, *suksuma*).

jog lietuvių kalbos tarmėse greta dgs 1 a. formos su formantu *-si-* yra vartojamos dgs. 2 a., dvs. 1 ir 2 a. formos su formantu *-s⁻¹* (*árste, ársva, ársta*). Tokią daugiskaitos formanto *-si-* kilmę, atrodo, patvirtina ir kai kurių tarmių ar senųjų raštų duomenys. Dar yra lietuvių kalboje tarmių (Gerviniai), kur dgs. 1 a. turi *būsim* tipo, o dgs. 2 a. – *būste* tipo formą. Be to, ir kai kurie senieji lietuvių kalbos paminklai fiksuoja tokią padėtį, kai dgs. 1 a. turi tiktai formą su *-sim(e)*, o antrasis – su *-sit(e)* ir *-ste*. Taip yra B. Vilento raštuose, M. Petkevičiaus katekizme, K. Širvydo „Punktuose sakymų“, plg. šių formų vartojimo statistiką B. Vilento „Evangelijose...“ dgs. 1 a. *-sim(e)* 16 k., dgs. 2 a. *-ste* 18 k. ir *-sit(e)* 53 k.; M. Petkevičiaus katekizme – dgs. 1 a. *-sim(e)* 51 k., dgs. 2 a. *-ste*(3 k.) ir *-sit(e)* 21 k. Šie senieji raštai gali atspindėti palaiptą dgs. 2 a. formų su formantu *-si-* išigalėjimą. Kai kuriuose senuosiuose raštuose, pvz., M. Mažvydo katekizme, J. Bretkūno „Postilėje“, M. Daukšos „Postilėje“, anoniminiame 1605 m. katekizme, „Margaritoje Theologicoje“, 1653 m. „Knygoje Nobažnystės“ ir „Maldose krikščioniškose“ būsimąjo laiko dgs. 1 ir 2 a. formų su formantu *-s-* visai nerasta.

Tuo būdu būsimąjo laiko asmenavimo paradigma lietuvių kalboje galėjo turėti tik vieną formantą *-s-*. Formos *būsme, būste* tipo gali būti archaiškos² ir senesnės, negu formos *būsime, būsite*. Kadangi *būsime, būsite* tipo formų atsiradimo priežastys nėra vien fonetinės, tai suprantamas dalykas, kad jos galėjo atsirasti ne visame lietuvių kalbos plote. Kai kuriose tarmėse iki šiol išlikusios formos su formantu *-s-*.

Negalima palikti nuošaly ir formanto *-sia-*, pasirodančio būsimąjo laiko dgs. 1 ir 2 a. formose žemaičių ir rytinių aukštaičių tarmėse ir būsimąjo laiko dalyvyje, kuris, nors ir nėra vartojamas visose lietuvių kalbos tarmėse, paprastai turi priesagą *-sia-* (plg. vns. gal. *bū-sia-nt-į*, lat. padalyvį *likšot < *likšjant*). Dėl šio formanto kilmės tyrinėtojų nuomonės irgi nesutampa.³ Jeigu žemaičių tarmių *būsiām*⁴ tipo formos vėliau buvo visiškai teisingai susietos su panašiomis *i*-kamieno veiksmažodžių formomis, kadangi ten, kur jos vartojamos, ir *i*-kamieno veiks-

¹ Žr. A. Schleicher, Handbuch der litauischen Sprache, I, Prag, 1856, p. 227. Čia rašoma: „oft läßt man im dual und in der 2. pers. plur. das *i* auf, z.b. *ársva, ársta, árste*“.

² Pl. W. P. Schmid, Studien zum indogermanischen und baltischen Verbum, p. 57.

³ Žr. Chr. Stang, Partizipium Futuri im Baltischen, NTS, V, 1932, p. 83 ir t.

⁴ Kai kur žemaičiuos vartojamos būs. 1. formos *būsam, būsat*. Jų naujumas akivaizdus, kadangi ir *i*-kamienės es. 1. formos čia yra *a*-kamienės.

mažodžių daugiskaita yra *-ia* kamienė, plg. dgs. 1 a. *būsiam* ir *turiam*, dgs. 2. a. *būsiat* ir *turiat*, tai būsimąjo laiko dalyvio formanto *-sia-* kilmė nėra tokia akivaizdi. Kai kurie tyrinėtojai dalyvio formantą *-sia-* siejo su atitinkamu indų-iranėnų kalbų būsimąjo laiko formantu (plg. s. ind. *dāsyanti* „duosianti“ ir liet. *duosianti*)¹. Be to, čia iškilė būsimąjo laiko dalyvio santykis su būsimąjo laiko asmenavimo paradigma, kur formanto *-sia-* nebuvo galima akivaizdžiai įžiūrėti. Dėl to kai kurie tyrinėtojai, laikydami formantą *-si-* senu, gana pagrįstai įrodinėjo, kad būsimąjo laiko dalyvis, kaip ir *i-* kamieniai veiksmažodžiai, lietuvių bei kitose indoeuropiečių kalbose (gotų, lotynų) galėjęs turėti dalyvio formą su *-ont*², plg. got. *sokjands* ir *sokja*, *sokeis*, *sokeiþ*; lot. *faciens* ir *facio*, *facis*, *facit*. Vadinas, dalyviai *turiqs*, *būsiqs* esą senos dalyvių formos, o *turiš*, dial. *būsiš* – naujadarai. Dalyvis *būsiš* lietuvių kalbos tarmėse pasitaiko labai retai, tuo tarpu esamojo laiko dalyvis *turiš* paplitęs plačiai ir vartojamas ten, kur būsimąjo laiko dalyvis turi formą *būsiqs*. Kadangi būsimąjo laiko formantas *-si-* gali būti atsiradęs naujai, tai ir dalyvio formos su *-sia-* negalėtų būti senos. Kaip rodo atematiinių veiksmažodžių esamojo laiko dalyviai, plg. padalyvį *jant* „einant“, dalyvio formantas galėjo būti **ont*. Vadinas, ir būsimąjo laiko dalyvis turėjo būti padaromas su formantu **ont*. Kadangi visų asmenų formos (*būsiu*, *būsi*, *būsme*, *būste*), išskyrus 3 a., turėjo minkštą kamiengalio priebalsį, tai minkštas kamiengalio priebalsis turėjo būti perkeltas ir į būsimąjo laiko dalyvį, plg. ryt. aukšt. *turiqs* tipo *i-* kamienį dalyvį, turintį taip pat minkštą priebalsį prieš formantą *-ant-*.

Vns. 1 a. forma daugelyje lietuvių kalbos tarmių ir latvių kalboje prieš galūnę *-u* turi ar yra turėjusi minkštą priebalsį, plg. liet. *būsiu* ir lat. *būšu*. Galimas daiktas, kad kažkada šis priebalsis galėjo būti kietas. Minkštas jis galėjo pasidaryti dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių priebalsis minkštas tapo ir būsimąjo laiko dalyvyje prieš formantą **-ant-*. Suminkštėjus priebalsiams prieš priešakinės eilės balsius, minkštasis vns. 2 a., dgs. 1 ir 2 asmenų formų kamiengalio priebalsis galėjo būti apibendrintas ir vienaskaitos pirmajam asmeniui. Kai kurios lietuvių kalbos tarmės, turinčios vns. 1 a. formą *būsu* tipo (su kietuoju *s*), gali atspindėti tą etapą, kai būsimąjo laiko vns. 1 a. turėjo formą su kietuoju kamiengaliu. Tiesa, L. Zengštoko originalo prierašuose rasta ir viena būsimąjo laiko vns. 1 a. forma, turinti atematinę galūnę:

¹ Plg. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 936 ir t.

² Žr. Chr. Stang, min str., NTS, V, p. 85 ir t.; Das slavische und baltische Verbum, p. 203.

*eismi*¹. Ji gali būti sudaryta pagal to paties veiksmazodžio esamojo laiko atematinės vns. 1 a. formos modelį, o gal net esamojo laiko forma (plg. dgs. 2 a. — *eiste* „einate“), pavartota būsimojo laiko reikšme. Ji jokiū būdu negali būti sena atematinė būsimojo laiko vns 1 a. forma, kadangi tokios formos egzistencija suponuotų ir atematinę būsimojo laiko 3 a. formą su galūne *-ti*, o pastarosios egzistuoti negalėjo.

Vadinasi, senoji lietuvių kalbos būsimojo laiko paradigma galėjo turėti pusiau tematinį asmenavimą. Daugiskaitos pirmojo ir antrojo asmenų formos buvo atematinės (plg. *būsme*, *būste*). Atematinė buvo ir 3 a. forma, tik nuo atematinės esamojo laiko formos ji skyrėsi galūnės *-ti* nebuvimu. Ir apskritai 3 a. forma, matyt, neturėjo jokios galūnės, kadangi neturim duomenų, jog lietuvių kalboje galėjo egzistuoti „antrinės“ galūnės. Ji greičiausiai buvo grynas kamienas, be jokios galūnės. Vns. 1 ir 2 asmenų formos galėjo būti tematinės. Tokia būsimojo laiko paradigma primena kitų indoeuropiečių kalbų pusiau tematinę paradigmą, plg., pvz., lot. *fero*, *fers*, *feri*².

Latvių kalbos būsimojo laiko asmenavimo paradigma labai panaši į lietuvių ir todėl gali būti išriedėjusi tokiu keliu, kaip ir lietuvių.

Kaip žinoma, būsimojo laiko formomis atskiros indoeuropiečių kalbos viena nuo kitos smarkiai skiriasi, nors ir dažnai jos turi elementą *s*, plg. s. ind. *dāsyaṃi*, s. sl. dalyvį *bysešteje*, gr. δεξιζω ir kt. Pastaruoju metu įrodyta, kad indų-iranėnų būsimasis laikas su formantu *-sja-* yra šių kalbų naujadaras³. Abejotina taip pat, ar slavų kalbose egzistavo būsimojo laiko su *-s-* paradigma, nes vienas dalyvis *bysešteje* to rodyti, žinoma, dar negali⁴. Visa tai aiškiai rodo, kad būsimojo laiko paradigmos kūrėsi savarankiškai atskirose indoeuropiečių kalbose. Turint galvoje, kad būtasis laikas baltų kalbose turėjo susikurti anksčiau, negu būsimasis, reiktų manyti, jog būsimasis laikas kūrėsi esamojo laiko *s*-kamienu, turinčių, matyt, įvairias modalias reikšmes, pagrindu.

¹ „... ateis mana ta dina, ir kelu sawa *eismi*“, žr. J. Matusevičiūtė, APh VII, p. 101.

² Žr. A. Meillet, Caractère secondaire du type thématique indo-européen, BSL, XXXII, p. 197 ir t.

³ Žr. W. P. Schmid, Studien zum indogermanischen und baltischen Verbum.

⁴ Plg. В. В. Иванов, В. Н. Топоров, К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков, Москва, 1958, p. 28–29.

Kaip žinoma, lietuvių kalboje, jos tarmėse plačiai vartojama vadinamoji geidžiamoji nuosaka, arba permisyvas, kuris reiškia pageidavimą, leidimą atlikti veiksmažodžiu išreikštą veiksmą ar pasilikti veiksmažodžiu išreikštoje būsenoje ne pašnekovui, o trečiajam asmeniui ar daiktui, nedalyvaujančiam kalbos akte. Lietuvių kalbos tarmėse tai reiškiami įvairiomis formomis. Visų pirma, visame lietuvių kalbos areale šiam reikalui plačiai vartojama esamojo laiko 3 a. forma su įvairiomis dalelytėmis, turinčiomis pagrindinį permisyvo reikšmės krūvį. Tai dalelytės *te*, *tegu*, *tegul*; *lei*, *lai*, *laigul*; *testà*, *testáu*, plg.: *tedāro*, *tegu neša*, *testa eina* ir t.t. Dalelytės *lai* ir *lei* vartojamos tik žemaičių ir kai kuriose šiaurės aukštaičių, o dalelytės *testà*, *testáu* – tik dzūkų ir kai kurių rytinių aukštaičių tarmėse. Greta esamojo laiko 3 a. formos permisyvui reikšti gali būti vartojama ir būsimosios laiko 3 a. forma. Tačiau kai kuriose tarmėse permisyvui reikšti greta esamojo ar būsimosios laiko 3 a. formos vartojamos ir dar kitokios veiksmažodžių formos, lydimos tam tikrų dalelyčių. Rytinių aukštaičių tarmėse permisyvas reiškiamas dalelytėmis *te-*, *tegu*, *tegul*, sudėtomis su liepiamosios nuosakos formomis, kurios čia paprastai neturi formanto *-k(i)*, plg. *dārai* „daryk“ ir *tedārai* „tegu daro“, *neš* „nešk“ ir *tenėš* „tegu neša“, *miegī* „miegot“ ir *temiegī* „tegu miega“, *dainuōj* „dainuok“ ir *tedainuōj* „tegu dainuoja“ ir t.t. Kai kuriose kitose tarmėse *ā-*kamieninių veiksmažodžių permisyvas reiškiamas dalelyte *te-* ir forma su *-ai*, plg. *terāšai*, *teskaītai*, o visų kitų kamienų (*-a*, *-ia*, *-i*) veiksmažodžių ta pačia dalelyte ir forma su *-ie*, plg. *teeiniē*, *tetyliē* ir kt. Tik rytinių aukštaičių šnektose *i-*kamieniai veiksmažodžiai kartais dar turi atskirą formą, plg. *temyl̃*, *tetyl̃* ir kt.

Kadangi permisyvas tarmėse gali būti reiškiamas ir liepiamosios nuosakos formomis, sudėtomis su tam tikromis dalelytėmis, tai būtina išsiaiškinti, ar gali liepiamosios nuosakos formos įgyti permisyvo reikšmę. Jeigu liepiamoji nuosaka gali įgyti permisyvo reikšmę, tai rytinių aukštaičių minėtų permisyvo formų *tedārai*, *tenėš* daryba būtų visai aiški. Vargu galima abejoti, kad liepiamosios nuosakos su formantu *k(i)* *dirbk(i)* tipo formos turėjo liepiamosios nuosakos reikšmę nuo pat jų formavimosi pradžios. Ir kaip tik šios formos gali turėti ir permisyvo reikšmę. Lietuvių kalbos tarmėse plačiai vartojami atskiri pasakymai, kuriuose liepiamosios nuosakos formos su formantu *k(i)* turi permisyvo reikšmę, plg. *suk tave ubagas*; *trauk tave velniai* (*kelmiai*, *paraliai*); *imk jį velniai*; *trenk tave perkūnas*; *rauk aną*

pikis. Dažniau liepiamosios nuosakos vartojimo permisyvo reikšme atvejų pasitaiko senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, pvz., M. Daukšos „Postilėje“: *O nie kas man to ne bīlok* 35₃₃; *ne wiēnas gailėiimo nūdemū ne ilgink’ arba notguldīnek’* 165₂₉; *o teip iauski kiekwienas ape sawė ir ne duksėkis izmīncze sawa* 415₄₀; *atmīnk’ kiekwienas ant ap-sūdimo māno* 579₂ ir kt. Palyginti dažnai permisyvo reikšme pasitaiko veiksmazodžio *būti* liepiamoji nuosaka, pvz., *Kuriam’ buk’ laupse garbe ir wieβpatawimas qnt’ amziū amžinu* 313₁₀ (plg. originalą *Ktoremu niechay bēdzie czēć / y chwała / y pānowānie nā wieki wiekow* 309₄₆); *Ne wiēnas kartūmas... keikastis ne būk’ niekad tarp’ musų* 296₄₂ (plg. originalą *żadna gorżkość... przeklinānie | niechay nie bēdzie nigdy miedzy nāmi* 293₄₀₋₄₂); *Būk walā tawā Tewe* 152₂₄; *Jēi kas| buk’ māzas buk’ didis|notgims* 227₅₂₋₅₃ ir kt.

Pasitaiko permisyvo reikšme pavartotų ir liepiamosios nuosakos formų su dalelyte *te*, plg. *Ne wienas po ūzdagcziū pāsniko | te ne norėk daugėsniō atmainit* DP 112₅₁, plg. dar *tebūk* „tegu būna“¹. Pateiktieji lietuvių kalbos tarmių ir senųjų paminklų pavyzdžiai rodo, jog liepiamoji nuosaka gali būti pavartojama ir permisyvo reikšme. Dėl to liepiamosios nuosakos formų su tam tikromis dalelytėmis vartojimas kaip permisyvo ir rytinių aukštaičių tarmėse yra gana suprantamas.

Atkreipia akis permisyvo formas, vartojamos senuosiuose lietuvių kalbos raštuose ir ypač M. Daukšos „Postilėje“². Visų pirma, M. Daukšos „Postilėje“, kaip ir kituose senuosiuose paminkluose ir tarmėse, permisyvo reikšme vartojamos es. l. 3 a. formos su dalelyte *te-*, tik palyginti retai, plg. :1) (*i*)-kamienių veiksmazodžių: *tegrāžina* 27₅₄, *teima* 47₁₃, *te ima* 356₃₆, *testobūia* 512₃₀, *tę nuttraukė* 186₄₁; *tę ne iβilkstas* 174₅₁, *tę rūpinas* 285₅₃, *teneiβkalbineias* 346₉₋₁₀, *te užginas*

¹ Žr. dar E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung des kalvinistischen litauischen Katechismus des Malcher Pietkewicz von 1598, p. 36 ir t. Kadangi nagrinėjamas reiškinys randamas ir lietuvių kalbos tarmėse, be to, žemaičių ir šiaurės aukštaičių, ir senuosiuose paminkluose, liepiamąją nuosaką, vartojamą permisyvo reikšme, gali atlipti ir lenkiško originalo *niechai bēdzie* tipo konstrukcijos, tai vargu jį galima aiškinti tik slavų kalbų įtaka, nors, žinoma, slaviškasis originalas galėjo veikti vertimą kaip katalizatorius (turima galvoje senieji lietuvių kalbos paminklai).

² M. Daukšos „Postilė“ šiuo atveju, pasirinkta neatsitiktinai. Visi permisyvo formų variantai, randami XVI–XVII a. raštuose, vartojami ir M. Daukšos „Postilėje“. Taigi kiti senieji rašto paminklai iš esmės negali duoti naujos informacijos apie permisyvo formas ir jų istoriją.

213₂₂₋₂₃; 2) *i*-kamienių veiksmažodžių: *te apsiweizdi* 392₂₃, *te gawi* 109₂₆₋₂₇, *tenepawidi* 112₄₈₋₄₉, 389₁₄, *te pėrgali* 546₂₇, *te rėgi* 410₂₄, *te pasiteki* 540₂₉; *tegi ne užtīli* 624₄₅; 3) *ā*-kamienių: *tenenārda* 255₂₅, *tegul' bīlo* 278₃₀₋₃₁; 4) atematiinių veiksmažodžių: *testi* 29₄₁ ir kt.

Be išvardintųjų, M. Daukšos „Postilėje“ vartojamos ir tokios permisyvo formos: 1) be galūnės (arba su nuline galūne), plg.: a) *a*- ir *ia*-kamienių veiksmažodžių: *te aug*, *teaug*, *tėbeg*, *tėdūd*, *tė giwen*, *te iβbār*, *te iβim*, *tekalb*, *tegi tamp*, *te aprėz*, *te izpild*, *tė lāuk*, *te ne klud*, *te nulāid*, *tė pagimd*, *te parod*, *te prispaud*, *teskuınd* (viso apie 120 tokių formų vartojimo atveju); b) *i*-kamienių veiksmažodžių: *tegul*, *te tur*, *teweizd* (apie 10 vartojimo atveju); 2) su galūne *-i*: a) (*i*)*a*-kamienių veiksmažodžių: *tėbegi*, *te dirbi*, *tė dūdi*, *te ēdi*, *tė gauni*, *tė užmūβi*, *te wartōii*, *teziβi*, *tė moki*, *te nereiβki*, *tė pagimdi*, *tė parodi*, *te βauki* (apie 70 vartojimo atveju), plg. dar tas pačias formas – sangražines ar su enklitine dalelyte *g*: *tė ālkinis*, *testoiiis*, *temōkis*, *tekalbig*, *tegiēdig*, *teliēpig* ir kt.; b) atematiinių veiksmažodžių: *tesi* ar *teesi* (apie 80 atveju); 3) su galūnėmis *-ie*, *-ai*: a) (*i*)*a*-kamienių veiksmažodžių: *tė ālkinies*, *te gauniég*, *teimies*, *te pastipriniés*, *tė prātīnīes*, *tėrūpinies*, *te giries*, *tėkelies*, *tė ne regies*, *teneskundiés*, *te traukies* (apie 20 vartojimo atveju); b) *i*-kamienių veiksmažodžių: *tė gėdies*, *tė ne tikies*, *tė stėbies* (5 atvejai); c) *ā*-kamienių veiksmažodžių: *tė dārai*, *te iēβkai*, *tėklāusai*, *te práβai*, *te žinái* (apie 60 atveju).

Kadangi *a*- ir *ia*-kamienių veiksmažodžių esamojo laiko 3 a. M. Daukšos „Postilėje“ paprastai netrumpėja (sutrumpėjimo atveju pasitaiko labai nedaug), tai reikia manyti, kad anksčiau pateiktos permisyvo formos, neturinčios galūnės, yra sutrumpėję iš formų su galūne *-i*. Kaip tik tai rodo ir *ia*-kamieno veiksmažodžių permisyvo formos *te pagimd*, *te parod* (plg. es. l. 3 a. *rodžia* DP), *te nuleid* ir kt., galiniu savo priebalsiu *-d* (o ne *-dž*) patvirtinančios negalėjimą būti kilusiomis iš esamojo laiko 3 a. formų (*gimdžia* trumpėdama išriedėtų į *gimdž*). Jeigu permisyvo formos su *-i* galėjo trumpėti, tai kirtį, matyt, jos turėjo ne galūnėje, kadangi šiuo atveju kirčiuoto žodžio galo trumpėjimą būtų sunku suprasti. Ir iš tikrųjų, tos Daukšos „Postilės“ permisyvo formos su *-i*, kurių kirtis pažymėtas, paprastai turi negalinį kirtį, plg. *tetāmpi* 425₃₄, *temi tāmpi* 602₂₂, *te užgriūwi* 555₁₆, *tė užmūβi* 485₉, *te βāuki* 106₁₄, *te ne ēssi* 575₁₉, *tegi ēsssi* 433₂, *teliēpig* 204₂₈, *te tēikis* 231₁₆ ir kt. Tačiau greičiausiai negalinis šių formų kirtis yra vėlesnis, o anksčiau jos turėjo galinį kirtį. Kad anksčiau jos galėjo turėti galo kirtį, visų pirma, rodo kai kurie M. Daukšos „Postilės“ faktai,

plg. galo kirtį *tę gauniég* 141₂₀, *težinái* 566₁₅, liep. nuos. 3 a. *atadarái* 567₁₇ (ir *atadarai* 570₃₃), plg. dar sangražines formas *te biiéis* 259₄₀, *te ne skundies* 249₄₇, *te ne tikiés* 551₂₆₋₂₇, *te netikiés* 564₂₄ ir kt. Be to, rytinių aukštaičių tarmėse, kur *a-* ir *ia-*kamienų veiksmažodžių permisyvo formos yra taip pat be galūnės, kaip ir M. Daukšos „Postilėje“, akūtinės šaknies veiksmažodžiai permisyve, kaip ir liepiamojoje nuosakoje, turi cirkumflectinę priegaidę, plg. liep. nuos. *bėk* (ir *bėga*), *pašāk* (ir *šoka*), *susijuōš* (ir *júosia*), *paklaūš* (ir *kláusia*) ir kt.¹, plg. dar *bař* „bark, geř gerk“, *kuř* „kulk“ (Linkmenys² ir kt.). Cirkumflectinę priegaidę akūtinės šaknies veiksmažodžių permisyve turi ir kai kurios šiaurės žemaičių tarmės, plg. *lei bėg*, *lei duōd*, *lei ėd*, *lei padiřb* ir kt. (Tirkšliai)³. Cirkumflectinė priegaidė akūtinėje šaknyje galėjo atsirasti dėl kirčio atitraukimo iš galūnės į šaknį (ar tam tikrais atvejais į priesagą), plg. tokiu pat keliu atsiradusią cirkumflectinę priegaidę akūtinės šaknies veiksmažodžių tariamojoje nuosakoje vakarų aukštaičių ir žemaičių tarmėse (*būtų* ir ryt. aukšt. *būtū*, *aūgtų* ir ryt. aukšt. *augtū* ir kt.). Remiantis tuo, kas pasakyta, galima manyti, kad permisyvo formos su galūne *-i* išriedėjo iš formų, turinčių galo kirtį. Jeigu taip, tai jos, išskyrus akūtinės šaknies veiksmažodžius, turėjo visai sutapti su esamojo laiko vns. 2 a. formomis. Matyt, nėra atsitiktinis dalykas tai, kad kai kurie infiksiniai veiksmažodžiai, galį turėti infiksą tik esamajame laike, M. Daukšos „Postilėje“ turi jį ir permisyvo formoje, plg. *tetampi*.

Kai kuriose lietuvių kalbos rytų aukštaičių tarmėse (Adučiškis, Tverečius, Linkmenys, Ignalina, Dūkštas ir kt.) vartojamos tokios liepiamosios nuosakos formos: 1) (*i*)*a*-kamieno veiksmažodžių – be galūnės, plg. *laūk* „lauk“, *lėk* „lėk“, *sem̃* „semk“, *duř* „durk“ ir kt.; 2) *i*-kamieno veiksmažodžių – su galūne *-y*, plg. *tylỹ* „tylėk“, *lydỹ* „lydėk“ ir kt.⁴; 3) *ā*-kamienių veiksmažodžių – su galūne *-ai*: plg. *láužai*, *gáudai*, *mėtai* ir *ařdai*, *sākai*, *kláūsai* ir kt.

¹ Žr. J. Otrębski, *Wschodniolitewskie narzecze twreckie*, I, Kraków, 1934, p. 382, 387 ir t.

² Žr. J. Kardelytė, *Liepiamosios nuosakos dvejopos formos ir jų vartojimas rytų Lietuvos tarmėse*, LKK, I, Vilnius, 1957.

³ A. Girdenio duomenimis. Kadangi greta šių formų minėtose žemaičių tarmėse vartojamos sangražinės *lei dirbas* tipo (*lei* + es. l. 3 a.), tai galima manyti, kad cirkumflectinė priegaidė yra senųjų liepiamosios nuosakos formų rodiklis. Dabar šios formos čia traktuojamos kaip esamojo laiko formos, turinčios tik kitą priegaidę. Išliko čia viena kita ir pilnesnė senoji liepiamosios nuosakos forma, plg., pvz., *lei stōvie* „tegu stovi“.

⁴ J. Kardelytės, V. Cicėnaitės ir savo paties surinktais duomenimis.

Atrodo, kad buvęs (*i*)*a*-kamieno veiksmažodžių liepiamosios nuosakos ir esamojo laiko vns. 2 a. formų identiškumas rytų aukštaičių tarmėse nekelia abejonių, išskyrus tai, kad akūtinės šaknies veiksmažodžių liepiamosios nuosakos formos turi cirkumflektinę priegaidę dėl vėlesnio kirčio atitraukimo iš galinio skiemens. Kai kurių liepiamosios nuosakos formos galo priebalsių minkštumas aiškiai rodo, jog gale čia turėjo išnykti *-i*, plg. *geĩ* < **gèli*, *baĩ* < **bàri*, *kàs* < **kàsi*, *mèf* < **mèti*, *riš* < **riši*, *bliauñ* < **bliauñi* (< **bliaiuni*), *gyveñ* < *gyvèni* ir kt.

Taip pat vargu galima abejoti *ā*-kamieno veiksmažodžių liepiamosios nuosakos formos kilmės identiškumu su tų pačių veiksmažodžių esamojo laiko vns. 2 a. forma. Juk akūtinės šaknies veiksmažodžių liepiamosios nuosakos forma ir dabar čia visai sutampa su esamojo laiko vns. 2 a. forma, plg. *válgai* „valgyk ir valgai“, *láužai* „laužyk ir laužai“, *kráustai* „kraustyk ir kraustai“, o cirkumflektinės ir trumposios šaknies veiksmažodžių liepiamosios nuosakos forma nuo esamojo laiko vns. 2 a. skiriasi tik kirčio vieta, plg. *klaūsai* „klausyk“ ir es. 1. vns. 2 a. *klausai*, *sákai* „sakyk“ ir *sakaĩ*, *dārai* „daryk“ ir *daraĩ* ir t.t. Bet pastarasis skirtumas gali būti antrinis, kadangi liepiamosios nuosakos formose kirtis galėjo iš galinio skiemens būti atitrauktas. Kaip buvo parodyta anksčiau, galinio skiemens kirtis buvo atitrauktas ir (*i*)*a*-kamieno veiksmažodžių liepiamosios nuosakos formose. *ā*- ir (*i*)*a*-kamienų liepiamosios nuosakos kirčio raidos skirtumą sudaro tik tai, kad akūtinės šaknies *ā*-kamienų veiksmažodžių liepiamoji nuosaka visada turi akūtinę šaknies priegaidę, o (*i*)*a*-kamienų – cirkumflektinę. Bet *ā*-kamieno kai kurios asmenuojamos formos veiksmažodžio arenoje galėjo pasirodyti vėliau, ir čia liepiamosios nuosakos reikšme iš karto galėjo būti pradėtos vartoti es. 1. vns. 2 a. formos. Kirčio atitraukimą iš galo liepiamosios nuosakos formose galima palyginti su kirčio atitraukimu šauksmininke, irgi kreipimosi formoje, atitinkančioje daiktavardyje veiksmažodžio liepiamąją nuosaką (plg. *vaĩke* < *vaikè*, *vilke* < *vilké*, gal būt, dial. *tève* < *tèvè*, *výre* < *vyrè*, lat. *màt* (vard. *māte*), *bràli* (vard. *brālis*) ir pan.

i-kamieno veiksmažodžių liepiamosios nuosakos forma su *-y* beveik visada turi galo kirtį, išskyrus keletą dažnai vartojamų veiksmažodžių (*tùry*, *gùly*, *tùpy*). Bet net ir šie veiksmažodžiai kai kuriose šnektose turi galo kirtį, plg. *tùry* || *turỹ*, *gùly* || *gulỹ*, *tùpy* || *tupỹ* (Kaltanėnai). Vadinasi, visos *i*-kamieno liepiamosios nuosakos formos turėjo galinį kirtį. Krinta į akis tai, kad nesangražinių veiksmažodžių

liepimo formą su *-y* atitinka sangražinė forma su *-ies*, plg. *turiēs, sēdiēs, guliēs* ir t.t. Tai rodytų, jog forma su *-y* neturėtų būti sena. Vėlesnę formos su *-y* kilmę rodytų ir tai, kad jeigu ši forma būtų pasirodžiusi veiksmažodžio arenoje kartu su (*i*)*a*-kamieno veiksmažodžių liepiamosios nuosakos forma, tai kirčio išsaugojimas *i*-kamienės formos gale, atitraukiant jį iš galo *ia*-kamieno liepiamosios nuosakos formoje, būtų nesuprantamas. Dėl to greičiausiai *i*-kamieno liepiamoji nuosaka susiformavo vėliau. Ir tai visai galimas daiktas. Juk kiekviena gramatinė kategorija riedėjo labai pamažu, iš pradžių teuzimdama kelis žodžius, vėliau didesnę jų grupę, tik galų gale virsdama gramatine tikrąja to žodžio prasme kategorija. Būsenos veiksmažodžių, kurie ir yra *i*-kamieniai, liepiamoji nuosaka galėjo rasti vėliausiai. Ankstesniame kalbos etape paliepimas būti kokioje būsenoje galėjo būti reiškiamas kitomis priemonėmis, Matyt, *i*-kamieniuose veiksmažodžiuose esamojo laiko vns. 2 a. forma liepimo reikšme galėjo būti pradėta vartoti vėliau (plg. **tyli* „tylėk“). Kadangi rytų aukštaičiuose kirčiuoti trumpieji balsiai buvo ilginami, tai ir šioje formoje *i* galėjo būti pailgintas iš pradžių iki pusilgio, o vėliau iki ilgojo. Tiesa, rytų aukštaičiuose kirčiuoti trumpieji galo balsiai paprastai neilgėja. Bet *i*-kamieno liepiamosios nuosakos forma savo padėtimi skyrėsi nuo kitų formų, turinčių kirčiuotus trumpuosius galo balsius ir jų nepailginusių. Tą skirtumą sudarė tai, kad *i*-kamieno liepiamosios nuosakos forma visada turėjo tik galo kirtį ir neturėjo atitinkamo nekirčiuoto galūnės skiemens. Dėl to kirčiuotas galo *-i* galėjo čia ir pailgėti – iš pradžių iki pusilgio, o vėliau, niekieno nevaržomas, iki ilgojo. Kad *i*-kamieno liepiamosios nuosakos forma su *-y* nėra kokia nors sena specifinė *i*-kamienė liepiamosios nuosakos forma, rodo ir tai, jog ir kai kurie *ā*-kamieniai būsenos veiksmažodžiai su bendraties priesagomis *-ėti, -óti* taip pat turi tokią pačią liepiamosios nuosakos formą, plg. *miegỹ* „miegot“ (*miegóti*), *giedỹ* „giedok“ (*giedóti*), *drebỹ* „drebėk“ (*drebėti*), *neraudỹ* „neraudok“ (*neraudóti*), *nebildỹ* „nebildėk“ (*nebildėti*), *paskubỹ* „paskubėk“ (*paskubėti*) ir kt. (žr. dar p. 101).

Sangražinių (*i*)*a*- ir *i*-kamienių veiksmažodžių liepiamoji nuosaka rytinių aukštaičių tarmėse turi formą su *-ies*. Tose tarmėse, kur iki šiol skiriamos priegaidės, *-ies* turi cirkumflekcinę priegaidę, plg. *sukiēs, bariēs, renkiēs, mauniēs, perkiēs* (Adučiškis, Tverečius). Šia priegaide dabar ši forma skiriasi nuo esamojo laiko 2 a. formos, kuri visada turi akūtinę priegaidę, plg. *sukies, baries* ir t.t. Bet šis skirtumas gali būti antrinis. Prieš kirčio atitraukimą galo kirtis, suprantamas

daiktas, turėjo pirma susilpnėti, o tik paskui galėjo būti atitrauktas. Šis kirčio silpnėjimas ir turėjo visų pirma vesti į akūtinės priegaidės likvidavimą, jos pakeitimą cirkumflectine. Tai, matyt, ir įvyko minėtose liepiamosios nuosakos formose. Sangražinės formos su *-ies* rodo, jog nesangražinių *ia-* ir *i-*kamienių veiksmažodžių formos turėjo liepiamosios nuosakos formą su *-ie*, t.y. anksčiau rekonstruotos **mėti*, **riši*, **bàri* yra kilę iš **mètie*, **rišie*, **bàrie* (< **metiē*, **rišiē*, **bariē* < **metie*, **rišie*, **barie*). Kitaip sakant, (*i*)-*a* ir *i*-kamienų liepiamosios nuosakos forma nuėjo tokį raidos kelią: galo kirtis susilpnėjo, ir dėl to akūtinė priegaidė virto cirkumflectine, dar vėliau kirtis iš galinio skiemens buvo atitrauktas ir dar vėliau – liepiamosios nuosakos forma sutrumpėjo.

Kad liepiamosios nuosakos forma su *-ie* kažkada turėjo akūtinę galo priegaidę, rodo permisyvo formos su *-ie*, išlikę kai kuriose vakarų aukštaičių tarmėse, plg. *tebūnie*, *teesie*, *tesie*, *tesišnie*¹, tegu *atimié*, *tesimušie*, *teišmetie* (Skirsnemunė). Formos su akūtinė galinio skiemens priegaide yra reliktinio pobūdžio. Dažniausiai permisyvo formos su *-ie* aukštaičių tarmėje ir su *-ī* ar *-ei*, atliepiančiais aukštaičių *-ie*, žemaičių tarmėje turi cirkumflectinę galinio skiemens priegaidę, kuri dėl minėtos priežasties galėjo atsirasti iš akūtinės. Akūtinė priegaidė, silpnėjant kirčiui, cirkumflectine virto ir kai kuriais kitais atvejais, plg. *tuō* < *tuo*, *tiē* < *tie* ir kt.

Permisyvo formos su *-ai* ar su *-ie* greta *terāšo*, *teeina*, *tetyli* tipo formų (dalelytė + es. l. 3 a.) pasitaiko, galima sakyti, visose lietuvių kalbos tarmėse². Dėl to reikia manyti, kad liepiamoji nuosaka kažkada visame lietuvių kalbos areale buvo reiškiamą forma, identiška esamojo laiko vns. 2 a. formai. Tai rodo ir liepiamosios nuosakos formos *atleid* „atleisk“, *atlaidi* „atleisk“, *duod* „duok“, *duodi* „duok“, kaip reliktinės, pasitaikančios beveik visuose XVI-XVII a. lietuvių kalbos paminkluose.

Liepiamosios nuosakos formų vartojimą permisyvo reikšme nesunku paaiškinti ir semantiškai. Seniai žinoma, kad liepiamoji nuosaka gali reikšti ne tik įsakymą, bet ir prašymą, kvietimą, norą, leidimą. Tam tikrame kontekste ar situacijoje šis prašymas, pageidavimas ar leidi-

¹ J. Senkaus duomenimis (MAD, II (V), 1958, p. 135).

² Tiesa, kai kuriose tarmėse jos yra reliktinės. Kaip reliktinės tokios formos užtinkamos jau ir kai kuriuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, plg. retai vartojamas B. Vilento formas: *tenenušengie* EE 137₁₃, *tepededie* EE 16₂₂, *tenenusigastie* EE 159₂.

mas gali būti nukreiptas ne į pašnekovą, o į trečią asmenį, nedalyvaujantį kalbos akte. Panašiai galėjo kisti ir dalelytės *te* reikšmė. Greta liepimo reikšmės ji įgijo ir permisyvo reikšmę, plg. *te duonos* „imk duonos“ ir *te jį velniai* „tegu jį velniai“. Kaip tik ši dalelytė beveik visame lietuvių kalbos plote ir vartojama permisyvui reikšti. Permisyvui reikšti vartojamos ir dalelytės *tegu*, *tegu*, *testa*, *testáu*. Senokai pastebėta, kad šių dalelyčių pirmasis komponentas yra dalelytė *te*, o antrieji komponentai kilme yra susiję su veiksmažodžiais *gulėti* ir *stovėti*¹. Ši jų ryšį su nurodytais veiksmažodžiais rodo tai, jog minėtos dalelytės gal būti vartojamos reikšmėmis *tegu gūli* ar *tegu stóvi*, plg. *teguĩ, neiĩmk; tegũ, nejũdĩnk* ar *testà, palàuk; testáu, palàuk*, plg. dar senųjų lietuvių kalbos paminklų: *Tegũl wãrdas W. wissados pagĩrtas* DP 336₂₃, *wissa taw tegul' už mešta* DP 350₁₀, *wissòkia dušia wiršutĩniam' urėdui tegul' padũtã* DP 336₃₄; *už kã tẽstò pagĩrtas* DP 475₂₁, *kuriam...tẽsto giarbi-mas* ir *garba* DP 495₉; *Testo wardas io pagĩrtas* DP 464₁₂; *testo mažas* ir *nužiamintas akissia sawosia* DP 498₃₅. Tuo tarpu M. Daukšos „Postilėje“ *tegu* ir *testo* labai retai vartojami kaip dalelytės, permisyvo formų komponentai, plg. *Testo mažiėii waikialiai waiksczioia manęsp* DP 500₄₃, *tegu' musu bũlo nõras* DP 278₃₀₋₃₁. Matyt, veiksmažodžių *gulėti* ir *stovėti* permisyvo formos kalboje buvo labai dažnai vartojamos, o tai sudarė sąlygas joms desemantizuotis, pereiti į dalelytes ir trumpėti greičiau, negu kitų veiksmažodžių permisyvo formoms. Matyt, panašiu keliu permisyvo dalelyte kai kur galėjo tapti ir veiksmažodžio *lėisti*, lat. *laist*, liepiamoji nuosaka, iš kurios išriedėjo dalelytės *lei* ar *lai*².

Vadinasi, liepiamosios nuosakos formos, vartojamos kai kuriose rytinių aukštaičių tarmėse, o anksčiau, gal būt, net ir visame lietuvių kalbos plote, kilme yra susijusios su esamojo laiko vns. 2 a. Net ir dabar, kai jau liepiamoji nuosaka sudaro atskirą nuosaką, nėra visai nutrūkęs liepimo ryšys su esamojo laiko vns. 2 a. Esamojo laiko vns. 2 a. forma lietuvių kalboje neretai gali būti pavartota ir liepiamosios nuosakos reikšme, plg. *sakaĩ ar ne! daraĩ ar ne! vãlgai ar ne! ei-ni ar ne* ir pan., plg. dar dial. *kad dĩrbi, tai dĩrbi, ko ėia žiopsai!* Ir ypač dažnai liepiamosios nuosakos funkcijas gali atlikti būsimojo laiko vns. 2 a. forma, plg. *nueisi ir nupĩrksi* „nueik ir nupirk“, *mane rytòj ankstĩ prikėlsi* „mane rytoj anksti prikėlk“ ir pan., plg. dar senųjų lietuvių kalbos paminklų *negũndĩssi (=negundyk) W. Diewo sawo* DP 107₆; *Mĩlessi (=mylėk) Diewã ant wisso...* DP 344₁₃, *Ne turėssi*

¹ Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 245.

² Plg. Chr. Stang, ten pat.

(=neturék) swétimų Diéwų prieg man' DP 536, ir kt¹. Turint galvoje ankstesnį kalbos etapą, kai būsimojo laiko formos neegzistavo, galima įsivaizduoti, koks glaudus galėjo būti esamojo laiko vns. 2 a. formos ir liepimo ryšys.

Galima spėti, kad permisyvo forma su *-ie* iš seno yra būdinga ir *(i)a-*, ir *i-*kamieno veiksmažodžiams. Kaip sangražinės *i-*kamieno veiksmažodžių esamojo laiko vns. 2 a. formos (*turies*), taip ir *i-*kamieno permisyvas (*teturiē*) nerodo specifinės es. 1. vns. 2 a. *i-*kamienės formos. Atvirkščiai, visos šios formos rodo, jog *i-*kamieno esamojo laiko vns. 2 a. galūnė iš seno galėjo būti identiška su ta pačia *(i)a-*kamieno forma. Net žemaičių dounininkų tarmėse, kur, kaip žinoma, *i-*kamienių sangražinių veiksmažodžių esamojo laiko vns. 2 a. forma, kaip ir atitinkama *(i)a-*kamieno forma, turi galūnę *-īs* (plg. *sukīs* = *sukīs* „sukies“), šių abiejų kamienių permisyvas turi galūnę *-ėi* (= aukšt. *ie*), plg. *tadėrbėi* „tedirbie“, *tasėdėi* „tesėdie“ (Luokė ir kt.) ar *lėi mi-lėi* „lei myliė“, *lėi kėikėi* „lei keikiė“ (Viekšniai ir kt.) Permisyvo formos rodo, jog žemaičių dounininkų sangražinių veiksmažodžių vns. 2 a. galūnė *-īs* negali būti sena *i-*kamienė forma. Matyt, vns. 2 a. galūnės *-īs* čia yra antrinė, o anksčiau *(i)a-* ir *i-*kamienai šiose tarmėse, kaip ir visame lietuvių kalbos plote, turėjo vienodą galūnę, kilusią iš **ei*. Tiesa, šiaurės dounininkų tarmėse ir nesangražinės vns. 2 a. formos gale turi trumpą siaurą *-i* (plg. *sūki* „suki“), tartum rodantį, jog šis *-i* čia yra kilęs iš ilgojo *-ī*. Tačiau siauras *-i* čia galėjo atsirasti ir iš platesnio *-e* (< *-ē* < *-ėi*). Toks *-e*, *i-* ir *ia-*kamienių veiksmažodžių paradigmoje, kur visų kitų formų kamienas baigėsi minkštuoju priebalsiu (plg. vns. 1 a. **kelju*, 3 a. **kelja* ir t.t.) galėjo virsti į *-i* (vns. 2 a. **kele* > *keli*) dėl to, kad visai paradigmai buvo apibendrintas vienodo minkštumo kamiengalis, o iš čia galūnė *-i* buvo apibendrinta ir *a-*kamieno veiksmažodžiams. Toks pats *-ėi* virtimas į *-i* > *-i* atitinkamai galėjo įvykti sangražinių *ia-* ir *i-*kamienių veiksmažodžių vns. 2 a. ir dėl to čia galėjo atsirasti forma su galūne *-īs*, kuri vėliau įsitvirtino ir *a-*kamieno veiksmažodžiuose. Tai, kad šiaurės dounininkų tarmėse balsis *-e* dėl vienodo kamieno galo priebalsio tembro apibendrinimo gali virsti *-i*, rodo šio *-e* likimas kai kurių tarmių *io-*kamieno daiktavardžių vienaskaitos kilmininke, plg. vns. kilm. *brūoli* (< *brāle* < *brālā*) (Kretinga).

¹ Smulčiau žr. E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung, p. 38 (su nurodyta literatūra).

Tuo būdu kai kurių rytinių aukštaičių tarmių liepiamosios nuosakos vns. 2 a. formos savo kilme greičiausiai yra identiškios su esamojo laiko vns. 2 a. formomis. Tematinių veiksmažodžių optatyvo, visai identiškio su s. indų, graikų ar kitų indoeuropiečių kalbų optatyvu, egzistavimo pėdsakų lietuvių kalboje, matyt, nėra.

Reikia dar sustoti prie liepiamosios nuosakos su formantu *-k(i)* kilmės. Tokios liepiamosios nuosakos neturi nei žinomos prūsų kalbos tarmės, nei latvių kalba. Jau vien dėl to galima būtų spėti, kad ji esanti vėlesnis lietuvių kalbos darinys. Kai kuriose anksčiau minėtose rytų aukštaičių tarmėse iki šiol yra vartojamos gana įvairios liepiamosios nuosakos formos, neturinčios elemento *-k-*. Nors greta šiose tarmėse pasitaiko ir formų su *-k-*, bet, turint galvoje čia vartojamų formų be elemento *-k-* įvairumą, galima spėti, kad liepiamoji nuosaka su *-k-* čia priklauso vėlesniam kalbos sluoksniui ir greičiausiai yra kaimyninių tarmių įtakos rezultatas. Vadinas, anksčiau liepiamoji nuosaka su *-k-* galėjo būti vartojama net ne visose lietuvių kalbos tarmėse. Prisimenant tai, kad liepiamosios nuosakos formos be *k-*, kaip reliktinio pobūdžio formos (*duod* ar *duodi*, *atlaid* ar *atlaidi* ir kt.), pasitaiko beveik visuose XVI–XVII a. lietuvių kalbos rašto paminkluose, atstovaujančiuose skirtingoms lietuvių kalbos tarmėms, taip pat ir tai, kad vienas kitas veiksmažodis tas formas kaip reliktines iki šiol išsaugojo kai kuriose žemaičių ir šiaurės aukštaičių tarmėse, plg. *imỹ, bėgỹ, nešỹ* (Kretinga), *klaūsai* (Šakyna), galima drąsiai manyti, kad liepiamoji nuosaka su *-k-* yra vėlesnės kilmės. Ji gali būti susiformavusi lingvistiškai neseniai, bet tik lingvistiškai neseniai, kadangi visuose XVI–XVII a. lietuvių kalbos rašto paminkluose ji yra jau kalbos morfologinės sistemos elementas ir, turint galvoje nepaprastai lėtą lietuvių kalbos raidą, jos formavimosi pradžią prisieina nukelti į žilesnę senovę.

Kaip žinoma, lietuvių kalbos liepiamoji nuosaka su *-k-* yra padaroma iš bendraties kamieno, pridodant prie jo elementą *-k-*, kuris paprastai buvo lyginamas su atitinkamomis kitų indoeuropiečių kalbų dalelytėmis¹, jų tarpe ir su rusų k. *ka* (plg. *даи-ка* „duok gi“). Neseniai V. N. Toporovas ir O. N. Trubačiovas, argumentuotai atmesdami vieną ankstesnių aiškinimų, iškėlė mintį, kad lietuvių kalbos

¹ Plačiau apie tai žr. E. Fraenkel, *Der Stand der Erforschung des im Wilnagebiete gesprochenen Litauischen*, BS, II, 1936, p. 38 ir t. Žr. dar literatūrą, nurodytą D. Skurkaitės straipsnyje „Apie imperatyvo formų raidą“ straipsnių rinkinyje „Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida“, Vilnius, 1964, p. 160.

k-imperatyvas, kaip ir rusų imperatyvo dalelytė *ka*, gali būti finų-ugrų kalbų įtakos rezultatas¹. Mat, Pabaltijo finų ir mordvių kalbose senasis finų-ugrų imperatyvo formantas taip pat yra *-ka*, o baltų-finų ir slavų-finų kontaktai senovėje buvo gana glaudūs. Ši hipotezė yra originali, labai įdomi ir būtų visai pagrįsta, jeigu lietuvių kalbos *k*-imperatyvo negalima būtų paaiškinti pačios lietuvių kalbos medžiaga ir jeigu būtų galima įrodyti, kad jis lietuvių kalboje nėra vėlesnis naujadaras.

Kaip visų indoeuropiečių kalbų, taip ir baltų kalbų atematinių veiksmažodžių imperatyvo funkcijas kažkada galėjo atlikti grynas kamienas, plg. tokio imperatyvo liekanas rytų aukštaičių tarmėse: *duo* „duok“, *ei* „eik“, plg. dar lat. *ej* „eik“. Tokios imperatyvo formos neretai sutapo su bendraties kamieniu (plg. *ei* „eik“ ir *ei-ti* „eiti“). Be to, sutrumpėjusius senesniojo imperatyvo formoms (*i*)*a*-kamieniuose veiksmažodžiuose, ir pastarosios dažnokai galėjo sutapti su bendraties kamieniu, plg. rytų aukštaičių imper. *lip* ir bendr. *lip-ti*, imper. *riš* ir bendr. *riš-ti*, *kaš* „kask“ ir *kas-ti*, *neš* „nešk“ ir *nešti* ir t.t. Reikalaujant greitesnio imperatyvu reiškiamo veiksmo vykdymo, reiškiant griežtesnį paliepiamą ar įsakymą, imperatyvo formos, sutapusios dėl anksčiau minėtų priežasčių su bendraties kamieniu, galėjo būti vartojamos ir su dalelyte *gi*, plg. *lip gi*, *neš gi* ir t.t. Enklitinė dalelytė *gi* tuo metu turėjo būti vartojama daug dažniau, negu dabartinėje lietuvių kalboje. Juk senuosiuose lietuvių kalbos rašto paminkluose ji vartojama daug dažniau, negu dabartinėje lietuvių kalboje. Be to, ten ji dažnai būva sutrumpėjusi, plg. *melskieg* MŽ 74₁₃, su *tokiug* ghreku MŽ 98₂, *atilsekisig* DP 211₅, *dabókisig* DP 306₄₄, 314₃₈, 358₂, 410₅₂, 579₃₅ ir t.t.² Kai kuriuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose sutrumpėjusi dalelytė *-g* yra netgi dažnesnė, negu *-gi*. Dalelytės *-gi* trumpėjimas rodo, jog ji gana dažnai buvo visiškai suaugusi su prieš einančiu žodžiu. Vartojama prie anksčiau minėtų imperatyvo formų ši dalelytė taip pat galėjo suaugti į vieną žodį ir sutrumpėjusi dėl skardžiųjų žodžio galo priebalsių duslėjimo virsti *-k*. Pagal sutrumpėjusios dalelytės *-k* modelį ir nesutrumpėjusi *-gi*, vartojama su imperatyvo forma, galėjo pakisti į *-ki*. Toks pakitimas buvo galimas dar ir todėl, kad bendraties kamienas, susietas su imperatyvu darybos ryšiais, visada baigėsi dusliaisiais priebalsiais, kurie vietoj skardžiųjų kamieno priebalsių dažnokai gali būti apibendrinti net visam veiksmažodžiui, plg. *žliaūkia* (ir *žliaūgia*),

¹ Žr. В. Н. Топоров и О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, Москва, 1961, p. 249–250.

² Smulčiau apie tai žr. E. Hermann, Litauische Studien, Berlin, 1926, p. 185 ir t.t.

kluṃpa (ir *kluṃba*), *kleīpia* (ir *kleībia*), *smelkia* (ir *smelgia*) ir kt. O svarbiausia dalelytės *-gi* virtimo pagal sutrumpėjusios *-k* modelį į *-ki* priežastis buvo ta, kad šiuo keliu lengvai galėjo būti sukurtas diferencinis imperatyvo požymis, jo priesaga, skirtinga nuo dalelytės *gi*.

Imperatyvo formų trumpėjimas yra senokas reiškinys. Net senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose pilnosios formos su *-ki* pasitaiko retai. Chr. Stangas yra parodęs, kad M. Mažvydo raštuose jos yra jau archaizmai¹. Reliktinio pobūdžio šios formos yra ir kituose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose. Pavyzdžiui, M. Daukšos „Postilėje“ imperatyvo forma su *-ki* pavartota tik apie 10, o sutrumpėjusi, su *-k*, – apie 500 kartų. Atsižvelgiant į tai, kad, praėjus 400 metų, dabartinėje lietuvių kalboje forma su *-ki* taip pat yra reliktnio pobūdžio, reikia manyti, kad imperatyvo trumpėjimas prasidėjo kur kas prieš pirmųjų raštų lietuvių kalba pasirodymą. Vadinasi, ir dalelytė *-gi* virsti į *-ki* turėjo gana seniai.

Imperatyvo daugiskaitos formos formavosi jau vns. 2 a. formų su *-ki* pagrindu. Juk imperatyvo daugiskaita ir dabar visame lietuvių kalbos areale dar gali būti reiškiamą esamojo laiko formomis. Ypač dažnai liepiamosios nuosakos funkciją atlieka esamojo laiko dgs. 1 a., plg. *eīnam* „eikim“, *nėšam* „neškim“ ir kt. Pasitaiko šia reikšme ir es. 1. dgs. 2 a. forma, plg. *rytoj jūs genat* („ginkit“) *gyvulius, šiandien jūs lydit* („palydėkit“) *mane* ir kt. O tikrojo imperatyvo daugiskaitos formos buvo sudaromos agliutinaciniu būdu. Imperatyvo daugiskaita buvo reiškiamą ne galūnėmis (ne fleksija), palyginti su vns. 2 a. forma, o elementų *-te* (2 a.), *-me* (1 a.) pridėjimu prie visos vns. 2 a. formos, plg. *dirbki + te = dirbkite*, *dirbki + me = dirbkime*. Toks agliutinacinis imperatyvo daugiskaitos formų darybos charakteris aiškiai matyti ir tose lietuvių kalbos tarmėse, kur vartojamos imperatyvo formos be priesagos *-k*, plg. dgs. 2 a. *dāraite* < vns. 2 a. *dārai + te*, *nėšte* < vns. 2 a. *neš + te*; *dainuojte* < vns. 2 a. *dainuoj + te*, *bėginėjte* < vns. 2 a. *bėginėj + te* ir t.t.; dgs. 1 a. *dāraime* < vns. 2 a. *dārai + me*; *padāraime* DP 253₃₀, *pašōkme* ir kt. Rytų aukštaičių tarmėse imperatyvo daugiskaitos forma gali būti padaroma, pridėdant elementą *-te* ir prie esamojo laiko dgs. 1 a. formos, atliekančios liepimo funkciją, plg. *bėgamte*, *eīnamte* ir t.t. Toks elemento *-te* atsiradimas šioje formoje glaudžiai susijęs su jos reikšme, turinčia inkliuzyvinį tokio tipo charakterį: *padainuojamte = mes* (ar *aš*) ir *jūs dainuokim*; *važiuojamte = mes* (ar *aš*) ir *jūs važiuokim* ir pan. Iš ką tik aprašytojo imperatyvo daugiskaitos darybos savotiškumo

¹ Žr. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbun, p. 248.

ir jos formos, plg. *dirbkit(e)*, *dirbkim(e)*, irgi matyti, kad vns. 2 a. turėjo turėti formantą *-ki*.

Dabar lietuvių kalbos tarmėse dažniausiai vartojama trumpoji imperatyvo vns. 2 a. forma (*nešk*). Bet pasitaiko dar ir ilgesnių. Tų ilgesniųjų formų galas gali būti įvairokas. Kai kuriose tarmėse dar vartojama forma su *-kie* (*eikie*, *nėškies*), bet greta tose pačiose tarmėse vartojamos dgs. 2 a. formos *eikit*, *nėškit* rodo, jog galo *-ie* atsiradęs vėliau greičiausiai pagal senojo imperatyvo su *-ie* (**nešie*) modelį¹. Kupiškio apylinkėse dar pasitaiko imperatyvo forma su *-ka* (plg. *dirbka* „dirbk“), kuri gali būti atsiradusi dėl *dirbkam* daugiskaitos formos įtakos. Pati daugiskaitos forma *dirbkam(e)* greičiausiai yra atsiradusi pagal es. 1. dgs. 1 a. formos *dirbam*, vartojamos liepiamąja reikšme, modelį, t.y. greta vartojamos vns. 2 a. *dirbk* ir dgs. 1 a. *dirbam(e)* galėjo duoti dgs. 1 a. *dirbkam(e)*. Vėliau pagal *dirbkam(e)* griežtesnio įsakymo vykdymo reikalui galėjo būti naujai sukurta ilgesnė forma *dirbka*. Galimas daiktas, kad žemaičių tarmėse, kur vartojamos imperatyvo daugiskaitos formos *nėškiam*, *vėškiam*, atsiradusios, matyt, dėl *i*-kamenių veiksmazodžių fleksijos nykimo, jos perėjimo į *ia*-kameną (plg. *tyliam*), imperatyvo vns. 2 a. taip pat turėjo ir ilgesnes formas **neškia*, **veškia*, sudarytas tokiu būdu, kaip ir Kupiškio apylinkių *dirbka*, plg. čia vartojamą sangražinę vns. formą *vėškias*, *nėškias* „veškis, neškis“ < **veškia* + *s(i)*, **neškia* + *s(i)*. Vienur kitur ilgesnė forma *veskie* galėjo sutrumpėti į *veske* (= *veskia*) (Kaniava), plg. inf. *nėšte* < *neštie* (Jieznas).

OPTATYVO, ARBA TARIAMOSIOS NUOSAKOS, ISTORIJA

Lietuvių kalbos tarmėse optatyvo formos labai įvairuoja. Nė viena gramatinė kategorija neturi tiek variantų, kiek optatyvas. Dabar lietuvių kalbos tarmėse plačiau vartojamos šios optatyvo formos:

vns. 1 a. *būčiau*, *būčia*, *būčio*, *būč*, *būčiu*, *būtau* (*būtáu*), *būčiobe*,
būčiau (*būčiau*), *būčiobi*, *būtum*, *būčium*;

vns. 2 a. *būtum*, *būtumei*, *būtumi*, *būtai* (*būtái*), *būtumbei*;

dgs. 1 a. *būtum(e)*, *būtumėm(e)*, *būtumim*, *būtumiam*, *būtūm* (*būtūmė*), *būtūm*, *būtumbe*, *suktumbėmės*;

dgs. 2 a. *būtut(e)*, *būtumėt(e)*, *būtumit*, *būtūt* (*būtūte*), *būtūt*, *būtutbe*, *suktumbėtės*;

3 a. *būtū*, *būtų*, *butu*, *būt*, *būtum*, *būtun*, *būtūbe*, *būtūbi*.

¹ Plg. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 248.

Pridėjus XVI-XVII a. lietuviškuose raštuose randamas optatyvo formas, vaizdas dar pamargėja:

vns. 1 a. *būčiau, būčia, būčio, būtumbiau;*

2 a. *būtumbei, būtumbi, būtumei, būtum, būtumb;*

dgs. 1 a. *būtumbim(e), būtum(e), būtumim(e), būtumb;*

2 a. *būtumbit(e), būtumit(e), būtumb, būtumbet;*

3 a. *būtų (būtun).*

Toks optatyvo formų įvairumas seniai domina tyrinėtojus. Baltų optatyvu buvo pradėta domėtis, galima sakyti, nuo pat lyginamojo istorinio metodo atsiradimo. Apie jį rašė A. Šleicheris¹, F. Bopas², A. Bezenbergeris³, J. Šmitas⁴, O. Vydemanas⁵, V. Poržezinskis⁶ (jo analizė remiasi turtinga tarminė ir senųjų raštų paminklų medžiaga), E. Bernekeris⁷, J. Zubatis⁸, K. Brugmanas⁹, F. Špechtas¹⁰, J. Endzelynas¹¹, H. Pedersenas¹², Ch. Stangas¹³, V. Pizanis¹⁴, J. Otremskis¹⁵.

¹ Žr. A. Schleicher, *Handbuch der litauischen Sprache*, 1856, Prag, p. 228 ir t.; *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Weimar, 1866, p. 841.

² Žr. F. Bopp, *Vergleichende Grammatik...*, III², 1861, § 685.

³ Žr. A. Bezenberger, *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache...*, p. 214 ir t., Göttingen, 1877; *Lettische Dialekt-Studien*, Göttingen, 1885, p. 72, *Litauische Forschungen*, Göttingen, 1882, p. 16 ir t., 39, *Über die Sprache der preussischen Letten*, Göttingen, 1888, p. 97 ir t.; *BB*, XXVI, p. 175 ir t.

⁴ Žr. *KZ*, XXIV, 1879, p. 305.

⁵ Žr. O. Wiedemann, *Das litauische Präteritum*, Straßburg, 1891, p. 184 ir t., *Handbuch der litauischen Sprache*, Straßburg, 1897, p. 111.

⁶ Žr. B. K. Поржезинский, *К истории форм спряжения, в балтийских языках*, Москва, 1901, p. 56.

⁷ Žr. E. Berneker, *AfslPh*, XXV, 1903, p. 485 (6 išnašoje minimo V. Poržezinskio veikalo recenzija).

⁸ Žr. J. Zubaty, *IFA*, XVI, 1904, p. 55 (6 išnašoje minimo V. Poržezinskio veikalo recenzija).

⁹ Žr. K. Brugmann, *IF*, XXX, 1912, p. 348; *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, II, 3², Strassburg, 1916, p. 513.

¹⁰ Žr. F. Specht, *Litauische Mundarten*, II, Leipzig, 1922 (žr. gale pridėtoje rodyklėje Optativ).

¹¹ Žr. J. Endzelin, *Lettische Grammatik*, Riga, 1922, § 695 ir t., *FBR*, XV, 1935, p. 11; *FBR*, XVII, 1937, p. 166; *Lat. val. gr.*, § 695 ir t.

¹² Žr. H. Pedersen, *Études lituaniennes*, København, 1933, p. 56.

¹³ Žr. Chr. Stang, *Das slavische und baltische Verbum*, Oslo, 1942, p. 249; *Die litauische Konjunktion jeib und der lit. -lett Optativ*, *NTS*, XVIII, p. 348 ir t.

¹⁴ Žr. V. Pisani, *L'ottativo (congiunctivo) baltico e il trattamento di ò in sillaba finale in gotico e baltico*, *St B*, IX, 1952, p. 34 ir t.

¹⁵ Žr. J. Otremski, *Gramatyka języka litewskiego*, III, Warszawa, 1956, p. 230 ir t.

Atskirų optatyvo formų susidarymas įvairiai aiškinamas. Skirtingų nuomonių šiuo klausimu beveik tiek pat, kiek pačių formų. Kai kurias jų pasendė laikas, yra nepakankamai pagrįstų lietuvių kalbos faktais. Beveik visi autoriai turėjo per maža lietuvių kalbos dialektologinės medžiagos, per maža žinojo apie optatyvo formų paplitimą tarmėse.

Visi minėti mokslininkai, išskyrus F. Bopą ir V. Pizanį, neabejoja dėl to, kad lietuvių optatyvas sudarytas iš supino ir pagalbinio veiksmažodžio *-bime*. Tik E. Bernekeris, visai pagrįstai netikėdamas V. Poržezinskio iškelta mintimi, kad vienas supinas galėjęs būti vartojamas optatyvo reikšme visiems trimis asmenims, spėja, jog baltų kalbose į optatyvo sistemą buvo įtraukta imperatyvo su *-*tōd* (s. ind. *-tād*, gr. *-τω*, lot. *-tod*, *-to*) forma, kurios liekana esanti lat. 3 a. *suktuō-s*, liet. *suktu* (su trumpuoju *-u*)¹. F. Bopas² ir V. Pizanis³ mano, kad lietuvių-latvių optatyvo pirmoji sudedamoji dalis buvusi indoeuropiečių imperatyvas su *-tu* (plg. indų-iranėnų *-tu*, het. *-du*), kuris sen. indų kalboje galėjo būti vartojamas potencialia reikšme.

Dėl optatyvo antrosios sudedamosios dalies (*-bime* ir kt.) irgi yra pareikšta skirtingų nuomonių. Daugumas (F. Bopas, A. Šleicheris, J. Šmitas, V. Poržezinskis, E. Bernekeris, A. Becenbergeris, O. Vyde-manas, J. Zubatis) laiko ją veiksmažodžio *būti* optatyvu. K. Brugmanas neabejodamas teigia, kad ši forma – preteritas. Chr. Stangas irgi linkęs jį laikyti preteritu. J. Endzelynas į jos kilmę žiūri alternatyviai, nelaikydamas antrosios nuomonės negalima, nors ši nuomonė ir nepaiškinanti dviejų kamienų (*-bei* ir *-bime*) buvimo vienoje paradigmoje⁴.

Ypač daug sunkumų tyrinėtojams sudaro vienaskaitos 1 a. formų *būčia*, *būčio*, *būčiau* kilmė. Nors buvo nemaža tyrinėta, šių formų kilmė iki šiol nėra išaiškinta. Nėra iškelta hipotezės, kurią būtų galima laikyti tikra.

Liepiamoji nuosaka ar supinas? Šio klausimo būtų galima ir nekelti, jeigu jo pastaruoju metu nebūtų iškėlęs V. Pizanis. Jis palaiko F. Bopo idėją, savo straipsnyje ją stengiasi pagrįsti lietuvių bei latvių kalbos faktais. Šios idėjos pamatas – neteisingas lietuvių ir latvių tarmių vns. 3 asmens formos su *-tu* (trumpuoju *-u*) interpretavimas. Be to, ir daugelio kitų lietuvių ir latvių tarminių optatyvo formų susidarymas yra neiš-

¹ Žr. AfsI Ph, XXV, p. 486.

² Žr. F. Bopp, min. veik., § 685.

³ Žr. V. Pisani, min. str., p. 40.

⁴ Žr. J. Endzelins, Lat. val. gr., § 695.

kus. Jo esmės neužčiuopiantys teiginiai keliauja iš knygos į knygą, iš straipsnio į straipsnį iki mūsų dienų.

Trumpas *-tu* čia atsiradęs dėl optatyvo formų ypatingo trumpėjimo. Dėl to neatitinka tikrovės ir E. Bernekerio spėjimas, kad liet. *-tu*, lat. *-tuos* kilę iš imperatyvo *-*tōd*. Ir liet. *-tuos* (*turiētōpus* = *turētuos* Viešniai, *sūktuos* Šakyna), ir lat. *-tuos* atsiradę pagal kitų sangražinių veiksmažodžių formų modelį, nes greta paprastųjų veiksmažodžių formų su *-u* sangražinės visada baigiasi *-uos* (plg. liet. *sukù* : *sukúos*, lat. *velku* : *velkuos*)¹. Kai tik supino galūnė *-tų* sutrumpėjo į *-tu*, analogiškai pagal kitų asmenų sangražines formas čia irgi lengvai galėjo rasti sangražinė forma su *-tuos*.

Abi minėtos teorijos jau a priori nepatikimos vien todėl, kad imperatyvų su *-tu* ar *-tōd* neturime išlikusių nei baltų, nei joms artimose slavų bei germanų kalbose. Be to, nėra tokios lietuvių kalbos tarmės, kuri verstų nors šiek tiek suabejoti, ar tikrai jos optatyvo formos sudarytos supino pagrindu.

Teisingai suvokti optatyvo darybą trukdo nuo V. Poržezinskio laikų paplitusi mintis, kad supinas iš pat pradžių galėjo būti vartojamas kaip nekaitoma visų skaičių ir asmenų optatyvo forma. Visiškai pagrįstai tuo suabejojo E. Bernekeris, nes tokią padėtį vėlesniame raidos etape nelengva įsivaizduoti. Chr. Stangas irgi mano, kad iš pradžių visų optatyvo asmenų ir skaičių forma ėjo grynas supinas². J. Endzelynas taip pat palaiko V. Poržezinskio mintį³. Atrodo, nėra jokio reikalo šia mintimi remtis toliau.

Beveik visuose XVI – XVII a. lietuvių kalbos paminkluose turime irgi optatyvą su formantu *-b-*. Latvių kalbos senuosiuose rašto paminkluose ir tarmėse irgi yra išlikusių formų su *-b-*. Vadinasi, galima manyti, kad lietuvių-latvių bendrosios epochos metu optatyvas formavosi iš supino ir pagalbinio veiksmažodžio, kurio šaknis prasidėjo priebalsiu *b-*. Šitas pagalbinis veiksmažodis su laiku priaugo prie priešais einančio supino, ir susidarė sintetinės optatyvos formos. Ilgainiui tas pagalbinis veiksmažodis, kaip atskira asmenuojama veiksmažodžio forma, išnyko, o suaugęs su supinu, tapo postpozicija, kuri neteko morfologinės optatyvo reikšmės ir buvo pasmerkta išnykti⁴. Šios postpozicijos morfologi-

¹ Dėl lat. *suktuos* plg. J. Endzelins, Lat. val. gr., § 705.

² Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 251.

³ J. Endzelins, Lat. val. gr., § 696.

⁴ Apie elementų, netekusių morfologinės reikšmės, nykimą žr. K. Būga, Rinktiniai raštai, I, Vilnius, 1958, p. 578. Panašią išvadą tikriausiai būtų priėjęs ir K. Būga, jeigu būtų pabaigęs čia nurodomą straipsnį.

nės reikšmės niveliaciją spartino ir 3 a. forma (*suktų*), iš seno, matyt, neturėjusi postpozicijos. Postpozicijos išnykimą stimulavo ir optatyvo asmenavimo sistema, jo žymiai trumpesnė 3 a. forma. 3 a. forma baltų kalbose yra veiksmožio centras. Jos pagrindu ir prūsai, ir lietuviai, ir latviai turi susikūrę nemaža naujadarų. Optatyvo postpozicija greičiau nyko ilgose daugiaskiemenių veiksmožių formose (*pasivaikščioutumbime* ir kt.), nes rytiniuose dzūkuose, kur vartojamas optatyvas su *-b-*, antrasis jo komponentas ypač retai yra išlikęs daugiaskiemeniuose veiksmožiuose.

Nykstant optatyvo postpozicijai, atskirose lietuvių ir latvių tarmėse turėjo susidaryti tokia optatyvo asmenavimo sistema:

<i>Pirmasis tipas</i>	<i>Antrasis tipas</i>
vns. 1 a. <i>suktumbiau</i> (ten, kur tokia forma buvo susiformavusi)	suktum
2 a. <i>suktumbei</i>	<i>suktum</i>
3 a. <i>suktų</i>	
dgs. 1 a. <i>suktumbime</i>	<i>suktum</i>
2 a. <i>suktumbite</i>	<i>suktum</i>

Greta naujųjų trumpų formų, be abejo, kurį laiką dar galėjo būti vartojamos ir senosios ilgos. Antrojo tipo pėdsakų yra išlikusių lietuvių kalboje, plg.:

vns. 1 a. <i>suktum</i> (Biržai), <i>būcium</i> (Viekšniai, kontaminuota iš <i>būciu</i> ir <i>būtum</i>)
2 a. <i>suktum</i> (plačiai paplitusi)
3 a. <i>suktų</i>
dgs. 1 a. <i>suktum</i> (plačiai paplitusi)
2 a. <i>suktum</i> ¹ , <i>nebutum-te</i> ChNT 16 ₁ , <i>žynotum-te</i> ChNT 26 ₂₀

Latvių kalbos tarmėse antrasis optatyvo tipas gana paplitęs², tik čia ir 3 a. įvesta forma su *-tum* dėl to, kad ji pasidarė indiferenti asmenims. Toks tipas turėjo būti paplitęs ir žemaičių bei Rytprūsių aukštaičių tarmėse, plg. 3 a. formas *nėštūm* < *neštum* ir *nėštōm* < *neštumi*³, varto-

¹ Žr. A. Schleicher, Handbuch..., p. 229.

² Žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., § 697.

³ *neštumi* atsirado prie *neštum* pridėjus *i*-kamienių veiksmožių galūnę *-i* (analogiškai kitiems asmenims, kurių formos sutapo su *i*-kamenėmis), plg. dėl to dar sangražinę formą *neštumis* > *nėštomeš*, perėjusią į *-ia*-kamina *neštumias*.

jamas beveik visame žemaičių gyvenamajame plote, ir Rytprūsių aukštaičių *paskubintum*, *darytum*¹. Latvių kalbos tarmėse greta *suktum* vartojama ir *suktu* visiems trimis asmenims. Visų optatyvo asmenų vienoda forma *suktu* atsirado dėl *suktum* vartojimo visų trijų asmenų reikšme. Mat, greta naujosios vns. 3 asmens formos *suktum* vns. 3 a. galėjo būti vartojama ir senoji *suktu*, plg. Rytprūsių aukštaičių *darytum*|| *darytu*||*daryt*², žemaičių *nėštō* < *neštū* ir *nėštūm* < *neštum*. Dėl analogijos su *suktum* vns. 3 a. forma *suktu* irgi buvo pradėta vartoti visų asmenų reikšme; tai lengvino dar ta aplinkybė, kad forma *suktu* labai gerai tiko vns. 1 asmeniui, koresponduodama su visų veiksmažodžių vns. 1 asmeniu³. Latvių kalbos tarmėse greta vns. 1 asmens su *-tu* vartojamas ir vns. 2 asmuo su *-ti*, naujai sudarytas pagal *o*-kamienių veiksmažodžių vns. 2 asmenį.

Antrasis optatyvo tipas galėjo būti vartotas visų lietuvių ir latvių kalbos tarmių: vienu– anksčiau, kitų– vėliau. Tik latvių kalba, matyt, buvo ir yra pakantesnė skirtingų asmenų formų vienodumui, plg. latvių tamniekų šnektas, turinčias vienodą visų trijų asmenų veiksmažodžių formą. Lietuvių kalbos tarmės, atvirkščiai, formų indiferentumo asmenims pakęsti negalėjo (išskyrus vns. 2 a. su *-tum*). Todėl antrasis tipas buvo daug kur performuotas į tokį:

vns. 2 a. *suktum*

3 a. *suktu*

dgs. 1 a. *suktum*

2 a. *suktut*

Senosios postpozicinės optatyvo formos, atsiradus naujoms trumposioms, suprantama, ne iš karto išnyko.

Tokią padėtį, kai greta naujųjų optatyvo formų buvo vartojamos dar ir senosios, labai gražiai atspindi 1653 m. Kėdainių leidiniai, kur greta ilgujų formų vartojamos ir trumposios, plg. „Knygos nobažnytės“ vns. 2 a. su *-tumbei* (*Nepažieystumbey* 80) ir su *-tum* (*noretum* 68),

¹ A. Bezenberger, Litauische Forschungen, p. 39 ir 1 išn.

² Ten pat.

³ Be reikalo J. Endzelynas *suktu* aiškina kitaip, remdamasis anksčiau minėta V. Poržezinskio mintimi, žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., § 698.

⁴ J. Endzelynas be reikalo šitą *-ti* mėgintų sieti su vėlyvu lietuvių *-tai*. Vertinga yra antroji J. Endzelyno prielaida, žr. Lat. val. gr., p. 896. Latvių vns. 2 asm. *-tib* gali būti *-tub* ir *-ti* kontaminacija, kaip mano J. Endzelynas (p. 896), bet greičiau sudaryta iš *-ti* ir vėliau pridėto *-b*, plg. rytinių dzūkų dgs. 2 a. *būtūtbe* ir p. 397 ir t.

„Sumos“ dgs. 1 a. su *-tum(e)*¹ (*apturetume* 13) ir su *-tumbim(e)* (*garbintumbim* 8). Panaši padėtis išliko ir rytinių dzūkų tarmėse, plg.:

vns. 2 a. *sùktum*|| *suktuñ* ir *sùktuñbeis*,

dgs. 1 a. *sùktum*|| *suktuñ* ir *sùktuñbémės*,

2 a. *sùktūt*|| *suktūt* (naujai sudarytos) ir *sùktuñbètės*.

Kadangi, nykstant postpozicijai, atsirado naujos formos, neturinčios asmens charakteristikos, o tokios padėties lietuvių kalba pakęsti negalėjo, tai iš greta vartojamų naujųjų ir senųjų ilgųjų formų kryžiaivimosi būdu kūrėsi dar vienas naujas optatyvo tipas. Tuose pačiuose senuosiuose paminkluose – 1653 m. „Maldose Krikščioniškose“ ir „Sumoje“, kur vartojamos formos su *-tumbei* ir *-tum*, *-tumbim(e)* ir *-tume*, turime jau ir vns. 2 a. su *-tumei* (*būtumey* 2), sudarytą kryžiaivimosi būdu iš *-tum* ir *-tumbei*. „Sumoje“ vartojama ir naujoji dgs. 1 a. forma *-tumim(e)* (*galetumime* 9), kuri pasitaiko nė kiek ne rečiau, kaip *-tum(e)* ar *-tumbim(e)*. K. Širvydo raštuose vartojama vns. 2 a. tik su *-tumei*, dgs. 1 a. tik su *-tum(e)* ir *-tumim(e)*, dgs. 2 a. *-tumit(e)*, bet iš šių formų aiškiai matyti, kad jeigu ne Širvydo gyvenamuoju metu (Širvydas galėjo vengti formų su *-bime*, *-bite* norminimo sumetimais), tai kiek anksčiau jo tarmėje buvo vartojamas optatyvas su *-bei*, *-bime*, *-bite*.

Minėtose rytinių dzūkų tarmėse irgi vartojamos kryžiaivimosi būdu atsiradusios formos, plg.:

vns. 2 a. *sùktumės* greta *sùktuñ* ir *sùktuñbės*,

dgs. 1 a. *sùktumémės* greta *sùktuñ* ir *sùktuñbémės*,

2 a. *sùktumètės* greta *sùktuñbètės*.

Kryžiaivimosi keliu galėjo atsirasti ir žemaičių dounininkų tarmėse vartojama dgs. 1 a. forma su *-tumim* bei tose pačiose tarmėse gana paplitusi dgs. 2 a. forma su *-tumit*. Žemaičių dounininkų tarmėse dgs. 1 a. su *-tumiam* paplitęs daug labiau, negu su *-tumim*, ir turi *ia*-kamieną, kaip ir *i*-kamieniai veiksmažodžiai, kurie ten yra perėję į *ia*-kamienius (plg. *tyliam*). Žemaičių tarmėse *i*-kamienių veiksmažodžių pavyzdžiu gali persiformuoti ir optatyvo vns. 1 a., plg. *būčiu* (Viekšniai ir kt.).

Dėl *suktum* ir *suktumbei* kryžiaivimosi atsiradusi vns. 2 a. forma *suktumei* greta *suktum* plačiai vartojama žemaičių dūnininkų ir beveik visų aukštaičių, išskyrus dzūkus. Kryžiuojantis *suktum* ir *suktumbi*,

¹ -e dgs. 1 a. gavo pagal *einame*, *nešėme* ir t.t.

radosi vns. 2 a. forma *suktumi*¹ (sangr. *suktumīs*), paplitusi žemaičių dounininkų tarmėse.

Jeigu dgs. 1 asmuo su *-tumime* yra atsiradęs kryžiaivimosi būdu, tai visai pagrįstai galima paklausti, ar negalėtų ir forma su *-tumēm(e)* rasti, kryžiuojantis *-tumbēme* ir *-tum*. Dgs. 1 a. su *-tumēm(e)* plačiai paplitęs beveik visoje Lietuvos TSR teritorijoje, išskyrus didelę dalį žemaičių dounininkų, dzūkus ir priedzūkį. Kai kur ji viena tevartojama, kitur greta jos vartojama forma su *-tum* (pazanavykio kapsai², Dotnuva, Palomenė, Baisogala, Alunta, Kupiškis, Lyduokiai, Raguva, Skapiškis, Svėdasai, Troškūnai, Gerviniai ir kt.). Galėtų *-tumēm(e)* būti ir naujadaras, sudarytas *ē*-kamienio būtojo kartinio laiko dgs. 1 a. pavyzdžiu dėl vns. 2 a. *-tumei*, kurio forma galūne *-ei* sutapo su būtojo laiko 2 a. forma³. Bet yra lietuvių tarmių, kur vns. 2 a. turi *-tum*, o dgs. 1 a. – *-tumēm(e)* (Alunta, Dusetos, Pašvitinys, Pandėlys, Palomenė, Biržai ir kt.). Žinoma, forma su *-tumei* jose galėjo išnykti, kaip kai kuriose tarmėse yra išnykusi dgs. 1 a. forma su *-tum*, bet galėjo ji iš viso nebūti sudaryta. Čia greičiausiai forma *-tumēme* yra atsiradusi dėl formų *-tum* ir *-tumbēme* kryžiaivimosi.

Kad *-be-* buvo paplitęs ir daugiskaitoje, rodo latvių kalboje užtinčiamos dgs. 1 a. *celtubem*, *celtubemes*, dgs. 2 a. *butubet*⁴. Rytinių dzūkų tarmėse vartojamos panašios optatyvo formos, turinčios *-bē-* ir daugiskaitoje:

vns. 1 a. *sùkčōbe*, *sùkčōbēs*

2 a. *sùktũmbeis*

3 a. *sùktū̃*, *sùkt*

dgs. 1 a. *sùktũmbēmēs*

2 a. *sùktũmbētēs*

¹ *suktumi* tose tarmėse turi siaurą *-i*; matyti, įtaką padarė kitų veiksmazodžių (*a-* ir *i-*kamienių) vns. 2 a. formos su siauruoju *-i*.

² Žr. J. Senkus, MAD, II(V), 1958, p. 133.

³ Chr. Stangas mano, kad daugelyje tarmių *-tum* buvęs suvoktas kaip optatyvo kamienas, prie kurio pradėta dėlioti esamojo laiko arba būtojo laiko galūnes. Taip atsiradusios formos su *-tumei*, *-tumi*, *-tumēme*, *-tumime*, žr. Chr. Stang, Verbum, p. 250. Bet kaip parodė ankstesnė *-tumime* atsiradimo analizė, toks reiškinys vargu ar galėjo įvykti. Kitaip *-tumēme* atsiradimą aiškina J. Otremskis, žr. J. Otremski, Gramatyka języka litewskiego, III, p. 233.

⁴ Vėliau šitos formos kartu su *ē*-kamieniais veiksmazodžiais galėjo virsti *ā*-kamienėmis, plg. *sarrgathubam*, žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., § 696. Trumpas *-u-* (*celtubem*) galėjo rasti dėl 3 a. *celtu* įtakos, žr. J. Endzelīns, ten pat. Panašiu keliu, t.y. 3 a. pagrindu, gali būti atsiradusios labai retos, Daukšos Postilėje randamos for-

J. Endzelynas nujautė, kad liet. *būtumėm* gali būti kilęs iš *būtumbėm*, lat. *byutumem* iš **būtumbēm* ar *būtubem*¹, tik jų atsiradimą aiškino neįtikėtina disimiliacija. Iš tikrųjų mūsų formos su *-tumėm*, kaip ir su *-tumim*, gali būti kilusios kryžiuimosi būdu iš greta egzistuojančių *-tum* ir *-tumbėme*. Žinoma, būtų klaidinga manyti, kad visur, kur tik vartojamos, formos su *-tumėm* taip ir atsiradusios. Nereikia pamiršti ir to, kad forma su *-tumėm* daug kur gali būti atsiradusi ir vietoj formos su *-tumi-m(e)*, kilusios kontaminuojant formas su *-tum* ir *-tumbime*. Išlyginant optatyvo asmenavimą, vns. 1 a. su *-tumim* galėjo būti perdirbtas *ē*-kamieno būtojo laiko formų pavyzdžiu dėl to, kad vns. 2 a. *-tumei* (atsiradęs kontaminuojant *-tum* ir *-tumbei*) sutapo su *ē*-kamieno vns. 2 a. *-ei*. Be to, kai kur *-tumėm* gali būti ir atkeliavusi iš gretimų tarmių, plg. dzūkiskų formų su *-tau*, *-tai* paplitimą padzūkio kapsų tarmėje, kur jos vartojamos greta formų su *-čiau*, *-tum*, *-tumei*.

Mažvydo ir jam skiriamuose raštuose randame dar kitokį optatyvo tipą, su *-bi-* ne tik daugiskaitoje, bet ir vienaskaitoje:

vns. 2 a. *butumbi*

3 a. *butu*

dgs. 1 a. *butumbim*

2 a. *butumbit*

Kad Mažvydo vns. 2 a. yra turėjęs *-bei*, rodytų vns. 1 a. *issakitumbiau* MŽ 521₁₈.

Žemaičių dounininkų vns. 2 a. *suktumi* atsiradęs dėl *suktumbi* ir *suktum* kryžiuimosi.

Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose (B. Vilento, J. Bretkūno, M. Daukšos, S. Vaišnoro, M. Petkevičiaus raštuose, 1605 m. katekizme, 1653 m. Kėdainių leidiniuose) turime trečią optatyvo tipą:

vns. 2 a. *būtumbei*

3 a. *būtų*

dgs. 1 a. *būtumbime*

2 a. *būtumbite*

Iš pastarųjų trijų tipų seniausias yra paskutinysis, nes jis yra išlaikęs senoji ide. atematinio optatyvo balsių kaitą: vienaskaitoje *-(i)jė*

mos: *daritūbit* 499₂₇, *estūbit* 499₃₈, *giartūbit* 499₃₈ ir kt. Kai kuriose latvių tarmėse iš *celtubem* tipo formų, išnykus postpozicijai dėl morfologinės reikšmės netekimo, galėjo rasti ir optatyvas *celtu*, žr. dar p. 388 ir t.

¹ Žr. J. Endzelīns, FBR, XV, p. 11.

laipsnį, daugiskaitoje *-ī-* laipsnį, plg. s. lot. *siēm, siēs, siēt, sīmus, sītis, sint.* *-*bīme, -*bīte* sutrumpėjo į *-bīme, -bīte* arba dėl enklitinės padėties, arba dėl *i-*kamienių veiksmažodžių įtakos¹. Chr. Stango mintis, kad *būtumbei, būtumbiau* susiformavo *ē-*kamienių veiksmažodžių pavzdžiu², visiškai nepatikima jau vien dėl to, kad forma *būtumbei* paplitusi beveik visuose senuosiuose paminkluose, o su *ē-*kamieniais veiksmažodžiais optatyvo asmenavimas negalėjo turėti ką bendra (greičiau jį veiktų *i-*kamieno veiksmažodžių es. 1.), jeigu laikytumės tos pažiūros, jog *-bīme* yra sena būtojo laiko forma. Be to, taip manant, lieka neaišku, kodėl *ē-*kamienes galūnes perėmė tik vns. 2 ir 1 a., o daugiskaita liko nepaliesta jų įtakos. Daugiausia abejonių, ar *-bīme* optatyvinės kilmės, kykla dėl to, kad lietuvių kalba, pašalinusi balsių kaitą atematinųjų veiksmažodžių asmenavime, vargu ar galėjusi išlaikyti seną indoeuropietišką balsių kaitą ir veiksmažodžio *-bi-* optatyvo asmenavime. Bet optatyvo su formantu *-b-* formavimosi pradžia siekia gana senus laikus, dar lietuvių-latvių bendrosios epochos metus. Reikėtų manyti drauge su J. Endzelynu, kad šis optatyvas formavosi tada, kai žodžio galo *-m* dar nebuvo išvirtęs į *-n*, nes, priešingai, *-un-* būtų virtęs į *-ū* (plg. *top < *tanpa*), ir neturėtume latvių tarmių formų *suktum*. Tuo tarpu ir prūsų, ir lietuvių kalbos paminklai yra užfiksavę tik XVI a. – gana vėlyvų laikų – kalbą, ir juose dar randame senosios kaitos pėdsakų, plg. *esti* ir dalyvį *santjji, eiti* „eina“ ir dalyvio dgs. vard. *entis*, padalyvį *ent < jent* (plg. s. indų *yant*)³.

Žinoma, vargu galima būtų manyti, kad kai kuriose lietuvių ir latvių tarmėse optatyve buvo išlyginta balsių kaita dar tuo metu, kai *-b-* nebuvo suaugęs su supinu (plg. s. ind. dgs. *syāma, dadhyāma*, gr. εἴημεν vietoj εἴμεν, lot. *sim* vietoj *siēm*). Tam prieštarautų ir XVI a. lietuvių kalbos tarmių faktų palyginimas su šių dienų tarmių faktais (senuosiuose paminkluose turime formas su *-tumbim(e), -tumbit(e), -tumim(e), -tumit(e)*, o šiandien lietuvių kalbos tarmėse plačiausiai paplitusios formos su *-tumēm, -tumēt*). Taigi optatyvo asmens galūnių sistemos išlyginimas, jos pritaikymas prie veiksmažodžių asmenavimo sistemos vyko vėlokai. Vienose tarmėse tai įvyko dar neišnykus postpozicijai, plg. Mažvydo vns. 2 a. *būtumbi*, rytinių dzūkų dgs. 1 a. *suktumbēmės*

¹ Žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., § 683; Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 198.

² Žr. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 250.

³ Žr. E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung des kalvinistischen litauischen Katekismus des Malcher Pietkiewicz von 1598, Göttingen, 1947, p. 28.

(ir lat. *celtubem*), kitose – jau po postpozicijos išnykimo ir kontaminacinių formų susidarymo. Optatyvo asmenavimo išlyginimo procesas tarmėse vyko dviem kryptimis: vienur jo pagrindą sudarė daugiskaitos formos, sutapusios su *i*-kamieno veiksmažodžio esamojo laiko atitinkamomis formomis (*būtumb-ime* = *tyl-ime*), kitur – vns. 2 a. forma, sutapusi su *ē*-kamieno būtojo laiko atitinkama forma (*būtumb-ei* ar *būtum-ei* = *kėl-ei*). Vienose tarmėse *i*-kamienių veiksmažodžių esamojo laiko asmenavimo pavyzdžiu radosi ir vns. 2 a. *būtumbi*, kitose tarmėse *ē*-kamieno būtojo laiko asmenavimo pavyzdžiu atsirado dgs. 1 a. *suktumbėmės*, 2 a. *suktumbėtės*, dgs. 1 a. *būtumėm*, 2 a. *būtumėt*.

Taigi optatyvo postpozicija turėjo virsti senosios kamieno *bhū*-optatyvo formos: **bh(ū)iyē-* > **bjē-* > *bē-* ir **bh(ū)ī-* > **bī-*. Tie, kurie mano čia esant preteritą, o ne optatyvą, remiasi senųjų liet. kalbos paminklų ir tarmių *bit(i)* „buvo“ ir lat. *biju* „buvau“, nes reikšmės kitimas optatyvas → preteritas esąs sunkiau paaiškinti, negu preteritas → optatyvas. Bet lietuvių-latvių optatyvo *bi-* virtimas preteritu nesunkiai suvokiamas dalykas. Mat, optatyvo *bhū-* vienaskaitos asmenavimas turėjo sutapti su preterito *-bē*, plg. *ñabê* (Lit. Mundarten, I, 154), pr. *be*, *bei* (išplėstą *-i*), s. sl. *bě* (aoristą, vartojamą imperfekto reikšme), asmenavimu. Dėl to, formuojantis optatyvui su formantu *-b-*, ir optatyvinis kamienas *bi-* galėjo nesunkiai įgyti preteritinę reikšmę. Vėliau šito veiksmažodžio vns. 3 a. forma galėjo gauti iš atematinėjų veiksmažodžių esamojo laiko 3 a. galūnę *-ti*¹, kadangi reikėjo išvengti vienaskiemėnės formos, o baltų kalbose nebuvo pirminių ir antrinių asmens galūnių skirtumo. Latvių kalboje *bi-* buvo išplėstas sekundariniu *-jā*.

Greičiausiai preteritinis **bē-* yra išlikęs jungtuke *bet* ir įvardyje *bet kas*, ryt. liet. *bēt kas* (K. Būga, Aist. stud., 56). Vns. 3 a. **bē*, kaip ir *bi*, galėjo būti išplėstas esamojo laiko galūne *-ti*. Kad čia turime **bēti* liekaną, rodo tokie sakiniai:

Buvo kam čia lankstyti! „nereikėjo jam lankstyti, kam čia bet kam lankstyti!“;

Buvo čia ko prašyt! „nereikėjo jo prašyt, kam čia bet ko prašyt!“ (Birštonas, Palūšė).

Junginiai *buvo kam*, *buvo ko* minėtuose sakiniuose yra tartum pakeičiui į įvardžio *bet kas* reikšmę. Jungtukas *nes* kai kuriose tarmėse vartojamas *bet* reikšme², plg.: *būdamis isztižusis lapumusi netiktai kitū*,

¹ Žr. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 198; E. Fraenkel, ZfslPh, XX, 1950, § 61.

² Žr. E. Fraenkel, KZ, LI, 1933, p. 237 ir t.

nes nie sawęs nebgalieię paglemžti nu gōslibes DB 237. Apskritai, *nes* ir *bet* reikšmių niuansai yra artimi. Jungtukas *nes*, J. Endzelyno nuomone¹, yra kilęs iš **neest(i)* (plg. sl. *je greta jestb*), vartojamo kaip klausimo, į kurį lauktume patvirtinančio atsakymo, plg. pranc. *n'est-ce pas?* Jeigu *nes* < **neest(i)*, tai *bet* gali būti kilęs iš **bēti*. Būdamas proklitinėje padėtyje, **bēti* sutrumpėjo į *bet*, o rytiniuose aukštaičiuose ilgas *ē* įvardyje *bēt kas* išliko dėl to, kad *bēt* yra išlaikęs kirtį².

Taigi mes irgi turėjom „aoristą“ *bē-* greta „aoristo“ *bū*³, plg. s. ind. *abhūt*, gr. *ἔφυ*, s. sl. *by*, kaip ir slavai greta aoristo *bě* turi aoristą *by*.

Jeigu *bēt kas* yra atsiradęs ką tik aprašytu būdu, tai galima labai suabejoti, ar įvardžių *by kas* pirmasis komponentas *by* yra skolintas iš lenkų kalbos⁴. Jis galėtų būti susidaręs panašiu būdu, kaip ir *bēt kas*, iš šaknies *bhū-* optatyvo (vartojamo greičiausiai jau preterito reikšme) dar tada, kai **bī* nebuvo virtes *bi*, o kad ir optatyvas galėtų eiti minėto įvardžio pirmuoju komponentu, rodytų tokie sakiniai:

Būt kam čia pamačyt! „nereikia padėti, kam bet kam padėti!“;

Būt ko čia prašyt! „nereikia prašyt, kam bet ko prašyt!“ (Birštonas).

Tik *būt* čia yra dviprasmiškas: šioje tarmėje jis gali būti kilęs ir iš *būtų*, ir iš *būta*, plg. *Būta ko čia prašyt!* (Palūšė). Šį klausimą reikėtų specialiai patyrinti.

Ilgiausiai išliko kamieno *bhū-* optatyvo 3 a. formos *be* ir *bi*. *be* < *bē* (plg. rytinių dzūkų vns. 2 a. *praustumbe* ir *praustumbės*) yra kamieno *bhū-* optatyvo vns. 3 a. sena forma, o forma *bi* gali būti sudaryta vėliau – pagal daugiskaitos 1 ir 2 asmenų formas (*-bime*, *-bite*), plg. greta tam pačiam reikalui vartojamas *-be* ir *-bi* Apse, žr. toliau. Pagaliau dalelytė *-bi* gali būti atsiradusi ir iš sutrumpėjusios enklitinėje padėtyje *-bē*. Kaip modalinė dalelytė *-be* (ir *-bi*) galėjo būti vartojama dar gana ilgai. Su modaline dalelyte *be*, suteikiančia veiksmui nerealamo atspalvį, mes greičiausiai esam susidarę ir vadinamąjį sudurtinį pradėtinį esamąjį laiką: *buvau beeinąs iš namų, bet atėjo svečiai, ir pasilikau namie; ir aš buvau beeinąs iš namų, bet pradėjo smarkiai lyti*

¹ Žr. J. Endzelins, IMM, II, 1927, p. 122. Jam pritarė F. Špechtas, žr. KZ, LVII, p. 281 ir E. Frenkelis, žr. KZ, LX, 1933, p. 237.

² E. Frenkelis be reikalo mano, kad *bēt* turi ilgą *ē* dėl *by* įtakos, žr. ZfslPh, XX, § 60.

³ Dėl *bū* žr. F. Specht, KZ, LIX, p. 58; LXII, p. 142.

⁴ Taip mano E. Frenkelis, Žr. E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, Göttingen, 1955, p. 42.

ir turėjau pasilikti namie; buvo beįmęs tą peilį, bet žiūri – kirmėlė ir nuėjo¹. Vėliau dalelytė *be* galėjo netekti modalinio atspalvio ir virsti paprastu priešdėliu *be-*, plg. *Buvom besėja, bet ėmė lyti – ir metėm sėja*².

Su tokia modaline dalelyte *be* (ar *bi*) rytiniai dzūkai turi susidareę ir optatyvą, vartojamą greta senosios darybos optatyvo, plg.:

- vns. 1 a. *sùkčòbe*,
2 a. *sùktuĩbe* || *sùktuĩbeis*,
3 a. *sùktũbe*,
dgs. 1 a. *sùktuĩbe* || *sùktuĩbėmės*,
2 a. *sùktũbe* || *sùktuĩbėtės*.

Matyt, rytiniuose dzūkuose, nykstant postpozicijai *-bėme...*, naujosios optatyvo formos (plg. 2 a. *suktum*) pasirodė per silpnai charakterizuotos kaip optatyvinės, ir jų formai pabrėžti buvo panaudota modalinė dalelytė *be*. Kai kuriose tarmėse tokias funkcijas eina dalelytė *bi*, plg. *praustũzbi, eitũbi* (Lazūnai). Dar kai kuriose tarmėse optatyvą charakterizuoja abi dalelytės – *be* ir *bi*, plg. vns. 3 a. *bũtũbe* ir *pa-praustũbi* (Apsas). Sutrumpėjęs postpozicinei dalelytei, radosi vns. 1 a. *nemiegòčiap, užgirščiap* (Apsas)³, *gyventup* (Lazūnai) ir kt. Matyt, sutrumpėjęs tokiai modalinei dalelytei, yra atsiradusios ir senųjų rašto paminklų optatyvo formos:

- vns. 2 a. *peržegnotumb* KIM 147;
dgs. 1 a. *atneštumb* KIM 142, *užmigtumb* KIM 186, *atsigautumb* KIM 185⁴.

Pagaliau ir latvių kalboje yra panašių formų pėdsakų, plg. vns. 1 a. *kolpotub*, vns. 2 a. *byutub, sacytub; dutib, sistib*⁵.

Paralelių reiškinių turime slavų kalbose. Senojoje slavų kalboje *bimъ* dar asmenuojamas, vėliau jis buvo paveiktas aoristo *bychъ* formų ir galų gale jų pakeistas. Dar vėliau *bychъ* nustojo būti asmenuojamas, ir visiems trims optatyvo asmenims buvo apibendrinta vns. 1 ir 2 a. forma *by*, virtusi jau modaline dalelyte.

¹ Žr. J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, I, Vilnius, 1957, p. 311, 316.

² Žr. ten pat, p. 316.

³ Žr. E. Grinaveckienė, „Lietuvos TSR MA darbai“, serija A, II (9), 1960 p. 180.

⁴ Žr. dar Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 87; A. Bezenberger, Beiträ-ge..., p. 214.

⁵ Žr. J. Endzelīns, Lat. val. gr., p. 894 ir t.

Jeigu lietuvių kalbos optatyvas sudarytas iš *bhū- optatyvo, o ne būtojo laiko, tai reikėtų manyti, jog taip turėtų būti susidaręs ir slavų optatyvas. E. Frenkelis sl. *bi* laiko kilusiu iš optatyvo formos *bvī ir sieja su liet. *bui* „būk“, dgs. *buite*, kurią Volteris yra pateikęs iš Linkmenų¹. Bet Linkmenyse yra *būj*, dgs. 2 a. *būjte*, o šios formos atsiradusios naujai. Tai rodo tos tarmės liepiamosios nuosakos sistema, plg.:

1. *bū̆, bū̆n, bū̆j; griū̆, griū̆n, griū̆j* „būk; griūk“
2. *griaū̆, griaū̆n; maū̆, maū̆n* „griauk, mauk“
3. *šluō̆, šluō̆j; atsistà, atsistō̆j* „šluok, atsistok“
4. *šū̆kau, šū̆kaun; riešutaū̆, riešutaū̆n* „šūkauk, riešutauk“
5. *knáisioj, láipioj* „knaisiok, laipiok“
6. *did̆áj, maž̆áj* „didėk, mažėk“
7. *blogiñ, geriñ* „blogink, gerink“

Kaip atsirado tokia formų įvairovė? Visose indoeuropiečių kalbose šakninio imperatyvo vns. 2 a. forma buvo grynas kamienas. Greičiausiai tokio imperatyvo liekanos baltų kalbose yra *duo, išei, nėj*, lat. *ej*². Kai kurios jo formos lietuvių kalboje sutapo su veiksmazodžio bendraties kamieniu (plg. *duo* ir *duo-ti*), kuris buvo pradėtas vartoti liepiamosios nuosakos reikšme. Taip atsirado *bū, griū, šluo, šūkau* ir kt. Kad jų atsiradimas nėra visai naujas, rodo tvirtapradės priegaidės virtimas tvirtagale arba sutrumpėjimas, plg. *griaū̆ < *griáu, riešutaū̆ < *riešutáu, atsistà < *atsistá*.

Linkmenų tarmėje, kaip ir kitose rytinių dzūkų tarmėse, liepiamosios nuosakos reikšme vartojamos ir esamojo laiko vns. 2 a. formos, plg. *válgai, ródai, žadišs, barišs* ir kt. Greta liepiamosios nuosakos formų *šluoj, stoj*, kilusių iš esamojo laiko vns. 2 a., vartojamos liepiamosios nuosakos formos *bū, griū*, galėjo būti perdirtos į *būj* ir *griūj*.

Lietuvių optatyvo **bui*, kaip matyti, būti negalėjo.

Vns. 1 a. *būčiau, būčia* ir kt. dėl formos ypatingumo (-*tj*- ir neturėjimo -*b*-) – tikra mįslė. Pagrįstai atmesdamas V. Poržezinskio aiškinimą, E. Bernekeris manytų, kad *sukčiau* susidariusi dėl formų *suktumbiau* ir *suktų* (plg. lat. *suktu*) kryžiavimosi; *sukčia* ir *sukčio* E. Bernekeris nesiryžo aiškinti („vor *sukcza* und *sukczo* muss ich die Waffen strecken“). Chr. Stangas, laikydamas šios formos kilmę vienu

¹ Žr. E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung..., p. 33.

² Žr. F. Specht, KZ, LV, p. 182; E. Fraenkel, Balticoslavica, II, 41; IF, LV, p. 85.

iš sunkesnių lietuvių istorinės gramatikos klausimų, formą su *-čia* laiko veiksmažodinių *tjā*-kamienių daiktavardžių vienaskaitos vardininku ir pripažįsta, kad lieka neaišku, kodėl čia toks vardininkas tapęs optatyvo 1 a.¹ Iš visų iki šiol iškeltų hipotezių šiuo klausimu labiausiai įtikėtina yra minėta Chr. Stango hipotezė², nors ir ji vargu ar atitinka tikrovę. Taigi forma neaiški.

Plačiausiai dabar lietuvių kalbos tarmėse paplitusios vns. 1 a. formos su *-čiau*, *-čia*, vartojamos greta daugelyje vakarų ir rytų aukštaičių tarmių. Greta jų neretai vartojamos ir formos su *-č* (veliuoniškiai, kai kurie rytiniai aukštaičiai). Yra tarmių, kur vartojamos abi formos: su *-čiau* ir su *-č* (lietuvių žvejų tarmė, Biržai, Molėtai, Utena, Pagramantis, Gerviniai, Nemakščiai ir kt.). Yra tarmių, kur *-č* aptinkama greta *-čia* (Alunta, Kuktiškės, Dusetos, Pasvalys ir kt.). Pagaliau kai kuriose tarmėse vartojama tik *-čiau* (Dotnuva ir kt.), dar kitose – tik *-čia* (Žasliai ir kt.), trečiose – tik *-č* (Debeikiai ir kt.). Žemaičių dounininkų tarmėse vartojama forma *-čio*.

Kad *-č* atsiradusi dėl trumpėjimo, abejonės nėra. Pasakyti, iš kurios formos (*-čiau* ar *-čia*) ji sutrumpėjo, sprendžiant iš paplitimo tarmėse, sunku. Vienas dalykas aiškus – toks trumpėjimas nėra dėsningas fonetinis trumpėjimas. Nelengva pasakyti, kuri forma senesnė, *-čiau*, *-čia* ar *-čio*. Tiesa, rytiniuose aukštaičiuose vartojama sangražinė forma su *-čiās* ar *-čios* (Svėdasai, Alunta, Palūšė, Tverečius, Kuktiškės ir kt.). Ji lyg rodytų, kad *-čia* < *-*tjā*, bet tai gali būti apgaulinga.

Susigaudyti tokioje keblioje padėtyje čia šiek tiek padeda senųjų lietuvių kalbos paminklų faktai. Mažvydas vartoja formas su *-čia* (*negalėčia* 10₁₈), B. Vilentas turi *-czia* ir *-czo*, J. Bretkūnas – *-czia*, *-czau* ir *-czo*, M. Daukša – *-cze* ir *-czio*, K. Širvydas – *-čia* ir *-čio*, 1653 m. leidiniai – *-čia* ir *-čio*, D. Kleinas – *-čiau*. Kaip matyti, forma su *-čio*, kuri dabar vartojama, rodos, tik žemaičių dounininkų tarmėse, anksčiau buvo daug plačiau paplitusi ir vartojama greta *-čia*. Šita forma galėjo susidaryti naujai dėl analogijos su sangražinėmis formomis. Greta paprastos formos su *-čia* galėjo būti sudaryta sangražinė su *-čiās(i)*, nes ten, kur paprasta veiksmažodžių forma turi *-a*, sangražinė turi *-ās*, plg. dgs. 1 a. **prausiama* ir *prausiamos* ir kt. Ji sudaryta lygiai taip, kaip greta 3 a. *turētu* sangražinė *turėtuos*, greta naujai sudaryto vns. 1 a. *turėčiu* – sangražinė *turėčiuos* (Viekšniai). Kai

¹ Žr. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 252 ir t.t.

² Visai neįtikėtina šią formą aiškina J. Otremskis, žr. J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, III, p. 233 ir t.; V. Pizanis linkęs laikyti *-tjau* „deuteroetniniu“ skoliniu, žr. Studi Baltici, IX, 1952, p. 41.

kuriuose tarmėse (žemaičiuose dounininkuose, kai kuriuose senuosiuose paminkluose) sangražinės formos pavyzdžiu galėjo atsirasti ir paprastoji *-čio*¹, plg. to paties pobūdžio dgs. 1 a. naujadarus *patrepsiamo*, *pašokiemo* (TŽ II 433, Kupiškis) ir kt. Priaugus prie tokios formos su *-čio* modalinei dalelytei *be*, galėjo atsirasti ir kai kurių rytinių džu-
kų vns. 1 a. *sùkčõbe*.

Dabar lieka išsiaiškinti *-čiau* ir *-čia* santykį. *-čia* gali būti kilusi iš *-*tjáu*, *-*tjáu* galėjo sutrumpėti į *-*tja* kartu su akūtiniais ilgaisiais žodžio galo balsiais. Jeigu akūtinis *-áu* absoliutiniame žodžio gale ir turėtų virsti *-aũ* (plg. *sakaũ*), tai čia, optatyvo formoje, jis galėjo nedėsnigai sutrumpėti. Mat, optatyvo formoms būdingas nedėsningas trumpėjimas. Optatyvo 3 a. *-tų* džu-
kų ir vidurio, rytų aukštaičių tarmėse sutrumpėjęs į *-t*. Daugelyje tarmių, netrumpinančių galūnių, vartojama sutrumpėjusi vns. 1 a. forma *bũč*. Toks nedėsningas trumpėjimas būdingas taip pat liepiamosios nuosakos bei būsimojo laiko formoms (plg. vns. 1 a. *bũš*, *eiš* tarmėse, netrumpinančiose galūnių). Kad *-áu* gali sutrumpėti į *-a*, rodo *palà < paláu*k.

Vėliau, būdama izoliuota veiksmazodžio asmenavimo sistemoje, forma su *-čia* tarmėse galėjo vėl virsti *-čiau* (pagal *sakiaũ*).

Kirčiavimas *dėčià*, *būčià*, pasitaikantis tarmėse ir Daukšos „Postilėje“, gali būti atsiradęs vėliau dėl trečiojo asmens formų su *-tũ* galūninio kirčio įtakos.

Tuo būdu visų tarminių vns. 1 a. variantų pamatas gali būti forma su *-čia < -*tjáu*. Vns. 1 a. formai iš seno turėjo būti būdinga optatyvinė reikšmė. Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose nėra pavyzdžių, kad ji turėtų postpoziciją *b-*. Vns. 1 a., sudarytas iš supino ir *-biau*, senuosiuose paminkluose labai retas (tik *nusidetumbiau* (1 k., 1605 m. kat.) ir *issakitumbiau* Mž 521₁₈).

Visa tai rodo optatyvo vns. 1 a. formos archaiškumą, seną optatyvinę jos reikšmę. Manydami, kad šios formos pamatas yra veiksmazodinis daiktavardis, susiduriame su keletu dalykų, aiškiai prieštaraujančių jos daiktavardinei kilmei. Jeigu daiktavardis, tai kodėl jis neturi formanto *-b-*? Kodėl vns. 1 a. reikėjo įsivesti kitą daiktavardžio formą, o ne supiną? Į tai neatsakyta ir vargu ar iš viso galima atsakyti.

Reikia manyti, kad iki optatyvo su formantu *-b-* formavimosi pradžios optatyvas, kaip atskira nuosaka, lietuvių ir latvių kalbose neegzistavo. Bet jau tada galėjo būti tam tikros optatyvo užuomazgos, kurios atematiniuose veiksmazodžiuose forma buvo lygios kitų

¹ Plg. Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 251.

senųjų indoeuropiečių kalbų optatyvui, plg., pvz., anksčiau nagrinėto veiksmazodžio *būti* optatyvą. Atematiniuose veiksmazodžiuose tokio užuomazginio optatyvo vns. 1 a. forma galėjo būti **likjēō*, **migjēō* tipo, plg. s. ind. *iyām*, s. lot. *siēm* ir kt., o **likjēō* lietuvių kalboje turėjo išriedėti į **likjau* (plg. formos *sakiaũ* raidą). Tokia vns. 1 a. forma galėjo likti ir optatyvo su formantu *-b-* asmenavimo sistemoje, plg.:

vns. 1 a. **likjau*
 2 a. *liktumbei*
 3 a. *liktų*

Iš kitų asmenų ir į vns. 1 a. formą galėjo būti įvestas *t*, ir taip galėjo atsirasti vns. 1 a. forma **liktjau* (> *likčiau*). Kad optatyve galėjo išplisti atematinių veiksmazodžių forma, rodo panašūs reiškiniai kitose indoeuropiečių kalbose. Kai kuriose slavų kalbose (serbų, slovenų) tik iš kelių atematinių veiksmazodžių galūnė *-mi* jau istoriniais laikais paplito į visus veiksmazodžius.

Pietiniai dzūkai turi savitą optatyvą, kurio daryba iki šiol nėra visai aiški, plg.:

vns. 1 a. <i>būtáu</i>	dgs. 1 a. <i>būtūm</i> (<i>būtūmè</i>)
2 a. <i>būtái</i>	2 a. <i>būtūt</i> (<i>būtūtè</i>)
3 a. <i>būtŭ</i>	

Dgs. 1 ir 2 a. formos, be abejo, naujos. Jos sudarytos prie 3 a. formos *būtų* priderinant senesnes *būtum*, *būtut*, dar vartojamas šioje tarmėje: 3 a. *-ū* įvestas į visų asmenų formas¹.

Vns. 1 ir 2 a. formos irgi sudarytos naujai *ā*-kamienių veiksmazodžių asmenavimo pavyzdžiu. Kaip greta 3 a. *bėgo* egzistuoja vns. 1 a. *bėgau*, 2 a. *bėgai*, taip greta *būtų* radosi vns. 1 a. *būtáu*, 2 a. *būtái*. Tvirtapradė žodžio galo priegaidė paaiškinama tuo, kad galūnės *-au* ir *-ai*, būdamos akūtinės, akūtinių galūnių kitimo metu tariamosios nuosakos sistemoje galėjo būti tik kirčiuotos (žr. p. 101 ir t.).

K. Brugmanas atspėjo, kad slavų kalbos, turinčios optatyvą, sudarytą iš dalyvio ir pagalbinio veiksmazodžio, yra išlaikiusios archaiškesnį būvį, negu baltų kalbos, kurios dalyvį pakeitė supinu². Dar anksčiau A. Leskynas iš Bretkūno „Postilės“ iškėlė tokį irrealinių sąlygos sakinių tipą, kur jungtukas *jeib* eina tik su dalyviu, tik tatau jis palaikė atsitiktiniu dalyku³. Chr. Stangas viename straips-

¹ Plg. J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, I, p. 232.

² Žr. K. Brugmann, IF, XXX, p. 349; Grundriss..., II, 3^a, p. 513.

³ A. Leskien, IF, XIV, 1903, p. 103.

nyje¹ tokį sakinių tipą pateikia iš M. Mažvydo ir M. Daukšos raštų, pgl.:

Jeib Pons Dievs mums nepagelbas.. Ir nepretelu neramdas Jau butumbim praszuwe Mž 337;

Jeib mums bernelis negimes || Butų wissas swiets prapules Mž 192.

Remdamasis šiais sakiniais, Chr. Stangas padarė įdomią ir visai pagrįstą išvadą, kad jungtuko *jeib* priebalsis *b* yra verbalinės kilmės (tokios pačios, kaip ir optatyvo *-bime*, *-bite*), o konstrukcijos *jeib mums bernelis negimes*, *jeib Pons... mums nepagelbas* rodo, jog ir lietuviai turėjo tipą *ašte bi byl̃o*.

Šitą Chr. Stango išvadą paremia ir mano gimtoji tarmė (Birštonas), kurioje dar vartojamas jungtukas *jép < jėib*, pvz.:

1. *jép jis neatejys, nežinia, ką būtum dary;*
jép neužšaly, būtum apsidirby;
jép mylėjys, būtum gerai gyveny;
2. *jép ateina, būtum išvažiavy;*
jép žinau, kad jis man koją pakiš, nebūtau gyrys.

Antrojo tipo sakiniuose esamojo laiko veiksmožodžio formos vartojamos vietoj esamojo laiko dalyvio, kadangi šitoje tarmėje esamojo laiko dalyvio vardininkas yra išnykęs. Tai dalyvio pakeitimas, to dalyvio, kuris užtinkamas Mažvydo raštuose.

Reikia sutikti su Chr. Stangu, kad mes esam turėję perifrastinį prezentinį ir preteritinį optatyvą.

Gali būti, kad tokio optatyvo liekana lietuvių ir latvių kalbose yra ir atpasakojamoji nuosaka. Jos reikšmę yra gražiai apibūdinęs J. Jablonskis: „Žmogus, kuris pasakojamąja kalba ką apsako arba pasako, tariasi pats to dalyko neištyręs, tikrai nežinąs, rodosi sakąs tik taip, kaip yra pats kame girdėjęs ar radęs. Šitąja „netiesiogine“, atpasakojamąja kalba naudojasi dažniausiai „tiesūs“, atviri, atsargūs žmonės, tie žmonės, kurie, kad ko patys tikrai nežino, apsakdami ir pasisako to tikrai nežiną“². Tokia reikšmė galėjo būti reiškiamą optatyvu. *Oratio obliqua* ir kitose indoeuropiečių kalbose (germanų, graikų, italikų) reiškiamą optatyvu. Vėliau tokia perifrastiniame optatyve tas op-

¹ Žr. Chr. Stang, Die litauische Konjunktion *jeib* und der lit.-lett. Optativ, NTS, XVIII, p. 348–356.

² Žr. J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, I, Vilnius, 1957, p. 524.

tatvinės reikšmės krūvis buvo perkeltas į dalyvį, ir, likusi bereikšmė, dalelytė *bi* ar *be* galėjo išnykti.

Taigi lietuvių kalboje gali būti išlikusių senesniojo perifrastinio optatyvo pėdsakų, nukeliančių mus į tuos laikus, kai optatyvui reikšti supinas dar nebuvo vartojamas. Ir tik vėliau dalyvis optatyve buvo pakeistas supinu.

Supinas reikšme, matyt, glaudžiau siejosi su optatyvu, negu bendratis. Kai kuriuose šalutiniuose tikslo aplinkybės sakiniuose, kur pagrindinis sakinytis turėjo verbum movendi, išseno galėjo būti vartojamas supinas, plg.: *Nuvejo turgun, kad žirnių nuspirkt* (nusipirktų). *Išejo, kad arklį parvest* (parvestų). *Nuvejo in kaimyną, kad pieno parsneštų* (Palūšė). Panašaus tipo sakiniuose supinas ir galėjo įgyti optatyvinės reikšmės atspalvį. Gal todėl optatyvo 3 a. forma išseno yra grynas supinas. Tiesa, Chr. Stangas mano, kad ir supino 3 a. yra turėjęs *bi*, tik jis buvęs vartojamas prie jungtuko, ilgainiui dėl savo trumpos formos tapęs enklitiku, suaugęs su jungtuku, vadinasi, kurį laiką buvęs sakoma: *jeib žinotų* : *jei žinotumbime*, kol pagaliau *jeib* virtęs jungtuku¹. Taip galėtų būti.

Bet, visų pirma, anksčiau minėtoje tarmėje, kur vartojamas jungtukas *jēp*=*jeib*, niekas nepasakys *jep žinotų, ateitų*, o tik *jei žinotų, ateitų*. Ši konstrukcija archaiška. Antra, lieka neaišku, kodėl kituose asmenyse *-bime*, *-bite* atsидūrė enklitinėje padėtyje. Juk veiksmazodžio *bhū-* optatyvas turėjo turėti laisvą vietą sakinyje, panašiai kaip jis turėjo ją slavų kalbose.

Matyt, senovėje 3 a. ėjo grynas supinas. Vėliau kai kur kitų asmenų pavyzdžiu ir 3 a. supinas pradėjo būti vartojamas su optatyvu *bē*. Bet kadangi jis čia nebuvo reikalingas, greit galėjo suaugti su jungtuku.

Vadinasi, greičiausiai iš pradžių turėjome:

<i>*jei bīme žinotum</i>	ir	<i>*jei žinotum bīme</i>
<i>*jei bīte žinotum</i>	ir	<i>*jei žinotum bīte</i>
<i>*jei žinotum</i>		

Vėliau kai kur galėjo rasti:

<i>*jei bīme žinotum</i>	ir	<i>*jei žinotum bīme</i>
<i>*jei bīte žinotum</i>	ir	<i>*jei žinotum bīte</i>
<i>*jei bē žinotum</i>	ir	<i>*jēibi žinotum</i>

¹ Žr. Chr. Stang, min. str., NTS, XVIII, p. 353.

Dar vėliau **bīme* optatyvinė reikšmė silpnėjo, ir vis didesnę ir didesnę jos krūvio dalį turėjo perimti supinas. Trečiajam asmeniui galūnė nebuvo reikalinga, nes ir kitos veiksmažodžių 3 a. formos neturėjo galūnės. Dėl būtinumo skirti asmens galūnes kitiems asmenims buvo apibendrinta enklitinė *bhū-* optatyvo padėtis, ir supinas suaugo su juo į vieną formą.

S U T R U M P I N I M A I

- ades. — adesyvas.
- AfslPh — Archiv für slavische Philologie, I—XLII, Berlin, 1876—1929.
- AK — Katechismas Aba Pamokimas... Vntrukart iszpaustas Wilnij 1605. Cituojama pagal E. Sittig, Der polnische Katechismus des Ledezma und die litauischen Katechismen des Dausza und des Anonymus vom Jahre 1605, Göttingen, 1929.
- APh — Archivum Philologicum, I—VIII, Kaunas, 1930—1939.
- APM — Apie popieszischkaie missche (Irišta kartu su MT).
- arm. — armėnų.
- ArT — Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend mit grammatischen Anmerkungen von P. Arumaa, Dorpat, 1931.
- augšz. — latvių augšzemniekų.
- av. — avestos.
- BNT — Naujas Testamentas... Karaliauciuų', Metu MDCCI.
- BB — Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, hrsg. v. A. Bezzenberger, I—XXX, Göttingen, 1877—1906.
- BPTJ — Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, Kraków, 1927 ir t.
- BrB — Biblia tatai esti wissas Schwentas Raschtas Lietuwischkai pergulditas per Jana Bretkuna Plebona Karaliaucziuię, I—VIII, 1579—1590. Iš pirmųjų dviejų tomų cituojama pagal rankraščio puslapius.
- BrP — Postilla tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu... Per Jana Bretkuna... Isspausta Karaliaucziuię... 1591.
- BS — Balticoslavica, biuletyn Institutu Naukowo-badawczego Europy Wschodniej w Wilnie, I—III, Wilno, 1933—1938.
- BSL — Bulletin de la Société de Linguistique, Paris, 1868 ir t.
- BŠ — Balsas Sirdies... Vilniuy, 1790.
- ChNT — Biblia litewska Chylińskie go, Poznań, 1958 (wydali Cz. Kudziński — J. Otrębski).
- č. — čekų.
- DA — P. Skardžius, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935.
- DB — Budą Senowes — Lėtuwiū Kalnienū ir Zamajtiū iszrasze Pagal Senowes Rasztū Jokub's Łaukys, Petropilie, 1845.
- DD — Simanas Daukantas, Darbay senuju Lituviu yr Zemaicziu 1822, Kaunas, 1929.

- dgs. – daugiskaita.
- DK – Katechismas Arba Mokslas kiekvienam krikščionii priwalus... per Kuniga Mikaloiu Dausza... Wilniue, 1595. Cituojama pagal E. Sittigo 1929 m. leidimą.
- DP – Postilla Catholica... Per Kúniga Mikaloiv Davksza... Wilniui, 1599. Naudotasi 1926 m. fotografuotiniu leidimu.
- dvs. – dviskaita.
- DŽ – Dajnes Žiamajtiu pagal Zódiū Dajnininkū iszraszytas, Petropilie, 1846.
- E – Enchiridion, Katechismas maszas... per Baltramieju Wilentha... Ischspaustas Karalauczui... Metu MDLXXIX.
- EE – Euangelias bei Epistolas... per Baltramieju Wilenta... Ischspaustas Karalauczui... Metu MDLXXIX.
- FBR – Filologu biedribas raksti, I–XX, Rīgā, 1921–1940.
- GA – Aplankimas seniuka diel brolu Zemajcziu ir Lietuviu par Kunega Gomalevski... Dunaburge, 1853.
- gal. – galininkas.
- GN – Naujas istatimas... per Jozapa Arnulpa Kunigaykszi Giedraiti wiskupa Vilniuje, 1816.
- got. – gotų.
- gr. – graikų.
- HaŽ – Vocabularium Lithuanico-Germanicum et Germanico-Lithuanicum... von F. W. Haack, Halle, 1730.
- het. – hetitų.
- ide. – indoeuropiečių.
- IF – Indogermanische Forschungen, I–XXXVII, Strassburg, 1892–1916; XXXVIII ir t., Berlin, 1917 ir t.
- IFA – Anzeiger für indogermanische [Sprach- und Altertumskunde, Beiblatt zu den Indogermanischen Forschungen, Strassburg, 1892–1907.
- IJSLP – International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, š-Gravenhage, 1959 ir t.
- IMM – Izglītības ministrijas mēnešraksts.
- ИОРЯС – Известия Отделения русского языка и словесности (императорской) Академии наук, 1–XXXII, Санктпетербург, 1896–1927.
- įnag. – įnagininkas.
- JablŽ – Mūsų žodynėlis. Surinko Rygiškių Jonas, Voroneže 1918 m.
- JasP – Pamokslay... par kunegu Rapolu Jassykiewiczze, I–II dalys, Wilna, 1855, 1857.
- JE – Ewangelie polskie y litewskie... Wilno, 1752.
- JGr – К. Явнис, Грамматика литовского языка. Отдел II. Перевод грамматики литовского языка, исполненный К. Буга, Петроград, 1908–1916.
- J(L)D – Juška, A, Lietuviškos dainos, I–III, Vilnius, 1953. Cituojama dainų numeriais.
- JS – J. Rupeika, Jonas isz Swisloczes... Wilniuje, 1823.
- JušLSD – Lietuviškos svotbinės dajnos, užrašytos par Antaną Juškevicę ir išspausdintos par Joną Juškevičę, Petropylė, 1883. Cituojama puslapiais.

- JŽ — Литовский словарь А. Юшкевича... Том 1, Санктпетербург, 1904, том 11, Петроград, 1922.
- k. — kartų.
- KD — Prusijos Lietuvių Dainos. Surinko Vilus Kalvaitis, Tilžėje, 1905.
- kilm. — kilmininkas.
- Kl. Comp. — M. Danielis Kleinii Compendium Litvanico — Germanicum... Königsberg, MDCLIV.
- KIG — D. Klein, Nawjos Giesmjū Knigos... Karalauczuje, 1705.
- KIGr — M. Danielis Kleinii Grammatica Litvanica, MDCLIII.
- KLM — Naujos Labbay priwalingos ir Duszoms naudingos Maldu knygeles... Karalauczuje, MDCLXVI.
- KnN — Kniga Nobaznistes Krikščioniszkos... Kiedainise, 1653.
- KP — P. Klimavičius, Pawinastis krikščioniszkos... Wilniuj, 1767.
- KS — K. Būga, Kalba ir senovė, Kaunas, 1922.
- КСИС — Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР, Москва.
- KW — Litauisch — deutsches Wörterbuch von Fr. Kurschat, Halle, 1883.
- KZ — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, begründet von A. Kuhn, I—XXVII, Berlin, 1852—1885; XXVIII—XL, Gütersloh, 1887—1907; XL ir t., Göttingen 1907 ir t.
- l. — lenkų.
- lat. — latvių.
- LChr — Э. Вольтер, Литовская хрестоматия, Санктпетербург, 1901—1904.
- LF — Litauische Forschungen von A. Bezenberger, Göttingen, 1882.
- liet. — lietuvių.
- LKK — Lietuvių kalbotyros klausimai, Vilnius, 1957 ir t.
- LKŽ — Lietuvių kalbos žodynas, I, III—VI, Vilnius, 1941—1962; II, Kaunas, 1947. K. Būga, LKŽ = K. Būgos žodynas.
- LM — Litauische Mundarten, gesammelt von A. Baranowski, bearbeitet von Dr. F. Specht, Leipzig, I, 1920, II, 1922.
- lot. — lotynų.
- LP — Lingua Posnaniensis, Poznań, 1949 ir t.
- LSt — L. Geitler, Litauische Studien, Praga, 1875.
- M — Littauisch-deutsches und deutsch-littauisches Wörterbuch von Christian Gottlieb Mielcke, Königsberg, 1800.
- MAD — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, serija A, Vilnius, 1955 ir t.
- MKr — Maldos Krikščioniszkos... Kiedaynise, 1653.
- MLLG — Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft, Heidelberg, I—VI, 1883—1912.
- MP — Postilla Lietuwiszka... Per Jokubą Morkuną... 1600.
- MSL — Mémoires de la société linguistique de Paris.
- MT — Margarita Theologica... per Simona Waischnora... Isshspausta Karaliaucziui Prusu... 1600.
- Mž — Mažvydas, Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams, Kaunas, 1922.
- N — Wörterbuch der Littauischen Sprache von G.H.F. Nesselmann, Königsberg, 1851.

- NS – Lietuvių dainos ir giesmės šiaur-rytinėje Lietuvoje, Dr. A. R. Niemi ir kun. A. Sabaliausko surinktos arba Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B, Tom VI.
- NTS – Norsk tidsskrift for sprogvidenskap, Oslo, 1928 ir t.
- OBr – M. Olševskis, Broma atwerta ing wiecznasti... Vilnius, 1753.
- Pgr. – P. Jonikas, Pagramančio tarmė, Kaunas, 1939.
- PK – M. Petkevičiaus katekizmas. Cituojama iš J. Balčikonio 1939 m. fotografuotinio leidimo.
- pr. – prūsų.
- priev. – prieveiksmis.
- PS – Šyrwids, Punktay sakimu (Punktay kazań), Teil I, 1629; II, 1644.. Göttingen, 1929.
- R – Littauisch-Deutsch und Deutsch-Littauisches Lexicon... von Phlipp Ruhig, Königsberg, 1747.
- r. – rusų.
- RFV – Русский филологический вестник, 1–XXVIII, Варшава, 1879–1918.
- RR – K. Būga, Rinktiniai raštai, I, Vilnius, 1958; II, 1959, III, 1961.
- RS – Rocznik Slawistyczny, Kraków, 1908 ir t.
- s. air. – senosios airių.
- s. angl. – senosios anglų.
- s. č. – senosios čekų.
- s. serb. – senosios serbų.
- s. ind. – senosios indų.
- slov. – slovėnų.
- s. persų – senosios persų.
- s. r. – senosios rusų.
- s. sl. – senosios slavų.
- StB – Studi Baltici, Roma, 1931 ir t.
- s. šv. – senosios švedų.
- Su – Summa Aba Trumpas iszguldimas Ewangeliv..., Kiedaynise..., 1653.
- s. v. a. – senovės vokiečių aukštaičių.
- SzD – Dictionarium trium lingvarum... auctore R. P. Constantino Szyrwid, 5 editio, Vilnae, MDCCVIII.
- šauksm. – šauksmininkas.
- TD – Tautosakos darbai, I–VII, Kaunas, 1935–1940.
- TP – A. Tataré, Pamokslay iszminties ir tejsibes... Ispausti Suwalkuose, 1851.
- TŽ – Tauta ir žodis, I–VII, Kaunas, 1923–1931.
- ukr. – ukrainiečių.
- Univ. – Universitas Linguarum Litvaniae... Vilnae, 1737.
- vard. – vardininkas.
- ved. – vedų.
- viet. – vietininkas.
- ВЯ – Вопросы языкознания, Москва, 1952 ir t.
- vns. – vienaskaita.
- ВСЯ – Вопросы славянского языкознания, I–VI, Москва, 1954–1962.

- WNT – J. Otrębski, *Wschodnioliteńskie narzecze twereckie*, I, Kraków, 1934.
- WP – *Wolfenbütelio Postilė*.
- ZfSl – *Zeitschrift für Slawistik*, Berlin, 1956 ir t.
- ZfslPh – *Zeitschrift für slavische Philologie*, I–XX, Leipzig, 1924–1950, XXI ir t., Heidelberg, 1951 ir t.
- ŽP – *Žiwatas Pona... apraszitas Metusy Pona 1753, y druka Paduotas... Suprasław... Metusy Pona 1787*.
- ŽŠ – *Žiwatay szwėtuju... Wilniuj*, 1858.
- ŽW – *Žemajtiu wiskupiste. Aprasze K. Motiejus Wolonczewskis. Dalis I, Wilniuj*, 1848.
-

KOREKTŪRINĖS PASTABOS

Kol knyga buvo spausdinama, pasirodė keletas knygų ir straipsnių, kurių autorius jau negalėjo panaudoti. Autoriui prisieina tik apgailestauti ir atsiprašyti tų knygų ir straipsnių autorių.

Jau nespėta pasinaudoti Chr. S. Stango knyga „Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen“ (Oslo—Bergen—Tromsø, 1966), kurią autorius gavo tik 1967 m. pradžioje¹. Savo pažiūrą į ją ir į kai kuriuos jos teiginius autorius yra išdėstęs recenzijoje, žr. — „Baltistica“, IV (1), Vilnius, 1968.

Nepasinaudota ir Z. Zinkevičiaus knyga „Lietuvių dialektologija“ (Vilnius, 1966), kadangi perskaityti knygos rankraštį autorius neturėjo galimybės, o knyga knygynuose pasirodė tik 1967 m. kovo mėn. Vėliau atidžiai perskaitęs šią knygą, autorius priėjo išvadą, kad joje pateikta medžiaga negalėtų keisti autoriaus knygos išvadų, net ir detalių. Ir Z. Zinkevičius, ir šios knygos autorius iš esmės yra naudoję tuos pačius tarmių medžiagos šaltinius — didžiules, iki 600 mašinraščio puslapių ir daugiau, kandidato disertacijas — tarmių aprašus (J. Senkaus, J. Aleksandravičiaus, V. Grinaveckio, E. Grinaveckienės, M. Kindurytės, A. Jonaitytės, J. Kardelytės, A. Vidugirio, K. Morkūno), saugojamus Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje², gausius dialektologinius straipsnius, paskelbtus lingvistinėje spaudoje, diplominius ir kursinius Vilniaus universiteto studentų darbus, kuriems pirmasis pokario metais yra vadovavęs J. Senkus, didžiąjai jų daliai Z. Zinkevičius, be to, dar K. Ulvydas, A. Laigonaitė, V. Urbutis, J. Kardelytė, V. Mažiulis, šios knygos autorius ir kt. Be to, kaip tam tikru mastu atsispindi ir Z. Zinkevičiaus knygoje, Z. Zinkevičius yra panaudojęs ir autoriaus straipsnius, kai kuriuos jo pranešimus konferencijose (ypač pranešimą apie lietuvių kalbos tarmių kirtį, skaitytą 1964 m.) bei jo kandidato disertaciją. Šioje knygoje vartojama K. Jauniaus—K. Būgos—A. Salio lietuvių kalbos tarmių klasifikacija. Autorius tvirtai įsitikinęs, kad tarmių klasifikacija, siūloma Z. Zinkevičiaus knygoje³, daugeliu atžvilgių nėra neydinga ir svarbiausia — nėra rimtai motyvuota (ypač labai nepatogūs jos terminai).

¹ Ta proga norisi padėkoti prof. dr. Chr. S. Stangui už minėtos knygos atsiuntimą.

² Deja, nė vienai jų nepavyko būti ištisai išspausdintai.

³ Kaip ir A. Baranausko klasifikacija.

Norėtume pridėti dar šias pastabas:

p. 39: Dėl daiktavardžių kirčiavimo žr. dar. Eric P. Hamp, The Accentuation of Baltic Substantives, IF, LXIV, 1958.

p. 119: Dėl dvibalsio *ie* kilmės lietuvių ir latvių kalbose žr. Chr. S. Stango knygos „Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen“ mano recenziją – „Baltistica“, IV (1), 1968.

p. 129: Dvs. vard.-gal. galūnės *-u* buvimas apie Papilį, Vabalninką, net apie Rokiškį užrašytose liaudies dainose, suprantama, negali kliudyti formą *šakà* kildinti iš *šakà* (dėl to kliudymo žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, p. 223).

p. 149: Dėl *o*-kamieno vns. naudininko formos kilmės iš dalies man yra pritaręs ir V. Mažiulis, žr. V. Mažiulis, „Baltistica“, III (1), Vilnius, 1967, p. 43 ir 118 išn. Norėčiau ir dabar dar laikytis savo požiūros dėl formos *vilku* kilmės.

p. 161: Dūkšto, Rimšės inesyvas *miškuose* negalėtų būti kilęs *miškuosi* ir *miškuosa* kontaminacijos keliu, kaip mano Z. Zinkevičius („Lietuvių dialektologija“, p. 239), kadangi gretimose tarmėse nėra nei *miškuosa* (yra *miškuosu*), nei *miškuosi*.

p. 176: Kitaip daugiskaitos galininko ir kai kurių kitų linksnių fleksijos raidą suvokia William R. Schmalstieg, A Note on Certain Balto-Slavic Accusatives, „Baltistica“, III (1), 1967, p. 47 ir t.

p. 179 3 išn.: žr. dar R. Eckert, „Baltistica“, III (1), p. 62 ir t.

p. 191 Dėl *ē*-kamieno žr. J. Kuryłowicz, Bałtycka deklinacja na *-ē* (Acta Baltico-Slavica, III, Białystok, 1966) ir mano recenziją – „Baltistica“, III (2), Vilnius, 1967, p. 241 ir t.

p. 198: Dėl *i*-kamieno dgs. vard. su galūne *-ies* kilmės žr. dar mano straipsnį „О некоторых архаизмах в им. пад. мн. ч. основ на *-u* и на *-i* в балтийских языках“, spausdinamą žurnale „Lingua Posnaniensis“ (Poznań).

p. 246: Dėl priebalsinio kamieno vns. vard. *-uo* ir *-ė* raidos žr. V. Mažiulis, Baltistica, I (1), 1965, p. 25 ir t. ir minėtos Chr. Stango knygos recenziją – Baltistica, IV (1), 1968.

p. 294: Žr. dar William R. Schmalstieg, Primitive East Baltic *-*uo-*, *-*ie-* and the 2 nd Sg. Ending, „Lingua“, X(4), Amsterdam, 1961.

p. 310 išn. 1: Plg. dar Gordon B. Ford, jun., *esti* und *yra* in Vilentas' Enchiridion, ZfslPh, XXXIII, 1967.

p. 332 išn. 1: Žr. J. Kuryłowicz, Les présents lituaniens en *-sta*, BPTJ, XXIII, 1965.

p. 347: Negalėčiau pritarti suprastintai formų *bo* ir *bū* interpretacijai, žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, p. 127. Teks tai įrodinėti jau kitur. Čia galima tik pažymėti, kad Apso tarmės *bū* negali būti kilusi iš *būv(o)* ir mano rašymo jos kaip *bū* nereikėtų smerkti.

p. 347: Dėl būtojo laiko 3 a. formų *dė*, *jó* tipo žr. dar aukščiau minėtą Chr. Stango knygos recenziją.

p. 360: Dėl sigmatinio aoristo šaknies balsio ilgumo žr. Ю. В. Откупщикова, Из истории индоевропейского словообразования, Ленинград, 1967, ir mano parašytą šios knygos recenziją – „Baltistica“, IV (1), 1968.

TURINYS

Pratarmė	3
I. KIRČIAVIMO ISTORIJA	5
Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės pobūdžio	5
Kirčio atitraukimas ir jo priežastys šiaurės rytų Lietuvos tarmėse	10
Kirčio atitraukimas ir jo priežastys žemaičių tarmėje ir latvių kal-	
boje	20
Apie priešistorinį lietuvių kalbos kirtį	29
Fortunatovo—de-Sosiūro dėsnis	31
Kirčio atitraukimas iš trumpos galūnės į akutinę šaknį	33
Kirčio atitraukimas iš galūnės į šaknį dėl kitų priežasčių	35
Lietuvių kalbos vardažodžio kirčiavimo paradigmų santykis su kitų	
indoeuropiečių kalbų kirčiavimo paradigmomis	37
Veiksmažodžio kirčio raida	49
Dėl priešdėlinių veiksmažodžių formų kirčio	49
Esamojo ir būtojo laiko asmenuojamų veiksmažodžių formų kir-	
čiavimas	66
Esamojo laiko veikiamųjų dalyvių kirčiavimo raida	73
Būtojo laiko veikiamųjų dalyvių kirčiavimo raida	78
Neveikiamųjų esamojo laiko dalyvių kirčiavimo raida	80
Būtojo laiko neveikiamąjo dalyvio kirčiavimo raida	82
Pusdalyvio ir padalyvio kirčiavimas	84
Bendraties kirčio raida	86
Sangražinių veiksmažodžių kirčiavimas	88
Dėl ankstesnio veiksmažodžio kirčiavimo	92
Akutinių galūnių kitimas	96
Indoeuropiečių <i>ō</i> likimas	108
II. DAIKTAVARDŽIO LINKSNIAVIMO ISTORIJA ..	123
Giminės kategorija	123
Skaičiaus kategorija	126
Dviskaita	127
Linksno kategorija	132
Kamieniai (linksniavimo tipai)	137
Vienaskaitos naudininko formų raida	138
Vietininkų raida	150

Daugiskaitos naudininko ir įnagininko raida	166
<i>o</i> -kamieno istorija	173
<i>io</i> ir <i>ižo</i> -kamienu istorija	178
(<i>i</i>) <i>a</i> -kamieno istorija	187
<i>ē</i> -kamieno istorija	189
<i>i</i> -kamieno istorija	192
<i>i</i> -kamieno daiktavardžių perėjimas į <i>io</i> -kameną	200
<i>i</i> -kamieno daiktavardžių perėjimas į <i>ē</i> -kameną	206
(<i>i</i>) <i>u</i> -kamieno istorija	218
(<i>i</i>) <i>u</i> -kamieno perėjimas į (<i>i</i>) <i>o</i> -kameną	226
Greitesnis <i>iu</i> -kamenės daugiskaitos nykimas	238
Tolesnis (<i>i</i>) <i>u</i> -linksniavimo nykimas lietuvių kalbos tarmėse	240
Priebalsinių kamienu istorija	242
Archaiškos priebalsinio kamieno linksnių formos	247
Daugiskaitos ir vienaskaitos kilmininkas, daugiskaitos vardininkas	250
Heteroklitinio linksniavimo pėdsakai	260
Šakninių vardažodžių liekanos ir nykimas	262
<i>n</i> -kamienu nykimas	268
<i>n</i> -kamieno daiktavardžiai, apibendrinę nykstantįjį priesagos laipsnį	269
<i>n</i> -kamienu, apibendrinusių pailgintąjį balsių kaitos laipsnį <i>-ōn-</i> pėdsakai lietuvių kalboje	273
<i>n</i> -kamienu, turinčių vienaskaitos vardininke pailgintąjį balsių kaitos laipsnį <i>-ē</i> , buvimo pėdsakai lietuvių kalboje	276
<i>n</i> -kamieniai, apibendrinę normalųjį priesagos laipsnį	278
<i>r</i> -kamienu nykimas	280
<i>s</i> -kamienu nykimas	284
<i>l-</i> ir kitų kamienu nykimas	286
III. IŠ VEIKSMAŽODŽIO ISTORIJOS	287
Dėl indoeuropiečių veiksmažodžio raidos	287
Veiksmažodžio asmens galūnių raida	292
Iš esamojo laiko istorijos	304
Atematiniai veiksmažodžiai	304
Infiksiniai ir <i>sta</i> -kamieniai veiksmažodžiai	316
Būtojo laiko formavimasis	336
Būtais laikas su pailgintu vokalizmu	350
Būtais laikas su silpnuoju šaknies vokalizmu	361
Būsimojo laiko istorija	365
Liepiamosios nuosakos istorija	373
Optatyvo, arba tariamosios nuosakos, istorija	385
Sutrumpinimai	405
Korektūrinės pastabos	410

КАЗЛАУСКАС ИОНАС, ИОНО
ИСТОРИЧЕСКАЯ ГРАММАТИКА ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

На литовском языке

Издательство «Минтис» Лит. ССР, 1968 г.

Dailininkas G. Karosas

Redaktorė J. Kardelytė

Tech. redaktorius Č. Vyšomirskis

Korektorės V. Jūrelienė ir A. Zlatkuvienė

Pasirašyta spaudai 1968.IV.16. LV 09743. Leid. Nr. 9447. Tiražas 3 000 egz.

Popierius 60×90¹/₁₆ — 13 pop. lap. = 26 sp. l., 26,87 apsk. lanko.

Spausdino K. Poželos v. spaust. Kaune, Gedimino 10. Sp. užsak. Nr. 776-67.

К а и н а Rb 1,89.

Pastebėtos klaidos

Psl.	Eil.	Išspausdinta	Turi būti
46	18 iš virš.	<i>viraḥ</i>	<i>viraḥ</i>
170	1 iš apač.	Texten	Texte
192	13 iš virš.	daiktavardžiai	daiktavardžiai
261	7 iš apač.	ἦπαρ, ἦπατος	ἦπαρ, ἦπατος
261	12 iš apač.	ἥλιος	ἥλιος
264	3 iš apač.	<i>nósis-ies</i>	<i>nósis, -ies</i>
265	25 iš virš.	<i>pušis-iēs</i>	<i>pušis, -iēs</i>
266	12 iš apač.	<i>širdis-iēs</i>	<i>širdis, -iēs</i>
282	9 iš virš.	<i>dē verb</i>	<i>dēverb</i>
282	10 iš virš.	linksniuojame	linksniuojamą